

Kovács Marika 60

Születésnap-i köszöntő kötetben elfogultként elfogulatlan bevezetőt írni nem lehet, nem is próbálkozom vele. Kovács Marika – hisz így hívjuk a háta mögött is – 60 éves lett, ennek a 60 évnek legalább 15 éve én is részese vagyok kollégaként, barátként.

A bölcsészkar pedig majd 30 évet adott hozzá e kerek számhoz, ha az idegeskedést nézzük, vett el. Hisz közel 30 éve oktatóként, dékánhelyettesként, majd dékánként él – mondhatni szó szerint – a karon. Sokat átéltünk együtt ezen időszak alatt, jót és rosszat is.

De itt vagyunk! Pedig sokan nem fogadtak volna nagy tétben arra, hogy lesz/marad bölcsészképzés Miskolcon.

Nem fogok írni arról, hogy milyen tanár – hisz nem tanított. Nem fogok írni arról, hogy milyen nyelvész, mert nem értek hozzá. Én arról tudok, meggyőződésem szerint hitelesen írni, hogy Marika milyen ember és milyen vezető. Ismertem akkor, amikor Bessenyei tanár úr és Fazekas Csaba dékánása alatt dékánhelyettesként dolgozott a karért, és ismertem meg akkor igazán, amikor 2009–2013 között dékánhelyettesként segíthettem munkáját. Ez a négy év volt életem egyik meghatározó időszaka, az is marad mindig.

Sokat tanultam tőle, mindenekelőtt küzdőképességet a karért folytatott, sokszor lehetetlennek tűnő harcban, érdekérvényesítést a kar érdekében, egyetemen belül és egyetemen kívül egyaránt. Nem tapasztaltam soha, hogy a beosztottakkal másként beszélt volna, mint a felettesével. Mint ahogy azt sem éreztem soha, hogy kari vezetőként mások fölé, elé helyezte volna magát.

Szakmai tudása, a Bölcsészettudományi Kar iránti teljes elkötelezettsége jelentik az alapot, melyre építkezve vált jó vezetővé.

Különleges humorérzéke még a legnehezebb időszakokban is segítette, általa adta át valamennyiünk számára az életkedv megőrzésének képességét. Az Ő személyisége, megjelenése gyakorlati tapasztalat arra nézve, hogy „a stílus maga az ember”.

Jobb főnököt kívánni sem tudtam volna, sem a munkán kívüli életben jobb barátot.

Seneca szavaival: „Amicos secundae res parant, adversae probant.” („A jó sors szerzi a barátokat és a balsors próbálja ki.”) Nem volt és nincs az életemnek olyan szakasza, amikor támaszként ne állt volna mellettem.

Értekezletek, megbeszélések, szakestek, kirándulások, családi hangulatú összejövetelek – történetek garmadája kavarg a fejemben, hivatalos és magán közegben történtek egyaránt, e rövid bevezető azonban nem alkalmas ezek felidézésére.

Mit kívánhatnék e kerek évfordulón?

Mindenekelőtt jó egészséget, oktatóként, kutatóként és dékánként szakmai sikereket!

Tartalmas, hosszú, szép ruhákban eltöltött boldog éveket!

Prof. dr. Horváth Zita
a Miskolci Egyetem rektora

MILYEN BIBLIAKIADÁST HASZNÁLT BABITS MIHÁLY A JÓNÁS KÖNYVE ÍRÁSAKOR?

A. MOLNÁR FERENC

E cikk témájának ötletét Szathmári István két megjegyzése adta, amelyeket a magyar reformáció nyelvi hatásáról írt összefoglaló cikkében tett. Az elsőt Ady Endre bibliájának a possessor-bejegyzésére kitérve arról emlékezik meg, hogy a költőhöz milyen közel állt a Károli-biblia. Majd így folytatja: „Másik megjegyzésem Babitscsal kapcsolatos. Velcsov Mártonné »Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz« című dolgozatának a tanulsága szerint Babits »Jónás könyve« című, több tekintetben oly jelentős alkotásához a Károli-bibliát használta fel (Velcsovné 1966: 59–61). Tehát még a katolikus Babits sem vonhatta ki magát a Károli-biblia hatása alól.”¹

Az, hogy Ady az 1900-as évek elejétől – ha nem is elsősorban vallási megfontolásból, hanem a régi magyar nyelvben elmerülve s versei gondolati ihletőjeként – rendszeresen olvasta a *Bibliát*, a magyar irodalomtudományban jól ismert. S természetesen korábról is volt bibliaismerete. Még annak is bő szakirodalma van, milyen szövegű és kiadású volt a bibliája, amelyet élete vége felé betegen egy ideges rohamában megsemmisített. Illetve, hogy ez hol, mikor és hogyan történhetett? Egy 1903-ban és a következő években Lipcsében nyomtatott zsebméretű bibliája volt, amelyet a visszaemlékezések, a megmaradt hátsó fedőlap mérete és egy bibliai versmottóba bekerült, Szabó Lajos lelkész által felfedezett sajtóhiba révén sikerült azonosítani.² Arra gondoltam, Babitsnak a *Jónás könyve* írásakor (1938) használt bibliaszövegét is viszonylag alaposabban be lehetne azonosítani. Mégpedig úgy, hogy több nyelvi ténnyel támasszam alá, mert egy futó megjegyzést erre már tettem.³

Említett cikkében Velcsovné a régi magyar írott nyelvnek egy gyakori hibás fordítási szokásával, latinizmusával foglalkozik. „Ha olyan mellékmondat van a forrásukban, amely csak a consecutio temporum miatt mutat coniunctivust, a praesentis éppúgy felszólító s a praeteritumot éppúgy feltételes móddal fordítják, mintha főmondatban szerepelne.”⁴ Babits pedig ezt az elterjedt fordítási hibát (és általában is a régies igealakokat, biblikus nyelvhasználatot) archaizáló stílus eszközként használja a *Jónás könyvében* (is). S erre Velcsovné néhány példát is hoz; felhasznált forrásai – a *Bécsi kódex* (1416 u./1450 k.), a Károli Gáspár(ék) *Vizsolyi Bibliájának* (VB vagy Biblia 1590) Szenci Molnár Albert által „igazgatott, néhol meg is jobbított” második kiadása (Biblia 1608),⁵ Káldi György fordítása (Biblia

¹ SZATHMÁRI 2017, 214.

² Lásd pl. VEÖREŐS 1978/1988, 278–284; BOTTYÁN 1978, 68–69; KOVALOVSKY 1993, 526–527; A. MOLNÁR 2003/a, 70–73. Bibliája megmaradt fedőlapjára Ady ezt írta rá: „Eli, Eli, Lama Sabaktani 1918. okt 23” (A bibliai folytatás: „azaz: Én Istenem! én Istenem! miért hagytál el engemet!”; lásd Máté 27/46.)

³ Lásd pl. A. MOLNÁR 2009, 5; A. MOLNÁR 2015, 55.

⁴ VELCSOVNÉ 1966, 55–56.

⁵ Ezeket a jelöléseket (és ritkán a néhány hasonlót) stilisztikai és/vagy technikai okokból olykor váltakozva használom, de ugyanarról a szövegről van szó, Szenci Molnár az általam idézett helyeken a betűhasználatot és helyesírást kivéve a VB szövegén nem változtatott. S a biblia-

1626) és Komáromi Csipkés György átültetése (Biblia 1675–1717) – pedig azt mutatják, hogy Babitshoz a Károli- (és Szenci Molnár)-féle szöveg áll legközelebb, és Káldié a legtávolabb. Példáiból egy-kettőt idézek kihagyásokkal, illetve olykor némi folytatással s más párhuzamos bibliaszövegek bevonásával is. A Babits által föltehetőleg használt forrásszöveg(ek) után kutakodva, közülük a BécsiK-et nyilván elhagyhatjuk, s hasonlóan a Komáromi Csipkés által készített fordítást is, mert abból Hollandiából végül csak kevés példány érkezett meg Magyarországra, s gyakori hebraizmusainak nincs nyoma a költőnél. Velcsovné a VB helyett nem véletlenül indul ki annak második kiadásából, a *Hanaui Bibliából* (Biblia 1608), amelyet Szenci Molnár Albert Hanauban adott ki, s mint a címlapon írja, „igazgatott, néhol meg is jobbított”. Egységesítette a betűhasználatot, a helyesírást, javította a sajtóhibákat (Károliék nyomdász, Manskovit Bálint lengyel volt, s a betűkészlete sem volt teljesen megfelelő), *ö-ző* szóalakokat *e-zővé* változtatott, jegyzeteket pótol, stb. Változtatásai – amelyek egyébként magát a szöveget ritkán és kevésbé érintik – általában a későbbi és mai irodalmi nyelv felé mutatnak.⁶ Az úgynevezett Károli-reviziónak – a VB szövegét is érintő nagyobb mérvű korrekciójának – (RK vagy Biblia 1908) ez is volt a kiindulópontja.⁷ Az összehasonlítandó szövegekhez elvileg felveendő az RK is, mivel ez harmincegy évvel korábban jelent meg, mint a *Jónás könyve*, és a nyelvezete szintén (elégé) archaikus. A katolikus Káldi György fordította *Biblia* második kiadása csak 1732-ben jelent meg, későbbi, a 19. és a 20. század első feléből való revíziói változó sikerűek voltak, és olykor részletekben adták ki őket. Babitsra (áttételesen) elvileg leginkább az eredeti Káldi-féle szöveg hatását lehetne feltenni. A Káldi-reviziók közül Bottyán János magyar bibliatörténeti áttekintése szerint⁸ Tárkányi Béla József átdolgozása (Biblia 1862, 1865; ua.: 1892; 1915, 1916) emelendő ki. Ezt a kiadást esetenként inkább illusztrációként idézem, mert szövege már 1862-ben közelebb áll a korabeli nyelvállapothoz, mint a Biblia 1908 (RK); kevésbé archaizál, így viszont Babits is nyilván kevésbé használhatta volna szövegét archaizáló stíluselemként.

Ismeretes, hogy a *Jónás könyve* különbözik a többi próféta könyveitől, mivel nem összegyűjtött próféta mondásokat, hanem egy elbeszélést tartalmaz Jónásról. Történeti alapja nincs, halmozza a csodálatos eseményeket. Bibliai mondandója, hogy Isten kegyelme nagy, nemcsak a választott népnek szól, hanem mindegyiknek (lásd pl. Biblia 2018, 1323; jegyzet). A könyv tartalma röviden a következő. Isten elküldi Jónást, hogy szólítsa fel bűnbánatra Ninive bűnös népét: ha nem térnek meg negyven napon belül, elpusztulnak. Jónás a feladat elől Társisba menekülne, de hajójuk viharba kerül, s Jónást, aki bevallja vétkeit, a hajósok mint a baj okozóját a tengerbe dobják, mire az lecsendesül, őt pedig egy Isten által odarendelt nagy hal elevenen benyeli. Jónás három nap fohászkodik a hal gyomrában az Úrhoz, mígnem a hal Ninive közelében partra veti. Ezután prédikál a Ninivebelieknek, akik bűnbánatot gyakorolnak, böjtölnek, Isten pedig megkegyelmez nekik. Jónás azonban megharagszik az Úrra, látván, hogy (a megtért) bűnösöknek megbocsátott. Kiment a városból, s a közelében egy hajlékot csinált, amire az Úr szándékából egy tők futott fel, amelynek árnyéka megóvta őt a hőségétől. Másnap azonban Isten egy férget rendelt, hogy rágya el a

kiadásoknak (és a kódexeknek) a megjelenési évszámával is vagy egyéb rövidítéssel való jelölését egyrészt praktikus okokból, másrészt azért sem hozom le lábjegyzetbe, mert ezek többnyire forrásrövidítések. Feloldásuk a bibliográfiában szerepel. Leőhelyként sokszor a bibliai részt (és / jel után a versszámot) adom meg.

⁶ Lásd pl. SZATHMÁRI 1968, 219–228; NAGY 1993, 53–96.

⁷ Lásd pl. ZSENGELLÉR 2014, 55.

⁸ BOTTYÁN 1982/2009, 109.

tök gyökerét. Jónás pedig megint úgy véli, jogos haraggal fordul ezért az Úrhoz. A könyvet az Úr válasza zárja: „Te szánod a rövid életű tököt, amelyért nem dolgoztál, én pedig ne szánjam Ninivét, ahol sok százezer ember él, és állatok is.” Versében Babits⁹ lényegében a bibliai történet mentén halad, részben (régies) bibliai stílusban, de filozófiai-lélektani mondandója okán sem kötődik mindig folyamatosan és szorosan a bibliai szöveghez. Betegen is bölcs derűvel, a Jónás bibliai ábrázolásában lévő iróniát is felhasználva és erősítve mondja el a történetet, s képviseli a korának is szóló tanulságot: az írástudók felelőssége, hogy vállalják és képviseljék a teendőjüket, az álláspontjukat. („Mert vétkesek közt cinkos, aki néma.”) A bibliai *Jónás próféta könyve* négy részből áll, s hasonlóan Babits verse is. Ezek a tartalmukat illetően jórészt megfelelnek egymásnak, még ha a költő szabadon is kezeli a bibliai szöveget, és nemcsak a saját kommentárját-mondandóját építi bele, hanem olykor részben a történetet is módosítja.

E cikknek azonban nem a vers értékelése a célja, hanem az, hogy (további) nyelvi adatokkal valószínűsítse, bizonyítsa, melyik bibliafordítás-szöveg(ek)re támaszkodhatott Babits a *Jónás könyve* írásakor. A régies bibliikusság ugyanis nem annyira konkrét és pontos idézetekhez, szövegrészekhez kötődik, hanem általában szövi át a fogalmazást. Velcsov Mártonné véleménye, miszerint Babits e költeménye az említett négy általa megvizsgált fordításból a VB-hoz, illetve a Biblia 1608-hoz áll legközelebb, szerintem is igaz, de az ő anyagát, további adatokkal is támogathatjuk. A Jónást a hőségétől védő növénynek *tök* elnevezésén kívül ő inkább általában s csak egy-két példát bemutatva szól a Károli-féle szöveghez való nagyobb hasonlóságról: „A pontos egyezéseken kívül a *tök* szó bizonyítja ezt elsősorban. A latin szövegben ugyanis *hedera* ’borostyán’ van a megfelelő helyen. A helyes fordítást a BK, illetőleg Káldi adja.”¹⁰

A következőkben szemléltetésül leírom Babits *Jónás könyvének* a Velcsovné idézte részeiből a Biblia 1608-cal való egyezés példajaként általa kurzívan szedett sorokat (a Második részben egy sorral kiegészítve), alá pedig (itt és a továbbiakban) modernizált betűhasználat, helyesírással, de (a föltehető) hangalakot megtartva a Biblia 1608, a Biblia 1908 (RK) és a Biblia 1626 megfelelő sorait.

„...és fölkele Jónás, hogy szaladna, | [...] Tarsis felé...” (Első rész)
 Biblia 1608: „*És felkele Jonás, hogy szaladna* Tarsisba” (Jónás 1/3)
 Biblia 1908: „*És felkele Jónás, hogy Tarsisba szaladna*”
 Biblia 1626: „*És felkele Jónás, hogy Tarsisba futna*”
 [...]

„Az Úr pediglen készített vala
 Jónásnak egy hatalmas cethalat
 S elküldte tátott szájjal, hogy benyelné,” (Második rész)
 Biblia 1608: „*Készített vala pedig az Úr egy nagy halat, hogy benyelné Jónást,*” (2/1)
 Biblia 1908: „*Az Úr pedig egy nagy halat rendelt, hogy benyelné Jónást.*”
 Biblia 1626: „*És az Úr egy nagy halat készíté, hogy elnyelné Jónást.*”
 [...]

„S örüle Jónás módfelett a töknek”(Negyedik rész)
 Biblia 1608: „*és örüle Jónás a töknek felötte igen.*” (4/6)

⁹ Cikkemben saját példányomat, Babits verseinek a következő kiadását használtam: BABITS 1961.

¹⁰ VELCSOVNÉ 1966, 60.

Biblia 1908: „**És nagy örömmel örvendezék Jónás a tők miatt.**”

Biblia 1626: „**és örüle Jónás a borostyánfának nagy örömmel.**”

Megjegyzem, hogy a 4. rész 6. versében kétszer használt *tök* szóhoz az első előfordulásnál („Mert készített vala az Úr Isten egy *tököt*, hogy felmenne az, az Jónás hajlékára”) Károli (VB) széljegyzetet fűz, amelyet Szenci Molnár (Biblia 1608) is átvesz: „Némelyek borostyánnak, némelyek csudafának nevezik, melyet a diákok [= latin nyelven] ricinusnak neveznek.” A Káldi fordítását javító Tárkányi Béla József Káldi nyomán a *borostyán* szót használja („És az Úr Isten *borostyánt* növeszte, mely fölfuta Jónás feje fölé”), s ehhez a következő lábjegyzetet csatolja: „A héber szerint: Kikajon, mi némelyek szerint, tők, mások szerint hihetőleg csodafa, mely gyorsan fakad, s mint a szőlőnek nagy levelei vannak.” (Biblia 1862) Az új, a javított új és a revideált új protestáns fordítás (Biblia 1975; Biblia 1990; Biblia 2014) szövegében a *bokor* szó áll, az ezt átvevő magyarázatos protestáns Biblia jegyzete szerint itt „valószínűleg ricinusbokorról van szó, mely gyorsan 3–5 méternyire megnő” (Biblia 1996). Az új katolikus fordítás (Biblia 1973) és annak javított változata (Biblia 2018) pedig *ricinusnak* és/vagy *ricinusbokornak* fordítja a szót. (A növény megnevezése a 4. rész 6., 7., 9. és 10. verseiben fordul elő, összesen ötször, Babitsnál pedig nyolcszor.)

A fenti néhány példából (is) valóban úgy látszik, hogy a *Jónás* könyvének idézett helyei Károliék (Szenci Molnár javította, átnézte) szövegéhez állnak legközelebb, mégpedig a revízió (Biblia 1908) előttihez. Igaz, a VB-nak addig is nagyszámú kiadása volt, s esetenként magán a szövegen is változtattak, de csak kevéssé, a módosítás leginkább a helyesírást érintette. Van egy 1901-es kiadású Bibliám, s Velcsóvné révén a Biblia 1608-ból idézett helyek ugyanúgy állnak benne, mint abban, kivéve, hogy a *Jónás* név hosszú *ó*-val íratik, a *felötte* pedig *felette*-re változik. Az eltérésekre példaként hozom még az első rész első öt versében lévőket, elől a Biblia 1608, utána pedig a Biblia 1901 szövegrészletei állnak: „Jonásnak Amattai fiának,” → „Jónásnak *az* Amittai fiának,” (1); „az ő lakóinak gonoszágok” → „az ő gonoszágok” (2); „hogy szaladna Tharsisba az Úr *előtt*.” → „hogy szaladna Tarsisba az Úr *elől*.”; „ő vélek elmenne Tharsisba az Úr színe *előtt*.” → „ő vélek elmenne Tarsisba az Úr színe *elől*,” (3); „És az Úr” → „*De* az Úr”, *felötte* → *felette*, *alítanak* → *állítanak* [!]¹¹ (4); „az hajósok kezdenek kiáltani *kikimind* az ő *Istenéhez*” → „a hajósok kezdenek kiáltani *kiki* az ő *Istenéhez*,” „Az Jonas ... *aluszik* vala.” → „Jónás ... *alszik* vala.” (5)¹²

Babits *Jónás* könyvének szövegét magam is átnézve, vizsgálva szintén találtam egy-két sort, kifejezést, amelynek pontos bibliai megfelelője van, s ezek is szinte kivétel nélkül a revízió előtti Károli-szövegre mutatnak. Amikor a nagy viharba kerülő hajón Jónás lemegy a hajófenékre, és szenttelenül ott alszik, a kormányos a deszkákat vizsgálva belebotlik, ráparancsol: menjen fel ő is a többiekhez, s imádkozzon az istenéhez:

„**Mi dolog, hé, te nagy alható?** | Ki vagy te? **Kelj föl, s kiálts** a keserves | istenedhez, **talán ő megkegyelmez!**” (Babits: *Jónás* könyve. Első rész)

Biblia 1608: „...**mi dolog te nagy alható? Kelj fel** kiálts a te **Istenedhöz, talám megkegyelmez** mi nekünk, hogy el ne vesszünk.” (Jónás1/6).

¹¹ Egyes későbbi kiadásokban az elavult *alít* 'vél, gondol' igét az *állít*-tal tévesztik össze, mint itt is.

¹² A „járulékos bibliai szövegek”: a bevezetések, a részek előtti summák, a (szél)jegyzetek – és használatuk – az idők során jobban változhattak.

Biblia 1901: „**Mi dolog te nagy alható: Kelj föl, kiálts a te Istenedhez...**”

Biblia 1908: „**Mi lelt, te nagy alvó? Kelj fel, kiálts a te Istenedhez...**”

Biblia 1626: „**Mit aluszol te ily igen? Kelj fel**, híjad segítségül a te Istenedet...”

Biblia 1862: „**Hogy alhatol te oly mélyen? Kelj föl**, híjad segítségül a te Istenedet...”

Itt is nyilvánvaló a Károli-hatás, az ő szövegében lévő ma különös (**nagy**) **alható** szóalak is megmarad Babitsnál.

Amikor pedig Jónást a nagy cethal elevenen elnyeli, annak gyomrában imádkozik, könyörög (sőt már a megmeneküléséért való hálaének szavai is elhangzanak). A szöveg főleg egyes zsoltárok részleteiből, valamint Jóel próféta könyvének két verséből építkezik, erre a bibliakiadások jegyzetei utalnak is. Egy mondatot külön is kiemelek:

„**a koporsónak torkából üvöltök.**” (Babits: *Jónás könyve*. Második rész). Az *üvöltök* jelentése ekkor, itt 'kiáltok' (l. TESz).

Vulgata: „de ventre inferni clamavi et exaudisti vocem meam”

Biblia 1608: „**az koporsónak torkából** kiálték, s meghallgatá az én szómat.” (2/3)

Biblia 1901: „**a koporsónak torkából** kiálték, és meghallgatád az én szómat.”

Biblia 1908: „**a Seol torkából** sikolték, és meghallád az én szómat.”

Biblia 2014: „**A halál torkából** kiáltottam segítségért, | és te meghallottad hangomat.”

Biblia 1626: „**A pokolnak hasából** kiálték, és meghallgatád az én szómat.”

Biblia 1862: „**A pokol gyomrából** kiálték, és meghallgatád az én szómat.”

Tárkányi e sorhoz ezt a lábjegyzetet fűzi: „a hal gyomrából, mely egyszersmind sírja volt, mi a héberben pokolnak mondatik.”

Biblia 2018: „**az alvilág gyomrából** kiáltottam, | és ő meghallotta hangomat.”

Itt a **koporsó** szóra érdemes külön felhívni a figyelmet, amit a RK az eredeti héber *Seol* szóval ad vissza. Ezt a régi (egyházi) nyelvhasználatban leginkább *pokolnak* fordítják, amely az ószövetségi héber felfogás szerint az alvilágot, a holtak hazáját jelenti. A Ker-BiblLex II.-ben a *Pokol, holtak hazája* közös címszó is. A MKatLex is többek között ezt írja a *pokol* címszóban: „A seol az Ószöv-ben még nem a büntetés, hanem egyszerűen a halottak tartózkodási helye. Arról nincs szó, hogy ott különböző sorsban részesüljenek.” Igaz, a *Seol* szó jelentését is egyes bibliai helyekre vonatkozóan némileg különbözőképpen is differenciálhatják, árnyalhatják, de *pokol* szavunk mai legismertebb „l. *Vall is* A túlvilági bűnhődésnek, szenvedésnek, ill. az elkárhozottaknak a helye” (ÉKsz²) értelme lényegében csak az *Újszövetség*, a keresztény gondolkodás hatására alakul ki. Ugyanakkor szótáraink (pl. CzF, ÉrtSz, ÉKsz², TESz, EWUng) elsősorban ez utóbbi jelentést tartják számon, az előbbit pedig nem veszik fel. Holott a *pokolnak* ez a jelentése (is) például a *Halotti beszéd*-ben szintén megvan: „Es levn *halalnec es puculnec* feze (*feze*; szerintem = *feye* 'feje, kezdete'). es mend w nemene” – áll a mondatban, ahol a *pokol*, a szinonimákból álló szópár második tagja csak a *halál* szó jelentését erősíti.¹³ A mondatot lehetne csak a *halál* szóval is értelmezni: „És lett [Ádám] a halálnak (a halandóságnak) és az ő egész nemének (az egész emberi nemnek) a kezdete.” A krédóban a *pokolnak* a jelentése szintén 'alvilág': „Szálla alá *poklokra* [Krisztus], harmadnap feltámadt a halottak közül (vagy: halottaiból).”¹⁴

A *halálnak* és a *pokolnak* adott esetben nemcsak az *alvilág*, a *holtak hazája*, hanem a *sír*, és elsősorban a VB-ban a *koporsó* is lehetnek szinonimái. (Mindamelllett, hogy a *sír*nak

¹³ A. MOLNÁR 2004, 1052–1053; A. MOLNÁR 2005, 45–46.

¹⁴ A. MOLNÁR 1999/a, 121–132; A. MOLNÁR 2005, 149–168.

és a *koporsónak* 'sír hely, síremlék' jelentése is van, a *koporsónak* pedig már a mai 'holttest elhelyezésére való hosszúkás láda' értelme is.) Most azonban minket elsősorban a *koporsó* 'alvilág' jelentése érdekel, amelyre fentebb a VB-ből már láttunk példát, s Babitstól ugyan csak. A 6. zsoltár 6. versében is a beteg zsoltáros azért könyörög, hogy ne jusson halálra, az alvilágba. S azt is megemlíti – mivel ott el van választva Istentől¹⁵ –, nem tudná őt dicsérni. Lásd például DöbrK (1508), 20: „[...] *pokolban* pedig ki vall neked.” Hasonlóan a *pokol* szót használja itt például Káldi (Biblia 1626), ebből idézek: „Mert nincs aki a halálban megemlékezzék rólad, a *pokolban* pedig ki ad neked hálát?” (Vesd össze Vulgata, Psalmi iuxta LXX: „quoniam non est in morte qui memor sit tui | *in inferno* autem quis confitebitur tibi.”) A Biblia 1608-ban ugyanakkor ez a szöveg: „Mert nincsen te felőled az halálban emlékezés, *az koporsóban* kicsoda mond te néked dicséretet?”

Hasonló a helyzet például az *Énekek éneke* 8/6 legrégebbi, 16. századi fordításaiban is, amelyeket Komoróczy Géza ([1980])¹⁶ modernizált helyesírású kiadványából idézek. A párbeszédés műben a leány a féltő, féltékeny szerelemről mondja: DöbrK: „Tégy engem te szivedre, ment jegyet, ment jegyet te karodra, mert szeretet olyan erős, ment halál, kedvelés **kemény, ment pokol**”; Heltai Gáspár (1552): „...mert a szeretet erős, mint a halál és a házosi (Alias, a haragos) szerelem **kemény mint a pokol**”; Bogáti Fazakas Miklós [1584; verses feldolgozás]: „Sulamytha: ...mert erősen hozzád szerelmem kötve, | halálnak sincs ennél nagyobb ereje. || Kemény a szeretet, **kemény mint pokol**”; VB (1590 és Biblia 1608): „Tégy engemet mint egy pecsétet az te szivedre, és mint egy bélyeget az te karodon, mert erős az szeretet mint az halál, **kemény mint az koporsó** az buzgó szerelem.”¹⁷ Idézek még a Káldi-fordításból (1626) is: „...mert erős mint a halál a szeretet, **kemény mint a pokol** a buzgó szerelem”. S vesd össze Vulgata: „...quia fortis est ut mors dilectio *dura sicut inferus* aemulatio.” Egyébként a revízió (Biblia 1908) a *koporsó* szót itt a *sírral* cserélte ki („mert erős a szeretet, mint a halál, kemény, mint a *sír* a buzgó szerelem”), amit az újabb protestáns fordítások is átvettek (pl. Biblia 2014: „Bizony, erős a szerelem, mint a halál, | legyőzhetetlen a szenvedély, akár a *sír*”). Az új katolikus fordítás (Biblia 1973) pedig az *alvilágot* választotta („Mert mint a halál, olyan erős a szerelem, | olyan a szenvedély, mint az *alvilág*”). A magyarázatos új protestáns bibliafordítás (Biblia 1996) ekképp kommentálja a hasonlatokat: „A leány a szeretetet a *halálhoz* és a *sírhoz* (a héber szónak két jelentése van: a *sír* és a → halottak országa) hasonlíttja, hiszen a halál olyan erős, hogy mindent legyőz, és a *sír* nem enged senkit el.” Az új katolikus fordítás jegyzetanyaga (Biblia 1973) pedig párhuzamként Jahve, Isten „szenvedélyes”, „féltékeny” voltát, s „az alvilág (= halál)” könyörtelenségét említi. Mindenesetre láthatjuk, nemcsak a Jónás 2/3-ban, hanem például a *Zsoltárok* 6/6-ban és az *Énekek éneke* 8/6-ban is a bemutatott szöveghelyek

¹⁵ Egy-két bibliai hely van, „ahol kifejeződik ezen a korlátozáson túlmutató reménység” (Biblia 1996, 616; jegyzet. S lásd még MKatLex *pokol* al.).

¹⁶ KOMORÓCZY 1980.

¹⁷ Megemlítem, hogy Ady az *Iffjú szívekben élek* (1915) című versében költészete értékét, maradandó voltát hangsúlyozva bibliai metaforával az *Énekek éneke* 8/6-ra alludálva válaszolt az őt akkor ért heves támadásokra: „Örök virágzás sorsa már az enyém, | Hiába törnek életemre, | Szent, mint szent *sír* s **mint koporsó, kemény**, | De virágzás, de Élet és örök.” Erre a bibliai allúzióra SZILÁGYI Ferenc már korábban rámutatott (1996, 68), de Ady szövegét az RK-éval vetette össze, amely a *koporsó* helyett a *sír* szót tartalmazza. Más kérdés, hogy a *koporsó*-nak a közben elavult 'sír, alvilág' jelentését Ady valószínűleg már nem értette, s annak *kemény* jelzőjét 'maradandó, szilárd' értelemben használta. A *Szent sír* pedig, most úgy gondolom, – metaforikusan – Krisztus sírjára is vonatkozhat, nem csak az azt húsvétkor a katolikus templomokban kiábrázolt szentsírookra. (vö. A. MOLNÁR 1994; A. MOLNÁR 1999/b, 47–50.)

közül egyedül a Károliék fordításának (a revízió előtti) kiadásai használják a *koporsó szót 'sír, alvilág' jelentésben*, tehát ezek rokoníthatók Babits verse, a *Jónás könyve* fentebb idézett szóhasználatával.¹⁸

S van még egy másik szinte teljesen egyező sor Babits költeménye és a *Biblia Jónás könyve* között. A hal gyomra, amely a holtak hazája megfelelője, úgy is megjelenik, hogy aki oda jut, mély vízbe, tengerbe vettetett. „A halál hatalmát és birodalmát a → tenger jelképezi” – írja a Biblia 1996 magyarázata. Vagy az új javított katolikus fordítás (Biblia 2018, 1365; jegyzet) szerint: „A tenger itt mint Isten ellensége, a halál birodalma szerepel.” Erre Babitstól Jónás imádságából az ezt leíró versszaknak a kezdetét idézem (Második rész), alá pedig illusztrálásul két-két sort rég(ebb)i bibliafordításainkból.

Mert dobtál vala engem a sötétbe
s tengered örvényébe vetettél be,
és körülvett a vizek veszedelme,
és **fű tekeredett az én fejemre,**

Biblia 1608: „[...] Környülvettenek vala engemet az vizek veszedelmesen, [...] **fű tekeredett vala az én fejemre,**” (Jónás 2/6).

Biblia 1901: „[...] Körülvettek vala engemet a vizek veszedelmesen, [...] **fű tekeredett vala az én fejemre.**”

Biblia 1908: „Körülvettek engem a vizek lelkemig, [...] *hinár szövődött fejemre.*”

Biblia 1626: „Környülvöttek engem a' vizek mind a' lelkemig: [...] *a' tenger béburította a fejemet.*”

Biblia 1862: „Körülvettek engem a vizek egész lelkemig, [...] *a tenger elborította fejemet.*” Tárkányi a *tenger* szóhoz lábjegyzetet fűz: „Mások a hébert így: a nád”.

Itt is látható, hogy a Babits-idézet utolsó sora szinte szó szerint a VB-val egyezik meg, egészen az 1908-as revízióig.

Megjegyzem még, hogy Babitsnál szerepel egy ugyancsak a Bibliához kötődő, a *gonosznak elváltoztatója* kifejezés is. Egy, az Úrhoz szóló hosszabb szemrehányásában, panaszában, amelynek csak a vége alludál a bibliai szövegre, mondja Jónás: azért akart ő Tarsisba futni, mert tudta, hogy az Úr kegyelmes és irgalmas, és a gonoszt is jóra fordítja. Az erre utaló, említett kifejezésnek három bibliai párhuzama is van. A 3. részben, amikor Ninive királya mindenkinek böjtöt és vezeklést hirdet, hátha Isten megkegyelmez nekik. S aztán Isten – látva a bűnbánatukat – nem pusztítja el őket. A 4. rész elején pedig a már idézett Babits-szöveg szoros bibliai párhuzamaként áll e kifejezés. Először Babits sorait írom le, utána pedig néhány bibliafordítás-kiadásból a három szöveghelyből idézek.

„Hiszen tudhattam! Kellett volna tudni!

Azért vágytam hajón Tarsisba futni...

Mert *te* vagy aki fordít rosszat jóra,

minden gonosznak elváltoztatója.” (Negyedik rész)

Biblia 1608: „És parancsola [a ninivei király] hogy [...] térjen meg minden ember az ő gonosz útától és a hamisságától, melly ő benne vagyon. Ki tudja talám megtér, és ***elváltoztatja Isten a gonoszt,*** hogy elfordulván az ő haragjának búsulásától el ne vesszünk. Annakokáért mikor látta volna Isten az ő cselekedeteket [...] ***elváltoztatá Isten a***

¹⁸ A. MOLNÁR 1994; A. MOLNÁR 1999/a, 121–132.

gonoszt az mellyel őket megfenyegette vala, és nem veszté el őket. || Semmiképpen nem tetszék pedig az Jonásnak és megharagvék. [...] azért futottam vala Tharsisba, mert tudom vala, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy nagy tűrhető és nagy irgalmasságú, és *a gonosznak elváltatója vagy.*” (3/7–10; 4/1–2).

Biblia 1901: „És parancsola [a ninivei király], hogy [...] térjen meg kiki az ő gonosz útaról, és az ő hamisságoztól, mely az ő kezékben vagon. Ki tudja *talán megtér és elváltatja Isten a gonoszt*, hogy elfordulván haragjának búsulásától, el ne vesszünk. Azokáért mikor látta volna Isten az ő cselekedeteiket, [...] *elváltatá Isten a gonoszt*, mellyel őket megfenyegette vala, és nem veszté el őket. || Semmiképpen nem tetszék pedig Jónásnak, és megharaguvék. [...] azért futottam vala Tarsisba, mert tudom vala, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy, nagy tűrhető és nagy irgalmasságú; és *a gonosznak elváltatója vagy.*”

Biblia 1908: „És kiáltának és szólának Ninivében, a királynak és a főembereinek akaratából, mondván: [...], hogy térjen meg kiki az ő gonosz útaról és erőszakosságából, a mely az ő kezékben van! Ki tudja? *Talán visszatér és megengesztelődik az Isten* és elfordul haragjának búsulásától, és nem vesszünk el! És látá Isten az ő cselekedeteiket, [...] és *megbáná Isten azt a gonoszt*, a melyről mondá, hogy végrehajtja rajtok, és nem hajtá végre. || És igen rossznak látszék ez Jónás előtt és megharagvék. [...] azért siettem, hogy Tarsisba futnék, mert tudtam, hogy te irgalmas és kegyelmes Isten vagy, nagy türelmű és nagy irgalmasságú és *a gonosz miatt is bánkódó.*”

Biblia 1626: „És megkiáltá [a ninivei király] és monda [...] térjen meg a férfú az ő gonosz útaról, és a hamisságoztól, mely az ő kezékben vagon. Ki tudja *ha talán megtér, és megkegyelmez az Isten* és megtér az ő haragjának búsulásától, és el nem vesszünk. És látá az Isten az ő cselekedeteiket, hogy megtértek az ő gonosz útokról: és *megengedé* [= elengedé, megbocsátá] *az Isten a' gonoszt*, melyet szóllott vala, hogy cselekednék vélek, és meg nem cselekedé. || És megbúsúla Jónás nagy búsulással, és megharaguvék. [...] ezért vóm eleit hogy Tarsisba futnék, mert tudom, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy, hosszútűró és sok könyörületességű, és *megengeded a gonoszságot.*”

Itt is láthatjuk, hogy a Babitsnál is meglévő *a gonosznak elváltatója*, illetve az *elváltatója a gonoszt* ’visszavonja a haragját’ szószerkezet csak a Károli-féle fordításnak a revízió előtti kiadásában fordul elő.

S az is a Károli-féle fordításhoz kapcsolja Babits versét, hogy a költő **cethalról** beszél. A *Bibliában* ugyanis csak nagy halról van szó. Egyedül a Károli-fordítás kiadásai említenek a II. rész summájában (és egy széljegyzetben) cethalat, de a Biblia 1685-ben ezek már nincsenek benne. Illetve Károliék fordításában *Jób könyve* 41. része is Isten hatalmát a cethal (többszöri) említésével szemlélteti (noha a szövegbeli leírás a krokodilra illik).

Természetesen, a katolikus és nagy műveltségű Babits bibliaismerete nyilván nemcsak a Károli-bibliára alapozódott, noha mint a magyar művelődésben, irodalomban is legnagyobb hatású könyv, e téren ez volt a domináns. A bibliai *Jónás könyvét* (a Károli-fordításban) nyilván többször is olvasta, illetve föltehetőleg a költemény írásakor is használta, erre vallhatnak a szövegbeli hasonlóságok, egyezések, ezek egy részére akár szó szerint is emlékezhetett. A *Jónás imája* című versében – amit a *Jónás könyve* 1939-ben könyv alakban való megjelenésekor fűzött a költeményhez – ezt mondja: „Óh bár adna a Gazda patakom | sodrának medret, biztos úton | vinni tenger felé, bár verseim | csücskére Tőle volna szabva rím | előre kész, s mely itt áll a polcomon, | szent Bibliája lenne verstanom, [...]”. De bizonyára nem egyszer volt kezében a Káldi-fordítás is, illetve ennek valamelyik későbbi revíziója. A szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumhoz tartozó „Babits-házban” lévő úgy-

nevezett „családi könyvtárban” – ez nem a saját könyvtára, hanem az, amely a lakóházukban édesanyjánál, testvérénél maradt, ebből ő elsősorban otthon, ifjú korában olvashatott – van is egy 1868-as Károli-fordítás és egy Tárkányi által revideált Káldi-fordítás (Biblia 1862, 1865).¹⁹ Köhalmi Béla (1918) 200 vezető magyar értelmiségihez, közéleti emberhez intézett körkérdésében, amelyben őket legkedvesebb könyveikről kérdezi, 87-en feleltek, köztük Babits, aki a *Bibliát* nem említi.²⁰ Neveltetésénél fogva s egy ideig a pécsi Zirc-Ciszterci Rend Római Katolikus Főgimnáziumának diákjaként, a Bajai Katolikus Főgimnázium gyakorló tanáraként,²¹ illetve egyházi alkalmakon azonban nyilván hallotta a Káldi-fordítás szövegét is. S ez kötődhetett jelentős teológiai műveltségéhez is. Elég csak Szent Ágostonról írt tanulmányára,²² a bevezetővel és magyarázatokkal ellátott *Amor Sanctus* című művére²³ vagy az *Örökkék ég a felhők mögött* című írására gondolni, amelyben szó szerint is katolikusnak vallja magát, bár kiterjesztett értelemben, s közel sem az akkori „hivatalos kurzus” módján.²⁴ Versei közt is számos a katolicizmushoz köthető: *Zsoltár gyermekhangra*, *Psychoanalysis Christiana*, *Eucharistia*, *Balázsolás* stb. Babitsnál „A keresztény [főleg a katolikus – A. M. F.] vallás fogalomkörébe tartozó szavak különösen az érettkori versekben jelentkeznek nagy számmal.”²⁵

Ami azonban a *Jónás* könyvében lévő bibliai citátumokat, allúziókat illeti, ott legfeljebb egy nyomát fedezhetjük fel a Káldi-féle fordításnak. A vers negyedik részének az elején Babits részben elszakad a bibliai szövegtől, s hosszabban ír arról, hogy Jónás csalódottan, elkeseredetten tesz panaszt Istennek, miért nem pusztította el Ninivét. A vers e részének végén azonban visszatér a bibliai szöveghez, s közvetlenül az előbb bemutatott sorok („...minden gonosznak elváltatója”) után ezek következnek:

„De már az én lelkem vedd vissza tőlem,
Mert jobb nekem meghalnom, hogysen élnem.”

S később Jónás hasonló szavakkal kesereg, fohászkodik, amikor az árnyat nyújtó tők elszáradt a feje fölül:

„s ezt nyögte csak: »Lelkem vedd vissza, kérlek,
mert jobb már hogy meghaljak, semhogy éljek.«”

Ugyanezek a részek a VB-ban, a Biblia 1608-ban így állnak: „Most azért Uram vedd el kérlek az én lelkem én tőlem, ***mért [= mert] jobb énnékem meghalnom hogy nem élnem.***” (4/3); „és kívánna magának halált, ezt mondván, ***job nékem holtom, hogy nem élttem.***” (4/8). A Biblia 1901-ben a megfelelő szövegek a következők: „Most azért, Uram vedd el kérlek az én lelkemet én tőlem: ***mert jobb nékem meghalnom, hogynem élnem!***”; „és kívánna magának halált, ezt mondván: ***Jobb nékem holtom, hogynem élttem!***” A Biblia 1908-ban pedig ezek: „Most azért Uram, vedd el, kérlek az én lelkemet én tőlem, mert ***jobb meg-***

¹⁹ Biblia 1868. és Biblia 1862–1865; Wosinsky Mór Megyei Múzeum Irodalmi Könyvtár, leltári számuk: 106, 107. (Lovas Csilla főmuzeológus szíves levélbeli közlése.)

²⁰ BABITS 1918, 83–86.

²¹ Babits életére, munkásságára lásd pl. SIPOS 2008.

²² BABITS 1917.

²³ BABITS 1932.

²⁴ BABITS 1924.

²⁵ J. SOLTÉSZ 1965, 87.

halnom, mintsem élnem!”; „Kíváná azért magának a halált, és monda: *Jobb halnom, mint élnem!*”. – A Káldi-fordításban és 1862–1865-ös revíziójában így olvashatjuk a megfelelő szövegeket, Biblia 1626: „És most Uram, vedd el kérlek az én lelkemet tőlem, mert *jobb nekem a halál, hogyses az élet*” (4/3); „és kéré az ő lelkének, hogy meg-halna, és monda: *Jobb nekem meg-halnom, hogs-em élnem*” (4/8); Biblia 1862: „Most tehát Uram! Vedd el, kérlek, az én lelkem tőlem; mert *jobb nekem a halál, mint az élet*”; „és kíváná magának, hogy meghaljon, és mondá: *Jobb nekem meghalnom, mint élnem.*”

Látható, hogy Ninive megmaradása miatt Jónásnak a saját halálát kérő mondata Babitsnál nem ugyan a *Bibliában* ennek megfelelő Jónás 4/3-ban, hanem a 4/8-ban a Káldi-fordítással egyezik meg teljesen. Igaz, a Károli-szöveg is a Biblia 1608-ban a 4/3-ban majdnem ugyanez, tehát az eltérés, a modernizáció a Káldi-szövegtől függetlenül is bekövetkezhetett, de annak a hatását, emlékezetből való „beszüremkedését” sem lehet kizárni.

Összefoglalóan megjegyzem: e cikk idézeteiből is kiviláglik, a *Jónás könyvében* számos más, a bibliai szöveghez kötődő rész, sor is van. Itt általában azokat igyekeztem bemutatni, amelyek jól láthatóan eltérnek a Károli- és a Káldi-fordításban, s ezzel is illusztrálni, hogy Babits *Jónás könyve* című verse mennyire a Károli-féle fordításhoz kötődött.

Bár most csak Babits *Jónás könyvének* a bibliai szövegkapcsolatairól szölok, megemlítem, hogy a költőnek a *Miatyánk* című verse szintén a protestáns szövegváltozathoz kapcsolódik, mert tartalmazza a doxológiát is. S ugyanez mondható el az *Énekek éneke* című verséről, amelyben néhány helyen szorosan kötődik a bibliai szöveghez, például: „mert **ke-mény a szerelem mint a koporsó** és erős mint nagy vizeknek sodra.” A *Talán a vízözön* című verse viszont annyiban a Káldi-fordításhoz áll közelebb, hogy Noé történetében (1Mózes 6–9) ez és a későbbi katolikus kiadások, fordítások általában a *vízözön* szót használják, a Károli-fordítás és az újabb protestáns átültetések viszont az *özönvizet*. Igaz, Babitsnak van egy cím nélküli, szintén kései töredéke, amely így kezdődik: „*Özönvizet, köesöt (= jégesöt), üstököszt nem küld az Ur*”.

Más oldalról szintén közelíthetünk Babits bibliájához. Magam nem ismerek olyan szakirodalmat, amely Babits bibliájával konkrétan foglalkozott (de nem vagyok Babits-szakértő). Tompa József²⁶ például ezt írja: „A katolikus Babits Mihály a vallásoktatásban a bibliának már nyilván nem merőben régi fordításával találkozott: a hajdani fordítások archaizmusait irodalmi tanulmányai során ismerte meg.” Munkái közül ilyen szempontból csak a „legfontosabbra”, a *Jónás könyvére* tér ki, annak néhány régies, biblikus kifejezését említi. J. Soltész Katalin²⁷ a Babits-család régebbi könyveiről szólva a költő *Örökségem* című versét idézi, amely a *Nyugatban* 1912-ben jelent meg, de Babits nem vette be kötetbe. A régi házban járva, ahol a nagyanyja lakott, a szünidőben az ifjú Babits a könyvespolcon kutakodva újat sohase talált. Többek között ezt írja: „Egy régi imakönyv, – leválik a kereszt – aelső oldalán áll: Petrus natus est | anno millesimo... A latin bibliákra | a padlás pora vár”. Reichard Piroska számos Babits-versből idéz, amelyben bibliai kifejezések, allúziók vannak, a *Jónás könyvét* ki is emeli, s a két rövidebb szövegösszevetése azt mutatja, hogy a verset a revideált Károli szövegével állítja párhuzamba.²⁸ Hasonlóan Szikszainé Nagy Irma, aki *Leíró magyar szövegtan* című kézikönyvében a *Hypertextualitás* címszó alatt láttatja e két szöveg viszonyát is három példában.²⁹ Ha a revízió előtti szöveget használták volna, még nyilvánvalóbb lenne a szövegek közti hasonlóság. Szikszainé egy

²⁶ TOMPA 1972, 78.

²⁷ J. SOLTÉSZ 1965, 73–76.

²⁸ REICHARD 1942, 298–299.

²⁹ SZIKSZAINÉ 1999, 349–350.

újabb tanulmányában a bibliai *Jónás könyve* régi fordításainak stílusjegyeit vizsgálva már olyan példákat (is) hoz, amelyek korábbi fordításként még közvetlenebbül kapcsolódnak Babits szövegéhez (pl. VB [modern átírásban]: „*A koporsónak torkából kiálték*”).³⁰

Babits 1927-ben a *Könyvbarátok Lapja* számára maga írt esszét öröklött és gyarapított könyvtáráról.³¹ A Petőfi Irodalmi Múzeumban 2002. február 27-én tartottak egy konferenciát, *Írók könyvtárai* címmel, erről Rozsondai Marianne írt ismertetést, s ebben szól arról is, amit Kelevéz Ágnes irodalomtörténész, Babits-kutató *Látható élettörténet* címmel Babits könyvtáráról mondott.³² Babits halála után könyvtárának nagy része a Baumgarten Kuratórium Könyvtárába került. A világháború alatt az épület találatot kapott, s a könyvtár az iratokkal, a katalógussal együtt megsemmisült. Több száz kötetet azonban Babits özvegye, Török Sophie nem adott át a Kuratóriumnak, a saját lakásán tartotta őket. Ezek – 828 tétel – 1952-ben kéziratos hagyatékkal együtt az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek. Nagy részük 1973. október 30-án letétbe a szekszárdi Babits Emlékházba került, 43 kötet pedig az OSZK Kézirattárába. Ezek mind íróársak által dedikált kötetek.³³ Babits bibliája (bibliái) tehát a Baumgarten Alapítvány Kuratóriumának Székházában elégett. A fentiek alapján azonban az egyértelmű, hogy volt egy, az 1908-as revízió előtti Károli-fordítása (is). Ebből, persze sok kiadás van, olykor (némi) korrekciókkal. Veöreös Gyula például Ady esetében arra jutott, hogy az ő 1903-as bibliája egy 1873-as kiadásra megy vissza.³⁴ Persze e kérdések részletesebb vizsgálatot igényelnének, akár Babits költészetében is. S a kérdést az is bonyolítja, hogy korábbi kiadásokat, szövegeket máris az újabbak meglétekor szintén kiadhattak. De megállapíthatjuk, hogy **Babits a *Jónás könyvében* még a revízió (1908) előtti Károli-szöveget használta**, hogy melyik kiadásút, azt nem tudjuk, talán ő is egy, az 1870-es évek körül, illetve annak egy utányomását (e ténynek az ő esetében kevésbé is lehet jelentősége). Elvileg persze azt sem lehet kizárni, hogy (esetenként, korábban) egy eredeti VB-t vagy Biblia 1608-at is használt, tanulmányozott, de ezt nem tartom valószínűnek, mert ezekből csak kevés példány maradt fenn, az előbbi két, az utóbbi pedig egy nagy vasos kötetben, s akkor még nem voltak faksimile kiadásaik.

Mindenesetre tanulságos volt látni, hogyan építette be Babits a *Jónás könyvébe* a bibliai szöveget, kisebb vagy nagyobb mértékben támaszkodva rá, olykor akár szó szerint is. S mégis úgy, hogy annak szövegét költői szándéka szerint is módosította, dúsitotta. S az szintén tanulságos, hogy a különböző bibliafordításokat tanulmányozva – lehetőség és szükség szerint – érdemes azok egyes kiadásaira is figyelni.

Rövidítések

AESZ

Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége

BiblLex II.

Keresztyén bibliai lexikon. [II. köt.] Szerk. BARTHA Tibor. Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995.

³⁰ SZIKSZAINÉ 2018, 168, 184.

³¹ BABITS 1927, 28–34. (Még másutt és többször is kiadták.)

³² ROZSONDAI 2002, 334.

³³ Rózsafalvi Zsuzsanna szíves levélbeli közlése. (2020. 06. 04.)

³⁴ VEÖREÖS 1978/1988, 278.

BK, BécsiK.

Bécsi kódex (1416 u./1450 k.). Közzéteszi MÉSZÖLY Gedeon. Budapest, MTA, 1916. (Új Nyelvméltár, 1.)

CzF

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest–Budapest, Emich Gusztáv–Athenaeum, 1862–1874.

DöbrK

Döbrentei-kódex. 1508. Bev., jegyz. ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla. Budapest, Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

ÉKSz²

Magyar értelmező kéziszótár. 2. átdolgozott kiadás. Főszerk. PUSZTAI Ferenc. Budapest, Akadémiai, 2003.

ÉrtSz

A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Főszerk. BÁRCZI Géza–ORSZÁGH László. Budapest, Akadémiai, 1959–1962.

EWUng

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II. Hrsg. Loránd BENKŐ. Budapest, Akadémiai, 1993–1995.

MKatLex

Magyar katolikus lexikon. I–XVII. Főszerk. DIÓS István. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2014.

RK

Revideált Károli-Biblia. (Biblia 1908.)

RMNy

Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1–4–, Budapest, Akadémiai, 1971–2012–(folytatódik).

TESZ

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai, 1967–1976.

VB

Vizsolyi Biblia. (Biblia 1590.)

Bibliográfia

A. MOLNÁR 1994

A. MOLNÁR Ferenc: Bibliás ihlettség Ady költészetében. „*S mint koporsó kemény*”. *Reformátusok Lapja* 38/9. 1994. febr. 27. 3.

A. MOLNÁR 1999/a

A. MOLNÁR Ferenc: A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (*halottaiból*). In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. I. (Magyar és finnugor mondattörténet.) Szerk. BÜKY László–FORGÁCS Tamás. Szeged, Szegedi Egyetem, BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 1999, 121–132.

A. MOLNÁR 1999/b

A. MOLNÁR Ferenc: Bibliás ihletettség Ady Endre *Ifjú szívekben élek* című versében. In: A. MOLNÁR Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Szerk. FAZAKAS Emese. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 1999 (AESZ-füzetek, 4), 47–50.

A. MOLNÁR 2003

A. MOLNÁR Ferenc: Ady Endre bibliájáról. *Irodalomismeret* 13/1. 2003, 70–73.

A. MOLNÁR 2004

A. MOLNÁR Ferenc: A Halotti Beszéd néhány kifejezése és azok latin nyelvű háttere. In: *Hatalom és kultúra Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) *előadásai*. II. Szerk. JANKOVICS József–NYERGES Judit. Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004, 1047–1066.

A. MOLNÁR 2005

A. MOLNÁR Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek (olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK Klasszika-filológiai Tanszék, 2005.

A. MOLNÁR 2009

A. MOLNÁR Ferenc: A Biblia és anyanyelvünk. *Magyartanítás* 1. 2009, 3–7.

A. MOLNÁR 2015

A. MOLNÁR Ferenc: A Biblia jelentősége a magyar nyelv történetében. In: *Létünk hajléka az anyanyelv*. Szerk. NYIRI Péter. Sátoraljajújhely–Széphalom, Petőfi Irodalmi Múzeum, A Magyar Nyelv Múzeuma, 2015, 51–61.

BABITS 1917

BABITS Mihály: Ágoston. I–II. (Szent Ágoston Vallomásai. Fordította dr. Vass József. Két kötet.) *Nyugat* 11. 1917. Internet: epa.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1918

BABITS MIHÁLY: [Vallomás olvasmányairól]. In: *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása olvasmányairól*. Szerk., bev. KÖHALMI Béla. Budapest, Lantos, 1918, 83–86. Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1924

BABITS Mihály: Örökké ég a felhők mögött (Vallomás helyett hitvallás). *Nyugat* 7. 1924. Internet: epa.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1927

BABITS Mihály: Az én könyvtáram. *Könyvbarátok lapja* 1. 1927, 28–34. Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1961

BABITS Mihály Összegyűjtött versei. S. a. r. ROZGONYI Iván. A bevezető tanulmányt írta: SZAUDER József. Budapest, Európa Könyvkiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. [Lábjegyzetben is ki van írva.]

BIBLIA 1590

Szent Biblia... [Ford. Károlyi Gáspár és munkatársai]. Visol [Vizsoly] (RMNy 652). Faksimile: Budapest, 1990.

BIBLIA 1608

Szent Biblia... Caroli Caspar előjáróbeszédével... Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert. ... Hanoviában. (RMNy 971). Faksimile: Debrecen, 1998.

BIBLIA 1612

Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottott Caroli Caspar által. Oppenheim (RMNy 1037). Faksimile: Debrecen, 2002.

BIBLIA 1626

Szent Biblia... Ford. Káldi György. Bécben (RMNy 1352). Faksimile: Budapest, 2002.

BIBLIA 1685

Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottott Károli Gáspár által. Amszterdam (M. Tótfalusi Kis Miklós kiadása). Újjonnan szedett betűhű kiadás: Budapest, 1991.

BIBLIA 1685/1718

Magyar Biblia... Ford. Comáromi C. György [Leiden.] Faksimile: Debrecen, 2000.

BIBLIA 1901

Szent Biblia... Ford. Károli Gáspár. Budapest, Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1901. [Egy a Biblia 1590-nek későbbi, új, némileg javított kiadásai közül.]

BIBLIA 1908

Szent Biblia... Ford. Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Budapest, Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1908. [S a szövegnek bármelyik későbbi utányomása.]

BIBLIA 1973

A Biblia... Fordították és magyarálták GÁL Ferenc et al. Budapest, Szent István Társulat, 1973. [Új katolikus fordítás.]

BIBLIA 1975

Biblia... Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1975. [Új protestáns fordítás.]

BIBLIA 1990

Biblia... Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990. [Az 1975-ös új protestáns fordítás javított kiadása.]

BIBLIA 1996

Biblia... Magyarázó jegyzetekkel. Budapest, Kálvin János Kiadó, 1996.

BIBLIA 2014

Biblia... Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveg-gondozó Bizottsága. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014. [Az 1990-es protestáns kiadás revíziója.]

BIBLIA 2018

Biblia... [Az 1973-as római katolikus fordítás javított kiadása]. S. a. r. RÓZSA Huba. Budapest, Szent István Társulat, 2018.

BOTTYÁN 2009

BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai. 2. átdolgozott kiadás.* Szerk. PECSUK Ottó. S. a. r., a jegyzeteket kieg., a zárófejezetet írta FEKETE Csaba. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2009.

KOMORÓCZY 1980

Énekeke éneke. Károli Gáspár, a Döbrentei-kódex névtelenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazakas Miklós fordításában. S. a. r. és az Utószót írta KOMORÓCZY Géza. Budapest, Magyar Helikon, 1980.

NAGY 1993

NAGY László: *Szenci Molnár Albert. A kutatás új útjai.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, 1993, 53–96.

REICHARD 1942

REICHARD Piroska: A Szentírás Babits Mihály költeményeiben. In: *Évkönyv.* Szerk. DR. SZEMERE Samu. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1942, 273–299.

ROZSONDAI 2002

ROZSONDAI Marianne: Írók könyvtárai – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban. *Magyar Könyvszemle* 118/3. 2002, 331–337.

SIPOS 2008

SIPOS Lajos: *Babits Mihály.* Szekszárd, Babits Kiadó, 2008.
Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

J. SOLTÉSZ 1965

J. SOLTÉSZ Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

SZATHMÁRI 1968

SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

SZATHMÁRI 2017

SZATHMÁRI István: A magyar reformáció nyelvi hatásáról. *Magyar Nyelvőr* 141/2. 2017, 207–217.

SZIKSZAINÉ 1999

SZIKSZAINÉ NAGY Irma: *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

SZIKSZAINÉ 2018

SZIKSZAINÉ NAGY Irma: *Jónás könyvének stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban*. In: *Nyelvelmélet és dialektológia*. IV. (A Károli-biblia nyelve.) Szerk. É. KISS Katalin–HEGEDŰS Attila–PINTÉR Lilla. Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2018, 164–196.

SZILÁGYI 1990

SZILÁGYI Ferenc: A Vizsolyi Biblia hatása a magyar irodalomra. *Confessio* 14/3. 1990, 59–74.

TOMPA 1972

TOMPA József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

VELCSOVNÉ 1966

VELCSOV Mártonné: Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz. *Néprajz és Nyelvtudomány* 10. 1966, 55–61.

VEÖREÖS 1978/1988

VEÖREÖS Imre: Az Istenhez való viszony Ady költészetében és életében. In: VEÖREÖS Imre: *A középpont felől*. Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1988, 239–284, 362–366.

VULGATA 1975

Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio altera emendata. Tom. 1–2. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER. Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1975.

ZSENGELLÉR 2014

ZSENGELLÉR József: Az 1908-as „Károli-Biblia”. In: *Felebarát vagy embertárs. Biblia-fordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Szerk. FABINY Tibor–PECSUK Ottó–ZSENGELLÉR József. Budapest, Hermeneutikai Kutató Központ Alapítvány–Luther Kiadó–Kálvin Kiadó, 2014, 47–57.

A TUDÁSORIENTÁCIÓ ÉS A SZOCIOKULTURÁLIS ORIENTÁCIÓ MOTIVÁLÓ HATÁSAI KÖZÉPISKOLÁSOK KÖRÉBEN BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN*

BAJZÁT TÜNDE

1. Bevezetés

Napjainkban az élet minden területén kulcsfontosságú szerepet játszik az idegen nyelvek ismerete. A sikeres nyelvtanuláshoz és tanításhoz a nyelv ismeretén kívül a célnyelvi kultúra ismerete is hozzátartozik, mivel a kultúra átszővi mindennapjainkat, és jelen van minden cselekedetünkben. „A nyelv és a kultúra megfejthetetlenül összefonódik.”¹ A nyelvtanulás folyamatában elengedhetetlen a motiváció. A „[...] motiváció több nyelvtanulási stratégia használatához vezet, amely az eredményesség révén növeli az önbizalmat, az önbizalom pedig tovább erősíti a motivációt”.² Ennek a két gondolatnak a jegyében született a tanulmányom, melynek célja, hogy megvizsgálja az angol és német nyelvet tanuló középiskolai diákok tudás és szociokulturális orientációit az angol és a német nyelv tanulása során 16 középiskolában, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A tanulmány első része a kutatás elméleti háttérét mutatja be. A második rész a 2018 őszén készült empirikus kutatás részeredményeit ismerteti.

2. A kutatás elméleti háttere

A nyelvtanulás folyamatában a tanuló lelkesedése, elkötelezettsége és kitartása kulcsfontosságú szerepet tölt be a nyelvtanulás sikerében vagy annak kudarcában. Az esetek többségében a motivált diák használható idegennyelvtudásra tehet szert tekintet nélkül nyelvvérzékére és kognitív képességére. Azonban motiváció hiányában a legtehetségesebb tanuló sem valószínű, hogy elegendő ideig kitart majd, hogy használható nyelvtudást sajátítson el.³

Az osztálytermi idegennyelv-tanulási környezet egy háromkomponensű motivációs modell alapján jellemezhető. Az első összetevője az integratív motiváció, amely számos orientációból áll (instrumentális orientáció, tudásorientáció, szociokulturális orientáció, utazásorientáció, barátságorientáció). Vizsgálatok bizonyították, hogy az instrumentális orientáció jelentős szerepet játszik a nyelvtanulásban a középfokú szint eléréséig, azonban azok a nyelvtanulók, akik szociokulturális orientációval is rendelkeznek magasabb szintű nyelvtudás elérésére vágytak, nem csupán használható nyelvtudásra, hanem anyanyelvi szintű tudást szerettek volna elérni. A nyelvtanulási motiváció kutatásában az orientációk a nyelvtanulás céljának felderítését szolgálják. A modell második komponense az önbizalom, amely a nyelvelsajátítást közvetett és közvetlen módon is befolyásolja. Közvetett befolyá-

* A bemutatott kutatómunka a *Nyelvkaland ME* EFOP-3.2.14-17-2017-00005 jelű projekt részeként az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ BROWN 1994, 201.

² BÁRDOS 2000, 240.

³ DÖRNYEI 2001.

soló tényező a nyelvtanulás iránti attitűd (angoltanulás iránti attitűd, az angolok iránti attitűd, motivációs intenció), azaz a nyelvtanulók affektív reakciója az idegennyelv-tanulással kapcsolatban. A modell harmadik eleme az osztálytermi légkörhöz kapcsolódik. A csoportkohézió pozitív nyelvtanulási környezetet teremt, ezáltal csökken az idegennyelvórai szorongás. Kutatások bizonyították, hogy a nyelvórai szorongás jelentős mértékben befolyásolja az idegennyelv-tanulást osztálytermi környezetben. Az osztálytermi nyelvtanulás és az órán kívüli nyelvtanulás együttesen hat a tanuló önbizalmára a nyelvelsajátításban. Egyrésztől a jó osztálytermi légkör segíti a hallgatót abban, hogy részt vegyen az órai munkában, eközben csökken a szorongása és nő a magabiztossága. Másrésztől a diák órán tanúsított önbizalma és szorongása függ az osztálytermen kívüli minőségi és mennyiségi nyelvhasználati tapasztalataitól, ami befolyásolja az osztálytermi viselkedését, elért eredményeit és szorongását.⁴

Richard Clément, Dörnyei Zoltán és Kimberly Noels Magyarországon, budapesti 11. osztályos középiskolások körében végzett kutatást angol nyelvtanulási attitűdjük, angolórai szorongásuk, nyelvtanulási motivációjuk, osztálytermi légkör és csoportkohézió témakörében. A vizsgálat kimutatta, hogy a résztvevők barátságorientációja a legerősebb motiváló hatású, a válaszadók szociokulturális orientációja jelentős, és leginkább más kultúrákat és népeket, valamint az angolszász kultúrát szeretnék megismerni, ez motiválja elsősorban nyelvtanulásukat. A kutatás eredményeiből az is kiderült, hogy a megkérdezettek tudásorientációja kevésbé jelentős, mint szociokulturális orientációjuk, a legmotiválőbb tényező az volt, hogy műveltebb emberekké váljanak.⁵

3. A kutatás célja és módszere

A tanulmány következtetései egy empirikus felmérés eredményei alapján fogalmazhatók meg. A 2018 őszi elvégzett vizsgálat célja az volt, hogy megismerje az angol és német nyelvet tanuló középiskolás diákok nyelvtanulási motivációit és tanulási preferenciáit.

Az adatgyűjtés módszerei közül a kérdőíves adatfelvételt választottam. A kérdőíves adatfelvételt az egységesség, a könnyebb feldolgozhatóság indokolta. A választás másik oka az volt, hogy jelen kutatás felderítő kutatás, és leginkább a kérdőíves adatfelvétel alkalmas ilyen célra. Főként olyan kutatásokban használják, amelyekben az elemzési egység az egyes ember, illetve az adatközlők egyes emberek. A standardizált kérdőívek továbbá minden válaszadóról ugyanolyan formában nyújtanak adatokat.⁶

A magyar nyelvű kérdőív zárt és nyitott kérdéseket, valamint Likert-skálákat tartalmazott. A zárt kérdések esetén a lehetséges válaszokat a kutató határozza meg. A zárt kérdések egységesebb mérést követelnek meg, ezért megbízhatóságuk is nagyobb, és a válaszok is könnyen összegezhethetők és elemezhetők. Ezzel szemben a nyitott kérdésekre a válaszadók tetszés szerint válaszolhatnak, leírhatják gondolataikat és véleményüket, ezért a kapott adatok nem kiszámíthatóak, ugyanakkor mélyrehatóak.⁷

A magyar nyelvű kérdőív zárt és nyitott kérdései rákérdeztek a nyelvtanulók általános adataira és nyelvtanulási tapasztalataikra, véleményeikre és érzéseikre. A négyfokú Likert-skála (teljesen egyetértek, részben egyetértek, részben nem értek egyet, egyáltalán nem értek egyet) 24 állítást tartalmazott a Richard Clément, Dörnyei Zoltán és Kimberly Noels

⁴ CLÉMENT–DÖRNYEI–NOELS 1994.

⁵ CLÉMENT–DÖRNYEI–NOELS 1994.

⁶ BABBIE 2001.

⁷ MACKEY–GASS 2005.

által elvégzett kutatások alapján. A hat kérdéskör a következő volt: instrumentális orientáció, tudásorientáció, szociokulturális orientáció, idegennyelv-tanulás iránti attitűd, motivációs intenció és idegennyelv-órai szorongás. Ezek közül jelen tanulmány két kérdéskör (tudásorientáció és szociokulturális orientáció) eredményeit mutatja be.

A kérdőíves adatgyűjtés során az önkitöltős módszert alkalmaztam, a kérdőíveket a válaszadók papíralapon kapták meg és töltötték ki. A kérdőív kitöltése önkéntes volt, és a megkérdezettek megőrizték anonimitásukat.

4. A kutatási minta

A kutatásban 453 középiskolai diák vett részt, akik 16 Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található középiskolában tanulnak angol vagy német nyelvet. A 16 iskola közel fele (7 iskola, 44 százalék) Miskolcon található, a többi oktatási intézmény (9 iskola, 56 százalék) pedig a megye nagyvárosaiban: Edelényben, Kazincbarcikán, Putnokon, Szerencsen, Szikszón, Tiszaújvárosban, és Ózdon. Az intézmények egy része (6 iskola, 37,5 százalék) szakközépiskola (egészségügyi, informatikai, művészeti, kereskedelmi és idegenforgalmi, mezőgazdasági, villamosipari), 5 iskola (31 százalék) általános és középiskola is egyben, 3 iskola (19 százalék) gimnázium, 2 iskola (12,5 százalék) gimnázium és szakközépiskola, 6 iskola (37,5 százalék) pedig kollégiummal is rendelkezik. Az intézmények nagy része (12 iskola, 75 százalék) állami fenntartású, 3 iskolát (19 százalék) a Katolikus Egyház működtet, egy iskolát (6 százalék) pedig a Református Egyház.

Az 1. táblázat a vizsgálatban részt vett 453 tanuló általános adatait tartalmazza. A táblázatban látható, hogy a kutatásban hasonló mértékben vettek részt lányok (213 fő, 47 százalék) és fiúk (240 fő, 53 százalék). A megkérdezettek átlagéletkora 16,16 év, akik közül néhányan (35 fő, 8 százalék) tartoznak a legfiatalabbak közé. A válaszadók egy negyede (117 fő, 26 százalék) 15 éves, közel egy harmada (135 fő, 30 százalék) 16 éves, a megkérdezettek ötöde (89 fő, 20 százalék) 17 éves, néhányan (61 fő, 13 százalék) 18 évesek, és csupán 16 fő (3 százalék) képviselte a 19 éves korosztályt. Az életkor szórás értéke alacsony (1,78), mert kicsi a korkülönbség a legfiatalabb (14 év) és a legidősebb (19 év) nyelvtanuló között. A táblázatban az is megfigyelhető, hogy a válaszadók közel egy harmada (141 fő, 31 százalék) 9. osztályba jár, másik harmada (157 fő, 35 százalék) 10. osztályos, néhányan (72 fő, 16 százalék) a 11. osztályban tanulnak, a végzős évfolyamot pedig az adatközlők közel ötöde (83 fő, 18 százalék) képviselte. A válaszadók több mint fele (57 százalék) az angol nyelvet tanulja első idegen nyelvként, míg a megkérdezettek közel fele (43 százalék) a német nyelvet. A táblázatban látható, hogy a nyelvtanulók átlagban 7,58 éve tanulják az angol nyelvet első nyelvként, rövid ideje (1–3 év között) néhányan (20 fő, 8 százalék), 4–6 év között a válaszadók közel harmada (74 fő, 29 százalék) tanulja. Ennél hosszabb ideje, 7–9 év között a megkérdezettek több mint harmada (95 fő, 37 százalék), 10–12 év között a diákok negyede (64 fő, 25 százalék), hosszabb ideje (12 év fölött) csupán néhány középiskolás (4 fő, 1 százalék) tanulja az angol nyelvet első idegen nyelvként. A vizsgálatban résztvevők a német nyelvet átlagban 4,51 éve tanulják, a megkérdezettek közel fele (94 fő, 48 százalék) rövid ideje (1–3 év között), a válaszadók ötöde (41 fő, 21 százalék) 4–6 év közötti időtartamban. A középiskolások ötöde (43 fő, 22 százalék) hosszabb ideje (7–9 év között) foglalkozik a német nyelv elsajátításával, néhányan (18 fő, 9 százalék) pedig már több mint egy évtizede (10–12 év között). Az első idegen nyelv tanulásán kívül a válaszadók közel fele (185 fő, 41 százalék) tanul második idegen nyelvet, a megkérdezettek több mint fele (268 fő, 59 százalék) nem. A második idegen nyelvet tanulók legtöbben az angol nyelvet választották (100 fő), amelyet csökkenő sorrendben a német (61 fő), az orosz (10 fő), a francia (5 fő) nyelvet tanulók követnek. Néhányan

választották az olasz (4 fő) és a latin (3 fő) nyelvet második idegen nyelvként, egy-egy fő pedig a japán és a spanyol nyelvet tanulja.

1. táblázat
A nyelvtanulók általános adatai (n = 453)

	Fő	Százalékos érték	
Nem	lány: 213 fő	47%	
	fiú: 240 fő	53%	
Életkor	átlagéletkor: 16,16 év	–	
	14 éves: 35 fő	8%	
	15 éves: 117 fő	26%	
	16 éves: 135 fő	30%	
	17 éves: 89 fő	20%	
	18 éves: 61 fő	13%	
Évfolyam	19 éves: 16 fő	3%	
	9. osztály: 141 fő	31%	
	10. osztály: 157 fő	35%	
	11. osztály: 72 fő	16%	
Első idegen nyelv	12. osztály: 83 fő	18%	
	angol: 257 fő	57%	
Első idegen nyelv tanulása hány éve folyik	német: 196 fő	43%	
	angol: átlag: 7,58 év	–	
	1–3 év között: 20 fő	8%	
	4–6 év között: 74 fő	29%	
	7–9 év között: 95 fő	37%	
	10–12 év között: 64 fő	25%	
	12 év fölött: 4 fő	1%	
	német: átlag: 4,51 év	–	
	1–3 év között: 94 fő	48%	
	4–6 év között: 41 fő	21%	
	7–9 év között: 43 fő	22%	
	10–12 év között: 18 fő	9%	
	Második idegen nyelv	angol: 100 fő	22%
		német: 61 fő	13%
orosz: 10 fő		2%	
francia: 5 fő		1%	
olasz: 4 fő		0,9%	
latin: 3 fő		0,7%	
japán: 1 fő		0,2%	
spanyol: 1 fő		0,2%	

5. A kutatás eredményei

A következőkben a vizsgálat eredményeit írom le. Elsőként a tudásorientáció témaköréhez kapcsolódó nyelvtanulói véleményeket mutatom be. Ezt követően a szociokulturális orientáció kérdéskörére vonatkozó álláspontokat ismertetem.

5.1. Tudásorientáció

A 2. táblázat a nyelvtanulók véleményét szemlélteti a tudásorientáció fontosságáról. A táblázatban látható, hogy a három állítás közül a válaszadók leginkább azért tartják fontosnak az

idegennyelv-tanulást, hogy műveltebb emberek legyenek, a megkérdezettek több mint harmada (35 százalék) teljesen egyetért ezzel az állítással, a vizsgálatban részt vettek fele (51 százalék) részben egyért, és csupán néhányan (9 százalék) voltak, akik részben nem értettek egyet, és kevesen (5 százalék), akik egyáltalán nem. A középiskolások kevésbé tartják fontosnak azt, hogy minél több idegen nyelvet elsajátítsanak, a megkérdezettek közel ötöde (18 százalék) értett csak egyet ezzel az állítással, harmaduk (33 százalék) részben egyetértett, másik harmaduk (29 százalék) részben nem értett egyet, a válaszadók ötöde (20 százalék) pedig egyáltalán nem értett egyet. A táblázat adatai arra is rávilágítanak, hogy az adatközlők véleménye szerint a három állítás közül legkevésbé fontos az, hogy angol/német nyelvű könyveket, magazinokat és újságokat tudjanak olvasni. Csupán néhány nyelvtanuló (12 százalék) értett egyet ezzel az állítással, a válaszadók közel harmada (31 százalék) részben egyetértett, negyedük (25 százalék) részben nem értett egyet, és harmaduk (32 százalék) egyáltalán nem értett egyet.

2. táblázat

A tudásorientáció fontossága a nyelvtanulók véleménye szerint (n = 453)

Állítás	Egyáltalán nem értek egyet	Részben nem értek egyet	Részben egyetértek	Teljesen egyetértek	Átlagérték
Azért fontos angolul/németül tanulnom, hogy műveltebb legyek.	5%	9%	51%	35%	3,2
Azért fontos angolul/németül tanulnom, mert minél több idegen nyelvet szeretnék megtanulni.	20%	29%	33%	18%	2,5
Azért fontos angolul/németül tanulnom, hogy tudjak angol/német nyelvű könyveket, magazinokat és újságokat olvasni.	32%	25%	31%	12%	2,2

Ha összehasonlítjuk az angol és a német nyelvet tanulók véleményét, akkor megállapítható, hogy a német nyelvet első idegen nyelvként tanulók kevésbé értenek egyet az „Azért fontos angolul/németül tanulnom, hogy műveltebb legyek” és az „Azért fontos angolul/németül tanulnom, hogy tudjak angol/német nyelvű könyveket, magazinokat és újságokat olvasni” állításokkal, mint az angol nyelvet tanulók. Az első állítás esetében az angol nyelvet elsajátítók több mint harmada (38 százalék), a német nyelvet tanulók kevesebb, mint harmada (30 százalék) ért teljesen egyet az állítással, és a vélemények átlagértéke 3,2 az angol és 3 a német nyelvet tanulók esetében. A második állításnál is az angol nyelvet tanulók értettek nagyobb mértékben (14 százalék) egyet az állítással, mint a német nyelvtanulók (7 százalék), és a vélemények átlagértéke is tükrözte ezt a véleménykülönbséget, amely az angolt tanulók esetében: 2,5, a németet tanulók esetében: 1,9 volt. Azonban a több idegen nyelv elsajátításához kapcsolódó állításra vonatkozó vélemények nagyon hasonlóak a két nyelvtanulói csoport esetében.

5.2. Szociokulturális orientáció

A 3. táblázatban a nyelvtanulók véleményét figyelhetjük meg a szociokulturális orientáció fontosságáról. A táblázatban látható, hogy a négy állítás közül a középiskolások a legfontosabbnak azt tartják, hogy idegennyelv-tanulásuk segítségével megismerjenek más kultúrákat és népeket. A megkérdezettek ötöde (20 százalék) teljesen egyetértett, közel fele (48 százalék) pedig részben értett egyet az állítással, a válaszadók ötöde (20 százalék) részben nem értett egyet, és csupán néhányan (12 százalék) voltak azok, akik egyáltalán nem osztoztak ezen a véleményen másokkal. A kutatásban résztvevőket kevésbé motiválja a nyelvtanulásban az, hogy megérthessenek angol/német nyelvű filmeket, videókat, tv- és rádióműsorokat, csupán néhányan (14 százalék) értettek teljesen egyet ezzel az állítással, a nyelvtanulók kevesebb, mint fele (41 százalék) részben egyetért, negyedük (24 százalék) részben nem ért egyet, és ötödük (21 százalék) egyáltalán nem ért egyet. A középiskolások még kevésbé tekintik lényegesnek, hogy a nyelvtanulás segítségével jobban megismerjék az angolszász/német kultúrát, csupán néhány válaszadó (12 százalék) értett teljesen egyet az állítással, harmaduk (30 százalék) részben egyetértett, harmaduk (30 százalék) részben nem értett egyet, és több mint negyedük (28 százalék) egyáltalán nem értett egyet. A megkérdezettek legkevésbé fontosnak az angol/német nyelvű dalszövegek megértést tartották. A kutatásban résztvevők közül csak kevesen (11 százalék) értettek teljesen egyet az állítással, közel harmaduk (29 százalék) részben egyetértett, harmaduk (31 százalék) részben nem értett egyet, és a nyelvtanulók közel harmada (29 százalék) egyáltalán nem értett egyet.

3. táblázat

A szociokulturális orientáció fontossága a nyelvtanulók véleménye szerint ($n = 453$)

Állítás	Egyáltalán nem értek egyet	Részben nem értek egyet	Részben egyetértek	Teljesen egyetértek	Átlag érték
Azért fontos angolul/németül tanulnom, mert így megismerhetek más kultúrákat és népeket.	12%	20%	48%	20%	2,8
Azért fontos angolul/németül tanulnom, hogy megérthessem az angol/német nyelvű filmeket, videókat TV- és rádióműsorokat.	21%	24%	41%	14%	2,5
Azért fontos angolul/németül tanulnom, mert segít, hogy minél többet megtudjak az angolszász/német kultúráról és világról.	28%	30%	30%	12%	2,3
Azért fontos angolul/németül tanulnom, hogy megérthessem az angol/német nyelvű dalszövegeket.	29%	31%	29%	11%	2,2

Összehasonlítva az angol és a német nyelvet tanulók véleményét megállapítható, hogy a táblázatban szereplő második, harmadik és negyedik állításokról másképp vélekedett a két csoport. Az angol nyelvet tanuló középiskolások fontosabbnak tartották az idegen nyelvű filmek, videók, tv- és rádióműsorok megértést, mint a német nyelvet tanulók, az angolosok közel ötöde (17 százalék) értett egyet teljesen az állítással és több mint fele (51 százalék) részben, míg a németesek csupán tizede (10 százalék) értett egyet teljesen az állítással közel harmaduk (28 százalék) pedig részben. A vélemények átlagértéke 2,8 volt az angol és 2,1 a német nyelvet tanulók esetében. Hasonlóan az előző véleményhez az angol nyelvet tanuló válaszadók számára lényegesebb volt az angol nyelvű dalszövegek megértése, mint német nyelvet tanuló társaik esetében. A megkérdezettek közül néhányan (14 százalék) értettek teljes mértékben egyet az állítással, és a kutatásban résztvevők több mint harmada (36 százalék) részben egyet értett, ezzel szemben a német nyelvtanulók közül kevesen (7 százalék) értettek egyet teljes mértékben és ötödük (19 százalék) részben. A vélemények átlagértéke 2,5 volt az angol és 1,9 a német nyelvet tanulók esetében. Ezzel ellentétben a német nyelvet tanuló középiskolások gondolták fontosabbnak, hogy minél többet megtudjanak a német kultúráról és a világról, az angol nyelvet tanuló diákok pedig kevésbé tartották ezt lényegesnek. Véleménykülönbségüket jól tükrözi válaszaik átlagértéke, amely a németesek esetében 2,4 volt, az angolosoknál 2,1. Azonban a más kultúrák és népek megismeréséhez kapcsolódó állításra vonatkozó vélemények nagyon hasonlóak a két nyelvtanulói csoport esetében.

Ha összehasonlítjuk a hét állítással kapcsolatos véleményeket, látható, hogy a válaszadók véleménye szerint a műveltség az elsődleges motivációs tényező az idegennyelvtanulás kapcsán, fontossági sorrendben ezt követi a más népek és kultúrák megismerése; a több idegennyelv-ismerete; az idegen nyelvű filmek, videók tv- és rádióműsorok megértése; és a tanult idegen nyelv kultúrájának megismerése. A megkérdezettek legkevésbé fontosnak az angol/német nyelvű könyvek, magazinok és újságok olvasását; és az angol/német nyelvű dalszövegek megértését tartották. A két nyelvtanulói csoportot összehasonlítva elmondható, hogy az angol nyelvet tanulók motiváltabbak, mint a német nyelvet elsajátítók. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a vizsgálatban részt vett középiskolások fontosnak tartják a nyelvtanulást, gondolnak a jövőjükre, készülnek a továbbtanulásra, érdeklődőek, nyitottak és motiváltak más kultúrák iránt. Továbbá látható az is, hogy mivel a válaszadók szociokulturális orientációja jelentős, ezért magasabb szintű nyelvtudás elérésére vágnak.

A jelen kutatás eredményeit összehasonlítva a Richard Clément, Dörnyei Zoltán és Kimberly Noels által végzett vizsgálattal elmondható, hogy mindkét vizsgálatban jelentős volt a válaszadók szociokulturális orientációja és leginkább más kultúrákat és népeket szerettek volna megismerni a résztvevők. Azonban különbséget is tapasztalunk a két kutatás eredménye között, mert jelen kutatásban a megkérdezettek tudásorientációja – különös tekintettel a műveltebb emberré válás tekintetében – magasabb értéket mutatott, mint szociokulturális orientációjuk, ez pedig eltér a Richard Clément, Dörnyei Zoltán és Kimberly Noels által végzett vizsgálat eredményétől.

6. Összegzés

A tanulmány első része a kutatás elméleti hátterét és a témához kapcsolódó vizsgálat eredményeit mutatta be. A második részben az angol és német nyelvet tanuló középiskolások körében végzett empirikus kutatás részeredményeit ismerhettük meg. Az eredmények rávilágítottak arra, hogy a vizsgálatban részt vett diákok fontosnak tartják a nyelvtanulást, számukra a műveltség az elsődleges motivációs tényező, de kiemelkedő szerepet játszik más népek és kultúrák megismerése és több idegen nyelv elsajátítása is. A kutatásból azt is

megtudtuk, hogy az angol nyelvet tanulók esetében a két motivációs kérdéskörhöz tartozó állítások legtöbb esetben jelentősebb motivációt mutattak az angol nyelvet tanuló középiskolások esetében, mint a német nyelvet tanulók körében.

Bibliográfia

BABBIE 2001

Earl BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

BÁRDOS 2000

BÁRDOS Jenő: *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.

BROWN 1994

Douglas BROWN: *Principles of Language Learning and Teaching*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall Regents, 1994.

CLÉMENT–DÖRNYEI–NOELS 1994

Richard CLÉMENT–DÖRNYEI Zoltán–Kimberly NOELS: Motivation, self-confidence and group cohesion in the foreign language classroom. *Language Learning* 44, 1994, 417–448.

DÖRNYEI 2001

DÖRNYEI Zoltán: *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

MACKEY–GASS 2005

Alison MACKEY–Susan GASS: *Second Language Research: Methodology and Design*. London, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2005.

KÖZÖS FORRÁS: MŰVÉSZET ÉS NYELV

BALÁZS GÉZA

A tanulmány a nyelvről mint művészetről szól. Az antropológiai nyelvészet felismerése, hogy a nyelv nem pusztán a gondolatközlés, a kommunikáció eszköze. Ehhez azt teszem hozzá, hogy még csak nem is a művészet (leginkább az irodalom) kifejezőeszköze, hanem maga is a kezdetektől fogva megfelel a művészet lényegének, úgymint: mimézis; társadalmi, alkotó, élvezetet (örömet) jelentő tevékenységforma. Művészet és nyelv több síkon összekapcsolódik. A kezdeti kapcsolat az idők homályába vész, de kikövetkeztethető. A kérdést két megközelítésben tárgyalom: (1) a nyelv önmaga művészet, (2) a nyelv alapanyaga számos művészetnek, például a beszédművészetnek, írásművészetnek, előadó-művészetnek, retorikának (ékesszólásnak). A két tételt a következő című fejezetekben tárgyalom: 1. A nyelv és művészet együttes kódolása az emberben, 2. Nyelvi díszítőművészet: a nyelv alapanyaga a művészetnek.¹

1. A nyelv és művészet együttes kódolása az emberben

Azt állítom, hogy a nyelv önmaga megfeleltethető a művészet kritériumainak. Állításomat azzal bizonyítom, hogy a nyelv a kiindulópont és legfőbb tényező az emberré válás folyamatában. Több jel mutat rá. Például az egyedfejlődés: a csecsemő szinte azonnal elkezd kommunikálni a világgal, szinte azonnal ad hangokat, hangsorokat. A gyermeknyelv kezdetén azonban nem nyelvi jellegű, hanem valójában dallam, azaz: zenei alapú. A dallamos gögicselésből később hangok, hangsorok, majd szómondatok, még később tagolt mondatok fejlődnek. A kezdeti nyelvi (prelingvális) szakasz egyértelműen mutatja, hogy a csecsemőnél a hangok, érzelmek és értelmi fejlődés, az önkifejezés és a világra irányuló akarat tökéletes egységben van. A baba gögicsélése együttesen melodikus, zenei és kicsit később, ebből fejlődve nyelvi (verbális) jelenség. A zenei és nyelvfejlődés a növekedéssel párhuzamosan halad. A zenei képesség, tehetség kibontakoztatása egyedi kérdés, ahogyan a nyelvi képességeké is. Valamilyen szinten énekelni minden ember tud, ahogyan valamilyen szinten (ha csak nincs valami egyéb hátráltató tényező) beszélni is. Tehát mindenki énekel és beszél, de nem lesz operaénekes vagy ékesen szóló, rétor. Mindennapjaink nyelvhasználatában is mindenkor kódolva van a zene. Vagyis mindenki, aki beszél, beszélés közben használ zenei eszközöket. A nyelvészek alkalmazzák is a „zene” terminust: „a nyelv zenei eszközei” – de nem mennek vissza a törzs- és egyedfejlődésig. Melyek a nyelv zenei eszközei? Egy korábbi nyelvtudományi bevezetés fonetikai fejezete így írja ezt le:

¹ Ezzel írással köszöntöm Kovács Mária dékán, docens asszonyt, akivel valamikor a '90-es évek elején kezdtük pályánkat Miskolcon; s azután többekkel együtt írtunk egy legalább kéttucat kiadást megélt tankönyvet, amelyből generációk tanultak (BALÁZS 1994, 2005 stb.). Írásom alap gondolatát a nemrég elhunyt Fekete György vetette föl, első változatát a *Magyar Művészet* közölte (5/2. 2017, 8–12). A gondolat további kifejtését *A művészet és a nyelv közös eredete* munkacímű antropológiai nyelvészeti munkámban szeretném kidolgozni.

„A hangnak azonban hangulati értéke is van. Egyes hangok zeneibbek, mint mások, pl. az *l* dallamosabb, zengőbb, mint a *t*, mely merő zörej. A hangok zeneisége a beszéd érzelmi aláfestésében jut szerephez, rendesen azonban ez az érzelmi szerep nem egyes hangokhoz fűződik, hanem a hangok kapcsolatához, elegyítéséhez (vö. pl. Kosztolányi *Ilona* című versét).”²

Egy modern nyelvészeti enciklopédia így közelíti meg a jelenséget:

„A hanglejtést gyakran hívják a nyelv dallamának vagy zenéjének... (A) beszéd és a zene nyilvánvaló hasonlóságai mindkét területet gazdagították.”³

A nyelv zenei eszközeit rendszerint a mondatnak záró fejezeteként tárgyalják, s e „tesztetlen” eszközök közül a következőket említik: hangsúly, hanglejtés, szórend, szünet. Az „élőszó” zenei kifejezőeszközei cím alatt pedig ezeket a jelenségeket sorolják fel: hangmagasság, hangterjedelem, hangerő, hangszín, hangsúly, hanglejtés (beszéddallam), beszédtempó (beszédgyorsaság), szünet.⁴ Kovács Máriával közös összefoglaló kötetünk első kiadásában ugyanígy szerepel: Az élőszó zenei kifejezőeszközei. A szöveg olvasása és felolvasása.⁵ Példaként említhető, hogy a nyelvi hangzás önmagában is szép lehet. Például egy kellemes orgánus. Pszichológiai vizsgálatok szerint (a kultúrák széles körében) a vékony, magas fekvésű, „száraz” hang érdektelen, esetleg kellemetlen. A figyelmet elsősorban a mély fekvésű hang köti le. A mély hangok „testesek” (rezonálnak), személyességet, melegséget sugároznak. A magyar kulturális környezet kedveli a közepesen mély fekvésű bariton férfihangot és az alt és a szoprán között levő mezzoszoprán női vagy gyermekhangot.⁶

A beszéd esztétikai hatását kiváltó zeneiségről a hagyományos nyelvművelés is szól. A kellemes hangzás az eufónia, a kellemetlen a kakofónia. Bizonyos hangok, a nyelv zenei eszközei önmagukban kellemes vagy kellemetlen hatást jelenthetnek. A nyelvművelők felhívják a figyelmet arra, hogy a nyelvnek nemcsak poétikai, hanem köznyelvi, közlő szerepében is van esztétikai funkciója. Ez az adott nyelv hangtani szerkezetéből fakad.

„Nyelvünkben a magánhangzók és a mássalhangzók aránya átlagosan 42 : 58, a zöngés és zöngétlen mássalhangzóké pedig 36 : 23; a zeneiség szempontjából mindkettő előnyös. Kedvező továbbá a mássalhangzó-torlódások csekély száma. A változatosságot azonban némileg korlátozza a hangrend és az illeszkedés, továbbá az e hangoknak köznyelvbéli erős megterheltsége.”⁷

A jóhangzást szolgálja, ha kerüljük a mássalhangzó-torlódást, a hangok, szótagok, szavak, az e hangok monoton ismétlődését, a rövid szavak halmozását és a bonyolult kifejezéseket.

Nyelv és művészet eredendő összefüggését, kapcsolatát és evolúcióját mutatja az ember játékos (játszó) szenvedélye is. A művészi kifejezőmódra emlékeztet az is, ahogy a nyelvi lehetőségekkel próbálkozunk, kísérletezünk (nyelvi játék, nyelvjáték).

² BÁRCZI 1953, 34.

³ CRYSTAL 1988, 221.

⁴ BALÁZS 2000, 61–65.

⁵ BALÁZS 1994, 169–172, valamint további kiadások: 2005.

⁶ Vékássy László pszichológus nyomán: BALÁZS 2000, 32.

⁷ GRÉTSY–KOVALOVSKY 1985, II. 1278.

A művészetről egyértelműen azt tartjuk, hogy tipikusan emberi tevékenység, még ha előzményeit az állatvilágban is fölfedezhetjük. A nyelvről is egyértelműen azt tartjuk, hogy tipikusan emberi tevékenység, még ha előzményeit, egyszerű jelrendszer formájában az állatvilágban is fölfedezhetjük. A művészet előzményeit az állatvilágban számos jelenségben kimutatta Thomas Sebeok (1983) szemiotikus, aki a verbális művészet (beszél és írott műfajok) eredete kapcsán fölteszi ezt a kérdést is: „mennyire ésszerű az esztétikai töltésű, nem verbális jel-alakzatok előképeit az ember állati elődeinél keresni?”⁸ Majd a kérdésfeltevés után példák sorozatát hozza az állatok „esztétikai” viselkedésére. Vagyis a nyelvi és nem nyelvi (verbális és nem verbális) tevékenységek eredete párhuzamosságot mutat.

Más bizonyítékunk is van arra, hogy a nyelv és művészet együttesen és mélyen van kódolva az emberben. Ugyanis mindkettőnek szoros kapcsolata van az alapérzelmekkel. Az alapérzelmek között szerepel például az öröm. A művészetek örömfunkcióját (élvezet-funkcióját) nem kell bizonygatni, de a nyelv örömfunkciójáról jóval kevesebbet beszélünk. Pedig a nyelvben is kódolva van az öröm.⁹ A nyelvi öröm az ún. gondolatalakzatokban van kódolva. A gondolkodási formák megnyilvánulásai, a gondolatalakzatok, vagyis a nyelv kreatív megalkotásának technikái (nyelvi változástechnikák).¹⁰ Ezek közül legismertebb az adjekciós (hozzátoldó) alakzatsorozat, benne az ismétlés és annak számos változata. A baba legelső kommunikációs megnyilvánulásai is ismétlések. A zenében, képzőművészetben a legegyszerűbb örömfunkció az ismétlés segítette visszatérés. Tehát már az önmagában való beszéd (a baba is szeret önmagában beszélni) is örömfunkció. Ehhez járul később a társasság: az ember közösségi lény, ezért további örömfunkció az édesanya-gyermek, szülő-gyermek, később pedig minden érzelmileg áthatott beszélgetés. Hárdi István egyenesen azt írja, hogy a baráti beszélgetésekben libidó-cirkuláció zajlik. Azaz: örömcseré. Az idézet egészen pontosan így hangzik:

„Hollós István beszélgetéseinkben egy alkalommal utalt a beszéddel kapcsolatos pszichoanalitikus elgondolásaira: a baráti beszélgetésben sajátos gondolatcsere történik, érzelmi ösztönös – kifejezése szerint – libidó-cirkuláció zajlik, ahogy az emberek szellemileg szinte megtermékenyítik egymást.”¹¹

Bizonyítani is könnyű ezt a jelenséget: hányszor előfordul az emberrel, hogy „csak úgy” beszélget valakivel (valakikkel), és elfut, elszalad az idő, s később nem is tudja, hogy miről beszélgettek olyan oldottan és hosszan. Az állapotot a pozitív pszichológia Csíkszentmihályi Mihály (2007) nyomán flow-nak is nevezi. A flow lényege: a téren-időn kívül való kerülés. Megfigyelhető sokféle alkotásban, tevékenységben, de önmagában a nyelvhasználatban is. Az örömfunkció tehát kódolva van a nyelvben. Csakúgy, mint például a szexualitásban és mindenféle alkotó emberi tevékenységben.

Az ismétlődő tevékenység, az alkotás (kreativitás) alkotóeleme a Csányi Vilmos (1999) által leírt ún. humán viselkedéskomplexumnak, magyarul: az emberi viselkedési összetevőknek. Nyelvnek és művészetnek alapja a jelentésátvitel: vagyis a konkrét, megragadható jelek jelentésének (absztrakció, azaz elvonatkoztatás segítségével) más jeltárgyakra való átvitele.

⁸ SEBEOK 1983, 10.

⁹ A nyelvi örömről másutt részletesen kifejtettem gondolataimat: BALÁZS 2010 és 2020.

¹⁰ A gondolkodási formák antropológiai jellegéről másutt részletesebben írok: BALÁZS 2008; a gondolatalakzatok az álmokban is kimutathatók, erről bővebben: BALÁZS 2013.

¹¹ HÁRDI-VÉRTES O. 1985, 18.

A nyelvi és a művészeti hatás találkozik az alkotóban és befogadóban egyaránt fellépő katarzisban is.

Mindezzel bizonyítható, mindezért állítható, hogy a nyelv és a művészet azonos gyökerrű, s így kezdeti stádiumában a nyelv és a művészet egy, vagyis a nyelv önmaga művészetnek, vagy másként: a művészet nyelvnek tekinthető.

2. Nyelvi díszítőművészet: a nyelv alapanyaga a művészetnek

Nem szorul különleges bizonyításra, inkább csak bemutatásra, hogy a nyelv értelemszerűen alapanyaga sok művészetnek. Használjuk is ezt a kifejezést: beszédművészet, s senki sem vitatja, hogy van művészi beszéd, ékesszólás, hogy a versmondás, sőt a retorika is művészet. Beszélünk írásművészetről is, azon belül külön – de az már képzőművészetnek vagy alkalmazott művészetnek tekintendő – betűművészetéről (kalligráfiáról), melynek különös kultusza van a Kaukázusban és Keleten, és éledezik Magyarországon is (korábban csak az oklevélkiállítások tartották fenn). A beszéd- és írásművészet közösen verbális művészetnek is nevezhető.

A nyelvi díszítés elsősorban az élménynek a (nyelvi) szövegbe illesztésével valósul meg. Az élményt – az ókori retorikákban is megfogalmazott – gondolatalakzatok bontják ki.¹² A gondolatalakzat antropológiai jellemzőnk, magam kimutattam mind az álmok, mind a humor szerveződésében. Négy alapvető, a gondolkodási rendszerünkől fakadó gondolatalakzatot különítünk el az ókori retorikáktól fogva: adjekció (hozzátoldás, pl. ismétlés, variáció), detrakció (elhagyás, rövidítés, pl. elhallgatás, célzás), transzmutáció (átalakítás, pl. kiazmus), immutáció (behelyettesítés, mást mondunk valami helyett, pl. metafora, metonímia). Mindegyik fő gondolatalakzathoz tucatnyi egyéb alakzat kapcsolható. Ezek működése antropológiai alapú, tehát minden közlésben benne van, ám ezek változatos működtetése jelentheti az esztétikai élményt, örömet.

Ahogy minden köben (hordozóeszköz) benne van egy szobor, de nem mindenki képes azt kifaragni...

A nyelv mint művészet kapcsán elsősorban a nyelvi díszítésre gondolhatunk. A klasszikus retorika szerint az ékesszólás, az írói, költői kifejezés négy fő tulajdonsága: az ornatus (a díszítés), a latinitas (nyelvhelyesség), a perspicuitas (érthetőség, világosság) és az aptum (a részek harmonikus egysége, a szerkezet). Ezek közül a retorikák a díszítéssel foglalkoznak behatóan. A díszítő eljárások kiterjedhetnek egyes szóra, szószerkezetre, mondatra. Anélkül, hogy a teljes rendszert bemutatnánk (a retorikák alaposan tárgyalják ezt), értekeznek a szó alakjának megváltoztatásáról: rövidítéséről, toldásáról, a jelentés átalakításáról: metafora, ironia, eufemizmus.

Ezeket a jelenségeket a nyelv változatossága és hajlékonysága teszi lehetővé. Mondhatom azt, hogy villamos, azt is, hogy villanyos, no meg azt is: villámos... És még számos lehetőség adódik (valaki éppen most talál ki valamit): csiling, hernyó, kukac, sárgaság, tramvaj, tuja, vilanger, vilcsi, vilga, vili, vilinger, villogó, visi, zötyögő. Minden egyes szónak van stilisztikai töltete, értéke. Az egyik így jelenik meg egy versben:

Pest utcái között rohanó nép, puskalövések,
rendőr, tört üvegek, népszava forradalom.
Én egyedül tehetetlenül itt számlálom a percet
nincs hír, nincs ujság, *villanyosom* megakadt.

(Babits Mihály: *Május huszonhárom Rákospalotán*)

¹² GÁSPÁRI 2003, 47.

A klasszikus retorikusok az ornatus, azaz a díszítés közé sorolják a már említett gondolatalakzatok által elért szerkezeti módosításokat: a bővítést, a csökkentést, az átalakítást és a helyettesítést. Beszélnek még drámai alakzatokról (felkiáltás, költői kérdés, kételkedés, beismerés, megengedés, elfordulás) és jelentéstani (szemantikai) alakzatokról (javítás, tömörítés, váratlan szótársítás).¹³

A nyelvalkotás (nyelvművészet) és a nyelv mint díszítőművészet határmezsgyéjén még számos rejtelmes jelenség van. Föltétlenül ilyen az egymást követő szavak titokzatos vonzása, az ikonikus kapcsolat vagy vonzás. Tekinthető egyszerű szójátéknak hasonló szóalakok egymásba játszása, de mivel a gyermekek beszédében is előforduló nyelvi játék költőinknél rendszerszerű, ezért sokkal mélyebb okokat kell rá keresni. Arany Jánostól és József Attilától hozok példát ezekre a rejtélyes ikonikus kapcsolatokra:

Arany János: *Széchenyi emlékezete:*

Kilebbent a tavasz lehellete; elaszta – dagasztja; vérben, érben.

Arany János *Szondi két apródja:*

Mint *hulla a hulla!* veszett a pogány,
Kő módra befolyván a hegy menedékét:
Ő *álta halála* vérmosta fokán,
Diadallal várta be végét.

József Attila: *Tudod, hogy nincs bocsánat:*

hódolj ~ hódíts ~ had;
„vess el minden elvet”: (vess el ~ elvet [elveti az elvet])
„S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg” (ne vesd meg ~ nevesd meg.)

A *Stilisztikai lexikon*¹⁴ szépség címszava a „szép stílus” kiterjeszti a teljes nyelvhasználatra:

„[...] a régi stilisztikákban – a helyesség mellett – a stílus egyik általános követelménye, amely a stílus esztétikai sajátosságait foglalja egybe, s azt hivatott biztosítani, hogy a tárgytól, a céltől, a körülményektől függően a mondanivaló gyönyörködtessen is, a megértésen kívül az olvasó érzelmeire, hangulatára, képzeletére is hasson. A szép stílus sajátossága szintén a régi stilisztikák szerint: a szemléletesség, az élénkség, a jóhangzás, a természetesség és a változatosság. A szép stílus követelményének a felállítása – a helyes stílushoz hasonlóan – nem kifogásolható, de a régi felfogás csak a szépirodalmi, művészi stílus követelményeinek tekintette, pedig a szép sajtóságok éppúgy megvannak a mindennapi nyelvben s általában mindenfajta közlésben, másrészt a régi stilisztika ebben az esetben sem vette eléggé figyelembe a közlés tárgyát, célját és körülményeit.”

3. Következtetések

Jó retorika- és stilisztikakönyveink a nyelv és művészet ősi kapcsolatát, a nyelv díszítő eszközeit, mai felhasználásának lehetőségeit nem eléggé hangsúlyozzák. Kár, mert minden

¹³ A teljes rendszert röviden lásd KIRÁLY 1972, II. 770–771; illetve kifejtve: ADAMIK 2010.

¹⁴ SZATHMÁRI 2004, 202.

tanítható és tanulható. S azért is kár, mert mintha általánosan csökkenne az érdeklődés az esztétikailag szép kifejezőmód iránt. Sok-sok jó példa kellene és modern szóval érzékítés ezen a területen is.

Ahogy kifejtettem, a művészet mélyen van kódolva az emberben, pontosan olyan mélyen és ráadásul együtt, szövetségben, mint a nyelv. A művészet és nyelv útja, fejlődése, átalakulása, torzulása hasonló tényezőkkel függ össze. Ráadásul – itt nem kifejtve – alapvető kapcsolat, szerves egység látszik kirajzolódni a zenei, a tárgyi (kézműves), a vizuális és a verbális „anyanyelv” között, melynek további elemzése igen üdvös lenne. Mivel ezek szerint az ember legfőbb jellemzője a nyelv és művészet (így együtt), ezért elemi érdekünk a művészeti-nyelvi oktatás színvonalának fenntartása, sőt fejlesztése, mert ez nem csupán esztétikai vagy nyelvi nevelést jelent, hanem a teljes, alkotó, gondolkodó ember kiteljesedését.

Érdekes megjegyzése volt egy barátomnak: Valaha az ember örült a beszédnek. Talán azért, mert emlékezett arra, hogy volt idő, amikor még nem beszélt. A mai beszédből, mintha kivészett volna az öröm. Ezért egyszerűsödik végtelenül a mai beszéd: elveszti ízét-zamatát, zeneiségét, örömét... A nyelvi örömet nem ismerő ember nem nyitja ki a száját, elhatarja mondanivalóját, befelé beszél.

Mintha elkezdődött volna a művészet visszaszorulása a nyelvben – ha ez az igaz, akkor vészjósló jel a visszafejlődésre, emberi mivoltunk csökkenésére. Másként úgy is lehetne fogalmazni, elkezdődött valami legújabb kori primitivizálódás. A közösségi közlekedés járművein hallható nyilvános beszédmód sokat elárul erről. Tudom, hogy sokan ezt pusztán morális pániknak fogják fel, lelkük rajta.

Bibliográfia

ADAMIK 2010

Retorikai lexikon. Főszerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2010.

BALÁZS 1994.

Érettségi témakörök, tételek. Magyar nyelv. Szerk. BALÁZS Géza. Budapest, Corvina, 1994. Átdolgozott, új kiadás: BALÁZS 2005.

BALÁZS 2000

BALÁZS Géza: *Médianyelv. Az igényes sajtó/média nyelve.* Budapest, Magyar Rádió, 2000.

BALÁZS 2005

Magyar nyelv. Új érettségi. Szerk. BALÁZS Géza. Budapest, Corvina, 2005. (További új kiadások is.)

BALÁZS 2008

BALÁZS Géza: Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegalaptípusok. A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései. In: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Szerk. TÁTRAI Szilárd–TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 80.), 79–88.

BALÁZS 2010

BALÁZS Géza: A nyelvi öröm. *Életünk* 10. 2010, 86–92.

BALÁZS 2013

BALÁZS Géza: Álom, emlékezet, identitás. Az onirikus (álombeli) tevékenység szemiotikai megközelítése. In: *Emlékezet: ünnep – fesztivál*. Szerk. PÖLCZ Ádám. Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, 2013, 45–55.

BALÁZS 2017

BALÁZS Géza: A nyelv mint művészet. *Magyar Művészet* 5/2. 2017, 8–12.

BALÁZS 2020

BALÁZS Géza: A nyelvi öröm. In: BALÁZS Géza: *Nyelvszokások*. Budapest, InterIKU, 2020 (IKU-monográfiák, 4.), 97–104.

BÁRCZI 1953

BÁRCZI Géza: *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1953.

CRSYSTAL 1998

David CRSYSTAL: *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris, 1998.

CSÁNYI 1999

CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó, 1999.

CSÍKSZENTMIHÁLYI 2007

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *A fejlődés útjai. A flow folytatása*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007.

GÁSPÁRI 2003

GÁSPÁRI László: *A funkcionális alakzatelmélet vázolata*. Piliscsaba, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai, 2003.

GRÉTSY–KOVALOVSKY 1985

Nyelvművelő kézikönyv. II. Főszerk. GRÉTSY László–KOVALOVSKY Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

HÁRDI–VÉRTES O. 1985

Beszéd és mentálhigiéne. Szerk. HÁRDI István–VÉRTES O. András. Budapest, Pest Megyei Köjál és Pest Megyei Alkoholizmus Elleni Bizottság, 1985.

KIRÁLY 1978

Világirodalmi lexikon. II. Főszerk. KIRÁLY István. Budapest, Akadémiai, 1978.

SEBEOK 1983

A. Thomas SEBEOK: *A művészet előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

SZATHMÁRI 2004

SZATHMÁRI István: *Stilisztikai lexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004.

KULTÚRATUDOMÁNYOS SZEMLÉLET A MŰFORDÍTÁSBAN*

BARNA LÁSZLÓ

Walter Benjamin alapvető fontosságú esszéjétől csaknem egy évszázad választ el bennünket,¹ az mégis megkérdőjelezhetetlen igazságokat tartalmaz a műfordítással kapcsolatban. Először is tekintsük át tanulmánya legfontosabb elemeit. „[M]ennyiben szolgálhatja az értelem visszaadását épp a hűség? A szavak hű lefordítása szinte sosem adhatja vissza az eredeti mű értelmét”² – írja Walter Benjamin, aki már 1923-ban észlelte azt a problémát, melyet a nyelvészet egyes irányai az 1980-as években az ekvivalencia-fogalmak eltüntetésével igyekeztek feloldani. Benjamin szerint „meg kell különböztetnünk az elgondolt dolog és az elgondolás módjának intencióját. A »Brot« és a »pain« szóban ugyanazt gondoljuk, ám az elgondolás módja máris különbözik. Az elgondolás módja teszi ugyanis, hogy németek és franciák számára mást-mást jelentenek ezek a szavak”.³ Mi több, Benjamin esszéje a fordítást akképpen határozza meg, mint ami új próbája – a maga tisztaságában soha meg nem ragadható – „rejtett tartalom” kinyilatkoztatásának: „a fordítás az, ami a művek örök továbbélésén és a nyelvek végtelen újjáéledésén kigyúlva, elvégzi mindig a nyelvek szent sarjadásának próbáját: mennyire jár közel rejtett tartalmuk a kinyilatkoztatáshoz”.⁴ Úgy hiszem, ez a „rejtett tartalom” valódi szinonimája annak, amit eddig többnyire gondolati magnak neveztem,⁵ ráadásul Benjamin is szól a „nyelvekben elrejtett magról”,⁶ a kinyilatkoztatás pedig azon a soha hozzá nem férhető, hipotetikus, tiszta nyelven lenne elérhető, melyet „harmadik nyelvnek” (*tertium comparationis*) nevezünk.

Benjamin esszéjének egy nem annyira artikuláltan kifejtett hasonlata ugyancsak idevágó: „[a]hogy [...] egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legpárányibb peremvonalrészletükkel is illeszkedniük kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniük korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett [...] olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg”.⁷ Itt a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg relációja jól láthatóan rokon azzal a viszonyal, melyet korábban megismertetni szándékoztam.⁸ Am e benjaminista felfogásban többletként ismerszik fel az a sajátság, mely a forrásnyelvet és a célnyelvet vagy egyszerre több célnyelvet egymás komp-

* A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ BAUDELAIRE 1923.

² BENJAMIN 2007, 191.

³ BENJAMIN 2007, 191.

⁴ BENJAMIN 2007, 188.

⁵ BARNA 2015, 75–82.

⁶ BENJAMIN 2007, 188.

⁷ BENJAMIN 2007, 192.

⁸ BARNA 2015, 75–82.

lementerének tételez föl. Egymást kiegészíteni jönnek létre a fordítások, melyek nem egyenértékűek. Paul de Man is megjegyzi Benjamin-kritikájában, hogy az „eredetiben folgen áll és nem gleichen”.⁹ Így a szerkezet metonimikus, az edénydarabok érintkeznek, de nem egyeznek meg, tehát *a célnyelvi és forrásnyelvi szöveg nem állhat egymással ekvivalens viszonyban*. Az „eredeti itt csak annyiban lényeges a számára, amennyiben fordítót és művét már fölmentette a közlendő dolog ügye, s rendezése alól. A fordítás területén is érvényes: *en arkhé én ho logosz*, kezdetben volt a Szó (das Wort).”¹⁰ Benjamin e gondolatát ismételttem, amikor azt mondtam, hogy bár a forrásnyelvi szöveg – a fordítási tevékenység szempontjából – szükségszerűen kezdőpontként szolgál a fordító számára, de éppen egy magasabb értelemvonatkozás megvilágítása céljából, mely értelemvonatkozást (gondolati mag) a reprezentációk (forrásnyelvi és célnyelvi szöveg) nullpontjának neveztem, implikálva azt, hogy nemcsak a célnyelvi szöveg írójának, a fordítónak, de a forrásnyelvi szöveg szerzőjének is ez a vizionált bázisa. Benjamin a fordításnak talán túlságosan is messianisztikus szerepet tulajdonít, amikor azt mondja, hogy „ami a nyelvek alakulásában megmutatkozni, sőt, megteremtődni próbál, az a tiszta nyelv magva éppen. Míg azonban ez a mag, ha az életben rejtve és töredékesen is, de mégis jelenvalóan maga szimbolizált dolog, az alakzatokban csak szimbolizálóként lakik. Ama végső lényegiség, amely maga a tiszta nyelv, a nyelvekben csak a nyelvihez s változásaihoz kötődik, az alakzatokban a súlyos és idegen értelem terhét hordozza. Hogy ettől eloldozza, hogy a szimbolizálóból szimbolizáltat alakítson, hogy a tiszta nyelvet [...] visszanyerje: ez a fordítás hatalmas – és egyetlen – képessége.”¹¹ Véleménye szerint tehát a fordítás megoldhatja a forrásnyelvi szöveg „tisztatlanságának” a problémáját. Azt „a tiszta nyelvet, amely az idegen nyelvbe száműzött, a maga nyelvének közegeiben megváltta, hogy a műben foglyul ejtettet az átköltés során megszabadítsa” – Benjamin így nevezi meg az esszéje címében is jelzett műfordító feladatát.¹² Ám megjegyzendő, ez a műfordító örökké elérhetetlen, de folyamatosan a felé törekvő feladata, hiszen a célnyelvi elemek értelemvonatkozásai is fertőzöttek. Ha nem azok lennének, akkor azt tételezem föl, hogy létezne az úgynevezett tiszta nyelv (reine Sprache), a *tertium comparationis*, a „harmadik nyelv”. Benjamin pedig föltételezi: „[e]bben a tiszta nyelvben, amely már nem gondol el s nem fejez ki semmit, hanem mint kifejezés nélküli és teremtő Szó azonos azzal, amit mindegyik nyelv elgondol, ebben a nyelvben végre minden közlés, minden értelem és minden intenció olyan szintre emelkedik, ahol elenyészik. És éppen innét igazolódik a fordítás szabadsága, mely újabb s magasabb rendű jogra irányul.”¹³ Azaz kissé szélsőségesen parafrázálva: a műfordítások elemzésénél elvetendő a fordítási hűség minőségének a vizsgálata, melyeket a különböző ekvivalencia-fogalmakkal jelölt a fordításelméleti diskurzus: „a szabadság a tiszta nyelv kedvéért érvényesül a maga nyelvén”.¹⁴

E filozófiaiak tűnő, mégis meglepően gyakorlati elveket a megjelenéstől fogva Paul de Man kritikáján kívül a fordítástudományi irányzatok szempontrendszerai csaknem rendre mellőzték, és mintha az elmúlt évtizedekben kialakulni látszó kulturális fordítástudomány újabb distinkcióinak, stratégiáinak és mércéinek a működése implikálnák először komolyan. A nemzetközi diszkusszióban a '70-es évektől mutatkozik arra igény, hogy a fordítástudomány elemzés módjait kulturális szempontokkal egészítsék ki, hogy a (mű)fordítástudomány

⁹ de MAN 2007, 263.

¹⁰ BENJAMIN 2007, 192.

¹¹ BENJAMIN 2007, 193.

¹² BENJAMIN 2007, 193–194.

¹³ BENJAMIN 2007, 193.

¹⁴ BENJAMIN 2007, 193.

kultúratudományos kérdéseket is felvessen, ami a magyar releváns párbeszédben csak az elmúlt két évtizedben jelenik meg.

Benjamin kétségbevonhatatlan megállapításai és a kulturális fordítástudomány kurrens szempontrendszerei alapján¹⁵ szeretnék – jelen tanulmány keretei miatt csupán – az újabb fordítói stratégiák természetéről, az aktuális fordítási mércékről és a fordíthatatlanság típusairól beszélni, hiszen a fordítói kompetenciaterkép dinamikus változása során a műfordítói kompetenciaterkép is megújulni látszik.

Kezdetnek néhány ma is recens fordításelméleti és -gyakorlati kérdést vázolok föl: miért van az, hogy minél pontosabb egy szöveg nyelvi szempontból, annál pontatlanabbá válik fordításként? Mi az oka annak, hogy minél jobban értünk egy szöveget, annál nehezebben tudjuk lefordítani azt? Miért éppen a fordíthatatlannak tartott eminens szövegeknek van a legtöbb fordításuk? Meddig tart a fordítás és mikortól beszélünk adaptációról? Miért nem használható kifogástalanul a fordítástudomány deskriptív nyelvészeti terminológiája szépirodalmi szövegek fordításelemzése során? Miért nem működik minden esetben a gépi fordítás? E kérdéseket jelen esetben nem megválaszolni kívánjuk, hanem felismerni bennük azt, hogy valamennyi központi problémája a kulturális entitások és a szubjektív látásmódok különbözősége, illetve a valódi mesterséges intelligencia hiánya (amely éppen az előző kettőt feltételezné). E problémákat pedig csak a kultúratudományi szemlélet bevonásával oldhatja meg a műfordító. Paul de Man frappánsan eleve utal arra a címbeli poliszemiára, amelyet az „Aufgabe” szó tartalmaz: nemcsak ’feladatot’, hanem ’feladást’ is jelent, az eredetivel nem pusztán rokon, hanem egybevágó, teljes mértékben azonos mű létrehozását.¹⁶

Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol a terjedelmi korlátok miatt röviden tárgyaljuk a kulturális fordítástudomány terminológiáját. Ehhez Kappanyos András akadémiai doktori értekezésének már könyv formában is megjelent verzióját vesszük alapul,¹⁷ hiszen a szintézisként is felfogható monográfia olyan szakmunka, amely a kulturális fordítástudomány szempontrendszerének hazai megalapozására vállalkozik.¹⁸

1. Fordítási stratégiák

A jól ismert szó szerinti–értelem szerinti és a schleiermacheri háziasító–elidegenítő distinkción kívül Kappanyos András megjelöli a referenciakövető és az attitűdkövető fordítási stratégiákat. Véleménye szerint ezeknek a következő a többlethozadéka: a referenciakövetés akkor valósul meg, amikor a fordított szöveg utalásrendszerét a fordító előtérbe helyezi, az attitűdkövetés pedig az utalásokhoz kapcsolódó attitűdöket jelenti. Ilyen attitűd lehet „a szerző szándéka”, kulturális pozíciója, a szöveg egykorú olvasóra gyakorolt hatása.¹⁹

A következő példában igen plauzibilisen jelenik meg az imént tárgyalt problémakör:

„Überall gab’s Lustbarkeiten; *der blaue Montag* kam in Aufnahme.”²⁰

„Mindenütt népmulatságok folytak: divatba jött *a kék hétfő*.”²¹

„Mindenütt népmulatságok folytak: divatba jött *a hétfői lustaság*.”²²

¹⁵ KAPPANYOS 2015.

¹⁶ De MAN, 1986.

¹⁷ KAPPANYOS 2015.

¹⁸ KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN 2014.

¹⁹ KAPPANYOS 2015, 85–98.

²⁰ DROSTE-HÜLSHOFF 1991, 37. A félkövér kurzív kiemelés tőlem származik, itt és a továbbiakban is.

²¹ DROSTE-HÜLSHOFF 1941, 45.

²² DROSTE-HÜLSHOFF 1983, 473.

Friedrich Schleiernmacher kétféle közelítésmódja (szó szerinti–értelem szerinti vagy elidegenítő–házasító) szépen kirajzolódik.²³ A „der blaue Montag” a német kultúrában a középkorból származó nyelvi fordulat, amely a vasárnapi pihenő hétfői meghosszabbítását jelöli. Szabó Lőrinc – ahogyan a szándékolt és kivételes kiemelésben látjuk (a költő-műfordító saját kötetében, amelyből fordított, aláhúzással jelölte a szintagmát) – először az ügyetlenebb „kék hétfő” fordulatot használta, de később, a Keresztury-féle kétkötetes antológia számára átigazított szövegében már a kultúraközi distancia értető tolmácsolására, így a célnyelvi olvasói befogadásra figyelve a „hétfői lustaság” szintagmával operál. Azonban tegyük fel a kérdést: valóban ügyetlenebb „a kék hétfő” kifejezés? Nida dinamikus ekvivalencia-fogalma szerint fontos, hogy a célnyelvi olvasó ne vegye észre, hogy fordításszöveget olvas.²⁴ Persze ezt a kijelentést, így a szempontot sokan kritizálják: nekünk sem kell elfogadni jelen esetben, hiszen nem biztos, hogy minden tekintetben adekvát célnyelvi variánst kapunk. A kék szín a novellában metaforasort alkot, mely allegóriává áll össze: tehát igen jelentésszerű a blau lexéma. Jelen esetben nem igazán van minden tekintetben jó fordításszöveg, még kompromisszumos megoldás sem igazán, hiszen az olvasó vagy kóddolható („kék hétfő”) vagy olyan szöveget olvas, amelynek esztétikai értéke, felfejthetősége csorbult („hétfői lustaság”). Jelen esetben tehát a referenciakövetés a „kék hétfővel” valósul meg. 1941-ben Szabó Lőrinc a fordított szövegrész utalásrendszerét fontosabbnak tartja (nem gondolom inadekvát, magyartalan fordításnak). 16 évvel később, halála előtt azonban megjelenik nála az attitűdkövető fordítási eljárás.

2. Fordítási mércék

Kappanyos András akadémiai munkájának negyedik fejezetében a műfordítás szabatoságának mércéit igyekszik meghatározni. Kezdi ezt a Nyugat műfordítói hagyománya alapján a hűség és a szépség kritériumaival, azonban e kifejezéseket pontatlanságuk, túlterhelt esztétikai fogalmiságuk miatt (ráadásul relatív, hogy kinek mit jelent adott kontextusban a szépség) végül elveti, és inkább olyan, objektívebb és tudományosabb fogalmakat emel a helyükbe, mint az átültetett szöveg pontossága és élményszerűsége, illetve jólformált-sága vagy megfelelősége: „[a] műkorcsolyánál a pontozók két külön pontszámot adnak: egyet a tartalomra, egyet a kivitelre. Az első a program technikai értékét (a gyakorlatok nehézségét, a rontásokat, a pontosságot, biztonságot), míg a második a művészi hatást (harmóniát, zenei összhangot, a pálya kihasználását, a testtartást) számszerűsíti. Nyilvánvaló a párhuzam a pontosság és élményszerűség követelményeivel. De mielőtt a bírák pontozni kezdenének, arra a – többnyire kimondatlanul maradó – kérdésre is válaszolniuk kell, hogy valóban műkorcsolya-e, amit látnak, alkalmazkodik-e a bemutatott mozgássor a sportág szabályrendszeréhez, vagy esetleg valamilyen fundamentális ponton megsérti azt (például korcsolya nélkül lép pályára a versenyző), mely esetben a voltaképpeni pontozásra egyáltalán nem is kerül sor. A fordításnál hasonló a helyzet: ahhoz, hogy egy szöveget fordításként egyáltalán értékelni kezdjünk, először meg kell győződnünk róla, hogy megfelel a fordítás alapkritériumainak. Ezek a kritériumok természetesen szintén kontextusfüggők, a kulturális folyamatokkal változnak, és Balassi vagy Kazinczy idejében nyilvánvalóan más ismérvek voltak érvényben, mint napjainkban. Az ismérvek változásának ugyanak-

²³ SCHLEIERMACHER 2007, 119–150.

²⁴ NIDA 1964.

kor akár napjainkban is tanúi lehetünk: például az *Isteni színjáték*ból olyan új fordítás készült,²⁵ amely az értelem pontosabb követése érdekében [...] lemond a rímekről.”²⁶

Minden irodalmi fordításszövegnek teljesítenie kell bizonyos küszöbfeltételeket, hogy azok egyáltalán a fordításkritika tárgyává válhassanak. Azért is van ennek létjogosultsága, mert míg korábban a kulturális intézményrendszer szinte automatikusan szűrte ki a hibás, fordítói félreértésektől hemzsegő fordításkísérleteket, napjainkban meglehetősen nagy számban jelennek meg – *horribile dictu* – a megfelelőség kritériumát sem teljesítő félreértésekkel, pontatlansággal terhelt fordításszövegek.²⁷

3. A fordíthatatlanság típusai

A fenti alcím jól artikulálja a fordítás lehetőségességének és lehetetlenségének a paradoxonját. Semmit sem lehet önazonosan lefordítani egy másik nyelvre, közben mégis léteznek fordításszövegek. Kappanyos szerint a fordíthatatlanság három alaptípusával találkozhat a műfordító: 1) görös, 2) lyuk, 3) folt, amely terminusok a megmunkált faanyagban megjelenő hibák metaforái.

A görös elsősorban akkor fordul elő, ha paronomázia, nyílt metanyelvi megnyilvánulások vagy a szövegbe kódolt direkt normasértések jelennek meg, azaz a forrásnyelv speciális tulajdonságai miatt lépnek fel a nehézségek.²⁸ Amennyiben a két értelem között van valós szemantikai összefüggés, akkor a szójáték alapja a poliszémia, ha nincs, akkor pedig a homonímia (vagy hasonló alakúság: pl. homográfia vagy homofónia). Homonim párok például: „a citrom héja”, „a hörcsög alma”. Poliszém pár pedig Szabó Lőrinc Goethe *Leiden des jungen Werthers* fordítása közben is előfordul:

„Ja, liebe Lotte, ich will alles besorgen und bestellen; geben Sie mir nur mehr Aufträge, nur recht oft, um eins bitte ich Sie: **keinen Sand mehr auf die Zettelchen**, die Sie mir schreiben. Heute führte ich es schnell nach der Lippe, und die Zähne knisterten mir.”²⁹

„Úgy van, drága Lotte, mindent elintézek és megrendelek; csak adjon mennél több megbízást, mennél gyakrabban. Egyre azonban kérem: **semmi porzót a kis levelekre**, amelyeket nekem ír. A mait hirtelen az ajkamhoz emeltem, és a fogaim csikorogtak.”³⁰

A műfordító Szabó Lőrinc a mondatok tagolását, a központosítást, a határozószavakat, az érzelmelek hangsúlyozása érdekében letisztult, jelzőtlen szerkesztésmódot mind-mind a német klasszikus respektusa fényében alkotta és választotta meg. Jelen esetben tehát olyan tükörfordításról beszélünk, ami annak ellenére, hogy iskolásan követi az eredeti szöveg tartalmi és formai sajátosságait, mégis jól visszaadja a Goethe alkotta feszült, torokszorító érzelmi világot. Dicséretes, hogy Szabó Lőrinc megérezte a lehetőséget a szövegben, és a német Sand (homok, por, fövény) régies jelentését használta föl fordításához: a porzót. Ez a porzó egyfajta finom port jelent, amivel a nedves írást behintik, hogy ne mázolódjék.

Kappanyos András a lyuk típusú fordíthatatlanságon a kulturális különbségeket és a két nyelv közti grammatikai különbségek okozta evidenciahiányokat érti. Ennek további esete, amikor a célnyelvben nincs jelen az a réteg- vagy csoportnyelv, amely a forrásnyelvi kon-

²⁵ DANTE 2016.

²⁶ KAPPANYOS 2015, 114.

²⁷ KAPPANYOS 2015, 111–142.

²⁸ KAPPANYOS 2015, 146–156.

²⁹ GOETHE 1944, 40.

³⁰ GOETHE 1962, 84.

textusban jelentésszerű kondíciókkal bír.³¹ Tehát a lyuk típusú fordíthatatlanság a két nyelv közötti eltérések sajátos jellegére vezethető vissza, itt egyik nyelv viselkedését sem tekintjük a másikkal szemben normatívnak vagy normasértőnek. Kappanyos András kézenfekvő példájával élve: „a magyarban igen szegényes a tengeri hajózásra, az azzal kapcsolatos tevékenységekre, foglalkozásokra, tárgyakra vonatkozó szókincs, és a meglévő készlet jelentős része is irodalmi kreáció, amit már fordítók hoztak létre”,³² mint például a felsőudár-szárnyvitorla vagy a keresztderék-hosszanti feszítőkötél. Azonban a hajósnyelv olyan hétköznapi szavainak, mint starboard és port (vagy régiesen larboard), ami egyszerűen a hajó menetirány szerinti jobb és bal oldalát jelenti, nincs ekvivalense. A fordíthatatlanság akkor jelentkezik, amikor a kétféle (tengeri és szárazföldi) nyelvi kompetencia egy szövegben belül ütközik össze úgy, mint Terry Pratchett regényében, ahol a civil főszereplő kénytelen irányítani egy hajó kapitányát: „– Ööö, Gastric! Bal kéz felé egy egész fa pörög az örvényben, tíz méterre előre. Jobbra semmi látnivaló. A kormánykerék ismét vészves pörgésbe kezdett. – A legnagyobb tisztelettel, uram, ugye, nem érti félre, ha szová teszem, hogy általában portról és starboardról beszélünk?”³³ Hasonló problémába ütközik a fordító, ha egy magyar nyelvű, intenciójában káromkodó szöveget vagy szlenget kell lefordítania egy másik nyelvre, hiszen ezek mind (szocio)kulturálisan erősen determináltak.

A folt típusú fordíthatatlanság pedig a célnyelvben fellépő, nem várt anomáliákból következik, jelesül amikor a célnyelvben egy adott nyelvi elem sokkal nagyobb jelentőséggel rendelkezik, konnotációs horizontja tágabb, jelentésmezeje szélesebb, mint a forrásnyelvi kontextusban a forrásnyelvi nyelvi elemnek.³⁴ Vegyük szemügyre a következő szövegrészletet és Szabó Lőrinc fordítását:

„*Ein Menschenschlag*, unruhiger und unternehmender als alle seine Nachbarn.”³⁵

„*A vidék népe*, nyugtalanabb és vállalkozóbb emberfajta, mint valamennyi szomszédja.”³⁶

E példában az is megmutatkozik, hogy a politikai-társadalmi berendezkedés milyen hatáskörrel determinálja a szépirodalmi fordítási műveleteket: Szabó Lőrinc a II. világháború idején, 1940-ben fordította az elbeszélést, mely 1941-ben jelent meg a náci közegű Németországban a Berlin-Dahlemből. Kerülte az ottani aktualizálás lehetőségét, tudta, hogy elkülönböztetését hangsúlyozandó finomítania kell például a „Menschenschlag” kifejezésen, melynek eredeti jelentése ’emberfaj’, illetve ’azonos fajú emberek összessége’. „A vidék népe” szerkezet adekvát lehetőségnek mutatkozott, hiszen jelentése a faji megkülönböztetést elkerülendő a falusi közösséget emeli ki.

Bibliográfia

BAUDELAIRE 1923

Charles BAUDELAIRE: *Tableaux Parisiens. Deutsche Übertragung mit einem Vorwort über die Aufgabe des Übersetzers*. Heidelberg, Verlag von Richard Weißbach, 1923.

³¹ KAPPANYOS 2015, 156–165.

³² KAPPANYOS 2015, 156.

³³ KAPPANYOS 2015, 157.

³⁴ KAPPANYOS 2015, 165–173.

³⁵ DROSTE-HÜLSHOFF [o. J.], 8.

³⁶ DROSTE-HÜLSHOFF 1941, 8; DROSTE-HÜLSHOFF 1983, 468. Itt a két fordításszöveg teljes mértékben ekvivalens.

BENJAMIN 2007

Walter BENJAMIN: A műfordító feladata. Ford. TANDORI Dezső. In: *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. JÓZAN Ildikó–JENEY Éva–HAJDU Péter. Budapest, Balassi, 2007 (Pont fordítva, 4), 183–196.

BARNA 2015

BARNA László: A műfordítás egy értelmezési kerete. In: *Határátlépések*. Szerk. BARNA László–EGERER Lilla–KAPUSI Angéla–MAJOR Ágnes. Miskolc, Könyvműhely.hu, 2015 (Pro Scientia Füzetek, 3), 75–82.

DANTE 2016

DANTE Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford. NÁDASDY Ádám. Budapest, Magvető, 2016.

de MAN 1986

Paul de MAN: *The Resistance to Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1986.

de MAN 2007

Paul de MAN: Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról. Ford. KIRÁLY Edit. In: *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. JÓZAN Ildikó–JENEY Éva–HAJDU Péter. Budapest, Balassi, 2007 (Pont fordítva, 4), 240–267.

DROSTE-HÜLSHOFF [o. J.]

Annette von DROSTE-HÜLSHOFF: *Die Judenbuche, Ein Sittengemälde aus dem gebirgichten Westfalen*. Leipzig, Insel Verlag, [o. J.] (Insel Bücherei, 271).

DROSTE-HÜLSHOFF 1941

Annette von DROSTE-HÜLSHOFF: *A zsidóbükk: Erkölcskép a vestfáliai hegyekből*. Ford. SZABÓ Lőrinc. Berlin-Dahlem, Niels Kampmann Verlag, 1941.

DROSTE-HÜLSHOFF 1983

Annette von DROSTE-HÜLSHOFF: A zsidóbükk. Ford. SZABÓ Lőrinc. In: *XIX. századi német elbeszélők*. Vál. GYÖRFFY Miklós. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983 (A világirodalom klasszikusai).

DROSTE-HÜLSHOFF 1991

Annette von DROSTE-HÜLSHOFF: *Die Judenbuche, Ein Sittengemälde aus dem gebirgichten Westfalen*. Stuttgart, Philipp Reclam, 1991.

GOETHE 1944

Johann Wolfgang von GOETHE: *Leiden des jungen Werthers: Roman eines Empfindsamen*. Bayreuth, Gauverlag Bayreuth, 1944.

GOETHE 1962

Johann Wolfgang von GOETHE: *Az ifjú Werther szenvedései*. Ford. SZABÓ Lőrinc. Budapest, Magyar Helikon, 1962.

KAPPANYOS 2015

KAPPANYOS András: *Bajuszbögre, lefordítatlan: Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Budapest, Balassi Kiadó, 2015.

KULCSÁR-SZABÓ 2014

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *Opponensi vélemény Kappanyos András Bajuszbögre, lefordítatlan c. akadémiai doktori értekezéséről*. Budapest, 2014. Internet: real-d.mtak.hu (Letöltés: 2020. 05. 02.)

NIDA 1964

Eugene A. NIDA: *Toward a Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden, Brill, 1964.

SCHLEIERMACHER 2007

Friedrich SCHLEIERMACHER: A fordítás különféle módszereiről. Ford. DÖMÖTÖR Edit. In: *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. JÓZAN Ildikó–JENEY Éva–HAJDU Péter. Budapest, Balassi, 2007 (Pont fordítva, 4), 119–150.

MIKÉNT ADÓZTAK A KÉSŐ-RÓMAI KORBAN AZ ÉSZAK-AFRIKAI PROVINCIÁK?

BODA ÁRPÁD

Jelen tanulmány a késő-római adórendszer egyik sokat vitatott pontjával foglalkozik. A jogszabályokból, történeti művekből csak töredékesen összeállítható kép alapján számos történész úgy véli, hogy az egységességre való törekvés ellenére a birodalom egyes területein jelentős eltérésekkel valósult meg A Diocletianus császár által kialakított adórendszer. A jogszabályok értelmezése alapján Otto Seeck, André Déléage és így, a következők okán: A[rnold] H[ugh] M[artin] Jones is úgy vélte, hogy a római Észak-Afrika területén az adórendszer alapját képező egység, a *iugum* azonos volt a helyben szokásos területmértékkel, a *centuriával*, és a térség az általános elvektől eltérően, pusztán a földterület nagysága alapján adózott. A tanulmány a késő-római kor néhány adózásra vonatkozó szabályának összehasonlításával és elemzésével kíván választ keresni arra a kérdésre, hogy van-e megfelelően szilárd bizonyíték e nézőpont alátámasztására, vagy a római Észak-Afrika is a többi térségnek megfelelő adózási rendszer része volt.

A késő-római adórendszer teljes rekonstrukciója szinte megoldhatatlan feladat elé állította az elmúlt századok történészeit, annak sok részlete máig tisztázatlan vagy erősen vitatott maradt. Ennek legfőbb oka a ránk maradt irodalmi és jogi források szétszórt és hiányos voltában rejlik. A késő-római korszak irodalmi művei, mint például Libanios szónoklatai – a műfaj jellegénél fogva – csak kivételesen érintenek adójogi kérdéseket, és akkor is elsősorban az adórendszer működésének egyes káros társadalmi hatásaira koncentrálnak,¹ ám érthető módon nem tekintik feladatuknak annak egzakt közjogi leírását, hiszen az nem is férne bele semmilyen irodalmi műfaj keretébe. Sajnálatos módon az adórendszer teljes megértéséhez a korból fennmaradt jogszabályok sem nyújtanak elégséges segítséget. Az i. sz. 312–438 között kelt császári rendeleteket összegyűjtő *Codex Theodosianus*ban (majd a *Novella Valentiniani* és Maiorianus jogszabályainak szövegében) sem találjuk meg az adórendszerre vonatkozó teljes szabályozást, hiszen magát az adórendszert a kódexbe foglalt legkorábbi jogszabálynál is előbb, valamikor Diocletianus uralkodása alatt alkották meg. Pontos keletkezési ideje nem ismert, de bizonyosan Aristius Optatus egyiptomi praefectus i. sz. 297 március 16-ra – manapság több tudós által i. sz. 287-re datált – edictuma előtti időből származik,² Az ennél jóval későbbi időpontban született jogszabályokat összefoglaló *Codex Theodosianus* rendelkezéseinek nagy hányada ezért szükségképpen módosító vagy értelmező jellegű, amelyekből sok esetben nagyon nehéz következtetni a ránk nem maradt alaprendelkezés tartalmára. Emellett a hatalmas joganyagon belül szétszórtan, a

¹ Lásd Libanios: Or. XLVII. Itt a szónok a vidéki birtokosok és a körzetben állomásozó katonai parancsnokok bűnös összejárásáról szól, amellyel meghíúsítják, hogy a városokból adószedés céljából kiküldött curialisok beszedjék a kivetett adókat. Mivel a curialisok saját vagyonukkal feleltek a beszédendő adókért, ez az ellenállás koldusbotra juttatta őket, ami egyfelől súlyos kárt okozott a kiküldő városnak, az adóbevételek elmaradása pedig magát a birodalmat is súlyosan károsította.

² CAH² XII. 377; 11/III. Mireille Corbier: Coinage and taxation: the state's point of view.

legkülönbözőbb helyeken bukkanhatunk adójogszabályokra, vagy olyan szabályozásra, amely más kérdés rendezése közben részlegesen érinti az adózás kérdéseit. A joganyag szétszórta voltát mutatja, hogy a Codex számos adózással kapcsolatos szabályt tartalmaz a kifejezetten adózásra vonatkozó rendelkezések között³, ám adójogi szabályok bukkannak fel a katonáskodásra vonatkozó könyvben,⁴ majd a Novella Valentiniani rendelkezései⁵ és Maiorianus császár edictumai között is.⁶

Az i. sz. 6. századtól a *iugum* kifejezést tartalmazó források megritkulnak. A birodalom egykori nyugati felében, Cassiodorus levelezésében már csak egy esetben említi a *iugum* kifejezést, mind az ő későbbi egyik levele, mind Nagy Theoderich rendelkezései az azzal azonos *millena* elnevezést használják.⁷ A keleti félen, Iustinianus Novelláiban is csak két esetben találkozhatunk a *iugum* olyan említésével, amely további következtetésekre lehetőséget nyújt.

A jogszabályok összegyűjtése, értelmezése ezért rendkívül nehéz feladat, a szétszórta töredékekből kirajzolódó kép pedig ennek megfelelően ellentmondásos. A probléma mértékét jól jelzi, hogy M. I. Rosztovcev a Római Birodalom társadalom- és gazdaságtörténetéről írt nagy művében a késő-római adórendszert meglehetősen röviden tárgyalja, és szinte semmilyen további információt nem nyújt azon a néhány valóban közismert tényen túlmenően, hogy a megművelt földeket *iugának* nevezett adóegységekre osztották fel ebben a rendszerben, és hogy egy birtok adójának mértékét az adott földterület *iugában* kifejezett adóértékén túl a birtokon dolgozó személyek (*capita*) száma határozta meg.⁸

Néha a speciálisan gazdasági irányultságú szakmunkák sem tárgyalják mélyebben ezt a kérdést. Jól példázza ezt Dennis P. Kehoe *Mezőgazdaság és jog a Római Birodalomban* című könyve, amelyben a szerző *A colonusok röghöz kötése* című fejezetben belül szűk fél oldalt szentel a diocletianusi adórendszernek, röviden vázolja a *iugatio* rendszerének alapjait, majd egy mondatban (!) ismerteti a *capitatio* alapelvét, mely szerint „Ezen túlmenően a *caputnak* nevezett képzeletbeli (értsd: fiktív) egységekben számbavették a földtulajdonos hatalma alatt álló személyeket és állatállományt is.”⁹

A hagyományosan csak *iugatio-capitatio* néven emlegetett késő-római adórendszer körüli bizonytalanságot mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a történészek körében a mai napig vitatott kérdés, hogy milyen mértékig volt egységes ez az adórendszer, mekkora volt az annak alapját képező egy *iugumnyi* földterület a birodalom különböző térségeiben, és mennyiben sikerült annak a törekvésnek a megvalósítása, hogy az adóterheket relatíve egyenletesen osszák meg az adóalanyok, illetve a birodalom egyes tartományai között? Az ismert jogszabályokból teljes bizonyossággal csak a következő főbb pontok rajzolódnak ki:

- Az *indictionnak* nevezett eljárás keretében birodalomban 15 évente felmérték a megművelt földterületeket, számba vették az egyes adóalanyok által birtokolt földterületeket, rögzítve eközben a birtokolt földek minőségét és művelési ágát, továbbá a birtokolt állatállomány nagyságát.

³ C.Th. XI. 1–28.

⁴ Lásd pl. C.Th. VII. 20. 2–4. vagy XI. 28. 13.

⁵ Lásd pl. N.Val. 13. 1–5, 15.1, 34.2.

⁶ N. Maj. 7.16.

⁷ GOFFART 1989, 170.

⁸ ROSTOVITZEFF 1957, 518–519.

⁹ KEHOE, 2007, 166. „In addition, personnel and livestock under landowner's control were reckoned in notional units called *caputa*.”

- Felmérték továbbá a teljes populációt: azokat is, akik valamilyen mezőgazdasági tevékenységet folytattak, így valamilyen birtok „személyi állományához” tartoztak, de azokat is, akik más jellegű – például ipari – tevékenységet folytattak.
- A felmért természetes személy adóalanyok a capitának nevezett adóegység alapját alkották, bár ahogy azt rövidesen látni fogjuk, az már nagyon kérdéses maradt, hogy valójában hányféle capita létezett ebben az adórendszerben.
- Ezt követően a felmért és művelt földterületek várható hozamát egy fiktív, képzeletbeli birtokhoz, az egy iugumnak tekintett birtok jövedelemtermelő képességéhez viszonyították, ennek alapján határozva meg a föld birtokosára, mint adóalanyra kiróható adóterheket. E fiktív adóegység nagyságát és elnevezését egy valóban ősi gazdálkodási mértékegység alapján választották meg: a nevéből (iugum = iga) kikövetkeztethetően egy olyan elméleti birtokméretet jelentett, amit átlagosan jó minőségű talajból egy pár igába fogott ökörrel egy átlagos gazdálkodó képes volt művelés alatt tartani.¹⁰ Az is valószínűsíthető ebből, hogy az adórendszer kialakítása során az „egy adóegységnek” választott iugumnak volt egy természetes, ősi megfelelője a birodalom valamelyik térségében, és egy valahol már létező, természetes birtokméretből, az egy család ellátását biztosító „egész telekből” konstruálták meg a jogi értelemben vett fiktív iugumot. Ettől a pillanattól kezdve szükségképpen kétféle iugumnak kellett léteznie: egy elvont, absztrakt iugumnak, amely az adórendszer alapegysége volt, és egy természetes iugumnak, amelynek mérete a helyi viszonyoktól függött.
- E késő-ókori adórendszerben az adófizetési kötelezettségek egy jelentős része eleinte természetbeli szolgáltatásra irányult, mint pl. hadiló, katonai ellátmány, állati ellátmány, hadiruházat, de bizonyos birtoktípusok a hagyományoknak megfelelően továbbra is pénzben adóztak, mint például a szőlők, gyümölcsösök, majd az idők múltával egyre több természetbeni adó pénzben történő megváltására került sor. Szükséges észlelni, hogy még a természetben nyújtandó szolgáltatások egy része is feltételezte a mögöttes árupiacot és a pénzforgalmi rendszert. Hadiruházatot ugyanis nem lehet birtokon termelni, így a beszolgáltatás szükségképpen pénzben történik akkor is, ha annak megnevezése hadiruházat vagy annak egy évre eső hányadának nyújtása.¹¹

A rendszer pontosabb megismerését jelentősen nehezíti az is, hogy a még valamennyire ismertnek tekintett tényezők körében is igen sok a bizonytalanság. Így például jelentős vita

¹⁰ Itt szükséges eloszlatni egy nagyon általános és széleskörű félreértést. Számos szerző úgy véli, hogy az egy iugumnyi földterület éppen akkora volt, mint amekkorát egy gazdálkodó egy pár ökörrel egy nap alatt fel tudott szántani. Ez az elgondolás azonban a mezőgazdaságra vonatkozó ismeretek hiányos voltából fakad. Mint látni fogjuk, az egy iugumnyi földterület első osztályú szántóföld esetén *legkevesebb* 12,5 iugerumnyi földet jelentett, vagyis $15 \times 2500 = 31\,250$ négyzetmétert. Egy pár ökör azonban 20 centiméteres barázdamélység mellett *legfeljebb* napi 1100 négyzögölnyi földet, azaz szűk 4000 négyzetmétert tud felszántani, így az *egyszeri szántás* időigénye minimum 8 nap, másodosztályú föld esetén (15 iugerum = 37 500 négyzetméter) 9-10 nap. Az egy iugumnyi földterület valójában egy két ökörrel rendelkező földműves által megművelhető általános birtokméretet jelentett, még az egy nap alatt felszántható terület az egy iugerumnyi (2500 m²) terület. Vö: Plin.Nat.hist. XVIII. 3,9.

¹¹ C.Th. VII. 6.5. és C.Th. 6.3. Az utóbbi jogszabályból világosan kitűnik, hogy egy katonai öltözet értéke meghaladta az egy iugumnyi birtok vagy egy capitának megfelelő adóegység szokásos adóját, ezért a hadiruházat-szolgáltatására köteles adóalanyok több év alatt, részletekben fizették meg ezt az adónemet.

folyik arra nézve, hogy mekkora volt természetben az egy iugumnyi földterület, és ez a fikatív, csak az adózás számításához használt birtoknagyság azonos volt-e birodalom minden pontján? A bizonytalanság alapvető kiindulási pontja az a tényező, hogy még az adórendszerrel foglalkozó jogszabályok is gyakorta eltérő elnevezéssel illetik az adózás alá vont vagy éppen az adókedvezmény alá eső fölterületeket. Az edictumok a rendelkezés tárgyát képező földterületekre mind a terület nagyságára, mind az adóegységre vonatkozó megnevezéseket is használják, így a jogszabályokban felváltva találkozunk a iugum, millena, iulia, centuria és iugerum kifejezésekkel. Legalább ilyen zavaró az a körülmény is, hogy egy-egy rendelkezés önmagán belül is eltérő megnevezésű adóalap után állapít meg kötelezettséget, amelynek okán például alapvetően kérdésessé válik, hogy hány fajta capita képezte az adórendszer alapját, és az milyen viszonyban állt a földdel. Ennek szemléltetésére érdemes egy pillantást vetni egy i. sz. 377-ban keletkezett jogszabályra, amely a birodalom keleti felében a gótok ellen zajló súlyos háború okán¹² rendkívüli adóként katonairuházat-szolgáltatására vonatkozó pótdadó befizetését írta elő, de a szövegből kitűnően az adóalanyok nagyobb részétől mégis aranypénzben fizetendő adót követelt meg, és ami még fontosabb, adózási egységként csak a iugum és a capita kifejezéseket használta:

C.Th. VII. 6.3. Imperator Valens, Gratianus és Valentinianus¹³ Augustusok Modestus Praefectus praetorióinak:

„Thracia provincia fizessen meg minden 20 iugum vagy minden 20 capita után egy katonai öltözetet.¹⁴ Schytia és Moesia eközben minden 30 iugum vagy 30 capita után az egy katonai öltözetre eső (befizetési kötelezettség) egy éves hányadát teljesítse. Egyiptomban és a keleti tartományokban minden 30 iugum után kell egy teljes öltözetet teljesíteni, míg Asia és Pontus dioecesisben a fentebb írt mennyiségű iugum vagy capita után kell az egy öltözetre eső egy éves adóhányadot megfizetni, ugyanolyan módon, mint a keleti provinciákban, kivéve Osroena és Isauria provinciákat, melyek élvezzenek fizetési kiváltságot az évente minden iugum után aranyban megfizetett földadó ellentételezéseként, amiért is elrendeltük, hogy ez utóbbi provinciák (most) ne aranypénzben fizessék meg (ezt) az adót.”¹⁵ Kelt Hierapolis, 377. aug. 09.

¹² Az i. sz. 376–382. között folyamatban levő gót háborúról van szó, melynek részeként 378. augusztus 9-én Hadrianopolisnál a Fritigern által vezetett gótok megsemmisítették Valens kelet-római császár hadseregét. Az ütközetben (vagy a zűrzavaros menekülés során) Valens is odaveszett serege kétharmadával együtt.

¹³ Értsd: II. Valentinianus, aki hatéves gyermekként nyilván nem vett részt a rendelet megalkotásában, de mint Gratianus társcsászárat, a császár személye iránti tiszteletből, illetve abból a jogi hagyományból, hogy a kor rendeleteit általában a birodalom mindkét felében uralkodó császárai nevében bocsátották ki, feltüntették a jogszabály alkotói között.

¹⁴ Az eredeti szövegben „vestis” szerepel, amely alatt vagy egy katonai öltözetet kell érteni, vagy egy katona felszereléséhez szükséges valamennyi ruházatot.

¹⁵ A fordítás a jogszabály latin szövege és Clyde Pharr angol nyelvű fordításának egybevetése alapján készült:

Imppp. Valens, Gratianus et Valentinianus aaa. Modesto praefecto praetorio. Provinciae thraciarum per viginti iuga seu capita conferant vestem: Scythia et Moesia in triginta iugis seu capitibus interim annua solutione dependant: per Aegyptum et Orientis partes in triginta terrenis iugis, per Asianam vero et Ponticam dioecisim ad eundem numerum in capitibus seu iugis annua vestis collatio dependatur, ita ut per Orientem provinciae in titulo auri comparaticii, quod per iugationem redditur, compensationis gratia perfruantur exceptis Osroene et Isauria nam easdem constat aurum comparaticium minime redhibere. Dat. V id. aug. Hierapoli Gratiano a. IIII et Merobaude v. c. cons.

Az idézett szövegből kitűnik, hogy a Római Birodalom keleti felében már mindenütt kialakították a negyedik század utolsó negyedére a iugatio-capitatio rendszerét, így Richard Duncan-Jones e szövegre támaszkodva alappal állapíthatta meg, hogy „erre a korszakra a Keleten nagymértékben szabványosított rendszert tételezhetünk fel”¹⁶. Ugyanakkor roppant zavaró az a körülmény, hogy a pótdadó kivetésére tartományonként eltérő mértékben került sor, és nem ismert, hogy a tartományonként eltérő mértékű adóterhelést ez esetben milyen politikai, gazdasági, katonai okok vagy esetleg ezek kombinációi eredményezték. Még zavaróbb, hogy e jogszabály szövegéből és más szabályokból többféle fejadó típus – capita – léte-re kell(ene) következtetni. Az idézett edictum szövegéből ugyanis egyenesen következik, hogy például Thracia provinciában léteznie kellett egy olyan adóalany csoportnak, amelyik nem tartozott közvetlenül a termőföldhöz, de akiből a jelen ismereteink alapján egy meg nem határozható számú adóalanyból álló absztrakt capita csoportot képeztek, amely csoportnak az adóterhelése viszont éppen az egy iugumnyi földdel volt azonos mértékű. Ugyanilyen, a földtől elkülönült vagy a földadóval csak részben kapcsolatban álló capita adóegység létezésére utal az a tény, hogy Gallia területén fekvő Autun városa i. sz. 311 körül 7000 capita tekintetében kapott adóelengedést Nagy Konstantintól,¹⁷ amely esetben a capita bizonyosan nem a konkrét adóalanyok számára utal, hanem valamilyen absztrakt adóegységre, amelynek alapját a város adózó lakosságának számából és/vagy a városhoz tartozó földterületekből képezhették.

Más szabályok viszont arra utalnak, hogy egy adott méretű termőföldhöz szükségképpen hozzátartozott valamilyen számú, fejadó (capita) alá tartozó adóalany,¹⁸ és a „földhöz tartozó capita” esetén a rendszer alap gondolata nyilvánvalóan az volt, hogy a birtok és a rajta dolgozó munkaerő összessége együtt képezi az adóalapot, ahogy azt Rosztovcev és Kehoe helyesen meg is állapította.

The provinces of Thrace shall contribute one outfit of clothing for each twenty land tax units or personal tax units. Scythia and Moesia, meanwhile, shall make an annual payment of one outfit for each thirty land tax units or personal tax units. Throughout Egypt and the districts of the Orient one outfit shall be furnished for each thirty land tax units: throughout the dioceses of Asia and Pontus the annual clothing tax shall be paid according to the same number of personal or land tax units, in such way that in the Orient the provinces, except Osroena and Isauria, shall enjoy the privilege of commutation under the title of gold for purchase, which is paid for each land tax unit. For it is established that the latter provinces do not pay gold for purchase.

¹⁶ DUNCAN-JONES 1990, 208.

¹⁷ CAH² XII. (Chapter 11: Mireille Corbier: Coinage and the Taxation: The State's Point of View) 378.

¹⁸ Itt a C.Th. VII. 20.4. alatt felvett azon szabályról van szó, amelyet a pontos jogszabályhely megjelölése nélkül, de tartalmilag összefoglaló módon, lényegét tekintve helyesen ismertet Mireille Corbier a CAH² XII. már idézett 11. III. 7. fejezetében. E jogszabály arról rendelkezik, hogy a comitatenses veteránjai, a császári testőrség és a folyamórség veteránjai, ha letöltötték aktív szolgálati idejüket, 4 capita erejéig élvezzenek adómentességet, ha pedig a harcéri seregek katonája a szolgálati idő letöltése előtt került elbocsátásra öreg kora vagy szolgálata alkalmatlansága miatt, két személyre élvezzen adómentességet annyi ideig, ameddig a szolgálata tartott. Ám ugyanez a kedvezményezett capita a földadótól egyes esetekben mégis teljességgel elkülönülhetett. A C.Th. VII. 20.3. alatt felvett szabály szerint ugyanis a veterán nemcsak földet kaphatott a leszerelése után, hanem üzleti vállalkozásba is kezdhetett. Mivel azonban a veteránoknak fejadómentességet biztosító szabály *általános jellegű*, vagyis nincs olyan szabály, amely a kedvezmény alkalmazását csak a földbirtokra korlátozná, ebből a contrario az következik, hogy fejadó fizetési kötelezettség a földhöz és az üzleti vállalkozáshoz is társulhatott.

Nem sokkal tisztázottabb a helyzet a földadó alapjául szolgáló absztrakt adóegység, a iugum méretének pontos beazonosítása terén sem, és az még nehezebben dönthető el, hogy egy-egy tartományban mit is kellene egy iugumnyi adóegység alatt értenünk. A római Afrika területén található provinciákra vonatkozóan ránk maradt jogszabályokban ugyanis sehol nem szerepel közvetlenül a iugum szó, mint az adózás alapjául szolgáló egység megnevezése. Két különböző, az adózással kapcsolatos jogszabályban kifejezetten a centuria, vagyis a 100 herediumnak, azaz 200 iugerumnak megfelelő területmérték kifejezés található meg.¹⁹ Ebből a két jogszabályból A. H. M. Jones azt a következtetést vonta le, hogy „az adózás pénzügyi egysége Africa területén a centuria volt, amely pusztán egy földterület, nem véve számításba sem annak művelt (vagy műveletlen) voltát, sem annak minőségét”²⁰. A. H. M. Jones tehát a római Afrika területén a iugumot, mint adóegységet közvetlenül azonosnak tekintette az egyébként földterület mértékegységként használt centuriával, és e véleményével nem áll egyedül: a *Codex Theodosianus* angolra fordító Clyde Pharr a C.Th. XI.28.13. alatt felvett jogszabályhoz fűzött lábjegyzetében maga is egyenlőség jelet tett a iugum és a centuria közé.²¹ Ahogy azt Richard Duncan-Jones észlelte, álláspontjuk közös gyökere minden valószínűség szerint Otto Seeck német és André Déléage francia történész munkásságára vezethető vissza,²² de az igazsághoz hozzátartozik, hogy már Theodor Mommsen is azonosnak tekintette a centuriát és iugummal.²³ Duncan-Jones azonban rögtön azt is megállapítja: „Am nincs olyan bizonyíték, amely azt mutatja, hogy a két egységet (értsd: a iugumot és a centuriát) azonos mérték szerint adóztatták. Ennek következtében a Seeck-től ránk maradt, valószínűtlen ortodox nézőpontnak, amely az afrikai centuriát az adóterhelés szempontjából a iugum közvetlen megfelelőjének tekintette, úgy tűnik, semmilyen szilárd alapja nincs.”²⁴

Duncan-Jones a bizonyítékok közvetlen hiányán túlmenően összegzi azokat az egyéb aggályokat is, amelyeket a centuriának a iugummal történő azonosítása felvet. Ismerteti a ciprusi Epiphaniusnak az i. sz. 392-ben *A mértékekről* írott munkáját, amelyben a szerző meghatározza a helyben szokásos iugum nagyságát, amely első osztályú föld esetén abban a térségben 12 vagy 13 iugerumnak, másodosztályú föld esetén 15 iugerumnak adódik.²⁵ Mivel a centuria a már mondottak szerint 200 iugerumnak megfelelő terület, így Duncan-Jones kiemeli, hogy amennyiben az ortodox nézetek helyesek volnának, úgy Észak-Afrikában az egy adóegységnek megfelelő földterület legalább 15-ször nagyobb lenne, mint a birodalom többi területén. Duncan-Jones ennek okán alappal mutat rá arra, hogy ennek egyenes következményeként az adóterhelés ebben a térségben 15-ször kisebb lenne, mint bárhol másutt, „[...] dacára Africa méretének, gazdagságának és megújuló termékenységének. Egy ilyen hatalmas mértékű anomália viszont nehezen egyeztethető össze a nézőponttal, hogy a Késő-Római Birodalom adórendszere bármilyen racionalitással is bírt. Ez nyilvánvaló ellentétben áll azzal a ténnyel is, hogy közvetlen azonosság látszik a birodal-

¹⁹ C.Th. XI. 28.13; N. Val. 34.2.

²⁰ JONES 1964, 453.

²¹ PHARR 1952, 320.

²² DUNCAN-JONES 1990, 209.

²³ MOMMSEN 2010, IV. 229.

²⁴ DUNCAN-JONES 1990, 208–209.

²⁵ DUNCAN-JONES 1990, 222. 6. sz. függelék. További megjegyzésként kívánkozik ide, hogy egy római szír jogkönyv Epiphaniussal ellentétben 20, 40 és 60 iugerumban határozta meg az első-, másod- és harmadosztályú földből álló iugum területét.

lom különböző részeiben használt adóegységek, az első osztályú iugum és millena (mérete) között.”²⁶

Richard Duncan-Jones érvelése azért is különösen megfontolandó, mert valóban nehezen fogadható el az az érvelés, amely szerint a késő-római korban úgy alkották meg az adórendszert, hogy abban nem volt semmilyen rendszer, majd ennek okán teljesen irracionális módon a leggazdagabb térségekre vetették ki a legkisebb adót. Egy ilyen feltevés ugyanis jogi, pénzügyi és közigazgatási szempontból a birodalmi közigazgatás teljesen ésszerűtlen működését tételezi fel.

Tisztán jogi megfontolás alapján is értelmetlen lett volna egy olyan szabályozás, amely azt tűzné ki célul, hogy ne helyezze egységes jogi alapokra az adófizetési kötelezettséget. Gyanakodva kell figyelni minden olyan jogértelmezést, amelyből az a következtetés adódik, hogy a jogalkotó legális zűrzavart akart létrehozni, ez a gondolat ugyanis a jog alapvető céljával és szellemiségével ellenkezik, és roppant idegen lenne a római jogászok gondolkodási módjától is. Nem kevésbé irracionális e feltételezés pénzügyi következménye is. Érthetetlen volna, hogy a központi hatalom miért éppen a legnagyobb adóbevételi lehetőséget nyújtó provinciák gazdasági kapacitását hagyja kihasználatlanul, miközben minden ismert kormányzat minden korban arra törekedett, hogy bevételeit maximalizálja.

A történészek figyelmét ezeken túlmenően még egy nagyon fontos szempont került el akkor, amikor a Seecket követő A. H. M. Jones ténymegállapításait elfogadták. Arról van szó, hogy a római közigazgatás teljesen irracionális működését jelentette volna, ha több, mint egy évszázadon át, visszatérő jelleggel, aprólékos munkával felméri a birodalom földjeit és adóalanyait, majd a felmérés eredményét egyes térségekben nem használják fel semmire. A jogszabályokból ismert az a korábban már említett tény, hogy Diocletianus korában az „indictionak” nevezett eljárás során 15 évente felmérték a megművelt földterületeket a rajta található munkaképes népességgel együtt. Ez a folyamat a római Afrika provinciáiban is rendszeresen lezajlott, és több olyan szabály ismert, amely kifejezetten utal arra, hogy az indictio eljárást az 5. században is rendszeresen lefolytatták.²⁷ A felmérés lebonyolításával kapcsolatos feladat nagyságát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 15 évente mintegy 4 000 000 négyzetkilométernyi területen kellett felmérni a birodalom művelés alá vont földterületeit, és ennek során számba kellett venni rajta élő legalább 44 millió, de egyes megfontolások szerint 70 milliós népességet is.²⁸ Ez hatalmas, igen aprólékos munkát

²⁶ DUNCAN-JONES 1990, 209: itt a szerző a N. Maj. 7.16. alatt felvett azon rendelkezésre utal, amely kifejezetten „iugum vel millenam” rendelkezik az adókvetésről, azonos, 2 (vagy más értelmezés esetén 2 + fél) solidus adót megállapítva e két különböző elnevezésű, de azonos nagyságú, 12,5 iugerumnak megfelelő földterületre.

²⁷ A C.Th. XI. 17.3. alatt felvett, i. sz. 401-ben keletkezett szabály Észak-Afrika tekintetében arról rendelkezik, hogy a jövőben az eddig begyűjtött hadilovak helyett azok pénzbeli ellenértéke kerüljön beszolgáltatásra a „jelenlegi indictio időszak 12. évét követően”. Eredeti szövegkörnyezetében: „[...] Equos canonicos militares dioeceseos Africanae secundum subiectam notitiam singularum provinciarum **ex praesenti duodecima indictione** iussimus adaerari, in tribuendis viris clarissimis comitibus stabuli sportulis in binis solidis pro singulis equis servari consuetudinem decernentes [...]”

²⁸ Nagyon vitatható, és ennek okán külön tanulmányok sokasága tárgyalja, hogy hány személy élhetett a késő-római korban a birodalom területén. Beloch munkássága nyomán sokáig az volt az általánosan elfogadott nézet, hogy a lakosság lélekszáma az i. sz. 2. század közepén legfeljebb 55–60 millió fő lehetett, onnan ismeretlen ütemben ugyan, de bizonyosan csökkent a Római Birodalom széthullásáig. Ezt a vélekedést tükrözi a CAH² XI. kötetében a Bruce W. Frier által a birodalom demográfiájáról írt 27. fejezet is. Andrew Wilson azonban egy másik tanulmányában

jelentett a közigazgatás teljes apparátusára nézve, így nagyon nehezen volna megmagyarázható, hogy ezt a munkát azért végeztettek volna el 15 évente ismétlődő jelleggel, hogy aztán annak eredményét teljesen figyelmen kívül hagyják, és egyszerűen területi alapon kezdjék el adóztatni a pénzügyileg felmért területet. Seeck és A. H. M. Jones azonban, ahogy már láttuk, úgy értelmezték az eléjük került joganyagot, hogy a római Észak-Afrikában a földek használati módjuktól és minőségüktől függetlenül, minden megkülönböztetést mellőzve egységesen, centuriánként adóztak. Evidens módon ez a gondolat ahhoz a végkövetkeztetéshez vezet, hogy a térségben az egész indictio rendszernek nem volt semmi értelme, hiszen az adózás e térségben nem az indictio folyamatára épült, hanem egyszerűen a földnyilvántartásra. Ám akkor óhatatlanul adódik a kérdés: milyen célt is szolgált a térségben az indictio eljárás? Bármely központi hatalom miért végeztet el olyan felméréseket, amelyeket aztán nem használ fel semmire? Erre nem lehet egyszerűen azt a választ adni, hogy a római adórendszer mindig is diverz volt és az is maradt, vagy nem épült ki teljesen a 4. századra, mert az észszerűtlenség nem azonos a sokszínűséggel.

A racionalitás tehát több szempontból élesen ellentmond Seeck és A. H. M. Jones hipotézisének, ám mivel véleményük kétségtelenül jogszabályokon nyugszik, az észszerűtlenségre hivatkozás semmiképpen sem elég alap álláspontjuk megdöntésére. Az e tárgyban kialakult vita eldöntéséhez tehát először legalább tartalmilag szükséges megvizsgálni azon négy jogszabályt, amely Seecket, Clyde Pharrt és A. H. M. Jones is arra a feltevésre vezette, hogy a római Észak-Afrikában a centuria a földadó tekintetében a iugummal azonos alapegység volt, majd meg kell vizsgálni, hogy a rendelkezésre álló joganyag alapján joggal következtettek-e arra, hogy római Észak-Afrikában a földadó alapjául szolgáló egység a centuria volt, és alátámasztható-e az a vélekedés, hogy ezen adóegység adóterhelése azonos volt a jóval kisebb területű iugum adóterhelésével?

Az első vizsgált jogszabály Justinianus császár korából, i. sz. 545-ből származik, és az alábbiakat tartalmazza:

Nov. CXXVIII. Caput III.

„Elrendeltük az adók befizetése tekintetében, hogy az adószedők részleges vagy teljeskörű elismervényt adjanak a beszedett adókról az (adófizetőknek), amelyben fel kell tüntetni, hogy milyen módon történt az adófizetés, meghatározva azt pénzben (solidusban) és

(BOWMAN–WILSON 2011, [Chapter 7: City Size and Urbanization in the Roman Empire] 161–195.) összegezte a birodalom városainak módszeres régészeti felméréséből származó eredményeket, amelyekből kitűnik, hogy a 2. században a római vidéknek 10 748 500 városlakót és katonát kellett eltartania. Andrew Wilson éles szemmel mutat rá e tanulmányában, hogy a korábban becsült 60 milliós lakosság esetén ez 17,9 százalékos urbanizációs rátának felelne meg, ám az urbanizáció ilyen szintjéhez *szükségképpen* Európa legfejlettebb államainak a 17. század végén tapasztalható gazdasági teljesítménye tartozik. Még a magasabb, 75 milliós lakossághoz tartozó 10 százalékos urbanizációs ráta is Anglia vagy Franciaország 1600-as gazdasági szintjét tételezi fel, ezért nyilvánvaló, hogy vagy birodalom gazdasági teljesítményére vonatkozó nézeteinket kell megváltoztatni, vagy a birodalom gazdaságának méretére, benne a lakosságára vonatkozó elképzeléseinket kell felülvizsgálni. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a birodalom több térségében (Észak-Afrika, Palesztina, Szíria-Anatólia határa, Britannia, Hispania) a népességi csúcs térségenként eltérően az i. sz. 4–6. századra esik, így alappal kételkedhetünk abban a hagyományos elgondolásban, hogy e korban mindösszesen csak 40–44 millió lakossal számolhatunk. Peter Heather ennek okán a IV. század végi Római Birodalom lakosságát *legalább 70 millió főre* becsüli (vö. HEATHER 2006, 182.). Ez a lélekszám már sokkal elfogadhatóbb, 14 százalékos urbanizációs rátához vezet, mint a 40–44 millió fős becsüléshez tartozó egészen hihetetlen 25 százalékos körüli érték.

árufajtában, és emellett iugumban vagy iuliában vagy centuriában, és (meg kell nevezni) a birtok nevét, amelyre az adót kivetették. Amennyiben az említett tisztviselők nem adják át a fenti megkövetelt bizonylatot, 10 aranyfont büntetéssel és testi büntetéssel kell őket sújtani. Ehhez hasonlóan, tíz aranyfont büntetéssel legyen sújtva az a tartományi bíró is, aki az esetről tudomást szerezvén nem intézkedik, és nem kényszeríti az adószedőket, hogy az általunk előírtak szerint adjanak elismervényt a beszedett adókról.”

Ez a jogszabály első, felületes olvasatban azt látszik igazolni, hogy a iugum, iulia és centuria azonos adóegységet képviseltek. Ám ennek a jogszabálynak – a szabályozás célját is figyelembe véve – kétségtelenül inkább az az értelme, hogy az adóalanyok olyan elismervényt kapjanak, amely az általuk helyben használt földmértékben, ezért ellenőrizhető módon tartalmazza az adókivetés alapját képező földterületet és az abból befizetett adót.

Szintén Justinianus korából, i. sz. 534-ből származik a másik vizsgált jogszabály is, amelynek valójában az első néhány sora a lényeges, mivel az azt követező részek már a szabályok megszegőinek büntetését tartalmazzák:

Nov. XVII. Caput VIII.

„Kényszerítsd az állami adók behajtással megbízott személyeket arra, hogy az adófizetőknek adott elismervényeikben mindent jól láthatóvá (ti. világossá, egyértelművé – a kiégésítés tölem B. Á.) tegyenek: (az adó alapjául szolgáló – B. Á.) zyocephalumos, a iugumot, a iuliát és centuriát, vagy akár hogy is nevezzék azokat térségenként (eltérő módon). (Az elismervényben meg kell jelölni azt is, hogy) kikre és milyen birtokokra vetik ki ezeket (az adókat), megadván a birtok minőségét,²⁹ és meg kell határozni az elvont adót, vagy az árufajta, vagy a fizetendő arany (összegszerű mennyisége – B. Á.) szerint.”

E jogszabály látszólag egyenlőségjelet tesz a iugum, centuria, a iulia és az Egyiptomban használt zyocephalos között, de ahogy Duncan-Jones helyesen észlelte, itt is az állapítható meg, hogy elsősorban elnevezésbeli, de nem feltétlen tartalmi, adózási azonosságról van.

A harmadik e jogszabályok közül Honorius császár i. sz. 422-ben kelt azon rendelete, amelyet XI. 28.13. szám alatt vettek fel a *Codex Theodosianus*ba. Az edictumot a császári magánkincstár comesének, Venantiusnak címezték, és a császár ebben arról rendelkezett, hogy Proconsularis provinciában 5700 centuria és 145,5 iugerum, még Byzacena provinciában 7615 centuria és 3,5 iugerum földterületet törölni kell a császári birtokokra vonatkozó adójegyzékből annak helyesbítése érdekében. (E két provincia nagyjából a mai Tunézia területét fedte le, a törölni rendelt földterület nagysága átszámítva 665 000 hektár.)

Bár e jogszabály szóhasználatából – vagyis hogy az adójegyzékből centuriában megállapított mennyiséget kell törölni – evidensnek látszik Seecknek és követőinek álláspontja, mégis, más jogszabályokkal egybevetve ez tűnik a leggyengébb bizonyítéknak a centuria és a iugum azonosságára nézve. Az adómérséklésekre vonatkozó egyéb szabályokból ugyanis azt láthatjuk, hogy a birodalom más területein, például Itáliában is *területmértékben* rögzítették az adójegyzékből törölni kívánt vagy adómérséklésben részesített birtokokat:

C.Th. XI. 28. 2.

Imperator Arcadius és Honorius Augustusok Dexter praefectus praetorióinak:

Campania Suburbanica tartomány lakosai számára elengedjük 528 042 iugerum (olyan termőföld) adóját, amely a mondott provincia területén ellenőreink nekünk küldött jelentése

²⁹ A földbirtokokat a föld termőképessége (várható hozama) alapján minőségi osztályokba sorolták. A korabeli források alapján ismert, hogy az adókat a méltányosság okán oly módon állapították meg, hogy az egy iugumnyi földterület mértéke nagyobb volt gyengébb minőségű termőföld esetén, így hozzávetőlegesen ugyanannyi termés képezett egy egységnyi adóalapot.

és a régi okiratok feljegyzései szerint elhagyott és gondozatlan állapotúnak mutatkozik, és megparancsoljuk, hogy a fölösleges adólajstromokat égessék el.

Mediolanum, 395. március 24.³⁰

Ez a jogszabály Campania területén sem adóegységekben (iugumokban vagy millenában) rendelkezett az adójegyzékből törlésről, hanem iugerumban, vagyis a terület nagyságát jelző mértékegységben határozta meg az adójegyzékből törlendő földeket. Érthető módon mégsem akadt egyetlen történész sem, aki azt vélelmezte volna, hogy Itáliában a iugerum volt a millena vagy a iugum helyett az adózás alapja, noha azzal a logikával, ahogy Seeck és A. H. M. Jones eljár, erre a téves következtetésre kellett volna jutniuk. A. H. M. Jones tévedését, az általa ismert jogszabály félreértelmezését feltehetően annak az egyszerű ténynek a figyelmen kívül hagyása okozta, hogy a földadóra vonatkozó adójegyzék nem lehetett a földnyilvántartástól független jegyzék. Az adójegyzék alapját szükségképpen a földnyilvántartás kellett, hogy képezze, amelyből aztán levezették a birtokosra vonatkozó adózási kötelezettségeket. Amennyiben megpróbáljuk rekonstruálni az indictiós eljárás folyamatát, az aligha képzelhető el másként, mint olyan módon, hogy a császári adminisztráció egy adott tartományban felmérte az összes megművelt földterület nagyságát, minőségét, a használat módját (pl. szántó vagy olajfaültetvény), annak tulajdonosát, a vele együtt vagy hatalma alatt dolgozó személyeket, és ezen felmérés eredményét vette nyilvántartásba. *Más lehetőség nem is nagyon lett volna, mivel az adóalanyok a birtokok értékesítése, megvásárlása során nem absztrakt adóegységeket, iugumokat adtak-vettek, hanem különféle nagyságú és minőségű, a termelés szempontjából eltérő hasznosítású földterületeket.* A földek valós térmértékének és a rájuk vonatkozó egyéb szükséges adatoknak a nyilvántartásba vételét követően lehetett azokat adóegységekbe sorolni, vagyis meghatározni, hogy melyik tulajdonos hány fiktív iugum értékű földet birtokol, így végső soron mekkora adófizetési kötelezettség terheli.

Az adójegyzék készítésére vonatkozó e logikus eljárási rendet teljes egészében alátámasztja a Digestába felvett, de még Ulpianustól ránk maradt egyik korábbi szabály,³¹ amelynek lényege szerint először a birtokok nevét kell felvenni a cenzusba, aztán várost és a körzetet, amelyhez tartozik, aztán a két legközelebbi szomszéd nevét, majd, hogy mennyi iugerum földet vetettek be az utolsó 10 évben, mennyi a szőlőművelés alá vont terület és így tovább.

Praktikus jogászai gondolkodás mellett nemigen képzelhető el másmilyen nyilvántartás, mivel egy nem területi alapra helyezett adójegyzék hamarosan a teljes zűrzavar állapotába jutna. Ahogy ugyanis fentebb már rögzítésre került, az adóalanyok egymás között természetben létező birtokokot ruháznak át, vagyis meghatározott helyen fekvő és adott művelési ágba tartozó, a helyben szokásos módon iugerumban, centuriában, arourában meghatározott

³⁰ A magyar nyelvű fordítás a jogszabály latin nyelvű szövege és PHARR 1952, 318. oldalán elfekvő angol változata egybevetésével készült.

³¹ Dig. 50.15.4. Forma censuali cavetur, ut agri sic in censum referantur. nomen fundi cuiusque: et in qua civitate et in quo pago sit: et quos duos vicinos proximos habeat. et arum, quod in decem annos proximos satum erit, quot iugerum sit: vinea quot vites habeat: olivae quot iugerum et quot arbores habeant: pratum, quod intra decem annos proximos sectum erit, quot iugerum: pascuam quot iugerum esse videantur: item silvae caeduae. omnia ipse qui defert aestimet. Ulpianus i. sz. 228-ban hunyt el, így az általa rögzített szabály legalább 160 évvel korábbi, mint a Diocletianus által létrehozott adórendszer. Nincs azonban ésszerű okunk annak feltételezésére, hogy az adójegyzék felfektetése másként történt volna az i. sz. 4. században, hiszen akkor e szabály nem került volna a Digestába.

nagyságú földterületeket. Ha az adóalanyok földjeit az állam csak fiktív adóegységként tartaná nyilván, például hogy Servius Priscus 2,5 iugummal rendelkezik, az ügyletekben rögzített változásokat lehetetlen volna keresztül vezetni az adónyilvántartáson. Amennyiben azonban a nyilvántartás a birtokolt földterületre és legfontosabb jellemzőire vonatkozik, minden ügylet azonnal átvezethető, és az adásvétellel érintett területhez tartozó adót is csak akkor kell újraszámolni az új birtokosra történő egyszerű átvezetés helyett, ha az eredeti tulajdonos a birtokállományának csak egy részét ruházta rá a vevőre. Így már könnyen érthető, hogy valamennyi provinciában a helyben szokásos területmértékben rögzítették a birtokolt földek nagyságát, majd azt számították át adóegységekre. A rendszer alapja mindenképpen a földterület rögzítése volt, így a törlést vagy az átvezetést is földterületben kellett megjelölni. Röviden összegezve tehát, pusztán abból a tényből, hogy Africa provinciában az adónyilvántartás korrigálását a helyben szokásos terület mértékegységben rendelték el a késő-római korban, egyáltalán nem lehet olyan következtetést levonni, hogy az adott mértékegység egyben az adóegység megjelölésére is szolgált, vagy azzal azonos lett volna.

A fenti szabályozáshoz képest már jóval közvetlenebb bizonyítéknak tekinthető A. H. M. Jones véleményének igazolására III. Valentinianus azon 451. július 13-án kelt edictuma, amely a N.Val. 34. 2. alatt került besorolásra. Ebben a jogszabályban, amelynek címzettje Firminus praefectus praetorio és patricius, a császár a következőt rendeli el a vandál invázió által vagyontól megfosztott afrikai földbirtokosok és előkelőségek legalább részleges kártalanítása érdekében:³²

„Evégből (értsd: a sérelmek orvoslására – a kiegészítés tőlem B. Á.) Numidia provincia területén a fent említett előkelőségeknek és földbirtokosoknak 5 éves adómentességgel adományozunk majdnem 13 000 centuriányi elhagyott földet, amely, amiként azt Méltóságod jelentése állítja, (most) nem hoz hasznot. Ezen túlmenően megparancsolom, hogy *azt a kétezer solidust*, amely(nek beszédese) elmaradt és elveszett a kincstár számára abból *a 20 siliqua jogcímén minden centuria földre kivetett adóból*, be kell szedni Méltóságod hivatalán keresztül, és be kell fizetni a praefectus praetorio kincstárába, és a Mi rendelkezésünknek megfelelően rendelkez rőla, hogy mindazon személyek részére, akiket az ellenség pusztítása tönkretett és száműzetésbe kényszerített, a fentebb említett összeg e személyek érdemeivel arányban álló módon, annak megfelelő mennyiség szerint legyen szétosztva minden évben.”³³

³² A kártalanítás hátterében a vandál invázió állt. Észak-Afrikában a Proconsularis és Byzacena provinciát i. sz. 439-ben véglegesen meghódító vandálok sok helyi nagybirtokost és előkelőséget megfosztottak birtokaiktól. Ezen elkonfiskált birtokok képezték a vandál király és közvetlen kísérete, illetve kisebb részben az egyszerű harcosok létének gazdasági alapját. A volt tulajdonosok egy része a szomszédos Numidia és Mauretania Sitifensis provinciákba menekült, amelyeket i. sz. 429–439 között ugyancsak a vandálok birtokoltak, de egy 442-ben megkötött újabb békemegállapodás – ha leromlott állapotban is – de időlegesen visszajuttatott a Római Birodalom birtokába. III. Valentinianus halálát (i. sz. 455) követően aztán a terület 80 évre ismét vandál kézbe került.

³³ A magyar nyelvű fordítás PHARR 1952, 545. oldalán található angol nyelvű és az eredeti latin szöveg egybevetésével készült. A magyar fordításban kiemelt szöveg az alábbi szöveggörnyezetben is kiemelve:

„*Igitur intra Numidiam provinciam ex desertis locis, de quibus, sicut celsitudinis tuae suggestio loquitur, nihil emolumentum accedit (agnoscitur Pith.), honoratis et possessoribus, quos praediximus, XIII milia fere (terrae Cuiac.) centuriarum sub quinque annorum vacatione concedimus: duo milia praeterea solidorum, qui ex titulo vicenarum siliquarum, quae per singulas centurias*

Ez az A. H. M. utóbbi jogszabály alátámasztani látszik Jones véleményét, hiszen meg lehetőségen világos utalást tartalmaz arra, hogy egy nem ismert korábbi időpontban Numidia területére centuriánként 20 siliqua adót vetettek ki, és az ebből elmaradt 2000 solidusnyi bevételt be kell szedni, majd szét kell osztani a vandál invázió miatt elmenekültek megsegítésére. A. H. M. Jones és elődei figyelmét azonban több jelentős tényező elkerülte, amely arra utalt volna, hogy ez a jogértelmezés legalábbis súlyosan kétséges eredményre vezetett. *Egyfelől elmulasztották a jogszabály megfelelő tartalmi elemzését, másfelől pedig a többi jogszabállyal való módszeres összevetését.*

A rendelet szövegének elemzéséből azonnal kitűnik, hogy annak szövege önmagában semmilyen utalást nem tartalmaz arra nézve, hogy a centuriánként beszedni rendelt 20 siliqua (vagyis 5/6 solidus) összegű adó mikor és milyen okból került kivetésre e földekre, és szövege alapján különösen nem utal rá, hogy ez a 20 siliqua maga lett volna a földterületek után annónaként befizetendő éves adó. Amennyiben a rendeletet úgy értelmezzük, ahogy azt A. H. M. Jones (és elődjei) tették, abból az alábbi logikus következtetéseknek kellene adódnuk:

- a) Észak-Afrikában valamennyi földbirtokra minőségi osztálytól és művelési ágtól függetlenül centuriánként egységesen 5/6 solidust adót vetettek ki évente
- b) ezt az adót nem terményben, hanem eleve készpénzben állapították meg, így nem valamilyen természetbeni szolgáltatás átváltoztatásáról rendelkezik.
- c) Emellett ez az összeg volt adott földterületre eső összes adóterhelés.

E három következtetés mindegyike azonban nagyon ingatag alapokon áll.

Az első probléma az, hogy A. H. M. Jones nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy a jogszabály kifejezetten a 20 siliqua jogcímén kivetett, és beszedni elmulasztott adóról rendelkezik, vagyis nem az annonáról. Az önálló jogcím figyelmen kívül hagyása vezetett aztán ahhoz, hogy következtetései ütköznek a diocletianusi adórendszer alapelveivel, például az adók egy részének közvetlenül terményben történő beszolgáltatásával, hiszen, ha A. H. M. Jones értelmezése védhető lenne, éppen arra szolgálna megfelelő bizonyítékkal, hogy a késő-római adórendszer rendszertelen és illogikus volt, mert itt az annonát már eleve pénzben vetették ki. *Ugyanilyen probléma, hogy ez az elgondolás ellentétes más, nem vitatott tartalmú olyan jogszabályokkal, amelyek szintén Észak-Afrikára vonatkoznak, és amelyek természetbeni adózásról rendelkeznek.* Több jogszabály ugyanis arra utal, hogy az adózás alapelvei itt is ugyanazok voltak, mint más provinciákban. A C.Th. XI. 17.2. alatt és a már részben ismertett, XI.17.3. alatt felvett jogszabály (mindkettő i.sz. 401-ben kelt) ugyanis világosan azt mutatja, hogy a római Észak-Afrika adóalanyainak egy része ugyanúgy hadilovak szolgáltatására volt köteles, mint a birodalom keleti felében élő adóalanyok egy része (C.Th. XI.17.1.), és e szolgáltatások pénzbeli ellenértéke is nagyon hasonló volt összegszerűségben: Észak-Afrikában 20 solidust, még a birodalom keleti felében 23 solidust kellett fizetni egy hadiló helyett.

Ugyanilyen komolyan esik latba egy alig valamivel korábban kelt, a N.Val. 13.1. alatt felvett, i. sz. 445. június 21-én szintén III. Valentinianus által kibocsátott másik jogszabály tartalma is, amelyben a császár Numidia és Mauretania Sitifensis provinciák tekintetében

exiguntur, superesse et fisco (s.e.f. Meyer.app. e.s.f. d) perire (perire d.Q per se Cuiac.) dicuntur, exacta per officium magnitudinis tuae ad arcam praetorianam deferri praecipio, ut hostili vastitate nudatis atque depulsis ad eandem summam, quemadmodum iuxta (iuxta Pith. iuxta d.Q) merita personarum per ordinem annis singulis dividi debeant, pro tua moderatione decernas.”

adómérséklésről rendelkezett.³⁴ E jogszabályt a *Codex Theodosianus*t alaposan ismerő A. H. M. Jones is tanulmányozta, hiszen azt kivonatossan maga is ismertette,³⁵ ám tartalmi következményeit nem vetette egybe saját hipotézisével. Ebben a rendelkezésében a császár Numidia tekintetében úgy határozott, hogy a vandálok pusztításaira³⁶ tekintettel a provincia lakossága a korábban fizetett adóknak csak az egynyolcadát fizesse meg a jövőben. A jogszabály – kivételes szerencsénkre – pontosan felsorolja, hogy mi is az a megfizetendő 1/8 résznyi adó, így előírja, hogy Numidia a jövőben csak 4200 solidust fizessen meg a kincstár számára aranyban, továbbá szolgáltasson *annonaként 1200 katonai és 200 lóellátmányt*. A császári birtokok bevételeire vonatkozó számadatokat a jogszabály nem tartalmazza, csupán azt írja elő, hogy ott is ezen 1/8 résznek megfelelő adót kell fizetni a bérelt földek után. E jogszabály 5. bekezdése ugyanilyen jellegű – részben természetben teljesítendő annona – adófizetési kötelezettséget írt elő Mauretania Sitifensis provinciára nézve is. *A jogszabály itt világosan tartalmazza az annona jogcímét, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy a 20 siliqua jogcímén kivetett adó nem az évente szokásosan fizetendő annona.*

E jogszabály szövege ezért teljes ellentétben áll azzal a feltevessel, hogy a római Észak-Afrika lakossága centuriánként 20 siliqua adót (vagy az adómérséklés előtt annak nyolcszorosát) fizetett ezüstben, hiszen a rendelet által előírt, csökkentett mértékű adók nagyobb hányada továbbra is a természetben szolgáltatandó, annona jogcímén kivetett adó volt. Arra, hogy a természetben történő teljesítés volt az általános gyakorlat az annona tekintetében, oly módon utal a hivatkozott jogszabály, hogy annak 3. és 4. pontja azt rögzíti, hogy a nagy távolságból adódó utazási nehézségek miatt *kivételesen* engedélyezi azt is, hogy pénzben történjen meg az annona megfizetése, és e kedvezmény biztosítására meg is határozza, hogy egy katonai ellátmány pénzbeli értékét 4 solidusban kell felszámítani az adóalanyok felé. E szabályozás alapján végképp el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a római Észak-Afrika földbirtokosai egységesen 20 vagy az adómérséklés előtt 160 siliqua adót fizettek volna minden centuriányi birtok után, mert láthatóan a birodalom bármely más részében megszokott módon az annonát i. sz. 445-ig terményben teljesítették, és ehhez képest kivételes eset volt, hogy azt most pénzben lehetett megfizetni, ezért kellett rendelkezni az átváltoztatás módjáról is. A centuriánként 20 siliqua adót említő, 451-ben kelt későbbi jogszabályban viszont semmilyen utalás nincs arra nézve, hogy ez a 20 siliqua valamilyen terményben teljesítendő szolgáltatás pénzbeli ellenértéke volna, sőt, ez a jogszabály eleve fordított logikát követ, mint a korábbi, mert egy kifejezetten pénzben és önálló jogcímen kivetett adóból fennmaradt hátralék sorsáról rendelkezik. Összegezve az eddigieket, az i. sz.

³⁴ Ez az egyetlen olyan jogszabály, amelyből nagyjából megállapítható két római provincia teljes – de a császári magánbirtokokból a magánkincstárba befolyó bevételt nem tartalmazó – 5. századi adóbevétele.

³⁵ JONES 1964, 434.

³⁶ A hasding vandálok az i.sz. 429-ben lezajlott afrikai inváziójuk után – egy nem túl sikeres római ellentámadást követően – időlegesen Numidiában és Mauretania Sitifensisben telepedtek meg a rómaiakkal 435-ben megkötött békeszerződés alapján. 439-ben azonban elhagyták a két nekik juttatott provinciát, és felrúgva a császári kormányzattal kötött megállapodást, elfoglalták Byzacenát és Africa Proconsularist – nagyjából a mai Tunézia területét. A császári kormányzat 442-ben újabb békeszerződést kötött Geiserich vandál királlyal, amelyben kényszerűségből átengedte az általa frissen megszerzett két provinciát és Tripolitániát a vandáloknak, viszont újra római kézbe jutatta Numidia és Mauretania Sitifensis területének egy részét. A két provincia gazdaságilag meglehetősen kivérzett állapotban került vissza római fennhatóság alá, ez tette szükségessé a jelentős adómérséklést. A vandál hódítás menetéről lásd részletesebben: MERRILLS–MILES 2010, 52–66.

451-ben kelt, centuriánként 20 siliqua adóról rendelkező jogszabály csak akkor lehetne megfelelő bizonyíték A. H. M. Jones álláspontja alátámasztására, amennyiben az összes olyan korábbi jogszabály tartalmát és e jogszabály belső logikáját figyelmen kívül hagyánánk, amelyek az észak-afrikai térség adózására vonatkozik. Ezt természetesen nem lehet megtenni.

Logikus kérdésként merül fel emellett, hogy A. H. M. Jones miért nem észlelte azt a hatalmas, tizenötszörös adómértékbeli különbséget, amely saját jogértelmezéséből eredt, és amit Richard Duncan-Jones – teljesen észszerűen – elfogadhatatlan aránytalanságnak tartott a római Észak-Afrika gazdagságára tekintettel?

Az ok az, hogy A. H. M. Jones feltevése valójában a Duncan-Jones által vélelmezettnél jóval kisebb adózási aránytalansághoz vezet. Ismert, hogy i. sz. 458-ban Majorianus császár az általa uralt birodalmi területekre egységesen 2 solidus éves adót vetett ki „iugum vel millenam”. E rendelet (N.Maj. 7.16.) szövegéből az tűnik ki, hogy az általánosan elfogadott éves adómérték az egy iugumnyi földterület után e korban másfél vagy kettő solidus volt. Az összességű bizonytalanságot az okozza, hogy e rendeletben Majorianus mentegetőzik fél solidus többlettadó beszédese miatt, melyet az adószedésben közreműködők (adószedők, decuriók, praefectus hivatalának személyzete, császári palota és mások) között rendel el felosztani, ám nem teljesen világos, hogy ez a fél solidus beleértendő-e a beszédni rendelt adóba, vagy azt meghaladóan kell begyűjteni az adóalanyoktól. Ami a jelen gondolatmenet szempontjából lényeges mindebből, hogy amennyiben a birodalom nyugati területein 2 solidus volt iugumként az általánosan elfogadott adómérték, akkor 1 centuria első osztályú föld után (amely $200/12,5 = 16$ millenát vagy iugumot tett ki), 32 solidus lett volna a beszédendő adó. Mivel 1 solidus 24 siliquát ért, ehhez képest a centuriánként kivetett 20 siliqua mindösszesen $5/6$ solidusnak felel meg, így az aránytalanság az adóterhelésben elvben még csak nem is 1 : 15 lenne, ahogy azt Duncan-Jones pusztán az adóegységek területe alapján vélelmezte, hanem 1 : 37, ami valóban extrém mértékű, és Észak-Afrika gazdagságára tekintettel bizonyosan indokolatlan és irreális volna.

Am A. H. M. Jones számításaiban jól követhetően abból indult ki, hogy amennyiben III. Valentinianus i. sz. 445-ben már $1/8$ résznyire mérsékelte az adókat a N. Val. 13.1. alatt felvett jogszabály útján, úgy az i.sz. 451-ben kelt jogszabályban szereplő 20 siliquányi adó az adómérséklés, illetve a vandál invázió előtt annak nyolcszorosára, centuriánként 160 siliquára kellett, hogy rúgjon, egyszerűbben kifejezve $6 \frac{2}{3}$ solidusra.³⁷ Mivel A. H. M. Jones egy centuriányi földterületre vetítve az egyiptomi adómértéket $58 \frac{1}{2}$ solidusnak vélelmezte, így a numidiai adórata az ő számításai szerint „csak” kilenced résznyinek adódott az egyiptomihoz viszonyítva,³⁸ a Majorianus által megszabott adómértékhez képest pedig ez az aránytalanság még tovább csökken, alig ötszörösre (32 solidus helyett $6 \frac{2}{3}$). Noha még ez az aránytalanság is indokolatlanul nagy, de messze nem olyan szembetűnő, hogy önmagában az elgondolása revíziójához vezette volna A. H. M. Jones. Az már ettől teljesen eltérő kérdés, hogy mi alapján vélelmezte A. H. M. Jones, hogy az i. sz. 445-ben még természetben meghatározott annona i. sz. 451-re véglegesen átalakult a földterület után fizetendő készpénzadóvá, ugyanis ilyen tartalmú döntés nem maradt fenn, és ez magából a 451-ben hozott edictumból sem következik.

³⁷ JONES 1964, 434. A szerző ugyanezen számszaki eredményként mutatkozó $6 \frac{2}{3}$ solidusnyi adattal számol.

³⁸ JONES 1964, 434.

Fennmaradt azonban az a kérdés, hogy amennyiben ez a centuriánként 20 siliqua adó nem a normál annona része volt, illetve nem a iugatio-capitatio folyamata alapján került kivetésre, akkor ténylegesen milyen adó lehetett?

Paradox módon éppen a korábban számított aránytalanság végiggondolása és az önálló jogcím vezethet el minket ahhoz, hogy egy sokkal valószerűbb hipotézist állítsunk fel ezen adónak a mibenléte felől. A jelen bekezdést megelőző számszaki fejtegetésekből látható, hogy az i. sz. 451-ben minden centuriára egységesen kivetett 20 siliqua adó valójában 1/37 része a birodalom nyugati felében általánosan elfogadott adómértéknek, vagy máshogy kifejezve valamivel kevesebb, mint 2,7 százaléka. Ez olyan roppant csekély adóterhelést takar, amelyből azonnal adódik az a feltevés, hogy III. Valentinianus i. sz. 451-ben kelt rendeletében valamilyen kárpótlási célú pótdóról lehet szó (amire egyébként a rendelet szövege is utal), és éppen a nagyon csekély mértéke miatt nem kellett számításba venni a föld osztályba sorolását. Ez a pótdó másodosztályú föld esetén is csak 3,3 százalékot némileg meghaladó adóterhelést jelentene, így a földek eltérő minőségéből, művelési ágba sorolásából eredő különbség gyakorlatilag elhanyagolható. Egy ilyen mértékű pótdó gyakorlatilag bárki számára megfizethető anélkül, hogy az adóalanyt gazdaságilag tönkretenné.

Az ilyen pótdók mértékét jól példázza III. Valentinianusnak egy valamikor i. sz. 444 szeptembere és 445 januárja közé keltezhető rendelete,³⁹ amelyben a hadsereg ellátásának biztosítása érdekében olyan új adónemet vezetett be, amely a jogszabály saját indoklása szerint egyetlen személynek sem okoz érzékeny veszteséget, ám általános volta miatt senki sem panaszkodhat arra, hogy őt különösen sújtja. A rendelet a bevezető részében kivételes részletességgel sorolja fel a jogalkotói döntéshez vezető megfontolásokat, és az állam, továbbá az adófizetők kimerült helyzetére történő fejtegetéseket követően még azt is tartalmazza, hogy a jogalkotó sokáig ingadozott a szükséges bevételek előteremtésére irányuló megoldások között, mert azokat nem terhelheti a földbirtokosokra, akik már teljesítették mindazt, amit tőlük követeltek, de a kereskedőkre sem, akik szükségképpen összeroppanának a súlyos adóterhek alatt. Végül III. Valentinianus így fogalmaz:

„Miközben ingadoztunk a lehetőségek között, olyan megoldást találtunk, amely egyfelől a legenyhébb (értsd: mindenki által könnyen teljesíthető – B. Á.), jelentősen növelni fogja az állami bevételeket, és másodjára, amely minden személyre vonatkozik, így elkerülhető, hogy kevesekre járjon elfogadhatatlan kárral.”⁴⁰ Ezen elgondolások mentén a rendelet arra kötelezte az adásvételi ügyletek eladóit és vevőit, hogy minden solidus ügyleti érték után fizessenek meg az állam számára egymás közt egyenlő módon fél-fél siliqua adót. A rendelet hatálya kiterjedt az ingó- és ingatlan adásvételi ügyletekre is, kötelezővé tette az írásbeliséget minden ügylet terén, és érvénytelenné nyilvánította azon ügyleteket, amelyek az adófizetés kijátszása érdekében titokban kötöttek meg.

Az ügyleti adóként minden solidus után megfizetendő ½ siliqua számszakilag az ügyleti érték 1/48 részét teszi ki, vagyis kerekítve 2,1 százalékot, a két félre nézve együttesen 4,2 százalékot. A 2,1 százalékos pótdó valóban olyan adóterhelés, amely még nem teszi tönkre a jogszabály által óvni szándékozott, „kimerült” adóalanyokat. Érdeemes felfigyelni arra a jelentős mértékbeli hasonlóságra, amely az adásvételi ügyletekhez tartozó adó és a centuriánként 20 siliquányi adó között van. Az első az ügyleti érték 2,1 százaléka, a második az azonos nagyságú földterülethez tartozó normál adómérték 2,7 százaléka.

³⁹ N. Val. 15. De siliquarum exactionibus.

⁴⁰ Inter haec animo fluctuante hanc viam reperimus, primum cuius levissima functio publici quaestus habeat magna compendia, deinde quae ad universos pertinens a paucis intolerabili damna submoveat...

Figyelmet érdemel ebből a szempontból az korábban már ismertetett rendelet is, amely a gót háború okán pótlólagosan szolgáltatandó katonai öltözetekre vonatkozik (C.Th. VII. 6.3.). Az a jogszabály is kétségtelenül egyfajta pótdadó megfizetését írja elő, és az adómérték ott is nagyon alacsony, különösen azon tartományokban, amelyek esetében a fizetési kötelezettség pusztán a katonai ruházatra vonatkozó adó egy évre eső hányada. Mivel zömmel 30, helyenként 20 iugum vagy capita után kellett teljesíteni ezt a fizetési kötelezettséget, a pótdadó mértéke 3,3–5% között mozog, ami megint csak arra utal, hogy a kormányzat a pótdadókat általában elhanyagolható, vagy legalább elviselhetően csekély összegben kívánta megállapítani.

Kétségtelen, hogy nem maradt ránk az a rendelkezés, amely elrendeli a tanulmány tárgyát képező 20 siliquányi pénzben fizetendő adó kivetését minden centuriányi földbirtokra, ezért az elrendelés körülményei is homályban maradnak. Az adózás Észak-Afrikában követett normál rendjéről fennmaradt jogszabályok alapján – továbbá a nagyon alacsony adómértékre és az önálló jogcímre tekintettel – alappal vélelmezhetjük azt, hogy ez esetben valamilyen pótdóról van szó, nem pedig egy korábban már irreálisan alacsony összegben megállapított és teljesen más módon fizetendő adó maradványáról.

Azt, hogy a centuriánként kivetett 20 siliqua nem lehetett a normál adómérték Afrikában, egy komoly történelmi tény is alátámasztja. Az i. sz. 4. század végén, 5. század elején Róma város gabonaellátását éppen az Észak-Afrikából származó, annona jogcímén beszedett gabona biztosította. Gildó 398-ban bekövetkezett lázadása és azon kísérlete, hogy ezt a gabonát is Konstantinápoly felügyelete alá helyezze, azonnali katonai beavatkozást váltott ki a Nyugat-római Birodalom vezetőiből.⁴¹ Az intervenció végül Gildó legyőzéséhez és halálához vezetett. Róma városának – ha a lakosság lassú késő-ókori csökkenése miatt csak 150 000 fő ingyen gabonára jogosulttal számolunk – havi $5 \times 150\,000$, azaz hétszázötvenezer modius gabonára volt szüksége, vagyis éves szinten 9 000 000 modiusra. *Ebben az esetben még így is azzal a nagyon kedvező feltevéssel élünk, hogy Rómában az ingyen gabonára nem jogosultak számára piaci alapon értékesített összes többi gabona Itáliából származott, és figyelmen kívül hagytuk azt a 31, Észak-Afrikában állomásozó comitatenses alakulatot is,*⁴² *amelynek ellátását nyilván helyi forrásból oldották meg.*

Amennyiben mindazoknak igaza volna, akik a hivatkozott jogszabályokból arra a következtetésre jutottak, hogy Észak-Afrika provinciái évente centuriánként egységesen $6 \frac{2}{3}$ solidus adót fizettek az adómérséklés előtt, abból az következne a N.V. 13. 5.-ben rögzített 20 modius/solidus átváltási arány alapján, hogy annona jogcímén a római adószedők centuriánként csak $20 \times 6 \frac{2}{3}$, vagyis 133 modius gabonát szedtek volna be a római Észak-Afrikában.

Ezzel az adómértékkal számítva azonban a 9 000 000 modiusnyi gabona begyűjtéséhez minden évben $9\,000\,000/133$, azaz 67 670 centuriányi termőföldet kellett volna gabonával bevetni e térségben, azaz 13 534 000 iugerumot. A termőföld totális kimerülése elkerülése érdekében a térségben hagyományosan alkalmazott kétnyomásos gazdálkodás mellett ez szükségképpen 27 068 000 iugerumnyi vetésterületet jelent, ami átszámítás után (1 hektár = 4 iugerum) közel 7 000 000 hektárt eredményez *csak gabona vetésterületként.*

⁴¹ A történetek háttérét a birodalom két felének Nagy Theodosius halálát követő időleges szembenállása képezte. Stilicho, a birodalom nyugati felének katonai főparancsnoka önmagát mind Honorius, mind Arcadius császárok quasi gyámjának tekintette, ezért a Kelet politikai vezetői alappal tartottak attól, hogy igényének katonai erővel is érvényt szerez. Gildo egyéni ambíciói találkozhattak Eutropius (Arcadius főtanácsadója, veje, majd i. sz. 399-ben consul) és Arcadius császár politikai érdekeivel, akik a Gildo politikai támogatásával így elháríthatták Stilicho esetleges Konstantinápoly elleni katonai intervenciójának veszélyét.

⁴² GOLDSWORTHY 2003, 204. Itt az alakulatok tételes felbontásban találhatóak meg.

Még lehetlenebb adatokhoz jutunk, ha szó szerint értelmezzük azt, hogy a centuria Africa provinciában pontos megfelelője volt a iugumnak, és figyelembe vesszük a Majorianus császártól ránk maradt és már fentebb idézett azon jogszabályt, mely szerint a szokásos adó mértéke 2 solidus/iugum vagy millena. Ebben az esetben ugyanis egy centuria adózás alá vetett területről már csak 40 modius gabonát lehetett volna begyűjteni, így 9 000 000 modius annona beszedéséhez 225 000 centuria (45 millió iugerum), azaz jó 11 millió hektár vetésterületre lett volna szükség, amelyet a kétnyomásos gazdálkodás miatt természetesen meg kellene duplázni.

E ponttól a további érvelés szükségtelen, mert *ennyi termőföld soha nem is volt és mai sincs az egykori római Észak-Afrikában*. A mai Tunézia területén – amely jó közelítéssel Africa Proconsularis és Byzacena teljes területét magába foglalja – manapság is csak szűk 5 000 000 ha áll művelés alatt, *beleértve már az erdőket, az olaj- és datolyaültetvényeket, a legelőket és a parlagon hagyott területeket is*. Nyilvánvaló emellett, hogy a római korban azért sem foghattak gabonatermelésre ugyanezen térségben 7 vagy 22 millió hektárt elérő területet, mert a térség már akkor is a Meditteráneum egyik legnagyobb olívaolaj termelője volt, *így a hasznosított földek egy jelentős hányadát tartósan az olajfa- és datolyapálmaültetvények foglalták el*. A centuria adóterhelése bizonyosan nem lehetett azonos a iugummal, mert akkor Africa és Byzacena provinciák még a területükön állomásozó 31 katonai alakulat minegy 20 000 főnyi létszámát is csak szűken tudták volna ellátni a rendelkezésre álló szántóterületből. Másfelől az is bizonyos, hogy az ókori Észak-Afrika lakossága létszáma alapján soha nem lett volna képes 7–11 millió hektár vetésterület megművelésére.

Összességében tehát Richard Duncan-Jones aggályai megalapozottnak tűnnek Seec és követői jogértelmezésével szemben. Ha egybevetjük az összes jogszabályt, nagyon valószínűnek látszik, hogy a központi adminisztráció az adók megállapításakor csak iugumban és capitában gondolkozott, ahogy azt Valens 377-ben kelt rendelete mutatja. A kincstári adójegyzékeket és az azok alapját képező, provinciális földnyilvántartásokat mindenütt a helyben történelmileg kialakult mértékegységekben (iugerumban, centuriában, iuliában és mindenféle más mértékegységben) vezették. A helyi tisztségviselők feladata volt az, hogy az egyes birtokosok által művelt és helyi mértékegységben nyilvántartott földterületekre adaptálják az absztrakt iugumból és capitából eredő adóterheket, majd erről az adófizetők részére olyan bizonylatot állítsanak ki, amelyet az átlagember is megért és képes ellenőrizni, olyan földmértékegységben nevesítve az adóterheket, „ahogy azt a birodalom különféle területein hívják”.

Az összes vonatkozó jogszabály és a történelmi tények alapján szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a római Afrika provinciái a többi provinciához hasonló módon, részben terményben, részben pénzben adóztak, és az általános is adómérték is megfelelően a birodalom egyéb területein szokásosnak.

Rövidítések

C.Th.: Codex Theodosianus

Dig.: Digesta seu pandectae

Nov. Ius.: Novellae Iustiniani

N.M.: Novella Maioriani

N.Val.: Novella Valentiniani

BibliográfiaCAH² XI.

Alan K. BOWMAN–Peter GARNSEY–Dominic RATHBONE: *The Cambridge Ancient History. XI. The High Empire A.D. 70–192*. New Series/Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

CAH² XII.

Alan K. BOWMAN–Averil CAMERON–Peter GARNSEY: *The Cambridge Ancient History. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337*. Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

BOWMAN–WILSON 2011

Alan K. BOWMAN–Andrew WILSON: *Settlement, Urbanization and Population*. Oxford, Oxford University Press, 2011.

DUNCAN-JONES 1990.

Richard DUNCAN-JONES: *Structure and scale in the roman economy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

GOFFART 1989

Walter GOFFART: *Rome's Fall and After*. London, The Humbledon Press, 1989.

GOLDSWORTHY 2003

Adrian GOLDSWORTHY: *The Complete Roman Army*. London, Thames and Hudson, 2003.

HEATHER 2006

Peter HEATHER: *The Fall of the Roman Empire*. London, Pan MacMillan, 2006.

JONES 1964

A. H. M. JONES: *The Later Roman Empire 284–602*. Basil Blackwell and Mott Ltd. and the University of Oklahoma Press, 1964.

KEHOE 2007

Dennis P. KEHOE: *Law and rural economy in the Roman Empire*. The University of Michigan Press, 2007.

MERRILLS–MILES

Andy MERRILLS–Richard MILES: *The Vandals*. Wiley-Blackwell, 2010.

MOMMSEN 2010

Theodor MOMMSEN: *Römisches Staatsrecht. IV*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

PHARR 1952

Clyde PHARR: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. Princeton University Press, 1952.

ROSTOVITZ 1957

Michail I. ROSTOVITZ: *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 1957.

NÉHÁNY ÚJABB NÉVTUDOMÁNYI TERMINUSRÓL¹

BÖLCSKEI ANDREA

1. A nyelvtudomány művelői kutatómunkájuk során igyekeznek az egy-egy téma- vagy jelenségkörrel összefüggésben előkerülő nyelvi jellegzetességeket átfogó, elmélyült elemzésben részesíteni, így aztán jellemzően többször is visszatérnek bizonyos, általuk kedvelt kérdésfelvetésekhez, hogy újabb és újabb megfigyelésekkel gazdagítsák ismereteinket egyes tárgykörökben. Az ünnepeltünk érdeklődését leginkább felkeltő témák között megtalálható – egyebek mellett – a szaknyelvek, a terminológia és a szakfordítás (különösen a jogi és a logisztikai szakmai nyelvhasználat) vizsgálata;² az üzleti kommunikáció számos jellegzetességének feltárása;³ a különféle szövegműfajokban jelentkező metainformációs nyelvi elemek szerepének, fajtáinak bemutatása;⁴ a nyelvi kompetenciák fejlesztési lehetőségeinek számbavétele a hátránnyal küzdők esetében;⁵ a magyar mint idegen nyelv oktatása tartalmi és módszertani kérdéseinek kidolgozása;⁶ továbbá jelen van a magyar nyelvtani ismeretek közvetítését szolgáló tananyagok fejlesztése, elkészítése is a közoktatás számára.⁷ Hasonló tematikájú vizsgálódások folynak jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén is – melynek a 2000-es évek elején Kovács Mária elismert és népszerű vendégoktatója volt –, a Terminológiai, a Hungarológiai, a Pragmatikai és a Transzlingváló Kutatócsoportokban: a károlis magyar nyelvész kollégák így nemcsak a kedves személyes emlékek miatt, hanem a rokon kutatási területek okán is figyelemmel kísérik az ünnepelt munkásságát.

2. Kovács Mária egyik írásában kiemeli,⁸ hogy bár a nyelvi feltételek már korábban is adtak voltak, a latin eredetű jogi terminológia magyarítására lényegében csak a 19. században került sor, mivel ekkora teremtődtek meg ennek társadalmi feltételei. A jelenkor jó néhány társadalmi értékítélete – így például általánosságban a globalizációs szemlélet, az akadémiai világban a nemzetközi kutatási projektek kivitelezésének lehetősége (és magas presztízsze) – ugyanakkor, úgy tűnik, inkább a nemzetközi érthetőséget biztosító idegen eredetű terminusok használatának kedvez több szaknyelvben is, így például a névtudomány területén. A magyar nyelvű névtani szakirodalom olvasói például könnyen felfigyelhetnek arra a

¹ A tanulmány elkészítését a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara *A magyar nyelv és a szakmai kultúra. Magyar nyelvészeti kutatások a tartalomfejlesztés és a dokumentáció területén* című kutatási projektje támogatta.

² Vö. pl. ILLÉSNÉ KOVÁCS 1995; 1997; 1998; 1999; 2002; 2003; 2008; ILLÉSNÉ KOVÁCS–KEGYESNÉ SZEKERES–KRISTON 2012; KEGYES–KOVÁCS 2012.

³ Vö. pl. ILLÉSNÉ KOVÁCS 2011/a; BAJZÁT–ILLÉSNÉ KOVÁCS 2012.

⁴ Vö. pl. ILLÉSNÉ KOVÁCS 2005; 2007; ILLÉSNÉ KOVÁCS–SIMIGNÉ FENYŐ 2008.

⁵ Vö. pl. ILLÉSNÉ KOVÁCS 2014; KECSKÉS–ILLÉSNÉ KOVÁCS 2014.

⁶ Vö. pl. ILLÉSNÉ KOVÁCS 2011/b; KECSKÉS–KOVÁCS 2017.

⁷ Vö. pl. BALÁZS 1994 megfelelő fejezetei (30–36, 36–41, 41–46, 46–51, 53–57, 57–62, 62–65, 65–70, 70–75, 75–77).

⁸ ILLÉSNÉ KOVÁCS 2002, 230–231.

jelenségre, hogy a tulajdonnévfajta jelölésére a hagyományos, bevett, főként magyar nyelvi eredetű terminusok mellett újabban egyre gyakrabban jelentkeznek nemzetközi háttérű, idegen tövű szakkifejezések.⁹ Az alábbiakban e tendencia mértékére és okaira vonatkozóan kívánok néhány megállapítást tenni. A következtetések levonására szolgáló korpuszként ezúttal a tulajdonnevek valamennyi fajtájának tanulmányozásával foglalkozó *Névtani Értesítő* című folyóirat 2005-ben megjelent 27. és 2018-ban megjelent 40. számának szövegét használtam fel. A szövegeket a Sketch Engine nevű online korpuszelemző szoftver¹⁰ segítségével vizsgáltam. A két kötet terjedelme nem tér el túlzottan egymástól (356, illetve 293 lap; a SkEn. által 136 808, illetve 102 995 szóra becsülve), felépítésük, így a közreadott írások műfaja is közel azonos (a 27. szám rovatcímei: *Előszó, Tanulmányok, Műhely, Szemle, Tájékoztató*; a 40. szám rovatcímei: *Tanulmányok, Műhely, Könyvszemle, Folyóirat-szemle, Megemlékezés, Tájékoztató*). A *Névtani Értesítő* a 27. számtól kezdődően vált lektorált folyóirattá; szerkesztőbizottsága időközben szükségszerűen némiképp módosult, ám a felelős szerkesztő személye (Farkas Tamás) változatlan maradt. A 64 írást tartalmazó 27. szám és az 51 írást magában foglaló 40. szám szerzői mintegy 20 százalékában esnek egybe. A két kötet megjelenése között eltelt bő tíz esztendő alatt – mint az alábbiakban ezt látni fogjuk – jól érzékelhetően változott állományában és szemléletében is a tulajdonnevek fajtáit azonosító szaknyelvi terminushasználat.

2.1. A 27. számban több szerzőnél, a témának megfelelően akár többszöri előfordulással is, tulajdonnévfajta jelölésére szolgáló nemzetközi háttérű terminusként lényegében csak a magyar nyelvészeti szaknyelvben már régóta használatos *mikrotoponima* szakkifejezés fordul elő.¹¹ Egy-egy alkalommal kerülnek elénk a *makrotoponima*,¹² az *antoponima*¹³ és az *exonima*¹⁴ terminusok. Nem a tulajdonnévfajta azonosításának funkciójával, hanem a magyarban bevett, szóösszetétellel keletkezett grammatikai terminus előtagjaként, két alakváltozatban szerepel az egyébként 'az apa tulajdonnevéből származó személynév' jelentésű,¹⁵ nemzetközi háttérű *patronimikum* ~ *patronimikon* terminus, a *patronimikumképző*,¹⁶ illetve *patronimikonképző*¹⁷ szakkifejezésekben. Tulajdonnévfajtákhoz köthető, nemzetközi háttérű kifejezéseként jelen vannak továbbá a *toponímia*¹⁸ és a *mikrotoponímia*¹⁹ terminusok is.

A 2005-ös folyóiratszámában használatos, direkt vagy indirekt módon tulajdonnévfajta azonosítására szolgáló nemzetközi háttérű terminusok száma tehát csekély, s jól körülhatárolható, hogy a szerzők mely esetekben, s milyen okból választják ezeket a kifejezéseket. Elsősorban akkor élnek az idegen eredetű szakszókkal, ha a helyettük alkalmazható magyar terminus több szóból álló, nehézkesen szövegbe illeszthető, további szóalkotásra alkalmatlan kifejezés, például *apanévi eredetű név* helyett *patronimikum* ~ *patronimikon*. A magyar névtani szakirodalomban egyébként is használatos, nemzetközi háttérű terminusok kerülnek

⁹ A kérdéskörhöz lásd pl. FARKAS 2012, 141; 2014, 16–17; SLÍZ 2012, 150.

¹⁰ A további említésekben és hivatkozásokban SkEn. formában rövidítve utalok rá.

¹¹ Lásd HOFFMANN 2005, 121; VÖRÖS 2005, 198, 199, 200, 202, 207, 208; ZÁNTÓ 2005, 282 (kétszer); HÁRI 2005, 295.

¹² Lásd VÖRÖS 2005, 198.

¹³ Lásd BAUKO 2005, 102.

¹⁴ Lásd VINCZE 2005, 348.

¹⁵ Vö. BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ 2017, 109.

¹⁶ Lásd MIZSER 2005, 39, 42 (kétszer), 44, 47, 48.

¹⁷ Lásd VARGA 2005, 52 (kétszer).

¹⁸ Lásd DÚRÓ 2005, 275 (kétszer), 277 (háromszor); HAJDÚ 2005, 331, 332.

¹⁹ Lásd DÚRÓ 2005, 276 (kétszer), 277.

elő a folyóiratszámában értelemszerűen olyankor is, amikor magyar eredetű megfelelők nem állnak rendelkezésre, például *mikrotoponima*, *makrotoponima*, *exonima*. Stilisztikai okokból, vélhetően a szóismétlés elkerülésére szolgáló, közismert magyar megfelelővel (*személynév*) rendelkező idegen eredetű terminus (*antroponima*) megjelenésére ezúttal csak egy példát idézhetünk: „A mesegyűjteményekből összegyűjtött névanyag legnagyobb hányadát az antroponimák alkotják. A személynevek képezik tehát a népmesék bázisát.”²⁰

Különösen érdekes esetet képvisel a folyóiratszámában a *toponímia* és a *mikrotoponímia* terminusok sajátos használata. A *toponímia* szakkifejezés megjelenése két ismertetés szövegében a különféle helynevek vizsgálatával foglalkozó tudományterület megjelölésére – ha egyébként nem is gyakori a magyar szakirodalomban, hiszen ebben az értelemben a *helynévtan* szakszó természetesen adódik, s már régóta használatban van – nem jelent különösebb értelmezésmélységet a magyar anyanyelvű olvasók számára: „újabb kiváló segédkönyvvel gyarapodott a magyar toponímia”.²¹ Különösen nem, ha *-i* képzős formában jelentkezik a használat szempontjából tulajdonképpen nehézkes *helynévtani* terminus szinonimájaként: „a kiadatlan toponímiai témájú szakdolgozatok”,²² „toponímiai terminus technicusnak tartottunk”,²³ illetve külföldi intézmények nevében van jelen: „A [...] Leuveni Katolikus Egyetemen működik 1925 óta a Névtani és Dialektológiai Intézet, melynek neve alakulásakor Flamand Toponímiai Intézet volt”,²⁴ „a Királyi Toponímiai és Dialektológiai Bizottság kiadványa”.²⁵

Váratlanabb ugyanakkor számunkra a *toponímia* terminus ’helynévállomány’ jelentésben való előfordulása a folyóirat egyik írásában: „Frizland toponímiáját SIMPA dolgozta fel 1996-ban”,²⁶ „T. VANHEE: Petegem aan-de-Leie topomíniája. (sic!) Régi és új helynevek”.²⁷ Igaz ugyan, hogy több idegen nyelvben a megfelelő szakkifejezés – így például a *toponymy* terminus az angolban – ’helynévtan, helynévkutatás’ és ’helynévállomány’ jelentésben egyaránt él,²⁸ a *toponímia* szakszó használata az utóbbi értelemben a magyarban igen ritkán fordul elő (helyette egy-egy terület, település *helyneveiről* szokás beszélni), s így némiképp idegenszerűnek érezhetjük ezt az értelmű használatát.

A *mikrotoponímia* terminus egy adott helynévállományra való vonatkoztatása német és holland nyelvű művek címének magyar fordításakor a *toponímia* szakkifejezés utóbbi értelemben való, elsősorban tehát idegen nyelvekben jelentkező használatának a következménye lehet, s nyilván számolhatunk az írások eredeti címében megjelenő szakszó befolyásával is: „Struktúrák a mikrotoponímiában (német nyelvű) [...] Állatnevek jelentése és motivációja a mikrotoponímiában”,²⁹ „K. FALKSON: Büsum és Dithmarscher mikrotoponímiája”.³⁰ A *mikrotoponímia* kifejezés a 2005-ös folyóiratszámában egyetlen ta-

²⁰ BAUKO 2005, 102.

²¹ HAJDÚ 2005, 332. Érdekeséggéppen jegyezzük meg továbbá, hogy Hajdú Mihálynak, a folyóirat egyik alapító szerkesztőjének terminológiai érdeklődése és tudatossága a magyar eredetű szakkifejezések vonatkozásában is jól megmutatkozik a kötetben, vö. a *külterületi lakott hely* és a *lakothely* terminusokról mondottakat egyik könyvrecenziójában (HAJDÚ 2005, 331).

²² DÚRÓ 2005, 275.

²³ HAJDÚ 2005, 331.

²⁴ DÚRÓ 2005, 275.

²⁵ DÚRÓ 2005, 277.

²⁶ DÚRÓ 2005, 277.

²⁷ DÚRÓ 2005, 277.

²⁸ Vö. BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ 2017, 171.

²⁹ DÚRÓ 2005, 276.

³⁰ DÚRÓ 2005, 277.

nulmányban fordul elő, amely a holland névtudomány eredményeivel ismerteti meg az olvasót, s arról, hogy az ismeretszerzés során a forrásnyelv erős hatást gyakorolt a szerzőre jól tanúskodik például az ugyanebben a cikkben megjelenő *Frízland* (tkp. *Frízföld*) névforma is (l. fent).³¹

2.2. A *Névtani Értesítő* 2018-ban megjelent 40. száma az egyes tulajdonnévfajták jelölésére lényegesen több, a pontosabb azonosítást szolgáló nemzetközi háttérű terminust alkalmaz. Különösen érdekes az idegen eredetű szakkifejezések eloszlása a kötet íásaiban. A *Tanulmányok* és a *Műhely* rovatokban többszöri előfordulással – a cikkek témájának megfelelően – mindössze három tulajdonnévfajta jelölő terminusnak tekinthető nyelvi egységgel találkozunk: az *etnonima*,³² az *endonima*³³ és az *exonima*,³⁴ melyek közül hagyományos magyar megfelelője csak az első kifejezésnek van (*népnév*).³⁵ Egy-egy alkalommal megjelenik még a *toponima* és a *mikrotoponima* terminus is egy doktori értekezés összefoglalójában.³⁶ Mind az öt kifejezés jelen van a folyóiratszám további rovatai közül (lásd a következő bekezdést) legalább az egyikben.³⁷

Ezzel szemben a kétharmad részben idegen (angol, német, svéd, francia, olasz, orosz, ukrán, lengyel, cseh, szlovák, szerb) nyelvű műveket ismertető *Könyvszemle* és *Folyóirat-szemle* című rovatok írásai számos további, tulajdonnévfajta azonosító nemzetközi háttérű terminust tartalmaznak (a jelentéseket lásd lent). Két szerzőnél kerülnek elő a *hagionima*,³⁸ a *krematonima*³⁹ és az *urbanonima*⁴⁰ szakkifejezések; egy szerzőnél több (kettő vagy három) alkalommal jelennek meg a *pszeudonima*,⁴¹ a *kriptonima*,⁴² az *anoikonima*⁴³ és az *oikonima*⁴⁴ terminusok; egyszer szerepelnek az *antroponima*,⁴⁵ a *koronima*,⁴⁶ a *hidronima*,⁴⁷ a *lauronima*,⁴⁸ a *dendronima*,⁴⁹ a *katoikonima*,⁵⁰ a *rusztikonima*⁵¹ és a *vikonima*⁵² szakszók.

³¹ Lásd DÚRÓ 2005, 277.

³² Lásd N. FODOR 2018, 31 (háromszor), 34, 35, 50.

³³ Lásd BÖLCSKEI–GERCSÁK–MIKESY 2018, 103 (hatszor), 106, 110, 111, 112, 113, 116 (kétszer).

³⁴ Lásd BÖLCSKEI–GERCSÁK–MIKESY 2018, 103 (tizenkétszer), 104 (háromszor), 105 (nyolcszor), 106, 107 (hétszer), 108 (négyyszer), 109, 113 (kétszer), 114 (háromszor), 115 (négyyszer), 116 (háromszor).

³⁵ Vö. BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ 2017, 104. Ez azért is érdekes példa, mert a népnevek a magyarban – egyes idegen nyelvekhez kapcsolódó felosztásokkal szemben – nem számítanak tulajdonneveknek.

³⁶ Lásd BEREZ 2018, 174 (mindkét terminus).

³⁷ Lásd *etnonima*: FARKAS 2018, 179; *endonima*: SZABÓ T. 2018, 253, 254; GALAC 2018, 275; *exonima*: SZABÓ T. 2018, 253, 254 (kétszer); GALAC 2018, 275; *toponima*: OLÁH 2018, 251; GYÖRFFY 2018, 278 (kétszer); BAUKO 2018, 284; *mikrotoponima*: HANKUSZ 2018, 241, 242, 243; BAUKO 2018, 284.

³⁸ Lásd RESZEGI 2018, 189; SZÓKE 2018, 261.

³⁹ Lásd KENYHERCZ 2018, 270 (kétszer), 271; ANGYAL 2018, 274.

⁴⁰ Lásd KENYHERCZ 2018, 270 (háromszor); GALAC 2018, 276.

⁴¹ Lásd FARKAS 2018, 177, 180.

⁴² Lásd SZARVAS 2018, 231 (kétszer).

⁴³ Lásd KENYHERCZ 2018, 270 (kétszer).

⁴⁴ Lásd KENYHERCZ 2018, 272, 273.

⁴⁵ Lásd SZILÁGYI-KÓSA 2018, 198.

⁴⁶ Lásd SZILÁGYI-KÓSA 2018, 198.

⁴⁷ Lásd SCHWING 2018, 247.

⁴⁸ Lásd KENYHERCZ 2018, 271.

⁴⁹ Lásd KENYHERCZ 2018, 273.

Önálló szóként, tulajdonnévfajára utalva kerülnek elénk a *patronimikum*⁵³ és (az alakváltozatok használatára vonatkozó megjegyzés mellett) a *matronimikum* ~ *metronimikon*⁵⁴ kifejezések.

A tulajdonnévfaják megjelölésére szolgáló nemzetközi háttérű magyar terminusok jellemző alkotórészeként hivatkozik az *-onima* végződésre az egyik cikk;⁵⁵ egy, a tulajdonnévfajákat érintő folyamatra vonatkozik a *transzonímia* terminus egy másik írásban.⁵⁶ A *névváltozatokra* két szerző is alkalmazza az *allonima* szakszót a kötetben.⁵⁷ Részfordítással keletkezett, előtagjában idegen eredetű elemet tartalmaz a *nicknév* terminus.⁵⁸ A *mikrotoponímia* kifejezés a településnél kisebb egységet jelölő földrajzi nevek állományára vonatkozóan,⁵⁹ a *toponímia* terminus pedig a helynevekkel kapcsolatos tudományára utalva jelenik meg egy-egy könyvismertetőben.⁶⁰ Utóbbi szakkifejezés ugyanakkor a helynévállományra vonatkozik egy, a *Megemlékezés* rovatban közölt szlovák mű címének magyarra fordításakor.⁶¹ E rovat a *névtan* mint tudományág idegen eredetű *onomasztika* megjelölésével is él.⁶²

A fentiekből is kitűnik, hogy a *Névtani Értesítő* 40. számában a nemzetközi háttérű terminusok jó része egy-egy sajátos témakört tárgyaló tanulmányban jelentkezik, illetve a külföldön megjelent szakkönyvek és folyóiratok recenzióiban, azaz az idegen nyelven szerzett ismeretek magyar nyelven való közreadásakor kerül elénk. Szépen kirajzolódik ez a tendencia a SkEn. által készített, a fent bemutatott nemzetközi háttérű terminusok szövegbeli megoszlását bemutató ábrán (*1. ábra*).

⁵⁰ Lásd GALAC 2018, 275.

⁵¹ Lásd GALAC 2018, 276.

⁵² Lásd GALAC 2018, 276.

⁵³ Lásd „*Andrási (András + -i ~ -é) patronimikumok[...]*”, VÖRÖS 2017, 51-et idézi: ZELLIGER 2018, 212.

⁵⁴ Lásd „*anyanévi eredetű név (= matronimikum, metronimikon) [...]*, (Megjegyzés: a matronimikon forma használata nem javasolható.)”, BÖLCSKEI-FARKAS-SLÍZ 2017, 106-ot idézi: SZILÁGYI-KÓSA 2018, 198.

⁵⁵ Lásd „*A jegyzékben nemcsak teljes terminusok szerepelnek, hanem olyanok is, amelyek a magyarban fontos terminusrészek: 49 onym: -onima.*”, SZILÁGYI-KÓSA 2018, 198.

⁵⁶ Lásd „*a helyneveket érintő transzonímiát (azaz a névtípusok érintkezését, egymásba való átsapását, pl. egy adott személynév helynévként való használatát) mutatja be*”, OLÁH 2018, 250.

⁵⁷ Lásd „*névváltozat (= allonima), [...] pl.: Joe a Joseph névváltozata*”, BÖLCSKEI-FARKAS-SLÍZ 2017, 101-et idézi: SZILÁGYI-KÓSA 2018, 198; „*kitekint egyes allonimák használatára (pl. Kárpátok, Carpates, Karpaty, Karpaten)*”, SZABÓ T. 2018, 254.

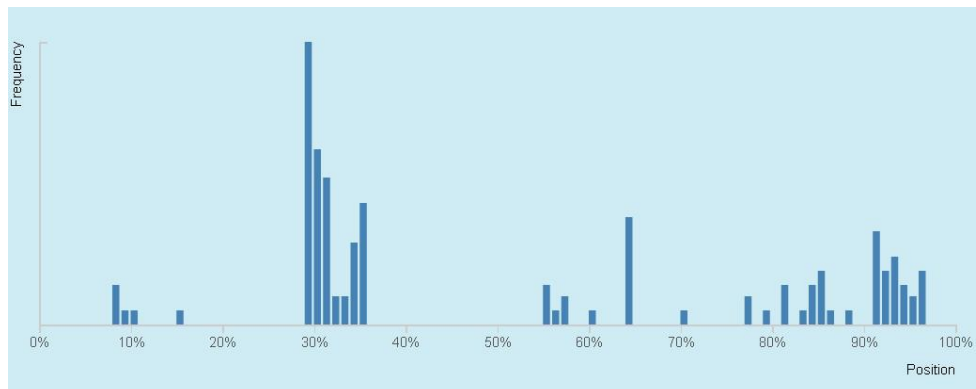
⁵⁸ Lásd „*a felhasználói nevek (nicknevek)*”, FARKAS 2018, 180. Hasonló típusú, ám előtagjában megmagyarosodottnak tekinthető idegen eredetű elemet tartalmazó terminusra a korábbi folyóiratszámokban is van példa: *mikronév*, lásd „*a mai nevek (főként a mikronevek) jelentős többsége átlátszó etimológiájú*”, PÓCZOS 2005, 140; „*a fellelhető határjárások mikroneveinek etimológiai elemzése*”, RÁ CZ 2005, 146.

⁵⁹ Lásd „*a helynévadásban – mintegy a nyelvjárások mintájára – úgynevezett névjárásokról, vagy legalábbis a mikrotoponímiai rendszerekben jelentkező területi differenciáltság okozta különbségekről is beszélhetünk*”, PRESINSZKY 2018, 238.

⁶⁰ Lásd „*A soron következő tanulmányok Spanyolország, Hollandia, Dél-Afrika, Brazília és Suriname területéhez köthető helynévváltozásokat és egyéb toponímiai vonatkozású jelenségeket mutatnak be*”, OLÁH 2018, 250.

⁶¹ Lásd „*Lexika slovenskej toponymie (A szlovák toponímia lexikája, 1996)*”, BAUKO 2018, 284.

⁶² Lásd BAUKO 2018, 284.

1. ábra
 Nemzetközi háttérű, tulajdonnévfajttal kapcsolatos terminusok megoszlása
 a Névtani Értesítő 40. számában
 (app.sketchengine.eu/#concordance)

A *Névtani Értesítő* szerkesztői (Farkas Tamás és Slíz Mariann) ügyelnek az idegen eredetű terminusok jelentésének tisztázására, az új szakszók fokozatos bevezetésére. A 40. számban jelentkező újabb, a magyar olvasóközönség számára vélhetően kevésbé ismert nemzetközi háttérű terminusok tömör definíciója zárójelben megtalálható a szakkifejezések mögött, ritkábban a szövegben fogalmazódik meg a jelentés. Például „leategyértelműbben az önnevezés (népnév, etnonima) szimbolizálja”, „az etnonimák (nép- és népcsoportnevek) is önálló alfejezetet kapnak a kézikönyvben”, „a pszeudonimákról (az álnevek tág értelemben vett kategóriájáról) szóló fejezetet elkészítse”, „a helyneveket érintő transzonimiát (azaz a névtípusok érintkezését, egymásba való átcsapását, például egy adott személynév helynévként való használatát) mutatja be”, „a szlovák anoikonimákat (azaz a természeti vagy ember építette környezet nem lakott helyeinek neveit) tartalmazó digitális adatbázis”, „az urbanonimákat (azaz az utcaneveket és a városi épített környezet egyéb neveit) egy ritkábban kutató szempontból elemzi”, „a krematonimáknak (azaz események, rendezvények, intézmények, szervezetek, termékek stb. neveinek) a jelenkori kultúrában betöltött szerepét mutatja be”, „a krematonimáknak (azaz termékek, események stb. neveinek) az általános kérdéseivel foglalkozik”, „a fáknak adott tulajdonneveket, azaz a dendronimákat vizsgálja”, „az olyan katoikonimákat (lakosok elnevezéseit) elemzi, amelyek a használat periferiáján állnak”.⁶³

Egy-egy alkalommal pedig a jelentés hosszabb magyarázatával is találkozunk. Például: „Az *exonima* »[e]gy adott nyelvben használt név, mellyel olyan földrajzi alakulatot jelölnek, amely kívül található azon a területen, ahol a kérdéses nyelvet széles körben beszélnek, s amely név formájában különbözik a megfelelő endonimá(k)tól, amely(ek)et azon a területen használnak, ahol a földrajzi alakulat található« (BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ szerk. 2017: 137). Az *endonima* (tkp. ’belső név’) egy földrajzi részlet neve a fekvése szerinti területen

⁶³ Lásd *etnonima*: N. FODOR 2018, 31; FARKAS 2018, 179; *pszeudonima*: FARKAS 2018, 177; *transzonímia*: OLÁH 2018, 250; *anoikonima*, *urbanonima*: KENYHERCZ 2018, 270; *krematonima*: KENYHERCZ 2018, 270; ANGYAL 2018, 274; *dendronima*: KENYHERCZ 2018, 273; *katoikonima*: GALAC 2018, 275.

használt nyelvek valamelyikén. A magyar földrajzinév-kultúra és hagyományörzésünk szempontjából nagyon fontos, hogy ez utóbbi meghatározásban nem szerepel az a korábban alkalmazott kitétel, hogy csakis az adott területen használatos hivatalos nyelven kifejezett földrajzi név minősül endonimának. A jelenlegi álláspont szerint nem tartozik az exonimák közé egy név, ha az általa jelölt objektum környezetében helyi lakosként olyan jelentős számú kisebbség van jelen, amelynek nyelve – egyben a kérdéses név használatának nyelvi közege – az adott területen nem hivatalos.”⁶⁴

A folyóiratszámomban jelentkező idegen eredetű terminusok között van olyan, amely újabban előtérbe kerülő tulajdonnévfajta jelöl, például *kriptonima*,⁶⁵ vagy a tulajdonnévi kategória felosztásának a magyar szakirodalmi megítéléstől eltérő gyakorlatával van kapcsolatban, például *krematonima*.⁶⁶ A tulajdonnévfajta jelölő terminusok rendszerének nyelvek közötti harmonizálatlansága mutatkozik meg abban is, hogy az egyik lengyel vonatkozású írásban az *oikonima* kifejezés a szláv nyelvészeti szakszóhasználat hatására tulajdonképpen az általános értelmű magyar *helynév* terminus szinonimájaként jelenik meg a szövegben, holott az idegen szakszó eredetileg inkább csak emberi lakóhelyek nevére vonatkozik.⁶⁷ Új szakkifejezés bevezetését, megszilárdítását célzó javaslat eredményeként is előkerülhet egy-egy nemzetközi háttérű terminus, például *lauronima*,⁶⁸ *vikonima*, *rusztikonima*.⁶⁹ A többé-kevésbé már meggyökeresedett idegen eredetű terminusok melléknévi alakban (pl. *endonim*,⁷⁰ *onimikus*,⁷¹ *onomasztikai*⁷²), illetve egyéni összetételek elemeként (pl. *toponima-hadművelet*,⁷³ *toponimaháború*⁷⁴) is megjelenhetnek a tanulmányok szövegében.

⁶⁴ BÖLCSKEI–GERCSÁK–MIKESY 2018, 103.

⁶⁵ A terminus ezúttal a fórumokon, blogokon és az online médiában megvalósuló névválasztással összefüggésben jelentkezik, SZARVAS 2018, 231 (kétszer); fedőnév, „[t]itkosító szándékkal használt tulajdonnév, melyet viselője védelme érdekében használnak”, vö. BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ 2017, 103.

⁶⁶ Lásd KENYHERCZ 2018, 270 (kétszer), a terminus jelentését lásd fent.

⁶⁷ Lásd KENYHERCZ 2018, 272, 273. Ismeretes is az *oikonima* kifejezésnek *településnév* megfelelője a magyar névtani szakirodalomban, ám a ’település’ ebben az esetben tágan értelmezendő: bármilyen típusú emberi lakóhelyet (így tanyát, farmot is) jelenthet, vö. BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ 2017, 108, 110.

⁶⁸ „RENATA PRZYBYLSKA a lengyelországi kitételek neveit elemzi szerkezeti és jelentéstani szempontból, s javasolja ennek a kategóriának a megnevezésére a *lauronima* terminus bevezetését”, KENYHERCZ 2018, 270–271.

⁶⁹ „A szerzők párhuzamot vonnak a városok és falvak belső egységeinek elnevezései között, azonban a *vikonima* helyett inkább a *rusztikonima* kifejezést javasolják az utóbbira”, GALAC 2018, 276.

⁷⁰ „[N]agy léptékű térképein jobbra endonim névváltozatokat tüntetett föl”, BEREZ 2018, 174.

⁷¹ [Milan Majtán] „1995-ben védte meg Onymické systémy (Onimikus rendszerek) című munkáját”, Lásd BAUKO 2018, 283.

⁷² „[E]zen névkorpusz digitális feldolgozása napjainkban zajlik a Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Szlovák Nyelvtörténeti, Onomasztikai és Etimológiai Osztályán”, BAUKO 2018, 284.

⁷³ „A nagy toponima-hadművelet. A magyar történetírásba némileg eufemizálón »helységnevérendezés«-ként bevonult szabályozás és folyamat 19. századi párhuzamai közt megkülönböztetett hely illeti meg a poroszországi helységnevé-németesítést, amellyel kölcsönösen hatottak egymásra”, BEREZ 2018, 174.

⁷⁴ „Tátrai és Erőss szerint ilyen esetekben egyfajta »toponimaháborúról« beszélhetünk, melyben a domináns fél státuszának kifejezése és megszilárdítása a cél”, OLÁH 2018, 251.

A nemzetközi háttérű terminusok ezúttal is jelentkezhetnek továbbá a magyar szakkifejezések szinonimáiként, stilisztikai célzattal. Például: „Az is tény, hogy Európa más részein a népnévi eredetű családnév jóval ritkább (pl. Olaszországban az első 50 családnévben nincs etnonima), aminek történelmi és kulturális okai egyaránt lehetnek”;⁷⁵ illetve hiperonimaként segíthetik a kategorizációt. Például: „Az egyes névrétegeken belül a névállomány bemutatását három objektumfajta bontva végzi el: a folyóvíznevek, településnevek és mikrotoponimák funkcionális-szemantikai és keletkezéstörténeti kategóriáit vázolja fel.”⁷⁶

2.3. A tulajdonnévfajta vonatkozásában a *Névtani Értesítő* 27. számában a 136 808 szóra becsült szövegben 7 nemzetközi háttérű terminus kerül elő, összesen 31 alkalommal; míg a folyóirat 40. kötetében a 102 995 szóra becsült szövegben 20 nemzetközi háttérű terminus szerepel, összességében 129 alkalommal. A SkEn. korpuszelemző szoftver kulcsszó- és terminuskivonatolója a 2012-ben az interneten magyar nyelven megjelent szövegekből összeállított beépített referenciakorpusszal (huTenTen12) összevetve a korábbi folyóirat-számból az 1000-1000 leggyakoribb kulcsszó és többszavas terminus listázásakor a (tág értelemben vett) tulajdonnévfajta kapcsán lényegében csak magyar eredetű szakkifejezéseket sorol fel.⁷⁷ A 2018-as kötet szövege esetében azonban ugyanazzal a referenciakorpusszal összevetve néhány (igaz, főként korábban is bevett) nemzetközi háttérű, tulajdonnévfajta jelölő terminus is felkerül a találati listára (*exonima*, *endonima*, *mikrotoponima*, *urbanonima*, *etnonima*, lásd lent); s természetesen a hagyományos, magyar nyelvi eredetű szakkifejezések is csak mintegy felerészben azonosak az előző pontban említettekkel, a közreadott írások tematikájának megfelelően.⁷⁸

3. Összegzésképpen tehát elmondható, hogy a *Névtani Értesítő* című folyóirat 2005-ös és 2018-as köteteinek összevetéséből az a kép rajzolódik ki, hogy a tulajdonnévfajta jelölő nemzetközi háttérű terminusok száma gyarapodik a szaknyelvi használatban. Az idegen eredetű új kifejezések néhány sajátos tematikájú tanulmányon túl főként az idegen nyelvű

⁷⁵ N. FODOR 2018, 31. Népnévi eredetű településnevekről szóló tanulmány egyébként található a 27. számban, abban azonban csak a *népnév* szakszó kerül elő, vö. RÁCZ 2005, 143–152. Ugyanakkor Rác Anita a témáról írt monográfiájának címében az *etnonima* kifejezés szerepel, vö. RÁCZ 2016.

⁷⁶ Lásd HANKUSZ 2018, 241.

⁷⁷ Így pl. *családnév*, *helynév*, *településnév*, *ragadványnév*, *személynév*, *helységnév*, *keresztnév*, *szentnév*, *üzletnév*, *asszonynév*, *népnév*, *középnév* (az izlandi személynevek egy lehetséges eleme), *létesítménynév*, *államnév*, *utónév*, *intézménynév*, *kávéháznév*, *törzsnév*, *előnév*, *utcanév*, *víznév*, *süteménynév*, *állatnév*, *épitménynév*, *tárgynév*, *határnév*, *barlangnév*, *gúynév*, *becenév*, *babanév*, *folyónév*, *földrajzi név*, *világi személynév*, *szentnévi (alaptagú) helységnév / patrocíniumi helységnév*, *beszélő (ragadvány)név*, *asszociatív név*, *differenciált (helység)név*, *mesei ragadványnév*, *egyházi (személy)név*, *női keresztnév/lánynév*, *belterületi név*, *foglalkozásnévi alapszavú családnév*, *kettős családnév*, *külterületi név*, *műveltségi név*, *férfi keresztnév/férfinév/fiúnév*, *patronimikumképzős név*, *víznévi előzményű településnév*.

⁷⁸ Így pl. *családnév*, *helynév*, *személynév*, *egyénnév*, *településnév*, *keresztnév*, *exonima*, *helységnév*, *ragadványnév*, *népnév*, *állatnév*, *ház(i)név*, *férfinév*, *lónév*, *(állat)hívónév*, *kutyanev*, *folyó(víz)név*, *városnév*, *álnév*, *utónév*, *intézménynév*, *endonima*, *ökörnév*, *szentnév*, *tájnév*, *apanév*, *mikrotoponima*, *utcanév*, *hegynév*, *urbanonima*, *etnonima*, *nép csoportnév*, *rendezvénynév*, *színnév*, *földrajzi név*, *írói név*, *testületi név*, *(formáns nélküli) személynévi helynév*, *női név*, *beszélő név*, *átlátszó név*, *referáló (személy)név*, *mesterséges (családnév)*, *belterületi helynév*, *külterületi helynév*, *népnévi alapú/eredetű családnév*, *egyházi név*, *fiktív név*, *szentnévi eredetű helynév/ patrocíniumi helynév*, *nexusjelölő személynév*.

kötetek, folyóiratok recenzióiban jelentkeznek, gyakran rövid magyarázat kíséretében. Azok a nemzetközi háttérű szakszók, amelyek újonnan keletkezett vagy a magyar szemlélet számára perifériára eső, illetve ez ideig többszavas, körülírással jellegű magyar kifejezés segítségével azonosított tulajdonnévfajta jelölnek, nagy eséllyel utat találnak maguknak a magyar nyelvészeti szaknyelvbe. Jó eséllyel kerülnek be a névtani tanulmányokba azok a nemzetközi háttérű terminusok is, amelyek a (leg)gyakoribb tulajdonnévfajtaikat azonosítják, mivel a már bevett, magyar eredetű szakszó mellett az idegen tövű kifejezés nemzetközi érthetőséggel bíró szinonimaként szolgálhat a szövegben egy-egy írás témájának megfelelően. A tulajdonnévfajtaikat jelölő nemzetközi háttérű terminusok bekerülése a magyar nyelvészeti szaknyelvbe főként a névtannal foglalkozó magyar nyelvészek egyéni indíttatású nemzetközi tájékozódásának az eredménye, így a szaknyelvi regiszterbe kerülő idegen eredetű névtani terminusok jellege függ a névkutatók érdeklődési területétől, s annak nemzetközi feldolgozottságától, illetve az idegen nyelvi ismeretektől, valamint a terminológiai tudatosságtól egyaránt.

Bibliográfia

ANGYAL 2018

ANGYAL László: Acta onomastica 58. (2017). *Névtani Értesítő* 40. 2018, 273–274.

BAJZÁT–ILLÉSNÉ 2012

BAJZÁT Tünde–ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: Kína kultúrájának és üzleti kommunikációjának főbb jellegzetességei. In: *A vállalati kommunikáció vizsgálatának nyelvészeti és interkulturális aspektusai*. Szerk. DOBOS Csilla. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012, 241–248.

BALÁZS 1994

BALÁZS Géza (szerk.): *Érettségi témakörök, tételek: Magyar nyelv*. Budapest, Corvina Kiadó, 1994.

BAUKO 2005

BAUKO János: Beszélő ragadványnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 102–110.

BAUKO 2018

BAUKO János: Milan Majtán (1934–2018). *Névtani Értesítő* 40. 2018, 283–284.

BERECZ 2018

BERECZ Ágoston: Haszonállatok hívónevének kölcsönzése román, magyar és német anyanyelvű állattartók között a 20. század második feléig. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 129–137.

B. KOVÁCS 1998

B. KOVÁCS Mária: A jogi szakszókincs latin elemei a nyelvjárásokban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Linguistica Hungarica / Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a Magyar Nyelvről* 24. 1998, 38–43.

B. KOVÁCS 1999

B. KOVÁCS Mária: A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123/3. 1999, 388–395.

BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ 2017

Szerk. BÖLCSKEI Andrea–FARKAS Tamás–SLÍZ Mariann. *Magyar és nemzetközi névtani terminológia – Hungarian and International Onomastic Terminology*. Uppsala–Budapest, International Council of Onomastic Sciences–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017.

BÖLCSKEI–GERCSÁK–MIKESY 2018

BÖLCSKEI Andrea–GERCSÁK Gábor–MIKESY Gábor: Hol van Abbázia? Egy kérdőíves felmérés tanulságai. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 103–117.

DÚRÓ 2005

DÚRÓ Erzsébet: A holland névtudomány napjainkban. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 273–281.

FARKAS 2012

FARKAS Tamás: Szempontok a magyar névtani terminológia megítéléséhez. *Névtani Értesítő* 34. 2012, 139–148.

FARKAS 2014

FARKAS Tamás: Onomastic Terminology in Hungarian – Situation, Problems and Needs. In: *Names in daily life. Proceedings of the XXIV ICOS International Congress of Onomastic Sciences*. Eds. TORT I DONADA, Joan–MONTAGUT I MONTAGUT. Montserrat. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2014, 14–20.

FARKAS 2018

FARKAS Tamás: Carole Hough ed.: *The Oxford Handbook of Names and Naming* [Oxford kézikönyv a nevekről és a névadásról]. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 177–184.

N. FODOR 2018

N. FODOR János: Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 29–52.

GALAC 2018

GALAC Ádám: Вопросы Ономастики 14. (2017). *Névtani Értesítő* 40. 2018, 274–278.

GYÖRFFY 2018

GYÖRFFY Erzsébet: Namn och bygd 105. (2017). *Névtani Értesítő* 40. 2018, 278–279.

HAJDÚ 2005

HAJDÚ Mihály: Lelkes György: Magyarország 1903–1912 között törzskönyvezett lakóhelyei a XX. század végén. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 331–332.

HANKUSZ 2018

HANKUSZ Éva: Kocán Béla: Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 240–243.

HÁRI 2005

HÁRI Gyula: A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk (1999–2004). Létesítménynevek névtani vizsgálata Fejér megye egykori Móri járásában. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 295–298.

HOFFMANN 2018

HOFFMANN István: A Kiss Lajos-díj 2018. évi nyertese: dr. Györffy Erzsébet. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 155–156.

HOFFMANN 2005

HOFFMANN István: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 117–124.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 1995

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1995.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 1997

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: A magyar jogi terminológia megalkotása a XIX. század első felében. In: *Szöveg és stílus: Szabó Zoltán köszöntése*. Szerk. PÉNTEK János. Cluj-Napoca, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 1997, 266–270.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 2002

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet: Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Szerk. HOFFMANN István–JUHASZ Dezső–PÉNTEK János. Debrecen–Jyväskylä, Debreceni Egyetem, 2002, 225–231.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 2005

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: Metainformációs elemek a XVIII. századi boszorkányperekben. In: *A világ nyelvei és a nyelvek világa: Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban*. Szerk. KLAUDY Kinga–DOBOS Csilla. Pécs–Miskolc, Miskolci Egyetem–MANYE, 2005, 424–428.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 2008

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: A magyar jogi terminológia egységesülése a XVIII–XIX. század fordulóján. In: *Acta Hungarica. 18. Nyelvek, irodalmak és kultúrák kölcsönhatása a Kárpát-medencében: XV. Nemzetközi Tudományos Konferencia*. Szerk. LI-ZANEC Péter. Uzhgorod, 2008, 145–150.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 2011/a

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: Kifogáskezelés az üzleti kommunikációban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6/1. 2011, 91–102.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 2011/b

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: Migráns gyermekek magyar nyelvi kompetenciáinak fejlesztése. In: *Multikulturalizmus: Teória a prax. Elmélet és gyakorlat*. Szerk. ALABÁN Ferenc. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Filologicka Fakulta, Katedra Hungaristiky, 2011.

ILLÉSNÉ KOVÁCS 2014

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: Pozitív és negatív visszajelzések hallássérültek internetes beszédfejlesztésében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 9/1. 2014, 135–143.

ILLÉSNÉ KOVÁCS–KEGYESNÉ SZEKERES–KRISTON 2012

Szerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária–KEGYESNÉ SZEKERES Erika–KRISTON Renáta. *Logisztika, szaknyelv és szaknyelvoktatás*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012.

ILLÉSNÉ KOVÁCS–SIMIGNÉ FENYŐ 2008

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária–SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: A metainformációs nyelvi elemek funkciója beteg tájékoztatók szövegében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 3/1. 2008, 165–174.

KECSKÉS–ILLÉSNÉ KOVÁCS 2014

KECSKÉS Judit–ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária: A nyelvi hátránnyal küzdő gyermekek tantervi szakszókincsének fejlesztése. In: *Tudomány, technolektus, terminológia: a tudományok, szakmák nyelve*. Szerk. VESZELSZKI Ágnes–LENGYEL Klára. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 2014, 203–209.

KECSKÉS–KOVÁCS 2017

KECSKÉS Judit–KOVÁCS Mária: A tantárgyi szakszókincs, szaknyelvoktatás és a magyar mint idegen nyelv (MID) tanítás érintkezési pontjai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 10/2. 2017, 124–139.

KEGYES–KOVÁCS 2012

KEGYES Erika–KOVÁCS Mária: Logisztikai szolgáltatások kommunikációja. *Gép* 63/4. 2012, 43–46.

KENYHERCZ 2003

KENYHERCZ Róbert: Onomastica 61. (2017). *Névtani Értesítő* 40. 2018, 269–273.

KOVÁCS 2003

KOVÁCS Mária: A jogi nyelv és a nyelvújítás. *Magyar Nyelvjárások* 41. 2003, 367–370.

KOVÁCS 2007

KOVÁCS Mária: Metainformációs elemek a XVIII. századi jogi nyelvhasználatban. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN István–JUHÁSZ Dezső. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2007, 273–277.

MIZSER 2005

MIZSER Lajos: Bereg megyei családnévizsgálatok. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 39–43.

MIZSER 2005

MIZSER Lajos: Dercen és Szernye családnevei. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 43–49.

OLÁH 2018

OLÁH Bence Attila: Peter Jordan – Paul Woodman eds.: Place-Name Changes. Proceedings of the Symposium in Rome, 17–18 November 2014 [Helynévváltozások. A 2014. november 17–18-án Rómában tartott szimpózium előadásai]. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 249–252.

PÓCZOS 2005

PÓCZOS Rita: Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kor etnikai vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 136–143.

PRESINSZKY 2018

PRESINSZKY Károly: Ditrói Eszter: Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 238–240.

RÁCZ 2005

RÁCZ Anita: Népnevek és helynevek (Tézisek egy kutatási programhoz). *Névtani Értesítő* 27. 2005, 143–152.

RÁCZ 2016

RÁCZ Anita: *Etonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.

RESZEGI 2018

RESZEGI Katalin: Oliviu Felecan ed.: Name and Naming. Sacred and Profane in Onomastics. Proceedings of the Fourth „Name and Naming” International Conference on Onomastics. September 5–7, 2017 [Név és névadás. Szent és profán a nevekben. A IV. „Név és Névadás” Nemzetközi Névtani Konferencia előadásai. 2017. szeptember 5–7.]. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 185–189.

SCHWING 2018

SCHWING, Josef: Harald Bichlmeier Hrsg.: Germanen, Mars und Schotter. Das Geheimnis des Namens Merseburg [Germánok, Mars és sóder. Merseburg nevének titka]. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 246–249.

SkEn

SkEn. = *Sketch Engine, online language management and query platform*. Internet: www.sketchengine.eu (Letöltés: 2020. 07. 07.)

SLÍZ 2012

SLÍZ Mariann: Terminusok keletkezése és változása. *Névtani Értesítő* 34. 2012, 149–156.

SZABÓ T. 2018

SZABÓ T. Annamária Ulla: Jonas Löfström – Betina Schnabel-Le Corre eds.: Challenges in Synchronic Toponymy. Structure, Context and Use / Défis de la toponymie

synchronique. Structures, contextes et usages [A szinkrón névföldrajz kihívásai. Rendszer, kontextus és használat]. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 252–255.

SZARVAS 2018

SZARVAS Angéla: Marcienne Martin: A Name To Exist. The Example of the Pseudonym on the Internet [Egy név a létezésért. Az internetes álnév példája]. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 230–231.

SZILÁGYI-KÓSA 2018

SZILÁGYI-KÓSA Anikó: Bölskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and International Onomastic Terminology. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 196–198.

SZŐKE 2005

SZŐKE Melinda: Onoma 48. (2013). *Névtani Értesítő* 40. 2018, 260–263.

VARGA 2005

VARGA Józsefné: A Felső-Rábaköz családneveinek jelentéstani vizsgálata. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 49–62.

VINCZE 2005

VINCZE László: Namenkundliche Informationen 83–84. (2003). *Névtani Értesítő* 27. 2005, 348.

VÖRÖS 2005

VÖRÖS Ferenc: Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 197–213.

VÖRÖS 2017

VÖRÖS Ferenc: *Kárpát-medencei történeti családnévatlasz*. Dunaszerdahely, Kalligram, 2017.

ZÁNTÓ 2005

ZÁNTÓ Edina: A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk (1999–2004). Növénynévi mikrotoponimák komplex vizsgálata. *Névtani Értesítő* 27. 2005, 282–284.

ZELLIGER 2018

ZELLIGER Erzsébet: Vörös Ferenc: *Kárpát-medencei történeti családnévatlasz*. *Névtani Értesítő* 40. 2018, 211–214.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEKRŐL ALKOTOTT ETNIKAI SZTEREOTÍPIÁK A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN*

CSÍKI TAMÁS

Miközben az 1890-es évek nemzetiségi politikáját a represszió, valamint a magyarosítás jellemezte, és a hazai etnikumokról például az élclapokban alkotott képek egyre negatívabbá és kirekesztőbbé váltak,¹ a Magyarországi Néprajzi Társaság alapszabálya 1889-ben a nemzetiségek alaposabb megismerését tűzte célul. Ez motiválta a különböző etnikumok kultúrájára (lakására, öltözködésére, szokásaira, babonáira) irányuló gyűjtéseket, továbbá a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár szerkesztőjét, Szabó Oresztet is, aki ezt a tudást kívánta összegezni. Az 1913-ban megjelent sorozatban a magyarországi románokról, szerbekről, szlovákokról, ruténekről és németekről készültek leírások,² ebben a tanulmányban csupán az utóbbiakat vizsgálom, és a következő kérdésekre keresek választ: az erdélyi és a szepesi szászok, valamint a délvidéki németek azonosítása milyen eszközökkel történt, és az alkalmazott sztereotípiáknak (vagy autosztereotípiáknak) miféle hagyományos, a múltból öröklődő, illetve a századfordulón megújuló elemei voltak. A szövegek ugyanakkor módot adnak az etnikai csoportok reprezentációinak a csoportcélokkal összefüggő vizsgálatára: vagyis a nemzetiségekről, konkrétan a magyarországi németekről alkotott képzetek mögött a nemzetépítésnek, a más nemzetiségekkel való együttélésnek, valamint a dualizmus kori társadalmi átalakulásnak miféle modelljei rekonstruálhatóak. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerzők társadalmi helyzetét, illetve a megalkotott népképeken ugyancsak nyomot hagyó tudományos orientációit sem.

1. Az erdélyi szászok

Az erdélyi szászokról Neugeboren Emil készített ismertetést, amelyet a történelmük vázolásával vezet be.³ A kiindulópont a II. András által adományozott arany szabadságlevél, amely a betelepedéskor szerzett jogokat erősítette meg, és amelyet a „szász népközösség” (az Universitas Saxonum) évszázadokon keresztül megőrzött. A kiváltságok feltételeként a szászok Magyarország keleti határait, valamint az „európai kultúrát” védelmezték, és bár óriási áldozatokat hoztak, „saját egyéni jellegüket” megőrizték. Ez az eredet kérdését veti fel: a legnagyobb számban betelepülő családok a Mosel folyó vidékéről származtak, vagyis az erdélyi szászok a frank törzshöz tartoznak, ezt nemcsak a nyelvjárások „tudományos” összehasonlító-

* A tanulmány az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült és az Ungarn-Jahrbuch 2018-as évfolyamában megjelent német nyelvű szöveg átdolgozott változata.

¹ TAMÁS 2014, 335–342.

² MOLDOVÁN 1913; JUGA 1913; PECHÁNY 1913; SZABÓ 1913.

³ Neugeboren (1870–1950) erdélyi szász családban született, a brassói evangélikus gimnázium elvégzése után Jénában, Berlinben és Budapesten folytatott teológiai és bölcsészeti tanulmányokat. 1900-ig a nagyszombati evangélikus tanítóképző tanára, majd a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* szerkesztője. 1910 és 1918 között nemzeti munkapárti programmal országgyűlési képviselő, a világháború után a *Kronstädter Zeitung* munkatársa. OSVÁT 1928, 215.

sa, hanem erkölcsük és szokásaik is igazolják.⁴ A történeti áttekintés a jelennel zárul. Az 1867-es, Magyarország és az osztrák császár közötti kiegyezés után a szászok „régii nemzeti kiváltságait” és autonómiáját felszámolták, az 1890-es években azonban ellenzéki magatartásuk megváltozott. Ma már a magyar állammal együttműködnek, elfogadják annak politikáját, ami a „hazához és a saját népükhöz való hűség” egyesítését biztosítja.⁵

Neugeboren műltszemléjében Teutsch György Dániel nagyszabeni evangélikus püspök több kiadásban megjelent munkáját használta fel, amely a szász nemzet történeti, jogi és kulturális érveit alkotja meg. Részé ennek a frank törzsekig, vagyis az antikvitás korába nyúló népi és nyelvi, valamint a betelepítés után a területi és önkormányzati folytonosság, amely a magyar történeti hagyományból átvett „kereszténység védbástyájának” toposzával egészül ki.⁶ A magyar állammal lojális és a Nemzeti Munkapárt országgyűlési képviselőjévé választott Neugeboren Emil azonban elfogadta a szászok közigazgatási autonómiájának felszámolását, de ez nem jelenti az egységes magyar politikai nemzet (vagy az államnemzet) eszméjével való azonosulást. Ezért különbséget tesz az „állam” és a „haza” között (az előbbivel a szászok csupán „együttműködnek”, az utóbbival érzelmileg azonosulnak), és a szász nemzetfogalomban, mint tudati konstrukcióban, a közjogi helyett a kulturális motívumok válnak hangsúlyossá. A szász népnek „kulturális és nemzeti egységet kell alkotnia” – szögezi le a szerző, amelynek az előzménye a szászok „kulturerejének” (mezőgazdaságának, kézműiparának, szellemi életének) évszázados fejlődése, és amely a magyarosító szándékokkal szemben védelmet biztosít.⁷

A történeti múlt a szászok társadalmi karakterét is meghatározza. A településeknek hosszú időn keresztül védekezniük kellett a közigazgatási és katonai vezető tisztségek betöltésére öröklődő jogot szerző és nemesi előjogokat élvező gerébek ellen, akik a „nép demokratikus egyenlőségét” fenyegették. Az ellenállás azonban sikeresen zárult. A gerébek a magyar nemességbe olvadtak, a szász nép pedig a „polgárok és a parasztok népe maradt”, és ma már szinte kivétel nélkül a „középosztályt” alkotja, amely három csoportból áll: a földművelő, az iparos és kereskedő, valamint a „lateiner” osztályból.⁸ Egy integrált és demokratikusan szerveződő társadalom víziója jelenik meg ebben az interpretációban, amely a középkori erdélyi szász nemzetben találja meg történeti előzményét. A szász társadalom a magyarral ellentétben nélkülözi a nemesi hagyományokat (a parasztság a középosztály része), ami az összetartozás-tudat és az „általános szabadság” megőrzését garantálja.⁹

Neugeboren Emil a szászok intézményeinek és mentalitásának „demokratizmusáról” további részleteket mutat be. A tisztviselői gőg vagy az osztályok szerinti elkülönülés ismeretlen, a társadalmi különbségek „a kicsiny polgári közösségekben” elhalványulnak. A társas élet és a nyilvánosság szinterei a városokban a céhes hagyományokat őrző ipartestületek, a művelődést és a képzést biztosító egyesületek, valamint a vendéglők és a kávéházak. A túlzásba vitt kártyázás azonban a szászok körében rendkívül ritka, „általános jellemvonásuk ugyanis a higgadság, mely megakadályozza a játékszenvedély elhatalmasodását”. Az évszázadokig fennálló autonóm közigazgatás következménye, hogy „minden felülről jövő

⁴ „A szászoknál még ma is megtaláljuk azokat az egyszerű erkölcsöket, amelyeket a római Tacitus már a germánokról írva, mint jó tulajdonságokat említ: az őszinteséget, a tisztességet és az egyszerűséget.” NEUGEBOREN 1913, 125.

⁵ NEUGEBOREN 1913, 34–35.

⁶ NEUGEBOREN 1913, 18.

⁷ NEUGEBOREN 1913, 126.

⁸ NEUGEBOREN 1913, 15–16, 36.

⁹ NEUGEBOREN 1913, 16, 37.

gyámkodással” szemben ellenségesek, a városi választott politikai testületeik a polgárok akaratát képviselik.¹⁰

Nagy figyelmet fordít a szerző a falusi életre, ahol a szokások és az erkölcsök a meglepedésig, sőt az azt megelőző időszakba nyúlnak vissza. A parasztházak *frank* stílusban épültek, a tűz- és vagyonbiztonságot ellátó s az erdőmunkákat és a házépítést közösen végző szomszédságok, valamint a fiatalok erkölcsi életét kontrolláló testvériség intézményei (Bruderschaft, Schwesternschaft) a „régii hazából” származnak, és a „gyönyörködtető” látványt nyújtó paraszti viselet is a népi hagyományokat őrzi.¹¹

Aligha kétséges, Neugeboren a városi élet korporatív természetét idealizálja, amely ugyancsak a társadalmi szabadság megőrzését szavatolja. E hagyomány folytatói a 19. századi egyesületek, amelyek a társas élet, a viselkedésmód és az altruizmus „úrival” szembeállított polgári karakterét erősítik.¹² A parasztság megjelenítésében a gemeinschaft-eszme, illetve a vizualitás érvényesül: a környezet, a szobák berendezése, valamint az öltözködés is a rendezettség és a tisztaság képzetét kelti. A városi és a falusi lakosságot a szász nyelvjárás köti össze, és teremt közös identitást, amely a németországi kultúra átvételét biztosító irodalmi német mellett a szászok „második anyanyelve”.¹³

A gazdasági élet ugyancsak a „szász népjelleg” mélyebb megismeréséhez segíti az olvasót. A falvakban a modernizáció (például a gépesítés) és a „vállalkozói kedvet” akadályozó közösségi földhasználat tradíciói együtt vannak jelen, a városi polgárok a „régii kézművesek” szorgalmával dolgoznak, a közhasznosság és a szolidaritás elvére épülő pénzügyi intézetek a szászok „ősrégi szövetkezeti szellemének” megnyilvánulásai. Az állandó külső fenyegetettséggel szembeni egymásrautaltság alakította ki a szászok gazdasági mentalitást is: a mértékletességet és a megbízhatóságot, a vállalkozói szellem hiányát, az üzleti kockázat és haszon elutasítását, ami távol áll a kapitalizmus kori modern polgár eszményétől.¹⁴

2. A szepességi szászok

Neugeboren Emil az oktatást az újságírói és a politikai pályával cserélte fel, a hasonló kulturális miliőben felnövő Bruckner Győző viszont élete végéig a tanári-tudósi pályán maradt.¹⁵ Alkotmánytörténeti, egyházjogi és művelődéstörténeti tanulmányokat publikált, a Szepesség historikumának írásos dokumentumait gyűjtötte össze, és tudományos igény jellemezte a szepesi szászokról írt munkáját is. Neugeborenhez hasonlóan a történeti kiváltságok, a communitas, valamint a szokásjog kodifikálása nyomán megalkotott szepesi jogkönyv (Zipser Willkühr) foglalkoztatja, ez azonban nem vált a nemzetépítés argumentumává. A reformkorban, a magyar hivatali nyelv bevezetésének időszakában a szepesi szász nép „mérlegelvé azokat a fontos kiváltságokat és jótéteményeket, melyekben őt a magyar királyok állandóan részesítették, ha nem is nyelvre, de érzésre nézve magyarrá lett. A magyar nemzetnek a szászok hasznos, derék, megbízható és hazafiasan gondolkodó tagjaivá

¹⁰ NEUGEBOREN 1913, 97–99.

¹¹ NEUGEBOREN 1913, 102–105.

¹² „A szászoknál nincsenek foglalkozás nélküli úri naplopók.” NEUGEBOREN 1913, 98.

¹³ NEUGEBOREN 1913, 106–107.

¹⁴ NEUGEBOREN 1913, 122–123. Az erdélyi szász rendi nemzet és a polgári ideológia hagyományáról BINDER 1982, 287–293.

¹⁵ Bruckner (1877–1962) szepesi szász családban született, középiskolai tanulmányait a késmárki és a soproni evangélikus líceumban végezte, majd a pesti egyetemen szerzett tanári és bölcsészdoktori diplomát. 1903-tól az iglói főgimnázium, 1910 és 1919 között az eperjesi, Trianon után a miskolci evangélikus jogakadémia tanára. STIPTA 2012, 15–24.

váltak s a magyar nemzeti állam eszméjének lelkes apostolaivá.” Az 1876-ban megszüntetett szász önkormányzatra „nem is volt szükség”, e nép a magyar jogra helyezkedett, és „magyar hazánk becsületes édesgyermeké lett”.¹⁶

Bruckner tehát a magyar állam folytonosságára épülő politikai nemzet-konceptióval azonosul, amely elgondolás a szászok kultúrahordozó szerepének történeti igazolásával egészül ki. A betelepedést követően a feltört földek művelése, a városiasodás, a virágzó kereskedelem mind-mind a szászok érdeme, a céhlevelek az iparosok szaktudásáról tanúskodnak.¹⁷ A szerző részletesen szól a céhek szertartásairól és rítusairól, valamint a család-élet eseményeihez, az ünnepekhez és a hétköznapokhoz kapcsolódó gazdag szokásrendszer-ről, ami számára tudományos programmá válik. Bruckner Győző – Eberhard von Künssberg nyomán – fontosnak tartotta a jogtörténet és az etnográfia ötvözését, és a régi, 15–18. századi városi szokások gyűjtését, ami a jogélet új szempontú (mentilitástörténeti) kutatásának lehetőségét vetette fel.¹⁸ Ugyanakkor például a késmárki mészaroslegények libaversenyének, a legényavatások vagy az eljegyzési ünnepek és az ehhez kapcsolódó jelképek, szimbólumok bemutatása a szászok népi egységét reprezentálja.¹⁹

Ezt az egységet azonban állandó veszély fenyegette. Zsigmond király 1412-ben 16 szepesi várost zálogosított el, és a megmaradt települések földesúri fennhatóság alá kerültek. A szász nép a „jobbágyi kötelékbe nem tudott beletörödni, a régebben virágzó városkái kipusztultak vagy eltótosodtak”. Ez a folyamat Bruckner szerint a 19. században még aggasztóbbá válik. A kézműipar válsága miatt a szász iparosok a tengerentúlra vándorolnak, és az itthon maradt mesteremberek megbízhatatlan és műveletlen, „szellemi képességek tekintetében a szászsal össze nem mérhető tótokat” kénytelenek inasnak felfogadni, akik sokszor beházasodnak a családba, és „eltótosítják” a feleségüket, majd a gyermekeiket is. Mindez az „államra nézve nevezetes erkölcsi és politikai veszteséget jelent”. A szeptesi kereskedők a Galíciából tömegesen bevándorló zsidókban találnak „erős versenytársra”, akik „egészségi és politikai szempontból a tótoknál is veszedelmesebbek”.²⁰

Neugeboren Emil figyelmen kívül hagyta Erdély és a Szászföld más nemzetiségeit, és a szászok gazdasági és társadalmi intézményeinek, valamint kisközösségeinek kultúrafenn-tartó erejében bízik. Bruckner Győző az etnikai folyamatokat, a szeptesi szászok „faji jelle-gének” veszélyeztetését (az asszimilációt) szemléli aggodalommal, ez a múlt tematizációját is befolyásolja, és a politikai nemzetkonceptiót az etatizmussal kapcsolja össze: szerinte államérdek a szászok „megmentése”, és a magyar kormány gondoskodását várja (például a kisiparosok anyagi támogatását és tanoncotthonok létesítését).²¹

Neugeboren saját eszményének megfelelő „demokratikus” társadalmat ábrázolt, a jog-történész ezzel szemben érzékeli a hajdani rendi és vagyoni különbségeket. A 17. század-ban a gazdag lőcsei polgárok hetekig tartó fényűző lakodalmakat rendeztek, ezért a városi tanács jónak látta a vendégek számát és az ételek mennyiségét szabályozni.²² A „társadalmi osztályok” ruházata eltérő volt, és az előljáróságok arra is ügyeltek, hogy mindenki rangjá-nak megfelelően öltözködjön. A lőcsei cselédnőknak 1651-ben megtiltották, hogy arany

¹⁶ BRUCKNER 1913, 40–42.

¹⁷ BRUCKNER 1913, 60–61.

¹⁸ BRUCKNER 1916.

¹⁹ BRUCKNER 1913, 61–66, 85–99.

²⁰ BRUCKNER 1913, 22, 68–69, 76.

²¹ BRUCKNER 1913, 68–70.

²² 18 fogásnál nem engedélyezett többet.

paszományokat, drága koronája kötényeket és csinos kappnis cipőket viseljenek,²³ vagy öt évvel később Spillenbergről János városi képviselőt, aki a németszabású köpeny és az alacsony szárú cipő helyett mentében és piros csizmában járt, 40 icce bor megfizetésére büntették.²⁴ A ruházat és annak színei tehát a 16–17. században a társadalmi státusz reprezentálását, a szász polgárság látszat alapján történő azonosítását segítette, illetve a rendi állás, a vallás, a lokalitás és a szokásjog által alakított csoporttudatot erősítette.²⁵ Spillenbergről viszont – a városi tanács akaratával szemben – a magyar nemesek jellegzetes öltözékét választja.

Bruckner Győző a 19. század végi társadalmi és akkulturációs folyamatokról már a saját tapasztalatát rögzítette. A szász nép annyira „vegyült” a magyarokkal és a szlávokkal, hogy „néprajzi tekintetben ma már nem mutat eredeti típust” (a viseletben és a szokásokban a „tót” hatás érvényesül), ezért a lelki alkat és a belső tulajdonságok alkalmasak az azonosításra. A szászok legszebb tulajdonságai a *szoliditás, megbízhatóság és erkölcsösség*, a bensőséges családi élet, a végtelen szorgalom, tudásvágyukat a „német alaposság” jellemzi. Összetéveszthetetlen sajátosságuk a humoros kedélyesség, a társas kapcsolatokban a tréfálkozás, az élcelődés, amely a szomszédos települések lakóinak megkülönböztetésében is szerephez jut. (A szepesszombatiakat peccsenyefalóknak, a strázsaikat tehénszarvúaknak, a kősmárkiakat tőrögombóc-lövészeknek csúfolták.)²⁶

Az autosztereotípiába negatív árnyalatok is vegyülnek. A Szepességben „kozupiner szóval jelzik a szűkkeblű nyárspolgárt”²⁷ – írja Bruckner, akinek a tulajdonságai szinte minden városi polgárban megtalálhatóak: merev konzervatívizmussal ragaszkodik elavult eszméihez, az újdonsággal szemben tartózkodó, és ez a szászokat rideggé, kicsinyessé, az idegenekkel szemben bizalmatlanná és kockázatkerülővé teszi (bár a „garast nagyon is szeretik”).²⁸

Bizonyos, hogy a jogakadémiai tanár saját középosztályi értékrendjét vetítette a szászokra, előnyös tulajdonságaik: a család- és gyermekközpontúság, az erkölcsösség, a szorgalom, a műveltség és a kultúra megbecsülése önazonosságát és csoporttudatát erősítik. A maradiság és a nyárspolgári vonások kritikája, amelynek élet a folklorisztikus elbeszélői kontextus tompítja, a társadalmi modernizációt szorgalmazza.

3. A „délmagyarországi” németek

Az eddigieknél is nehezebb a dolgunk, ha a délvidéki németeket bemutató Czirbusz Géza identitását próbálnánk változatos életútjának csupán lexikai adataival értelmezni,²⁹ ehelyett

²³ Aki a rendszabályok ellen vétett, azt a hóhér a nyílt utcán vetkőztette le.

²⁴ BRUCKNER 1913, 90, 109–112.

²⁵ A Bruckner által használt 17. századi vagyonösszeírások és leltárak, valamint saját értékelése alapján („ruházati cikkeknel igen nagy volt a fényűzés”) a vagyonos szász polgárok „költekezési kultúrájára” következtethetünk. BRUCKNER 1913, 111. Vö. MEDICK 1997, 379–446.

²⁶ Az árumegállító jogért vívott küzdelemben a löcseiekre állítólag tőrögombóccal lövöldöztek. BRUCKNER 1913, 162–167.

²⁷ A szó etimológiáját Nogáll Janka, a *Pesti Napló* tárcaírója fejtette meg: a kozup gyékényszáלבól font szatyor-féle, amelyet telente a „tótok” készítenek, és amelyet az „urak” – csakis képletesen – mindig az oldalukon hordanak. (Vagyis a kozupiner: szepesi szatyros.) A kifejezés maga is a nyelvi-kulturális keveredésre utal, és lehetséges, hogy gúnyszóként a szlovákok ragasztották a szászokra. *Pesti Napló* 1897. november 5.

²⁸ BRUCKNER 1913, 163.

²⁹ Czirbusz (1853–1920) Kassán született, apja katolikus kántorcsaládból származó iparosmester, anyai nagyapja lutheránus lelkész, nagybátyja a pozsonyi evangélikus líceum tanára. Anyjával

ezúttal is a szövegből indulunk ki. Az előszóban tudományos célkitűzését fogalmazza meg: az ország más nyelvű népeiről rögzült „balhiedelmek” eloszlátása, valamint a folyton változó, ezért hamar elavuló „ethnographiai képek” valóságghú megújítása. A választott népcsoportot (Neugeborennel és Brucknerrel ellentétben) „kívülről” szemléli, és „miként a birodalmi németeket”, őt is az érdekli: „mennyire terjed a rassznak, a vérnek fenntartó ereje, és mennyiben módosítja a természeti és gazdasági milieu a fajbéli sajátosságokat?”³⁰

Czirbusz a magyarországi anthropogeográfia, vagyis a természetföldrajzzal szemben az emberközpontú földleírás meghonosítója, ami módot adott filozófiai eszmék és társadalomtudományos irányzatok vulgarizált adaptálására. Ismerte Friedrich Ratzelnek a népcsoportok térbeli egységére vonatkozó elképzelését, Taine miliöelméletét, valamint az Európaszerte gyorsan terjedő szociáldarwinizmust is, amelyek ugyan nem váltak számára egységes gondolati rendszerré, sőt terminológiája gyakran ellentmondásos és nehezen értelmezhető, a „valóság” észlelésének és ábrázolásának módját mégis befolyásolta.

A szerző a délvidéki németeket térben helyezi el, majd a népszámlálási és a születési statisztikák alapján mutatja be az ország nemzetiségeinek „geográfiai létért való küzdelmét”. A magyarság aránya a 19. században öröndetesen emelkedett (1910-ben 54%-ot ért el), és „túlsúly” minden vonatkozásban érvényesül (az értelmiségi pályákon, az iparban, az iskolákban, az adózási képességet tekintve), így a „nemzeti állam kialakulása nem phantom többé”.³¹ A történeti és közjogi érvek helyett, társadalomföldrajzi-statisztikai adatok igazolják tehát az egységes politikai nemzet jogosultságát, amelyet minden irányból veszélyek fenyegetnek. Magyarország a románok és a délszlávok közé szorult, északon, keleten és délen újabb kulturális tömörülések alakulnak, ezért csak a „nyugati és középeurópai németiség rokonszenvére számíthatunk”. Egy évvel a világháború kitörése előtt az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai orientációja feltehetően közrejátszott abban, hogy a herderi jóslat új tartalmat nyert: Czirbusz a magyarságot fenyegető szláv és román népek „ethnographiai tengeréről” ír, s a küzdelemben a délvidéki svábokat, akik a magyarsághoz kulturálisan közel állnak, szövetségünknek tekinti.³²

Milyen sztereotípiákhoz vezet mindez a dél-magyarországi németek ábrázolása során? A magyar állameszme hűséges támogatói, gazdasági és kulturális önállóságra nem törek-szenek, a német császárságtól és az ausztriai németektől távol tartják magukat, a helyi közösségekben sem politizálnak³³ – ezek azok a magatartásformák, amelyet a 19. század végi magyar kormányok minden nemzetiségtől (egyéntől és közösségtől) elvártak.

Lényegesen nagyobb figyelmet fordít Czirbusz Géza a testi jellemzők bemutatására (amellyel Neugeboren és Bruckner sem foglalkozott). „Külsejére nézve a sváb férfi domború magas és széles homlokával, majdnem holdképű arcával, vastag csontjaival, erősen kiugró orrával, bozontos szemöldökével, nagy lábával és csontos kezeivel, kurta nyakával határozott, kitartó és egészséges vérű ember typusát mutatja. Igazi kemény paraszt-typus [...] A sváb hosszú végtagjai, nehézkes járása miatt Németországban éppúgy céltáblája az élce-

gyermekkora óta németül beszélt, így a magyar mellett ezt is anyanyelvként használta. A kassai premontrei gimnáziumban, majd a pesti egyetemen tanult, 1884-ben földrajzból és történelemből szerzett tanári oklevelet. Közben a piarista rendbe lépett be (1878-ban pappá szentelték), amelynek kecskeméti, kissebeni, temesvári, veszprémi, szegedi, kolozsvári, lévai, nagykarolyi és nagybecskereki középiskolájában is tanított. 1910-ben a pesti egyetem földrajzi tanszékének professzorává nevezték ki. HAJDÚ 2013, 157–160.

³⁰ CZIRBUSZ 1913, 3–4.

³¹ CZIRBUSZ 1913, 14, 19.

³² CZIRBUSZ 1913, 16–17, 32.

³³ CZIRBUSZ 1913, 39, 124.

lódésnek, mint nálunk, ahol mulyának csúfolják [...] A fiatal visel ugyan bajuszt, de férfikorában borotválkozik. Aki meghagyja, az nemsokára leveti sváb jellegét, amint nem tekint sváb lánynak azt sem, aki elhagyja a sváb fésülködést, és varkocst csinál.”³⁴ A megfigyelőt a honi etnográfia, antropológia és emberföldrajz tudományos ambíciója vezeti a faji sajátosságok meghatározásában, és északi teuton vagy déli aleman típusokat különböztet meg, ugyanakkor az olykor karikatúraszerű és a belső tulajdonságokra is utaló testi jegyek a társadalmi helyzet („paraszt-typus”) azonosítására és a nemzetiségi csoportok szembeállítására is alkalmasak. (A magyarokra jellemző bajusz és varkocs a „sváb jelleggel egészen ellentétes”). Sőt a szerző az elkülönülő és a keveredő etnikumokat világos értékhierarchiába rendezi. A svábok döntően egymás között házasodnak, „vegyesvérű” házasságokra legfeljebb a kisebb városokban, az iparosok és a „szellerek” között kerül sor. „A német és a román keveréke, és a német–szerb szülők gyermekei csinos, karcsú, élénk, ámbár ethnikaileg keveset érő nemzedék.”³⁵

Az öltözet már nem teszi lehetővé a népi különbségek megfigyelését (a régi német viselet a falvakban eltűnt), a gazdálkodásmód viszont elválaszthatatlan a sváb karaktertől. A 18. század óta a Délvidék agrárkultúrájának megteremtői, legelőket törtek fel és mocsarakat csapoltak le, a belterjes gazdálkodás, a korszerű állattenyésztés meghonosítói, és gazdasági tapasztalataikkal, valamint szorgalmukkal az egyéb nemzetiségek „fölé kerekednek”. Régóta hagyományozódó eleme ez a sváb parasztlakosság sztereotípiájának, a munkájával és gazdag gyermekáldással az állam számára hasznot hajtó, letelepült és rendezett életformája révén kontrollálható és nevelhető, családteremtő, békés földműves nemcsak a 20. század eleji államrezont képviselő földrajztudósok, hanem a 18–19. századi elődeinek is az eszménye volt.³⁶ Ez a kép azonban újabb árnyalatokkal egészül ki. Magyarország agrárország, a svábok büszkén mondják magukról, hogy földművelők, s a „paraszt mindenütt erkölcsös,³⁷ mert ez a nemzet gerince. Ez tartja fenn adójával az országot, vérével a városi népet.” A szöveg ezen részén a „paraszt” és a „sváb” szemantikaileg egybeolvad, és a keresztény erkölcsök, a szokások szabályozta patriarchális életforma archetípusa, illetve a Gemeinschaft mintájára újraértelmezett nemzet fenntartója lesz.

Ez az ideologikus karakter a néplélektan tudományosnak aligha tekinthető érveivel válik teljessé. A geográfus többször használja a „kollektív pszichológia” kifejezést, és a svábok, miként a települési rendszerükben, „lelkileg is sok kelta vonást” öriztek meg: dalos természetüket, táncos kedvüket és „mysthicus hajlandóságukat” (ezért hisznek mély vallássságuk mellett a babonákban).³⁸

Nem hagyja azonban Czirbusz szó nélkül a svábok jellembeli hiányosságait sem. A férfiak modortalanok, a gyermekek neveletlenek, az udvariasság követelményeit (tisztességes köszönés, járás, nézés) nem ismerik. A magyar paraszt sokkal illemtudóbb, akár a városi „kabátos urakkal”, akár a falusi előljárókkal szemben. A sváb viszont „még a plébánosa, jegyzője és szolgabírája előtt sem billenti meg a süvegét”. Ha a szerző korábban geográfusként és etnográfusként, ezúttal a falusiakkal kapcsolatot teremtő „úri” középosztály tagja-

³⁴ Czirbusz hangsúlyozza, hogy nem gunyoros értelemben használja a „sváb” kifejezést, a délvidéki szerbek számára viszont szitokszóvá vált, és gyakran a magyarokra és az osztrákokra is alkalmazzák. (A svábok magukat németnek mondják.) CZIRBUSZ 1913, 68–70, 126.

³⁵ CZIRBUSZ 1913, 69.

³⁶ CZIRBUSZ 1913, 72, 81–85; VÁRI 2006, 102–103.

³⁷ Ennek statisztikai bizonyítéka, hogy a németeknél, éppen úgy, mint a magyaroknál a törvénytelen születések aránya mindössze 9 százalék, a románoknál 13–15 százalék. CZIRBUSZ 1913, 114, 116.

³⁸ CZIRBUSZ 1913, 44–45, 108, 127–128, 194.

ként szólalt meg, ami az egyetlen személyiségben összefonódó, mégis különböző szerepekre és az ezek által meghatározott népképek eltéréseire utal. S ezúttal a svábok „paraszti modortalansága” az elvárt tekintélytisztelet és alázatosság hiányát jelenti.³⁹

A földrajztudós gazdasági körzeteket különböztet meg, a népesség regionális tagolódását, vándorlását és az életforma változását érzékeli. A városokba telepedő és önálló iparossá vagy munkássá váló német, magyar, szerb és román parasztok egységesen öltözködnek (kerek puha kalap, kivágott mellény, pantalló, rövid gallérú zeke, cipő), és megkülönböztetik magukat a vadászskabátban, térdnadrágban és csizmában járó vidéki birtokosoktól, valamint a keménykalapot, cilindert és kesztyűt viselő „internacionális lateiner osztálytól”. Krassó-Szörény megyében a gyárakban és a bányákban dolgozó németek felhagynak szokásaikkal, elvesztik „népies jellegüket”, s csak a „jelennel és a megélhetéssel törődő, többféle nyelvet beszélő, de egyet sem tudó engedelmes és türelmes gép” lesz belőlük. Többször ismétlődő motívum ez a szövegben, a szerző a falusi természetes életformát idealizálja, amely az eredeti sváb kulturális, faji és lelki sajátosságokat, valamint a magukkal hozott nyelvet őrzi meg, ezzel szemben az idegen városi környezet és a gyári munka a különböző népcsoportok tagjait homogenizálja, és kultúra nélküli tömeggé változtatja át.⁴⁰ Vagyis a népképek klisékre és gondolati sztereotípiákra egyszerűsödő kapitalizmuskritikát is magukban rejtnek.

4. Összegzés

Az 1913-ban közreadott sorozat a magyarországi nemzetiségeket kívánta a „művelt” közvéleménnyel megismertetni, ami a szerzők számára módot adott történeti és kulturális meghatározásukra, valamint társadalmi és közösségteremtő stratégiák megfogalmazására. Valamennyien állást foglaltak – nyíltan vagy a Leo Strauss-i „sorok közötti írás” technikájával – a politikai nemzetkoncepcióval kapcsolatban: Neugeboren föderatív jellegű változatát fogadja el (szerinte az erdélyi szászok „politikai kultúrával” rendelkeznek),⁴¹ Bruckner és Czirbusz a magyar értelmezéssel azonosul. (A szepességi szászok és a délvidéki németek a magyar nemzet tagjai és az állameszme támogatói.)

Az etnikai sajátosságok, a „faji jelleg” bemutatása mindhárom leírásban központi helyet foglal el. Neugeboren az erdélyi szászok történetírójának adatait veszi át, és a nyelvjárással, a paraszti háztípussal vagy a testvériség intézményével az antikvitás korába nyúló népi folytonosság mellett érvel, ugyanakkor a többi nemzetiséget figyelmen kívül hagyja. Bruckner saját jog- és művelődéstörténeti kutatásait használja a kollektív azonosságtudat történeti igazolására, és a politikai nemzetkoncepcióval együtt, az „asszimilációs” retorikát is átveszi. Etnokulturális kategorizációja hierarchikus (a szepességi szászok kultúrája felette áll a szlovákokénak), és az „eltótosodást” aggodalommal figyeli. Czirbusz Géza a magyarság beolvadásától fél, és az általa olvasott német néprajzi és földrajzi munkák hatására a „faj” kulturális és etnicista értelmezését biológiai árnyalatokkal egészíti ki, s már magát az etnográfiailag „kevert” népeiséget nevezi „keveset érőnek”.

A népcsoportokról alkotott képek társadalmi képzeteket és értékrendeket is magukba sűrítnek. Az erdélyi szász polgár karakterének lényege az állammal szembeni függetlenség, a műveltség, valamint a kézműveskultúra hagyományainak megőrzése. Bruckner Győző pontosan ismeri a kora újkori városi polgárok rendi állását, 19. századi utódaik életfor-

³⁹ CZIRBUSZ 1913, 160–161, 192.

⁴⁰ CZIRBUSZ 1913, 74, 103–104, 135.

⁴¹ NEUGEBOREN 1913, 127.

májának konzervativizmusát érzékeli, a „nyárspolgár” fogalmában ennek bírálata fejeződik ki. Czibusz Géza rendies társadalmat ábrázol (a sváb „a parasztsorból kilépőt nem tekinti magához valónak”),⁴² és a kispolgárosodással és a proletarizálódással, amely az etnokulturális csoportot gyengíti, egyaránt szembehelyezkedik.

Bibliográfia

BINDER 1982

BINDER Pál: Az erdélyi szász polgári öntudat kialakulása. *Korunk* 41. 1982, 287–293.

BRUCKNER 1913

BRUCKNER Győző: *A szepesi szász nép*. Budapest, Franklin, 1913.

BRUCKNER 1916

BRUCKNER Győző: *A magyar jogtörténetírás folklóre-iztikus hiányai*. Miskolc, Magyar Jövő, 1916.

CZIRBUSZ 1913

CZIRBUSZ Géza: *A délmagyarországi németek*. Budapest, Franklin, 1913.

HAJDÚ 2013

HAJDÚ Zoltán: Lehetett-e Nagybecskerekéről látni a világot, a Monarchiát és az országot a dualizmus korszakának végén? In: *Etnikai leporelló Közép-Európából*. Szerk. KUPA László. Pécs, Virágmandula, 2013, 157–160.

JUGA 1913

JUGA Velimir: *A magyarországi szerbek*. Budapest, Franklin, 1913.

MEDICK 1997

Hans MEDICK: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1997.

MOLDOVÁN 1913

MOLDOVÁN Gergely: *A magyarországi románok*. Budapest, Franklin, 1913.

NEUGEBOREN 1913

NEUGEBOREN Emil: *Az erdélyi szászok*. Budapest, Franklin, 1913.

OSVÁT 1928

Erdélyi Lexikon. Szerk. OSVÁT Kálmán. Nagyvárad, Szabadsajtó, 1928.

PECHÁNY 1913

PECHÁNY Adolf: *A tótokról*. Budapest, Franklin, 1913.

⁴² CZIRBUSZ 1913, 110.

Pesti Napló

Pesti Napló 48. 1897.

STIPTA 2012

STIPTA István: Bruckner Győző. *Gerundium* 3. 2012, 15–24.

SZABÓ 1913

SZABÓ Oreszt: *A magyar oroszokról. (Ruthének.)* Budapest, Franklin, 1913.

TAMÁS 2014

TAMÁS Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben.* Pozsony, Kalligram, 2014.

VÁRI 2006

VÁRI András: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika kifejlődése. In: *Szomszédok világi. Kép, önkép és a másikról alkotott kép.* Szerk. KLEMENT Judit. Budapest, KSH Könyvtár és Levéltár, 2006, 89–126.

IDÉZÉS, ADAPTÁCIÓ, ÚJRAKONSTRUÁLÁS

CSONTOS NÓRA

1. A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika¹ és a pragmatika mint szemléletmód² együttes érvényesítésével a közös figyelmi jelenetben megvalósuló idézést mint egy meglevő és nyelvileg reprezentált esemény újrakonstruálását értelmezi.³ Az idéző adaptív tevékenységét előtérbe helyezve az újrakonstruálás folyamatát és jelentőségét vizsgálja abból a célból, hogy szemléltesse, a diskurzusokban miként találkozhat a befogadó a közös figyelmi jelenetként megvalósuló idézésben az idézetként funkcionáló szövegrésszel, miközben megérti és értelmezi azt.

A tanulmány az idézés újrakonstruálásként történő értelmezése után **(2.)** annak folyamatát, jelentőségét és lehetőségét először az idéző részre koncentrálna szemlélteti **(3.)**. Az elsődleges **(3.1.)** és a másodlagos **(3.2.)** figura megalkotásának és működésének vizsgálata után azt mutatja be, hogy az idézet hozzáférhetővé tétele során miként jelenik meg a KÖZLÉS⁴ aktusára való reflektálás **(3.3.)**. Majd az idézet kontextualizációjának mértékét a metapragmatikai tudatossággal összekapcsolva vizsgálja **(3.4.)**. Mindezek után az idézetre fókuszál, és az idézési módok alkalmazásának kérdését vizsgálja **(4.)**. Végezetül a tanulmánynak módja nyílik arra, hogy összegezze, az idéző adaptív tevékenysége miként befolyásolja az idézet hozzáférhetővé tételét és befogadását **(5.)**.

2. Az idézés esetében nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvileg megkonstruált⁵ esemény feldolgozása és fogalmi megalkotása történik. Az idézés létrehozásánál a szövegalkotó a nyelvi reprezentációt feldolgozza, majd az így létrehozott diskurzust, illetve annak egy részletét az idézés nyelvi lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára. A szövegalkotó tehát az idézés folyamatának egy pontján éppúgy befogadója az idézni kívánt diskurzusnak, mint később saját diskurzusának. Diszkurzív viszony nemcsak a szövegalkotó és a befogadó között, hanem a szövegalkotó és az idézésre szánt diskurzus között is létesül. Az idézés megalkotásakor az idéző ugyanakkor interpretálónak válik, aki kiszakítva az eredeti kontextusból a feldolgozott és az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át. Idézéskor tehát nem csupán egy esemény konstruálása történik, hanem újrakonstruálás, újrakontextualizálás: egy, a feldolgozás, az értelmezés által létező szöveg idézetként való újraalkotása. Ezen folyamat során az eredeti diskurzust tekintve jelentéseltolódás mehet végbe.

A jelentéseltolódás fokozat kérdése. Az idézés megalkotása során ugyanis az idéző az idézésre szánt és az adott diskurzussal, valamint a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve folyamatos döntéseket hoz arról, hogy az eredeti diskurzus tartalma közül mit, hogyan és milyen mértékben rögzít, tesz explicitté, és ezt milyen perspektívából teszi elérhetővé.

¹ TOLCSVAI NAGY 2010; 2017, 207–466.

² VERSCHUEREN 1999; TÁTRAI 2011, 2017.

³ Vö. CSONTOS 2012, 2016.

⁴ A fogalmakat a tanulmány – a kognitív nyelvészet hagyományait követve – kiskapitálissal jelöli.

⁵ Lásd LANGACKER 2008, 55; TOLCSVAI NAGY 2010, 30–31.

Ezáltal eltérő fokon válhat explicitté az idéző tevékenységre történő reflektálás, de mindemellett az eredeti diskurzus vagy annak egy részlete is eltérő mértékben és az eredeti kontextusában funkcionáló jelentéséhez képest módosult, de sokkal inkább az adott diskurzushoz igazított, adaptált, aktualizált jelentésben jelenhet meg.

Az idéző adaptív tevékenysége az idézés kidolgozása során a következő tényezőkre terjedhet ki: (a) az eredeti diskurzus kiemelése az eredeti kontextusból, (b) az eredeti diskurzusból az idézni kívánt diskurzusrész kiválasztása, (c) az idézést jellemző nézőpontszerkezet megválasztása, (d) az idéző rész és az idézet egymáshoz való viszonyának megtervezése, (e) annak eldöntése, az eredeti diskurzus kontextuális körülményei közül mit kíván jelöltté tenni, mennyiben és miként kívánja kontextualizálni az eredeti diskurzust. Ezen döntéshozatalok eredményeképpen az idézés eltérő kifejtettségben és szerkesztettségben idézheti fel az eredeti diskurzust és annak kontextusát, mely hatására az idézés eltérő mértékű beágyazódása érhető el az új szövegkörnyezetbe, ezáltal eltérő fokon és módon járulhat hozzá az új diskurzusvilág jelentéséhez.

3. Az idéző tevékenység egy már nyelvileg megalkotott eseményt vagy annak egy részletét teszi mások számára is hozzáférhetővé. E tevékenység az idéző rész által válhat explicitté. Az idéző rész összetevői, a figurák és a köztük levő temporális viszony megteremtése nem függetleníthető magától az idézettől. De konstruálásuk során az idéző tevékenysége működésbe lép.

3.1. Az idéző rész elsődleges figurája (trajektora)⁶ az az entitás, akihez az idézésre szánt diskurzus létrehozásának aktusa kapcsolható.

(1a) SZATHMÁRI 2009, 154.

Bár – mint már jeleztem – Kazinczy azt vallja: „Az író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a grammatika törvényeit” (Levél Pápay Sámuelnek, 1818. máj. 31.).

(1b) HÁMORI 2010, 18.

Ám Herder rövidesen visszavonta nyilatkozatát. Elismeri, „kiváló írók akadtak Magyarországon II. József alatt” (i. h.).

(1c) PAPP 2016, 53.

A félelem azonban a karnevál leírásában is központi szerepet játszik: „A középkori ember nevetésben rendkívül erősen érzékelt a félelem fölött aratott győzelmet” (Bahtyin 2002: 103.).

Az (1a–c) példákban látható, hogy az idéző rész elsődleges figuráinak megnevezései (*Kazinczy* és *Bahtyin*, illetve az *-i* inflexiós morféma, mely *Herderre* utal vissza) annak az eredménye, hogy a szövegalkotó az eredeti, idézni kívánt szövegrész feldolgozása során az adott diskurzust egy megnyilatkozóhoz képes kötni; képes a már nyelvileg reprezentált eseménnyel kapcsolatban feldolgozni, kinek a perspektívájából konstruálódott meg a megidézni kívánt diskurzus. A példák ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy az elsődleges figura az idéző konstruálási folyamatának eredményeképpen más módon, illetve különböző fokozatokban válhat explicitté. Amíg az (1a)-ban az idéző rész főnévi megnevezése – hasonlóan az (1b)-hez, ahol az inflexiós morféma szintén egy főnévi megnevezést hoz működésbe – az idéző részben teszi explicitté azt, akihez az eredeti diskurzus tartozik, addig az (1c)-ben ez csak egy hivatkozás által válik elérhetővé. Az idézett diskurzusnak

⁶ A fogalomra lásd TOLCSVAI NAGY 2017, 320–322.

vagy annak a részletének interszjektív ellenőrizhetősége a hivatkozás feloldásával megtehető, de a két példa között az idéző adaptáló tevékenysége miatt a figyelem irányítását és a beágyazódás mértékét tekintve különbség van. Az (1a)-ban az elsődleges figura – azáltal, hogy *Kazinczy* neve az idéző részben kap nyelvi kifejtést – jobban a figyelem előterébe kerül, mint az (1c)-ben, ahol csak a hivatkozás feloldásával lehet azonosítani azt, kihez tartozik az idézet. Ezáltal az (1c)-ben – az adott diskurzus céljához igazítva – az idézet nagyobb fokon ágyazódik a szövegegészbe.

3.2. Az idéző részben a deiktikus nyelvi elemmel reprezentált figura *másodlagosnak* (*landmarknak*)⁷ abban az értelemben tekinthető, hogy hozzá képest kerül a figyelem előterébe az elsődleges figura. Az (1a)-ban megfigyelhető *azt*, de emellett más mutató névmások is, például *ezt, így, úgy, ekképp, akképp* stb. meglétét is egyfelől az idézet teremti meg, mert az idézetre történő rámutatás megvalósítása során a diskurzusdeixis⁸ funkcióját betöltő deiktikus nyelvi elemek – a diskurzus bizonyos részére történő reflektálásból adódóan szükségszerűen – az idézetre utalnak, értelmezésüket az idézet feldolgozásával lehet megtenni. Másfelől viszont ezen mutató névmások alkalmazása – az elsődleges figura megalkotásának módjától eltérően – nem az eredeti diskurzus egy elemének, hanem az eredeti diskurzus egészének feldolgozó és az idéző diskurzusalakító eljárásából fakad. A sajátos funkciómegoszlást mutató velárispalatális mutató névmások mint a diskurzusdeixis funkcióját elvégző nyelvi elemek az általuk aktivált metaforikus jelentésképzéssel egyrészt a diskurzus szerveződését teszik reflexió tárgyává, másrészt – amennyiben arra mód nyílik – a szövegalkotótól való TÁVOLSÁG-ot, illetve a hozzá képest értelmezhető KÖZELSÉG-et is kifejezik⁹.

A deiktikus nyelvi elem alkalmazásával vagy nem alkalmazásával az idéző rész, az adott diskurzusvilág, illetve annak egy összetevője és az idézet viszonyában más kerülhet az aktív figyelem központjába. Az (1a–c) példánál maradva az (1a)-ban az *azt* alkalmazásával a figyelem az idézetre irányul. Az (1b)-ben az idéző rész nyelvileg explicitté válik, a figyelem szintén az idézetre irányul, de azáltal, hogy az nem tartalmaz deiktikus nyelvi elemet – az (1a)-hoz viszonyítva – a figyelemirányítás alacsonyabb fokáról lehet beszélni. Ezekhez képest az (1c)-ben, ahol az idézethez nem társul idéző rész, az idézetet jellemző figyelemirányítás alacsony foka figyelhető meg. A három példával kapcsolatban felvethető, hogy az idézet alkalmazása eltérő stratégiához köthető. Amíg ugyanis az (1a–b)-ben az idézet – eltérő fokon – a figyelem előterébe kerül, az adott diskurzusvilág szempontjából releváns információ közlése általa megy végbe. Ezekhez képest az (1c)-ben az idézet inkább az adott diskurzus egy információjának alátámasztását, lehorgonyozását¹⁰ végzi el. E funkcióban a figyelem nem rá, hanem sokkal inkább az adott diskurzus egy részletére irányul.

Az idéző tehát attól függően, hogy a saját diskurzusába milyen fokon kívánja beágyazni, mennyire kívánja részévé tenni, interiorizálni vagy éppen eltávolítani az idézet által reprezentált jelentést, valamint ezáltal az idézettel egy releváns információt, vagy csak saját diskurzusának egy részletét kívánja-e alátámasztani, lehorgonyozni, más deiktikus nyelvi elemet alkalmazhat vagy mellőzheti annak használatát. Ebből a szempontból ezen elemek a szubjektívizáció¹¹ eszközének tekinthetők.

⁷ A fogalomra lásd TOLCSVAI NAGY 2017, 320–322.

⁸ Lásd LEVINSON 1983, 54–55, 85–89; MARMARIDOU 2000, 93–96; TÁTRAI 2011, 121, 142–144.

⁹ Vö. TÁTRAI 2011, 145.

¹⁰ Lásd TOLCSVAI NAGY 2017, 29–30.

¹¹ Lásd SANDERS–SPOOREN 1997, 95; TOLCSVAI NAGY 2017, 306–309.

3.3. Az idéző részben a két figura közötti temporális viszony¹² leképezése alapvetően az idézés tényéhez köthető. A figurák közötti viszonyt reprezentáló nyelvi eszköz, az idéző ige az idézés tényét teszi explicitté úgy, hogy mindeközben az eredeti diskurzus medialitását is megjelenítheti (*mond* vagy *ír*), de emellett az idézőnek az idézett részben közölt tartalomhoz történő viszonyulását is reprezentálhatja. Ugyanakkor a *közlés* aktusára nem minden esetben történik reflektálás.

(2a) KISS 2016, 23.

Röpirata 1790. szept. 8-án keltezett előszavában így ír: „A hol idegen nyelven tanítatnak a tudományok (...) örökkévaló míveletlenségben maradnak ottan.”

(2b) HÁMORI 2010, 18.

Ám Herder rövidesen visszavonta nyilatkozatát. Elismeri, „kiváló írók akadtak Magyarországon II. József alatt” (i. h.).

(2c) SÓLYOM 2014, 107.

Tény, hogy a nyelv az elsődleges kontextus egy adott kultúrában (Buda 1992, 10), ám amikor idegen nyelvet tanulunk, egyben az adott nyelv beszélőközösségének kultúráját is meg kell tanulnunk: „Miként a gyermek, az idegen nyelvet uralni igyekvő felnőtt is az arcokra figyel ilyenkor fokozott mértékben [...]” (Buda 1992: 11.)

Az idéző az eredeti diskurzus feldolgozása után az idézés fogalmi megalkotását attól függően, hogy milyen célja van magával az idézettel, több módon is megteheti. Ez a KÖZLÉS erősen specifikus változatát eredményezheti. A (2a–b) példákban a KÖZLÉST reprezentáló nyelvi eszközök azonos jelentésösszetevője a 'mondás aktusa'. A KÖZLÉS megjelenítése – a nyelvi reprezentációkban profilálódó eltérő jelentésösszetevők miatt – viszont nem azonos módon történik. Az *ír* (2a) és a mellette még megjelenő *mond*, illetve bizonyos melléknévi igenevek (pl. *látható*, *olvasható*) a KÖZLÉS tekintetében a leginkább általános jelentésűek. Ehhez képest a (2b)-ben az *elismeri* a KÖZLÉS értékelését és értelmezését is megvalósítja, az idézőnek az idézet propozicionális tartalmához való szubjektív viszonyulását is reprezentálja, sőt bizonyos fokon az idézet propozicionális tartalmát meg is előlegezi. Az eltérő kifejtettséggel jellemezhető idéző rész (lásd 3.4.) arra is lehetőséget adhat, hogy a figurák közötti temporális reláció leképezése expliciten ne jelenjen meg. Például a (2c)-ben az idézőjel által elindított jelentésképzéssel alkotható meg a KÖZLÉS eseményére történő reflektálás. Mindezzel együtt az idéző rész által elindított figyelemirányítói művelet expliciten nem valósul meg. Ennek következményeként a figyelem nem elsősorban az idézetre irányul, sokkal inkább a szöveg egy részletére, mely tartalmát alátámasztja, támogatja maga az idézet.

Mindezek alapján az mondható, hogy a KÖZLÉST megjelenítő nyelvi eszköz az idéző feldolgozó és interpretáló eljárását is kifejezheti. E nyelvi eszközök szemantikailag eltérő fokon és eltérő módon reprezentálhatják az eredeti diskurzus elhangzásának aktusát. Ezen eltérő specifikussággal rendelkező nyelvi eszközök a KÖZLÉS tartományából kidolgozott jelentésösszetevővel a befogadó figyelmét a beágyazódó diskurzus más-más összetevőjére irányíthatják anélkül, hogy arra történne reflektálás, hogy ez valóban egybeesik-e az eredeti diskurzus közlésének aktusával, vagy az idéző adaptív tevékenységének az eredménye. Ezek alkalmazásával az idézet eltérő módon válhat hozzáférhetővé, valamint a beágyazódás mértéke is eltérővé válhat. Az idézés során az idézőnek tehát megvan a lehetősége arra, hogy a KÖZLÉS megalkotása során is az eredeti diskurzust szubjektívan vagy kevésbé szubjektívan tegye hozzáférhetővé.

¹² TOLCSVAI NAGY 2017, 317.

3.4. Mint az a fentiekből látható, az idéző az újrakonstruálás során annak függvényében, hogy milyen mértékben kívánja jelölni azt, hogy egy adott diskurzusrész nem az aktuális, hanem egy idézett megnyilatkozóhoz köthető, az idézésre szánt szövegrész eredeti kontextusát különböző mértékben teheti nyelvíleg kifejtetté, illetve annak lelőhelyét jelölheti, valamint ezen információk kombinációjával is élhet. Emellett az írott nyelvi diskurzusokban konvencionizált nyelvi eszközök által (írásjellel és nyomtatásban dőlt betűvel) is explicitté válhat a perspektivizáció ténye.¹³

Jelen tanulmány szempontjából az válik relevánssá, hogy az idéző mennyire és főként miként kontextualizálja az idézetet, ezáltal milyen fokon teszi reflexió tárgyává az idézés tényét. Az idézetek hozzáférhetővé tétele során különbséget lehet tenni aközött, hogy az idézet körülményeinek kifejtése is megtörténik, mint az például az (1a)-ban vagy a (2a)-ban látható, vagy ezt csupán egy hivatkozás jelöli, mint az a (1c)-ben megfigyelhető, vagy – például a (2c) első részében – az idézet propozicionális tartalmának összegzése megy végbe. Mindez nagyban befolyásolja, hogy az idézet miként ágyazódik a szöveg egészébe, ezáltal miként járul a szöveg jelentéséhez. Ezen jellemzők alkalmazása az idéző nyelvi tevékenységével kapcsolható össze. Ezáltal az mondható el, hogy az idézések eltérő metapragmatikai tudatossággal¹⁴ jellemezhetők.¹⁵ Minél nagyobb fokú metapragmatikai tudatosság jellemzi az idézést, tehát minél inkább kifejtett az idéző részben a megidézett diskurzus eredeti kontextusának ismertetése, annál inkább tematizálnak tekinthető az idézni kívánt diskurzus vagy diskurzusrészlet értelmezését megkönnyítő kontextualizációs folyamat, annál könnyebb az idézetet – a befogadót visszavezetve az eredeti diskurzusba – megérteni és értelmezni, illetve annál könnyebb létrehozni az idézés tényét. Ugyanakkor ezen, a metapragmatikai tudatosság nagyobb fokával rendelkező idézetek az önállóságukat dominánsabban megőrzik a beágyazódás során. A hivatkozások által jelölt idézetek ezzel szemben alacsonyabb metapragmatikai tudatossággal jellemezhető idézéseket hozhatnak létre. A legösszetettebb pedig a harmadik eset, mikor az idéző rész nem az idézet kontextusát reprezentálja, hanem annak propozicionális összegzését adja. Ezekben az esetekben lehet leginkább beágyazódásról beszélni: ilyen esetekben az idéző adaptív tevékenységének következményeként az idézet „feloldódik” az aktuális szövegben. Következésképpen a szövegalkotó a fentebb felsorolt lehetőségekkel annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja explicitté tenni az idézés, az intertextualitás tényét, mennyire kívánja bevonni, saját diskurzusának – a szöveg jelentésképzéséhez hozzájárulva – részévé tenni az idézésre szánt szövegrészletet, illetve mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni. Mindezen tevékenység összefüggésbe hozható azzal is, hogy az idéző az idézetet milyen módon (egyenes, függő, szabad függő) teszi hozzáférhetővé.

4. Egy diskurzusnak az IDÉZÉS által történő hozzáférhetővé tételekor kiemelt szerepe van annak, hogy kinek, illetve kiknek a nézőpontja jön működésbe az idézés során. A lehetséges nézőpontfajták¹⁶ közül jelen vizsgálat szempontjából kiemelkedő jelentőségűvé a referenciális központ, illetve annak működése válik. A referenciális központ azt a tájékozódási kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás személyközi, valamint tér- és időviszonyai reprezentálódnak. A referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. De a megnyilatkozónak arra is lehetősége

¹³ Vö. CSONTOS 2009, 137–161.

¹⁴ Lásd VERSCHUEREN 1999, 187–198.

¹⁵ Vö. CSONTOS–TÁTRAI 2008, 94–105.

¹⁶ Lásd TOLCSVAI NAGY 2017, 48–50; TÁTRAI 2017, 940–942.

van, hogy ezt a tájékozási pontot áthelyezze egy másik megnyilatkozóra.¹⁷ A beszélő a referenciális központ átadásával annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzust külön eseményként kidolgozva, annak önállóságát is megőrizni; mennyire kívánja a befogadót az eredeti diskurzusból visszavezetni. A referenciális központ működése konvencionalizálódó szerkezeti mintázatokat hoznak létre. Ezek a mintázatok az idézési módokat (egyenes, függő, szabad függő) eredményezik.

(3a) JENEY 2016, 152.

Todorov például azt állította: „az irodalom megfoghatja a kezünket, [...] jobban megértetheti velünk a világot, és élni segíthet” (Tzvetan Todorov: *La littérature en péril*. Paris, Flammarion, 2007, 72.).

(3b) TÁTRAI 2006, 161.

Mindazonáltal Tolcsvai Nagy Gábor arra is utal, hogy a szövegvilág – bár lényegét megőrzi – különböző típusú szövegek esetében különböző módon valósul meg (Tolcsvai Nagy 2001. 124).

(3c) DOBI 2006, 67.

Kocsány Piroska 1996-ban megjelent *Szövegnyelvészet és szövegtan* című tanulmányában (1996) – a mondatok közötti névmási utalások vizsgálatának tanulságaként – abból a kérdésből indul ki, hogy egyáltalán „nyelvészet-e a szövegnyelvészet, avagy más, önálló, független tudomány?” Nyilvánvalóvá válik számára, hogy „a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés” (Kocsány 1996, 152–153).

Az idéző részben az aktuális beszélő referenciális központja érvényesül, az idézetben viszont a referenciális központ áthelyezése vagy át nem helyezése hozza létre az idézés konvencionalizálódott mintázatait. A (3a)-ban az eredeti diskurzusnak, illetve a diskurzusrészlet visszaadásának a célja irányítja az idéző nyelvi tevékenységét, melynek következményeként a kimondott tartalom az eredeti diskurzust jellemző személy-, tér- és időbeli viszonyok működtetésével történik meg egyenes idézési módot eredményezve. Az idézés mód szerkezete is ezt reprezentálja: a két rész között szemantikai kapcsolat van, melynek alapja az, hogy az idézet egy másik személytől származó diskurzust kíván szó szerint átadni. A függő idézési módra – ahol az idéző a diskurzus propozicionális tartalmának visszaadásával is élhet – az jellemző, hogy az idézet megjelenítése során a referenciális központ nem helyeződik át arra, akihez az idézet köthető (3b). Az IDÉZÉS kidolgozása a két rész grammatikai függésével is ezt jeleníti meg: a főmondat a verbális cselekvést valósítja meg (*arra utal*), ezzel explicitté téve azt, hogy a mellékmondat egy szereplő megnyilatkozását közli. A (3c)-ben az *arra* mutató névmási elem – de emellett a *hogy* kötőszó is – a két eseményt reprezentáló tagmondat közötti grammatikai függést reprezentálja. Az *arra* itt az utalószó szerepét tölti be, de ezzel együtt azt jelöli, hogy a *utal* egy figurájának részletező kifejtése a mellékmondatban válik elérhetővé.¹⁸ Végül a kettő között létrejönnek azon, szabad függő idézésnek hívható esetek (3c), melyek során a referenciális központ szabad mozgása figyelhető meg: az elhangzottak hozzáférhetővé tételekor annak a referenciális központja is működésbe lép, aki elérhetővé teszi az idézetet és annak is, akihez az eredeti diskurzus vagy annak egy részlete köthető. A (3c)-ben egy diskurzus propozicionális összegzése egyfelől az aktuális megnyilatkozó referenciális központjából történik, de az ebbe ágyazódó, az

¹⁷ SANDERS-SPOOREN 1997, 85–86; TÁTRAI 2017, 940–941; CSONTOS-TÁTRAI 2008, 67.

¹⁸ Vö. KUGLER 2017, 844–845.

idézett megnyilatkozóhoz köthető szövegrészeket az idézőjelek alkalmazása teszi felismerhetővé. Az írásjellel jelölt részekben tehát az ő referenciális központja érvényesül.

5. Az idézés megalkotásakor a szövegalkotó kiszakítva az eredeti kontextusából az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át. Az idéző adaptív tevékenysége, (újra)konstruálási folyamata az idéző részt, illetve annak összetevőit és kifejtettségét, de emellett az idézetet, illetve annak hozzáférhetővé tételét érinti. Az idézések ezáltal megalkothatók szubjektívan és kevésbé szubjektívan. Az idézetek eltérő fokon ágyazódhatnak a szövegbe, különböző módon és mértékben járulhatnak hozzá az adott diskurzus jelentéséhez. Ezzel együtt az idézésben működő figyelemirányítás többféle módon működhet. Az idézés a figyelemirányítás szempontjából egyfelől referenciapontszerkezetenként¹⁹ működhet, melyben először az idéző rész áll a figyelem központjába, majd – a kiterjedő aktivációval, mely során az idéző rész által aktivizált és asszociált jelentés miatt az idézet idézetként való értelmezése könnyen hozzáférhetővé válik – az idézetként megkonstruált szövegrész. Az idéző rész működése addig áll fenn, míg a konceptualizáció be nem teljesedik. Az idéző adaptív tevékenysége miatt viszont az is megfigyelhető, hogy az idéző rész is kerülhet a figyelem központjába, illetve az is a figyelem előterébe kerülhet, az idézet pedig az idéző részben kifejtett vagy összegzett jelentéstartalomnak, illetve az adott diskurzus egy összetevőjének lehorgonyzását végezheti el.

Bibliográfia

CSONTOS–TÁTRAI 2008

CSONTOS Nóra–TÁTRAI Szilárd: Az idézés pragmatikai megközelítése. (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22. 2008, 59–119.

CSONTOS 2009

CSONTOS Nóra: *Az írásjelek alkalmazásának alakulástörténete a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2009. Internet: doktori.btk.elte.hu (Letöltés: 2020. 04. 17.)

CSONTOS 2012

CSONTOS Nóra: Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. In: *Konstrukció és jelentés*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor és TÁTRAI Szilárd. Budapest, ELTE BTK, 2012, 195–210.

CSONTOS 2016

CSONTOS Nóra: Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3. 2016, 1–19. Internet www.jeny.szte.hu (Letöltés: 2020. 04. 21.)

KUGLER 2017

KUGLER Nóra: Az összetett mondat. In: *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2017, 806–895.

¹⁹ TOLCSVAI NAGY 2010, 79–81.

LANGACKER 2008

Roland W. LANGACKER: *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2008.

LEVINSON 1983

Stephen C. LEVINSON: *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

MARMARIDOU 2000

Sophia S. MARMARIDOU: *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2000.

SANDERS–SPOOREN 1997

José SANDERS–Wilbert SPOOREN: Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Eds. Wolf-Andreas LIEBERT–Gisela REDEKER–Linda WAUGH. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 1997, 85–112.

TÁTRAI 2011

TÁTRAI Szilárd: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2011.

TÁTRAI 2017

TÁTRAI Szilárd: Pragmatika. In: *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2017, 899–1058.

TOLCSVAI NAGY 2010

TOLCSVAI NAGY Gábor: *Kognitív szemantika*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2010.

TOLCSVAI NAGY 2017

TOLCSVAI NAGY Gábor: Bevezetés. In: *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2017, 23–74.

TOLCSVAI NAGY 2017

TOLCSVAI NAGY Gábor: Jelentéstan. In: *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2017, 207–466.

VERSCHUEREN 1999

Jeff VERSCHUEREN: *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland, Arnold, 1999.

Idézett művek jegyzéke

DOBI 2006

DOBI Edit: A formális nyelvi elemzés lehetőségei a szövegek reprezentációjában. In: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 64–79.

HÁMORI 2010

HÁMORI József: Az anyanyelv szerepe a magyarság jövőjében – az agykutató szemével. *Magyar Orvosi Nyelv* 1. 2010, 18–19.

JENEY 2016

JENEY Éva: Biblioterápia, irodalomterápia. *Helikon* 62/2. 2016, 151–155.

KISS 2016

KISS László: Decsy Sámuel (1742–1816) az orvosi nyelvújítás programadója. *Magyar Orvosi Nyelv* 1. 2016, 23–26.

PAPP 2016

PAPP Ágnes Klára: Katarzis és karnevál. *Helikon* 62/2. 2016, 181–191.

SÓLYOM 2014

SÓLYOM Réka: *Kommunikációs gyakorlatok*. Budapest, Patrocinium, 2014.

SZATHMÁRY 2009

SZATHMÁRY István: Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer. *Magyar Nyelvőr* 133/2. 2009, 150–155.

TÁTRAI 2006

TÁTRAI Szilárd: A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 157–172.

STÍLUSELEMÉK VONZÁSÁBAN A NYELVEN BELÜLI FORDÍTÁS ÉS AZ AUSTEN-PROJEKT

DOBOS CSILLA

1. Bevezetés

A világ egyik legnagyobb könyvkiadó vállalatának, az 1989-ben alapított HarperCollins Kiadónak (HarperCollins Publishers LLC) a kezdeményezésére indult el az Austen-projekt, amelynek legfőbb célja röviden így összegezhető: Jane Austen (1775–1817) műveinek átdolgozása és újraértelmezése a 21. században. A projekt keretében népszerű kortárs írókat kértek fel arra, hogy – a modern kor emberének világlátását alapul véve – saját stílusukban gondolják újra és öltöztessék fiatalos köntösbe Jane Austen regényeit. A projekt célul tűzte ki azt is, hogy az átdolgozás során a szereplők és az eredeti történetek ne változzanak, azonban a 19. század világából 21. századi környezetbe kerüljenek.

A projektben az író hat regényét dolgozták, illetve dolgozzák át. A kiválasztott művek a következők: *Sense & Sensibility* (Értelem & érzelem), *Northanger Abbey* (A klastrom titka), *Pride & Prejudice* (Büszkeség & balítélet), *Emma* (Emma), *Persuasion* (Meggyőző érvek) és a *Mansfield Park* (A mansfieldi kastély). A népszerű történetek tehát változatlanok maradnak az újraértelmezés során, a stílus azonban megújul. A projekt további célja, hogy megismertesse és megszerettesse a modern olvasóval a 19. századi regényeket és kedvet ébresszen benne az eredeti művek elolvasásához is.

Az első átdolgozás, Joanna Trollope *Sense & Sensibility* című műve 2013-ban jelent meg angolul, majd 2014-ben Dudik Annamária Éva fordításában *Értelem & érzelem*. *Jane Austen nyomán* címmel látott napvilágot magyarul a Kossuth Kiadó gondozásában. Ezt követte a *Northanger Abbey*, amelyet Val McDermid skót bestsellerkrimi-író öltöztetett modern köntösbe. Az átdolgozás hazánkban *A klastrom titka*. *Jane Austen nyomán* címmel 2015-ben jelent meg Gálovölgyi Judit fordításában a Kossuth Kiadó gondozásában. A projekt harmadik kötete az egyik legnépszerűbb austeni regény, az *Emma*, a negyedik pedig a *Büszkeség és balítélet*. Ezeknek a regényeknek a modern átíratát R. Alexander McCall Smith, az Edinburgh-i Egyetem professzor emeritusa, krimi és gyermekkönyv író (*Emma*. *A Modern Retelling*), illetve Elizabeth Curtis Sittenfeld, amerikai író készítette el (*Eligible: A Modern Retelling of Pride & Prejudice*).

Az alábbiakban az Austen-projektben átdolgozott *Értelem és érzelem* című regényről lesz szó egy speciális nézőpontból, nevezetesen a nyelven belüli (intralingvális) fordítás szempontjából.

2. Nyelven belüli fordítás régen és ma

Jakobson 1959-ben megjelent írása óta a fordítástudományban az alábbiak szerint definiáljuk a nyelven belüli fordítást: intralingvális fordítás során a nyelvi jelek értelmezése ugyanazon nyelv más jeleivel történik,¹ vagyis az intralingvális fordító az eredeti szöveget ugyan-

¹ JAKOBSON 1959, 232–239.

azon nyelv más eszközeivel fogalmazza meg. Az időszámításunk szerinti '90-es években így írt erről Quintilianus: „Mert ha a kifogástalan beszédnek csak egyféle módja volna, joggal gondolhatnánk, hogy elődeink eltorlaszolták előttünk az utat: valójában a lehetőségeknek se szeri, se száma, s ugyanoda ezerféle úton lehet eljutni.”²

Az ókori Rómában az iskolákban fontos szerepet kapott a szövegek értelmezése, ami különböző módszerek segítségével és különböző nehézségi szinteken történt. A grammatikai osztályokban a retorikai előgyakorlatok során például Aiszóposz meséit kellett először „tisztá és a szokásostól semennyivel sem emelkedettebb hangon”³ elmesélni, majd – a szavak megváltoztatásával – kellett a történetet elmagyarázni, illetve „merészebben” parafrázálni, „melynek során megengedett, hogy bizonyos részeket lerövidítsenek és feldíszítsenek, de csak úgy, hogy a mű értelme ép maradjon”.⁴ Ez a – római iskolákban közkedvelt – szabad szövegszerkesztési mód nagyon közel áll a nyelven belüli fordításhoz és a különböző stílusrétegek közötti átjáráshoz.

Hasonló, bár nehezebb feladatot jelentett a grammatikus osztályok tanulói számára a latin és görög irodalmi szövegek egyszerűbb formában történő átfogalmazása, amikor a tanulók saját szavaikkal újraértelmezték az eredeti történetet, az eredeti szereplőkkel. Quintilianus *Szónoklattan* című művének *Az utánzásról* szóló fejezetében így ír erről a módszerről: „Mert igaz, hogy a kigondolás volt először, s ez a legfontosabb, de az is igaz, hogy amit egyszer jól kigondoltak, érdemes követni.”⁵

A rétori iskolákban is gyakran kaptak a tanulók olyan feladatokat, amelyek a nyelven belüli fordításhoz kapcsolódtak. Ilyen volt például a régi szónokok beszédeinek az értelmezése, majd különböző retorikai és stilisztikai eszközökkel történő parafrázálása. Quintilianus erről így vélekedett: „[...] a paraphrasisz ne pusztá átfogalmazás legyen, hanem erőpróba és vetélkedés ugyanazon gondolati tartalom kifejezésében. Ezért nem értek egyet azokkal, akik ellenzik a latin nyelvű beszédek átdolgozását, mert szerintük bármit is próbálnánk másként mondani, az szükségszerűen csak rosszabb lehet, hiszen a legalkalmasabb kifejezést az adott szónok már fölhasználta. Nem kell ugyanis eleve kilátástalannak tartanunk, hogy a meglévőnél jobb megoldást találunk, másrészt az ékesszólást sem alkotta a természet oly meddőnek és szegényesnek, hogy egy gondolatot csak egyszer lehetne jól megfogalmazni.”⁶ A régebbi szövegek újrafogalmazására irányuló feladatok meghatározták a generációk közötti nyelvi és irodalmi kapcsolatok aktív fejlődését is: a szövegek újraértelmező átalakítása megmutatta, hogy minden nemzedék egyrészt átveszi, másrészt alakítja az elődök nyelvhasználatát.⁷

A digitális világban szintén átalakítjuk az információt, a verbális és a nonverbális információt egyaránt. Nemrég például a countryzene koronázatlan királynője, Dolly Parton indított el egy „fotómontázs-kihívást” a közösségi médiában. Négy fényképből álló montázsával az énekesnő azt kívánta szemléltetni, hogy mennyire más arcunkat mutatjuk meg a különböző közösségi oldalakon (a megállapítás értelemszerűen azokra vonatkozik, akik használják ezen oldalakat): a LinkedInre komoly, hivatalos, műtermi fotót teszünk, a Facebookon kedves családi fotó van, lehetőleg gyerekekkel és kutyákkal, macskákkal, az Instagramra lazább, menő és vagány, „celebes” fotó, míg a Tinderre szexis fénykép kerül.

² QUINTILIANUS 2008, 694.

³ QUINTILIANUS 2008, 126.

⁴ QUINTILIANUS 2008, 126.

⁵ QUINTILIANUS 2008, 680.

⁶ QUINTILIANUS 2008, 693–694.

⁷ HELL 2009, 9–10.

A magunkról közölni kívánt nonverbális üzenetet a közösségi oldal jellegétől függően választjuk meg, mint ahogyan a verbális kommunikációban a nyelvhasználatot és a stiluselemeket a situáció jellegétől. Minden fotón ugyanaz a személy szerepel, mint ahogyan minden parafrázissal létrehozott verbális üzenetnek is ugyanaz az alapja.

3. Szakszövegek és irodalmi szövegek intralingvális fordítása

Heltai Pál *Mitől fordítás a fordítás* című művében⁸ – Ernst-August Guttra⁹ hivatkozva – részletesen kifejti, hogy az intralingvális fordításra jellemző értelmező nyelvhasználat rendszerint két alapvető okra vezethető vissza: (1) a nyelvhasználat másodlagos kommunikációs helyzetben történik, (2) a másodlagos befogadókknak eltérő a kognitív környezete, vagyis eltérő a világlátása, a tudása, a nyelvhasználati kompetenciája, eltérőek a világra vonatkozó ismeretei.¹⁰ Az intralingvális fordítás célja pedig – különösen akkor, ha az átírás az ifjabb generáció számára készül – a feldolgozási erőfeszítés csökkentése és ezáltal a szöveg befogadásának a könnyítése. Mindez pontosan összecseng az Austen-projekt célkitűzéseivel: a 21. századi célközönség számára olvashatóvá és (remélhetően) népszerűvé tenni a modern átíratot és ezáltal az eredeti művet is.

Tudományos szövegek esetében intralingvális fordítással igen eredményesen valósítható meg az említett cél. Ezt igazolja az alábbi, a kémia tudományterületéről származó példa is:

- „Az organikus anyag oxigén deficites oxidációja során a kialakult policiklikus aromás szénhidrogének sp² hibridizációs hálózatot alkotnak. Az antracén és a citozin analógjának reakciómechanizmusa karcinogén folyamatnak tekinthető.”
- „A szervesanyag tökéletlen égése során többbaromás gyűrűből álló molekulák keletkeznek az atompályák egyedi felállásában. A három benzolgyűrűből álló molekula és DNS egyik aminosavjának a reakciója daganatos megbetegedések kialakulását eredményezi.”
- „A fa eltüzelése során keletkező füst rákot okoz.”¹¹

Szakszövegek intralingvális fordításának rendszerint az a célja, hogy a laikusok is megértsék az üzenetet. Ilyenkor az intralingvális fordító megváltoztatja a különböző lexikai, terminológiai, szintaktikai és szövegszerkesztési eszközök azon részét, amelyről úgy véli, hogy befogadásuk komoly szakmai tudáshoz és fejlett nyelvhasználati kompetenciához kötött. Arra törekszik, hogy ugyanazt az üzenetet olyan nyelvi jelekkel fogalmazza meg, amelyek – a feltételezett másodlagos kommunikációs szituációban – lehetővé teszik a befogadást és csökkentik a feldolgozási erőfeszítést.

Irodalmi művek intralingvális fordításakor ettől eltérő és sokkal összetettebb a célrendszer. A művészeti alkotások értelmezésében kevésbé (vagy egyáltalán nem) releváns a tudomány világára jellemző *szakember – laikus* szembeállítás. Továbbá a szakszövegeket jellemző terminológia (megfelelő terminológiai tudás birtokában és a szükséges terminológiai munka elvégzését követően) inter- és intralingválisan egyaránt fordítható és magyarázható, ami az irodalmi alkotások esztétikai értékét rejtő nyelvi eszközökről csak részben mondható el. Mindemellett a nyelven belüli fordítás az irodalom területén¹² is sokféle utat kínál ugyanazon történet eltérő nyelvi reprezentációjához.

⁸ HELTAI 2014, 260–283.

⁹ GUTTA 1991, 73.

¹⁰ HELTAI 2014, 261–262.

¹¹ BELZA 2020, 5–6.

¹² BUNDULA 2009; BODROGI 2019.

4. Ezerféle út – egy szöveg

Az intralingvális fordítás határainak a kijelölésekor mindig a szöveg a kiindulópont, soha nem a valóság, pontosabban annak egy szelete. Ez utóbbi csak közvetve lehet az intralingvális fordítás forrása. Ugyanarról a valóságszeletről sokan, sokféleképpen írhatnak vagy nyilatkozhatnak, számos nézőpontból világíthatják meg ugyanazt a tényt. Az ezernyi lehetőség közül az adott szituációban azonban csak egy valósul meg: a politikus az adott helyzetben, az adott időpontban, egy bizonyos módon fejt ki nézeteit, holott másképp is fogalmazhatott volna, más nyelvi és stilisztikai eszközöket is igénybe vehetett volna. Ehhez hasonlóan a tanár az adott tantermi diskurzusban vagy az orvos az adott klinikai szituációban az *ott és akkor* megszülető szövegben magyarázza el a tananyagot, illetve a terápiát. Feldmár András, világhírű pszichológus mondta egyik előadásában, hogy: „Más sincs, mint kihagyott lehetőség. Minden 'igenhez' végtelen számú 'nemet' kell mondanunk. A lehetőségek birodalma végtelen, a megvalósuló aktualitás fájdalmasan véges. Választanunk kell, állandóan, megállás nélkül.” A „lehetőségek birodalma végtelen” a nyelvben is: véges számú eszközzel végtelen számú mondatot tudunk létrehozni,¹³ de az írás lineáris, beszédünk pedig időhöz kötött, így a végtelen számú lehetőségből az adott szituációban mindig csak egy valósul meg. Ez az egyetlen realizált nyelvi reprezentáció, ez az egyetlen megvalósult szöveg képezi a forrását minden intralingvális fordításnak. Jelen esetben: Austen *Értelem és érzelem* című regénye.

Újabb érdekes kérdés, hogy egy adott szövegnek hányféle fordítása lehet. Nyelvközi fordítás esetében talán könnyebb a válasz: annyi fordítás képzelhető el, amennyi nyelv létezik. Elméletileg ez igaz, azonban a valóságban nem. Gondoljunk például a bibliafordításokra. Közismerten a biblia a leggyakrabban és a legtöbb nyelvre lefordított mű a világon, azonban mind a mai napig nem készült el minden nyelvre a fordítás (aminek természetesen nem csak nyelvi okai vannak).

Nyelven belüli fordítás esetében nehezebb a kérdést megválaszolni, mert a „lehetőségek birodalma végtelen”, azonban a realitás gátat szab az intralingvális fordítói ambícióknak és egy-egy szövegnek rendszerint csak egy vagy néhány intralingvális fordítása van. Kivételt éppen a bibliai szövegek képeznek, amelyeknek nagyon sok intralingvális változatuk létezik. Ezek a változatok rendszerint különböző, eltérő kognitív környezettel (eltérő világlátással) rendelkező célcsoportok számára készültek. 2012-ben látott napvilágot például Fabiny Tamás, teológus, püspök *Ajtórénsyi zsoltár – Zsoltárok és imádságok új formanyelven*¹⁴ című műve, amelyben – ahogyan azt a cím is sugallja – új köntösben ismerteti meg az olvasót a zsoltárokkal. A fűlszöveg és az ajánlás szerint a kötet elsősorban fiataloknak készült, akik „új formanyelven” kívánnak Istenről és Istenhez szólni. (Az Austen-projekt is a fiatalokat jelölte meg célcsoportként, elsősorban az ő nyelvhasználatukat figyelembe véve készültek el az intralingvális fordítások.) A befogadási erőfeszítés könnyítésére és a modernizálásra irányuló törekvés különösen szembeűnő, ha összehasonlítjuk a korábbi fordításokat a Fabiny Tamás könyvében található fordítással.

A korábbi fordításokban így hangzik a 150. zsoltár vége: Káldi-Neovulgáta: *Minden lélek dicsérje az Urat! ALLELUJA!*¹⁵; Szent István Társulati Biblia: *Minden élő dicsérje az Urat! Alleluja!*¹⁶; a Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája: *Minden lélek dicsérje az*

¹³ CHOMSKY 1999.

¹⁴ FABINY 2012.

¹⁵ Zsolt 150,6 Internet: szentiras.hu/KNB/Zsolt150 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 07.)

¹⁶ Zsolt 150,6 Internet: szentiras.hu/SZIT/Zsolt150 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 07.)

*Urat! Dicsérjétek az Urat!*¹⁷; Károli Gáspár revideált fordítása: *Minden lélek dicsérje az Urat! Dicsérjétek az Urat!*¹⁸

Fabiny Tamás könyvében az alábbiakat olvashatjuk:

*Fejkendősnénik, öltönyös urak,
gyári melósok és farmeros fiatalok:
dicsérjétek az Urat.
Minden ember dicsérje az Urat!*¹⁹

5. Jane Austen műveinek inter- és intralingvális fordítása

Az író műveinek megjelenésétől számítva több mint 200 év telt el,²⁰ a magyar nyelvű fordításokra pedig hozzávetőlegesen 150 évet kellett várnunk.²¹ Jane Austen első, magyarul megjelent műve a *Büszkeség és balítélet* című regénye volt, amely Szenczi Miklós fordításában az Európa Kiadó gondozásában látott napvilágot 1958-ban. Ezt követően több fordítás is megjelent: 2006-ban Bánki Dezső és Loósz Vera, egy évvel később, 2007-ben Hegedűs Emőke, majd 2013-ban, a regény első megjelenésének 200. évfordulója alkalmából Weisz Böbe készítette el a regény új fordítását. 2017-ben jelent meg a legfrissebb kiadás, Sárossy-Beck Anita fordításában.

Austen *Büszkeség és balítélet* című regénye kiváló példa a különböző jelrendszerek közötti, ún. interszemiotikai fordításra is. Jakobson – az inter- és intralingvális fordítás mellett – a fordítás harmadik típusának tartotta a szemiotikai rendszerek közötti (interszemiotikai) fordítást. Itt a verbális jelek interpretációja olyan szemiotikai rendszer által történik, amelyik nem (vagy csak részben) tartalmaz verbális jeleket (pl. mesének balettként történő feldolgozása, irodalmi művek megfilmesítése, megzenésítése stb.). Austen *Büszkeség és balítélet* című regénye alapján több sorozat (1958, 1967, 1995) és film (1938, 1940, 1952, 1957, 1961, 1980, 2003, 2005, 2016), valamint egy musical is született (1993).

A *Büszkeség és balítélet*hez hasonlóan, sok fordítás készült Austen *Értelem és érzelem* című műve alapján is. A regényt elsőként Borbás Mária fordította magyarra 1976-ban, majd ezt követően – többek között – Sillár Emőke, Hegedűs Emőke és Barcza Gerda készített magyar nyelvű fordításokat. A regényhez számos interszemiotikai fordítás is kapcsolódik, készültek filmes változatok (1971, 1981, 1995) és egy televíziós minisorozat (2008). Az 1811-ben megjelent eredeti művet – a számos interlingvális fordításon kívül – az Austen-projekt keretében 2013-ban angolra is lefordították. Az angolról angolra történő intralingvális fordítás során Joanna Trollope a cselekményt és a szereplőket a 21. századba helyezte át. Ezt követően, 2014-ben került sor Trollope művének magyar nyelvű fordítására. A fordítást Dudik Annamária Éva készítette, akinek a munkája nem közvetlenül kötődik tehát az eredeti austeni mű magyar fordításaihoz, „csak” Joanna Trollope 2013-as intralingvális fordításához (vö. *I. ábra*). Ebben az esetben az eredeti austeni mű és Dudik Annamária Éva fordítása között hamis vagy ál intralingvális fordításról beszélünk. Az átlag befogadó egy idegen nyelvről magyarra fordított regény olvasásakor rendszerint nem tudatosítja, hogy fordítást olvas, a fordító nevét gyakran meg sem nézi, így a Trollope mű olvasásakor

¹⁷ Zsolt 150,6 Internet: szentiras.hu/RUF/Zsolt150 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 07.)

¹⁸ Zsolt 150,6 Internet: szentiras.hu/KG/Zsolt150 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 07.)

¹⁹ FABINY 2012.

²⁰ *Értelem és érzelem*: 1811; *Büszkeség és balítélet*: 1813; *A mansfieldi kastély*: 1814; *Emma*: 1815; *Meggyőző érvek*: 1818; *A klastrom titka*: 1818.

²¹ *Értelem és érzelem*: 1976; *Büszkeség és balítélet*: 1958; *A mansfieldi kastély*: 1976; *Emma*: 1976; *Meggyőző érvek*: 1980; *A klastrom titka*: 1983.

is kialakulhat egy hamis képzet az olvasó fejében: a számára magyarul ismert *Értelem és érzelem* című mű átdolgozását tartja a kezében.

Jane AUSTEN: <i>Sense and sensibility</i> . London Printed for the author, By C. Roworth, Bell-yard, Temple-bar, Published by T. Egerton, Whitehall, 1811.	nyelven belüli fordítás angolról angolra regiszterváltással →	Joanna TROLLOPE: <i>Sense and Sensibility</i> . London, Harper-Collins Publishers, 2013.
nyelvek közötti fordítás angolról magyarra ↓		nyelvek közötti fordítás angolról magyarra ↓
<i>Értelem és érzelem</i> . Ford. BORBÁS Mária. Budapest, Európa Kiadó, 1976. <i>Értelem és érzelem</i> . Ford. BORBÁS Mária. jav. kiad. Budapest, Palatinus, 2006. <i>Értelem és érzelem</i> . Ford. SILLÁR Emőke. Budapest, Ulpius-ház, 2006. <i>Értelem és érzelem</i> . Ford. HEGEDŰS Emőke. Rétság, Rebeka és Panni, 2007. <i>Értelem és érzelem</i> . Ford. BARCZA Gerda. Szeged, Lazi, 2009. <i>Értelem és érzelem</i> . Ford. BORBÁS Mária. Helikon Kiadó, Palatinus Kiadó, 2017.	hamis (ál) nyelven belüli fordítás magyarról magyarra regiszterváltással → csak az olvasók egy részének képzetében létező intralingvális fordítás	Joanna TROLLOPE: <i>Értelem és érzelem. Jane Austen nyomán</i> . Ford. DUDIK Annamária Éva. Budapest, Kossuth Kiadó, 2014.

1. ábra

Austen Értelem és érzelem című művének nyelvközi és nyelven belüli fordításai

6. Joanna Trollope: *Értelem és érzelem*. Jane Austen nyomán

Az *Értelem és érzelem* modern átíratát elkészítő Joanna Trollope angol író, akinek a könyvei a bestseller listákon szerepelnek, 1996-ban II. Erzsébet királynőtől megkapta a Brit Birodalom Érdemrendjét. Az *Értelem és érzelem. Jane Austen nyomán* című könyvének borítóján ezt olvashatjuk: „Joanna Trollope a rá jellemző bölcsességgel és érzékenységgel öltözteti fiatalos, modern köntösbe az *Értelem és érzelem* történetét.” A komoly hazai és

nemzetközi sikereket elért író nő Austen átiratát azonban nem övezi egyértelmű elfogadottság és népszerűség.

A fülszövegben és a kiadói reklámokban Trollope művének műfaját *modern átiratként* határozták meg, ami összecseng a projektben szereplő többi mű angol intralingvális fordításának címével, illetve alcímével: például *Emma. A Modern Retelling*; *Eligible: A Modern Retelling of Pride & Prejudice*.

Az alábbiakban Trollope könyvének első három fejezete alapján néhány olyan jellemzőt mutatunk be, amelyek a nyelven belüli fordítással és az átváltási műveletek használatával kapcsolatosak.

Formai szempontokat alapul véve az első és legszembeötlőbb különbséget a művek fejezetekre történő tagolásában találjuk. Trollope három nagy (római számokkal jelölt) részre és 19 fejezetre tagolta könyvét, az eredeti mű és annak nyelvközi fordításai 50 fejezetet tartalmaznak. Az *Értelem és érzelem* magyar nyelvű fordításainak leütés száma (fordítástól függően) 693 000 és 716 000 n között mozog, Trollope magyarra fordított műve pedig 625 974 leütést tartalmaz, tehát az átiratról készített magyar fordítás rövidebb, mint a magyar nyelvű fordítások.

Trollope – az Austen-projekt célkitűzéseivel összhangban – könyvében megőrizte az összes szereplőt, nevüket azonban részben megváltoztatta, modernizálta. Például Elinor Dashwoodot az átiratban Ellie-nek, Margaretet Mags-nek, Edward Ferrarst Ednek, John Willoughby-t Willsnek, Brandon ezredest Billnek, Sir John Middletonot pedig Jonno-nak hívják.

Az említett formai különbségek kevésbé jelentősek, mint a tartalmiak, azonban már a formai különbségek meglétéből is következik, hogy Trollope az átirat elkészítésekor nem elsődlegesen lokális (a szöveg bizonyos részeit, csak egy-egy mondatot vagy kifejezést érintő), hanem globális (az egész szöveget érintő)²² nyelven belüli fordítási eljárásokat alkalmazott, és így az eredeti szöveget jelentős mértékben megváltoztatta. Mondhatnánk úgy is, hogy – a felkérésnek megfelelően – valóban teljesen új köntösbe öltöztette az eredeti művet. További érdekes (jelen cikkben terjedelmi okok miatt nem tárgyalható) kérdés lenne annak elemzése, hogy Austen eredeti történetének szereplői hogyan mutatnak ebben a modern „szerelésben”.

A nyelvközi fordításra jellemző átváltási műveletek többsége előfordul a nyelven belüli fordításokban is, különbségeket az egyes műveletek előfordulásának a gyakoriságában tapasztalunk.²³ Joanna Trollope könyvére – a lexikai átváltási műveletek köréből – kiemelten jellemzőek az ún. betoldások és kihagyások. A betoldások közül különösen szembeötlőek a 21. századi infokommunikációs eszközök világát tükröző szavak, kifejezések és mondatok. Az alábbiakban olvashatunk néhány példát, amelyek olykor talán túl harsányan, túlságosan direkt módon utalnak arra, hogy a regény cselekménye nem a 19., hanem a 21. században játszódik:

- „Margaret szokásához híven az iPod fülhallgatójával babrált, amelynek zsinórját szórakozottan mindig egy nagy csomóba gubancolta össze.” (TROLLOPE 2014, 13.)
- „[...] Margaret, aki most már fülhallgatóval a fülében ült az asztalnál, és csak bámult maga elé.” (TROLLOPE 2014, 17.)
- „[...] és jöhettek [...] a hatalmas, lapos televízió-képernyők minden gyönyörű XVIII. századi kandalló fölé.” (TROLLOPE 2014, 19.)

²² DOBOS 2014, 61–75.

²³ DOBOS 2015, 63–80.

- „Margaret kitepte a fülhallgatót a füléből, az ablakhoz vágatott, és [...]” (TROLLOPE 2014, 25.)
- „Margaret megint a fülébe dugta a fülhallgatót. A beszélgetés számára ismét unalmas fordulatot vett.” (TROLLOPE 2014, 28.)
- „Sir John a számítógép képernyőjére pillantott. – Tizenöt perc múlva konferencia-beszélgetésem lesz Hamburggal és Oszakával.” (TROLLOPE 2014, 46.)
- „Barátságosan megpuszilta Elinort, atyáskodva elővett egy laptopot és [...]” (TROLLOPE 2014, 49.)
- „John megfogta a távirányítót, és a képernyő felé fordította.” (TROLLOPE 2014, 53.)

Hasonló a szerepe azoknak a betoldásoknak is, amelyek a modern korra jellemző kórházi körülményekre, bevásárlási lehetőségekre, autókra, háztartási cikkekre, fogápolásra, cégekre és szervezetekre vonatkoznak:

- „Egyedül volt abban a műanyagokkal teli, névtelen kórteremben a rengeteg cső, monitor és szívfigyelő berendezés között [...]” (TROLLOPE 2014, 15.)
- „Hozott egy csokor virágot valamelyik szupermarketből Belle-nek – a celofáncsomagoláson még a húsz százalék kedvezményt hirdető matrica is rajta volt.” (TROLLOPE 2014, 18.)
- „Valóban felháborítóan hamar jelent meg Henry halála után luxuskategóriás, négykerék-meghajtású Toyota terepjáróban, Harryvel a babaülésben [...]” (TROLLOPE 2014, 18.)
- „Elinor nagy adag fogkrémhabot köpött a mosdókagylóba.” (TROLLOPE 2014, 29.)
- „– Jelentkeztem az Amnesty Internationalhez, de azt mondták, egyetlen állásukhoz sem vagyok elég képzett. Ugyanezt közölték velem az Oxfamnél is. [...] a Human Rights Watch esetleg hajlandó behívni meghallgatásra, ha jogi diploma lesz a kezemben.” (TROLLOPE 2014, 36.)
- „[...] néhány fácpárossal teli fagyasztóval [...]” (TROLLOPE 2014, 43.)

A stíluselemek erőteljes változása nyomon követhető a betoldásokban a lexikai egységek szintjén is. Az író olyan, a vulgáritás határát érintő kifejezéseket használ, amelyek – az író feltételezett szándéka szerint – egyrészt a modern korra, másrészt a hétköznapi stílusra utalnak, mindenképpen nagyon távol állnak azonban Austen világától:

- „– Fogd be, fogd már be, ku...” (TROLLOPE 2014, 12.)
- „Valószínűleg sok időt töltött a férfi ölében, tökéletesen alakítva a szexi kiscicát [...]” (TROLLOPE 2014, 19.)
- „– Smárolnak – grimaszolt Margaret. – Fanny John ölében ül, és smárolnak.” (TROLLOPE 2014, 20.)
- „Mindenki depizik a költözés miatt.” (TROLLOPE 2014, 20.)
- „– Dugulj már el, Mags! – ripakodott rá Elinor a konyha másik végéből.” (TROLLOPE 2014, 27.)
- „– Király a kocsid!” (TROLLOPE 2014, 39.)
- „– Állati jól nézel ki!” (TROLLOPE 2014, 40.)

7. Lokális és globális intralingvális fordítás

Trollope intralingvális fordítását alapvetően határozzák meg a globális lexikai, szemantikai és szövegszervezési átalakítások. Számos intralingvális irodalmi fordítás esetében akár mondatonként is szembe állítható és párhuzamosan elemezhető az eredeti, valamint a fordí-

tott mű. Gyakoribb az olyan intralingvális fordítás, amelyben vannak lokális és globális átalakítások egyaránt, erre példa Kosztolányi Dezső *Aranysárhány* (1925) című regénye, amelyet maga a szerző alakított át az ifjúság számára. Ebben az „átdolgozott, ifjúsági kiadásban”, amely 1932-ben látott napvilágot, egyaránt találunk lokális (pl. szavak, mondatok cseréje, kihagyása, betoldása stb.), és globális átalakításokat (pl. egész bekezdések átírása, fejezetek kihagyása, több oldalas szövegrészek egy-két mondatban történő összegzése, tematikus változtatások, szereplők, történetek teljes kihagyása stb.).²⁴ Utóbbiak olyan jelentősek, hogy az intralingvális fordítás határait feszegetik. Ezzel szemben a prototipikus lokális intralingvális fordítások, amelyeket nagy számban alkalmazott Kosztolányi, lehetővé teszik a mondatonkénti vagy kisebb szövegrészenkénti összehasonlító elemzést. Az alábbiakban erre látunk egy példát:

1925. évi eredeti mű:

„*Alig hiszem – szólt Bandi álmosan és itta az utolsó pohár édeset. – Az ilyen papírból van. Egy nyár, két nyár és vége. Hamar elrongyolódik.*”

1932. évi átdolgozott változat:

„*Alig hiszem – szólt Bandi álmosan s kihörpintett poharát. – Hiszen papírból van. Egy nyár, még annyi se és vége.*”

Trollope művére nem jellemzőek a lokális intralingvális fordítások, művében nincsenek olyan részek, amelyek Kosztolányi fenti mondataihoz hasonlóan, párhuzamosan elemezhetőek. Figyelmes és alapos összehasonlító olvasást végezve lehet mindössze néhány olyan részt találni, amelyek lokális fordításként minősíthetők.

Borbás Mária fordítása (2. old.):

„*Alig temették el Henry Dashwood urat, amikor, anyósának mindennemű értesítése nélkül, megérkezett gyermekével és személyzetével Mrs. John Dashwood. Senki sem vitathatta el ezt a jogát; a ház apjának halála óta a férjé.*”

Trollope (18. old.)

„*Valóban felháborítóan hamar jelent meg Henry halála után luxuskategóriás, négykerekű-meghajtású Toyota terepjáróban, Harryvel a babaiülésen, egy román nevelőnővel és annyi csomaggal, amennyit csak akkor hoz az ember, amikor egészen nyomatékosan hangsúlyozni kívánja, ki most már a főnök.*”

Borbás Mária fordítása (2. old.):

„*Mrs. John Dashwoodot sosem kedvelte férjének családja; de most sikerült csak igazán bebizonyítania, mennyire nincs tekintettel mások érzékenységére, ha úgy hozza az alkalom.*”

Trollope (18. old.)

„*Szemlátomást fel sem tűnt neki, milyen következménnyel járnak tettei, fel sem fogta, mennyire semmibe veszi annak a családnak az igényeit...*”

Borbás Mária fordítása (7. old.):

„*– Elég, ha annyit mondunk – szólt Mrs. Dashwood –, hogy nem hasonlít Fannyhoz. Ez magában foglal minden szeretetre méltó vonást.*”

Trollope (26. old.)

„*Edward nem sokkal nővére beköltözése után érkezett meg a birtokra, és először mindenki azt gondolta, hogy ez a magas, sötét hajú, félnék fiatalember – aki szöges ellentéte volt veszélyes kis dinamóként száguldozó nővérének – azért jött Norlandba, hogy megcsodálja, milyen ház pottyant varázslatos módon Fanny ölébe.*”

²⁴ BALOGH 2002, 76–88.

A régi irodalmi szövegek mai nyelvre történő fordítására, amely az intralingvális fordítások egyik leggyakoribb típusa, jellemző, hogy párhuzamos olvasáskor az eredeti mű és az átírat között viszonylag könnyű felfedezni a közvetlen kapcsolatot, az eltérő szavak mögött rejlő azonos valóságseleket. Ezt gyakran segítik az intralingvális fordítás ún. kulcsszavai, amelyek köré a szerző, majd a fordító felfűzi az információt. Az alábbi idézetben például, amelyben Péterfy Gergely, József Attila-díjas író meséli újra Ovidius műve²⁵ alapján *Akisz és Galatea* történetét,²⁶ a (medve)bocs az összekötő kapocs, a kulcsszó.

Ovidius:

*„Leltem két bocsot is, tudnak majd játszani véled,
ikrek: alig tudnád, melyik ez, melyik az, kitalálni;
borzas mackónak két kis bocs, bérc tetejében;
,Úrnőmnek szánom', mondtam, hogy rájuk akadtam.
Vesd ragyogó fejedet fel a tenger kékes öléből,
jer, Galatea, elém, itt van, ne utáld, az ajándék!”*

Péterfy Gergely 2020.:

„Ígért Polüphemosz Galateának mindent, ami csak eszébe jutott; ... hogy fog neki medvebocsokat, akikkel játszhat.”

Trollope könyvében viszonylag ritkán fordulnak elő olyan, Austen regényének szövegében is megtalálható, közös kulcsszavak, amelyek segítenek az egyes szövegrészek összekapcsolásában. Jellemző továbbá Trollope könyvére, hogy egy adott (rövid) bekezdést az intralingvális fordítás során részekre bont és művének különböző oldalain helyez el. Például Henry Dashwood betegségéről és halála előtti utolsó beszélgetéséről fiával, John-nal így ír Austen:

Borbás Mária fordítása (2. old.):

„Fiát hívták, amint a végveszély ismeretessé vált; és Dashwood úr a súlyos betegség sürgető erélyével a lelkére kötötte mostohaanyjának és húgainak érdekét.”

Austen rövid és tárgyilagos narratív szövegét Trollope jelentősen kibővíti és részletes leírást ad Henry Dashwood betegségének a körülményeiről:

Trollope (15. old.)

„Először úgy tűnt, csak a szokásos asztmarohamról van szó, melyet a kék inhalátor általában helyre hozott. Ezúttal azonban nem segített. Borzalmas volt látni apjukat levegő után kapkodni, mintha valaki láthatatlan párnát szorítana az arcára, és szörnyű volt a kórházba száguldó mentőautó látvány is, amelyet a félelemtől megbénulva követtek a saját autójukkal. Az ügyeleten kissé megkönnyebbültek, majd a magán kórteremben még jobban fellélegeztek, amikor apjuk el tudta mondani nekik, hogy a fiát, John szeretné látni.”

Trollope (16. old.)

„Elvégre is Henry Dashwood asztmás volt! A kék inhalátorok hozzá tartoztak a Dashwood család életéhez.”

²⁵ OVIDIUS 1982.

²⁶ PÉTERFY 2020, 80.

Trollope (17. old.)

„Henry halálos ágyán a Haywards Heath-i kórházban megbékélt Johnnal, a korábbi házasságából származó egyetlen fiával. Mindketten sírva fakadtak, és John ígéretet tett arra, hogy gondját viseli majd Belle-nek, valamint féltestvéreinek.”

A betoldások és a nyelvi megformálásban mutatkozó különbségek mellett Trollope könyvében több tartalmi eltérés is megfigyelhető az eredeti műhöz képest. Austen regényében Henry Dashwood halálakor („amint a végveszély ismeretessé vált”) fiát, John Dashwoodot hívták, míg Trollope átiratában Henry Dashwood szól a lányainak, hogy látni szeretné a fiát. Austen regényében Henry Dashwood kéri meg fiát, hogy támogassa mostohaanyját és húgait („lelkére kötötte mostohaanyjának és húgainak érdekét”), Trollope könyvében pedig John tett ígéretet arra, hogy apjuk halála után gondját viseli Belle-nek és féltestvéreinek.

A szereplők jellemzésénél még fokozottabban érvényesül az eredeti szövegrészek felbontására irányuló tendencia. Austen regényének első fejezete azzal zárul, hogy az író egymást követően, egy-egy bekezdésben bemutatja a három Dashwood lány főbb jellemvonásait. Az átiratban ilyen összefüggő jellemzést nem találunk, itt a szerző a cselekmény kifejtése során, rövid megjegyzésekben vagy gyakran párbeszédekben ismerteti meg az olvasót a szereplők tulajdonságaival. Az alábbi példában, amely Edward Ferrars jellemzéséről szól, a narratív elbeszélő szöveg párbeszéd alakul, amelyben az eredetitől sokkal konkrétabb információkkal, új tartalmi elemek bevonásával (pl. zöldbab széletelés, kirúgás az iskolából, drogosokkal való kapcsolat stb.) ismerheti meg az olvasó Edwardot:

Borbás Mária fordítása (7. old.):

„Jó értelmi képességekkel született, s neveltetése ezt csak öregbítette: Ám sem kedve, sem tehetsége szerint nem felelt meg anyja és nővére kívánságainak, akik azt szerették volna, ha Edward kitünteti magát mint... mint... maguk sem igen tudták, micsoda. Az volt a vágyuk, hogy ilyen vagy olyan módon, figyelemre méltó világti legyen. Anyja a politika irányába akarta terelni az érdeklődését, bejuttatni a parlamentbe, vagy kapcsolatot teremteni számára az akkori idők nagy embereivel. Edwardot azonban nem vonzották sem a nagy emberek, sem a hintók. Vágyai netovábbja a házi kényelem s a magánélet nyugalma volt.”

Trollope (26–28. old.)

„– Attól tartok, én afféle csödtömeg lennék – ismerte el nem sokkal az érkezése után. A konyhaasztal szélén ült, haja a szemébe lógott, és Belle utasításainak megfelelően zöldbabot szeletelt.

– Ó, ugyan – tiltakozott Belle azonnal barátságosan. – Egészen biztosan nem így van. Bizonyára inkább csak arról van szó, hogy nem kenyered az önfényezés.

Edward abbahagyta a széletelést, hogy leszedje a késről a rászorult nagy tarka bab-szemeket.

– Nos, Etonból kirúgtak – felelte kissé dacosan.

– Tényleg? – kérdeztek vissza mindannyian egyszerre.

Margaret kivette a füléből a fülhallgatót.

– Mit műveltél? – tudakolta őszinte érdeklődéssel.

– Én voltam egy-két semmirekellő alak őrszeme.

Margaret közelebb hajolt hozzá.

– Drogosok voltak? – kérdezte bizalmasan.

Edward a babra mosolygott.

– Olyasmik.

– Te is kipróbáltad? ...

- *Nem, Mags. ...így aztán mindannyiunkat kicsaptak. És ezt a mama azóta sem bocsátotta meg nekem. ... A mama azt akarja, hogy egy parlamenti képviselőnek dolgozzak.*
- *Valóban?*
- *Vagy hogy járjak jogi egyetemre, és legyek magam is ügyvéd. Azt akarja, hogy csináljak valami... valami...*
- *Valamit, amivel fel lehet vágni. – fejezte be Elinor.*
- *Pontosan – mosolygott rá Edward.*
- *Miközben te – nyomta vissza Belle szelíden a kést Edward kezébe – valójában mivel szeretnél foglalkozni?*
- Edward kiválasztott egy újabb babot.*
- *Szívesen végeznék valamilyen közösségi munkát. Tudom, hogy ez kicsit nyálasan hangzik, de én nem vágyom nagy házra, meg autóra, meg pénzre, semmi olyasmire, amiért az egész családom annyira odavan.”*

Az Austen regényében nem szereplő szövegrészek betoldását és bizonyos tartalmi elemek konkretizálását Trollope kihagyásokkal és rövidítésekkel ellensúlyozza. Több esetben Austen regényének teljes bekezdéseiből semmi vagy csak egy nagyon rövid összegzés, illetve utalás kerül az átiratba. Az összegzések és utalások nem annyira szélsőségesek, mint amikor Dragomán György Facebook projektjében²⁷ hat szóban kell összegezni egy regény tartalmát, bár Trollope intralingvális fordítása sokszor emlékeztet erre a módszerre.

Jellemzően kimaradnak Trollope könyvéből azok a részek, amelyekben Austen mélyebb érzelmekről és erkölcsi-etikai kérdésekről szól. Nem található meg az átiratban például az alábbi – Elinor és édesanyja között folyó –, Edward Ferrarsról szóló párbeszéd sem:

Borbás Mária fordítása (7. old.):

- „– *Máris szeretem.*
- *Ha jobban megismered – mondta Elinor –, bizonyára megkedveled.*
- *Megkedvelem?! – szólt anyja, és elmosolyodott.*
- *Hisz szeretetnél csekélyebb jóindulatot nem is ismerek!*
- *Hisz becsülheted is.*
- *Még sohasem esett meg, hogy akit becsülök, ne szeretném is.”*

8. Összegzés

A HarperCollins Kiadó által kezdeményezett projekt egyik célját sikerült megvalósítani: Jane Austen ismert regényei új, modern stílusban láttak napvilágot, és kerültek az olvasók kezébe. A 19. századi szövegek mai nyelvre történő intralingvális fordítása során azonban nemcsak az információátadás és az üzenetközvetítés eszköztára, hanem a regények irodalmi és esztétikai értéke is megváltozott. Quintilianus azt mondta, hogy az átdolgozás, az átültetés, a parafrázis (modern átirat) ne csupán átfogalmazás legyen, hanem erőpróba és vetélkedés ugyanazon gondolati tartalom kifejezésében.²⁸ Az Austen-projekt célja közismerten nem az erőpróba és nem is a vetélkedés volt, jelen sorok szerzője számára azonban nem

²⁷ DRAGOMÁN 2017. Eötvös Collégiumi emlékei alapján Dragomán György író 2017-ben indította el Facebook kihívását, az ún. „zanzajátékot”. Ennek eredményeként születtek az olyan leírások, mint például: Gittrágó kisfiút halálra fűrdetnek a fűvészkertben (*A Pál utcai fiúk*); Múlton merengő pecás nagy halat fog (*Az öreg halász és a tenger*); Elmélkedés szerelmen, nőkn, velőcsont evés közben (*Szindbád*); Elfeleztett ikrek cseréje, találkozása, végén családgyesítés (*A két Lotti*) stb.

²⁸ QUINTILIANUS 2008, 693–694.

kétséges, hogy ki nyerte volna a képzeletbeli versenyt. Feltételezhetően az idő ad majd érdemi választ erre a kérdésre.

Heltai Pál – a fentiekben már többször idézett könyvében – azt írja, hogy a feldolgozási erőfeszítés csökkentése miatt megváltozik az átírat kontextuális hatása, adott esetben irodalmi értéke: „Az ifjúság számára történő átdolgozás tehát döntően a feldolgozási erőfeszítést kívánja mérsékelni, még akkor is, ha ezért fel kell áldoznia a kontextuális hatás egy részét. [...] A feláldozott kontextuális hatások főleg az irodalmi, esztétikai élménnyel kapcsolatosak, ami a mű funkciójának megváltozását is eredményezheti.”²⁹

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

BALOGH 2002

BALOGH Tamás: Aranysárkány gyerekeknek. Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye. *Tiszatáj* 56/12. 2002, 76–88. Internet: adoc.tips/queue/aranysarkany-gyerekeknek.html (Utolsó letöltés: 2020. 05. 16.)

BODROGI 2019

BODROGI Eszter: *A kötelező olvasmányok megértek a ráncfelvarráásra*. 2019. Internet: nlc.hu/csalad/20190820/kotelezo-olvasmany-ujrameselt-regenyek/ (Utolsó letöltés: 2020. 05. 15.)

BUNDULA 2009

BUNDULA István: *A Klasszikusok újramesélve sorozatról. Mint a forgatókönyvekben*. 2009. Internet: magyarnarancs.hu/konyv/mint_a_forgato-konyvekben_-_a_klasszikusok_ujrameselve_sorozatrol-70661 (Utolsó letöltés: 2020. 05. 15.)

CHOMSKY 1999

Noam CHOMSKY: *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999.

DOBOS 2014

DOBOS Csilla: A nyelven belüli fordítás különböző típusai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 8/2. 2014, 61–75.

DOBOS 2015

DOBOS Csilla: Átváltási műveletek a nyelven belüli fordításban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 9/2. 2015, 63–80.

GUTT 1991

Ernst-August GUTT: *Translation and relevance: Cognition and context*. Oxford, Blackwell, 1991.

²⁹ HELTAI 2014, 267.

HELL 2009

HELL György: A fordítás helye a római oktatásban. *Modern Nyelvoktatás* 15/1–2. 2009, 3–12. Internet: epa.oszk.hu/03100/03139/00009/pdf/EPA03139_modern_nyelvoktatasi_2009_1-2_003-012.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 05.)

KÁLMÁN–TRÓN 2007

KÁLMÁN László–TRÓN Viktor: *Bevezetés a nyelvtudományba. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLVIII.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.

HELTAI 2014

HELTAI Pál: *Mitől fordítás a fordítás? Válogatott fordítástudományi tanulmányok.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2014, 261–263.

JAKOBSON 1959

Roman JAKOBSON: Linguistic Aspects of Translation. In: *On Translation*. Ed. R. A. BROWER. Cambridge, Harvard University Press, 1959, 232–239.

TOLCSVAI NAGY 1996

TOLCSVAI NAGY Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

TRUDGILL 1997

Peter TRUDGILL: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* Szeged, JGYTF Kiadó, 1997.

WARDHAUGH 1995

Ronald WARDHAUGH: *Szociolingvisztika.* Budapest, Osiris–Századvég, 1995.

Források

AUSTEN 1811

Jane AUSTEN: *Sense and sensibility.* London, Printed for the author, By C. Roworth, Bellyard, Temple-bar, Published by T. Egerton, Whitehall, 1811.

AUSTEN 2006

Jane AUSTEN: *Értelem és érzelem.* Ford. BORBÁS Mária. Budapest, Palatinus, 2006.

AUSTEN 2010

Jane AUSTEN: *A klastrom titka.* Ford. BÉRESI Csilla. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2010.

BELZA 2020

BELZA Róbert: *A kémiai szaknyelv.* Szemináriumi dolgozat. Kézirat. 2020.

DRAGOMÁN 2017

DRAGOMÁN György: *Zanzajáték (regények hat szóban).* 2017.
Internet: <http://gyorgydragoman.com/?p=1704> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 06.)

FABINY 2009

FABINY Tamás: *Ajtórésnyi zsoltár – Értékes gondolatok értékes könyvekből*. 2009. Internet: <https://www.sapientia.hu/konyvtar/ertekes-gondolatok-ertekes-konyvekbol/ajtorresnyi-zsoltar-ertekes-gondolatok-ertekes-konyvek> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 10.)

FABINY 2012

FABINY Tamás: *Ajtórésnyi zsoltár – Zsoltárok és imádságok új formanyelven*. Budapest, Luther Kiadó, 2012.

MCDERMID 2015, 2020

Val MCDERMID: *A klastrom titka. Jane Austen nyomán*. Ford. GÁLVÖLGYI Judit. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015, 2020.

TROLLOPE 2014

Joanna TROLLOPE: *Értelem & érzelem. Jane Austen nyomán*. Ford. DUDIK Annamária Éva. Budapest, Kossuth Kiadó, 2014.

TROLLOPE 2013

Joanna TROLLOPE: *Sense & Sensibility*. London, HarperCollins Publishers, 2013.

MCCALL SMITH 2014

Alexander MCCALL SMITH R.: *Emma. A Modern Retelling*. London, HarperCollins Publishers, 2014.

OVIDIUS 1982

Publius OVIDIUS Naso: *Átváltozások. (Metamorphoses)* Ford. DEVECSERI Gábor. Budapest, Európa, 1982.

PÉTERFY 2020

PÉTERFY Gergely: Akisz és Galatea. *Nők Lapja* 12. 2020.

SITTENFELD 2014

Curtis SITTENFELD: *Eligible: A Modern Retelling of Pride & Prejudice*. Pantheon, 2014.

METAINFORMÁCIÓS STRUKTÚRÁK A MEGSZÓLÍTÁSOKKAL KAPCSOLATOS DISKURZUSOKBAN*

DOMONKOSI ÁGNES

1. Bevezetés

Az ünnepest gazdag munkásságának meghatározó szeletét jelentik azok az empirikus, szövegelemző vizsgálatok, amelyek különböző szövegtípusokban tárják fel a metainformációs elemek és struktúrák szerepét.¹ Köszöntésképpen a saját kutatási területemmel, a megszólításokkal, a tegezés-magázás kérdéseivel kapcsolatos érvelésekben, reflexiókban vizsgálom meg a metainformációs elemek szerepét, összekapcsolva ezeknek az elemeknek a vizsgálatát a metapragmatikai kutatások perspektívájával, a metapragmatikai tudatosság fogalmával.

Az ünnepest munkáiban érvényesülő elméleti keretben metainformációs elemeknek és struktúráknak nevezett jelenségek a kognitív pragmatika kiindulópontjából közelítve azoknak a folyamatoknak a nyelvileg megragadható mutatóit jelentik, amelyek révén a résztvevők mentális világa, azok mentális állapotaival, szándékaival, vágyaival, vélelmivel, érzelmeivel együtt konstruálódik.² A nyelv metainformációs elemei ugyanis az emberi információszerzés (látás, hallás, szaglás, tapintás stb.), a gondolkodás, az emlékezés és az információcsere (beszéd, műfajválasztás, írás, olvasás, fordítás, tanítás stb.) folyamatokat ábrázolják, illetve alkalmasak lehetnek arra is, hogy tájékoztassanak a megnyilatkozó érzelmi világáról.³

A kognitív pragmatika felfogásában ezeknek a tényezőknek az értelmezésében a metapragmatikai tudatosság fogalma érvényesül, vagyis a nyelvi tevékenységhez, a beszélők nyelvi választásaihoz való reflexív viszonyulás, amely a közös figyelmi jelenetekhez kötődik, és tipikus nyelvi megoldásokban is tetten érhető.⁴

A tanulmány célja, hogy rávilágítson, hogy a tegezés-nemtegezés, megszólítás kérdéseire kapcsolódó különböző metadiskurzusok eltérő módon szerveződnek, és ebben az eltérésben meghatározó szerepe van annak, ahogyan a résztvevők mentális világa, ismeretei, elképzelései, esetlegesen érzelmei megjelenítődnek. A különböző diskurzusok és reflexiók szintek feltérképezése és összevetése során a tanulmány néhány prototipikus példa bemutatása alapján amellet érvel, hogy a különböző lehetséges beszédmódok elkülönítésében érdemes figyelembe venni a metapragmatikai tudatosság jelzéseit is.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH K 129040 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ ILLÉSNÉ KOVÁCS–SIMIGNÉ FENYŐ 2008, 2009; KOVÁCS 2006; KOVÁCS–KECSKÉS 2008.

² Vö. TÁTRAI 2011, 174–175; LACZKÓ 2019, 243–244.

³ BAŃCZEROWSKI 2000.

⁴ VERSCHUEREN 1999, 187–199; TÁTRAI 2006, 2011, 2017; KUNA–HÁMORI 2019, 224–229.

2. Metadiskurzusok a tegezés, magázás, megszólítás kérdéseiről

A nyelvi kapcsolattartási formák, megszólítások, a tegezés-nemtegezés változatainak kérdései számos különböző hétköznapi és szakmai diskurzusban jelen vannak. Mivel a nyelvi tevékenységnek ezek a műveletei közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok szerveződésével, a nyelvi tapasztalatok hétköznapi értelmezésétől kezdve a nyelvi viselkedést szabályzó illetankönyveken át a nyelv társas vonatkozásait vizsgáló, szociolingvisztikai, pragmatikai kutatásokig számos különböző szinten válnak a nyelvi reflexió tárgyává.⁵

A nyelvi kapcsolattartás, a tegezés, magázás, megszólítás kérdéseire vonatkozó különböző kérdéscsoportok, iránymutatások, helyzetleírások mindegyikét metadiskurzusként értelmezem, ugyanis a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak; és – bár különböző kifejtettségi szinteken és különböző megismerési folyamatokra épülve – arra reflektálnak, hogy a nyelvi kapcsolattartó tevékenységet milyen társadalmi és közösségi minták irányítják, és hogy a diskurzus szereplői hogyan viszonyulnak azokhoz.⁶ Jelen tanulmányban pedig arra igyekszem rámutatni, hogy ezeknek a metadiskurzusoknak a metainformációs elemei, illetve a metapragmatikai tudatosságnak az éppen zajló nyelvi tevékenységre utaló elemei éppen azokra a tényezőkre engednek rálátást, hogy a társadalmi és közösségi minták milyen megismerési folyamatokra épülve, illetve a diskurzus résztvevőinek milyen cselekvéseit és viszonyulásait aktiválva válnak hozzáférhetővé.

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó diskurzusokban vizsgálva a metapragmatikai tudatosság jelzéseit arra igyekszek rámutatni, hogy milyen különböző módokon problematizálódnak ezek a kérdések, és a kialakuló metadiskurzusok milyen társas szerepű tevékenységekbe kapcsolódnak be.

A metapragmatikai reflexiók vizsgálata rálátást enged arra, hogy az egyes társadalmi gyakorlatok résztvevői miként értelmezik a saját viselkedésüket, a reflexiók különböző társas tevékenységekbe épülő és különböző diskurzustartományokban való megnyilvánulásai pedig a közösségi reflexió tereinek sokrétűségére mutatnak rá.

3. A megszólításokról szóló diskurzusok és a metapragmatikai tudatosság jelzései

3.1. A megszólítás lehetőségei, dilemmái gyakran válnak hétköznapi társalgások témájává. A nyelvi kapcsolattartás szokásrendjének átörökítése során a megfelelő köszönési, megszólítási formák választására nézve a gyerekekhez fordulva számos udvariassági metadiskurzus figyelhető meg, például a köszönés és megszólítás sémájának elsajátításával kapcsolatban,⁷ amelyekben a közvetlen nyelvi tevékenységre való utalás egy iránymutatásba, felszólításba épül.

(1) *Nézz az óvó nénire, és mondd, csókolom, Kati néni!*

A társas viszonyjelölés nyelvi eszközeinek alkalmazásba vétele folyamatos, az egyes újabb szerepekhez vagy akár egy-egy újonnan megismert közösség sajátos gyakorlataihoz való alkalmazkodás révén. Ezeket a folyamatokat szinte mindig kísérik az adott helyzet, közösség gyakorlatait felmutató metadiskurzusok is, amelyekben a nyelvi tevékenységre való

⁵ Vö. DOMONKOSI 2019/a.

⁶ KÁDÁR–HAUGH 2013, 181–206.

⁷ Vö. HÁMORI 2018, 77.

utalás a megszólítás módját megjelölő felszólításokba épül, a további diskurzusokra irányuló előzetes egyezkedést jelez:

(2a) *Szerintem tegeződjünk!*

(2b) *Kérjük, a megszólításhoz azt a nevet írja, ahogy leveleinkben szólíthatjuk!*⁸

A nyelvi tevékenységre utaló felszólítások, iránymutatások mellett a további diskurzusok előkészítése a nyelvi tevékenységgel kapcsolatos bizonytalanság jelzésébe is épülhet:

(3) *Általában nincs problémám a tegezéssel/magázással, de most valahogy bizonytalan vagyok. [...] Nos én és a barátnőm 23 évesek vagyunk, a bátyja pedig 33, a félelme nem tudom, hogy éves lehet. de kb. szintén 30 körül. Nem tudom, hogy szólítsam meg őket.*⁹

A felsőoktatás írásbeli kapcsolattartási szokásrendjére vonatkozó hétköznapi metadiskurzusokban is a tanácskérés és az iránymutatás műveleteibe épül a nyelvi tudásra és nyelvi tapasztalatokra történő reflektálás¹⁰. A megnyilatkozó gondolkodására, a saját mentális műveleteire vonatkozó megjegyzések építik a következő kérdésfelvetést:

(4) *Egyetemi tanársegédnek kell emailt írnom, kb. 30 éves lehet. Élőben tegezem, emiatt a „Tisztelt Tanár úr” megszólítást túlzásnak tartom. A „Kedves XY” pedig talán túl közvetlen, vagy rosszul gondolom?*¹¹

A hétköznapi társalgások metadiskurzusai a kérdés és iránymutatás, a szokásról, a normáról való egyezkedés műveletei mellett érzelmileg telített beszámolók jellemzőek, amelyekben az elvárt nyelvi viselkedéstől való eltérésekre reflektálnak a megnyilatkozók, azaz a korábbi diskurzusokra való utalás mellett a saját érzelmi állapot jelzése is megnyilvánul:

(5) *Erre a nénire, nénikére, mamikára én is ugrok, mint akit a darázs csípett meg. Ez főleg az egészségügyi intézményekben dívik. Mikor a kismővérnek mondom, hogy ne néizzen le, akkor csodálkozik, hogy de akkor hogyan szólítson?! Hát a nevemen.*¹²

Az internetes társalgások hétköznapi metadiskurzusai a kérdezők részéről a megoldásokra való nyitottság, a közösségi tudásba vetett bizalom attitűdje fedezhető fel, a válasszokban pedig a metapragmatikai tudatosság különböző szintjei mutatkoznak meg. Jelen van a saját tapasztalatok megosztása, általánosítása, másrészt a normákra, szokásokra való hivatkozás, és érvényesül a problémás helyzetekben való egyezkedés szerepének hangsúlyozása is.

3.2. A hétköznapi és a szakmai metadiskurzusok közötti sajátos átmenetet képeznek azok a szövegek, amelyek egy sajátos, szakmai szituációhoz kapcsolódva reflektálnak a nyelvi viselkedés kérdéseire. A szakmai közösségek szerveződésében is fontos szerepe van ugyanis a gyakorlatok reflektált tárgyalásának és hagyományozásának, így többek között a terápiás praxishoz kötődő tipikus megoldások szakmai fórumon való megvitatásának is.

⁸ Internet: bendeguzakademia.hu (Letöltés: 2020. 05. 13.)

⁹ Internet: www.gyakorikerdesek.hu (Letöltés: 2020. 05. 13.)

¹⁰ DOMONKOSI–LUDÁNYI 2018; LUDÁNYI 2018.

¹¹ Internet: www.gyakorikerdesek.hu (Letöltés: 2020. 05. 13.)

¹² GYARMATI Andrea: Talán adjunktus úr, ha szabad kérem. Internet: 24.hu (Letöltés: 2020. 05. 13.)

A terápiában használt megszólításokról zajló szakmai vita elemzése azt mutatja,¹³ hogy a meghatározó benne a saját nyelvi tevékenységgel kapcsolatos gondolatok, mentális állapotok kifejtése:

(6) *Ha hivatalos dokumentumot (férőhely felfüggesztése, külön megállapodás) írok valamelyikőjüknek, ezt mindig magázódom, mert ez a bürokrácia nyelve. Igazából nem tudom miért, nincs rá előírás, hogy így kell, mégis ez volt számomra a természetes (Elgondolkodom, hogy miért vettem eddig alapnak – erre is jó egy ilyen vita.)*¹⁴

A szakmai diskurzusban a vélemények ütköztetése során emellett az általános szerepű, többeknek tulajdonított vélekedések igen nagy számban fordulnak elő: *sokan érvelnek a tegeződés mellett azzal; olyan véleményt is hallottam; azt is sokan vitatják; többen mondták.* Ezek az elemek az idézés egy sajátos megvalósulását mutatják, perspektivizációként értelmezhetők, ugyanis a beszélés az aktuális megnyilatkozóról áthelyeződik a beágyazott, bár konkrétan nem nevesített, általánosított megnyilatkozókra.¹⁵

3.3. A hétköznapi metadiskurzusok sajátos, a tudományos diskurzussal érintkező válfaját jelentik az empirikus jellegű kutatások során megszülető interjúk, fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések kifejtett vélekedései. Az adatgyűjtés aktív módszerei ugyanis a hétköznapi tudás feltárására épülnek. A következő, középkorú, egyetemen oktató nő adatközlő interjúrésztében összetetten mutatkozik meg a saját és mások nyelvi tevékenységére, a saját és a beszédpartnerek érzelmi viszonyulására, illetve az általános vélekedésekre vonatkozó reflexiók összefonódása:

(7) *Igyekszem elkerülni a magát meg az önt, mindig megkérdem a hallgató nevét, sőt még azt is az elején, hogy milyen megszólításnak örülne, de szerintem egyébként keverem, én jobban szeretem az önt, de amúgy meg azt mondják, hogy a maga kedvesebb.* (OktN49Eg)

Ezekben a szövegekben a saját gyakorlatok felidézésének, a saját tudás feltárásának a keretként osztanak meg reflexiókat az adatközlők, sokszor a rendszerezés, a hétköznapi teóriaalkotás igényével kiegészülve, mint a következő fiatal férfi egyetemi oktató beszámolója mutatja:

(8) *Három választási lehetőséget érzékelek... a magázás a legkevésbé tiszteletadó, az önzés már valamivel udvariasabb, és a tetsziket csak annak, akivel nagyon udvarias akarok lenni.* (Okt32FKom)

3.4. A megszólításokra vonatkozó diskurzusok között sajátos helyet töltenek be az illetan- és protokollkönyvek.¹⁶ A viselkedési normák szabályzásával összekapcsolódva nyújtanak iránymutatást, azaz vállaltan előíró jellegűek. A metapragmatikai reflexiók ezáltal tipikusan mások nyelvi tevékenységére irányulnak, és utasító jellegű beszédaktusokként valósulnak meg:

¹³ Lásd DOMONKOSI 2019/b, 240–252.

¹⁴ VALKÓ 2014, 122.

¹⁵ Vö. TÁTRAI 2011, 153.

¹⁶ Vö. DOMONKOSI 2001.

(9) [...] *magázó viszony esetén ne használjuk a maga megszólítást, mert fölényesnek és udvariatlannak tűnhetünk.*¹⁷

A felszólítások mellett az illetanokban szereplő metapragmatikai reflexiókban a különböző nyelvi választások lehetőségének felmutatása érvényesül, ami tipikusan a nyelvi tevékenységre, azaz a későbbi nyelvi viselkedésre utaló javaslatként értelmezhető:

(10) [...] *ha valaki foglalkozásával megszólítható, nyugodtan hozzátehetjük az urat: mérnök úr, doktor úr.*¹⁸

3.5. A nyelvi viselkedésre vonatkozó szokások összetettsége, illetve változó jellege miatt a nyelvi tanácsadó tevékenységben is gyakori problémaként jelenik meg a tegezés-magázás, a megszólítások és a köszönések kérdésköre.¹⁹ A kérdezők reflexióiban tipikusan a saját vélekedésekre, az általános vélekedésre és a saját nyelvhasználati gyakorlatra való utalások is találhatóak a további diskurzusokra vonatkozó tanácskérés mellett:

(11) *A teljes név kiírása a megszólításban (Tisztelt Kovács Ágnes!) számomra túl gépiesnek tűnik, és sokak szerint udvariatlanság. Többnyire a Tisztelt Hölgység megszólítást alkalmazom, de ezt sokszor nem tartom igazán alkalmasnak.*

A nyelvi tanácsadó tevékenységben megnyilvánuló reflexiók pedig tipikusan a javaslat, ajánlat beszédaktusát valósítják meg, ahogyan a Nyelvtudományi Intézet nyelvi tanácsadó szolgálatának munkáját bemutató írás expliciten is megnevezi az elvégzett nyelvi cselekvést:²⁰

(12) *A nyelvi tanácsadó szolgálat munkatársa a következőket javasolta: [...].*

Sokszor maguk a tanácsadó szövegek is tartalmazzák az általuk elvégzett nyelvi cselekvésre utaló metapragmatikai reflexiót:²¹

(13) *A kisasszonyt (már) sokan nem érzik udvariasnak, ezt (Tisztelt Osztályvezető Kisasszony!) általános használatra nem ajánlanám.*

3.6. A megszólításokat tematizáló diskurzusként értelmezhetőek a kérdéskörre vonatkozó szociolingvisztikai, pragmatikai kutatásokról számot adó tudományos szövegek is. A nyelvi kapcsolattartási szokásrend alapvető sajátosságait feltáró elemzésekben²² közös az empirikus megismerő módszerek alkalmazásának igénye, a tisztázott elméleti kiindulópont és a következetesen alkalmazott fogalmi rendszer. A metapragmatikai tudatosság szempontjából a nyelvi tevékenység, a megszólítások gyakorlata tipikusan mint igazolandó feltételezések és vizsgálódások tárgya jelenik meg:

(14) *Alapfeltevésem szerint a közvetlen emberi kommunikáció egyik – nem lebecsülendő – célja az, hogy a kommunikáló felek státuszokba sorolják egymást, illetve er-*

¹⁷ SZAFKÓNÉ ÁCS 1998, 66.

¹⁸ OTTLIK 1994, 78.

¹⁹ Lásd pl. LUDÁNYI 2015.

²⁰ LUDÁNYI 2015.

²¹ Vö. KUNA–HÁMORI 2019, 229.

²² Pl. REMÉNYI 2000; DOMONKOSI 2002; SZILI 2003.

ről egyezkedjenek. Szociolingvisztikai vizsgálataim azt próbálják feltárni, hogy a kiscsoportok szintjén a nyelvhasználat egyes jelenségei hogyan járulnak hozzá a hierarchikus szerveződéshez. Ezek közül most a megszólítási rendszert vizsgálom meg.²³

4. Összegzés

A megszólításokkal kapcsolatos különböző metadiskurzusok, a közösségi normákról és szokásrendről való beszéd különböző szintjei eltérő módokon kontextualizálódnak, így a metapragmatikai tudatosságra utaló elemek mértéke és típusai, a metainformációs elemek változatai is eltérnek bennük. A különböző szinteken megvalósuló metadiskurzusokat a metapragmatikai tudatosság jelzésének eltérő típusai mellett megfigyeléseim alapján az is elkülöníti, hogy azok tipikusan milyen beszédaktusokba épülnek be.

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó közösségi reflexió, az abban érvényesülő különböző metadiszkurzív megnyilatkozások szerepét és súlyát vizsgálva az iránymutatást váró és az előíró jellegű gyakorlatok tűnnek a leginkább jellemzőnek. Azt a most problémafelvető jelleggel megfogalmazott elképzelést, mely szerint a metadiskurzusok különböző típusai a metapragmatikai tudatosság jelöltségének különböző módjai és intenzitása alapján is osztályozhatók, nagyobb mennyiségű szöveg szisztematikus elemzése, kvalitatív feldolgozása révén is érdemes a továbbiakban megvizsgálni, ugyanis a szoftveres elemzés további összefüggésekre is rámutathat.²⁴

Bibliográfia

BAŃCZEROWSKI 2000

Janusz BAŃCZEROWSKI: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, 2000.

DOMONKOSI 2001

DOMONKOSI Ágnes: A megszólítás és a nyelvi kapcsolattartás kérdése illetan-
könyveinkben. *Módszertani Közlemények* 41/5. 2001, 202–206.

DOMONKOSI 2002

DOMONKOSI Ágnes: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhaszná-
lunkban*. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám.
2002.

DOMONKOSI 2019/a

DOMONKOSI Ágnes: A kutatásról a tanácsadásig, az illetantól az adatokig – dis-
kurzusok a nyelvi kapcsolattartásról. *Filológia* 10/1–2. 2019, 77–85.

DOMONKOSI 2019/b

DOMONKOSI Ágnes: „...azt szoktam mondani: én így tudok Önnel dolgozni, magá-
zódva...” Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól. In: *Kontextualizá-
ció és metapragmatikai tudatosság*. Szerk. LACZKÓ Krisztina–TÁTRAI Szilárd. Bu-
dapest, Eötvös József Collegium, 2019, 335–357.

²³ REMÉNYI 2000, 41.

²⁴ Vö. KUNA–HÁMORI 2019; LUDÁNYI 2020.

DOMONKOSI–LUDÁNYI 2018

DOMONKOSI Ágnes–LUDÁNYI Zsófia: Írásbeli kapcsolattartás a hallgató-oktató viszonyban: szokásrendek és problémák a nyelvi reflexiók tükrében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae Sectio Linguistica Hungarica* 44. 2018, 89–107.

HÁMORI 2018

HÁMORI Ágnes: Diskurzusműfajok és beszélt nyelvi szövegtípusok. szociokulturális gyakorlat, elsajátítás és tudás az oktatásban és a mindennapokban. In: *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. Szerk. BALÁZS Géza–LENGYEL Klára. Budapest, ELTE, 2018.

ILLÉSNÉ KOVÁCS–SIMIGNÉ FENYŐ 2008

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária–SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: A metainformációs nyelvi elemek funkciója a közvetett kommunikáció egyik fajtájában, betegtájékoztatók szövegében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 3. 2008, 161–171.

ILLÉSNÉ KOVÁCS–SIMIGNÉ FENYŐ 2009

ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária–SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: A metainformációs nyelvi elemek szerepe egy politikus nyelvhasználatában. In: *A meggyőzéstől a manipulációig*. Szerk. SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2009, 96–103.

KÁDÁR–HAUGH 2013

Z. Dániel KÁDÁR–Michael HAUGH: *Understanding Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

KOVÁCS 2006

KOVÁCS Mária: Metainformációs elemek a XVIII. századi boszorkányperekben. In: *MANYE XV. A világ nyelvei és a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban*. Szerk. KLAUDY Kinga–DOBOS Csilla. Pécs–Miskolc, MANYE–Miskolci Egyetem, 2. kötet, 2006, 424–428.

KOVÁCS–KECSKÉS 2008

KOVÁCS Mária–KECSKÉS Judit: Metainformációs elemek vizsgálata történeti és mai szakszövegekben. In: *Kontextus–Filológia–Kultúra*. II. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, 2008, 247–253.

KUNA–HÁMORI 2019

KUNA Ágnes–HÁMORI Ágnes: „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Szerk. LACZKÓ Krisztina–TÁTRAI Szilárd. Budapest, Eötvös Collegium, 2019, 215–239.

LACZKÓ 2019

LACZKÓ Krisztina: A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Szerk. LACZKÓ Krisztina–TÁTRAI Szilárd. Budapest, Eötvös Collegium, 2019, 241–264.

LUDÁNYI Zsófia 2015

LUDÁNYI Zsófia: Tisztelt Asszonyom, avagy a nők megszólításának mikéntjéről. *Helyes blog*. 2015. május 19. Internet: helyesiras.mta.hu (Letöltés: 2020. 05. 13.)

LUDÁNYI 2018

LUDÁNYI Zsófia: A hallgató-oktató írásbeli kapcsolattartás nyelvi problémái internetes fórumok metadiskurzusában. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13/2. 2018, 76–97.

LUDÁNYI 2020

LUDÁNYI Zsófia: Nyelvi ideológiák és kvalitatív szövegelemzés a nyelvi tanácsadói diskurzusokban: esettanulmány. In: *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben: IV. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet*. Szerk. FÓRIS Ágota–BÖLCSKEI Andrea–HELTAI János Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó. (megjelenés alatt)

OTTLIK 1994

OTTLIK Károly: *Viselkedéskultúra a mindennapok gyakorlatában*. Budapest, Protokoll 96 Kiadó, 1994.

REMÉNYI 2000

REMÉNYI Andrea Ágnes: Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 10/3. 2000, 41–59.

SZAFKÓNÉ Ács 1998

SZAFKÓNÉ Ács Márta: *Tinédzserprotokoll*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1998.

SZILI 2003

SZILI Katalin: A magázás-tegezés lélektanáról. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ Mihály–KESZLER Borbála.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003, 366–370.

TÁTRAI 2006

TÁTRAI Szilárd: „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarazzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Szerk. MÁRTONFI Attila–PAPP Kornélia–SLÍZ Mariann. Budapest, Argumentum, 2006, 617–621.

TÁTRAI 2011

TÁTRAI Szilárd: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2011.

TÁTRAI 2017

TÁTRAI Szilárd: Pragmatika. In: *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris, 899–1058.

VALKÓ 2014

VALKÓ Lili: Tegeződünk vagy magázódjunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? *Pszichoterápia* 23/2. 2014, 121–123.

VERSCHUEREN 1999

Jef VERSCHUEREN: *Understanding pragmatics*. London–NY–Sydney–Auckland, Arnold, 1999.

REFORMKORI VITÁK A MAGYAR NYELVŰ HÓNAPNEVEKRŐL*

FAZEKAS CSABA

A magyar nyelvújításnak sajátos, „második hulláma” bontakozott ki az 1830–1840-es években, melynek egyik érdekes vonulatát a hónapok elnevezésének magyar megfelelőkkel való felváltására irányuló vita képezte. A nyelvújítási törekvéseknek sajátos értelmezési keretet adott, hogy a magyar nyelv ügye egyre szélesebb dimenziókat kapott a szépirodalom, a sajtó megváltozott szerepe mellett a politika világában is. (Tekintettel a magyar államnyelvért folytatott politikai küzdelmekre.) Alábbiakban ennek egyik kérdéskörével, a hónapok elnevezéseivel kapcsolatos vitákkal foglalkozunk.

1. A hónapnevek magyarosítására irányuló törekvések

A magyar nyelvtörténeti, illetve nyelvújítás-történeti szakirodalom alaposan bemutatta már, hogyan alakultak általában a hónapok elnevezései,¹ alábbiakban a teljesség igénye nélkül csak a főbb tendenciák megrajzolására vállalkozhatunk. Az év 12 hónapra való felosztásának elvét, a hónapok hosszúságát és magukat a hónap-elnevezéseket is a középkori Európa változatlan formában vette át a rómaiaktól, és ugyanígy hagyományozta a későbbi évszázadokra.² (Érdekességként megjegyezzük, ennek egyébként a 19. században a kortársak is tudatában voltak, a magyar püspöki kar megbízásából Rómában tartózkodó Lonovics József csanádi püspök például így írt: „Minden itteni különösségek közt legnehezebben szokok az óra számláláshoz, s épen ma tevém egy kardinális előtt azon észrevételt, hogy miután mi a Gregorianum Calendarium bévétele által elfogadtuk a rómaiaktól az esztendő forgását, ők is elfogadhatnák tőlünk legalább az óra járását.”³)

A Julius Caesar-féle naptárreformtól állandósult a hónapok elnevezése is, melynek forrásai vagy római istenségek (Janus – Januarius, január, Juno – Junius, június), vagy természetre utaló latin kifejezések (februare – megtisztulni, aperire – megnyílni), vagy pedig a hetedik hónaptól sorszámnevek (septilis – szeptember stb.) voltak, a beékelődött két – Julius Caesarról elnevezett július, illetve Augustusról elnevezett augusztus – hónappal együtt. A mára a magyar nyelvben kizárólagosnak tekinthető, továbbiakban „latinoknak” nevezett hónapnevek elterjedtek egész Európában, használatuk szívós hagyománynak bizonyult, ellenállt a legtöbb nemzeti nyelven való megújítási kísérletnek. Néhány szláv nyelvben (ukrán, lengyel, cseh, horvát, szlovén) a nemzeti nyelvekhez illeszkedő, természeti és időjá-

* A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Lásd összefoglaló jelleggel, későbbi hivatkozások nélkül: SIMAI 1910; ERDŐDI 1977.

² KNAUZ 1876, 16–17; SZENTPÉTERY 1985, 16–17.

³ Lonovics József levele Majláth György kancellárhoz, Róma, 1840. december 2. – OSzKKt. Fol. Lat. 4065, II, 47v.

rási elemekből való fordítások tudták csak kiszorítani a „latinos” hónapneveket,⁴ nem is mindenütt teljes sikerrel.

Sylvester János (1514 k. – 1551 k.) magyar nyelvvtanában vetette fel először a hónapnevek magyarosításának kérdését. (Lásd Függelék. 1–3.) Különböző javaslatai a későbbi nyelvújítás-próbálkozások főbb irányait is megmutatták, például a hónapoknak egyszerű sorszámokkal, természeti vagy időjárási elemekkel való jelölését, illetve az évszakokhoz való társítását.⁵ Javaslatai nem terjedtek el, a 16–17. században azonban már biztos, hogy erőteljesen jelen volt nyelvünkben a hónapok megjelölésére egy katolikus egyházhöz kötődő, „rég, magyaros” elnevezés-sorozat, mely széles körben használatossá vált: Boldogasszony hava (január), Böjtelő hava (február), Böjtmás hava (március), Szent György hava (április), Pünkösöd hava (május), Szent Iván hava (június), Szent Jakab hava (július), Kisasszony hava (augusztus), Szent Mihály hava (szeptember), Mindszent hava (október), Szent András hava (november), Karácsony hava (december).⁶ A 18. században és a 19. század első felében ennek elterjedését nyilván elősegítette, hogy – különösen katolikus többségű vidékeken – az egyházi év eseményeihez kötődő hónapelnevezések jobban megjegyezhetőek voltak.

Mindazonáltal a „latinos” hónapnevek, különösen az értelmiségi körökben erős latin nyelvhasználat miatt elterjedtek maradtak, így nem meglepő, hogy a 18. század második felében kibontakozó nyelvújítás igénye elérte a latin hónapelnevezéseket is. Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828) egyrészt a minden latin kifejezést magyarral felváltani akaró nyelvújítás, másrészt a II. József-féle germanizáló törekvések ellensúlyozása jegyében „a honfi-fájdalom oroszánjaként rohant neki a magyar nyelvnek”.⁷ Jónéhány sikeres és jónéhány méltán feledésbe merült szóalkotása mellett felkeltették a figyelmet a latinos hónapnevek magyar megfelelőire tett javaslatai, melyekben természeti-időjárási elemekből próbált az egyes hónapokra jellemző elnevezést kialakítani. (Lásd Függelék. 4., hasonló ötletre ekkoriban: 6.) Kőszegi Rájnis József (1741–1812) Vergilius-fordításához fűzött kommentárjában elvetette a hónapnevek új szócsinálmányokkal való felváltásának ötletét, és inkább az amúgy is ismert égövi jegyek (vízöntő hava, kos hava stb.) alapján akarta a hónapokat átneveztetni. Több egykorú kommentár egyetértett azzal, hogy ezzel az eljárással valóban megfelelő magyar hónapneveket lehetne kialakítani,⁸ a *Debreceni grammatika* néven ismertté vált egyik első magyar rendszeres nyelvvtan szerzői azonban ellenkező véleményen voltak.⁹ A horoszkópból kialakított hónapneveket azért vetették el, mert az égövi jegyek és a hónapok nem esnek egybe (előbbieket minden hónap 21-én kezdődnek), de a „rég, magyaros” hónapnevek alkalmazását is indokolatlannak tartották, mondván, a legtöbb egyházi eredetű elnevezés sem fedti az azokkal jelölt hónapot. (Például az egyházi ünnepekörben Kisasszony napnak nevezett Mária-ünnep szeptember 8-án, nem pedig augusztusban volt és van, az októbert megjelölő Mindenszentek ünnepe is november 1-jén stb.) A nyelvújítás

⁴ KRISTÓ 1986, 82–83.

⁵ SYLVESTER 1539, 23–29. Sylvester hónap (és nem holnap!) elnevezéseiről lásd még: BALÁZS 1958, 229–230; BARTÓK 2002.

⁶ Ezek a hónapelnevezések már egy 15. századi naptárban is szerepelnek, úgyhogy eredetük egészen biztos, hogy a magyar keresztény egyház korai szakaszára nyúlnak vissza. Vö. pl. MÁTRAY 1853, 28.

⁷ SZERB 1935, 190; Vö. TARNAI 1965, 78.

⁸ Lásd pl. FÖLDI János: [Cím nélk.] *Mindenes Gyűjtemény* 2/24. 1789, 369–372; KŐSZEI FÁBCHICH János: T.Földi János Úrnak az hónapok nevezeteikről tett Jegyzéseihez való Tóldalék. *Mindenes Gyűjtemény* 3/8. 1790, 117–119. Vö. még: A' Hónapokról, 's Esztendőkről. *Mindenes Gyűjtemény* 4/16. 1790, 245–248.

⁹ BENEDEK–DOMOKOS 1795, 327–332.

hullámai ellenére úgy vélték, a hónapnevek használatában nem kell erőltetni a január, február stb. elnevezések magyar kifejezéssel való cseréjét: „Jobb hát a hónapok régi [vagyis „latinos”] neveit megtartani, mert a név magabann semmi sem, mint lám a napok pogány neveibenn [...] nem akadékoskodunk. A hónapok és napok neve nem valami különös jószága és tulajdona valamely nemzetnek, hogy annak kéntelen volna tulajdon nyelvénn való nevet adni, sőt köz ez minden nemzetekkel, a kik között azon egy kalendariom vagyon.” A „latinos” hónapnevek „nemzetközi” jellegétől sem kell megijedni – vallották, hiszen azok egyrészt más nyelvekbe is beépültek, másrészt az időszámításnak más elemeit is értelmetlen volna mindenáron nemzeti jellegűvé alakítani. (Példaként azt hozták fel, hogy az évszámítás Magyarországon is Krisztus születését veszi alapul, mint minden más európai országban, semmi értelme nem volna eltérni ettől a nemzetközi trendtől, és például csak Magyarország esetében a honfoglalástól számítani az esztendőket.)

A reformkorban a magyar nyelvért folytatott politikai küzdelem hozta felszínre azt a második nyelvújítási hullámot, mely az 1830-as években a hónapnevek magyarosítását célozta.¹⁰ Újabb és újabb ötletek láttak napvilágot, hogyan és milyen elvek szerint kellene magyar hangzású hónapneveket kialakítani, de ezek legtöbbször megmaradtak kitalálóiék fantáziájának szintjén, a gyakorlatba egyáltalán nem mentek át. (Ezeket összefoglalóan lásd Függelék. 7–19.) A sajtóban egymással is polemizáló hónapnévjavaslatok jelentős része ezúttal is az egyes hónapokra jellemző természeti jelenségeket vette alapul (például a januárt a hideget, havat, fagyot, a tavaszi hónapokat virágnyílást, a nyáriakat a forróságot megjelenítő kifejezésekkel társították), vagy ezzel összefüggésben a mezőgazdasági idénymunkákat kifejező hónapnevet készítettek (nyári hónapokban az aratás, ősszel a szüret stb. alapján). (Függelék. 7–8., 12–14., 16., 19.) Változatos nyelvtani szerkezetekkel is kísérleteztek a magyarításra, például volt, aki birtokviszony kifejezését érezte nyelvünkhöz közelebb állónak (pl. „jég hava”, „szél hava” stb. típus), mások egyszerűen a természeti jelenség után ragasztották volna a „hó” kifejezést (pl. „szélhó”, „kődőhó” stb.), vagy éppen melléknevet akartak szerkeszteni az időjárási vagy gazdálkodási kifejezésből. Utóbbiak között voltak rövidebbek és jobban érthetők („szeles”, „sarlós”, „gyümölcsös” stb.), illetve új – Barczafalvi Szabó törekvéseire emlékeztető – szóalkotás-kísérletek, melyek a magyaros hangzás mellett teljesen új kifejezést akartak divatba hozni. (Például „kecstönös”, „fagytonos” stb.)

De megfogalmazódott az egyszerűségekre való törekedés jegyében, hogy sorszámozni kellene a hónapokat.¹¹ (Függelék. 10.) Logikailag alátámasztott, de a valóságtól igencsak elrugaszkodott javaslatok irányultak a hónapnevek személynevekkel való felváltására. (Függelék. 9., 17–18.) Például arra, hogy egy, a hónapra jellemző magyar keresztnévvel jelöljék a hónapokat, vagy arra, hogy jelentős magyar történelmi személyiségekről (fejedelmekről, uralkodókról, hősookról), esetleg az emberiség kultúrtörténetében jelentős figurákról (feltalálókról, írókról, művészekről) nevezzék el a hónapokat. Utóbbit azzal indokolták, hogy tekintettel az időegységek gyakori használatára, a jelentős személyek tettei jobban beépülnének a köztudatba.¹² Megfogalmazódott továbbá a hónapnevek évszakokból kiala-

¹⁰ Lásd erről általában: KOVALOVSKY 1955.

¹¹ Megjegyezzük, hogy a „latinos” hónapnevek mellett ez a sorszámneves hónapnév-meghatározás megmaradt a 20. századra, sőt szerepe az utóbbi időkben erősödött is, ami a megnövekedett hivatali ügyintézésrel, ezáltal a gyakoribb (rövidítendő és minél egyszerűbben kifejezendő) dátumhasználattal, valamint a személyes adatok – például születésnap – numerikus adatokkal való kifejezésének terjedésével függ össze.

¹² Ami pedig az előbbit, a jelentős magyar személyiségekről (Árpád, Mátyás, István stb.) való hónapnévjavaslatot illeti, a vélhetően Kleinszky Lászlótól (1809–1889) származó, *Hasznos*

kított egyszerű elnevezésének alternatívája, valamint a fentiek sajátos kombinációja is. (Függelék, 15. illetve 11.) Érezhetően nehézséget okozott a hónapnevek megújításán töprengő egykori nyelvészeknek, hogy hogyan lehet kifejező, ugyanakkor az időegységeket gyakran megjelölő, közbeszédre és hivatalos használatra egyaránt alkalmas elnevezéseket alkotni. Bár ennek ebben a formában aligha voltak tudatában, a fő problémát a hónapnevek szófaji sajátosságai is okozták, vagyis, hogy tulajdonnévi jellemzőket is magukon viselő köznévi formákról van szó.¹³

A nyelvhasználatban egyáltalán nem, vagy alig megjelenő nyelvújítási hónapnévjavaslatok motivációja volt a közéletben és a művészetekben egyaránt elemi erővel megjelenő magyarosodási igény. A hozzászólók nagyon is elégtelennek és a modernizálódó magyar nyelvhasználat igényeihez méltatlannak érezték a hónapnév-használatban fennálló állapotokat. Utóbbiakat egyébként három változat párhuzamos együttéléseként is jellemezhetjük:

1. „Latinos” hónapnevek. (Régiesebb és latinosabb formaként: Januarius, Februarius stb. és magyar nyelvhasználathoz igazodott január, február stb. alakokban egyaránt.)
2. „Régi, magyaros” hónapnevek. (Boldogasszony, Böjtelő, Böjtmás stb.)
3. Az évtized folyamán érezhetően megjelent, és az erőltetett szóalkotásokhoz képest el is terjedt az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek használata, mely egyszerűen a négy évszak nevéből, valamint az azokhoz társított „-elő”, „-hó” és „-utó” szavakból állt össze. (Január: télhó, február: télutó, március: tavaszelő, április: tavasz hó, május: tavaszutó, június: nyárelő, július: nyárhó, augusztus: nyárutó, szeptember: őszelő, október: ősz hó, november: őszutó, december: télelő.)

A hónapnevek nemzeti fejlődési szintnek nem megfelelő használata miatti elégedetlenségnek adott hangot például Terelmes Mihály Bars megyei református lelkész: „Hála az egeknek, rázzuk már, és jó formán le is ráztuk nyakunkról a nyelvünk kifejlődését hátráltató római nyelvet! Számos hazafiúsággal megajándékozott szavaink vagynak már, mellyek ez előtt csak két tizeddel is idegen nyelven hangzottak. Mind a törvényi, mind az orvosi, mind a bölcselkedési, mind a történetírási, mind a természet-tudományi osztályokban vannak olyan műszavaink, mellyeket nem kell többé a latin, vagy görög szótárakban keresnünk. Még csak hóldnapjainknak vagynak idegen neveik!” – írta, és a hónapnevek magyarosítását illető vita aktualitása, égető szüksége mellett érvelt.¹⁴ Meg is tette javaslatait, és a hónapnévkérdésnek általános társadalmi és politikai jelentőséget tulajdonított: „Ne csak öszvedugott kezekkel óhajtsuk a magyarosodást, hanem cselekedettel is mutassa meg mindenki, amennyiben a nemzet sorsa ő rajta is áll.” Kevésbé szenvedélyes szavakkal, de hasonlóképpen foglalt állást Holéczy Mihály (1795–1838) evangélikus lelkész is, amikor arról elmélkedett, hogy minden időegységnek megvan már nyelvünkben a kialakult és széles körben elterjedt magyar elnevezése, amely vagy kiszorította, vagy ki fogja szorítani a

Mulatságokban megjelent javaslat vitriolos kritikát váltott ki az *Athenaeum* névtelen cikkírójából, aki az egészet az értelmetlen nyelvújítási–magyarítási láz félresikerült ötletének nevezte, még a hónapnevek ügyében legelszántabban harcoló Waltherr Lászlónak (lásd alább) is odaszúrt egy epés megjegyzést úgy véelve, hogy a nyelv természetes fejlődése során képes integrálni az idegen eredetű (például hónapneveket jelölő) szavakat is. Neologismusok. *Athenaeum*, 1841. március 25. 571–573.

¹³ J. SOLTÉSZ 1959, 469–470.

¹⁴ TERELMES 1833/b, 70–72.

latin elnevezéseket – kivéve a hónapokat, ahol a „latinos” használat szívósan tartja magát.¹⁵ (Ez egyébként tényleg így van, az év, esztendő, nap, hét, hónap, óra, perc stb. szavaink felváltották a vonatkozó latin kifejezéseket, a hét napjaival – hétfő, kedd, szerda stb. – együtt.) Holéczy a magyar nyelvhasználat előtt álló egyik utolsó bástyaként tekintett a hónapnevek megfelelő kifejezésekkel való felváltásának feladatára. Elégedetlen volt a „rég-i, magyaros” hónapnevekkel, de a „latinos” névhasználattal is, a kettő küzdelmét pedig elítélte. Mint írta, nem tudhatjuk, mikor jöttek divatba a Boldogasszony hava, Böjtmás hava stb. kezdetű névhasználatok, de nagy bajt okoztak, mert egészségtelen irányba magyarosító tendenciát valósítottak meg: „E merénnyel nem borzadtak el őseink, e nevek nem csak a tanultaknál, közéletben is divatoztak, s korunkig keletben vagynak a kalendáriomokban, ámbar a hónapoknak még mindég idegen latán neveikkel együtt, a miket tudniillik egészen el nem nyomhattak.”¹⁶ Teljesen új hónapnévstruktúrát sürgetett, melyek alkalmasak arra, hogy a nyelvhasználók széles körei számára elfogadhatóak legyenek („legyen az ne nagyon hitvány, de mégis köznépi szellemű”).¹⁷ A „rég-i, magyaros” hónapnevek elutasításában persze a protestánsok érzékenységét is felfedezhetjük, hiszen számukra a katolikus szentek kultuszát is kifejező hónapnevek (Boldogasszony, Kisasszony, Szent György stb.) vallási szempontból is elfogadhatatlanok voltak.¹⁸

2. A Vajda–Waltherr-vita a hónapnevekről

Ahhoz, hogy a hónapnévvita 1841-ben a politika szintjén is megjelenjen, alighanem két nyelvészettel is foglalkozó értelmiségi 1830-as évek végén kibontakozott vitája vezetett. Kettőjük közül a nevesebb, a szépirodalom és (nyelvtana révén) a nyelvtudományban is ismertebb Vajda Péter (1808–1846) 1834-ben foglalt állást a hónapnevek kérdésében.¹⁹ Inkább kedélyesen elmélkedő, mint szaktudományosnak szánt esszéjében úgy vélte, valóban szükség van az időegységek leírásakor nyelvi egységre a különböző, pláne idegen kifejezések használata helyett. Ezt azonban a természetes nyelvfejlődésre akarta bízni, s abban orientáló szerepet a minél egyszerűbb magyar kifejezések köztudatba hozásának szánt. Ezért legjobb megoldásnak az „évszakokból képzett, magyaros” hónapneveket (télhó, télutó, tavaszelo stb.) tartotta, melyek könnyen megjegyezhetőek, évszakokhoz való társításuk révén a köztudatba is könnyen átvezethetőek. Ezeket a hónapneveket Vajda nyilván nem teljesen magától találta ki, de ő öntötte egységes és indokolt formába, vonatkozó gondolatmenete és állásfoglalása komoly szerepet játszott abban, hogy az 1830-as évek végén javasolt hónapnevei „közforgalomba mentek”,²⁰ a latinos hónapnevek magyar felváltására alkalmasnak látszottak. Vajda barátja, Kunoss Endre (1811–1844) nyelvészeti munkájában a latinos hónapneveket a magyarban „meghonosodott idegen származású korcs szavak” közé sorolta, ezért Vajdához hasonlóan az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek használatát szorgalmazta.²¹ (Vajda esetében érdemes megjegyezni, hogy bár az 1830-as évek elején még a többnyelvűség mellett érvelt, később a nemzeti felemelkedés ügyét a magyar

¹⁵ HOLÉCZY 1833, 23–50.

¹⁶ HOLÉCZY 1833, 31.

¹⁷ HOLÉCZY 1833, 37.

¹⁸ A protestánsok Gergely-naptárral szembeni ellenérzését táplálta az a meggyőződés, hogy a reform mögött a jezsuita rendet gyanították. KNAUZ 1876, 31–32.

¹⁹ VAJDA Péter: Új hónapnevek. In: VAJDA 1835, 46–53.

²⁰ SZÉCHY 1892, 77–79.

²¹ KUNOSS 1835, V.

nyelvi egység gondolatával kapcsolta össze,²² és bár a francia forradalmat – annak egyik hagyatékával, vagyis az időszámítás nyelvezetének nemzeti irányú, radikális felváltásának igényével együtt – elutasította, a latin szavak megfelelő magyar kifejezésekkel való kiváltását szükségesnek tartotta. Például így írt: „Meghaltatok már szép szavak, virágai a hellén műveltségnek, aranyai Róma tanultságának, sok évi gyümölcsei szomszédaink ráhatásának.”²³)

Az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevekkel kapcsolatos álláspontja állásfoglalásra készítette a Károlyi család tisztviselőjét és levéltárosát, Waltherr László Imrét (1788–1865), aki több – önmagát is gyakran ismétlő, illetve újraközölt – tanulmányban, szenvedélyesen kelt ki a nyelvújítás egészségtelennek vélt fordulata ellen, a hónapnevek ügyének egyik legelszántabb publicistájává vált.²⁴ Már 1838-ban összefoglalta a magyar hónapnévtörténelmet, a korábbiakban megszólalókat olykor igencsak erős kifejezésekkel illette (Barczafalvi Szabó és mások szóalakjait például „franciás hajdani barmoktól kölcsönzött neveknek” minősítette²⁵), de igazán akkor háborodott fel, amikor a Vajda által javasolt „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek megjelentek a magyar gazdálkodók számára készített kalendáriumban is.²⁶ Cikkeiben és önálló röpiratban is felszólalt az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek (télhó, télutó stb.) ellen, nyelvészeti, történeti, társadalompolitikai, nemzeti és vallási ideológiai, valamint egyszerű logikai érveket próbált felsorakoztatni a „rég, magyaros” hónapnevek (Boldogasszony hava, Böjtelő hava stb.) mellett.²⁷

Waltherr érzekelte a problémát, miszerint: „Mennyi zavarokon ment keresztül a kalendáriom ügye? Minemű meghasonlásokra szolgáltatott alkalmat még az egy felekezetűek között is?”²⁸ Ezért egységes, a latin kifejezéseket célszerű magyar elnevezésekkel helyettesítő eljárást szorgalmazott, melyet a „rég, magyaros” hónapnevekben tudott kimutatni. Indokolatlannak tartotta utóbbiaknak a katolikus elfogultságot sugalló, felekezeti irányú kritikáját (mondván, a protestánsok, ha késve is, de elfogadták és használják is a Gergely-naptárt, a szentek neveit tartalmazó hónapneveket szintén), továbbá úgy vélte, hogy a 18. századi nyelvújítók ötletelése komoly károkat okoztak a kívánt cél elérése (egységes és magyaros hónapnevek elterjesztése) szempontjából, de Vajda Péter és a *Mezei naptár* szerkesztőinek tevékenységét még azokénál is károsabbnak nevezte. A „rég, magyaros” hónapnevek iránti érveket új, még hozzá vallási elemmel is bővítette, mondván, értékként kell tekinteni arra, hogy a Boldogasszony, Böjtelő stb. hónapnevek használatával a magyar nyelv lenne az egyetlen, mely a nemzeti nyelvű hónapneveinek használatával az egyetemes kereszténység értékeit is hordozni és megjeleníteni képes.²⁹

Waltherr ezt a – nemzeti, nyelvi és vallási – elemeket tartalmazó érvelését más írásaiban is újrafogalmazta, és a kor hangulatának megfelelően mindezt a haladás, a modernizáció

²² FENYŐ 1971, 37–38.

²³ VAJDA 1835, 87.

²⁴ WALTHERR 1838, 275–294.

²⁵ WALTHERR 1838, 292.

²⁶ KACSKOVICS 1840.

²⁷ Vonatkozó cikkei: WALTHERR László: Némelly észrevételek a' Mezei Naptárra. *Figyelmező*, 1840. október 13. 668–672; október 27. 699–702; november 3. 711–713; november 10. 729–735; november 24. 759–762. Ugyanez: *Tudományos Gyűjtemény* 11. 1840. 36–67; illetve önálló röpiratként: WALTHERR 1840.

²⁸ WALTHERR 1840. 13–14.

²⁹ WALTHERR 1840, 19.

gondolatával próbálta összekapcsolni.³⁰ Úgy vélte, mind a „latinos” hónapnevek híveinek, mind a különböző nyelvújítóknak volt még egy közös, titkolt motivációja, vagyis a felvilágosult valláskritika megjelenítése a „rég, magyaros” hónapnevek elutasításakor: „Sokan fásztották már elméjüket a hónapok magyar nevei koholásában, [...] s koholmányait csaknem együl–egyig úgy lehet tekinteni, mint a fellengős képzeteknek időtlen³¹ szüleményét. Mindannyi koholók arra törekedtek, hogy a hónapoknak ünnepektől, szentektől, vallásos szertartásoktól kölcsönözött magyar keresztényi neveiket kiküszöböljék, és a társaságot egyedül boldogító vallásos kegyességnek még emlékezetét is kitörüljék az élők szívéből.” Ezzel szemben úgy vélte, hogy az egyházi ünnepekkel jelölt hónapok az év minden szakaszában óhatatlanul emlékeztetik az embereket a kereszténységre, annak erkölcsi tartalmára. Igyekezett minden ellenérvet aprólékosan elhárítani. Például – írta – e hónapnevek használata kellőképpen a magyar történeti múltban gyökerező hazafiasságot sugallja, hiszen jóval a nyelvújítás előtt, a kora újkorban már bizonyosan megjelentek a „latinos” hónapnevek kiváltására; továbbá: az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek logikátlanok, mert az esztendő kezdete nem esik egybe új évszak kezdetével (december: télelő, január: télhó, február: télutó); és azt is igyekezett elhárítani, hogy a „rég, magyaros” hónapnevek hosszúak és nehézkesek volnának az „évszakokból képzett” elnevezésekkel szemben. (Mint írta, ezek is rövidíthetőek, például Boldogasszony hava „B.A.”-ként, vagy a szent szó elhagyásával „Iván hava”, „Jakab hava” stb.) A Vajda Péter-féle hónapnévjavaslatok elutasítása mellett hasonlóan éles szavakkal ítélte el a „latinos” hónapneveket is, mondván, azok használata a „nyelv tisztaságának” elvét sérti, és kifogásolta, hogy még a magyarosítók is használják a január, február, március stb. hónapneveket. Mindezt el kell kerülni – vélekedett –, mert a „latinos” hónapnevek „a magyar ember szájában gyakran nevetséges fordulatot vesznek, anyanyelvünk Róma nyelvének bilincseiben senyvedésére emlékeztetnek”, továbbá logikátlanok is, tekintettel arra, hogy a hetes szám latin nevéből képzett szeptember hó az évben a 9. hónap, a nyolcasból képzett október a 10. stb. Ugyanakkor alighanem jól érzékelte, hogy a logikátlanság vádjá felhozható a „rég, magyaros” hónapnevekkel szemben is, ezért részletesen próbálta azokat elhárítani. Hangsúlyozta, hogy azoknál az egyházi ünnepeknél nem hozható fel kifogás, amelyek minden évben az adott hónapba esnek (Szent György napja áprilisban, Szent Jakab napja júliusban, Karácsony mindig decemberben van stb.), a – húsvéti ünnepkörrel összefüggő – mozgó ünnepeknél azonban már bonyolultabb a helyzet, hiszen a böjt kezdete nem mindig februárra, pünkösd pedig nem mindig májusra esik. Waltherr ebből úgy próbálta kimagyarázni magát, hogy aprólékosan kiszámolta: a Kr. u. 300-tól 2000-ig terjedő 1701 esztendőben a böjt kezdete 1272 esetben februárra, pünkösd pedig 1107 alkalommal májusra esett, vagyis többségben jogosnak minősítette a hónapnévhasználatot ezekben az esetekben is. Kisasszony és Míndszent (augusztus és október) esetében viszont már csak azzal tudott érvelni, hogy bár ezek egyházi ünnepei valóban nem az adott hónapokra esnek, de nagyon közel vannak azokhoz, továbbá igaz, hogy Kisasszony napja szeptember 8., de a szintén Mária-kultuszhoz kötődő Nagyboldogasszony napja augusztus 15-én van.³² Waltherr végül szenvedélyesen zárta sorait: „bátran merem

³⁰ WALTHERR László: Hónapok magyar nevezeteiről. *Literariai Csarnok*, 1840. április 9. 5–7. Ugyanez: *Honművés* 28. 1840, 28. 223–225; 29. 231–232; 30. 238–240.

³¹ Itt valószínűleg „idétlen” értelemben.

³² Kitérőként megjegyezzük, hogy a logikátlanság vádját mindkét „magyaros” hónapnévsorozat hívei egymás szemére vethették. Az „évszakokból képzett” hónapok esetében például valóban ilyennek tűnt augusztusnak nyárutóként való említése (nagyon is nyári hónap), vagy az, hogy télhónak, nyárhónak stb. csak egy-egy hónapot neveztek, amikor télelő és télutó is téli hónapok stb.

nemzetemet felszólítani a hónapok díszes magyar régi neveinek megtartására”, kérte, hogy csak ezeket használják, mert ebből lesz a kívánatos nyelvi-nemzeti egység, és ezek gyakori használatától megszűnnek az egészségtelen „újítási vágyak” is.

Vajda Péter nem reflektált közvetlenül Waltherr vádjaira, de az ekkor általa szerkesztett *Világ* hasábjain rövid véleménycikkben megismételte korábbi álláspontját.³³ „Egyre nagyobb elfogadást nyernek” a télhó, télutó stb. hónapnevek – írta, és ez jogos is, tekintettel arra, hogy „igen könnyű megtanulni, mert egység elve uralkodik bennük”. „Minden évszak első havát azon hónap teszi, melyben azon évszak kezdődik [...] az évszak közepét az évszak nevével fejezzük ki, hó főnevet ragasztva hozzá”, mindez könnyen és érthetően rövidíthető (th.: télhó, tv.e.: tavaszelő stb.) – fejtegette, és próbálta elhárítani a rendszerével kapcsolatos ellenvetést is, mondván: „ha a kalendárium annyira meg fog javíthatni, hogy az év évszakkal kezdődendik, ezen hónapnevek a dolog lényegével tökéletesen összhangzatba fognak jönni”. Utóbbi már kicsit erőltetett érvelés volt, de úgy tűnik, Vajda nem igazán tulajdonított a hónapneveknek központi jelentőséget, javaslatait valóban javaslatoknak szánta, és csak remélte, hogy azok az egyre gyakoribb köznyelvi használat során kifejlesztik a kívánatos nyelvi egységet.

Waltherr László azonban egy inkább hittérítőre jellemző vehemenciával csapott le ismét a témára, és terjedelmes cikkben foglalt állást nemcsak Vajda ellen, hanem a „rég, magyaros” hónapnevek védelmében.³⁴ Lényegét tekintve újat nem mondott korábbi fejtegetéséhez képest, csak hosszabb, részletesebb formában megismételte, miért tartotta Vajda Péter és Kunoss Endre „évszakokból képzett, magyaros” elnevezéseit „természetellenes hónapneveknek”, aprólékosan érvelt azokkal szemben, igyekezett újabb érveket is megszólaltatni, például azt, hogy az évszacos hónapnév-elnevezés azért sem szerencsés, mert a tél, tavasz, nyár, ősz mást jelentenek az északi féltekén és a mérsékelt éghajlati övben, mint a Föld más részein. Emellett kifogásolta Vajdának a *Világ*-ban olvasható szerkesztői gyakorlatát. Utóbbi ismét röviden, egy-egy sajtócikkben reagált,³⁵ inkább kedélyes, mint kioktató vagy tudományoskodó stílusban. Például arról írt, hogy Waltherr legutóbbi cikkei a *Hasznos Mulatságokban* „már nem annyira érdekességek, mint furfangságok”, illetve, hogy vitapartnerre „annyit beszél az évszacos hónapnevekről, hogy utóbb, akarata ellenére megtanulják tőle az olvasók. Még tíz ilyen ellenséget e neveknek, s egy év alatt közönségesekké lesznek.” Vajda röviden megvédte hónapnévjavaslatát, csupán annyit fűzött hozzá, hogy nem a Sylvester Jánosnál már olvasható ötletet vette át, hanem maga igyekezett egy logikusnak vélt hónapnév-rendszer mellett érvelni, és visszautasította, hogy Waltherr a lapszerkesztői eljárását és stílusát kifogásolja. Kicsit később már gúnyosabb hangot is megütött, amikor arról írt, hogy Waltherr bizonyára örült 1841-ben a március eleji éjszakai fagyoknak, mert a télies időjárás egy tavaszról elnevezhető hónapban érveket szolgáltathat számára az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevekkel szemben.³⁶

Ezek a kommentárok valósággal felbőszítették Waltherrt, mert pár héttel később újabb, a hónapnevek ügyének szentelt, a korábbiaknál is alaposabb összefoglaló tanulmányában

³³ [VAJDA Péter:] Figyelmeztetés az új hónapnevekre. *Világ*, 1841. január 9. 10. Érdekességként és a különböző hónapnévrendszerek párhuzamos együttélésének bizonyítékaként említjük, hogy fejleceiben a *Világ* is a „latinos” hónapneveket tüntette fel, miközben szerkesztője egyébként elkötelezte magát az „évszakokból vett, magyaros” elnevezések mellett.

³⁴ WALTHERR László: A hónapok ősköri [sic!] magyar nevének folytatott védelme. 1–2. *Hasznos Mulatságok*, 1841. február 13. 49–52; február 17. 53–56.

³⁵ [VAJDA Péter:] Viszonyfejtegetés egy pár hírlap ellenében. *Világ*, 1841. február 27. 67–68.

³⁶ [VAJDA Péter:] Hazai tájképek. *Világ*, 1841. március 10. 77.

már kifejezetten személyeskedő stílusban támadta Vajdát.³⁷ (Különösen nehezményezte, hogy Vajda „furfangosnak” nevezte őt, a szóhasználatot durva sértegetésnek tekintette.) Waltherr Vajda fejére olvasta továbbá, hogy milyen következetlenek a *Világ* tudósításai is a hónapnevek használatában, pedig a nyelvi egység kérdése – amit Vajda szerinte félvállról vett – nagyon fontos, példának hozta fel az 1840. évi 29. (zsidókról szóló) törvénycikket, mely állandó vezetéknevek használatáról rendelkezett, majd így folytatta: „Fontos dolog a hónapok neveinek állandósítása is, és sokkal fontosabb a történetekkel és azok kútfőivel, az idő vezetéssel, és a kor meghatározásával foglalatokodó osztály embere előtt, mintsem hogy azoknak ingatagokká lételet egykedvűleg vehesse.” Az utókor majd megbüntet bennünket, ha úgy állunk a kérdéshez, mint Vajda – írta, az „utódok átkozni fogják a mívelődés századában kór [kor?] szülte konok apáikat a határozatlan hónevek használása, pártolása, hogy ne mondjam, a közéletbe tolása miatt”.³⁸ A kérdésnek valóban kivételes fontosságot, a nemzet jövője szempontjából alapvető jelentőséget tulajdonított, mint mondta, „a hónapnevek nem egy-két szófaragó tulajdonai, de nemzeti vagyon, mellyről csak országul [= országosan, országos kiterjedésben] intézkedhetik maga a nemzet”.³⁹ Vajda megjegyzéseit Waltherr veszélyes támadásokként értékelte, és személyeskedéstől sem mentes stílusban, a hónapnevek kiemelt fontosságába vetett hittel foglalta össze ismét, még részletezőbb formában a témában korábban készült tanulmányaiban írottakat. Vajda minderre már nem válaszolt, bár egy álneves olvasói reflexió szerzője kiállt mellette, elítélve Waltherr „érdektelen, zavart” írásának terjengősségét és személyeskedő stílusát.⁴⁰ (Egyébként megjelent olyan jellemző vélemény is, amely már értelmetlenül soknak tartotta ezt a vitát, pl. „Nem elég, hogy a hónapok új elkeresztelésével összezavarták kalendáriomunkat, hogy egymást is alig értjük már.”⁴¹)

3. Hónapnévhasználati szokások a reformkorban

Érdemes röviden – ha csak becslések szintjén is – áttekinteni, hogy az 1830–40-es években hogyan jellemezhetjük általában a hónapnevek használatát, megbecsülni, hogy milyen is volt a három legfontosabb eljárás, vagyis a „latinos”, a „rég, magyaros” és az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek elterjedtsége. Bár pontos statisztikai felmérés az 1830–1840-es évek hónapnévhasználatáról nem áll rendelkezésünkre (például levelek dátumozásakor, sajtóhírek keltezésekor stb.), de elég szembevetendő, hogy kialakult, egységes és általánosan elterjedt gyakorlatról nem beszélhetünk. A hónapneveknél egyaránt, párhuzamosan van jelen, hasonló változatossággal a „rég, magyaros” és a ma is használt „latinos” elnevezések használata, az „évszakokból képzett” magyar változatok (tél, tél, tél) is rendszeresen feltűnnek, de az előzőeknél ritkábban. Becslésünk szerint ez utóbbiak a hónapnevek használatában talán 10% körülire mondhatók, a másik két forma egyaránt 45–45%-ot tehet ki, a többi forma esetlegesnek, marginálisnak tűnik.⁴² (Hangsúlyozzuk, ezek csak a korszak

³⁷ WALTHERR 1841.

³⁸ WALTHERR 1841, 214.

³⁹ Álláspontját érdemes összevetni a *Debreceni grammatika* 18. század végi szerzőinek – ezzel pontosan ellentétes – gondolataival, lásd 9. sz. jegyz.

⁴⁰ [PUNCTUM Andor:] Mindent a maga helyén. Waltherr úrhoz. *Hasznos Mulatságok*, 1841. július 28. 239–240.

⁴¹ [Egy parragi ember:] Kalendáriumi reform. *Athenaeum*, 1841. július 6. 46–47.

⁴² Előfordult például egyházi ünnepnapokkal való datálás, Esztergom vármegye közgyűléséről szóló beszámoló „1841. aprószentek napján” (vagyis december 28-án) kelt: *Hírnök*, 1842. január 3. 1. p. vagy sorszámából képzett hónapnév egy szarvasi tudósítás végén, amelyben a „negyedhó”

sajtójának, hivatalos és magánlevelezésének olvasásakor kialakult becslések.) Minden biztonnal együtt élő és nem feltétlenül egymással versengő, hanem alternatív hónapnévhasználati szokásokat állapíthatunk meg a kor Magyarországon. Jellemző lehet, ha például – ismét a teljesség igénye nélkül – egy pillantást vetünk a korban felértékelődő szerepű sajtóra. Kossuth Lajos *Pesti Hírlapja* 1841 januárjában az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevekkel indult, azonban fél év után a nyárelő (vagyis június) 30-i, 52. lapszámot a „július 3-i” 53. követte, vagyis átálltak a „latinos” hónapnevek használatára. A lapok túlnyomó többsége szintén a „latinos” formát használta, kizárólagos jelleggel (például: *Buda-Pesti Híradó*, *Világ*, *Jelenkor*, *Buda-Pesti Rajzolatok*, *Életképek*, *Nemzeti Társalkodó*, *Erdélyi Híradó*, *Honművész*, de a római katolikus *Religio és Nevelés*, valamint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* egyaránt stb.), akkor is, ha a tudósításaik szövegében nagyon sűrűn feltűnnek a „rég, magyaros” vagy az „évszakokból képzett, magyaros” hónapnevek, nyilván a szerzők egyéni íráshasználatának és szokásainak megfelelően. Úgy tűnik, a szerkesztők nem nagyon foglalkoztak ezzel, a különböző hónapneveket egymás mellett élő, egyenértékű struktúrákként tekintették, nem írták át a különböző rendszereket használó tudósítások szövegét. A „rég, magyaros” hónapneveket tüntette fel fejlécében a *Hasznos Mulatságok*, illetve a *Hazai s Külföldi Tudósítások* is 1806-os indulásától 1838 június végéig. 1838. júliustól a lap „latinos” hónapneveket használt, s a szokás „túlélte” a névváltoztatást, mert az 1840 januárjától *Nemzeti Újság*ként megjelenő orgánum egészen 1841 február közepéig így jelent meg. Ekkor váratlanul váltottak, a február 10-i 12. lapszám még „február”, a február 13-i 13. lapszám már „Böjtelő” hónapnévvel jelent meg. Ezt tartották 1844 augusztusáig, amikor ismét „menet közben” váltottak. Az augusztus 17-i lapszám még a „rég, magyaros” szokást követve Kisasszony havát tüntette fel, az augusztus 20-i már augusztust, vagyis ismét visszaálltak a „latinos” hónapnevek használatára. (A következtetésre utaló további adalék, hogy a hónap első lapszámában a logikus, de nagyon egyedi szóhasználatként augusztust „Szent István havának” nevezték, utána újra „Kisasszony havának”.) A *Regélő* (majd *Regélő Pesti Divatlap*) 1844. június végéig „latinos”, majd ezt követően a Garay Jánost felváltó Vachot Imre szerkesztésében megjelenő *Pesti Divatlap* „évszakokból képzett, magyaros” dátumozással jelent meg 1846 végéig, 1847 januártól pedig visszaváltott a „latinos” hónapneveket tartalmazó fejlécekre.

Összességében úgy tűnik, hogy bármennyire párhuzamosan együtt élő, olykor egymást váltó hónapnévrendszerekről beszélhetünk, a „latinos” névhasználat már az 1840-es években is egyre elfogadottabbá és jellemzőbbé vált mindkét magyaros forma rovására,⁴³ bár utóbbiak még meghatározó módon jelen voltak a hétköznapi és a hivatalos beszédben. Szintén csak az illusztráció szándékával fellapoztunk néhány korabeli kalendáriumot is, hogy megnézzük, hogyan tüntették fel a hónapneveket. Már a 18. század végi kalendáriumokban is a szövegben „latinos” formával, a naptároldalakon pedig a szinonimaként kezelt többféle hónapnévváltozattal találkozunk, például: „Augustus. Kisasszony hava. Égi jegy: oroszlán.”⁴⁴ A tendencia az 1840-es években hasonló: „I. Boldog Asszony hava (Januari-

kifejezést használta áprilusra, jóllehet a következőt (májust) már „tavaszutóként” jelölte meg: *Világ*, 1841. július 9. 182. Ugyanez korábban Aradról „harmadhó [március] 25-én” kelt beszámoló kapcsán: *Világ*, 1841. április 10. 114.

⁴³ Ennek illusztrálására megemlíthetjük, hogy Edvi Illés Pál (1793–1871) először 1837-ben kiadott, iskolai oktatásra szánt időszámítás-tanában magától értetődő természetességgel csak a latinos hónapnevek elnevezéseit említette, ami arra utalhat, hogy számára már nem volt fontos, hogy az abból tanuló gyerekek ne januárnak nevezzék az év első hónapját stb. EDVI ILLÉS, 1838, 74.

⁴⁴ *Magyar Almanak*, 1794.

us)”,⁴⁵ vagy éppen a fordított szórend utal az alternatív változatok együttélésére: „*Januarius*. Nagyboldogasszony vagy Télhó”⁴⁶ (megjegyezzük, ebbe bekerült egyenrangúként az „évszakokból képzett, magyaros” formula is!), még az 1840-es évek végén is: „Január – Boldog Asszony”.⁴⁷ A korban használatos latin nyelvű egyházi naptárakban értelemszerűen csak a latin hónapneveket tüntették fel.⁴⁸ A magyar nyelv használatával kapcsolatosan született törvények (a magyar államnyelvről szóló 1844. évi 2. tc. előtt például az 1840. évi 6. tc.) értelmezése kapcsán megjelent nyelvi segédletek szóhasználata szintén arra utal, hogy egyformán elismert és használt volt a „latinos” illetve a „rég, magyaros” hónapnévrendszer, jellemzően: „Aprilis = április vagy Szent György hava.”⁴⁹ Megjegyezzük ugyanakkor, hogy nem minden, a témával foglalkozó összesítés foglalkozott az eltérő hónapnevekkel, vagyis nem tartalmazott „magyaros” hónapneveket.⁵⁰

4. Összegzés

A különböző „magyaros” hónapnévötletek ellenére a „latinos” hónapnevek használata olyan szívósan beépült a magyar nyelvhasználatba, hogy a 19. század közepétől egyre inkább kizárólagosnak volt tekinthető. Nemcsak az elvetélt nyelvújítási próbálkozások, hanem a sokáig használatban volt „magyaros” elnevezések is kiszorultak, használatuk archaikusnak, kuriózumszerűnek tűnt. A kronológia történetével foglalkozó Jakab Elek az 1880-as években már nosztalgikus stílusban, mintegy „elszalasztott lehetőségként” tekintett vissza a magyar hónapnevekkel kapcsolatos nyelvészeti és közéleti küzdelmekre és a „latinos” hónapnevek kizárólagossá válására: „A protestánsok idegenkednek az elsőtől [vagyis a »rég, magyaros« hónapnevektől] dogmatikai szempontból, a r.[ómai] katolikusok a másiktól [vagyis az »évszakokból képzett, magyaros« változattól] szokatlanságáért és radicalis jellegéért, a nagyobb rész helyes indokok nélkül használja a mi nemzeti életünkkel, történetünkkel és irodalmunkkal semmi egybekötetésben nem levő római januarius, februarius stb. hónapneveket, amik helyett teljes joggal lehetne is, kellene is elfogadni az 1835–1840 körül tekintélyes írótól s a közönség nagy száma által helyeselt és használt elnevezést, ami a dolgot elég jól kifejezi s más népek utánzása vádjától megmentene.”⁵¹ Ugyanakkor az időszámítás-történet művelőjének is el kellett ismernie, hogy a más népek által is elfogadott, a legtöbb európai (latin és szláv) nyelvbe szervesen beépültek a „latinos” hónapnevezések, akkor is, ha emögött a nyelvtörténeti folyamat mögött nem álltak „helyes indokok”, vagyis vallási vagy politikai természetű beavatkozási kísérletek – „csupán” a nyelv természetes, önálló fejlődése, a társadalmi közösség ízlésformáló szerepe.⁵²

⁴⁵ *Közhasznú és mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium*, 1844.

⁴⁶ *Naptár 1846-dik közévre*, 1846.

⁴⁷ BUCSÁNSZKY 1849.

⁴⁸ *Annus communis nativitate salvatoris nostri Jesu Christi*, [1847.]

⁴⁹ *Egyházi Anyakönyvek' és belőlük teendő kivonatok'*, 1843. (Az 1840. évi 6. tc. 7. §-a előírta, hogy a nem-magyar ajkú egyházközségekben vezetett egyházi anyakönyveket három éven belül magyarul kell vezetni, ennek megkönnyítésére született a több nyelvű szójegyzék.)

⁵⁰ Lásd pl. KISS 1844.

⁵¹ JAKAB 1881, 16.

⁵² Megjegyzés: a témával kapcsolatosan általánosságban használtuk és tekintettük irányadónak Gyáni Gábor későbbi korszakra vonatkozó, a nyelvfejlődést történeti dimenzióban értelmező tanulmányát: GYÁNI 2017.

Függelék

Nyelvújítók javaslatai a magyar nyelvű hónapnevekre a 16–19. században⁵³

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
január	télelő	első hó	fő v. erőshó	zúzoros v. zúzos hó	vízöntő hava	jég hava v. jeges
február	télmás	másod hó	fagyhó v. aszúhó	enyheges v. enyhes hó	hal hava	köd hava v. kődös
március	télharmad	harmad hó	fűhegy	olvanos v. olvasztó hó	kos hava	sár hava v. sáros
április	tavaszelő	negyed hó	kinyílóhó	nyilonos v. nyíló hó	bika hava	eső hava v. esős (bimbós)
május	tavaszmás	ötöd hó	elő- gyümölcsű-hó	zöldönös v. zöld hó	iker hava	kedv hava v. kedves (virá- gos)
június	tavaszharmad	hatod hó	kaszálóhó	termenes v. termő hó	rák hava	nyár hava v. nyári
július	nyárelő	heted hó	hév v. aratóhó	kalászos v. kalászos hó	oroszlán hava	kenyér hava v. kenyeres
augusztus	nyárhó	nyolcad hó	szőlőérlelő hó	hévenes v. heves hó	szűz hava	gyümölcs hava v. gyü- mölcsös
szeptem- ber	nyár- harmad	kilenced hó	szőlőszedő hó	gyümölcsö- nös v. gyü- mölcsös hó	mérték hava	ősz hava v. őszi
október	őszelő	tized hó	borvető hó	mustonos v. mustos hó	skorpió hava	bor hava v. boros
november	őszhó	tizen- egyed hó	borlátogató hó	gémberes v. gémbes hó	nyilas hava	szél hava v. szeles
december	ősz- harmad	tizen- ketted hó	vígankelő v. vígankelőhó	fagyláros v. fagyos hó	bak hava	tél hava v. téli

	7.	8.	9.	10.	11.	12.
január	fő v. víghó	jeges	Árpád	téli I. hó	újhó	fő- vagy hideghó
február	síkhó	erős	Mátyás	téli II. hó	télhó	olvasztóhó
március	enyhó	langyos	József	téli III. hó	tavaszhó	fű- vagy bimbóhó
április	gőzhó	vegyes	Béla	tavaszi IV. hó	virághó	kinyíló- v. csirázóhó
május	zöldhó v. remény-hó	szellős	Ferdinánd	tavaszi V. hó	fördő v. mulatóhó	virág- v. gyöngyöshó
június	kapahó	harmatos	László	tavaszi VI. hó	szénás v. nyárhó	kaszáló- v. szénahó

⁵³ A táblázatban foglalt változatok többségét közölte: WALTHER, 1841. Adatait az eredeti közlemények alapján (valamint a 19. számúval) kiegészítettük.

július	sarlóhó	poros	Lajos	nyári VII. hó	aratóshó	hév- v. aratóhó
augusztus	cséphó, asztaghó, kazalho v. csúrhó	heves	István	nyári VIII. hó	kepéshó	szőlőérlelő-hó
szeptember	maghó	deres	Teréza	nyári IX. hó	őszhó	gyümölcs- v. őszhó
október	borhó	ködös	Ferenc	őszi X. hó	sajtós v. csírahó	borhó
november	ködhó v. makkhó	fagyos	András	őszi XI. hó	fonnyasztóhó	ködhó
dec.	végghó	havas	Leopold	őszi XII. hó	karácsonhó	havashó

	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.
január	főhó	dérdúr	télelő	jégtönös	Beethoven	Árpád	előhó
február	szánhó	enyhes	télmás	zúzmorós	Casanova	Mátyás	másodhó
március	bőjthó	olvasztó	télvég	olvános v. tavaszho	Franklin	József	gergelyhó
április	lanyhás-hó	nyitó	zöldelő	szikkonos	Foulton	György	kikelethó
május	kecshó	fűves v. zöldi	zöldmás	kecstönös	Gutenberg	János	virághó
június	szénás	szénás v. termesztő	zöldvég	kaszálnos v. nyárhó	Jenner	László	kaszáláshó v. kaszáshó
július	sarlós	sarlós v. kepés	nyárelő	sarlónos	Kant	Mária	aratáshó v. sarlóshó
augusztus	tarlós (csütmök)	tikkasztó	nyármás	csúrtönös	Newton	István	takaráshó
szeptember	sajtós	gyümölcsös	nyárvég	vetőnös v. őszhó	Raphael	Mihály	vetéshó
október	maghós	mustos	őszelő	sotolnos	Shakespeare	Kálmán	szürethó
november	őszhó	gémbs	őszmás	dúdoros	Washington	András	enyészethó
december	végghó	fagyhó	őszvég	fagytonos v. télhó	Watt	Miklós	végghó

Források és magyarázat:

- 1–3. Sylvester János javaslatai. (SYLVESTER 1539.)
4. Barczafalvi Szabó Dávid javaslatai. (BARCZAFALVI SZABÓ 1787.)
5. Rájnisi József javaslatai. (RÁJNIS 1789.)
6. Sándor István javaslatai. (SÁNDOR 1795.)
7. „S. József” Jászberényből. (*Újabb vélemény*, 1833.)
- 8–9. Holéczy Mihály javaslatai. (HOLÉCZY 1833.)

- 10–11. Terelmes Mihály javaslati. (TERELMES 1833/a–b.)
12. Romy Károly javaslati. (RUMY 1833.)
13. Dömötör Pál javaslati. (*Magyar hazai vándor*, 1834. Idézi: WALTHER 1841, 220.)
14. Sztrokay Antal javaslati. (WALTHER 1841, 220.)
15. „M–ki” javaslati. (*Magyar hazai vándor*, 1834. Idézi: WALTHER 1841, 221.)
16. Varjú Sándor javaslati. (WALTHER 1841, 221.)
17. Ismeretlen szerző javaslati. (*Hungarica*, 1841.)
18. [KLESTINSZKY] 1841.
19. CSÍK 1841.

Bibliográfia

- Annus communis nativitate salvatoris nostri Jesu Christi*, 1847
Annus communis nativitate salvatoris nostri Jesu Christi MDCCCXLII dierum 365 stylo Gregoriano et Juliano deductus sive Calendarium in usum Ecclesiae R. Catholicae. Budae, Typ. Regn. Univ., é. n. [1847.]
- BALÁZS 1958
 BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1958.
- BARCZAFALVI SZABÓ 1787
Szigvárt klasztromi története. Ford. BARTZAFALVI SZABÓ Dávid. Pozsony, Landerer, 1787.
- BARTÓK 2002
 BARTÓK István: *Grammatica Hungarolatina – Poetica Latino-hungarica*. Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106/5–6. 2002, 485–501.
- BENEDEK–DOMOKOS 1795
Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. [Szerk. BENEDEK Mihály – DOMOKOS Lajos et al.] Béts, Alberti, 1795.
- BUCSÁNSZKY [1849]
 BUCSÁNSZKY Alajos *Keresztény Kepes [!] Naptára 1849-ik évre*. Budapesten, Bucsánszky, é. n. [1849.]
- CSÍK 1841
 CSÍK Péter: *Javaslatok a falusi nép számára készítendő kalendáriumra nézve*. *Társalkodó* 2. 1841. október 5. 319–320.
- EDVI ILLÉS 1838
 EDVI ILLÉS PÁL: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók és tanulók számára*. Budán, Magyar Királyi Egyetem, 1838².

Egyházi Anyakönyvek' és belőlük teendő kivonatok', 1843

Egyházi Anyakönyvek' és belőlük teendő kivonatok' magyar példányai és keresztnevek, méltóságok, hivatalok, állapotok [...] latin–magyar és német–magyar zsebszótára. Nagyszombatban, Wachter Bódog, 1843.

ERDŐDI 1977

ERDŐDI József: *Időszámításunk. (A magyaros hónapnevek ügyében.)* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társulat, 1977. (A Magyar Nyelvtudományi Társulat kiadványai, 151.)

FENYŐ 1971

FENYŐ István: A publicista Vajda Péter. In: *Vajda Péter tudományos ülészek.* Szerk. RÁCZ István–MIKLÓS Róbert. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1971, 27–40.

GYÁNI 2017

GYÁNI Gábor: Nyelvközösség, nemzet, állam, társadalom viszonya. Történeti megközelítés. In: *A magyar nyelv jelene és jövője.* Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Gondolat, 2017, 91–106.

HOLÉCZY

HOLÉCZY Mihály: A' Havi 's Hét napok Magyar nevezetéről. *Tudományos Gyűjtemény* 2/6. 1833, 23–50.

Hungarica, 1841

[S.a.]: *Hungarica. IV. Századunk*, 1841. január 28. 59–63.

J. SOLTÉSZ 1959

J. SOLTÉSZ Katalin: Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv* 55/4. 1959, 461–470.

JAKAB 1881

JAKAB Elek: *A kalendáriomokról történelmi és politikai tekintetben.* Budapest, Akadémia, 1881. (Értekezések a történeti tudományok köréből, IX. 4.)

KACSKOVICS 1840

Mezei naptár, gazdasági kalendárium. A' nép' használatául 1840. évre. Szerk. KACSKOVICS Lajos. Budán, H. Gazdasági Egyesület, 1840.

KISS 1844

KISS Mihály: *Magyar újdonszavak tára, melly magában foglalja a hirlapokban, könyvekben és társalgásban előkerülő új és műszavakat.* Pesten, Heckenast, 1844.

KLESTINSZKY 1841

K. L. [KLESTINSZKY László]: A hónapok magyar nevezeteiről. *Hasznos Multságok*, 1841. február 6. 76.

KNAUZ 1876

KNAUZ Nándor: *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876.

KOVALOVSKY 1955

KOVALOVSKY Miklós: Tudományos nyelvünk. In: *Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. PAIS Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 227–312.

Közhasznú és mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium, 1844

Közhasznú és mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium [...] 1844dik [...] esztendőre. Pesten, Trattner és Károlyi, 1844.

KRISTÓ 1986

KRISTÓ Gyula: Kronológia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. KÁLLAY István. Budapest, ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék, 1986, 76–86.

KUNOSS 1835

KUNOSS Endre: *Gyalulat vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, melyek a különféle nyelvekből kölcsönözttvén, a' magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak*. Pesten, Landerer, 1835.

Magyar Almanak, 1794

Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre. [...] Bétsben, Schrämbl Ferentz Antal, é. n. [1794.]

Magyar hazai vándor, 1834

Magyar hazai vándor. Minden rangú és rendű olvasók számára. Szerk. KÁROLYI István. Pesten, Trattner és Károlyi, 1834, 33–37.

MÁTRAY 1853

MÁTRAY Gábor [evezelő] t[ag]. előadása a' magyar naptárakról a' közelebb lefolyt négy század alatt. *Magyar Academiai Értesítő* 1. 1853, 26–37.

Naptár 1846-dik közévre, 1846

Naptár 1846-dik közévre, a' róm. Catholica egyház használatára, új és ó idősámítás szerint. Budán, Egyetemi nyomda, é. n. [1846.]

RÁJNIS 1789

Magyar Virgilius. Első darab. Máró Virgilius Publiusnak Eklogái. Ford. KŐSZEGI RÁJNIS József. Pozsonyban, Landerer, 1789.

RUMY 1833

RUMY Károly: Még egy szó a' hód- és hét napok új magyar neveiről. I–II. *Hasznos Mulatságok* 2/17. 1833, 129–131; 2/18. 137–139.

SÁNDOR 1795

SÁNDOR István: A' Hónapoknak 's Hétinapoknak új Magyar Neveikről 's a' Magyar számról még egyszer. In: *Sokféle. Írá s egybe szedé: Sándor István*. Győrött, Streibig Jó'sef, 1795.

SIMAI 1910

SIMAI Ödön: A magyar hónapnevekről. *Magyar Nyelv* 6/9. 1910, 405–416.

SYLVESTER 1539

Grammatica Hvngarolatina in usum pueroru[m] rece[n]s scripta Joanne SYLVESTRO Pannonio autore. Neanesi [Sárvár], 1539. (Faksimile: Budapest, ELTE, 1977. *Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*, 4.)

SZENTPÉTERY 1985

SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve*. Budapest, Könyvért, 1985. (Tudománytár.)

SZERB 1935

SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Révai, 1935².

SZÉCHY 1892

SZÉCHY Károly: *Vajda Péter élete és művei*. Budapest, Eggenberger, 1892.

TARNAI 1965

TARNAI Andor: A nyelvújítás kezdete. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Budapest, Gondolat, 1965 (A magyar irodalom története, 3.), 77–79.

TERELMES 1833/a

TERELMES [Mihály]: Hegedű szó, és nembírálat a Holdnapokról. *Hasznos Mulatságok* 1/5. 1833, 36–39.

TERELMES 1833/b

TERELMES M.[ihály] B.: Vég-óhajtás a' holdnapok' magyar neveiben. *Hasznos Mulatságok* 2/9. 1833, 70–72.

Újabb vélemény, 1833

Újabb vélemény a' Hónapok magyar neveiről. *Hasznos Mulatságok* 1/14. 1833, 110.

VAJDA 1835

VAJDA Péter: *Pesti Levelek. I. füzet. Szép szavak*. Kassán, Literatúrai Intézet, 1835.

WALTHERR 1838

WALTHERR László: Kalendáriumi magyar régiségek. In: *Tudománytár. IV.* Szerk. LUCZENBACHER János és ALMÁSI BALOGH Pál. Budán, Magyar Királyi Egyetem, 1838, 275–294.

WALTHERR 1840

WALTHERR László *némely észrevételei az 1840-ki Mezei naptárra*. H. n., k. n., é. n.
[Pest, 1840.]

WALTHERR 1841

WALTHERR László: A havak magyar nevezetei és Vajda Péter úr. 1–3. r. *Hasznos Mulatságok*, 1841. július 7. 213–216; július 10. 217–220; július 14. 221–222.

SÁNTA FERENC *ÉJSZAKA* CÍMŰ DRÁMÁJA SZÖVEGKÖNYVEINEK GENETIKUS FELDOLGOZÁSA¹

FEKETE SÁNDOR

Sánta Ferenc *Éjszaka* (*Az áruló*)² című drámáját 1968. március 8-án mutatták be a Nemzeti Színház kamaraszínházában, a Katona József Színházban. A felületesebb összevetés a rövidítésektől eltekintve azonosnak láthatja *Az árulót* és az *Éjszaka* című regényt. Pedig rendkívül feltűnő eltérés, hogy a befejezés nem egészen azonos. A lényeg nem változik, de drámaibb és pergőbb lesz az egész jelenet. S itt nem a kihagyások, hanem a betoldások révén. Ahogy azt Vasy Géza megállapítja: „A címváltozás önmagában nem jelent semmi lényegi módosulást. A kisregényen különösebb szerkezeti változtatást nem kellett végezni. Mindössze annyi történt, hogy a regény első két fejezete lett az első felvonás, s a négy fejezet így három felvonásnyi lett. [...] *Az áruló* dialógusformája miatt volt alkalmas a közvetlen színpadra állításra. S azért lehetett a regényből dráma, mert a benne lévő gondolati anyag, a magatartásformák szembesülései a színpadon is feszültséget tudtak teremteni.”³

Az Egri István rendezésével, remek szereplőgárdával⁴ színpadra vitt mű mindössze 16 előadást ért meg, ami egyértelmű bukásra utal. Az eredeti célom az volt, hogy ennek a bukásnak a lehetséges okait gyűjtssem össze, azonban a korabeli kritikákat végigolvasva sem rajzolódott ki számomra egyértelmű kép, egyértelmű magyarázat.

A dráma keletkezéséről Sánta a következőképpen nyilatkozott: „Nem volt szándékomban színdarabot írni, nem is vonzódtam soha a színpadhoz. Nincs kizárva, hogy ez az első próbálkozásom egyúttal az utolsó lesz. Kisregényemet, *Az árulót* még kéziratban elolvasta a Nemzeti Színház fődramaturgja⁵ és felkért, hogy írjak drámát belőle. Ezután könnyen és hamar elkészítettem a regény drámaváltozatát.”⁶

¹ Hálával tartozom prof. dr. Illésné dr. Kovács Máriának, aki a legnehezebb időkben is biztatott, és módszertani tanácsaival jelentős mértékben támogatta Sánta-kutatásaimat.

A tanulmány megírását segítette Kecskeméti Gábor professzor úr, az Ő segítségével jutottam el egy fontos kísérlethez, Debreczeni Attila cikkéhez is. Vö. DEBRECZENI 1994.

² Az eredeti regény cím megváltoztatásának motívuma nagy valószínűséggel az volt, hogy Németh László *Az áruló* című drámája ekkoriban már kiadásra került, s friss színházi élményként az előző évad derekán mutatták be. Ezzel együtt a zárójeles címkiegészítés egyértelműen jelzi a kapcsolódást a regény és a dráma között. Vö. VASY 1975, 181.

³ VASY 1975, 129.

⁴ Író – Óze Lajos, Vaclav – Avar István, Eusebius – Básti Lajos, Zsitomir – Sztankai István, Paraszt – Maklári János.

⁵ Egy későbbi, szóbeli közlés alapján tudjuk, hogy Osváth Béláról (1926–1965) van szó. PIM 1973. A fentiekből az is kikövetkeztethető, hogy *Az áruló* című regény már 1965 előtt megszületett. Vö. „Sok szó esett már róla, hogy a személyi kultusz okozta torzulások, 1956 élménye milyen szörnyű pokoljárást jelentettek Sánta Ferenc számára. *Az áruló* ennek a pokoljárásnak a kései terméke. Kései? A megjelenési adatok itt félrevezetőek. A három regény közül eredetileg és első megfogalmazásában *Az áruló* áll az élen.” VASY 1975, 107.

⁶ KÜRTI 1968, 7.

A moralitás kedvelt műfaj volt Európa-szerte a középkorban, még akkoriban is, amikor a huszíták nagy harcai zajlottak. Ez a régies, látszólag csak szárazon oktató drámaforma évszázadok óta újra- és újrászületik a drámairodalomban. Nemcsak Hugo von Hofmannsthal *Jedermannja* vállalja nyíltan ezt az örökséget, de felismerhetjük a francia klaszszikus dráma nagy érv-párbajaiban ugyanúgy, mint azokban a Sánta-kortárs színdarabokban, amelyek egy bírósági tárgyalás köntösét magukra öltve, vádat és védelmet szembesítve nyomoznak az igazság után.⁷ Hajdan az Erények és a Bűnök, ezek a megszemélyesített, elvont fogalmak az ember feje fölött csaptak össze, az idők folyamán ezt követően éppen ez a középre beszorított ember került az előtérbe, ő, aki immár nem passzív szemlélője és áldozata a Jó és a Gonosz küzdelmének, hanem cselekvő részese; a döntést nem az ő feje fölött, hanem az ő fejével hozzák.

Sánta Ferenc *Az áruló* című regényében bátran és nyíltan alkalmazza modern mondánivalójának kifejtésére a moralitáskeresőket. Az ellenfelek teljesen szimmetrikusan állnak fel. A két aktív: Václáv Jásek, a huszita, és vele szemben Jan Zsitomir, a császáriak seregéből, akik élni és halni tudtak a választott, a vállalt ügyért; a két passzív, akik minden tett elől, az egész történelemből dezertáltak: Eusebius püspök, minden világi örömök értője és élvezője, valamint a szegény paraszt, aki egyaránt fél jót tenni és fél rosszat tenni. Mint a barokk zenében, úgy tér vissza Sánta regényében minden motívum újra és újra, más és más helyen, más és más hangszerelésben, más és más értelemmel. Az összetartozó karakterpárok jóformán egymás mondatait ismétlik, cselekvéseik formája is azonos – csak tartalma más.

A két katona egyformán hősiiesen harcolt, s a másik kettő is egy a gesztusban, amellyel becsukják a kaput a külvilág előtt. Jan is azt vallja, amit Václáv, hogy a népért harcolt, s kölcsönös a vád is, hogy a szent cél érdekében mindketten falvakat gyújtottak fel, számlálatlanul mészároltak öreget, fiatalembert, nőt és gyermeket. Csakhogy az egyik azért harcolt, azért ölt, pusztított, gyilkolt, hogy megváltozzon a világ, hogy igazság legyen végre a földön, a másik pedig azért, hogy visszaállítsa a rendet és a békét, hogy az időre és a belátó értelemre bízva a bajok orvoslását. A sántai értelmezés alapján Zsitomir nem elvetemült gonosz, csak egy történelmileg elbukott koncepciót képvisel. Václáv igazsága, ha keserű és véres is, az igazság.

Az erőszak értékéről szól Sánta Ferenc, morális és történelmi értékéről egyaránt. Az a kérdés, hogy van-e „jó” erőszak, hogy lehet-e valakit, valakiket, egy népet, az egész emberiséget akarata ellenére a jóra kényszeríteni? Van-e különbség erőszak és erőszak között? A különbség maga a történelem – felel Václáv szavaival Sánta.

A két ellenfél pár között ott áll az író. Ő idézte, hívta meg a négy különös éjszakai látogatót, és perükben, vitájukban – mivel nem a 15., hanem a 20. században élünk, az író kortársaiként – neki kell döntenie. És döntenie kell! Mert lehet gyűlölni a gyávát, aki kushad, lehet az örömeiben tobzó önzőt, a cselekvést halogató örök fontolgatót, de semmik ezek a gyűlöletek ahhoz képest, amit az az utálatra legméltóbb érdemel: az, aki hallgat. Az író dönt, Václávot tartja itt. Hogy a döntés erőszak, Václáv felemelt kése alatt született? Hiszen erről szól Sánta egész műve.

Az előző bekezdésekben eddig szándékosan a regényt, *Az árulót* idéztem, arra hivatkoztam, s nem a színpadi változatára, az *Éjszakára*. A Katona József Színház színpadán ugyanis véleményem szerint nem egy új dráma született, hanem sokkal inkább egy előadott regény. A gondolat izzása a regényben olyan hőfokú, kibontakozása olyan izgalmas, hogy az érthetővé teszi azt, hogy a színház drámai lehetőséget keresett benne. Am kérdéses, hogy

⁷ Ilyen például Reginald Rose *Tizenkét dühös ember* című darabja.

ehhez az olvasva nagyon is kerek, hézagmentes, befejezett műhöz mit tud, egyáltalán tud-e bármit is hozzátenni a színpad. Lehet, hogy le kellett volna bontani a regényt, és elemeiből, szálaiból újra szerkeszteni, ezúttal kifejezetten színházi igények szerint, vagy meg kellett volna keresni a tisztán gondolati anyagot nyíltabban és adekvátábban vállaló formát.

Am Egri István és Sánta Ferenc az eredeti művet egy az egyben rakták fel a színpadra, amitől az – különös, de érthető módon – véleményem szerint kevesebb lett. A legfőbb probléma számomra az író figurája: sem a szövegkönyvírói, sem a rendezői koncepció nem tudta őt a középpontba helyezni. Pedig a mű minden vajúdása, gyötrelme érte, értünk történik. Az író nemcsak passzív és korrekt vitavezető ezen az éjszakán, nemcsak mindenkihez egyformán udvarias házigazda, egyszóval nem narrátora a drámának, hanem főszereplője. Nem tájékozódni, nem ismereteket szerezni, hanem dönteni akar, és nem az ötszáz éves vitában, hanem a mában. Ezért idézte meg őket, ezért nincs voltaképpen ellenére az erőszak, amellyel döntését kikényszerítik. Az író túlságosan kívül marad az eseményeken, nem tudja megjárni az utat az objektív pártatlanságtól az elköteleződés felé. A középpontba így nem ő, hanem a huszita Vaclav kerül.

Az író feladata tehát korlátozott, mivel azt a benyomást erősíti, mint ha a színpadi cselekmény a valóság törvényeit követné. Holott – és ez az *Éjszaka* értelmezésének egyik leglényegesebb eleme – nem a valóság beszél itt, hanem a valóságot egyszerűsítő és elfogadása közben át is rajzoló író. Ez a darab dramaturgiájának gyenge pontjához, vagy még inkább: elszalasztott lehetőségeihez is közel visz. Véleményem szerint „nagy” dráma ugyanis akkor születhetett volna, ha a regény vágta csapásról ennyiben letérve, a színpadi hatás követelményeinek engedve, Sánta kiemeli az író ebből a látszólag passzív szerepéből. Vagyis, ha nem narrátorként bízza rá az éjszakai nyomozás irányítását, hanem be is kapcsolja a küzdelembe. Ha nemcsak kérdezni tanítja, de felelni is. Ha legalább sejtetni enged: miért éppen ilyenek a dráma szereplői és konfliktusai? Miért éppen a huszita háború kora kínálkozott egy megvallott-rejtett problémahalmaz megfogalmazására?

Az előadásnak, a dráma színpadi adaptációjának természetesen az adott írói anyag lehetőségeit és igényeit kellett követnie. Ez nem mindig és nem egészen sikerült. Miután két és fél órán keresztül⁸ egy tépelődő, vitázó, igent és nemet csaknem együtt, egy ütemre mondó szellemiség kételyeivel ismerkedtünk, az előadás zárójelenete olyan feloldást hoz, amelyet semmi sem készít elő, és amely nem is felel meg a dráma sugallatának, Sánta írói természetének.⁹

„Az áruló és az *Éjszaka* vitaregény, illetve vitadráma. Azt kell eldöntenie az író teremtette vallató éjszakának, hogy a huszita háború korából feltámasztott paraszt és pap, császári és huszita vitéz közül melyik képviseli a tisztább erkölcsiséget, a több igazságot, s hogy melyik közülük az, akit a mában élő író – a jelkép magaslatán – életben tarthat.”¹⁰

Az író dolgozószobájában kialakuló beszélgetésben valamennyi szereplő kifejti a maga vélt igazságát, életelvét, előadja tetteit, és igazolni igyekszik azokat a vitadráma menetében. A dráma pontos változata a regénynek, csak hogy itt még sűrűbben kapjuk a vita gondolati anyagát, itt még kevesebb a lehetőség az oldásra. Akik nem ismerik a regényt, azok számára nem lehet könnyű szellemi feladat a darab lényegének a megértése, a bekapcsolódás a

⁸ A dráma produkciós tervében szereplő adat.

⁹ A következőkben világossá válik, hogy milyen hatalmas az eltérés az író eredeti szövegkönyve és a végleges színpadi előadás között a mű lezárását illetően. Talán ennek is köszönhető, hogy későbbi, szóbeli megnyilvánulásában Sánta erős kritikával illette a rendezőt és a színészi játékot. Vö. PIM 1973.

¹⁰ PÁNDI 1972, 659.

dráma menetébe. Anélkül tehát, hogy ennek a dramaturgiának a létjogosultságát kétségbe vonnám, nem szeretném elhallgatni azt a véleményemet, hogy ez a gondolati koncentrált-ság, ez a dialogizált eszmeharc sok tekintetben ellenáll a drámai követelményeknek. Sánta jó érzékkel helyez el a színműben egy-egy oldó hangot és gesztust a hitvitázó darabok hagyományából, ez azonban még nem elegendő az egyenletes színszerűség biztosításához.

A jó írónak meg kell hajolnia a tények előtt, hogy változtathasson a tényeken. Ez törté-nik Sánta regényében és drámájában is: végül is az író életben tartja a huszita vitézt, őt egyedül a feltámasztott négy halott közül. Hogy Sánta még a befejezésben is érzékeltesse belső aggályait, morális fenntartásait, a huszita vitézt tulajdonképpen az erőszak nyomása alatt hagyja életben: Vaclav kést fog az íróra, így kényszerítve ki a döntést, mielőtt az író még önszántából nyilatkozna.¹¹ A rendező, Egri István véleményem szerint helyes megoldást választott: engedte érvényesülni a darab valóságos tendenciáit, a nézőre bízva a választás, a döntés, a minősítés feladatát.¹²

Vizsgálódásaim során eljutottam a Nemzeti Színház Archívumába,¹³ ahol az *Éjszaka* című dráma kapcsán felfedeztem egy új szövegkiadási lehetőséget. A dráma Sánta Ferenc által írt eredeti szövegekönyvének kívül megtaláltam Egri István rendezői változatát, valamint a színházi sűgő példányát is, s ezeket szerettem volna összevetni az 1968-ban nyomtatásban megjelent,¹⁴ kiadott művel. A négy fenti szöveg feldolgozása sok fejtörést okozott: a variánsok egybevetésében alkalmazott hagyományos textológiai megoldások sorra önméltlésekhez, illetve áttekinthetetlen (és ezáltal holt) adattömeghez vezettek. Így fordultam aztán a genetikus (vagy szinoptikus) feldolgozás egyébként kézenfekvő lehetőségéhez, amely a szöveg egészen új megközelítésére adott módot.

„Mint köztudomású, a kritikai kiadások hagyományos elvi módszerével szemben, amely egy tiszta és végleges főszövegben, valamint az ennek alárendelt változatokban szemléli a művet, a genetikus kritika (*critique génétique*) a variánsok egyenrangúságát vallja, azt, hogy a mű változataiban és változásaiban létezik. Az ezen az elven alapuló kiadás lényegében »az apparátus olyan formája, amelyet szöveggként lehet olvasni és használni« (Hans Walter Gabler), vagyis »az olvasónak mintegy filmvásznon kell látnia maga előtt leperegni a megírás folyamatát.«¹⁵ Az egyik nehézséget a genetikus kritikában azonban éppen ez, a mű formálódásának folyamatára fényt vető, a szöveggként olvasható apparátusnak a technikai létrehozása jelenti. Hiszen, ha ez nem olvasható, vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthatolhatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amilyenhez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk.

Az említett négy szövegben rejlő eredendő lehetőség a genetikus feldolgozásra ezért vált különösen izgalmassá és vonzóvá: egy kísérlet lehetőségét is magában rejtette arra nézve, hogy milyen gyakorlati megoldások alkalmazhatók a legoptimálisabban, és milyen

¹¹ Az eredeti szövegekönyvben e jelenet után az író bekapcsolja a rádióját, amely különféle nyelveken vészjóslóan harsogja a „háború” szót. Ez a szerkezetileg nyomatékos megoldás azt a benyomást kelti, mintha az író végül is mindenféle háborút amorálisnak érezne, beleértve a husziták harcát is. Eredetileg a színpadon is így lett volna: de ott ez a rádiózás mintha egy utolsó kísérlet lenne e helyzet megakadályozására.

¹² Az Író ugyanis nem dönt, sem a regényben, sem a drámában.

¹³ Ezúton is szeretném megköszönni Kávási Klárának, az Archívum vezetőjének, hogy lehetővé tette az *Éjszaka*val kapcsolatos szövegekhez való hozzáférésemet.

¹⁴ SÁNTA 1968.

¹⁵ DEBRECZENI 1994, 77.

hozádka van egy ilyen kiadásnak. Mindazonáltal egyetértek Debreczeni Attilával abban,¹⁶ hogy egy genetikus feldolgozás nem lehet főszöveg egy hagyományos kritikai kiadásban. Tanulmányomban a négy variáns utolsó szakaszait (az eredeti, Sánta Ferenc által írt szövegkönyv 92–101. oldalait) hasonlítom össze, amelynek az a magyarázata, hogy ebben a részben találtam a legtöbb és legrelevánsabb eltérést a szövegek között. Szövegközlésemben a négy variánst egyenértékűnek tekintem, s egyetlen folyamatos szövegbe foglalom. Ahol a szövegek eltérnek egymástól, a változatokat [] zárójelek között, rövidítéssel és tipográfiai elkülönítéssel adom meg. A következő jelöléseket alkalmaztam:

Rövidítések, szedés:

- Sánta Ferenc eredeti szövegkönyve: *S: normál szedés
- Egri István rendezői változata: *R: *kurzív szedés*
- A színházi sűgő változata, az előadásokon elhangzó szöveg: *E: *félkövér-kurzív szedés*
- Nyomtatásban megjelent, kiadott változat: *K: **félkövér szedés**

Ahol két vagy három változat egybeesett, ott mindkét vagy mindhárom rövidítést megadtam (pl. *S&R: vagy *S&R&E:), a szedésben pedig a sorrendileg előbbi változat szedésmódjához igazodtam (példáinkban a normál szedéshez).

VACLAV

[*S&R&K: (egyre közelít Íróhoz)] Én azt mondtam magának, uram, amikor ezt a nyomorult parasztot hozta elém, hogy senkit sem gyűlölök jobban, mint őt, mert [*S&R&K: a] gyávaságában hajlandó megmaradni a szegénység poklában. Amikor aztán [*S&R&E: elémhozta *K: **elém hozta**] ezt a papot, akkor azt mondtam magának, hogy semmi a gyűlölet, amit a parasztról érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a bitangot gyűlölöm, mert mint a kígyó, úgy mérgezi az embert. Aztán azt mondtam magának, amikor idehozta elém ezt a diákot, hogy semmi a gyűlölet, amit a Parasztról és a papról érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a gazembert gyűlölöm. [*K: **Mert felbérelt nyelvet a gonoszság szolgálatában, mely az értelemmel takarja a gyalázatot. Azt mondtam, nincs, akit jobban gyűlöljek nála! (Egyre közelebb lép, a kést maga elé tartva.)**]¹⁷ [*E: (*Íróhoz*)] De most azt mondom: semmi a gyűlölet és utálat, amit irántuk érzek, ahhoz képest, ami akkor uralja el a szívemet és értelmemet egyaránt, amikor a valóban leggyűlöletesebbet és az utálatra legméltóbbat látom magam előtt: az embert, aki hallgat!

ÍRÓ

[*S&R&K: (leteszi a kezéből a poharat)] [*R: (*I.¹⁸ felemelt fejével szembe néz V¹⁹-al poharát leteszi az asztalra.*)] *E: (**Lala feláll!**) Ebben a házban az történik, amit magam jónak találok [*S&R&E: ! *K: .] Igya meg a borát, és menjen békességgel...

¹⁶ DEBRECZENI 1994, 77.

¹⁷ A kiadásban megjelent szöveg (K) e szakasza a további írói pontosításon túl (Vaclav még részletesebben jellemzi Zsitomirt) felfokozza a kés, az erőszak szerepét.

¹⁸ Író.

¹⁹ Vaclav.

VACLAV

Van, ami erősebben parancsol [*S&K: , uram]!

ÍRÓ

Éspedig [*S&R&E: ...? *K: ?...]

VACLAV

A tisztesség [*S&R&K: , uram]!

[*S&K: ÍRÓ

Akkor tegye le a kést a kezéből!]

[*K: EUSEBIUS

Nem lehetsz meg a késed nélkül, te tébolyodott?

VACLAV

Fogd be a szád! (Íróhoz.) Nem volt elég ideje ahhoz, hogy megismerjen? Pedig úgy igaz, mint ahogyan Vaclav Jasek a nevem, hogy immár ismernie kellene!

ÍRÓ

És úgy igaz, mint ahogyan kés van a kezében!]²⁰

VACLAV

[*S&R&E: Soha *K: **És mint ahogyan soha**]²¹ nem tettem le a kést a kezemből!
[*S&R&E: Mindig *K: **És mint ahogyan mindig**]²² pusztítottam a gyalázatost! [*S&R&E:
És gondolkodás nélkül megölöm magát, ha kell!]²³

EUSEBIUS

(felkiált) Mondtam: van még az éjszakában és ebben a városban, akit nem öltetek meg!

VACLAV

Mondom: van még az éjszakában és ebben a városban, akit meg kell ölni, ha kell!

[*K: **ÍRÓ**

Mit kíván a kése?

VACLAV

Maga ne tudná, uram, hogy van, ami mindannyiunknál hatalmasabb?...

ÍRÓ

Azt kérdeztem, hogy mit kíván a kése?]²⁴

²⁰ A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) tovább erősíti a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

²¹ Fokozás a nyomtatott változatban (K).

²² Fokozás a nyomtatott változatban (K).

²³ Vaclav erőszakosságának további hangsúlyozása (S&R&E).

²⁴ A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) felfokozza a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

VACLAV

[*R: *I.²⁵ mellé megy.*] Magának hatalmában állt, hogy idehozzon a szobájába négy embert, és kényére-kedvére játszadoxhasson velük! Nos hát: aki megtehetette, hogy föltámasztja a halottakat, az, bizony mondom, megteheti azt is, hogy életben tartja őket!

EUSEBIUS

[*R: (*Fölugrik*)] Tébolyodott [*S&K: vagy]!

VACLAV

[*R: (*Egy lépést I²⁶ felé.*)] [*S&R&K: (nem zavartatja magát)] Egyet közülük! Ez a kéz, amit itt lát maga előtt, nem holmi Eusebius keze. Ez a kéz szereti befejezni a dolgokat becsülettel és tisztességgel...

EUSEBIUS

[*S&R&K: (közelebb lép)] [*S: Elvette az Isten az eszedet?] Tedd le azt a kést [*S&R&K: és menj vissza oda, ahonnan jöttél]. Nem hoztál már elég szerencsétlenséget a földre? [*S: Meddig akarnál élni még?] [*S&R&K: (még hangosabban)] Meddig akarsz még kést [*S&R&K: tartani *E: *szorongatni*] a kezében?!

VACLAV

[*R: (*E²⁷ hoz fordul*)] Takarodj és törődj a ringyóiddal!

EUSEBIUS

Ez [*S&K: méltó hozzád! *R: *az, elő a kést!* *E: *az! Elő a kést!*] [*S: Kést a torokhoz! *K: **Kést a torokhoz:**] [*S&R&E: Vagy *K: **vagy**] engedelmességed, vagy meghalsz!

VACLAV

Vagy tisztességes leszel, vagy meghalsz!

EUSEBIUS

[*S: Tisztesség...!? *K: **Tisztesség?!...**] Hol van itt a tisztességről szó?! [*S&K: A nyomorult] [*S: ostobaságodról *K: **ostobaságaidról**] [*S&K: inkább, hogy élni akarsz! Hogy ölhess újra! Mert magad akarsz itt maradni!] [*K: **Magad bizony!**] [*S&K: Hát nincs még elég vér a kezeden?] [*S: Íme a tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz. *E: **A kés a Te tisztességed, amit a markodban fogsz. *K: Íme a tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz!...**]

VACLAV

[*S&K: Ahogyan mondtam: tisztességgel és becsülettel szereti ez a kéz befejezni a dolgait!] [*S: (lassan az Író torkához emeli a kést) *R: (*V.²⁸ közel lép az Íróhoz, kés a kezében*)] Egyet közülünk itt kell tartania, [*K: **uram,**] hogy éljen tovább hite és legjobbnak vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik hazudnak!

²⁵ Író.

²⁶ Író.

²⁷ Eusebius.

²⁸ Vaclav.

EUSEBIUS

[*S&K: Mondtam:] magad akarsz életben maradni! Élni és ölni!

ZSITOMIR

[*S&R&K: (mindeddig feszült figyelemmel követte a történést)] Ne szóljon bele, Eusebius! [*S&R: Menjen arrább és *K: **Menjen és**] Mondja tovább a himnuszait!

EUSEBIUS

[*R: (*lelép fotel mögé, állva válaszol Zs-nak*²⁹)] [*S&R&E: Úgy...? *K: **Úgy?...**] [*S&K: Magad *R&E: *Te*] is élni [*S&K: szeretnél? *R: *akarsz?*] Bizony mondom, ha sajnálsz valamit, nem egyéb, [*S&R&E: minthogy *K: **mint hogy**] nem a te kezdedben van a kés! Hogy nem neked jutott [*S&K: az *R&E: *ez*] eszedbe [*S&K: a markodba venni!]. [*S: Bizony mondom: szégyenlem, hogy embernek születtem és bár ne láttam volna meg újra az éjszakát...!]

VACLAV

[*S&R&K: (Íróhoz)] Ez a féreg itt azt mondja, uram, hogy magam akarok élni! Figyeljen rám: amelyik pillanatban kimondja a száján, [*S&R&E: hogy kit *K: **kiket**] [*S: s kiket küld vissza a föld alá közülünk, *R&E: *tart itt közülünk*, *K: **küld vissza a föld alá közülünk**,] [*S&K: s amely percben kimondja a száján, hogy ki az, akit életben tart, hogy éljen hite és legjobbnak vélt] [*S: szándéka szerint, *K: **törvénye szerint**,] abban a pillanatban [*S&R&E: oda adom *K: **odaadom**] a maga kezébe a kést!

ÍRÓ

Valóban nem ismertem magát!

VACLAV

De önmagát csak ismeri, uram? Vagy azt sem?

ÍRÓ

Utálom a kést!

VACLAV

Valóban? Az ember, akinek ily hatalma van: halottakat támaszt fel – és nem számol a lehetőséggel! [*S&K: Mit hagyott ki a számításból, uram?] [*S: Engem? Hisz az nem lehet? Ismeri minden dolgomat – miként bármelyikünkét itt! Talán többet tud rólunk, mint magunk! Hol van hát a hiba?]³⁰ Mi az, amivel nem számolt, amikor [*S&R&E: efelől *K: **e felől**] az éjszaka felől gondolkodott [*S&R&E: ...? *K: **?...**]

EUSEBIUS

A butaságoddal nem számolt! Hogy mit sem tudsz arról, hogy meghalunk mindannyian, [*S&R&K: hogy mit sem tudsz arról,] hogy olyan az életünk, mint a féregé, [*S&R&E: aki óriásnak hiszi magát!] [*S&R: Egy *E: **Egyetlen** *K: **egy**] tavaszt él, néhány hónapot, [*S&R&K: s *E: **és mégis**] azt hiszi [*S&R&K: magáról], [*S: hogy miatta és csakis miat-

²⁹ Zsitomirnak.

³⁰ Az eredeti szöveggönyv (S) erősítette volna a „mindentudó szerző” írói szerepet, ez a felfogás azonban a többi szövegváltozatból (R&K&E) eltűnt.

ta áll a nap és a hold az égen! Butaságában úgy hiszi,) hogy ő a kezdet és a vég [*S: és dolga van!]* [*R: E.³¹ fölmege rádióhoz.]

[*S&K: VACLAV

(Íróhoz) Nos, uram, hallhatta! Féregnek tisztelnék itt mindannyiunkat...

ÍRÓ

Élni szeretne, Vaclav?

VACLAV

Megmondtam: odaadom a maga kezébe a kést, lett legyen bárki, akit itt tart közülünk!

ÍRÓ

A késével nem számoltam, barátom!

VACLAV

(a mennyezetre int) Nézze csak! Bizony felbújt oda az igazság, és szemmel tart mindannyiunkat... Nem lehet, hogy vele nem számolt?

EUSEBIUS

Hagyj békét már neki, te eszeveszett!

VACLAV

Ejnye, derék atyám – hát mi hívtuk talán őt a hajlékunkba? Ő akarta ezt az éjszakát, vagy [*E: *mi*] magunk jöttünk fel a sírból [*S&K: kísértetni, mit sem törődve, hogy kedvére teszünk-e vagy sem]? [*S&K: Bizony:] ő maga akarta így! [*S&R&K: (Íróhoz)] [*S: Még mindig várok *R&E&K: *Várok*], uram!

ÍRÓ

[*S: Vigye el *R&E: *Tegye el* *K: **Tegye le**] [*S&R: innen] a kést!

VACLAV

Megtörténik! Abban a pillanatban [*S&K: megtörténik], amint válaszol!

[*S&K: ÍRÓ

(meghajtja fejét, aztán sorba nézi mindannyiukat. Hosszú csend. Író lassan eltolja Vaclav kezét. Egymás szemébe néznek. Vaclav félreáll,) [*S: leengedi a kést,] [*S&K: figyel. Megtölti a poharát, és lassú kortyokkal fenéig issza. A könyvespolchoz sétál, háttal a többinek] [*K: ,] [*S&K: mozdulatlanul nézi a könyveket. Megfordul] [*K: ,] [*S&K: és visszazátér az asztalhoz] [*S: . Megtölti *K: , **megettölti**] [*S&K: újra a poharát, de nem emeli fel. Végignézi a négy szereplőn, tekintete a Paraszton marad.) Evett eleget kint, öreg?

PARASZT

(döbönt, riadt tekintettel nézi Írót) Adjon minden jót magának az Isten – és engedje, hogy egyszer megnyugodhasson a lelke ezen a földön!

³¹ Eusebius.

ÍRÓ

(szomorúan elmosolyodik) Köszönöm... (Eusebiuson állapodik meg a tekintete) [*R: (*E³² felé*)] Iszik egy pohár bort, atyám?

EUSEBIUS

[*S&R: Nem kell, gyermekem,] keserű már a pohár...

ÍRÓ

Talán [*S&K: Dinkára *R: *Flóricára* *E: **Floricára**] vagy Beátára? [*S&R&K: Talán *E: **Vagy**] a dalokra mind; és a himnuszokra! [*K: **Vagy a csillagokra, kint az égen, a szellőre, mely bejárja az erdőket, s mit sem tud az emberről!**]

[*S&R&K: EUSEBIUS

Keserű a pohár...]

[*S&R&E: ÍRÓ

Az ember szívére, mely tisztának és jónak teremtett, s mely szép volt és jó! Erre sem, atyám...?

EUSEBIUS

Semmire sem, fiam...]

ÍRÓ

[*S&R&K: (még egy poharat tölt, és felemeli)] [*S&K: Jöjjön ide,] [*S&R&K: atyám! (Eusebius az asztalhoz lép, Író elé)] [*S&K: Igya fenékgig a lantra, tubára, fuvólára... *R&E: *Fogja meg a poharát és igya ki fenékgig.*]

EUSEBIUS

[*S&R&K: (csendesesen)] [*R: (*Lejön, a 2 fotel elé. Csak megemeli a poharat. NEM iszik.*)] Elküldesz magadtól [*S&R&E: ...? *K: ?...][*S&R&K: (Vaclavhoz)] Boldog vagy, fiam?

VACLAV

Tedd, amit parancsoltak: hordd el magad!

EUSEBIUS

[*R: (*E.³³ elindul az ajtó felé íróasztalnál megáll.*)] [*S&R&K: (Vaclavhoz)] Azt mondom néked: bizony nem tudsz te semmit az emberről és az ember dolgáról [*S&R&K: itt *E: **ezen**] a földön! Vigyázz! Mert sírva sírsz majd egykoron [*S&R&E: , *K: –] de [*E: **már**] késő lesz [*S&R&K: majd!] Késő, mert elhagyott már [*S&R&K: mind és] mindannyiatokat: a szív és [*K: **a**] lélek egyszerű örömei! [*S&R&K: (Író vállára teszi a kezét) Nem haragszom rád! De szóljon mindannyiatoknak:] a szemeitek olyanok lesznek, mint a [*S&R&K: megfagyott *E: **befagyott**] tavak, a szívetek, [*S&R: mintha nem is szív lenne *E: **mint a csontok, a kövek** *K: **mint a csontok és a kövek**], kezeitek elfelejtenek simogatni [*K: ,] és a szátokról elfogy a mese, nem fogtok kiülni a kapuitok elé, ha megöregedtetek, és a fiaitok [*S&R&K: megszűnnek *E: **nem fognak**] énekelni [*E: **többé**]...

³² Eusebius.

³³ Eusebius.

[*S&R: (hátra, ajtóhoz indul) *K: (**Ajtóhoz indul.**)] Mert rendet fogtok teremteni ezen a földön – és sírni fogtok! Sírni, sírni, sírni... [*S&R: (elcsuklik a hangja) *K: (**Elcsuklik a hangja.**)] [*R: (*kifelé mondja*)] Az ég legyen irgalmas mindannyiatokhoz...[*S&R&E: !] [*S&R: (el) *K: (**EL.**)]

VACLAV

Tovább, uram!

ÍRÓ

[*R: (*poharat tölt meg borral*)] [*S&R&K: (leteszi a kezéből az imént megtöltött poharat. Figyelmesen nézi Zsitomirt.)] Maga sem iszik, Zsitomir? [*R: (*Előre lép.*)]

ZSITOMIR

[*S&R&K: (mélységes gúnnyal)] Megtette a kés a magáét?

ÍRÓ

Nem akar inni? [*R: (*Elveszi a poharat.*)]

[*S&K: ZSITOMIR

Hol és melyik sarkában akarja felgyújtani a világot?! Akad még viskó és kunyhó – kezdje hát a legnyomorultabbaknál! Mintsem gyermeket]³⁴ [*S: nemzedjenek *K: **nemzzenek**] [*S&K: , hajtsa a vágóhídra őket! Gyűjtsa fel a világot, míg vér borít mindent, hogy lépni sem tudunk a mezőn!]³⁵

VACLAV

Hordd el magad!

ZSITOMIR

[*R: (*Boros pohárral a kezében.*)] [*K: **Mit hallok?! Beszélni tudnak a kések?**]³⁶ Nem győztél! Bizony – csak győzelmet ülsz! A késed győzelmét üled, és az erőszakét! [*S&R: (asztalhoz int) *K: (**Az asztalhoz int.**)] Nem bor, de vér van a poharakban! [*R: (*Zs³⁷ kiüríti a bort és lefordított poharat visszateszi az asztalra és a b. o.³⁸ íróasztalnál visszafordul I³⁹ felé.*)] [*S&R&K: (Íróhoz)] Vigyázzon, uram [*S&R&E: ! *K: .] Ezután már kést, kötelet, korbácsot hordjon magánál! És vigyázzon, nehogy maga legyen az első, aki megöletik! Mert a kés leszúrja a gazdáját! És hogy senki ne érezze majd a nyomorúságot ezen a földön, küldjön megváltásként halált a nyomorultak fejére mindaddig, amíg egyetlen ember marad [*S&K: , mert háborúk során pusztult a többi, míg egyetlen marad]⁴⁰, egyetlen és utolsó [*S&R&E: , *K: :] aki [*S&R: elsírja *E&K: **feljegyzi**] majd az ész tragédiáját! [*S&K: (ajtóhoz indul. A megnyitott ajtóban megáll. Vaclavhoz)] [*S: Bizony nem győztél – kez-

³⁴ Zsitomir búcsúja és jövendölése a Sánta-féle változatokban (S&K) provokatívabb és fokozottan negatív előjelű, ráadásul az erőszakos Vaclav-képet mélyíti el.

³⁵ Lásd az előző lábjegyzetet.

³⁶ A nyomtatásban megjelent változat (K) a végletekig fokozza a kés szerepét.

³⁷ Zsitomir.

³⁸ Bal oldali.

³⁹ Író.

⁴⁰ A Sánta-féle változatokban (S&K) Zsitomir búcsújában megjelenik a drámát lezáró háborús hisztéria előképe.

desz előlről mindent!]⁴¹ [*S&K: Kezded újból és ugyanúgy az évezedeket!]⁴² [*S: (el) *K: **(EL.)**]

VACLAV

Tovább, uram!

PARASZT

[*S&R&K: (pár lépést előretesz, a sapkát gyűrögeti a kezében)] [*S&R&K: Elmennék én *E: **Én elmennék**] innen... nagyuram, eressen vissza engem... békességgel a föld alá!

VACLAV

Hallgass, és várj a sorodra!

PARASZT

Hiszen azt teszem én mindenkoron: várok a soromra! Egész életemben nem teszek egyebet, katona uram... [*S&R&E: De eressenek el innen engem...] [*E: **(ellóg)**]

[*S&R&K: VACLAV

Tartsd a szád!]

[*S&K: (az Író hosszan nézi a két embert, aztán bort tölt magának, felemeli a poharat, de ivás nélkül visszahelyezi az asztalra. Szirénaszó hallatszik, távoli)] [*S: villamos-csengetés *K: **villamoscsengetés**]. [*S: Az ablakhoz *K: **Az erkélyajtóhoz**] [*S&K: megy, széthúzza a nehéz szövetfüggönyt. Kint világosodik] [*K: **a hajnali város látványa**]. [*S&K: Mozdulatlanul néz ki] [*S: az ablakon] [*S&K: , háttal a többinek. Paraszt óvakodva eltávozik. Vaclav mozdulatlan.)] [*R: *(Író nézi a parasztot. Átmeleg az ablakhoz. V.⁴³ 2 asztalnál áll. P⁴⁴ kilopózik b. o.⁴⁵ VÁROSZAJ. I.⁴⁶ átmeleg a 2 ablakhoz, háttal a közönségnek, gondolataiba mélyedten.)*]

ÍRÓ

[*S&R&K: (hosszabb szünet után halkán)] [*E: **(kintről város zaj)**] Öreg... [*S&R&K: (szünet)] Magához szólók, öreg [*S&R&E: ...! *K: !...] [*S&R: (megfordul) *K: **(Megfordul.)**]

VACLAV

[*S&R&K: (egyszerűen)] Nincs, uram... [*S&R&K: (Író az ajtó felé lép, aztán megáll)] [*S&R&E: Elment! Ha úgy tetszik, innen is megszökött...!] [*R: *(Leteszi a kést az asztalra)*]

[*S: (Író újra az ajtó felé lépne. Aztán meghajtja a fejét.)

⁴¹ Zsitomir által megtörténik a Vaclav-féle erőszakosság totalizálása (S), amely megelőlegezi a dráma lezárását.

⁴² Lásd az előző lábjegyzetet (S&K).

⁴³ Vaclav.

⁴⁴ Paraszt.

⁴⁵ Bal oldal.

⁴⁶ Író.

VACLAV

(az asztalhoz lép, bort tölt magának, felemeli a poharat) Kitűnő bor! Bár azt hiszem, hogy említettem már: a magam részéről jobban szerettem a Szerémségit... (később) Iszik?

ÍRÓ

(mozdulatlanul áll a helyén) Nem...

VACLAV

(lendülettel felhajtja a bort) Talán nem is rosszabb, mint a Szerémségi...⁴⁷ [*S&K: (a heverőre hajítja a kést)] [*E: (*kést leteszi*)] Ketten maradtunk! [*S&R&K: (figyelmes fölénnyel nézi az Írót. Aztán a heverőhöz lép. Felemeli a botot, amellyel érkezett. Belesuhint a levegőbe.) Bizony: ketten maradtunk! (a szín közepére jön)] Nem szól rá semmit?

[*S&R: (az Író megfordul, az ablakhoz lép, kinyitja, *K: (**Író kinyitja a széles erkélyajtót,**)] [*S&R&K: mozdulatlanul néz a háztetők megvilágosodó sorára)

VACLAV

(Író mögé lép) Nem szól rá semmit [*S&R&E: ...? *K: ?...] [*R: (*I⁴⁸ hoz megy ablak előtt*)]

ÍRÓ

[*S&R&K: (később)] Legyen béke magával...

VACLAV

[*S&R&K: (felkapja a fejét. Értetlenül néz az Íróra, aztán kacagni kezd. Egyre hangosabban kacag. Végül maga is kitekint] [*S&R: az ablakon]. Izgatott lesz a kibontakozó város látványától.) Ilyen hatalmas... ez a város [*S&R&E: ...? *K: ?...]

ÍRÓ

Igen...

VACLAV

[*R: (*hátrál a fényben a kanapéig, botját kézbe veszi*)] [*S&R&K: (egyre növekvő nyugtalansággal nézi a várost. Mint, aki máris el akar igazodni benne. Aztán] [*S&R: szemeit egyre az ablakon tartva,] [*S&R&K: szinte öntudatlanul] [*S&R: lép az ajtó felé *K: **néz a város felé**] [*S&R&K: , mint akit ellenállhatatlan erő vonz. Óriási feszültség remeg végig rajta] [*S&R: , amikor megnyitja az ajtót]. [*S&R&K: Már kilépne, amikor különös állapotából felretten. Megfordul és végignézi a helyiségen. Az Írón marad a tekintete. Elgondolkodva, töprengve nézi az Írót.) Különös fickó maga! [*S&E&K: Istenemre: *R: *Szavamra mondom:*] különös fickó! [*S&R&K: (még nézi egy darabig a mozdulatlan Írót, aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap és gyorsan kilép] [*S&K: az ajtón *R: *a FÉNYBEN (középen)*] [*K: , **elindul az erkélyen a város felé.**)] [*E: (*elmegy!*)]

[*E: (*Író rádióhoz megy. Rádióból szöveg és zene.*⁴⁹ *Írógéphez ül és FÜGGÖNY! VÉGE!*)]

⁴⁷ Az eredeti szövegekönvön kívül (S) kimaradt a szövegváltozatokból (R&K&E) ezen „időhúzó” szakasz.

⁴⁸ Író.

[*S&R&K: ÍRÓ

(változatlanul háttal áll a színnek és mozdulatlanul néz ki az) [*S&R: ablakon *K: **ajtón**]. [*S&R&K: Később megfordul. Arca fáradt, gondterhelt. Körültekint a szobán, mintegy visszaidézve mindenkinek az alakját. A heverőhöz megy és meggyújtja az olvasólámpát. Visszaindul az íróasztalhoz, a szín közepén megáll egy pillanatra és végigsimít a homlokán. Az íróasztaltól két-három könyvet a heverőhöz visz.] [*S&R: Meglátja a kést. Felemeli két ujjal, messzire tartva magától. Figyelmesen nézi, a tenyerére veszi, úgy nézi, mint valami ismeretlen jószágot. Aztán a sarokban lévő kis virágállványra teszi. Az ablakhoz lép.] [*S&K: Bekapcsolja a rádiót. *R: *I.⁵⁰ Rádióasztalhoz megy keresgél. Szöveg, utána Beethoven. F¹ át az íróasztalhoz. Írni kezd – rágyújt egy cigire – gépelni kezd*] [*S&R&K: Kis idő múlva a következő szöveg hallatszik: „Harcok következtében halálát lelte 75 gyermek, 60 asszony és jelentős számú magatehetetlen öreg is.”] [*S&R: Ugyancsak az ágyúzás áldozataként esett egy kórház és két templom. Más jelentések szerint a polgári áldozatok száma e hónapban meghaladja a 3600 főt.] [*S&R&K: A bombázások...] [*S&R: A hang elúszik.] [*S&R&K: Író tovább csavarja a készüléket, egy-egy állomáson a következő szavak hallhatók a legkülönbözőbb nyelveken: „A háború Ázsiában, a háború Dél-Amerikában, a háború Afrikában, atombomba, hidrogénbomba, nukleáris fegyverek... háború, háború, háború, Afrika, Dél-Amerika, Ázsia, Európa.” Író az ablakhoz fordul és mozdulatlanul néz ki a városra. Közben a rádióhangok közül csak a „háború” szó marad érthető és egyre erősödve, fokozatosan bömböléssé alakulva, mindent betöltve hallatszik: németül, angolul, franciául, oroszul, spanyolul és magyarul. Közben megy le a függöny.)] ⁵²

Bibliográfia

BALOGH 2008

BALOGH Róbert: Mímelők. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét. *Echo* 2. 2008, 26.

DEBRECZENI 1994

DEBRECZENI Attila: Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/1. 1994, 77–87.

DERSI 1968

DERSI Tamás: Az Éjszaka kérdései. *Esti Hírlap*, 1968. április 9. 6.

⁴⁹ A dráma kortárs kritikáiból (Vö. „A Händel-zenével aláhúzott lezárás azért nem elfogadható, mert az előadásban csak lappangó, csak egyes helyeken kiugró egyszerűsítést a hatásosság érdekében szinte már melodramatikussá teszi. Végleg elfedi a néző előtt, hogy amit látott-hallott, nem a történelem, hanem szubjektív vízió.” DERSI 1968, 6.) és a rendezői változatból („Händel, Saul, Dávid győzelmi dal”) az is kiderül, hogy Händel zenéje zárja az előadott színpadi változatot.

⁵⁰ Író.

⁵¹ Író.

⁵² Az előadás (E) befejezése jelentős mértékben eltér a másik három (S&R&K) szövegváltozatától. A legszembevetőbb különbségként a rádió és a háborús hírek kerülnek domináns pozícióba (S&R&K), s joggal merül fel a kérdés, hogy mindez miért nem jelenhetett meg a színpadon (E). Feltételezésem szerint a politikai légkör (és a színházban jelenlévő cenzúra) nem engedélyezte a befejezés pesszimistábbá, a háború szerepét felfokozóbbá tételét. Korábban már utaltam rá, hogy az előadás mindössze 16-szor volt másorra tűzve, s az egyértelmű bukáshoz hozzájárulhatott a befejezés megváltoztatása, „elvarratlansága” is.

FÖLDES 1975

FÖLDES Anna: Húsz óra – és tizenegy esztendő. Sánta Ferenc drámája Győrött. *Színház* 7. 1975, 10–13.

FÖLDES 2006

FÖLDES Anna: *Pokolbéli kísértés a jóra. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét.* Internet: www.criticailapok.hu (Letöltés: 2016. 03. 29.)

KERESZTESI 2008

KERESZTESI József: *Egy feltöretlen pecsét. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét.* Internet: www.revizoronline.hu (Letöltés: 2016. 01. 12.)

KÜRTI 1968

KÜRTI László: *Éjszaka. Film, Színház, Muzsika* 5. 1968, 7.

PÁNDI 1972

PÁNDI Pál: Sánta Ferenc: *Éjszaka.* In: PÁNDI Pál: *Kritikus ponton.* Budapest, Szépirodalmi, 1972, 659–663.

PIM 1973

Petőfi Irodalmi Múzeum, 634/2. (1973. május 8.)

SÁNTA 1968

SÁNTA Ferenc: *Éjszaka (Az áruló).* Budapest, Magvető, 1968.

SÁNTA 1973

SÁNTA Ferenc: *Az áruló.* Budapest, Magvető, 1973.

SZÁNTÓ 1976

SZÁNTÓ Judit: *Moralitás vagy „életszelet”? Az ötödik pecsét Debrecenben.* *Színház* 8. 1976, 3–5.

SZÁNTÓ 2007

SZÁNTÓ Judit: *A 2006-os pecsét. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét.* *Színház* 1. 2007, 16.

VASY 1975

VASY Géza: *Sánta Ferenc.* Budapest, Akadémiai, 1975.

A KORA GYERMEKKORI ELLÁTÁS JELENTŐSÉGE: A KORASZÜLÖTT UTÁNVIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

GRÁF RÓZSA

A gyermekek fejlődése a korai időszakban (0–24 hó) a leggyorsabb. Ennek az időszaknak a fejlődési minősége határozza meg a későbbi életlehetőségeket. A fejlődést számos tényező fenyegetheti: biológiai károsodás, peri- és postnatális sérülések, kedvezőtlen szociokulturális körülmények, érzelmi-pszichés sérülések.

James J. Heckman Nobel-díjas közgazdász a korai életkorban alkalmazott intervenciók társadalmi megtérülésének bizonyításáért kapta a díjat: „A költségvetési deficit visszaszorításnak és a gazdaság megerősítésének egyetlen és legbiztosabb módja: a korai gyermekévekbe való befektetés”.¹ Amerikai kutatások alapján ezeknek a programoknak (*Abecedarian, Perry Preschool*) a „[h]aszon–költség rátája (bruttó haszon/bruttó költség) 3–17-szeres”.² A „rizikó gyerekek” nem megfelelő korai ellátásának hosszú távú következményei között szerepel a korai iskolaelhagyás, a túl korai gyermekvállalás, a súlyos tanulási problémák, nehezebb számukra a megfelelő párkapcsolat kialakítása, és nagyobb eséllyel válnak bűnelkövetővé, áldozattá.³

A kora gyermekkori intervenció megszervezésének számos nehézséggel kell szembenéznie, mint például a nem egységes vizsgálóeszközök használata és a nehezen összehasonlítható eredmények. Az ellátás fontos eleme, hogy folyamatosan kontrolláljuk a fejlődést, a haladást, hogy legyenek rendszeres kontrollvizsgálatok. Ez sajnos pont nálunk, Észak-Magyarországon nem teljesen jól megoldott. A 2011-ben közzétett adatok alapján a kora gyermekkori intervencióban részesülő gyermekek 63 százaléka nem részesült kontrollvizsgálatban.⁴ (Remélem, azóta javult a helyzet.) Problémás a szakemberek képzése is. Jelenleg alapítványi vagy szakmai továbbképző tanfolyamok során képződnek a korai fejlesztésben jártos szakemberek, felsőoktatási szinten nem létezik képzés. Ezért igen nagy különbségek vannak a szakemberek között a képzőhelyek függvényében. „Egyéb szakember-hiány is súlyosbítja a helyzetet, vannak olyan megyék, ahol sem gyermekneurológus, sem pszichológus nincsen, aki a korai ellátásban jártas lenne.”⁵ Ekképpen az interdiszciplináris team összeállása is nehezített. A diagnosztikai hiánya miatt a gyerekek közel 1/3-a nem kerül be kellő időben az ellátórendszerbe, ebben a korai életkorban minden hét késlekedés súlyos következményekkel járhat.⁶

Az intézményes ellátáshoz való hozzáférés lehetősége regionálisan is nagyon eltérő. Észak-Magyarország és az Észak-Alföld egészségügyi ellátása problematikus. Itt a legtöbb a betöltetlen gyermekorvosi és védőnői státusz, a házi gyermekorvosokra itt jut a legtöbb

¹ WARREN 2010.

² K. KILBUM 2005. In: KERÉKI 2011, 67.

³ WARREN 2010.

⁴ KERÉKI 2011.

⁵ KERÉKI 2011.

⁶ KERÉKI 2011.

0–5 év közötti gyermek, a szakorvosok itt a legleterheltebbek, egy gyermekneurológusra, gyermekpszichiáterre kétszer annyi gyerek jut, mint másutt az országban, Észak-Magyarországon található a legtöbb hátrányos helyzetű település (260), és ezen települések 60 százalékában nem érhető el megfelelő védőnői szolgáltatás.⁷

A miskolci gyógypedagógus-képzésben nagy hangsúlyt fektetünk a korai időszak ismeretére és a korai fejlesztőeljárások megismertetésére. Remélhetőleg a Perinatális Intenzív Centrummal is sikerül jó együttműködést kialakítani.

Számomra nagyon fontos a koraszülött gyerekek fejlődésének követése. Nagyszerű dolog, hogy egyre kisebb születési súllyal is életben maradnak ezek a „paránykák”, de az életminőségük nagy kérdés. Egészségesek lesznek? Milyen lesz az IQ-juk? Hogyan boldogulnak majd az iskolában, és milyen szakmát választhatnak? Számos kérdés merül fenn bennünk és a szülőkben is, amelyekre nem feltétlenül az orvosok tudnak válaszolni. Szerencsés helyzetben vagyok, ugyanis olyan optimális összetételű teamben dolgozhatok a koraszülött utánvizsgálatban, ahol nemcsak a gyerekek fejlődését követjük nyomon, hanem a szülőket is informáljuk, segítjük. Teamünk összetétele: neonatológus, gyermekneurológus, szakápoló, gyógytornász, gyógypedagógus, művészetterapeuta. A közelmúltban két összefoglaló cikket készítettünk az utánvizsgálatok eredményeiből⁸ – tanulmányom ezen eredményekbe enged betekintést.

Az egyik, nagyobb figyelmet igénylő koraszülött csoportunk a Bronchopulmonális dysplasiás (BPD) koraszülöttek csoportja. A 37 hétnél korábban bekövetkezett megszületés-koraszülöttség az egyik leggyakoribb perinatális rizikó. A populáció azonban jelentősen heterogén, ezért mind a kutatás, mind a gyakorlat számára szükséges a kategóriák felállítása. A leginkább elterjedt kategorizálási forma a születési testtömeg-övezetek használata, amely szerint az 1000 gramm alattiak az extrém vagy igen-igen kis súlyú (*Extremely low birth weight*, ELBW), az 1000–1499 gramm közöttiek az igen kis súlyú (*Very low birth weight*, VLBW), az 1500–2499 gramm közöttiek pedig a kis súlyú (*Low birth weight*, LBW) újszülöttek.⁹

A korai időszakban gyakran mutatkozik fejlődési késés a nagymozgások és a finommotorika terén.¹⁰ Számos kutatási adat utal arra, hogy a kognitív fejlődés, a tanulás és a viselkedés terén több nehézség mutatkozik koraszülötteknél.¹¹ Az IQ a koraszülötteknél a kisebb születési testtömeg arányában csökken.¹² Hazai adatok szerint a koraszülött gyermekek Bayley II. Fejlődési skálával mért pszichomotoros fejlődési indexei az első három év során többnyire az enyhén megkésett övezetbe estek,¹³ és a csoport 6 éves kori IQ átlaga is jelentősen alacsonyabb volt a kontrollcsoporthoz viszonyítva. A beszéd és nyelvi fejlődés is sok esetben megkésik, gyakrabban alakul ki nyelvfejlődési zavar.¹⁴ Az enyhe fejlődési deficiitek, kognitív, motoros és viselkedési problémák a 32. gesztációs hét előtt született kis súlyú koraszülöttek többségét érintik. Ezek a deficiitek később befolyásolják az iskolai teljesítményt és sikerességet is.¹⁵ Ugyanakkor a szakirodalom nem egységes a koraszülöttség

⁷ KERÉKI 2011.

⁸ Lásd GRÁF et al. 2020/a; GRÁF et al. 2020/b.

⁹ SZABÓ 2002.

¹⁰ HOLSTI–GRUNAU–WHITFIELD 2002.

¹¹ MEDLOCK et al. 2011; SALAS et al. 2016.

¹² SAIGAL et al. 2003; ANDERSON–DOYLE 2003; BHUTTA et al. 2002; MARLOW et al. 2005.

¹³ RIBICZEY–KALMÁR 2009.

¹⁴ SHORT et al. 2003; RAGÓ et al. 2014; PUTNICK et al. 2017.

¹⁵ De KIEVIT et al. 2012.

fejlődési implikációit illetően. Több kutatásban nem találtak fejlődési elmaradást a koraszülött gyerekeknél.¹⁶ Az ellentmondásokért felelősek lehetnek a vizsgált koraszülött minták közötti különbségek, ezenfelül a jobb fejlődési kilátások valószínűleg az egyre magasabb szintű intenzív ellátásnak is köszönhetőek.¹⁷ A koraszülöttség gyakran jár egyéb újszülöttkori komplikációkkal, például agyvérzéssel (*Intraventricularis Haemorrhagia*, IVH), a *Periventricularis Leucomalacia* (PVL), tüdőkárosodással (*Bronchopulmonáris Dysplasia*, BPD), látássérüléssel (*Retinopathia Prematurorum*, ROP) és különböző súlyosságú látási problémákkal. Nagyobb valószínűséggel jelentkezik koraszülötteknél a tipikustól eltérő idegrendszeri fejlődés is.¹⁸ Előfordulhat fehér- és szürkeállomány sérülés vagy vékonyabb entorhinális kéreg.¹⁹ A koraszülöttség újszülöttkori komplikációi közül a leggyakoribb a *Bronchopulmonalis Dysplasia* (BPD), új keletű elnevezéssel a koraszülöttek krónikus tüdőbetegsége (CLD). Ezeknek a gyerekeknek a későbbiekben is több egészségügyi problémával kell számolniuk: az első két életév során ismételt kórházi kezelés válhat szükségessé, gyermekkorban jellemzőek az obstruktív légúti megbetegedések, serdülőkorban és fiatal felnőttkorban gyakoriak a légzésfunkció zavarok²⁰ és a táplálási nehezítettség.²¹ A növekedés és fejlődés elmaradásához hozzájárul a fokozott légzési munka miatt megnövekedett energiaigény is. „Mivel minden energiáját a légzésre fordítja a gyermek, másra nem marad ereje.”²²

A BPD jelentősen rontja koraszülötteknél mind a mozgás, mind pedig a kognitív funkciók fejlődési perspektíváit.²³ A BPD-s gyerekeknél gyakoribb a halláskárosodás,²⁴ valamint az expresszív és receptív beszédfejlődési zavar.²⁵ A kognitív funkciók és a nyelvi fejlődés zavara a súlyos légzési tünetek megszűnése után, az egész gyermekkor során fennmaradhat.

Mintánk 340 gyermeket, 153 fiút és 187 lányt tartalmazott, életkoruk a vizsgálat időpontjában 7–16 hónap között volt. A vizsgált gyerekek közül a BPD 82 főt érintett (23%). A BPD-s és a nem BPD-s gyerekek életkora közt nincs lényeges eltérés (életkor átlag napokban: 326,2, illetve 325,4). A BPD a fiúk között valamivel gyakoribb: 53%, míg a lányok közt 47% ($\chi^2(1) = 4,34$, $p < 0,05$). Az egyéb újszülöttkori komplikációk gyakorisága a következőképp alakult: ROP: 140 (41%), IVH: 20 (6%), PVL: 21 (6%). A vizsgált mintánkat képező alacsony születési testtömegű koraszülött gyerekek fejlődési mutatói az átlag adatok tükrében elérik a normál szintet, a fejlődési skála normáihoz viszonyítva az alacsonyabb övezetbe tartoznak. Azok a gyerekek, akiknél a koraszülöttséget BPD komplikálta, minden területen (nagymozgás, finom motoros koordináció, beszéd, szociabilitás) jelentősen alacsonyabb szintet értek el, mint a nem BPD-s koraszülöttek.

A BPD-s gyerekek hátránya a mintánk által lefedett életkori sávon belül (7–16 hónap) az életkorral fokozódik. A legfiatalabbaknál (7–9 hónaposok) a nagymozgás mutató (PQ) és a beszédmutató (BQ) tendenciaszinten különbözött, de a másik két életkori csoportban már minden területen szignifikáns különbség volt a két csoport között. 12–16 hónapos

¹⁶ BEAUCHAMP et al. 2008; MARRET et al. 2013; NAGY et al. 2018.

¹⁷ ANDERSON et al. 2006; LARROQUE et al. 2008; SERENIUS et al. 2013; TRITTMANN et al. 2013.

¹⁸ SERENIUS et al. 2013.

¹⁹ SKRANES et al. 2012; GIMÉNEZ et al. 2008; KELLY et al. 2016.

²⁰ MELLO et al. 2006; 2015; 2017.

²¹ JADCHERLA et al. 2017

²² DEAKINS 2009.

²³ SINGER et al. 2001; VOHR et al. 2004; RAMAN et al. 2006; SCHMIDT et al. 2003.

²⁴ ANDERSON et al. 2006.

²⁵ SHORT et al. 2003.

korban a BPD-s csoport egyetlen átlaga sem éri el a tipikus fejlődés alsó határának tekinthető értéket (85). A legérzékenyebbnek mindvégig a beszédfejlődés látszik, a 12–16 hónaposoknál az átlagos pontszám jelentősen megkésett fejlődést tükröz. A BPD-s és nem BPD-s gyerekek között a legnagyobb különbséget a mozgásfejlődésben tapasztaltuk, ezen a téren a nem BPD-sek mindig jól teljesítettek.

Mivel a gesztációs idő, a születési testtömeg és az egyéb perinatális komplikációk (ROP, IVH, PVL) hatását kiszűrtük, a különbségért alapvetően a BPD-t tehetjük felelőssé. Eredményeink megerősítik a bevezetőben idézett kutatások tanulságát, amely szerint a BPD rontja a fejlődés perspektíváit.²⁶ A mi mintánkban csak a BPD-sek beszédmutatója esett a jelentős elmaradást jelző övezetbe, főleg egyéves kor után. Az életkorral nem mutatkozott felzárkózási tendencia, a BPD-seknél tapasztalt elmaradás eszerint nem magyarázható pusztán az idegrendszeri érés késésével. A BPD által közvetlenül okozott légzési-keringési működési zavarok mellett számolni kell az újszülött intenzív osztályon a kezelésekkal kapcsolatban megélt fokozott stressz hatásával is. Az éretlen, sérülékeny idegrendszer a BPD velejáráival együttesen vezethet a vizuális és auditív információfeldolgozás elégtelenségéhez.²⁷

Az eredményeinkben mutatkozó életkori hatásnak módszertani magyarázata is lehet. Mivel a Brunet–Lezine skálán a próbák az életkorral változnak (mindig a fejlődés szempontjából legfontosabb funkciókat igyekeznek megragadni), elképzelhető, hogy az idősebb korban vizsgált funkciók érzékenyebbek az újszülöttkori komplikációknak az idegrendszer fejlődését érintő hatására. 7–9 hónapos korban például a felülés, kúszás szerepel a próbák között, a kétujjas csippentő fogás megjelenése, ciklikus szótagok képzése. A későbbiekben egyre összetettebb és komolyabb egyensúlyszabályozást igénylő, helyváltoztató mozgások és a vizuomotoros koordináció is elvárást jelent: 9–12 hónapos korban például a mászás, a kapaszkodva felállás, a lépegetés, a formabeillesztés; 12–16 hónapos korban pedig már az önálló járás, 2-3 kockából torony építése, önálló evés kanállal. A kommunikáció terén a nyelvhasználat megindulása az újdonság: a 9–12 hónaposoknál elvárt a szavak utánmondása és egyszerű szóbeli közlések megértése, a 12–16 hónaposoknál 3-5 szó az aktív szókincsben, mesekönyvből 4-5 tárgy, állat megnevezése vagy megmutatása a feladat.

A legtöbb kutatásban a következtetések a vizsgált csoportok átlagértékeinek összehasonlítására alapulnak. Fontos szem előtt tartani azonban, hogy a BPD-s gyerekek korántsem képeznek homogén mintát. Az átlagok mögött jelentős szórások húzódnak meg, és főleg a legidősebb csoportra jellemző, hogy a BPD-s alcsoportban a szórások minden mutató esetében kiugróak a nem BPD-s alcsoportéhoz képest, hasonlóan Trittmann és szerzőtársai adataihoz.²⁸ A BPD statisztikailag megnöveli a fejlődés zavarának valószínűségét, de vannak BPD-s gyerekek, akik elkerülik ezt. A többi perinatális komplikáció hatását statisztikailag kontrolláltuk, más olyan információ pedig nem állt rendelkezésünkre, amelyek segíthettek volna az átlagok mögötti variációk hátterének a tisztázásában, és erre a szakirodalom sem adott támpontot. További kutatások feladata annak megállapítása, hogy a BPD-s gyerekek fejlődésében milyen további rizikó- és védő faktorok játszanak szerepet. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy a koraszülöttek fejlődésében gyakran érvényesül a mozgó rizikó. A fejlődésben váratlan fordulatok következhetnek be, az egyes gyerekek

²⁶ SHORT et al. 2003; ANDERSON et al. 2006; FARSTAD et al. 2011; MELLO et al. 2017; SCHMIDT et al. 2003; ANDERSON et al. 2006; TWILHAAR et al. 2018.

²⁷ DOYLE–ROBERTS–ANDERSON 2010.

²⁸ TRITTMANN et al. 2013.

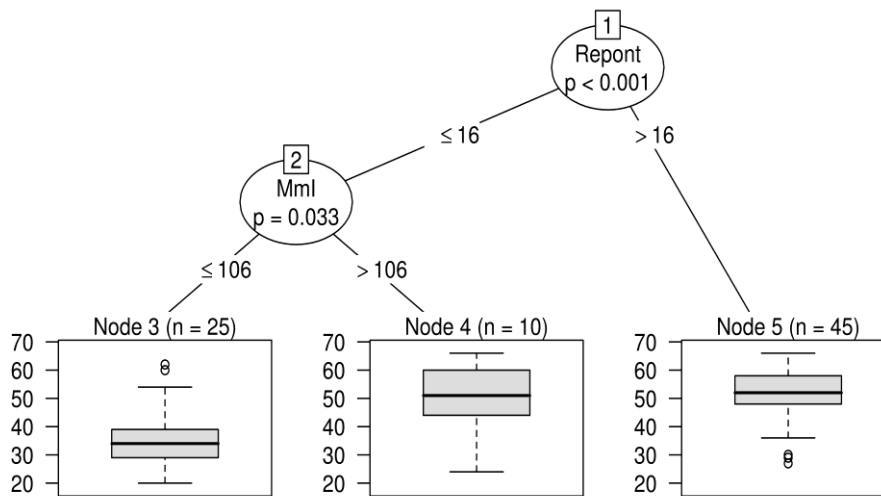
adott időpontban mért fejlődési állapota csak korlátozott mértékben jelzi előre a további fejlődést.

Saját kutatási eredményeink is besorolhatók azok közé a nemzetközi szakirodalmi adatok közé, amelyeknek a fő tanulsága az, hogy mind a tudomány fehér foltjainak a kitöltése, mind az egyes gyerekek sorsának hatékony egyengetése érdekében nagyon fontos a perinatális rizikó által érintett gyerekek fejlődésének rendszeres, longitudinális követése. Eredményeink alapján különösen igaz ez a BPD-s koraszülöttekre.

Egy másik vizsgálatunk az iskoláskori olvasás és helyesírás teljesítményre vonatkozott. Ebben a kutatásban koraszülött, időre születet diszlexiás és időre született jól olvasó gyerekeket hasonlítottunk össze, IQ és IQ profil, olvasási és helyesírási teljesítmény, valamint a téri-vizuális emlékezeti funkció alapján.

Az alsó tagozatos koraszülött gyerekek intelligencia hányadosának átlaga, a verbális megértés mutató átlaga és a perceptuális következtetés mutató átlaga jelentősen alacsonyabb volt, mint a jól olvasó gyerekéké. Nem volt jelentős különbség a munkamemóriában és a feldolgozási sebességben.

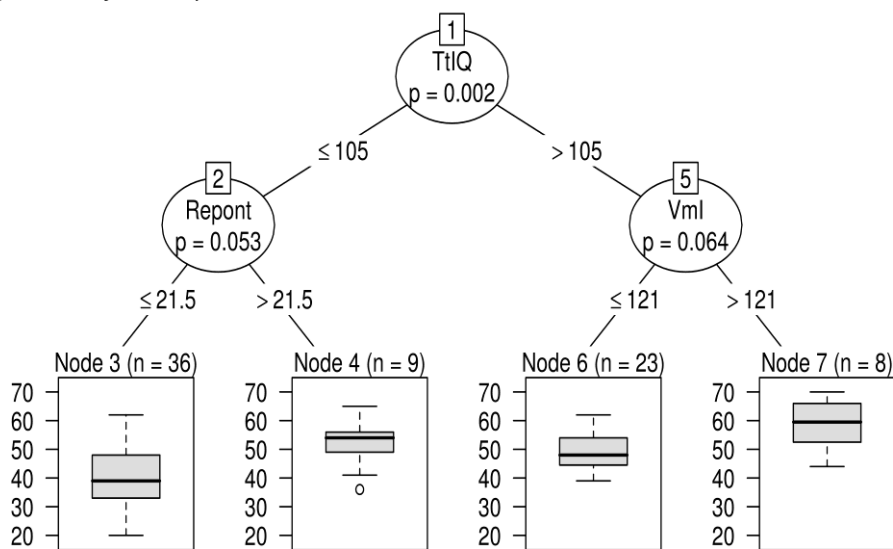
Az olvasás- és helyesírás-teljesítményük sem maradt el jelentősen a jól olvasó gyerekek teljesítményétől. Az olvasás és a helyesírás pontosságát meghatározó tényezőket a CART-moddal elemeztük.

A CART az olvasáspontosság folytonos változó esetében két magyarázó változót választott ki: a Rey komplex ábrateszt emlékezeti felidézéspontosság mutatót (Repont) és a munkamemóriát (Mml). Az olvasáspontosság legjelentősebb magyarázó változója a Repont. Ha a gyerekek jól teljesítettek a Rey-teszt emlékezeti felidézés (Repont) szubtesztben, akkor az olvasáspontosság is megfelelően alakul, kevés hibával, pontosan olvassák ki a szavakat. Azok olvastak a legpontosabban, akik 16 pontnál többet értek el a Rey-teszt ábrájának emlékezeti felidézésében. Akik 16-nál kevesebb pontot értek el ebben, de a Munkamemória Indexük 106-nál magasabb, azok is jól teljesítettek a szóolvasásban, hasonlóan jól, mint az előző csoport. Az Mml tehát moderálja a Repont jelentőségét az olvasási pontosság eseté-

ben. Akiknek alacsony a Rey emlékezeti felidézés pontszáma és a munkamemória mutatója is, ők olvasnak a leggyengébben.

Helyesírás teljesítmény

A CART az íráspontosság (helyesírás) folytonos változó esetében három magyarázó változót választott ki: a Teljes teszt IQ (TtIQ), a Verbális megértés Index (VmI) és a Rey komplex ábrateszt emlékezeti felidézéspontosság-mutatót (Repon). Ha a Teljes teszt IQ magas (105 fölött), akkor megfelelő a helyesírás. A jó teljesítményhez hozzájárulhat a magas Rey emlékezeti felidézéspontosság is. A másik moderátor változó a Verbális megértés Index. Amennyiben a Repon 21,5-nél magasabb és a VmI 121 fölött van, a TtIQ pedig 105 fölött, akkor a legjobb a helyesírás teljesítmény. Ha a TtIQ 105 alatt van, de a Rey komplex ábrateszt emlékezeti felidézéspontosság-mutató 21,5 pontnál magasabb és/vagy a VmI 121 fölötti, még akkor is jó szintű lehet a helyesírás.

Az iskoláskorú koraszülöttek vizsgálata igazolta a feltételezésemet, amennyiben az idősebb született kontrollcsoporthoz viszonyítva koraszülöttek WISC-IV Teljes teszt IQ-ja szignifikánsan alacsonyabb. Ugyanakkor az IQ átlag (103,2) önmagában nem jelez problémát, hiszen 100 fölé esik. Ez az eredmény egyértelműen beleillik az újabb szakirodalomból kirajzolódó képbe, amely alapján az intelligencia tesztnormákhoz mérve a koraszülöttek – mint csoport – teljesítménye a normál zónába esik, a jól illesztett rizikómentes kontrollcsoporthoz hasonlít, de ennek ellenére kirajzolódik a koraszülöttek hátránya.²⁹ A látszólag ellentmondó eredmény háttere valószínűleg többrejtű. Egyrészt a kutatások során vizsgált csoportok összetétele nem biztos, hogy megegyezik a teszt standardizálási mintájával, másrészt a standardizálás óta eltelt idő alatt a populáció átlagteljesítménye is emelkedhetett.³⁰

²⁹ ROBERTS 2007.

³⁰ Flynn-effektus, lásd KALMÁR 2007.

A koraszülöttek eltérő kognitív profiljára vonatkozó hipotézis is alátámasztást nyert. A WISC-IV eredményei alapján számított mutatók közül a perceptuális következtetés Index és a Verbális megértési Index jelezte a koraszülöttek hátrányát, ugyanígy a Rey komplex ábrateszt másolási pontosság mutatója is. Eszerint a várakozásnak megfelelően mind a vizuális információfeldolgozás, mind a nyelvi fejlődés érzékeny a koraszülöttségre.³¹

Diszlexiás és jól olvasó gyerekek intelligencia mutatóit és olvasási teljesítményét elemezve Mohai³² csak a Munkamemória terén tapasztalt jelentős eltérést. A kisiskolás korú diszlexiás gyerekek vizsgálatkor az átlagnál alacsonyabb értékeket kaptak a TtIQ, a MmI, és a FSI terén. Feltételezik, hogy egy olyan komplex teljesítményhez, mint amilyen az olvasás, mindenképpen kiegyenlített intelligencia profilra van szükség. Az intelligenciát megalapozó kognitív területek fejlődésének lelassulása állhat fenn diszlexiásoknál.³³ A kisiskolás koraszülötteknél alacsonyabb intelligenciamutatókat és kevésbé kiegyenlített intelligenciaprofilot tapasztaltunk, mint a rizikómentes csoportban, ennek ellenére olvasás teljesítményük megfelelő volt.

A várakozással ellentétben a koraszülöttek teljesítménye az olvasás és az írás terén nem különbözik a rizikómentes kontrollcsoporttól. A kedvező eredmény értelmezéséhez figyelembe kell venni a koraszülöttek teljesítménymintázatát is, nevezetesen, hogy a kognitív hátrányuk nem érinti a munkamemóriát. Hangsúlyoznunk kell, hogy a koraszülött csoport tagjai a mérsékelt rizikójú kategóriába tartoztak, míg a hipotézisemet megalapozó kutatási eredmények többnyire súlyosabban veszélyeztetett koraszülöttek vizsgálatából származnak. A diszlexiásokkal összehasonlítva a koraszülöttek az olvasás és az írás minden mutatójában jobban teljesítenek, a WISC-IV mutatói közül szignifikáns az előnyük a feldolgozási sebesség terén.

Bibliográfia

ANDERSON et al. 2006

Peter J ANDERSON–Cinzia R. DE LUCA–Esther HUTCHINSON–Gehan ROBERTS–Lex W. DOYLE (Victorian Infant Collaborative Group): Underestimation of Developmental Delay by the New Bayley-III Scale. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine* 164/4. 2006, 352–356.

ANDERSON–DOYLE 2003

Peter ANDERSON–Lex W. DOYLE–Victorian Infant Collaborative Study Group: Neurobehavioral Outcomes of School-age Children Born Extremely Low Birth Weight or Very Preterm in the 1990s. *JAMA* 289. 2003, 3264–3272.

ANDERSON–DOYLE 2006

Peter ANDERSON–Lex W. DOYLE: Neurodevelopmental Outcome of Bronchopulmonary Dysplasia. *Seminars in Perinatology* 30/4. 2006, 227–232.

BEAUCHAMP et al. 2008

Miriam H. BEAUCHAMP–Deanne K. THOMPSON–Kelly HOWARD–Lex W. DOYLE–Gary F. EGAN–Terrie E. INDER–Peter J. ANDERSON: Preterm Infant Hippocampal

³¹ BRESLAU–JOHNSON–LUCIA 2001.

³² MOHAI 2013.

³³ MOHAI 2013.

Volumes Correlate With Later Working Memory Deficits. *Brain* 131/11. 2008, 2986–2994.

BHUTTA et al. 2002

Adnan T. BHUTTA–Mario A. CLEVES–Patrick H. CASEY–Mary M. CRADOCK–K. J. S. ANAND: Cognitive and Behavioral Outcomes of School-Aged Children Who Were Born Preterm: A Meta-Analysis. *JAMA* 288. 2002, 728–737.

BRESLAU–JOHNSON–LUCIA 2001

N. BRESLAU–E. O. JOHNSON–V. C. LUCIA: Academic Achievement of Low Birth-weight Children at Age 11: The Role of Cognitive Abilities at School Entry. *Journal of Abnormal Child Psychology* 29/4. 2001, 273–279.

DEAKINS 2009

Kathleen M. DEAKINS: Bronchopulmonary Dysplasia. *Respiratory Care* 54/9. 2009, 1252–1262

De KIEVIET 2012

Jorrit F. de KIEVIET–Lydia ZOETEBIER–Ruurd M. van ELBURG–R. Jeroen VERMEULEN–Jaap OOSTERLAAN: Brain development of very preterm and very low-birthweight children in childhood and adolescence: a meta-analysis. *Developmental Medicine & Child Neurology* 54/4. 2012, 313–323.

DOYLE–ROBERTS–ANDERSON 2010

Lex W. DOYLE–Gehan ROBERTS–Peter J. ANDERSON (Victorian Infant Collaborative Study Group): Outcomes at Age 2 Years of Infants < 28 Weeks' Gestational Age Born in Victoria in 2005. *The Journal of Pediatrics* 156/1. 2010, 49–53.

FARSTAD et al. 2011

T. FARSTAD–D. BRATLID–S. MEDBØ–T. MARKESTAD (Norwegian Extreme Prematurity Study Group): Bronchopulmonary Dysplasia – Prevalence, Severity and Predictive Factors in a National Cohort of Extremely Premature Infants. *Acta Paediatrica* 100/1. 2011, 53–58.

GIMÉNEZ et al. 2008

Mónica GIMÉNEZ–Maria J. MIRANDA–A. Peter BORN–Zoltan NAGY–Egill ROSTRUP–Terry L. JERNIGAN: Accelerated Cerebral White Matter Development in Preterm Infants: A Voxel-Based Morphometry Study With Diffusion Tensor MR Imaging. *NeuroImage* 41/3. 2008, 728–734.

GRÁF et al. 2020/a

GRÁF Rózsa–BOROSS Gábor–NAGY Anett–KALMÁR Magda: A bronchopulmonális dysplasia hatása koraszülöttek pszichomotoros fejlődésére. *Gyermekgyógyászat*. Megjelenés alatt.

GRÁF et al. 2020/b

Rózsa GRÁF–Magda KALMÁR–Andrea HARNOS–Gábor BOROSS–Anett NAGY: Reading and spelling skills of prematurely born children in light of the underlying cognitive factors. *Cognitive Processing*. In press.

HOLSTI–GRUNAU–WHITFIELD 2002

Liisa HOLSTI–Ruth V. E. GRUNAU–Michael F. WHITFIELD: Developmental Coordination Disorder in Extremely Low Birth Weight Children at Nine Years. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics* 23/1. 2002, 9–15.

JADCHERLA et al. 2017

Sudarshan R. JADCHERLA–Tanvi KHOT–Rebecca MOORE–Manish MALKAR–Ish K. GULATI–Jonathan L. SLAUGHTER: Feeding Methods at Discharge Predict Long-Term Feeding and Neurodevelopmental Outcomes in Preterm Infants Referred for Gastrostomy Evaluation. *The Journal of Pediatrics* 2017. Internet: www.jpeds.com (Letöltés: 2020. 07. 01.)

KALMÁR 1996

Magda KALMÁR: The Course of Intellectual Development in Preterm and Fullterm Children: An 8-year Longitudinal Study. *International Journal of Behavioral Development* 19/3. 1996, 491–516.

KELLY et al. 2016

Claire E. KELLY–Jeanie L. Y. CHEONG–Lillian GABRA FAM–Alexander LEEMANS–Marc L. SEAL–Lex W. DOYLE–Peter J. ANDERSON–Alicia J. SPITTLE–Deanne K. THOMPSON: Moderate and Late Preterm Infants Exhibit Widespread Brain White Matter Microstructure Alterations at Term-Equivalent Age Relative to Term-Born Controls. *Brain Imaging and Behavior* 10/1. 2016, 41–49.

KEREKI 2011

KEREKI Judit: A koragyermekkori intervenció rendszere – utak és kapcsolódások. *Gyermeknevelés* 3/2. 2015, 55–76.

LARROQUE et al. 2008

Béatrice LARROQUE–Pierre-Yves ANCEL–Stéphane MARRET–Laetitia MARCHAND–Monique ANDRÉ–Catherine ARNAUD–Véronique PIERRAT–Jean-Christophe ROZÉ–Jean MESSER–Gérard THIRIEZ–Antoine BURGUEZ–Jean-Charles PICAUD–Gérard BRÉART–Monique KAMINSKI: Neurodevelopmental Disabilities and Special Care of 5-year-old Children Born Before 33 Weeks of Gestation (The EPIPAGE Study): A Longitudinal Cohort Study. *Lancet* 371. 2008, 813–820.

MARLOW et al. 2005

Neil MARLOW–Dieter WOLKE–Melanie A. BRACEWELL–Muthanna SAMARA (EPI-Cure Study Group): Neurologic and Developmental Disability at Six Years of Age After Extremely Preterm Birth. *The New England Journal of Medicine* 352. 2005, 9–19.

MARRET et al. 2013

Stéphane MARRET–Laetitia MARCHAND–MARTIN–Jean-Charles PICAUD–Jean-Michel HASCOËT–Catherine ARNAUD–Jean-Christophe ROZÉ–Patrick TRUFFERT–Béatrice LARROQUE–Monique KAMINSKI–Pierre-Yves ANCEL (EPIPAGE Study Group): Brain Injury in Very Preterm Children and Neurosensory and Cognitive Disabilities During Childhood: The EPIPAGE Cohort Study. *PLoS One*, 2013. Internet: journals.plos.org (Letöltés: 2020. 07. 01.)

MELLO et al. 2006

Rosane Reis de MELLO–Maria Virgínia Peixoto DUTRA–José Roberto RAMOS–Pedro DALTRO–Márcia BOECHAT–José Maria de Andrade LOPES: Neonatal risk factors for respiratory morbidity during the first year of life among premature infants. *São Paulo Medical Journal* 124/2. 2006, 77–84.

MEDLOCK et al. 2011

Stephanie MEDLOCK–Anita C. J. RAVELLI–Pieter TAMMINGA–Ben W. M. MOL–Ameen ABU-HANNA: Prediction of Mortality in Very Premature Infants: A Systematic Review of Prediction Models. *PLoS One*, 2011. Internet: journals.plos.org (Letöltés: 2020. 07. 01.)

MELLO et al. 2015

Rosane Reis de MELLO–Kátia Silveira da SILVA–Anniele Medeiros COSTA–José Roberto de Moraes RAMOS: Longitudinal Assessment of the Lung Mechanics of Very Low Birth Weight Preterm Infants With and Without Bronchopulmonary Dysplasia. *São Paulo Medical Journal* 133/5. 2015, 401–407.

MELLO et al. 2017

Rosane Reis de MELLO–Ana Beatriz Rodrigues REIS–Kátia Silveira da SILVA: Cognitive Performance of Premature Infants: Association Between Bronchopulmonary Dysplasia and Cognitive Skills. Cross-sectional Study. *São Paulo Medical Journal* 135/4. 2017, 383–390.

MOHAI 2013

MOHAI Katalin: *Szemponatok az olvasási zavarok azonosításához és differenciáldiagnosztikájához*. Doktori disszertáció, 2013.

NAGY et al. 2018

NAGY Anett–BEKE Anna Mária–CSERJÉSI Renáta–GRÁF Rózsa–KALMÁR Magda: Az extrém kis születési súlyú koraszülöttek fejlődésének követése óvodáskor végéig a perinatalis szövődmények tükrében. *Orvosi Hetilap* 159/41. 2018, 1672–1679.

PUTNICK et al. 2017

Diane L. PUTNICK–Marc H. BORNSTEIN–Suna ERYIGIT–MADZWAMUSE–Dieter WOLKE: Long-Term Stability of Language Performance in Very Preterm, Moderate-Late Preterm, and Term Children. *The Journal of Pediatrics* 181. 2017, 74–79.

RAGÓ et al. 2014

Anett RAGÓ–Ferenc HONBOLYGÓ–Zsófia RÓNA–Anna BEKE–Valéria CSÉPE: Effect of Maturation on Suprasegmental Speech Processing in Full- And Preterm Infants: A Mismatch Negativity Study. *Research in Developmental Disabilities* 35/1. 2014, 192–202.

RAMAN et al. 2006.

Lakshmi RAMAN–Michael K. GEORGIEFF–Raghavendra RAO: The Role of Chronic Hypoxia in the Development of Neurocognitive Abnormalities in Preterm Infants With Bronchopulmonary Dysplasia. *Developmental Science* 9/4. 2006, 359–367.

RIBICZEY–KALMÁR 2009

RIBICZEY Nóra–KALMÁR Magda: A „mozgó rizikó” koraszülött gyerekek fejlődésének tükrében. *Alkalmazott Pszichológia* 10/1–2. 2009, 103–123.

ROBERTS et al. 2007

G. ROBERTS–D. BELLINGER–M. C. McCORMICK: A cumulative risk factor model for early identification of academic difficulties in premature and low birth weight infants. *Maternal and Child Health Journal* 11/2. 2007, 161–172.

SAIGAL et al. 2003

Saroj SAIGAL–Lya den OUDEN–Dieter WOLKE–Lorraine HOULT–Nigel PANETH–David L. STREINER–Agnes WHITAKER–Jennifer PINTO–MARTIN: School-Age Outcomes in Children Who Were Extremely Low Birth Weight From Four International Population-Based Cohorts. *Pediatrics* 112/4. 2003, 943–950.

SALAS et al. 2016

Ariel A. SALAS–Waldemar A. CARLO–Namasivayam AMBALAVANAN–Tracy L. NOLEN–Barbara J. STOLL–Abhik DAS–Rosemary D. HIGGINS: Gestational Age and Birth Weight for Risk Assessment of Neurodevelopmental Impairment or Death in Extremely Preterm Infants. *Archives of Disease in Childhood: Fetal & Neonatal* 101/6. 2016, 494–501.

SCHMIDT et al. 2003

Barbara SCHMIDT–Elizabeth V. ASZTALOS–Robin S. ROBERTS–Charlene M. T. ROBERTSON–Reginald S. SAUVE–Michael F. WHITFIELD: Impact of Bronchopulmonary Dysplasia, Brain Injury, and Severe Retinopathy on the Outcome of Extremely Low-Birth-Weight Infants at 18 Months: Results From the Trial of Indomethacin Prophylaxis in Preterms. *JAMA* 289/9. 2003, 1124–1129.

SERENIUS et al. 2013

Fredrik SERENIUS–Karin KÄLLÉN–Mats BLENNOW–Uwe EWALD–Vineta FELLMAN–Gerd HOLMSTRÖM–Eva LINDBERG–Pia LUNDQVIST–Karel MARŠÁL–Mikael NORMAN–Elisabeth OLHAGER–Lennart STIGSON–Karin STJERNQVIST–Brigitte VOLLMER–Bo STRÖMBERG (EXPRESS Group): Neurodevelopmental Outcome in Extremely Preterm Infants at 2.5 Years After Active Perinatal Care in Sweden. *JAMA* 309/17. 2013, 1810–1820.

SHORT et al. 2003

Elizabeth J. SHORT–Nancy K. KLEIN–Barbara A. LEWIS–Sarah FULTON–Sheri EISENGART–Carolyn KERCSMAR–Jill BAILEY–Lynn T. SINGER: Cognitive and Academic Consequences of Bronchopulmonary Dysplasia and Very Low Birth Weight: 8-year-old Outcomes *Pediatrics* 112/5. 2003, 359–366.

SINGER et al. 2001

L. T. SINGER–A. C. SIEGEL–B. LEWIS–S. HAWKINS–T. YAMASHITA–J. BAILEY: Pre-school language outcomes of children with history of bronchopulmonary dysplasia and very low birth weight. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics* 22/1. 2001, 19–26.

SKRANES et al. 2012

Jon SKRANES–Gro C. C. LØHAUGEN–Kari Anne I. EVENSEN–Marit S. INDREDAVIK–Olav HARALDSETH–Anders M. DALE–Ann-Mari BRUBAKK–Marit MARTINUSSEN: Entorhinal cortical thinning affects perceptual and cognitive functions in adolescents born preterm with very low birth weight (WLBW). *Early Human Development* 88/2. 2012, 103–109.

SZABÓ 2002

SZABÓ István: Kóros vajúdás és szülés. In: *A szülészet-nőgyógyászat tankönyve*. Szerk. PAPP Zoltán. Budapest, Semmelweis Kiadó, Budapest, 2002, 406–502.

TRITTMANN et al. 2013

J. K. TRITTMANN–L. D. NELIN–M. A. KLEBANOFF: Bronchopulmonary Dysplasia and Neurodevelopmental Outcome in Extremely Preterm Neonates. *European Journal of Pediatrics* 172/9. 2013, 1173–1180.

TWILHAAR et al. 2018.

E. Sabrina TWILHAAR–Rebecca M. WADE–Jorrit F. de KIEVIET–Johannes B. van GOUDOEVER–Ruurd M. van ELBURG–Jaap OOSTERLAAN: Cognitive Outcomes of Children Born Extremely or Very Preterm Since the 1990s and Associated Risk Factors: A Meta-analysis and Meta-regression. *JAMA Pediatrics* 172/4. 2018, 361–367.

VOHR et al. 2004

Betty R. VOHR–Linda L. WRIGHT–Anna M. DUSICK–Rebecca PERRITT–W. Kenneth POOLE–Jon E. TYSON–Jean J. STEICHEN–Charles R. BAUER–Deanne E. WILSON–COSTELLO–Linda C. MAYES (Neonatal Research Network): Center Differences and Outcomes of Extremely Low Birth Weight Infants. *Pediatrics* 113/4. 2004, 781–789.

WARREN 2010

James WARREN: Economist's Plan to Improve Schools Begins Before Kindergarten. *The New York Times* December 23, 2010.

A MONDATÁTSZÖVŐDÉSRŐL

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

A jelenkori nyelvhasználat beszélt nyelvi jelenségei könnyen tetten érhetők az élőnyelvi vizsgálatokban. A korábbi nyelvtörténeti korok beszélt nyelve nehezen rekonstruálható. Az összetett mondatokban a tagmondatok keveréséből létrejövő mondatátszövődés az egyik olyan beszélt nyelvi jelenség, amelyet nemcsak a mai, hanem az egykori nyelvhasználatban is adatolni tudunk. A nyelvhasználat-történet más-más szegmentumát tükrözik a hivatalos formulákat megkövetelő, formális hivatali nyelvet tükröző jogi iratok,¹ illetve az egykori beszélők nyelvhasználatát megőrző műfajok: a perszövegek tanúvallomásai és a missziliksek. Az egykori élőbeszédet rekonstruálni kívánó kutató a tanúvallomásokat kiemelt jelentőséggel vizsgálhatja, mivel a korabeli scriptor a bíróságon megszólaltatott fátensek vallomását többségében hűen jegyezte le. „Speciális helyzet a tanúvallomás (vagy fassió), mert papírra vetett szöveg ugyan, ilyenformán írott, de a beszélt nyelvet követi.”² Ezért találunk gyakran perszövegekben élőbeszédre jellemző mondattani jelenségeket, kommunikációs, pragmatikai elemeket, diskurzusjelölőket, olykor trágár nyelvi elemeket, káromkodásokat, káromlásokat, indulatszavakat.³

A mondatátszövődést jellegzetesen beszélt nyelvi jelenségnek tartja a leíró nyelvészeti irodalom. Kugler Nóra és Tolcsvai Nagy Gábor ekképpen definiálja: „mondattani jelenség, amely során az alárendelő összetett mondat tagmondatainak az anyaga egybeszövődik, tulajdonképpen összekeveredik (de nem teljesen szabálytalanul). A mellékmondat egyes részeit a beszélő az elől álló főmondat elé emeli, ezzel előtérbe állítja.”⁴ A *Nyelvművelő kézikönyv*ben nincs önálló *mondatátszövődés* szócikk, a szerkesztők e jelenséget a mellékmondatok sorrendi helyénél tárgyalják így foglalva állást: „Néha a mellékmondat egy-egy része bekerül a főmondatba. Az ilyen mondatátszövődés tipikus esetei sajátos zamatot, elevenséget adnak beszédünknek, költőink gyakran élnek is vele.”⁵ A nyelv művelők azonban ezt javasolják: „Az ilyen fordulatokat [...] ne használjuk állandóan, mert pongyolává teszik beszédünket. Értekező prózában törekedjünk inkább a szabatos mondatszerkesztésre.”⁶ A szócikk írója megjegyzi, hogy a nagyon laza szerkesztésű többszörösen összetett mondat félreértéshez vezethet. A későbbi *Nyelvművelő kézikönyv* átveszi ezt a gyakorlatot: a szerkesztők ugyanúgy a mellékmondatok sorrendi helyét bemutató szócikkben ejtenek szót az „előbeszédben gyakori közbevetéses, mondatátszövődéses szerkesztés”-ről.⁷ A nyelv művelői ajánlás itt sem marad el: „az írott nyelvben az utóbbi típusú (ti. a mondatátszövődéses) mondatokat kerüljük!”⁸

¹ Vö. B. KOVÁCS 1995.

² KUGLER–TOLCSVAI 2000, 155–156.

³ Vö. B. KOVÁCS 2002.

⁴ KUGLER–TOLCSVAI 2000, 155.

⁵ GRÉTSY–KOVALOVSKY 1985, 138.

⁶ GRÉTSY–KOVALOVSKY 1985, 138.

⁷ GRÉTSY–KEMÉNY 1996, 373.

⁸ GRÉTSY–KEMÉNY 1996, 373.

A jelenséggel foglalkozó szakirodalom a mondatátszövődés keletkezésének feltételét általában így tárgyalja: egy alárendelő összetett mondatban a lényegi információ a mellékmondatban található, de a beszélő a hallgató figyelmét minél gyorsabban és eredményesebben erre az információra akarja irányítani, ehhez a mondandó legfontosabb mozzanatát a főmondat elé kell vinnie a mellékmondatból. A mondatátszövődés jelenségét először Simonyi Zsigmond említette meg a magyar kötőszókról írott tanulmányában.⁹ Részletesebben elsőként Zolnai Gyula foglalkozott vele.¹⁰ Szerinte a jelenség lényege az, hogy az összetett mondat a mellékmondat bizonyos részével indul meg, utána a főmondat következik, majd a mellékmondat többi része követi a kötőszóval, az esetek legnagyobb részében úgy, hogy a mellékmondat kötőszava rögtön a főmondat után kap helyet.¹¹ A mondatátszövődés létrejöttére azt a magyarázatot adja, hogy „midőn valamely összetett mondat formájában tagolódni szokott összképzetet akarunk szavakba foglalni, a képzetemek nem a rendes sorban és nem az egyes mondatok egésze szerint kerülnek tudatunk nézőpontja elé, hanem valamely elem, amelynek rendes kifejezés szerint a tagolódás második részében, a mellékmondatban volna a helye, bizonyos okból, mégpedig nyilván a beszéd pillanatában való nagyobb fontosságánál vagy nagyobb elevenségénél fogva előtérbe tolnak így a főmondat elé jut, a főmondat aztán nyomban követi őt, a mellékmondat képzetemei pedig a főmondat után sorakoznak föl, anélkül, hogy a mondatfűzés a maga szokásos nyelvtani, vagyis alárendelő formáját elvesztené”.¹² Találunk olyan típust, amely esetében a főmondat a maga egészében beleszövődik a mellékmondatba, főként a *hogy* kötőszós mellékmondatba, s van olyan eset, amikor az összetett mondat a főmondat állítmányával kezdődik.

Farkas Vilmos megállapítása szerint mondatátszövődés esetében a mellékmondat egy kiemelt része előbbre kerül az alárendelő összetett mondatban, „annyira, hogy nemcsak mellékmondatát, hanem még a főmondatot is megelőzheti”, vagyis „a főmondat tulajdonképpen a mellékmondat részei közé látszik ékelődni”.¹³ Kiss Jenő úgy fogalmaz, hogy „[a] közlésben fontos, többnyire új tartalmi mozzanatot kifejező mondatrész (lélektani állítmány, comment, újságoló rész) a mellékmondatból átkerül a főmondatba, zömmel mondatkezdő szóként”.¹⁴ Gálffy Mózes a Felső-Maros menti magyarói nyelvjárásban megfigyelt átszövődéses mondat szerkezeti típusokat tárgyaló tanulmányában módosítja és kiegészíti Kiss Jenő álláspontját: véleménye szerint csak azzal a megszorítással érthetünk egyet ezzel a kijelentéssel, hogy függetlenül attól, melyik vagy milyen mondatból kerül át valamely mondatrész a másikba, azaz pontosítva így fogalmaz: „a beszélőtől fontosnak tartott, újságot tartalmazó mondatrészt kifejező szó(alak) előbbre kerül a mondatban, esetleg éppen mondatkezdő szerkezeti taggá válik”.¹⁵ Zsemlyei János az Erdélyi Szótörténeti Társaság közlésében figyelt fel több olyan adatra, amelyben mondatátszövődéses összetett mondat található. Az effajta mondat szerkezeti típusok az erdélyi régiségben való előfordulását gazdag 16–19. századi példaanyaggal szemlélteti.¹⁶

Az É. Kiss Katalin által képviselt generatív keretben a mondatátszövődés a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció eredménye, amelyre ugyanazok az elvek,

⁹ SIMONYI 1882, 83.

¹⁰ ZOLNAI 1926.

¹¹ ZOLNAI 1926, 5.

¹² ZOLNAI 1926, 40.

¹³ FARKAS 1962, 453–454.

¹⁴ KISS 1979, 66.

¹⁵ GÁLFFY 2005.

¹⁶ ZSEMLYEI 1998, 64–65.

megszorítások és korlátozások érvényesek, mint a mondattan egyéb területeire.¹⁷ É. Kiss Katalin szerint mondatátszövődés esetén olyan összetett mondatokról van szó, amelyekben „látszólag összekeveredik a tagmondatok anyaga”, egyes elemek nem abban a tagmondatban állnak, amelybe jelentésstanilag tartoznak.¹⁸ Egy korábbi tanulmányában így ír az átszövődésről: „az indoeurópai nyelvek transzformációs generatív leírásaiban emelésnek nevezett szintaktikai művelet változata; az emelésnek a topicra és fókusra épülő szintaktikai rendszer keretei között való sajátos változata”.¹⁹

A klasszikus grammatikákban – csakúgy, mint a nyelvművelő-irodalomban – a tagmondat-sorrenddel kapcsolatban tárgyalják a mondatátszövődést. Haader Lea az alárendelő összetett mondatok kérdéseinek bemutatásában így szemlélteti a mondatátszövődést: „ilyenkor a mellékmondatból bizonyos összetevők a főmondatba helyeződnek át, de nem közvetlenül eredményezve, hanem beleszövődve”,²⁰ s az eredetileg főmondat-mellékmondat sorrendű tagmondat-egyettesben a mellékmondat egyes részei a főmondat elé kerülnek, anélkül, hogy új hangszakasz kezdődne.²¹ Tehát ami fontos, kiemelendő, ami a lényegi információt hordozza a mondandóban, az előtérbe kerül, így a figyelem oda irányul. A figyelem középpontjába került elem feltűnőbb, könnyebben hozzáférhető és feldolgozható, könnyebben megérthető. A mondatátszövődés létrejöttének feltételei közé tartoznak szerinte: a főmondat-mellékmondat sorrend és a megfelelő főmondatbeli alaptagok. Ezek többnyire *hogy* kötőszós alanyi, tárgyi és kötött határozói mondatok alaptagjai (*kell, lehet, biztos, tud, gondol, hisz, emlékszik*).²² Zsemlyei János példaanyagában főként tárgyi mellékmondatok fordulnak elő, alanyi és határozói mellékmondatra csupán néhány adatot talált. Zsemlyei János példáinak többségében is a *hogy* kötőszó a fő- és a mellékmondatot összefűző kapcsolóelem. A főmondatban található „modális segédige jellegű” adatok sora az előző felsoroláshoz képest újabbakkal egészül ki: *akar, szeret, kíván, szabad*; „idező jellegű” állítmányként előfordul a *mond, hall, kérdez, kér, ír*; illetőleg a *hagy, emlékezik, észrevesz, feltalál, haragszik, legyen, megígér, ismer, megismer* igék is megjelennek főmondati állítmányként mondatátszövődéses adataiban.²³ Horváth Krisztina hasonló főmondati alaptagokat adhat, de példaanyagában megjelenik a létige jelen idejű alakja is: *van*.²⁴ Haader Lea és Zsemlyei János felsorolásában csak a jövő idejű alak fordul elő. Horváth Krisztina is leírja tanulmányában, hogy általánosságban elmondható: a mellékmondat téma helyzetű mondatrésze a főmondatba is témává szövődik át. A mondatátszövődésnek szabályai vannak, amelyek összefüggnek a mondatok aktuális tagolásával, téma-réma-viszonyával, de kommunikációbeli megvalósulásai nem mindig követik a szabályokat.

Zsemlyei János levelekben, illetve fátensek életrajzában elhangzott vallomásait rögzítő jegyzőkönyvekben találta régi nyelvi adatait.²⁵ Hasonló irattípust, 17. századi periratok, határviták tanúvallomásait vizsgálva találtam adalékokat a mondatátszövődés jelenségére. A határviták iratanyaga a határjárás eredményének és a vitás határokkal kapcsolatos tanúvallomásoknak a lejegyzését tartalmazza. A határjárás középkori gazdasági, közigazgatási,

¹⁷ É. Kiss 1998, 167.

¹⁸ É. Kiss 1998, 156.

¹⁹ É. Kiss 1979, 94.

²⁰ HAADER 2003, 475.

²¹ HAADER 1998, 318.

²² HAADER 2003, 475.

²³ ZSEMLYEI 1998, 64.

²⁴ HORVÁTH 2014.

²⁵ ZSEMLYEI 1998, 64–66.

jogi hagyományon alapuló eljárás, melynek során a birtoktesteknek, a települések és a megyék földterületeinek határait jelölik ki.²⁶ Ehhez összehívják a vármegye urait, az érintett birtokosokat, valamint az ún. hites személyeket, akik a szolgabíró segítségére vannak a bíraskodásban. A terület bejárásával és a tanúk meghallgatásával (akik gyakran helyismerettel rendelkező pásztorok és földművesek) igyekeznek tisztázni a vitás határokat. A 19. századi telekkönyvezés bevezetéséig a „villongó” határok tisztázásában a hivatalos szervek jelentős mértékben támaszkodtak a tanúvallomásokra.

A mondatátszövődés eseteire az alábbi határvitákban bukkantam. 1633–34-ben vetette papírra – a lejegyzés ductusából és a latin kifejezések magabiztos használatából következően – egy tanult deák a parlagosi (ma: Polichno, SK) és a gácsi (ma: Halič, SK) földesurak határvitáját²⁷. Ebben a perben az egyik fátens ekképpen nyilatkozott a bíróságnak:

„melyik hatarban legyenek, nem tudom azok az helyek”.

Az 1642-ben Divényben (ma: Divín, SK) lejegyzett határvita²⁸ azt igyekezett tisztázni, hogy egy bizonyos rét Balassa Imréné Bosnyák Judit tulajdona-e, illetve ezzel összefüggésben arra a kérdésre keresték a választ, hogy – telekkönyvezés nem lévén – vajon a rét Divény vagy Koczkova területéhez tartozik-e. (Koczkova ma nem létező település, de mivel egykori adatbázisokban sem található, elképzelhető, hogy egykor sem önálló település, inkább kisebb földrajzi hely, esetleg pusztája lehetett egy másik településnek. Ezt látszanak igazolni Angyal László adatai, mivel a Nógrád vármegye településeit tartalmazó adatbázisában nem található Koczkova.²⁹) Az egyik tanú vallomásaiban, aki a (korabeli elnevezéssel) tót–magyar együttélésekből adódóan szlováknak (tótul) nevezi meg a földrajzi helyet, két adatot is találunk a mondatátszövődésre:

„Kamina Sztudniczkát sem tudom én ki hataraban legyen.”

„A koczkovai hazat sem tudom én ki hataraban vagion.”

A másik vizsgált perben Nagyzellő (ma: Veľké Zlievce, SK) és Berzence (ma: Breznička, SK) nevű települések határait igyekeznek tisztázni.³⁰ Az egykori Nógrád vármegye területéhez tartozó települések vitáját 1663-ban jegyezték le. A korabeli helyesírás következetlensége, a központozás hiánya miatt a pontos tagmondathatárra sok esetben csak következtetni tudunk.

„Hárs fát a3 töviben mondgyák az Zeleneiek hogy Borj György Ur[am] vágatott volna ki.”

„a3 honnét mondgyák hogy a3 Berzentzeiek Zeleneiek[ne]k 97. βamú Sertes Marhajokat elhajtották”

„A3 kis Haraβtot hallotta hogy Berzentzeiek és Zeleneiek tartották magok között határul.”

„E3en Utrumban specificált helyeket hallotta hogy Zelene és Berzentze között a3ok hasitanák a3on hatarokat”

„[...] a3 kis haraβtot tartotta, hogy a3 határo3za meg egymás között a3 határokat.”

²⁶ BÉLI 2009.

²⁷ N M. Lt IV. 1. o/bb. fasc. 1. Nr. 1.

²⁸ N M. Lt IV. 1. o/bb. fasc. 1. Nr. 2.

²⁹ ANGYAL 2011.

³⁰ N M. Lt IV. 1. o/bb. fasc. 1. Nr. 3.

Újabb adalékkal bővíthetjük a mondatátszövődés eseteit, ugyanis a fentebb sorolt főmondati alaptagok között nem említik a kutatók az utóbbi mondatban szereplő *tart* igét.

A mondatátszövődést vizsgáló nyelvészek gyakorinak tartják ezt az előbeszédre jellemző mondattani jelenséget. Klemm Antal már a 20. század '20-as éveiben írt történeti mondattanában³¹ és Zolnai Gyula ekkortájt megjelent munkájában³² kiemeli az irodalmi és a köznyelvre vonatkozóan is, hogy régi jelenség és egyre gyakoribb a használata. Kiss Jenő a '70-es években végzett dialektológiai vizsgálatai alapján azt állította, hogy a „nyelvjárásban jóval gyakoribb, mint a köznyelvben”.³³ Zsemlyei János arra a következtetésre jutott, hogy 16–19. századi adalékai alátámasztják a mondatátszövődés kutatóinak a megállapítását, ti. a tárgyalt mondattani szerkezet gyakori a beszélt nyelvben, illetőleg a beszélt nyelvet tükröző szövegekben.³⁴ Horváth Krisztina 20–21. századi adatokból álló 1000 mondatos korpusza³⁵ regényekből, folyóiratokból, magazinokból, heti- és napilapokból, novelláskötetektől, szakszövegektől, azaz változatos stílusú, regiszterű, nyelvváltozatú írott szövegekből származó mondatokat tartalmaz.

Horváth Krisztina a „vegyülő” mondat szerkezet megítéléséről attitűdfelmérést is végzett.³⁶ Azt vizsgálta, hogy a különböző nemű és iskolai végzettségű magyar anyanyelvi beszélők mennyire tartják elfogadhatónak az átszövődést tartalmazó mondatokat. Azt tapasztalta, hogy a jelenség megítélése ellentmondásos és nem egységes. Az átszövődő tagmondatok a spontán beszéd közben többségében nem tűnnek fel a beszélőknek. Van, aki toleráns az ilyen mondatokkal, van, aki a felmérés példamondatainak csak kis részét tartja helyesnek. Az átszövődéses mondatok megítélésében még az sem tűnt mérvadónak, hogy az adatközlőnek a mindennapi kommunikáción kívül van-e kapcsolata a magyar nyelvvel (pl. magyar nyelvi fakultációra jár, magyar szakos).

A mondatátszövődést bemutató tanulmányok adatai azt mutatják, hogy ez a jelenség évszázadok óta része a magyar nyelvhasználatnak, területiségét és időbeliségét tekintve határtalanul jelen van a beszélt és az írott nyelvben. A 17. századi tanúvallomás-szövegekben talált adalékok további bizonyítékai ennek. Jelen van a nyelvjárásokban, a köznyelvben, a szépirodalom nyelvében, a publicisztikában, a szakmai és a jogi szövegekben. Gyakorisága vélhetően abból a sajátosságából ered, amely a helyes grammatikai szerkesztést felülírva a beszélő pragmatikai-kommunikációs stratégiáját, az új információ fókuszba helyezését segíti. Horváth Krisztina felmérésének³⁷ megfontolandó tanulsága az, hogy bár használati gyakorisága indokolná a nagyobb figyelmet, még sincs kellőképpen és megfelelően tárgyalva az iskolai oktatásban és a tankönyvekben, a tanórákon kevés szó esik erről a mondat szerkesztési módról. A jelenleg érvényben lévő *Nemzeti alaptanterv*ben sem szerepel a fogalom, holott a mondatátszövődés a lineáris kapcsolódás és a beékelődés mellett megjelenő harmadik szerkesztési forma, amely létrejöhet az alárendelő összetett mondatokban.

³¹ KLEMM 1928.

³² ZOLNAI 1926.

³³ KISS 1979, 66.

³⁴ ZSEMLYEI 1998, 66.

³⁵ HORVÁTH 2013.

³⁶ HORVÁTH 2014.

³⁷ HORVÁTH 2014.

Bibliográfia

ANGYAL 2011

ANGYAL László: *A régi Nógrád vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Dunaszerdahely, Nap, 2011.

B. KOVÁCS 1995

B. KOVÁCS Mária: *A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján*. Miskolc, 1995. (Miskolci Magyar Nyelvészeti Füzetek.)

B. KOVÁCS 2002

B. KOVÁCS Mária: A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN István–JUHÁSZ Dezső–PÉNTEK János. Debrecen–Jyväskylä, 2002.

BÉLI 2009

BÉLI Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest, Dialóg Campus–Nordex Kft., 2009.

É. KISS 1979

É. KISS Katalin: A mondatátszövődésről. In: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Szerk. SZATHMÁRI István–VÁRKONYI Imre. Kaposvár–Budapest, 1979 (Magyar Nyelvtudományi Közlemények, 154.), 93–104.

É. KISS 1998

É. KISS Katalin: A mondatátszövődés. In: *Új magyar nyelvtan*. Szerk. É. KISS Katalin–KIEFER Ferenc–SIPTÁR Péter. Budapest, Osiris, 1998, 156–68.

FARKAS Vilmos 1962

FARKAS Vilmos: A mellérendelő összetett mondat. In: *A mai magyar nyelv rendszere*. Szerk. TOMPA József. Budapest, Akadémiai, 1962, 451–455.

GÁLFFY Mózes 2005

GÁLFFY Mózes: *Mondatátszövődés a magyarói nyelvjárásban*. 2005. Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 10.)

GRÉTSY–KOVALOVSKY 1985

Nyelvművelő kézikönyv. II. Főszerk. GRÉTSY László–KOVALOVSKY Miklós. Budapest, Akadémiai, 1985.

GRÉTSY–KEMÉNY 1996

Nyelvművelő kézisótár. Szerk. GRÉTSY László–KEMÉNY Gábor. Budapest, Auktor, 1996.

HAADER 1998

HAADER Lea: A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 122/3. 1998, 318–24.

HAADER 2003

HAADER Lea: Az alárendelő összetett mondatok. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER Borbála. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 472–530.

HORVÁTH 2013

HORVÁTH Krisztina: *A mondatátszövődés megítéléséről egy attitűdfelmérés alapján*. 2013. Internet: www.anyanyelv-pedagogia.hu (Letöltés: 2020. 04. 15.)

HORVÁTH 2014

HORVÁTH Krisztina: *A mondatátszövődés szerkezeti vizsgálata korpusz alapján*. 2014. Internet: edit.elte.hu (Letöltés: 2020. 04. 15.)

KISS 1979

KISS Jenő: Fejezetek a nyelvjárási mondattanból. *Magyar Nyelvőr* 103/1. 1979, 66–68.

KLEMM 1928

KLEMM Antal: *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1928.

KUGLER–TOLCSVAI 2000

KUGLER Nóra–TOLCSVAI Nagy Gábor: *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona, 2000.

SIMONYI 1882

SIMONYI Zsigmond: *A magyar kötőszók. II. Az alárendelő kötőszók első fele. A hogy és -e kötőszók*. Budapest, MTA, 1882.

ZOLNAI 1926

ZOLNAI Gyula: Mondatátszövődés. *Értekezések a Nyelv- és Szépirodalom Köréből* 34/8. 1926.

ZSEMLYEI 1998

ZSEMLYEI János: Adalékok az erdélyi régiségbeli mondatátszövődés jelenségéhez. *Magyar Nyelv* 94/1. 1998, 63–66.

Források

N M. Lt IV. 1. o/bb. fasc. 1. Nr. 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára. Nógrád vámegeye nemesi közgyűlésének iratai. Inquisitiones.

N M. Lt IV. 1. o/bb. fasc. 1. Nr. 2.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára. Nógrád vámegeye nemesi közgyűlésének iratai. Inquisitiones.

N M. Lt IV. 1. o/bb. fasc. 1. Nr. 3.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára. Nógrád vámegeye nemesi közgyűlésének iratai. Inquisitiones.

ARANY JÁNOS, DANTE ÉS A FENSÉGES

GYAPAY LÁSZLÓ

„Ezen nagy költemény, mely 1472 óta 60-szor adatott ki, ‘s számtalan commentatorokra talált, neminemüképen magában foglalja a’ világ mindenségét, ‘s valamint ez, végtelen ‘s kimeríthetetlen” – írja Dante *Isteni színjátékáról* egy névtelen szócikk az 1830-as évek elején kiadott magyar enciklopédiában.¹ A tizenkét kötetes művet Döbrentei Gábor szerkesztette, aki elsőként kísérelte meg magyarra fordítani az *Isteni színjátékot*. 1806-os prózai töredékei csekélynek mondható esztétikai értékük ellenére Dante iránti növekvő érdeklődésre utalnak. Az itáliai szerző költői nagysága iránt érzett csodálatát jól szemlélteti az 1817-ben megfogalmazott szónoki kérdése: „Ki fogja ezen hatalmas teremtő észláng dívina Comediáját olaszból nyelvünkre fordítani?”² Dantét különösen a görög és római irodalomhoz való viszonyáért tartották nagyra. Teleki József, az arisztokrata tudós, az Akadémia későbbi elnöke az ókori és modern költészetet összehasonlító, 1818-as esszéjében így ír róla: „Azomban a’ Keresztyén vallás tántoríthatatlan alapkövein megállapítottván, a’ régi pogány írók olvasása, mely eddig tilalmaztatott, megengedtetett, és így támadott Olaszországban, az Orthodoxia böltsőjében, Dante, a’ merész Dante, a’ régiek legelső betsülője.”³ Teleki felfogásában a régi és a modern szembeállítása nagyrészt Schiller naiv és szentimentális költészetéről szóló elméletén alapul. Dante (hazai) fogadtatásában a nemzeti nyelv használata is fontos szerepet kapott. Erre utal Kölcsey Ferenc az 1824-ben született, reformációról szóló értekezésében: „Minden [értsd: mindenki] ismeri, csak említenem kell, azon olasz poetákat s művészeket, kik a pápáknál, s a ferrarai és florenci udvaroknál oltalmat, segédet s hospitalitást találtak, és akik elébb adtak a népnek ismeretes nyelven készült munkákat, mint a német reformátorok, és minő munkákat! Dante és Petrarca, Ariost és Tasso egy oly hajnalnak vezetői voltak, mely nem setéséget hagyott nappalán remélni. Mit nem tett a deák és görög literatúráért Petrarca és mások?”⁴ Ezek és más szórványos, kora 19. századi megnyilvánulások jól mutatják, hogy Dantét a magyar kritika részéről nagy figyelem és megbecsülés övezte. A romantikus törekvések egyik lehetséges igazolójaként tekintettek rá, ugyanakkor költészetéről sem szisztematikus elemzés, sem alapos leírás nem született. Az első különálló, teljes egészében Danténak szentelt írásmű Arany János 32 soros költeménye 1852-ből.

Arany szenvedélyes kísérletező volt, aki mindig új műfajokkal, hangnemekkel, színekkel és tónusokkal próbálkozott. Bár hatalmas magyar- és a világirodalmi olvasottsága számos mintával szolgált, művészete cseppet sem utánzó jellegű. Az *Isteni Színjáték* kétségtelenül meghatározó költői élményei közé tartozott. Kritikusként Dantét viszonyítási pontnak használta, hogy a minőséget és a hozzáértést szemléltesse. 1861-ben Aszalay Józsefet illetlenkedéssel vádolva így ír: „Egészen más, ha egy Juvenál, Dante, Shakespeare, Goethe olykor műve teljességét azzal eszközli, hogy az erkölcsi rútat is bevonta festése körébe, más

¹ WIGAND 1831–1834, III. 522. Vö. KAPOSÍ 1911, 95–103; SZAUDER 1966, 503–508.

² DÖBRENTEI 1817, 91.

³ TELEKI 1818, 68.

⁴ KÖLCSEY 1960, 1063–1064.

pedig, ha valaki csak azért szed össze sikamlós anekdotákat s élceket, mert az neki – s gondolja, sok »férfi« olvasójának tetszik.”⁵ Még ugyanebben az évben Arany a virtuozitást hiányolja a kortárs magyar verselésben mondván: „magyar versírók között, ily virtuózt nem ismerek; nem általában olyat, ki egy Virgilnek, Danténak, Tassonak – vagy hogy újabb költőt említsek, Bérangernek – a bensőt nem számítva – csak technicai ügyességét fölérné is”.⁶

Arany 1838-ban, 21 évesen kezdett olaszul tanulni, de Dantét először Karl Steckfuss német fordításában olvasta. Széljegyzetei még ma is láthatók a könyv 1840-es kiadásában. 1852-ben, egy barátjának írt levélben olaszul idézte a *Pokol* kezdősorát, és németül a pokol bejáratának feliratát.⁷ 1856-ban már arról számolt be, hogy eredeti nyelven olvassa az *Isteni Színjátékot*. Még ugyanabban az évben esszéjét publikált a magyar verselési hagyományról, melyben az első hat sort lefordítva illusztrálta, hogyan fűzi össze a rímszerkezet (aba, bcb, cdc stb.) a terzináit.⁸ E jelek mind arra utalnak, hogy Dante erős és maradandó hatást gyakorolt Aranyra, ami kétségtelenül 1852-ben érte el a csúcspontját.⁹ Ekkor írta *A kis Pokol* című, tervezett *Színjáték*-paródia tizenkét terzináját. A mű vázлата szerint a költő „az emberélet útjának felén” egy „zsibongó vásárban” találja magát. A tömeg tolongása és zsivaja elől a vásár közepén álló hegyre próbál felmenekülni, ám szörnyek állják útját. Később tolvajnak nézik, és üldözői elől egy „földalatti lebuja” menekül, ahol a testes kocsmárosban Horatiust ismeri fel, aki felajánlja neki, hogy kivezeti a vásárból a kis poklon át. A töredékből kiderül, hogy a hegy a Parnasszus, az első szörny pedig a frivolitás (amely párhuzamba állítható a párduccal a *Pokol* I. énekének 32. sorában).¹⁰ Arany élénk kísérletező kedvét jól jellemzi, hogy két homlokegyenest különböző módon is kész volt feldolgozni az *Isteni Színjáték* adta ihletet. Ez azért állítható, mert Arany *Dante* című verse, amely ugyanebben az évben született, gyökeresen más, mint *A kis Pokol*.

Dante

Állottam vizének mélységei felett,
Sima volt a fölszín, de sötét, mint árnyék;
Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.

5 Acéltiszta tükre visszaverte híven
A külső világot – engem is: az embert;
De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert.

Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen
10 Éggel, amely benne tükrödzik alattam!
Egy csak a fönségben és a terjedetben
És mivel mindenik oly megfoghatatlan.

⁵ ARANY 1963, 36.

⁶ ARANY 1968/b, 191.

⁷ Arany János Tompa Mihályhoz, Nagykőrös, 1852. dec. 1. In: ARANY 1982, 124–125.

⁸ ARANY 1962/c, 253.

⁹ ARANY 1951, 456–457.

¹⁰ ARANY 1952, 31–32. Vö. ARANY 1952, 223–224.

- Az ember ... a *költő* (mily bitang ez a név!)
 Hitvány koszorúját, reszketvén, elejti
 15 És, mintha lábait szentegyházba tenné,
 Imádva borul le, mert az Istent sejti. –

- E mélység fölött az értelem mér-ónja,
 Mint könnyű pehelyszál, fönnakad, fölleben:
 De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
 20 S a gondolat elvész csodás sejtelemben.
 Nem-ismert világnak érezi nyomását,
 Rettegő örömmek elragadja kéje,
 A leviathánnak hallja hánykodását...
 Az *Úr lelke* terült a víznek föléje.

- 25 Lehet-é e szellem az istenség része?
 Hiszen az istenség egy és oszthatatlan;
 Avagy lehet-é, hogy halandó szem nézze
 A szellemvilágot, teljes öntudatban?
 Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
 30 Míg egy földi álom e világba téved,
 Hogy a *hítlén* ember imádni tanulja
 A kőd oszlopában rejlő Istenséget.¹¹

Nagyon leegyszerűsítve, itt egy hatalmas víz képét kapjuk, valamint a beszélő elmélkedéseit, melyet e látvány vált ki belőle. Ha a cím nem árulná el, kihez szól az óda, csaknem lehetetlen vállalkozás lenne a szöveget Dantéhoz kapcsolni. Az olasz költő életének és tetteinek részletezésétől lemondva, Arany költeménye egy kontemplatív belső monológ révén szemlélteti Dante nagyságát, amely arról tanúskodik, hogy az *Isteni Színjáték* (vagy Dante életműve) hozzáfűzheti az embert, hogy megtapasztalja az Istent.

Az első versszakban egy összetett költői képet kapunk: hatalmas, mély, sima víztömeget a felszínén tükröződő képpel. Később erről a vízről kiderül, hogy Dante életművének metaforája. A költészet vízként való ábrázolásához a *Pokol* ama két sora nyújt párhuzamot, ahol Vergiliusszal folytatott párbeszédében Dante széles folyamként utal a római költő munkásságára: „Vergiliusz vagy hát s ajkadról omla / ama hatalmas ének égi víze?”¹² Arany versében a metafora hasonlítottja nincs konkrétan kifejtve, és annak megértéséhez, hogy a vers világában mit jelez a víz, csak a 9–10. sor ad támpontot („Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen Éggel, amely benne tükrödzik alattam!”). Noha az első sor birtokos személyragja („vize” mélységei” [Kiemelés tőlem. – Gy. L.] alátámasztja ezt az olvasatot, a látvány hosszú és részletes leírása nem utal erre, és ezért a kezdő, tájleírásjellegű sorok különféle gondolatársításoknak adhatnak teret. A tér tágassága és üressége, a felszínre vetülő súlyos árnyak, valamint a bibliai jellegű nyelvezet az ószövetségi előhista teremtéstörténetre enged asszociálni: „és setétség vala a mélység színén”.¹³ Ezt az értelmezést látszik alátámasztani, hogy Arany visszautal a kezdőképre a 23. és a 24. sorokban, amelyek a leviatán elpusztítá-

¹¹ ARANY 1951, 160–161.

¹² DANTE 1962, 553. (*Pokol*, I. 79–80. sor.) Fordította Babits Mihály.

¹³ KÁROLI [é. n.]: Mózes I. 1: 2.

sát idézik meg: „A leviathánnak hallja hánykodását... / Az Úr lelke terült a víznek följe.” A jelenet tárgyalására később térek rá, itt csak két bibliai idézetet hozok az allúzió igazolására a leviathánról és a teremtéstörténetből: „Te [Isten] rontottad meg a leviathánnak fejét, s adtad azt eddelül a pusztai népnek”; „És az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.”¹⁴

Az ősi vizek képe homályos és távoli múltat sejtet, valamint hatalmas méreteket és tágas tereket idéz meg. Mivel a mély víz felszínén a külvilág tükröződik, beleértve az embert és az eget is, így nemcsak a függőleges dimenzió kerül előtérbe a vízszintessel szemben,¹⁵ hanem a világ teljességének képe is kirajzolódik, mely magában foglalja a fenti, transzcendens szférát és a rejtélyes alvilágot sejtető mélységet is. A költői képnek az erő is lényegi eleme: a földrengés-hasonlat az erő képzetével bővíti a képet (4. sor). Habár a szöveg nem teremt ok-okozati kapcsolatot a földrengés és a lágyan hullámzó rózsaszirmok között (3. sor), az olvasó tudatában a két jelenség így is összekapcsolódik. Ennélfogva a hasonlat költői hatása a víz óriási tömegét és fizikai értelemben vett tehetetlenségét emeli ki, hiszen a jelenet nyugalma még egy földrengés ereje sem képes megzavarni. Ugyanakkor a felszín nyugalma szemben áll a mélység örvényeivel, ami rejtelmes, kissé diszharmonikus és nyugtalanító képet fest az univerzumról, melyet talán még maga Dante sem tud teljes egészében átlátni (7–8. sor).

Hogy megértsük, miként járul hozzá ez a költői kép Isten megtapasztalásának spirituális folyamatához, ki kell térnünk Arany esztétikájára. Az 1850-es években irodalomtanárként két némiképp különböző, de hasonlóan tömör esztétikai bevezetőt is összeállított a diákjainak *Széptani elõismeretek*¹⁶ és *Széptani jegyzetek*¹⁷ címen. Noha keletkezésük pontos dátuma nem ismert, minden bizonnyal a *Széptani jegyzetek* a későbbi.

Arany érvelésének kiindulópontja az az előfeltevés, hogy „[a] művészetek fő célja a szép”.¹⁸ A természeti széppel ellentétben a művészi szép három osztályba sorolható: a kellemes, a fenséges és a nevetséges kategóriájába.¹⁹ Arany mindhárom részletesen tárgyalja, de gondolatmenetem szempontjából a fenségesnek van jelentősége. Első lépésként a kellemest és a fenségest különíti el egymástól: „A kellemes tiszta, nyílt, derült, vidor: a fenséges zavaros, rejtélyes, borult komor. Amaz gyöngye, ez erős; amaz kicsiny, ez nagy; az női s gyermeki, ez férfias szépség, melly erőt fejez ki. Amott összhangzat kell: ennek hatását a kontraszt még emeli.”²⁰ Arany továbbá részletezi, milyen érzéki tárgyak – természetiek és civilizációsak egyaránt – váltanak ki fenséges érzéseket:

„*Térbeni fõnség* az, mely csupán rendkívüli nagysága által indít bennünket bámulatra. Az elláthatatlan pusztá, a csillagos ég, stb. roppant kiterjedésük által hatnak ránk. A térbeni fõnség legnagyobb foka a *végtelen*.

Idõbeni fõnség az, mely az idõ hosszúsága által hat meg. A régi hõsõket fõnségeseknek képzeljük, mint a most élõ embereket. Egy várrom, a Lybanon cédrusai stb. az idõ által lesznek fõnségesek. Az idõbeni fenség legfõbb foka az *örök*.

A tér- s idõbeni fõnség *egyesülhet* is valamely tárgyban. Pl. az egyiptomi gulák nemcsak roppant nagyságuk, hanem egyszersmind régiségök által döbentik meg a nézõt. [...]

¹⁴ KÁROLI [é. n.]: Zsoltárok 74: 14; Mózes I. 1: 2.

¹⁵ Lásd: BLAIR 1787, 59–60; KARDOS 1968, 60.

¹⁶ ARANY 1962/a.

¹⁷ ARANY 1962/b.

¹⁸ ARANY 1962/b, 534.

¹⁹ ARANY 1962/b, 536.

²⁰ ARANY 1962/a, 641. Vö. ARANY 1962/b, 538.

Az erőbeni fenség kétféle: anyagi és szellemi. *Anyagi erőt* mutat pl. egy tengeri vész; *szellemi erőt* az ellenség közé visszatérő Attilius Regulus, a méregivó Sokrates; a Róma szabadságát túlélni nem tudó Uticai Cato; egy Leonidas, egy Zrínyi stb.

Az erőbeni fenség is egyesülhet a térbenivel: a háborgó ocean térben, erőben is nagyszerű.

Isten fogalmában: *mindenütt jelenvaló, térbeni fenség*; öröktől fogva és örökké való: *időbeni fenség*; mindenható, mindentudó stb. *erőbeni fenség*. Tehát az isten a legfenséges fogalom: mert benne minden fenség egyesülve van.²¹

A fenségesnek ez az elmélete, melyet Arany a vers születésével nagyjából egyidőben szerkesztett össze kézikönyvekből,²² alapul szolgálhat a Dantéhoz írt óda értelmezéséhez. Az az összefüggés, melyet Arany megfogalmaz az Isten fogalma és a fenséges legfelső foka között – az elmélet szellemében – azt a kiindulási alapot teszi lehetővé, hogy egy komplex költői kép, melyben fellelhetők a különböző típusú, legfelső fokú fenséges tárgyak, és mely kielégíti a művészi szép elvárásait, az olvasó tudatában Isten fogalmát fogja felidézni. A költemény nyitóképe láthatóan fel is használja ezt az összefüggést. Talán nem alaptalan az az állítás, hogy az első szakaszban megjelenő kép egyes elemein olyan gondos válogatás nyoma fedezhető fel, amely a fenséges követelményeit tartotta szem előtt. Az elénk táruló határtalan tér a végtelen élményét nyújtja. Az a tény, hogy a néző (vagyis a lírai beszélő) teljességében rálát a vizek felszínére, azt sejteti, hogy ő egy (nem körülírt) magaslati pontról szemlélődik. A „felett” szó nem véletlenül foglal el nyomatékos pozíciót az első sor végén. Ennek azért is van jelentősége, mert amikor Arany a térbeli fenség kategóriáit tárgyalja, a „[n]agyszerű (grande)” szemléltetésére megemlíti, hogy „a Lomnici csúcsról nagyszerű kilátás esik”.²³ A beszélő (fizikai) nézőpontjának kidolgozása tehát joggal tekinthető olyan eszköznek, amely szintén fokozza a leírás fenséges voltát.

A világ bibliai kezdetének felidézése által az időbeli fenséges is a vers egyik meghatározó hatóelemévé válik. További időre vonatkozó mozzanatok is fokozzák ezt a hatást. A beszélő első, az őstengerre vonatkozó reflektívebb megjegyzése a sötét víztömeg rejtelmességét emeli ki (7–8. sor). Arany osztályozása szerint a titokzatosság az időbeli fenséges egyik kategóriájába tartozik: „A titokszerű (mysticum), mely az időbeli fenséghez tartozik, minthogy megfejtése a jövőnek hagyatott fen, vagy az öröklétig fejtetlen marad. Az egyiptomi nép mythosza illy titkolódzás által lett fenségessé. Legtitkosabb lény az isten, azért is legfenségesb; mint a saisi fátyolozott kép, mellynek felirata ez volt: »én vagyok, a mi volt, van, s lesz; és az én fátyolomat egy halandó sem lebbentheti fel.«²⁴ Itt is egy olyan lényeges elemmel találkozunk, amely – Arany elméletének implicit folyományaként – szintén képes lehet arra, hogy Isten fogalmát idézze fel a befogadóban.

Az erőbeni fenség ugyanilyen fontos szerepet játszik a vers kompozíciójában. A föld-rengés motívuma mellett a teremtés aktusára tett utalás is jelentősen fokozza a fenséges hatását, hiszen Arany szerint „[l]egfenségesebb az *isteni erő*, melly »legyen« szavával világot teremt”.²⁵ A vers későbbi szakaszában utalás történik a leviatán és Isten közti küzdelemre is (23–24. sor), melyet egy olyan összetett fenséges kép jelenít meg, melyben az erőbeni fenséges dominál. A vizek mérhetetlen mélységében (térbeni aspektus) egy ősi (időbeni aspektus), rettenetes tengeri szörny (erőbeni aspektus) vereséget szenved Istentől.

²¹ ARANY 1962/b, 539.

²² Lásd: PAP 1934.

²³ ARANY 1962/b, 539.

²⁴ ARANY 1962/a, 641.

²⁵ ARANY 1962/a, 641.

Az *Ószövetség* hatszor említi a leviatán nevét.²⁶ A szörny minden alkalommal emberfeletti, vagy akár isteni hatalmat testesít meg. Ezt jól példázza a *Jób könyvében* olvasható, az Istentől származó leírás a krokodilszerű szörnyetegről: „Vesd rá a kezedet [a leviatánra], de megemlékezzél, hogy a harcot nem ismételed. Ímé, az ő reménykedése csalárd; *puszta* látása is halálra ijeszt! Nincs oly merész, a ki őt felverje. [...] Tüsszentése fényt sugároz ki, és szemei, mint a hajnal szempillái. A szájából szöveteknek jönnek ki, és tüzes szikrák omlanak ki. Orrlyukaiból gőz lövel elő, mint a forró fazékból és üstből. Lehellelte meggyújtja a holt szenet, és a szájából láng lövel elő. Nyakszirtjén az erő tanyáz, előtte félelem ugrándozik. [...] Felkavarja a mély vizet, mint a fazekat, a tengert olyanná teszi, mint a festékedény. Maga után világos ösvényt hagy, azt hinné *valaki*, a tenger megőszült. Nincs e földön hozzá hasonló, a mely úgy teremtett, hogy ne rettegjen. Lenéz minden nagy állatot, ő a király minden ragadozó felett.”²⁷ Ezt a leírást tekintetbe véve már a tengeri szörnyre való *puszta* utalás is elegendő, hogy fenséges érzéseket ébresszen. Arany a szörnyével, a borzasztóval és a rettenettel kapcsolatos elmélete meggyőzően kapcsolatba hozható a leviatánnal: a „szörnyű, borzasztó, rettenetes, szinte [értsd: szintén] a fönséges köréhez tartoznak s *erőbeni fenséget* tüntetnek elő. *Szörnyű* (immane) az, ami inkább nagysága s szokatlan alakja, mint a benne rejlő veszély által ijeszt, pl. az egyszemű cyclopsok, kígyólábú gygasok. *Borzasztó* (horridum), ha benne veszélyes erő nyilatkozik, mint a tengeri vihar, a romboló árvíz. *Rettenetes* (terribile), ha a veszély hirtelensége által meglep, mint a lesújtó villám.”²⁸ Mindezek mellett a fenségesnek még több forrása lehet, melyek Arany esztétikájának segítségével azonosíthatók. Amikor az ókori irodalomban fellelhető fenséges-példákra hívja fel a figyelmet, kiemeli, hogy „Homérnál, kedves egyszerűség leplebe burkolva igen sok példáit találjuk a legnagyobb fokú fenségnek. [...] Illyen az, hogy Zeusz megrázzván *ambrosziás hajfűrtjeit*, ez által az egész világ alkotmánya megrendül”.²⁹ Arany itt az *Íliász* híres jelenetére utal, ahol Zeusz rábólint Thetisz kérésére: „Szólt Kronión, és bólintott rá barna szemölddel: / ambrosziás hajafűrtje előreomolt a hatalmas / nemmuló főről, s megrendült a nagy Olümposz.”³⁰ Aztán Arany ugyanerről a jelenetről szólva hozzáteszi: „Mit Ovidius már sokkal gyengébben utánoz, nagyobb erőködést tulajdonítván Jupiternek: *Terribilem capitis concussit terque quaterque* / Cesariem; cum qua terras, mare, sidera movit.” [„háromszor-négyszer komoran megrázta riasztó / hajkoronáját: föld s tenger meg az ég belerendült.”]³¹ Az összehasonlítás alapja az a kimondatlan összefüggés, hogy minél kisebb erőfeszítés szükséges egy nagyszabású változáshoz, annál fenségesebb hatást kelt a jelenet. Ez a formula tökéletesen illik a leviatán és Isten küzdelmének ábrázolására. A szörny elpusztítását két helyen írja le a *Biblia*: „Ama napon meglátogatja az Úr kemény, nagy és erős kardjával Leviatánt, a futó kígyót, Leviatánt, a keringő kígyót, és megöli a sárkányt, mely a tengerben van.”³² A másik hely a Zsoltárok 74:14, amit fentebb már idéztem. Ellentétben a mészárlás bibliai leírásával, amely az egymással szemben álló felek heves, harcias mozgására helyezi a súlyt, Arany költeményében Isten egyáltalán nem indít támadást. Két, egymást követő esemény jelenik meg: a vízben vonagló leviatán csapkodó

²⁶ KÁROLI [é. n.]: Jób 3: 8; Jób 41: 1; Zsoltárok 74: 14; Zsoltárok 104: 26; Ésaías 27: 1 (kétszer). Vö. KORPEL–de MOOR 2017.

²⁷ KÁROLI [é. n.]: Jób 41: 8–10; 18–22; 31–34.

²⁸ ARANY 1962/b, 540.

²⁹ ARANY 1962/a, 643.

³⁰ HOMÉROSZ 1967, 21. (*Íliász*. I. ének, 528–530. sor.)

³¹ ARANY, 1962/a, 643. Az idézet magyar fordítását lásd: OVIDIUS 1975, 13. (I. ének, 179–180. sor.)

³² KÁROLI [é. n.]: Ésaías 27: 1.

zaja, valamint Isten lelkének eljövetele. A sárkány legyőzése vizuálisan nem, csak fogalmi szinten nyer ábrázolást. Noha nem esik szó ok-okozati összefüggésről a szörny tekerőzése és Isten diadala közt, a bibliai küzdelemre történő utalás erősíti az értelmezést, hogy Isten volt az, aki miatt a leviatán „hánykódik” a vízen (23. sor). Arany ezáltal egy olyan, kulcsfontosságú csatát mutat be, melyet Isten már a puszta jelenlétével megnyer. Homérosz nagyra tartott soraihoz hasonlóan Arany úgy tünteti fel ezt az alapvető küzdelmet, mint ahol Isten láthatóan *semmilyen* erőfeszítést nem tesz. A diadalnak különös jelentőséget ad, hogy Arany a teremtés részeként utal rá, hiszen a 24. sor biztonsággal vonatkoztatható a Genézisre (Mózes 1: 2), ahogyan fentebb is láttuk.³³ Isten győzelme így olyan eseménynek tűnik, amely az egész teremtés jellegét meghatározza. A jelenet valamennyi kulcselemének nagy-szerűsége egyértelműen nélkülözhetetlen szerepet játszik a vers fenséges összhatásában.

A költemény fenséges vonásainak rövid áttekintését követően érdemes megvizsgálni, hogyan járul hozzá a beszélő az Isten jelenlétét érzékeltető hatások kiváltásához. Abból indulhatunk ki, hogy Arany leírása a fenséges befogadóra gyakorolt hatásáról pontosan megfeleltethető a vers beszélőjében lejátszódó pszichés folyamatoknak. Arany leszögezi, hogy „[a]lanyilag véve: fenséges tárgy az, mely először meghat, megdöbben, mintegy érzeteti velünk *önkicsinységünket*: de aztán csakhamar a kellemetlen érzésből gyönyör fejlik ki”.³⁴ Ez a pszichológiai mintázat figyelhető meg a beszélő szavaiban, melyekkel az *Isteni Színjátékot* jelképező víztömegre reflektál, valamint az érzelmekben és gondolatokban, melyek a megfigyeléseiből fakadnak. A beszélő egyes szám első személyű monológia egy múltbéli esemény elbeszélésével kezdődik, mely során a rendkívüli fenségű vizeket szemlélte, és melynek középpontjában inkább a jelenség leírása áll, mint az esemény körülményei (1–6. sor). Itt meg kell említenem: érvelésem azon a premisszán alapul, hogy a beszélő tisztában van vele, hogy a látvány, amelyre visszaemlékszik, Dante fő művét jelképezi. Mivel nem egy adott közönséghez intézi a szavait, nem meglepő módon nem érzi szükségét, hogy érveit a kezdetektől világosan áttekinthető, racionális és logikailag koherens módon fogalmazza meg. Nem a beszélő beszédhelyzete az, ami a verset végül koherenssé teszi; a mondatok a kompozíció költői követelményeinek eleget téve válnak következetesen megfogalmazott egészszé a vers *végére*. A költemény ki nem mondott, fiktív keretei között olyasvalaki magányos emlékeibe és elmélkedéseibe nyerünk betekintést, akinek az utalásai nem kristálytiszta a vers *elejétől fogva*. Ebből fakad az olvasó bizonytalansága, hogy a leírást tartalmazó kezdősorokat szó szerint vagy átvitt értelemben kell-e értelmeznie. Az olvasó számára a 7. és 8. sor bizonytalan utalást tartalmaz Dantéra: a mozdulatlan felszín alatti, mérhetetlen mélységben örvénylő víz megidézheti a poklot, míg a cím fényében a hangsúlyosan megkettőzött névmás („ő”) is Dantéra vonatkozhat. Ezen a ponton azonban a nyitó jelenetnek még így is aligha lehet egyértelmű olvasatát adni; ráadásul ezek a sorok nem feltétlenül igazolják a gyanút, hogy a vizeket metaforikusan kell értelmezni. Ugyanakkor a beszélő figyelme enyhén elmozdul az ósóceán leírásától az ósóceánnal kapcsolatos gondolatai felé. Ez az elmozdulás pszichésen igazolható azzal a jelenséggel, hogy az elme valaminek a hosszas megfigyelése után várhatóan kapcsolatot létesít a megfigyelés tárgyával. Amikor a beszélő így tesz, azzal öntudatlanul is összehasonlítja világtérképét Dantééval, és figyelmét ettől a ponttól kezdve már a nagy költőre összpontosítja.

A második versszak első felében (9–12. sor) a beszélő heurisztikusan megfogalmazza Dante szellemével kapcsolatos felismerését, és a fenséges különféle tulajdonságaival ruházza fel a nagy költőt. A fenséges minőség, mely a vizekkel kapcsolatos élményt jellemzi,

³³ Vö. KARDOS 1968, 67.

³⁴ ARANY 1962/b, 538.

absztrakt mintázatával mintha bevésődött volna a megfigyelő elméjébe, mivel a mintázat a jelek szerint a beszélő gondolataiban akaratlanul is reprodukálódik. A 9. sor a felkiáltással kezdődik: „Csodálatos szellem!” A csodálatos/csodás mint esztétikai kategória Arany elméletében is helyt kap: „A csodás (mirabile). Csodásnak nevezzük azt, ami mintegy természetfeletti erő által látszik végbevitetni, mely titkosan működik. És így rokon a titokszérűvel; de azon felül valami rejtett erő működését sejtjük. Eszerint az időbeni s egyszersmind erőbeni fenségeshez tartozik.”³⁵ A jellemzéshez azonnal hozzávehetjük a térbeni aspektust, amint azonosítjuk Dante szellemét „a mérhetetlen / Éggel” (9–10. sor). Ezek szerint tehát a fenséges mindhárom fő kategóriája megjelenik ebben a két sorban. A fenséges asszociációk és Dante szellemének összekapcsolása az éggel valamiféle öntudatlan istenítési folyamatot sejtet. Ahogy a beszélő tovább elmélkedik, a 11. és a 12. sorban mindez valamivel absztraktabb és így valamivel tudatosabb módon is megerősítést nyer. A beszélő gondolatfolyama az átélt élmény tárgyának (Dante lelkének) istenszerűségére összpontosul azáltal, hogy egyenlőségjelet tesz közé és a menny közé érthetlenségük, fenségességük és méretük alapján.

A beszélő belső logikájának, vagyis inkább pszichológiai dinamikájának megértéséhez fontos figyelembe venni azt, hogy az *Isteni Színjáték* tulajdonságainak felidézése által kiváltott, istenszerű fenséges érzés hatása alatt ösztönösen általánosságban az emberhez, speciálisan a költőhöz hasonlítja a beszélő Dantét (13–16.) A fenséges egyik alkotóelemként számon tartott kontraszt, melyet a beszélő érzékel, kisebbségi érzést vált ki belőle. Ezt a lelki folyamatot a reszkető test és a dicsőséget jelképező babérkoszorú földre hullása jeleníti meg. Ugyanakkor a beszélő keserű felismerésének hangot ad a „költő” szó jelentésével kapcsolatban: „mily bitang ez a név!” (13. sor). Kritikai írásaiban Arany beszél a „poétai teremtéshez”³⁶ szükséges érzelmekről, és említi, hogy a „költő, mondják, azért költő, hogy teremtsen”.³⁷ Látható, hogy mind személyes megnyilvánulásában, mind az általános felfogásra utalva összefüggésbe hozza a költészetet a teremtéssel. A *költő* és *poéta* szó, illetve származékaik felcserélhető szinonimaként szerepelnek munkáiban. A *poéta* szó eredetileg az ógörög *ποιητής* főnévből származik, mely *alkotó, elkészítő, feltaláló, törvényhozó, vers és zene alkotója* jelentésekkel bírt; valamint a *ποιέω* igéből, mely azt jelentette: *készít, teremt, létrehoz, nemz, költeményt alkot/költ, komponál*.³⁸ A versben a kissé archaikus *bitang* melléknév a *költő* szó elbizonytalanított tartalmát hivatott kifejezni. Egy, a 19. század második felében kiadott szótár így adja meg a *bitang* (főnév és melléknév) magyarázatát: „zsákmány, préda, azaz, erőszakkal, bajvivással, harcban szerzett, elébbi birtokosától elragadott jószág. [...] Urahagyott, uraveszett jószág, [...] eltévelyedett barom, melynek ura nem tudatik, s melyet, kinek tetszik, elfog, behajt, használ, szóval, zsákmány gyanánt él vele. [...] Innen átv. értelemben mondják csavargó emberről, ki senkihez nem tartónk. [...] A székelyeknél jelent fattyu gyermeket.”³⁹ A közös vonás a szó valamennyi jelentésben a „szabályos rendszerből való kilógás” mind szó szerinti, mind átvitt értelemben. Itt érdemes felidézni, hogy a versben sehol sem esik szó Dante konkrét költői érdemeiről. Páratlan, komplex fensége és istenszerűsége az, ami szembeállítja a költőkkel, akiknek alkotó erejét – Európában régóta fennálló hagyomány szerint – gyakran

³⁵ ARANY 1962/b, 540.

³⁶ Arany 1968/b, 200.

³⁷ ARANY 1968/a, 10.

³⁸ Vö. LIDDELL–SCOTT 1883; GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990.

³⁹ CZUCZOR–FOGARASI 1862–1874, 670.

Isten teremtő erejéhez hasonlítják.⁴⁰ Ez a szembeállítás kettős funkciót tölt be: egyrészt újra megerősíti Dante nagyságát, másrészt érezteti a vele szembeni – akár emberi, akár költői – kisebbséget, melyet egy térdeplő figura ábrázol, aki úgy jelenik meg, mint ha egy szentélyben imádkozna Istenhez.⁴¹ Habár a „szentegyház” képe (15. sor) oda nem illő elemnek tűnhet behatárolt terével a tenger és az ég végtelen nagyságával szemben, mégsem töri meg a szöveg költői konzisztenciáját: egyrészt, mert a szentségre fókuszál, ami az óda központi gondolata; másrészt, mert egy hasonlat elemeként korlátozottan képes elvonni a figyelmet az eredeti jelenetről; harmadrészt azért sem zavarja meg az univerzum végtelenségének és az ember kicsinységének szembeállítását, mert a beszélő nem változtat a helyzetén. Belső tekintetét továbbra is a fenséges forrásaira szegezi, ami egy idő után Isten jelenlétének megéléséhez vezet. A beszélő itt esik át az első pszichológiai változáson a fenséges hatására. Arany saját (fentebb már idézett) szavaival: a fenséges „először meghat, megdöbben, mintegy érezteti velünk önkicsinységünket”. Hogy ebből a „kellemetlen érzésből” miként „fejlik ki csakhamar gyönyör”,⁴² azt a következő nyolc sor (17–24. sor) szemlélteti.

A 17. sorban a beszélő figyelme az alkotóról („Csodálatos szellem!” [9. sor]) az alkotására – más szóval Dantéről Dante remekművére – terelődik. Poétikai értelemben ez az elmozdulás nemcsak visszatérés azokhoz a motívumokhoz, amelyekkel Arany az első versszakban az *Isteni Színjátékot* metaforikusan jellemezte, hanem azok továbbfejlesztése is egyben. Míg a 7–8. sorban („De örvényeibe nem hatott le a szem, / Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert.”) az ember érzékszervei, a leírás szerint, nem képesek lehatolni a mélységbe, a 17–18. sorban („E mélység fölött az értelem mér-ónja, / Mint könnyű pehelyszál, fönnakad, fölleben.”) metaforikusan a mérőón, ez a rendkívül egyszerű és megbízható eszköz is teljesen használhatatlannak bizonyul. Látható, hogy a történetmesélés folyamatának strukturális egységét nem az érvelés formális logikája, hanem az asszociáció szabályai határozzák meg. Ebből a nézőpontból a figyelem mozgása pszichológiailag megfelelően alá van támasztva: nemcsak az író és műve közti nyilvánvaló kapcsolattal, hanem azzal a természetesnek tűnő reakcióval is, mellyel a beszélő, miután szembesül Dante megmagyarázhatatlan és istenszerű *szellemével*, a *művét* próbálja racionálisan megérteni. A próbálkozás kudarcát egy olyan kép ábrázolja, mely tökéletesen illik annak a viszonylag kevés motívumnak a rendszerébe, mely a költeményben megjelenik. Az értelmén alapuló megközelítés sikertelensége ellenére azonban nem áll elő áthidalhatatlan idegenség a beszélő elméje és az érzékelés tárgya között, mivel a lélek az *érzésre*, egy, a racionálistól eltérő képességére hagyatkozva hatása alá kerül a Dante által teremtett világnak. („De a lélek érzi, hogy az örvény vonja / S a gondolat elvész csodás sejtelemben.” Kiemelés tőlem. – Gy. L.) Ebben a pillanatban, amikor a beszélő még teljesen az átélt fenséges élmény uralma alatt áll, a döbbenet fokozatosan örömmbe fordul. A lelket – ahelyett, hogy (főleg) az értelem vezetné – a „sejtelem” kezdi mozgatni (20. sor), ami Dante fenséges költészetének hatása alatt a 22. sorban „rettegő örömben” torkollik. A rettegést egyértelműen a világ végső hatalmának közelsége váltja ki. Olyasmi, melyre jó példa a Mózes és az égő csipkebokor bibliai jelenete: „És monda: Én vagyok a te atyádnak Istene, Ábrahámnak Istene, Izsáknak Istene és Jákóbnak Istene. Mózes pedig elrejté az ő orcáját, mert fél vala az Istenre tekinteni.”⁴³ Az örömet pszichológiailag hasonlóképpen meggyőzően indokolja a szöveg, mint a rettegést. A 23–24. sorban a beszélő úgy érzi, mintha szemtanúja lenne Isten diadalának a vizek

⁴⁰ MACK 2005, 17–33.

⁴¹ HORVÁTH 1997, 211.

⁴² ARANY 1962/b, 538.

⁴³ KÁROLI [é. n.]: Mózes II. 3: 6. Vö. OTTO 1997, 22–43.

ősi szörnyetege fölött; ugyanakkor a fogalmazásmód a Teremtés könyvének jól ismert szavaira utal („és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett”⁴⁴), amivel a győzelem a teremtés részévé válik, a teremtés aktusa pedig összefonódik a gonosztól való megszabadítás gondolatával. Ez a fajta történet jogosan válthat ki túláradó örömet. Szigorúan véve itt költőileg megalkotott pszeudo-bibliai világot kapunk, melynek hitelességét inkább a finoman egymásba kapcsolódó költői szerkezetek koherenciája, mint a bibliai történetekkel való pontos egyezés adja.

Atélve a rettegés és az öröm érzelmileg felkavaró fázisait, az utolsó versszakban a beszélő a megtapasztaltakra reflektálva vizsgálja az őt írása által Isten élményével megajándékozó Dante szellemének ontológiai státuszát. A mélyen vallásos élmény felveti Isten oszthatatlanságának teológiai problémáját (25–26. sor). A Második Helvét Hitvallás (és más keresztény hitvallások) értelmében: „Isten természetében egy, ki magától vagyon, magától mindenekre elégséges, láthatatlan, test nélkül való, végzetetlen, örökkévaló; minden dolgoknak, valamint a’ láthatóknak, úgy a’ láthatatlanoknak teremtője, legfőbb jó, élő, és mindeneknek életet adó, és mindeneket megtartó, mindenható, mindenek felett bölcs, kegyelmes és irgalmas, igaz és igazmondó. [...] hisszük és tanítjuk: hogy ugyan azon végzetetlen, egy, és részekre oszthatatlan Isten személyére nézve elválhatatlan, és minden öszveelegyedés nélkül való módon különböztetik meg: kik is, az Atya, a’ Fiú és a’ Szent Lélek, úgyhogy az Atya öröktől fogva szülte a’ Fiút; a’ Fiú kibeszélhetetlen születéssel született; a’ Sz. Lélek pedig mind a’ kettőtől származik, még pedig öröktől fogva; ki is mind a’ kettővel egyenlőképpen imáandó.” (Kiemelés tőlem. – Gy. L.)⁴⁵ A beszélő kérdés formájában, mintegy tűnődve, szembe helyezi Dante szellemének istenszerű élményét Isten oszthatatlanságának teológiai doktrínájával („az istenség egy és oszthatatlan”; 26. sor).⁴⁶ A hitvallás szempontjából egyértelmű az ellentmondás – sőt, a bűjtatott istenkáromlás – a felvetésben, hogy Dante szelleme Isten része lenne. A beszélő nem is folytatja ilyen irányú tűnődését, hanem egy újabb lehetséges magyarázatot vet fel Dante szellemének alkotóerejére (27–28. sor), amivel – ki nem mondva – azonnal el is veti első felvetését. Az a tény, hogy ez a kérdés is, mely ismeretelméleti irányból vizsgálja a problémát, válasz nélkül marad, azt sugallja, hogy ez a felvetés sem kielégítő a beszélő számára. Ezek a (költői) kérdés formájában megfogalmazott problémamegoldások nem csupán az *Isteni Színjáték* beszélőre gyakorolt hatásának transzcendens jellegét erősítik meg, hanem Isten megélésének felfoghatatlanságát is, hiszen mindkét racionális próbálkozás, mely az élmény eredetét volt hivatva megmagyarázni, elvetendőnek bizonyult.

Miután nem talál választ saját kérdéseire, a beszélő figyelme ismét másfelé fordul, és még mindig tűnődve, pszichológiailag meggyőző módon, mintegy személyes konklúzióként arról beszél, hogy a Dantéhoz hasonló irodalmi művek az Istennel kapcsolatban milyen hatást gyakorolnak az emberre (29–32. sor). Míg a legmagasabb szintű alkotások úgy jelennek meg, mint olyasvalamik, melyek több ezer évente csak egyszer-egyszer bukkannak fel (29. sor), és olyankor is tudattalan folyamatok eredményei („egy földi álom e világba téved”, 30. sor), addig *hatásuknak* konkrét funkciója van, mégpedig az, hogy az embert csodálatra és alázatra sarkallja az Istennel szemben, aki a tájékozódás támpontjaként és a megnyugvás forrásaként tűnik fel. A „kőd oszlopában rejlő Istenség” költői képe bibliai utalás az Úrra, aki az egyiptomiak elől menekülő zsidókat a pusztaságon át az ígéret földje felé vezette: „Az Úr pedig megy vala előttök [Izrael fiai előtt] nappal felhőoszlopban, hogy

⁴⁴ KÁROLI [é. n.]: Mózes I. 1: 2.

⁴⁵ NÁDASKAY 1837, 25–26.

⁴⁶ Vö. HORVÁTH 1997, 213.

vezérelje őket az úton, éjjel pedig tűzoszlopban, hogy világítson nekik, hogy éjjel és nappal mehessenek. Nem távozott el a felhőoszlop nappal, sem a tűzoszlop éjjel a nép elől.”⁴⁷ Amikor közvetlen veszélybe kerültek, a tűz- és felhőoszlop óvón szétterült, hogy elválassza az üldözötteket a fáraó seregétől: „Elindula azért az Istennek Angyala, a ki jár vala az Izráel tábora előtt, és méne mögójök; a felhő-oszlop is elindula előlök s mögójök álla. És oda méne az Égyiptombeliek tábora és az Izráel tábora közé; így lön a felhő és a setétség: az éjszakát pedig megvilágosítja vala. És egész éjszaka nem közelítettek egymáshoz.”⁴⁸ Mózeset és népét az egész út során ez a felhő- és tűzoszlop kalauzolja: „És mikor a felhő felszáll vala a hajlékról, az Izráel fiai elindulának; így lön egész utazásuk alatt. Ha pedig a felhő nem szálla fel, ők sem indulának el, míg csak fel nem szálla. Mert az Úrnak felhője vala a hajlékon nappal, éjjel pedig tűz vala azon, az Izráel egész háznépének láttára, egész utazásuk alatt.”⁴⁹ A bibliai háttérrel szem előtt tartva az az összefüggés rajzolódik ki, hogy a „kőd oszlopában rejlő Istenség” költői képe világosan kapcsolódik az orientálás, a biztonság és a gondviselés képzetéhez, valamint Isten jelenlétének látható megnyilvánulásához. A 31. és 32. sor célhatározói mellékmondata, mely az embert mint „hitlen”-t írja le, azt sejteti, hogy bármily ritkán és (látszólag) véletlenszerűen jönnek létre Dante alkotásához mérhető költői remekművek, ezek megszületésének konkrét és lényegi célja az, hogy a megtapasztalt epifánia hatására az ember harmonikus kapcsolatba kerüljön Istennel. Ha a célhatározói mellékmondatot összevetjük egy mind grammatikailag, mind verstanilag problémamentes mellérendelő változattal (*ÉS a hitlen ember imádni tanulja ...*), az a felhang is kiolvasható a szövegből, hogy a szóban forgó remekművek születése is isteni terv részeként van tétélezve. Ez a konklúzió megelőlegezi a feltételezést (vagy hitet), hogy a ködbe burkolózó Isten létezik. A beszélő azzal, hogy külső célt tulajdonít egy mesterműnek, felfedi gondolkodása teleologikus jellegét. Az *Isteni Szinjáték* hatásának racionális értelmezése számára abban áll, hogy a mű létrehozza vagy visszaállítja az emberben a hitet egy mindenható, lenyűgöző, de ugyanakkor gondviselő Istenben. Noha a beszélő személytelenül fogalmazza meg ezt az öszszegzést, maga olyan „hitlen”-nek tűnik, aki Dante műve révén már megtapasztalta Isten fenségét. A vers vallomásos esettanulmányként jeleníti meg azt a meghatározó élményt.

Ha a fenséges és az istenség között gondosan felépített kapcsolatra figyelünk, azt látjuk, a szöveg költői koherenciája a vers egészében fennáll. A 29. sor óriási, évezredekben mérhető időtávra utal, míg az utolsó sorban ott van a rejtelmes és hatalmas, „kőd oszlopába rejlő Istenség”, mely megjelenik Arany példái közt, melyeket az *Ószövegség*ből a fenséges eseteként idéz: „A szentírás telve fenséges példákkal: Mózesnél az isten, ki egy szavával teremti a világot; ki a sinai hegyen mennydörgés, villámlás között adja ki parancsait; a tűz oszlop, melly izrael népét vezérli a pusztában stb.”⁵⁰ Arany más megnyilvánulásai is alátámasztják, hogy Istenről alkotott felfogása szorosan kapcsolódik a fenségeshez. Egy levelében például Madách Imrének adott tanácsot *Az ember tragédiája Első színének* kezdőjelenetével kapcsolatban, ahol az Angyalok kara a teremtőt és a teremtést dicsőíti, mire az Úr így felel: „Be van fejezve a’ nagy mű, igen, / ’S úgy összevág minden, hogy azt hiszem / Év-millióig szépen elforog / Míg egy kerékfogát újítani kell.”⁵¹ Aranynak az eredeti kézíratra tett megjegyzései jól mutatják, mit vár el Isten költői ábrázolásának

⁴⁷ KÁROLI [é. n.]: Mózes II. 13: 21–22.

⁴⁸ KÁROLI [é. n.]: Mózes II. 14: 19–20.

⁴⁹ KÁROLI [é. n.]: Mózes II. 40: 36–38.

⁵⁰ ARANY 1962/a, 642–643.

⁵¹ Madách 2005, 14–15. Vö. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája eredeti kézírata*. Internet: madach.mtak.hu (Letöltés: 2020. 05. 24.)

fenségességével kapcsolatban: „E sorokban az azt hiszem, kissé furcsa: de az egész négy sor mester emberes önelégültsége is komikai színben tűnik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van, s első szava istennek. Nem lehetne majestaticusabb hangúval cserélni föl? Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem megint elő.”⁵² A korrekció ajánlása és a kommentár félreérthetetlenül azt mutatja, hogy Arany szerint Isten hiteles művészi ábrázolása (csak) a fenséges révén lehetséges. A „hitlen” emberre való utalás felhívja a figyelmet arra, hogy a költő én-felfogása milyen mértékben szekularizált. Andrew Ashfield és Peter de Bolla a felvilágosodásról úgy írnak, hogy a 18. századot „az ismeretelméleti megalapozás nagyszabású változásai” jellemzik, pontosabban „a teológiai bizonyosságok létfontosságú veresége a felvilágosodás új eszméivel szemben. Megfigyelhető az eltávolodás a vallásos meggyőződésben gyökerező tudástól egy olyan rendszer felé, amelyben összefüggő technikai diskurzusok szabályozzák, kodifikálják és felügyelik az egyes tudásfajtákat.”⁵³ Robert Doran, elismerve a szekularizációt mint a fenséges alakulástörténetének kontextusát, a kora modernkori kulcselméletek vizsgálatát az alábbi megállapítással zárja: „avval, hogy a vallásos élményt a művészetbe és a természet esztétikai élményébe helyezi át, a fenséges egyfajta ellenállást képvisel a modern kultúra szekularizációs törekvéseivel szemben, egy olyan törekvést, mely a vallásos és a szekuláris, a szent és a profán közti választóvonal eltörlésére irányul, létre hozva egyfajta »vallás nélküli vallást«.”⁵⁴

Arany fenségességhez való viszonya jól példázza a Doran által megfogalmazott tendenciát. Költészetében megfigyelhető a nosztalgia a szilárd és megingathatatlan hit iránt. Híres példa erre *Fiannak* (1850) című versének két sora: „Oh, ha bennem is, mint egykor, *épen / Élne a hit, vigaszul nekem! ...*”⁵⁵ Szilárd és megingathatatlan hit hiányában a fenséges kínálta Isten-élményre alapozva talál magának tájékozódási és értékvonatkoztatási pontot. Így ez a verse mélyen személyes jelleget ölt nemcsak Dantéhoz, hanem a költészethez és Istenhez fűződő viszonyában is.

Bibliográfia

ASHFIELD–de BOLLA 1998

Andrew ASHFIELD–Peter de BOLLA: Introduction. In: *The Sublime, A Reader in British Eighteenth-Century Aesthetic Theory*. Kiad. Andrew ASHFIELD–Peter de BOLLA. Cambridge–New York–Melbourne, Cambridge University Press, 1998, 1–15.

ARANY 1951

ARANY János: *Arany János összes művei*. I. (Kisebb költemények.) Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951.

ARANY 1952

ARANY János: *Arany János összes művei*. VI. (Zsengék, töredékek, rögtönzések.) Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.

⁵² Arany János Madách Imréhez, Pest, 1861. okt. 27. In: ARANY 2004, 601.

⁵³ ASHFIELD–de BOLLA 1998, 6.

⁵⁴ DORAN 2015, 286.

⁵⁵ ARANY 1951, 86.

ARANY 1962/a

ARANY János: Széptani előismeretek. In: ARANY János: *Arany János összes művei*. X. (Prózai művek, 1. Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek.) Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 635–658.

ARANY 1962/b

ARANY János: Széptani jegyzetek. In: ARANY János: *Arany János összes művei*. X. (Prózai művek 1. Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek.) Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 532–565, 631–634.

ARANY 1962/c

ARANY János: A Magyar nemzeti versidomról. In: ARANY János: *Arany János összes művei*. X. (Prózai művek, 1. Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek.) Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 218–258.

ARANY 1963

ARANY János: Glosszák, 92. In: ARANY János: *Arany János összes művei*. XII. (Prózai művek, 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások.) Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 36.

ARANY 1968/a

ARANY János: Dózsa Dániel: Zandirhám. In: ARANY János: *Arany János összes művei*. XI. (Prózai művek, 2. 1860–1882.) Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 7–13.

ARANY 1968/b

ARANY János: Költemények Szász Károlytól. In: ARANY János: *Arany János összes művei*. XI. (Prózai művek, 2. 1860–1882.) Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 186–216.

ARANY 1982

ARANY János: *Arany János összes művei*. XVI. (Arany János levelezése, II. 1852–1856.) Sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

ARANY 2004

ARANY János: *Arany János összes művei*. XVII. (Arany János levelezése, III. 1857–1861.) Sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas Kiadó, 2004.

BLAIR 1787

Hugh BLAIR: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. I–III. London–Edinburgh, A. Strahan, 1787. Internet: archive.org (Letöltés: 2020. 05. 20.)

CZUCZOR–FOGARASI 1862–1874

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest, [később] Budapest, Emich Gusztáv, 1862–1874.

DANTE 1962

[Alighieri] DANTE: *Isteni Színjáték*. In: [Alighieri] DANTE: *Dante összes művei*. Szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta KARDOS Tibor. [Budapest], Magyar Helikon Könyvkiadó, 1962, 546–955.

DORAN 2015

Robert DORAN: *The Theory of the Sublime from Longinus to Kant*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

DÖBRENTEI 1817

DÖBRENTEI Gábor: [A kiadó megjegyzése]. *Erdélyi Muzéum* 7. 1817, 91.

EISEMANN 2001

EISEMANN György: *Eisemann György Előadása Arany János Dante című verséről*. WEB-FU – Elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik 6, 1–10. Internet: webfu.univie.ac.at (Letöltés: 2020. 05. 20.)

EISEMANN 2007

EISEMANN György: *Líra és bölcelet, 1895 Komjáthy Jenő: A homályból*. In: *A magyar irodalom története*. II. (1800-tól 1919-ig.) Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 598–610.

EISEMANN 2010

EISEMANN György: *A későromantikus magyar líra*. Budapest, Ráció Kiadó, 2010.

GYÖRKÖSY–KAPTÁNFFY–TEGYEY 1990

Ógörög–Magyar Szótár. Szerk. GYÖRKÖSY Alajos–KAPTÁNFFY István–TEGYEY Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

HOMÉROSZ 1967

HOMÉROSZ: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. Ford. DEVECSERI Gábor. [Budapest], Magyar Helikon, 1967.

HORVÁTH 1997

HORVÁTH Károly: *Vallási jellegű látomások, Álom, halál, örökkévalóság Arany János, Tompa Mihály és Vajda János költészetében*. In: HORVÁTH Károly: *A romantika értékrendszere*. Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 196–233.

KAPOSI 1911

KAPOSI József: *Dante Magyarországon*. Budapest, Révai és Salamon Könyvnyomdája, 1911.

KARDOS 1968

KARDOS Tibor: *Arany Dante-ódája keletkezéséhez*. *Filológiai Közlöny* 14/1–2. 1968, 49–74.

KÁROLI [é. n.]

Szent Biblia azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította KÁROLI Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Hely nélkül, Bibliatársulat, évszám nélkül.

KORPEL–de MOOR, 2017

Marjo KORPEL–Johannes de MOOR: The Leviathan in the Ancient Near East. In: *Playing with the Leviathan, Interpretation and Reception of Monsters from the Biblical World*. Ed. by Koert VAN BEKKUM–Jaap DEKKER–Henk R. van den KAMP–Eric PEELS. Leiden–Boston, Brill, 2017, 3–18.

KÖLCSEY 1960

KÖLCSEY Ferenc: Töredékek a vallásról. In: KÖLCSEY Ferenc, *Kölcsey Ferenc összes művei*. I–III. Sajtó alá rendezte SZAUDER Józsefné–SZAUDER József. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, I. 1035–1081.

LIDDELL–SCOTT 1883

Greek–English Lexicon. Compiled by Henry George LIDDELL–Robert SCOTT. New York, Harper & Brothers, 1883. Internet: archive.org (Letöltés: 2020. 05. 22.)

MACK 2005

Michael MACK: *Sidney's Poetics: Imitating Creation*. Washington D.C., The Catholic University of America Press, 2005.

MADÁCH 2005

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája, Drámai költemény, Szinoptikus kritikai kiadás.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta KERÉNYI Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005.

NÁDASKAY 1837

Helvetziai bővebb vagy második Vallástétel. Sáros-Patakon nyomtatta NÁDASKAY András, 1837.

OTTO 1997

Rudolf OTTO: *A szent, Az isteni eszmélyében rejlő irracionális és viszonya racionálishoz.* Ford. BENDL Júlia. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.

OVIDIUS 1975

Publius OVIDIUS Naso: *Átváltozások [Metamorphoses]*. Ford. DEVECSERI Gábor. [Budapest], Magyar Helikon, 1975.

PAP 1934

PAP Károly: Bevezetés. In: *Arany János-émlékkönyv*. II. (Arany János széptani jegyzetei.) Kiad. PAP Károly. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934, 3–25.

SZAUDER 1966

SZAUDER József: Dante a XIX. századi magyar irodalomban. In: *Dante a középkor és a renaissance között*. Szerk. KARDOS Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 499–574.

TELEKI 1818

TELEKI József: A régi és új költés különbségeiről. *Tudományos Gyűjtemény* 2/2. 1818, 48–73.

WIGAND 1831–1834

Közhasznú Esmeretek Tára. Kiad. WIEGAND Ottó. Pest, Wigand Otto, 1831–1834.

MÁRIA EMLÉKEZETE (HOGYAN NEM LETT ÍRÓNŐ SZEMERE BERTALAN LEÁNYA, MÁRIA)

GYULAI ÉVA

1. Az első Szemere Mária (1816–1840)

Szemere Bertalan (1812–1869), az ifjú jogász és vármegyei politikus, író, akit 1840-ben megjelent *Utazás külföldön* című munkájáért¹ a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választottak, nagy sikerű útirajzának megjelenése után 1840/41-ben tűnik fel ismét az irodalmi nyilvánosság előtt, az Eötvös József által szerkesztett és Heckenast Gusztávnál megjelent *Budapesti Árvízkönyv*-ben.² Előbb mentorára, Kölcseyre emlékezve,³ majd fiatalon elhunyt hűgáról, Szemere Máriáról szóló, *Mária emlékezete* (1840)⁴ címen megjelent emlékirásával és irodalmi portréjával. Az emlékezésben imádott hűgáról, a 24 évesen meghalt Jakabfalvai Sámuelné Szemere Máriáról (1816–1840) közöl szívszorító és mélyen érzelmes írást.⁵ A fiatalasszony férje, Jakabfalvai Sámuel (1812–1846) birtokán, a Tokajhoz közeli Csobajon halt meg 1840. június 8-án, a helyi református lelkész június 10-én temette el.⁶ Jakabfalvai Jakabfalvai Sámuel és szemerei Szemere Mária 1836. augusztus 18-án esküdtek Vattán a református templomban, kislányuk, az 1838. november 30-án Csobajon született Jolán⁷ gyámja Szemere Bertalan lett, miután 1846. március 14-én édesapja, Jakabfalvai Sámuel is meghalt Csobajon. Mária húga halála mélyen lesújtotta Szemere-rét, későbbi naplója szerint három hónapig gyászolta elvonultan Pesten.⁸

A Kölcseyt és hűgát, Máriát gyászoló ifjú Szemere az irodalomtörténész szerint a kor érzelmes felfogásának megfelelő és szépirodalmi igényű, költői ihletésű prózával jelent meg a reformkor nívós almanachjában, az *Árvízkönyv*-ben.⁹ Szemere az *Árvízkönyv* kötetei-

¹ SZEMERE 1840.

² *Budapesti Árvízkönyv* I–V. 1839–1841.

³ SZEMERE Bertalan: Kölcsey emlékezete. In: *Budapesti Árvízkönyv* IV. 1840, 205–224.

⁴ SZEMERE Bertalan: Mária emlékezete. In: *Budapesti Árvízkönyv* V. 1841, 1–31.

⁵ *Kölcsey emlékezete... Mária emlékezete... Mari testvére, édes anyjának szemfénye, 1840-ben meghalt. Őt siratja el e műben a szerető testvér, kinek vigasztalás, hogy panaszaival a siratottnak emlékezetét megörökíti. E két műben igazi művész Szemere, aki gonddal fűzi mondatait, pazarul alkalmazza a képeket, hasonlatokat. Különösen a Mária emlékezete olyan, mintha prózában írt költemény lenne: az érzés oly közvetlenül jut benne kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szőtt selyem gobelin lenne.* KISS 1912, 88.

⁶ Tiszáninneri Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 83/113.

⁷ Tiszáninneri Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 43/71.

⁸ *Igaz, az én természetem a nagy ragaszkodás, – midőn Mari testvérem meghalt, Pesten három hónapig éltem elzárkózva, egy valódi remete elvonultságában.* (1854) SZEMERE 1869, I. 257.

⁹ *Az Árvízkönyv ötödik kötetében jelent meg: Mária emlékezete. Mari testvére, édes anyjának szemfénye 1840-ben meghalt, őt siratja el a szerető testvér; vigasztalás neki az a tudat, hogy panaszaival a siratónak emlékezetét megörökíti... művében Szemere már nem az egyszerű, értekező stílust használja, bennök már inkább szépíró. Nagy gondot fordít minden szavára,*

ben megjelent emlékirásaira olyannyira büszke volt, hogy udvarolt is velük, mindkettőt odaadta az 1844-ben megismert és rögtön megszeretett Jurkovics Leopoldinának (1824–1865), későbbi feleségének.¹⁰ Szemere egyik Bécsben írt levelében külön is felhívja a figyelmet a *Mária emlékezete* című portréjának egyik részletére, amelyben a „szerelem az első látásra” érzését írja le, nem tudván, hogy pár év múlva vele is megtörténik, amikor későbbi feleségét, Jurkovics Leopoldinát először megpillantja:

Bécs, 25/XI. 1844. Kedves Leopoldinám! Visszaküldöm az V-ik kötetet, hogy legyen ugyan azon könyv, mel[l]yel először hódoltam, s melyet tőlem először olvasott. Benne még egy-két helyet megjegyzék, – de mennyit kellene megjegyezniem! Tennap este az egészet (Mária emlékezetét) átolvasám én is, s újra éreztem, miket írásakor éreztem, örömet és mély fájdalmat. Néha-néha, midőn már itt nem leszek, majd tekintgessen be e lapokba, s ha a szomorú gondolatok meghatják, emlékezzék rám, kinek élete a távolban őszi kerthez lesz hasonló, „nem megújuló, de elhervadó virágokkal”. Sok veszteségnek vagyok néma emlékköve én is. Sok remény vált bennem szomorú emlékezéssé. S ha bár most az történt is velem, mi a 7-ik lapon áll [Történeveletem, hogy egy hölgyet meglátván, mintegy megvirrada lelketekben, s mintha nem kerestétek, de megtaláltatok volna, örvendve hangzék fel szívetekbül: ő az, ő az?.,] hogy Leopoldinám meglátván, mintegy megvirrada lelkemben, s mintha nem kerestem, de megtaláltam volna, örvendve hangzék föl szívemből, ő az, ő az...

Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához. Bécs, 1844. nov. 25.¹¹

2. A másik Szemere Mária (1847–1905 után)

Szemere Bertalan másik szeretett Máriája a lánya volt. Szemere Mária (1847–1905 után) Bécsben, anyai nagyszüleinél született 1847. január 25-én, és a korabeli szokás szerint másnap megkeresztelték édesanyja, Jurkovics Leopoldina katolikus vallásában a Maria Antonia Theresia nevekre. A Mária nevet minden bizonnyal apja szeretett húga, az „első Mária”, a Teréziát anyai nagyanyja után kapta. A keresztséget a Collalto-palotával egybeépült Am Hof-plébánián, a szülők házasságkötésének¹² helyszínén vezetik be az anyakönyvbe,¹³ a gyermek majdnem pontosan az 1846. április 20-án tartott esküvő után 9 hónappal jött a világra. Az újszülött családjának lakóhelyeként a Collalto-palotát (Am Hof 420.) nevezik meg. Ebben a palotában bérelt lakást a Jurkovics család.¹⁴

pazarabbúl alkalmazza a képeket és hasonlatokat. Különösen szép a Mária emlékezete, mintha prózában írt költemény lenne; az érzés oly közvetlenül jut kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szőtt selyem gobelin lenne. Kiss 1908, 88.

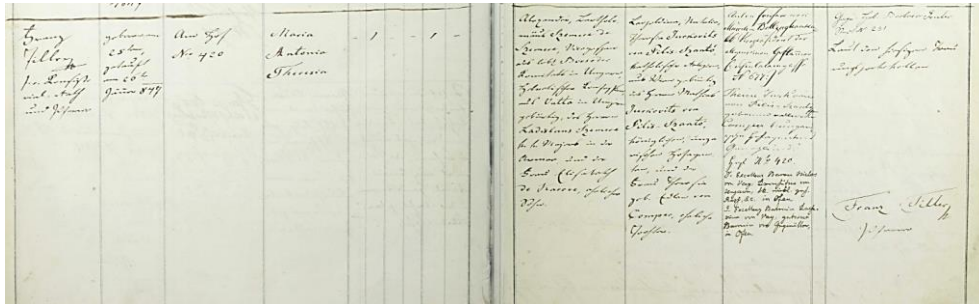
¹⁰ GYULAI 2018–2019, 3–4.

¹¹ MÉSZÖLY 1941, 267.

¹² Szemere Sándor Bertalan és Jurkovics Leopoldina Nathalia Theresia házasságáról bővebben: GYULAI 2018, 55–58.

¹³ Szemere Mária keresztlési bejegyzése a bécsi Am Hof-plébánia anyakönyvében, 1847. jan. 26. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, Taufregister der Pfarre Am Hof 1846–1853. VII. (Forrás: *Matricula archivportal.*)

¹⁴ GYULAI 2018, 75.

1. kép

Szemere Mária keresztelési bejegyzése a bécsi Am Hof-plébánia anyakönyvében, 1847. jan. 26. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, Taufregister der Pfarre Am Hof 1846–1853. VII.
(Forrás: Matricula archivportal.)

A keresztszülők: Anton Münch von Bellinghausen báró (1785–1864), ekkor az udvari kamara alelnöke (*k. k. Vicepräsident des allgemeinen Hofkammer [Schönlaterngasse Nr 677.]*), illetve az újszülött nagyanyja: Jurkoviczné Comper Teréz, az apa oldaláról pedig a Vay-házaspár: méltóságos báró Vay Miklós koronaőr és valóságos titkos tanácsos, illetve neje, Vay Katalin bárónő, született Katharina von Geymüller bárónő, mindketten budai illetőségűek (*[Seine] Exzellenz Baron Niclas von Vay, Kronhüter von Ungarn, kk. wirklich[er] geh[eimer] Rath, etc. in Ofen, [s)eine] Exzellenz Baronin Katharina von Vay, geborene Baronin von Geymüller in Ofen*).

1846 májusában, közvetlenül az esküvő után Szemere és felesége Miskolcra, az újdonsült férj lakó- és állomáshelyére indult, illetve Vattára, a szemerei Szemerék borsodi ágának lakóhelyére. Itt, egy egyszerű kis kúriában született Szemere 1812-ben, ebben élt az evangélikus vallású özvegy Szemere Lászlóné Karove (Károve) Erzsébet fia esküvője idején, és itt is halt meg 1865-ben. Jurkovicz Leopoldina, a bécsi „második társaságból” származó kisasszony már az esküvője idején tudta, hogy a politikával is egybekel. Ennek ellenére Szemere Bertalan belügyminiszter feleségeként visszavonultan él a forradalom alatt, általában távol férjétől. Az 1847-ben született kis Mimivel, mert így becézték Szemere Máriát a családban, illetve 1847-ben megözvegyült anyjával, Jurkovicz Mátyásné Theresia Comperrel hármásban hol Bécsben, hol a Jurkoviczok magyarországi birtokán, Pilisszántón tartózkodnak, különleges szeretetben és szimbiózisban. Ez a három generációs kis bensőséges női kör a művelt és vagyonos, mélyen vallásos katolikus bécsi nagyanyával és anyával, meghatározó indulást jelentett Szemere Bertalan leányának. A hölgyek a pesti forradalom kitörésekor sem voltak Magyarországon, sőt a kormány és az új polgári berendezkedés szervezésének kezdeti szakaszában sem, amikor Jurkovicz Leopoldina férjére óriási feladatok hárultak az új polgári államberendezkedés szervezésénél. Bécsben tartózkodtak ugyanis, és nem is akármilyen céllal: Szemere Bertalanné Bécsben hozta világra második, koraszülött kislányát 1848. március 26-án este 7 órakor. A csecsemőt egy napon vezették be a keresztelési és a halotti anyakönyvbe.¹⁵

¹⁵ GYULAI 2018, 81–82.

A szabadságharc összeomlása családi életüket is maga alá temette, 1849 áprilisában meghal Szemere Bertalan anyósa Egerben kolerajárvány következtében, az aradi összeomlás után pedig Szemerének menekülnie kell, állapotos felesége és kislánya, Mimi pedig Pesten marad, a hatalom zaklatásától is sújtva. A Pesten rekedt Szemeréné 8 és fél hónappal azután, hogy férjétől elszakadt, Pesten kislányt szült, akit – apja távollétében – 1850. március 21-én keresztelnek meg a pesti belvárosi plébániatemplomban Teréz Ilona Leopoldina névre. Szülei: a „helvét vallású” Szemere Bertalan „földes úr” és a római katolikus Jurkovichs Leopoldina, a katolikus keresztszülők: Jurkovichs László, az anya fivére és Barkassyné Tüköry Hermina (1817–1903), Barkassy Imre (1805–1872) egykori udvari ügyvivő felesége. Barkassy az 1830-as években Jurkovichs Mátyás bécsi kollégája volt, Szemerének pedig bensőséges barátja. Az apja távollétében született kislány nevét pár héttel születése után, 1850. május 11-én már a halotti anyakönyvbe vezetik be a Pest-belvárosi plébánián.¹⁶ Nem sokkal korábban, 1849. november 14-én a Barkassy házaspár Géza nevű fiának Jurkovichs Leopoldina volt a keresztanyja a pesti református egyháznál tartott keresztelőn.¹⁷

Első testvére halálakor a kis Mimi alig múlt 1 éves, de még boldog család vette körül, második húga születésekor és halálakor pedig 2 éves volt, apja azonban már száműzetésben, anyja egyedül, barátai segítségével próbálja Pesten kislánya és saját életét fenntartani. Csak 1850 szeptemberében sikerül kislányával férje után Párizsba költöznie. Szemere emigrációs naplójában gyakran ír lányáról, először Párizsba érkezésekor, ekkor a kislány majdnem 5 éves, utoljára 1861 augusztusában, amikor a 14 éves Mimit édesanyja hazahozza a németországi nevelőintézetből:

1850. September. Ó jól néz ki, vidám, mint volt, Mimi megnőtt, néhány perc múlva ölembe jött – tehát végre elértem a házi élet örömét, melynél, talán a sírig, meg fogok állapotodhatni. [...] October. Mimi igen kedves, eszes és örökké vig, és örökké játszó és mozgó gyermek. Ki látja őt, mindenkit meghódít. Még nincs négy éves, és hat hét múlva mi sokat ért franciául. [...] November. Mimi ellenben egészséges, játszik sokat, eszik jó ízűen, és alszik is, anyjának egyetlen öröme a szenvedés e folytatolagos napjaiban. [...]

1851. Január – Páris. [Feleségem] öröme Mimiben van egyedül, ki szemei előtt virágzik, mint a rózsafa. A párisi finom és fehér gyermekekhez képest olyan, mint egy vad: bátor, piros, zömök, eleven. Egy kis francia leány, 7 éves, jár hozzá játszani, és anélkül hogy mi tanígtattuk volna, már mindent ért és beszél meglehetősen. Csodálatos a gyermek: előbb csak azt tanulja meg ami szót, phrasist hall, és apródonkint bejön a declinatio-, a conjungatióba magátul. És egész verseket megtanul pusztán hallásból, és egész nap azt mondogatja igazi francia accentussal: Au clair de la lune, / Mon ami Pierrot, / Préte moi ta plume / Pour écrire un mot... s több effélé... E hónap 25-én múlt 4 éves. Én azt hiszem, minden gyermekben van kedves, annak aki előtt az fejlík, de Mimiben sok íz, zamat van. Néha egész órákig magában elbeszél; néha dacol, alig bírni vele; néha hizelgő, csókolózó, s a legédesebb nevetet kitaláló; néha mesét ő kíván hallani s örömeiben egész idegrángatózásba jön, néha ő mond mesét oly komoly arcjával mint egy felnőt. Ami legjobb benne, örökké vig, vidám, mulató, reggel is, ha fölkel, és éjjel is, bármely pillanatban ébredjen fel. A gyermek lelke, mint a tükör, azt a képet mutatja, amely beletekint. Nagyanja

¹⁶ GYULAI 2018, 85–86.

¹⁷ Barkassy Imre és Tüköry Hermine Géza nevű fiának keresztelés bejegyzési a pesti református egyház 1845–1857 között vezetett keresztelési anyakönyvében (p. 67.). (Forrás: *FamilySearch*.)

(napam) és anyja mindig mosolyogva tekintvén reá, e kedélyállapot bele is áltment. [...] Március. Mimi jelenünknek öröme. Néha dacoska ugyan, de különben egészséges, piros, élénk, friss, pajkos, eszes, reggeltől estig mindig vigad, hol magában, hol más gyermekekkel. Egy gyermekded arc, ártatlan, örömeiben kiáltozó és röpdező, de nagy szemekben sok tudat is mutatkozik. Reggel, míg mi alszunk, ő két óráig is magában dalol, beszél ágyacskájában, néha fel is kél, mamájától egy csókot kér, néha hozzám kéredzik, és ismét visszamegy, csendesken folytatva játékait. Éjjel akárhányszor felébreszthetni, mindig egészen éber, gyakran pajkoskodik rögtön, mint egy 13 éves vidám leányka. Akárhova megyünk, mindenütt feltűnik a piros, a tömött kis leányka, nyílt homlokával, kicsiny szájával, nagy barna szemével, hosszú pilláival és kecses mosolyával. Sokszor az utcán is megállítják és megcsókolják, merőben idegének. Most már mindent ki tud mondani franciául, amire neki szüksége van, és mindent ért. Sok apró dalt könyv nélkül megtanult, és mindig azt mondogatja, ha hozzánk valaki jön. Úgy látszik igen kitűnő emlékezőtehetsége van. Mentünk vendéglőbe, hol az előtt hét hónappal voltunk, és ráismert; midőn látogatni megyünk, ő az emeletet nem téveszti, mit mi nem ismerünk meg mindig. És így az utcákat és az épületeket, mit neki egyszer mutattak. Feje igen kemény, öblös, s hátulsó része egészen gömbölyded. Balassa orvos azt mondja, soha sem látott oly tökéletes fejformatiót. Gruby orvos is azt mondja itt, egészen fi-gyermeki fej-alak, ritka példány. Ekként szemléli az ember a csemetét, s fölneáz a levegőbe, és méregeti, meddig fog emelkedni büszke koronája! [...]

1852. Július. veszedelmes. Irénke veszi magát, hízik, nő; Mimi egészséges, mint az ép makk, pajzán, mint egy kis eb, s eleveisége és csacskasága által öröme házunknak. [...]

1853. Március. Mimi tanul írni, olvasni és zongorázni. Kedves, eszes gyermek, és feles. Mint a húr, néha merev, néha megereszkedik, csapdi mint egy leány, makacs, mint egy fiú. [...] November–December. Míg én dolgozom napközben, Dina és Jolán zongoráznak, este, ha nincs látogató, regényeket olvasok nekik. De legfőbb örömet nyújt nekünk a két gyermek, Mari és Irén, az hét éves, barna, eleven mint a szikra, eszes mint egy démon, ez 20 hónapos, szőke, szelíd, mint a hold, finom, gyöngye mint a leggyöngédebb virágka [...]

1854. Január. A gyermekvilág az különös egy világ. Távolról nézve hidegen hagyja a lelket, de aki egyszer belelép, azt elnyeli. A gyermekekbe az ember valósággal belebolondul. Én most tapasztalom ezt. Midőn Mari kicsiny volt, napam is velünk lévén, ő, Dina s a dajka annyira körülvették, hogy én hozzá sem juthattam, különben is a hivatalos élet nem engedett időt ilyesekre. Ezért akkor nem éreztem mi báj van a gyermekéletben. [...] Majus. Mari egy szép, érdekes és szellemteljes leány, tele élettel s eleveiséggel, szóval azzal ami egy gyermeket kedvessé tehet. Egy darab tűz ő, egy futó láng, játszva éget, egy kis tátos... És mégis, mi úgy meghidegültünk iránta Irénke halála óta, nem látszunk érteni, mit bírnak benne. Valahányszor rá tekintek, nem ő jut eszembe, ki megvan, de Iréné, aki hiányzik, mindig mintha valamit keresnék őt látván, ő egy emlékkő, mely azt jelenti, aki mellette fekszik. [...] Augustus. Vettünk egy hideg vízroham-gépet, Mimit hozzá szoktatni a hideg vízhez, mert éjjel nagyon izzad, és kissé sovány, gyakran náthás. Ez őt erősíteni fogja, edzeni. [Jakabfalvay] Jolán is gyakran veszi, én is naponként kétszer, miután megvan. Az emberi test, mint a növény, meg kell azt öntözni. Mimi egyébiránt július 20-ik óta a Dr. Fleury intézetébe jár, eleinte sírt, most vágy oda, mint a szarvas a friss patakhöz, ha lehetne, háromszor venné naponkint. Izzadása éjenkint nem jelen meg, sőt testben hi-

zik. [...] *October*. Mióta Irénke meghalt, minden kigondolható ápolás dacára, azóta Lipoldám félti Mimit, ki egészséges ugyan, de nem kövér, éjjel feje izzad, és egy idő óta valami folytonos náthásságban szenved. Ezért vettük a douche-gépet, melyhez Mimi nehezen szokott, de később megkedvelte, s augusztus óta a Fleury-intézetbe járt, s ott anyjával hideg esőt napjában kétszer vett. Azóta nem izzad, kevésbé náthás, hiszik is. És oly bátor, hogy már reggel maga sürgeti menni a fürdőbe, ámbár már hideg van, a dér fedi a házak tetejét, úgy hogy Dina maga kedvetlenül megy a fürdőbe, de Mimi veszi örömet, mintha az valami kedves dolog volna. Visszajövén onnan, én futkározom vele, hogy megmelegedjék, mi neki egyszersmind mulatság. Egyébiránt ő tanul, olvas, ír, számol és több darabot játszik a zongorán, élénk, mint egy örök mozgony, éles s átható eszű, korántul az, s nekünk benne, nemcsak mivel egyetlen, nagy örömiünk van. [...]

1855. *Február*. Jolán és Mimi zongoráznak szorgalmasan, és rajzolni is tanulnak. [...] *Ápril*. Dina asszonyi bajai nehezülvén, Dubois professort kértük tanácsul, ki a császárné accoucheurje... szerény ember, kopasz feje a Kölcseyére emlékeztet, de alig hiszem mély embernek. Véleményét kértem Mimire nézve is, ki eleven, friss, gyors, de szikár, testben száraz, mindig náthás és néha nagyot hall. Nem orvosság-ra, hanem bizonyos szabályos életmódra van szüksége, vérét kellene módosítani. Egyszer volt láza is, mi 4–5 napig tartott, utána soká köhögött, Dubois gyógyítá. [...] *Julius*. Mimire nézve, ki april óta egy pensionatba jár, hol 10-től 4-ig marad, s nagy szenvedéllyel tápul, ámbár a francia tanmód felületes, száraz, egyoldalú, unalmas,– Mimire nézve aggodalmunk van. Ő kissé szikár, kivált testben, havak óta náthás, ezért száját ébren és alva nyitva tartja, orrából beszél, s ha baja van, nehezen hall, s ezt közöltük Duboisval, Ducommunnal, Vidallal, Miniérral (ki a süketnémák intézetének főorvosa), s mindnek az a véleménye, hogy torkában az amigdálók túl nagyok lévén, azokat megmetszeni kellene. Lehet, nem ez oka a nehéz hallásnak, de minden esetre e műtéttel szükséges, mert torokfájása veszélyessé válhatik. Ez mindkettőnket igen aggasztott, s elvégre is abban állapodánk meg, bevárni a tengeri fürdő hatását, s ha elkerülhetetlen, csak akkor alkalmazni a műtételt. Mimi nem oly kedves és bánható gyermek, mióta az intézetbe jár, mint azelőtt volt, talán a társalgás az oka, talán mert nővén a gyermek, ilyenkor akarata fejlík, s azt nem követi páros lépéssel az értelem. Anyja ezt nervozitásnak tulajdonítja, s lehet physicumát inkább anyjától öröklötté, – ámbár a nervozitás nem gátolja anyját, hogy a legjobb jellemmel, legszelídebb természettel, legengedelmesb akarattal bírjon. Mimi igen szemes, átlátó, észrevevő eszes gyermek. Mindent meglát, mindent észrevesz, és mindent megtart. Mely házban vagy utcában egyszer volt, azt mindig megismeri. A hasonlatosságokra mindenben emlékezik. Az öltözeteket legkisebb részletéig meglátja, s képes elmondani. Semmi, bármi finom célzás, nem kerüli el figyelmét. Amit mondani hallott, mit előtte olvastak, azt soha sem felejt el, és pontosan, meglepőleg alkalmazza. Szóval, kora 8 év, esze 15-re mutat, – de mégis gyermek, játékban mindent elhisz, s ha mondom, orromba fel fogom szippantani, elfut és sikolt. Nem hiszi, – de játéknak elfogadja. Örökké derült és vidám, e részben képe anyjának. Éjjel bármikor költsek fel, mosolyogva tekint rád. Örülni zajosan tud mindennek, szinte reszket bele, s mindennek így örül, nagy és csekély dolognak. Élénk, friss, beszédes, szája soha nem áll meg, mindig van mondani valója, ha nincs kívül beszélni, magával beszél, s egész órákig. Mindig kell valamit tennie, egy percig sem vesztegel. Lényeg egy láng, mely mindig lobog. Néha furcsákat mond, kár, hogy nem jegyeztem fel, talán fogná ő maga valaha itt olvashatni. S kedves dolog tudni valamit gyermekko-

runkról. Egy képet látott 1853-ban, melyen egy leányka egy kígyót, jó állatnak vélvén, kezében tart és simogat. Alá volt írva: L'innocence (Ártatlanság). Megmagyaráztatván magának, mondá: mais ce n'est pas innocence, c'est bêtise (Ez nem ártatlanság, ez ostobaság). Ugyanakkor, anyja beszélvén neki, hogy rosszat nem kell cselekedni, mert az Isten mindent lát, ő mondá: de hát mikor köd van, lát akkor is? Olvasván egy könyvben, hogy ez, s az volt egy nagy zsarnok, kérdé: mit jelent az? Anyja mondá: zsarnok az, aki másnak parancsol, akinek minden engedelmeskedik, aki mindent tehet, kénye szerint. S ő megjegyzé: de hát akkor Isten a legnagyobb zsarnok, mert az minden embernek parancsol. Házi körben, természetesen, sokszor szó van az ismerősökről, s azoknak jó, mint rossz tulajdonairól. Dina kivált szeret beszélni mások gyöngéiről, epe nélkül csak élccel, nem, hogy megszóljon másokat, de amennyiben az mulattat. Mimi mindig köztünk lévén, – mert óh nincs testvére! – néha belekottyant. Egyszer anyja megdorgálván, mikép nem illik másokról rosszat mondani, felelte: hát ti nem szóltok szinte így másokról? Különbén ő fejes, akaratos, hamar neheztel, – de hamar is békül, alig hogy meg volt büntetve, alig törülte le könnyeit, ha mosolygasz rá, mosolyogva rohan feléd, mindent felejtett. Az akaratossággal ép oly ellenkezőnek látszik azon tulajdona, miszerint tud kedves lenni, tud hizelegni, tud szépeket mondani, negédes és tetszelgő, mint egy kitanult hölgy, s modorra ép oly finom, mint eszközei tapintatosak, s mint mozdulatai kecsesek. Ha szabad mondani, mint a növényen az éghajlat illata és színe meglátszik, a párisi finomság lege őt át- meg átvjárta. Anyját sokszor elkínozza, és viszont sokszor elbájolja, mint egy ördögke most, mint egy angyal majd, – én szigorú vagyok iránta, különben kormányozhatlan volna. Azonban komolyság köztünk csak a büntetés óráiban van, különben szerető barátok vagyunk, én játszom, évődöm vele, s ő nem fél tőlem. [...] Augustus. E hó 2-ikán elindultunk Bordeaux felé, mi négyen és egy szobaleány, ki főzni is fog. [...] úgy látszik Arcachont választván, jól választottunk fürdőhelyet. És még Mimi! Ő paradicsomban van. Látja a tengert, a homokban s a habokban váltva fürdik, csigákat gyűjt, mezítláb sétál a tengerparton, az illatos fenyvesben szurokkal s fenyőalmákkal mulatja magát, van egy leánybarátja is, kivel játszhatik, szünnapjai vannak, mindössze is velem magyarul olvas és ír, néha zongoráz, – van is hatalmas étvágya, két hét múlva már hízik. [...] October... Mimi nem maradhat a háznál, ő beteges anyját, élénk lévén, csak kínozza, ha beteg nem volna Dina, a legjobb nevelője lenne. Órákat adatni sokba kerül, azonban ez csak 2–3 óráját foglalná el naponkint, különben unná magát gyermektárs nélkül, s mindig a nagyok közt lenni rá nézve rossz, elveszti gyermekdedségét, kivált ő, kinek oly átlátó és beható felfogása van. De az életmódban sem lehet vele rendet tartatni, ha fel van velünk este, az neki árt, ha fektetni akarjuk, az nem jár dorgálás nélkül, mi jellemére ártalmas. [Jakabfalvay] Jolán lehetne társa, de ő már nagy, nagyok közé vágy, és komoly s kissé veszekedő természetű lévén, mindig csak pörlekednek. Ezeken kívül egészsége sem a legerősb, egy rendezett, egyszerű iskolai mód neki csak javára fog lenni. Dina nehéz szívvel fog megválni tőle, de betegeskedése kényszeríti rá, s belátja, hogy egy-két évre Mimit a háztól eltávolítani, mind hasznos, mind szükséges. Sok nevelőintézetet megtekinténk, de nem tetszett, a legtöbb csak üzlet, és nem nevelőintézet. 90–100 gyermeket tanítani lehet, nevelni nem. Végre a Coulon de Meuron-ét választók (231. rue du Faubourg St. Honoré), ott csak 24 növendék van, tágas lak, valóban nagy, szelős, napos kert, a tulajdonos maga nagyon gazdag, de ép azért 10 hói kiadás rámegegy 1700–1800 frankra, – egy a legdrágább intézetek közül, de hiszen nekünk csak ez egy gyermekünk van. [...] November... Mimit csakugyan a nevelőintézetbe adtuk.

Örült neki, új világba lépett, de mi búsultunk, éjjel ágyacskájára tekintünk, és üresen láttuk. [...]

1856. Január. [Jakabfalvay] Jolán is, kit 1851. sept. óta itt nevelénk, tartánk, vissza fog menni és végképen. Talán soha sem látom őt többé. Amit tehettem érte, abból áll, hogy jó tanácsokat adtam neki. Szüksége lesz rájok, csak attól tartok, nem tudandja hasznukat venni. Legyen az ég áldása vele. [...] Február. Most legnagyobb örömem Mimihez kimenni, kit a nevelésben hetenként kétszer látogatok meg, azért is, hogy a magyar nyelvben gyakoroljam. Magamban lévén, minden szeretetemet benne központosul. És ő tud igen kedves lenni, ha akar, és nem panaszkodhatom ellene. Néha iratok vele anyjának is, franciául már jól ír, magyarban nem oly biztos. Csinált egy kis imádságot anyjáért, igen naiv, de jó, azt estenkint elmondogatja. Mikor azt kérdi, mit írjon, felelem: azt írd, amit érzel és gondolsz, soha mást, vagy azt a mi történt. És ez úton el tud menni. Ez az igazság ösvénye. [...] Junius. Dina magával kihozta [Magyarországról] Kánya Máriát, a pesti evang. gymnas. professorának leányát, azon célból, hogy ha beteg, ápolója, ha egészséges, társa, s később Mimi nevelője legyen. Sok jót, szépet írtak róla; Dinának alkalma volt kiismerni, adja Isten, váljék családunk tagjává. [...] Augustus. Creuznachból elég jó híreket kapok. Pár barátságos házzal ismerkedtek meg, a vidék gyönyörű, lakjuk szűk, de az étel igen jó, mint a házi asszony is, csak Mimi panaszkodik, hogy nem szófogadó. De mindjárt a mentség is következik, – talán a fürdő izgatja fel. A jó és gyöngye anya, és Dina mindkettő, vádol, de ki is ment. Azonban többször ismételvén Dina ugyan a panaszt, én megírtam, ha egy gyermeknek hárman nem tudnak parancsolni, akkor nincs joguk panaszkodni, – mindenesetre Miminek én sem nem írok, sem nem köszöntöm őt. Ez üzenetet Mimi felolvasván, elfakadt sírva, s azt írja Dina, ez legjobban hatott rá. Mimi pedig elég jó gyermek. Olyan, mint a jó ló, jó lovagnak engedelmeskedik, rossznak nem. Tőlem fél is, de szeret is bizalmasan, s e két móddal azt teszem vele, amit akarok. Akaratos lévén, ennek ellenébe parancsot teszek, s a mit követelésének nem adok meg, megadom azt óhajlásának, míg az hízelgessé nem fajul. Ezt jobban utálok a makacsságnál. Mimi két ellenkező tulajdon van; fejes, szilárd – mint én, és csapdi, magát kedveltető – mint anyja; hol az, hol emez. Mint ilyen haragot nem tart, egy percben megpirongattatván sír, másban nevet és játszik; mint olyan neheztelésre hajlandó, s kedvteléseit, élvezeteit is feláldozza annak. Jelleme egy elég szerencsés vegyülék; a mi hibánk lesz, ha belőle valami jelest nem állítunk elé. [...]

1858. Augustus. E hó végén Dina visszajön és Gizi, – de Mimi Creuznachban marad, Engelmann orvos házában, onnan fog egy nevelőintézetbe járni, melyet az orvos egy rokona, Engelmann Sophie igazgat. Én kívántam ezt, de Dina hozta elő, részint mert Mimi németül tanul meg, részint mert az ottani lég neki jót tesz, nervosa lévén ő, s orra kissé dugult, végre mivel Mari itt nem volna képes őt nevelni, tanult leány, alapos, jó, művelt, de modora nincs gyermekkel bánni, ő és Mimi mindig neheztelnek egymásra. Ez örökös pörlekedés fogott volna lenni, s nekünk mindig bíraskodnunk kellett volna. [...] December. Mimi gyakran ír, hol szépen, hol rosszul, hol okosan, hol szélesen, vele nem vagyunk megelégedve, pedig esze s szelleme nagy, sőt fényes reményekre méltán jogosított. Sokszor dorgálom, de a távolban hiában, nem teszi, mit neki tanácsolok, azt hiszem, ott hol van, Dr. Engelmannál, igen is elkényeztetik. Egyébiránt még nincs 12 éves, még mindenre lehet hajlítani; adná Isten jóra! a hazát elvesztvén a házi körben virulhat nekünk csak öröm, megelégedés és boldogság.

1860. April. Mari leányunk Kreuznachból, hol husvétkor először kommunikált, szünnapokra haza jött. Igen megnőtt, kissé hízott is, szellemes arc, de fülében és or-

rában még baj van, s itt egy orvoshoz jártunk vele. Jól beszél németül, szép írása is van, a zongorában is haladt, de azt veszem észre, nem szorgalmas, nem tanul szenvedéllyel semmit, s bár 13 éves, igen gyermekes. Nem vagyunk vele egészen megelégedve. Dolgaiban szórakozott, modorában nem nyájas, nincs benne tapintat, együttérzés, mulatni szeret, minden mást felejt. Különösen anyjához, ez áldott asszonyhoz, ki oly jó anya, oly szolgálatra kész, oly gondoskodó: hideg, röviden felel neki, ki oly közlekedő, kevés figyelemmel van iránta, ki beteges, nem lesi el, hol könnyíthetne rajta. Panaszkodott is Engelmannénak, ki igen helyesen jegyző meg: „Sie zeigen ihr zu sehr Ihre Liebe, und die Kinder lieben mehr die, die sie etwas fürchten.” Tökéletesen igaza van. Én tartózkodó valék Marihoz, épen, mivel nem valék vele megelégedve, s mivel ismerni akartam jellemét, teljes szabadságot hagytam neki: és hozzám igen nyájas, megelőző, csaknem hízelgő volt. Csak elmenetele előtt szóltam vele komolyan, megmondva hibáit, s intve, hogy helyzetünket tekintve, igyekezzék tanulni, viseletében nyájas, illedelmes, tapintatos lenni, részint hogy legalább gyermekeinkben örömünk legyen, részint mert jövője egyenesen személyi tulajdonaitól fog függeni. Valóban szomorú lenne, ha a sors tőlünk az élet ez utolsó örömét is megtagadná. [...] Augustus. Mari nem épen nagy, de nem is kicsiny. Arcában van szép is, kivált szemeiben sok tűz s báj van, de mozdulataiban a női kecs, viseletében a szendőség még hiányzik. Reményemnek meg fog-e felelni? Félek, hogy nem. Esze sok van, de szíve, kedélye nem elég, pedig ez a nők fő, dísze. Anyja panaszkodik szeszélyeire. Én fölvettem, őt hallgató figyelemmel kísérni, hogy hibáit megismerhessem. Önzőnek találom, dolgaiban nem rendes, kevélységre hajlandó, mulatni szeret, munkáiban nincs kitartás, bár, ha akar, tud dolgozni, helyzetünket épen nem fogja fel, s a házi dolgok és gondok apró részleteiben nem találja fel magát. Nem csatlakozik kedéllyel senkihez és semmihez. Sok van benne oly tulajdon, milyen egy jeles férfiban inkább helyén volna. Intést elég készséggel fogad el, ígér mindent, úgy látszik, belátja a jobbat, de bajos lenni azzá, mi nincs természetünkben. Engem igen szeret, bár szigorú, de igazságos vagyok, s egyedül tanácsom és szóm az, mi rá hatással bír. [...]

1861. Augustus. Dinám lépdaganata miatt kénytelen volt Vichybe menni, még májusban. Vele volt a két gyermek is. Onnan vissza jöve e hóban, Németországba ment, – Creuznachba előbb, onnan visszahozni Mari leányunkat, ki ott 3 évet tölte.¹⁸

Szemere naplóbejegyzései nemcsak egy szerető apát, hanem egy tehetségét korán megmutató, ugyanakkor makacs, önféjű, szeszélyes, sőt „fiús” kislányt is mutatnak, akinek szülei az emigrációban is igyekeznek a legjobb nevelést adni. Zenerajongó, jó zongorista anyja és unokanővére, egyben apja gyámleánya, Jakabfalvay Jolán otthon zongorázni tanítják, apja magyarul írni és olvasni, egyszerre hall francia, német és magyar szót környezetében. Jolánt 1851 szeptemberétől 1856 februárjáig nevelik Szemerék Párizsban lányuk mellett. Rövid időre Jurkovics Leopoldina pesti barátnője, ügyvédje, Balassa István nővére, Emília is vendég lesz a párizsi Szemere-lakásban, 1851 őszén a londoni világhiállításra őt is elviszik magukkal, az 5 éves kis Szemere Máriával együtt. 1856 júniusától magyar nevelőnek a 26 éves Kánya Marit (1830–1882), Kánya (Kánya) Pálnak (1793–1869), a pesti evangélikus gimnázium tanárának lányát, Kánya Emília (1828–1905), az első magyar női lapszerkesztő hűgát hívják meg párizsi otthonukba, aki egészen 1859 januárjáig lesz családtag az emigr-

¹⁸ SZEMERE 1869, I–II. passim.

ráns miniszterelnöknél.¹⁹ Kánya Máriát Szemere művelt fiatal hölgynek ítéli, aki azonban csak ismeretek átadására képes, de nem tudja a nehezen kezelhető kis Mimit nevelni, mert maga is gyermekegyleti lelkű és érzelmileg labilis.²⁰

3. Nevelőintézetek

A Szemere házaspár elégtelennek ítéli lányuk otthoni nevelését, ezért társadalmi állásuknak megfelelő iskolát keresnek neki. 1855 őszén egy neves és drága bentlakásos intézetet választanak: Madame Coulon de Meuron leánynevelő intézetét Párizs belvárosában a Faubourg-du-Roule negyedben (Szemerék ekkor távolabb, a Porte-Saint-Denis negyedben laktak a Rue des Petites Écuries nevű utcában). A nagy múltú bentlakásos iskolát protestáns lányoknak tartották fenn, de nem valószínű, hogy Szemerék választásában ez szerepet játszott, hiszen lányuk, természetesen, mélyen vallásos katolikus anyja vallását követte. Az intézetben egészen 1856 kora nyaráig maradt Szemere Mária, anyja közben több hónapra Magyarországra ment, ügyeit intézendő és betegségeit gyógyítandó. Szemere gyakran látogatta lányát az intézetben, és ezalatt magyar írásra-olvasásra tanította a 8 éves gyermeket. Szemere, az író, az első alkotói, egyben morális tanácsokat is ekkor adja kislányának: „*Mikor azt kérdi, mit írjon, felelem: azt írd, amit érzel és gondolsz, soha mást, vagy azt, ami történt. És ez úton el tud menni. Ez az igazság ösvénye.*”²¹

A másik lánynevelő „pensionátot” Németországban választották a kislánynak, mégpedig a Rajna-Pfalzban fekvő, a korban egyre divatosabb gyógyhelyen: Bad Kreuznachban. Itt 1856-ban több hetet tölt Szemeréné és kislánya, magyarországi rokonaikkal, hogy a fürdő jódos vizével kúrálják magukat, majd a következő évben is itt tölti a nyarat Szemere felesége kislányaival, a 10 éves Mimivel és az alig fél éves Gizellával, illetve dajkájával és Kánya Marival. 1858 nyarán is itt üdülnek, és az itteni intézetbe adják be a kis Szemere Máriát 1858. augusztus végén, elsősorban azért, hogy német nyelven (anyja anyanyelvén) tanuljon. A kreuznachi leánynevelő intézetet Julius Bernhardt Engelmann (1773–1844), a neves svájci pedagógus, Pestalozzi tanítványa alapította 1807-ben Frankfurtban.²² Az intézetet később Bad Kreuznachba helyezték át, ahol J. B. Engelmann fia, dr. Carl Engelmann (1807–1868), a gyógyhely fürdőorvosa 1832-től neves gyógyintézetet vezetett, bentlakással. A kreuznachi nevelőintézetet apja halála után leánya, Julia Engelmann vette át, aki még 70 évesen is irányította tanintézet működését az 1850-es években.²³ Szemere Máriának dr. Engelmann panziójában béreltek szobát, innen járt az intézetbe tanulni egészen 1861 nyaráig, 14 éves korában tér vissza Párizsba szüleivel és két kis testvéréhez, az 1857-ben született Gizellához és az 1859-ben született Attilához.

Két évvel németországi tanulmányai befejezése után Szemere Mária virágzó ifjú társasági hölgygé vált Párizsban, akiről a magyar sajtóban is megemlékeznek. A *Hölgyfutár*

¹⁹ 1859. Január. Házi körünkben változás történt. Kánya Mari, ki 1856-ik junius óta nálunk volt, mint nevelő s társalkodó, haza ment, szülőit meglátogatni. Alkalmasint nem fog többé visszatérni hozzánk. Minden esetre eltávozása űrt hagyott a házban, – mert ő jó magyar érzelmű leány is volt, s jó volt vele a hazáról beszélni. SZEMERE 1869, I. 125.

²⁰ [Kánya] Mari tanítani való, nevelni nem, kedély nincs benne, de sok érzélgés, minden szót neheztel, sir mindennap, ok és alkalom nélkül, bár 28 éves, egy valóságos gyermek, kár érte, mert alapos és sok ismeretekkel bír (1858). SZEMERE 1869, II. 110.

²¹ SZEMERE 1869, II. 12.

²² STERN 1990, 720.

²³ KOERNER 1909, 241.

párizsi levelezője 1863-ben szüleivel együtt őt is megemlíti, mint a párizsi farsangi szezon elegáns báljainak résztvevőjét:

Szemere Bertalan Párisban nejével és kellemdús leányával, Máriával együtt mind a Hotel de la Ville-ben, mind a Tuillériák termeiben, amott Paris városa, emitt a császár által a jelen farsangi idény alatt adott bálókra hivatalos lőn. Az előbbiekre b. Hausmann Szajna melletti főnök, az utóbbiakra a császárné főudvarmesternője, s a császár főkamarása, Bassano herceg és hercegnő által hivatott meg – mely rendkívüli kitüntetés kétségkívül Szemerénknek nagy tekintélyét tanúsítja a császári udvar előtt s magasb francia körökben. – Örvendetes volt hallanunk, hogy Szemere Mária kisasszony, a haza kebléről leszakasztva is, valódi magyar hölgyvé nevelt s fejlődött lelkes honleány, mind vonzó külseje s nemes magatartása, mind az öltözékében nyilvánult finom ízlés által; – az említett bálókban általános figyelmet s megkülönböztetést vont magára. (H.-K.)

Hölgyfutár 14/3. 1863. febr. 21. 182, 191.

4. Szemere Mária Budán és Pesten

A súlyos elmebaj tüneteit mutató Szemere Bertalant 1864. december 24-én vitték be az egyik párizsi elmeógyógyintézetbe, majd 1865. január 21-én hagyta el Párizst, hogy királyi engedéllyel visszatérhessen hazájába, egy Magyarországról érkezett orvos és a család egyik barátja kíséretében 1865. január 24-én ért haza. Előbb egy szállodában, majd Batizfalvy Samu Király utcai vízgyógyító magánintézetében helyezték el.²⁴ Felesége, Jurkovic Leopoldina gyermekeivel Párisban maradt, de férje távozása után 3 hónappal, 1865. március 21-én²⁵ Párisban meghalt, így gyermekei: a 12 éves Gizella, a 10 éves Attila Móric Huba és a 22 éves Mária 1869-ben teljesen árván maradtak.

Szemere Bertalant már mint özvegyet vitték át 1865. május 8-án²⁶ a pesti főkapitány hivatal utasítására a pesti Batizfalvy-intézetből Schwartz Ferenc (1818–1889) elmeorvos budai, Kékgolyó utcai magánzanatóriumába (épületei ma az Országos Onkológiai Intézet részei). Szemere Mária először másfél év múlva, 1866-ban érkezett Magyarországra, hogy apjával találkozzon, majd az elmeógyógyintézetben rendszeresen látogatta, erről a *Vasárnapi Ujság* is beszámolt:

A Schwartz-féle budai elmebeteg-gyógyintézetben jelenleg körülbelül 80 beteg van. Ezeknek mintegy felét az állam tartja, másik fele jobbmódú családokból való. Itt van Szemere Bertalan is. Mint az „1848” írja, egészen megtörött, nem tehet két lépést sem, egész napon át mozdulatlanul ül. Leánya természetesen sokszor meglátogatja, s vele órákon át elbeszél. Idegenek nem látogathatják. Az orvosok által hozzá

²⁴ ALBERT 2004.

²⁵ *Anyám, atyám eltávolítása által egészen összetört, néhány nap múlva betegágyára feküdt, s három hónapos szenvedés után, épen azon napon, melyen Atyám az idegen földet elhagyta, [1865.] Március 21-kén megszűnt élni!* Szemere Mária visszaemlékezése apjára 1870-ben. RÓNAY 1885–1888, IV. (1885) 307.

²⁶ Schwartz Ferenc „örülde igazgatónak” címzett hivatalos levél Szemere Bertalan átszállításáról. Pest, 1864. (helyesen: 1865.) május 8. SOM SOA 362. doboz. A Schwartz család iratai. Kórlapok, más orvosok kórlapjai. Kórlapok Balassa Jánostól. A kutatásban nyújtott segítségért dr. Kárpáti Attila Istvánnak és dr. Horánszky Nándornak tartozom köszönettel.

intézett kérdésekre akadozva, szótagonkint felel. A politikai eseményekről nincs semmi tudomása. (Vasárnapi Ujság 14/16. 1867. ápr. 21.)

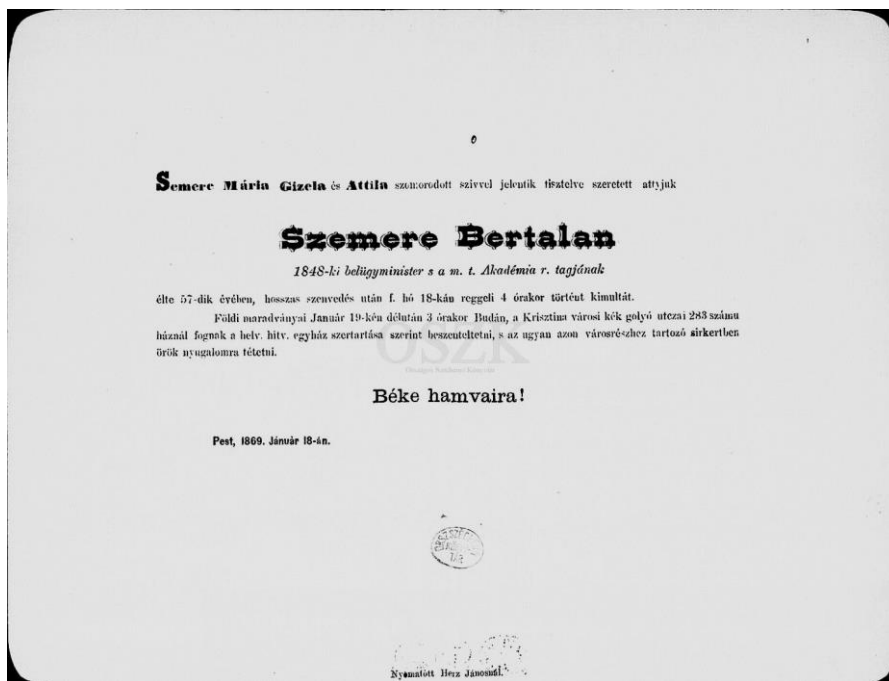

2. kép

*Barabás Miklós fotografiai műhelye:
Szemere Mária, 1870 k. Fénykép
(Magántulajdon)*

Szemere Bertalan 1869. január 18-án halt meg a szanatóriumban, temetése egy nappal később, 1869. január 19-én volt, ravatalát a Schwartzter-intézetben állították fel, és koporsóját onnan vitték a közeli Krisztinavárosi (Tabáni) temetőbe.²⁷ A '48-as belügyminiszter és az MTA tagja halála napján kelt gyászjelentését gyermekei adták ki:

²⁷ *Szemere Bertalan temetése jan. 19-én d. u. 3 órakor a legnagyobb egyszerűséggel ment végbe a Schwartzter-féle intézetből. A nagy halott koporsóját csak gyér közönség vette körül, köztük a notabilitások alig voltak képviselve; a ministerek közül csak Eötvös volt ott; továbbá Perczel Mór; az akadémia részéről Arany J. és Hunfalvy János; jelen volt Görgey Arthur is. Beszédet felette Török Pál mondott, – ecsetelvén az elhaltak viszontagságos életét s nem érdemlett sorsát, s*

3. kép

Szemere Bertalan parte-cédulája,
1869. OSZK KNYT Gyászjelentések
(Forrás: PANDeA.)

Ferenc József király, aki 1864 decemberében a család kérésére engedélyezte az elborult elméjű Szemerének, hogy hazatérjen, és magyarországi szanatóriumban kezeltesse magát, leányának, Szemere Máriának férjhez menetelig évi 6000 Ft kegydíjat engedélyezett 1868-ban.²⁸ Az uralkodó további elismerésben is részesítette Szemere Máriát, felvette ugyanis a brünni *Maria-Schul* hölgyalapítvány díszhölgyei közé,²⁹ és 1870 szeptemberében a pesti jogászgylési bálon Szemere Mária már a brünni alapítványi hölgyek kék szalagos jelvényével jelent meg.³⁰

ennek bevégeztével többek által kíserve, a végnyugalom helyére szállítottott. In: *Budapesti Közlöny* 3/16. 1869. jan. 21.

²⁸ *Budapesti Közlöny* 2/101. 1868. máj. 1.; *Nyír (Nyírvidék)* 2/19. 1868. máj. 9.

²⁹ *Budapesti Közlöny* 3/65. 1869. márc. 20.; *Fővárosi Lapok* 6/63. 1869. márc. 18.

³⁰ *A jogászgylési bál. [...] jelen [volt] b. Gablenz hadparancsnok is, ki azonban csak rövid ideig maradhatott, s üdvözölve a rendezőket s néhány szót váltva Szemere Mária kisasszonnyal (ki az alapítványi hölgyek kék vállszalagjával, igen érdekes jelenség volt), csakhamar eltávozék.* In: *Fővárosi Lapok* 7/213. 1870. szept. 28. 925.

4. kép

Borsos József fotográfus: Szemere Mária
a brünni alapítványi hölgyek vállszalagjával, Pest, 1877 k.
Fénykép. Magántulajdon

Szemere Mária 1869–1871 között a pesti társasági élet ismert személyisége lett, 1870. decemberében részt vett Liszt Ferenc pesti Belvárosi plébánián rendezett matinésorozatának egyik hangversenyén.³¹ Liszt Ferenc bejáratos volt Bécsben Szemere Mária nagyszülei, a Jurkovics házaspár szalonjába, ahol a háziasszonyt, a szép hangú műkedvelő szopránt, Jurkovicsné Comper Terézt is kísérte zongorán. Szemeréék és Liszt kapcsolata Párizsban is folytatódott, Jurkovics Leopoldina gyakran felkereste Párizsban élő barátnőjét, Liszt Ferenc anyját, Anna Langert, akit Attila fia keresztszüllőjének is felkért.³²

³¹ *Liszt Ferencz második matinéje vasárnap reggel volt. A plébánia három terme alig volt elég tágas a nagyszámú vendégek befogadására, kik a mestert vágyottak látni és hallani. [...] A hölgyek, köztük Pauliné, Kvassayné asszony, Szemere Mária k. a. [= kisasszony], b. Auguszné, Vadnayné asszony, s a többiek hálájokat fejezik ki a szerencseért, melyben őket részesíté, míg ebben mások már 20 év óta nem részesülnek.* In: *Nefejejs* 12/50. 1870. dec. 11. 596.

³² KÜRTHY 1911.

Szemere Mária Pesten feltűnt a képviselőházban is, egy évvel apja halála után a vendégeknek fenntartott karzaton jelent meg, gyászviseletben. Lónyay Menyhért miniszterelnök észrevette, hozzá sietett és bemutatatta neki az országgyűlési képviselőket.³³ Szemere Mária a miniszterelnök fényes estélyére is hivatalos volt 1870 márciusában.³⁴ Magyarországon második hazáját, Franciaországot is képviselte, 1871-ben a lyoni nők kérésére Pesten népszerűsítette a „sebzett s éhező franciák” javára kiadott sorsjátékot.³⁵ A Szemere-kötetek kiadásával egy időben Borsod vármegye és Miskolc is „rehabilitálta” nagy fiát, Szemere Bertalant, és 1871-ben hamvait a budai Tabáni (Krisztinavárosi) sírkertből Miskolcra vitték, ahol dízsírhelyen temették el újra.³⁶

5. A szerkesztő és tárcaíró

A Párizsból hazatérő Szemere Mária nemcsak látogatta az elmeógyintézetben ápolat apját, hanem halála után rögtön Szemere Bertalan írásos hagyatékának gondozásához látott, és Szemere halála évében megkezdte a hatkötetes Szemere-életmű kiadását.³⁷ Bár Szemere Mária neve szerkesztőként nem szerepel *Szemere Bertalan összegyűjtött munkáinak* kötetében, a szépirodalmi munkákat tartalmazó utolsó, VI. kötet végén bensőséges hangú *Utóhangot* írt apja gyűjteményes kiadásához,³⁸ amelyet a korabeli sajtóban külön is megdicsértek, mint egy tehetséges író művét:

[az] „Utóhang” Szemere Bertalan műveinek 6-dik kötetét fogja befejezni. Ezt Szemere Mária, az elhunyt kitűnő műveltségű lánya írta, mintegy kulcsot adva atyja életének és jellemének némely zártabb oldalához. Elmondja, [Szemere] mennyit dolgozott Párisban, s mennyire a haza volt legfőbb gondolata. Hogy neje és gyermekei vagyonát Párisban egy már gyanús életű férfinak bízta, aki aztán meg is szökött, Szemere k. a. [=kisasszony] onnan magyarázza, hogy benne túlnyomó volt az idealistikus irány, s túlságosan híven ez emberi természet magasztosságában: hitte azt is, hogy aki süllyedt is egyszer, önmaga erejéből ismét visszaszerezheti tisztult lényét. De midőn csalódott s ez ember megfosztá a vagyon nagy részétől: Szemeréből más ember lett, s egyedüli gondját az képezte, hogy visszaszerezze családjának azt, a mit elvesztettek. Dolgozott, fáradt s midőn mindennek eredménye nem lett: az ő erős lelke is megtört. A londoni kiállításon már roppant fejfájások gyötrék, stb. E közlemény nem csak azért érdekes, mert egy kitűnő férfi életrajzához ad fontos adatokat, hanem azért is, mert mélyelmű rajzánál, megható hangjánál és csaknem férfias stíljénél

³³ Szemere Bertalan leánya, Mária szerdán a képviselőház „hölgyek karzatán” volt jelen. Lónyay miniszter, ki észrevette, rögtön hozzá sietett és megmutatá neki a ház egyes tagjait. Szemere úrhölgy gyászba volt öltözve. In: *Magyarország és a Nagyvilág* 6/10. 1870. márc. 13.

³⁴ *Fővárosi Lapok* 7/57. 1870. márc. 19.

³⁵ Szemere Mária a lyoni nők fölkérték a sebzett s éhező franciák javára általuk rendezendő sorsjáték előmozdítására, jegyeket küldve neki, melyek 50 krajcárjával Kugler cukrászatában s a Medetz-féle dohánykereskedésben kaphatók. In: *Fővárosi Lapok* 8/28. 1871. febr. 4. 126.

³⁶ Szemere Mária, Szemere Bertalan volt 1848/diki magyar miniszter leánya levelet intézett Borsodmegye közönségéhez, melyben meleg szavakban köszönetét fejezi ki a megyének azon kegyeletért, melyet édes atyja emléke iránt azáltal tanúsítottak, hogy annak földi maradványait elszállították s elhelyezték szülőföldébe, hol örök álmát alhatni életének legforróbb óhajta volt. In: *A Hon* 9/121. 1871. máj. 26.

³⁷ SZEMERE 1869–1870.

³⁸ SZEMERE Mária: *Utóhang Szemere Bertalan műveihez (1870)*. In: SZEMERE 1870, 300–307.

fogva meggyőzhet mindenkit: hogy Szemere Máriának csak akarnia kellene, hogy kitűnő író nő legyen.

*

[a] „Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok” Szemere Bertalantól, e valódi ékes-szóló munkák: emlékezetek atyjára, nejeére, fivérére, Mária nővére... s a kötet végén az elhunyt lányának: Szemere Máriának kegyeletes utóhangja, melyben a kitűnő ember benső képéből sok szép vonást kapunk.

Fővárosi Lapok 7/212. és 280. sz. 1870. szept. 27. és dec. 17.

Az *Utóhang* nem szerkesztői utószó, hanem egy kivételes fiatal hölgy érzelmeitől sem mentes visszaemlékezése apjára, akit apaként is ugyanazok a jellemvonások definiálnak, mint politikusként. Szemere Mária az 1870-es évek elején a *Pester Lloyd*-ban német nyelvű tárcákat is megjelentetett, 1871-ben a női gyorsírókról írt,³⁹ 1873-ban a bonapartizmusról értekezett.⁴⁰ Szerkesztői munkáját is folytatni kívánta, apjának további leveleit, politikai dokumentumait is szándékában volt újabb kötetben kiadni, erre vonatkozóan kérvényezte, hogy a bécsi császári és királyi udvari levéltárban, illetve a hadügyminisztérium archívumában fellelhető, Szemerével kapcsolatos iratokat megkaphassa, de kérését Bécsben elutasították.

Szemere Bertalan elkobzott irományai. Szemere Bertalan leánya: Mária atyjának összes munkáit s azok közt ennek levelezéseit kiadni szándékozván, (a nála levők már megjelentek Ráth Mórnál), a magyar kormány közbenjárását kérte ki arra nézve, hogy atyjának az 1848–49-diki események folytán elkobzott irományainak visszaadatását kieszközölje. Bécsben az illető irattárakban, jelesül a cs. kir. udv. és államlevéltárban, sőt a hadügyminisztériumnál is történtek kutatások, anélkül azonban, hogy a kívánt eredményre vezettek volna. E levéltárakban csak oly felhívások és iratok találtak, melyek kizárólag hivatalos tartalmuknál fogva a folyamodó nőnek ki nem adhatók. Ez sajnos körülmény, mert a nevezett iratok közt voltak Szemerének 1848–49-iki állapotokra vonatkozó legérdekesebb levelezései, hírlapi glossák, naplótöredékek, s más fontos okmányok.

Melléklet a *Vasárnapi Ujság* 17/27-ik számához, 1870. júl 3.

Szemere Mária apja és általa a Szemere család tragédiájáról a Szemere-kötetek szerkesztése idején mesélt családjá régi barátjának, Rónay Jácintnak, illetve le is írta apjáról szóló szentimentális visszaemlékezését. Rónay Jácint (1814–1889) bencés tanár, természettudós, a szabadságharc udvari papja és halálra ítélt '48-as emigráns baráti viszonyt ápolt Szemerével

³⁹ SZEMERE Maria: Weibliche Stenographien. *Pester Lloyd* 18/8. 1871. jan. 22.

⁴⁰ *Szemere Bertalan leánya A „Pester Lloyd”-ba egy a bonapartismustól áradó levelet írt. Napoleon halálhírét – úgymond – Párisban nem vették közönyösen, miután a nép nagy része szerette a császárt, kinek két főerénye volt: jóság és szoliditás. Senkinek sem voltak jobb szándokai, minél fogva oly időkből, midőn az uralkodóknak melléknevet adtak, „Napoleon le Bien-intentionné” nevet kapott volna. A Napoleonismus – mondja tovább – azért vert mély gyökeret a népben, mert senki sem találta úgy el a tömeg óhaját. Thierst vén hiú embernek, a köztársaságot önkénynek nevezi a tisztelt hölgy.* In: *Nefejejs* 15/4. 1873. jan. 26. 47.

az emigrációban. 1851 őszén személyesen is találkoztak, amikor Szemere feleségével és kislányával, Szemere Máriával, illetve a pesti Balassa Emiliával Londonban járt a világiállítás megtekinteni. Rónay ekkor Londonban élt, 1866-ban tért haza Magyarországra, így Szemere halálakor már újra hazájában élt. Mivel 1851-ben Londonban személyesen is találkozott a kislány Máriával, Szemere halála után is jó viszonyt ápoltak Pesten, amikor Szemere Mária hazatért Párizsból apja hagyatékát gondozni, így Rónay Jácintnak írta le apjára vonatkozó emlékeit, az írást Rónay az 1885 és 1888 között nyolc kötetben kiadott naplójegyzetei IV. kötetében közölte,⁴¹ vagyis majdnem tíz évvel azután, hogy Szemere Mária megfogalmazta emlékeit. Rónay Jácint az alábbi bevezetéssel közölte a visszaemlékezést, amelyben Szemere Máriát apja nagyságához méltó tehetséges, művelt fiatal nőként mutatja be:

Szemere Bertalan [1869.] Januarius 18-kán meghalt azon sírban, melynek zordon falai közt, már szomorú négy éven át haldoklott! – Halála után leánya, Szemere Mária, atyja emlékiratai kiadásával foglalkozott, s igen szívélyes sorokban felkért, ha nem volnának-e közölhető leveleim atyjától? Kiszedtem a gondosan őrzött csomagból néhányat, s el vittem személyesen, látni óhajtván azon hajadont, kivel, mint gyermekkel, oly sokszor találkozáim Londonban, s kinek annyi örömet szereztem a londoni állatkertben és Múzeumban,⁴² hova az élénk és vidor kedélyű gyermeket, atyja vagy anyja társaságában, el-elkísértem. Szemere Mária meglepett, s már a társalgás első percein meggyőződtem: hogy apja hatalmas szellemét öröklé, de arról is, mennyire szüksége volna e ritka tehetségű és kitűnő képzettségű hölgynek a szülők vezetésére, örökösére. – Beszélt, irt francia, angol, német és magyar nyelven. Nevelése francia volt, a magyar íráshoz csak újabb időben fogott, s minő szép haladást tőn. Az apai emlékiratok rendezése egész valóját elfoglalá, csak ennek élt, szabad pillanatai alig valának; s még is talált időt arra, hogy egykori szíves szolgálatomat a következő irattal elismerje. Az eredetit híven őrzöm, a másolatot híven adom. (Rónay Jácint)⁴³

Pesti tartózkodása alatt fivérei gyámja, Balassa István ügyvéd mellett a Barkassy családdal is tartotta a kapcsolatot Szemere Mária, apja legjobb barátjának lányával, Barkassy Hermine-nel (1846–1920), Tormay Cecile írónő anyjával közös fénykép is készült róluk:

⁴¹ RÓNAY 1885–1888, IV. 298–308.

⁴² Az 1851. évi londoni világiállítás alatt Szemere nem említi naplójában, hogy amikor 1852. szeptember 28. és október 10. között feleségével és kislányával, Mimivel, illetve felesége pesti barátnőjével, Balassa Emiliával Londonban időztek a világiállítás miatt, találkozott volna Rónayval: 1851. *September 28 án délután értünk Londonba. Mayerhez mentünk. Még csak ezután kerestünk szállást, messze a Regentpark körül. 4 szobát kivettünk 30 shillingért, hetenkint. October. 1–10-ig voltunk Londonban. Kellemetlen napok voltak ezek. Nem azért, mivel folyvást esett az eső, hanem mivel Dinám alig látta kétszer a roppant Exhibitiót, a tavalyi fejfájdalom előkapta, és kénytelen volt fekdüni és szenvedni folyvást. Mit sem látott, mit sem élvezett, sőt még szenvednie kellett. S miatta mi sem járhatánk ki, talán 2–3-szor mentem ki Emiliával, hogy mégis elmondhassa, miképpen járt London utcáin. SZEMERE 1869, I. 135–136. Rónay viszont egy későbbi levelében utal rá, hogy 1851-ben a kis Mimit és Balassa Emiliát is elvitte a British Museumba: Ön, miként Mayertől hallám, egészséges, kedves neje javulásnak örvend, mindkettő kellemesen hatott reám. Hát a kisasszonyok? Nem feledék még a B[ritish] Museum 67 sárgafekete madarait? Üdvözlöm őket, s szívemből mindnyájoknak a legjobbat kívánom. Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz. London, 1852. szept. 11. HERNÁDY 2015, 637.*

⁴³ RÓNAY 1885–1888, IV. 297.

5. kép

*Barabás Miklós fényképészeti műterme: Szemere Mária és Barkassy Hermine.
Fénykép, 1869 k. Magántulajdon
(Forrás: www.flickr.com.)*

6. Mrs. John Freeman

A Szemere-kötetek kiadása után Szemere Mária elhagyta Magyarországot, és íróői ambícióival is felhagyott, úgy tűnik, fontosabb volt neki saját család alapítása, miközben kiskorú testvérei, Balassa Imre gyámsága alatt Magyarországra kerültek. Szemere Mária egyébként 1871 májusában nem Párizsban, hanem Rómában lakott, itt látta vendégül barátnőjét, Olga Janina „kozák grófnőt”, Liszt Ferenc zongoraművész tanítványát.⁴⁴ Szemere Mária ezután

⁴⁴ *Mme. Janina seit mehr als vierzehn Tagen in Rom bei ihrer Freundin Szeméré wohnt.* Liszt Ferenc levele Sayn-Wittgenstein hercegnőhöz, 1871. máj. 10. HELM 1972, 119.

sem szakította meg hazájával a kapcsolatot, 1877-ben Magyarországon is bemutatta férjét, az angol származású kelet-indiai ültetvényest, John Freemant, akit Egyiptomban ismert meg, ahová egészségét helyreállítandó utazott, leendő férje pedig, mint üzletember és gazdasági szakember, a gyapottermelés szakértőjeként az egyiptomi alkirály vendége volt.⁴⁵ A Freeman házaspár 1883-ban a hampshire-i Farnborough-ban élt, a *Forest Lodge* nevű udvarházat bérelték, közel lakott hozzájuk a *Farnborough Hill* nevű kastélyban Eugénia özvegy császárné, a néhai III. Napóleon császár felesége.⁴⁶

FARNBOROUGH HILL HOUSE, HANTS, THE NEW RESIDENCE OF THE EMPRESS EUGÉNIE.—SEE NEXT PAGE.

6. kép

Farnborough Hill House, Hampshire, Eugénia francia császárné új rezidenciája. Rézmetszet. The Illustrated London News, 16 April 1881 alapján.

⁴⁵ Szemere Bertalan leánya: Mária nem rég külföldről haza érkezett, borsodi rokonainak meglátogatása s férjének bemutatása végett. Férje: Freeman, angol származású keletindiai telepítvényes, ki a múlt évben Kairóban tartózkodott, meghíva az egyiptomi alkirály által, a gyapot-termelés célszerű berendezése végett. Orvosi tanács következtében Szemere Mária úrhölgy is ott tartózkodott s megismervén egymást, csakhamar összekeltek. Most Kelet-Indiába utaznak s csak a párisi világtárlat alkalmával fogják megint meglátogatni Európát. In: *Fővárosi Lapok* 14/39. 1877. febr. 18. 198.

⁴⁶ A gyászos kastély. Farnborough-Hallról, Eugénia volt-császárné kastélyáról borús képet rajzol egy látogató. A kastély igen szép, de komor épület s minden a gyászra emlékeztet benne. [...] A volt császárné legközelebbi szomszédja egy magyar hölgy: Szemere Mária, Freeman angol birtokos neje, kinek kastélyából, Forest-Lodgeból egészen beláthatni Farnborough-Hallba. In: *Fővárosi Lapok* 20/140. 1883. jún. 17. 909–910.

Az 1860-as években épült *Forest Lodge* az 1870/80-as években megjelent hirdetések szerint tekintélyes udvarház volt 14/18 acre (6–7 hektár) területen 11 hálószobával és 3 szalonnal, 10 lovat befogadó istállóval, fenyőekkel, üvegházzal, virágoskerttel, kertészlakkal, illetve konyha- és gyümölcsöskertet, disznóólakat, lófuttatót, pincészetet magában foglaló gazdasággal.⁴⁷ Nem tudjuk, Freemanék mikor költöztek be, tény, hogy gazdálkodtak is (az épületet 1938-ban lebontották, ábrázolása nem ismeretes). 1884 januárjában a Wight-szigeti baromfi- és galambbemutatón az ősi angol dorking tyúkokkal voltak jelen,⁴⁸ az oxfordshire-i Bicester Mező- és Kertgazdasági Társaságának bemutatójára Mrs. és Mr. Freeman az ún. Brahma teheneit vitte el,⁴⁹ ezt a fajtát az indiai zebukból tenyésztették ki. 1885-ben a winchesteri krizantém bemutatón (*Winchester Chrysanthemum Show*) szőlővel és körtével szerepeltek (kertészük neve: L. Jennings).⁵⁰ John Freeman a Brit Tejtermelő Gazdák Szövetségébe (*British Dairy Farmers Ass.*) is belépett 1884-ben.⁵¹ *Forest Lodge*-ban meleg- illetve üvegház is volt, amikor Eugénia császárné 1884 augusztusában átengedte rezidenciáját, a Farnborough Hillt a helyi Kertművelők Társasága által rendezett bemutatóra, sőt egy ezüst serleget is felajánlott a legjobbnak, John Freeman a legesélyesebbként jelent meg a gazdák közötti versenyen.⁵² Farnboroughban, úgy tűnik, az ültetvényes John Freeman és Párizsban nevelkedett magyar felesége, Szemere Mária hosszabb időre rendezkedett be. *Forest Lodge* úrnője 1884-ben egy londoni lapban olyan „erős és tiszta” konyhalányt keres, akinek a ház körül is lesznek teendői. Szemere Mária előnyben részesítette a külföldieket, főként a svájci lányokat.⁵³

A Freeman házaspár további sorsa még kutatásra vár, nem tudjuk, mikor hagyták el Farnborough-t, és hol folytatták életüket. Bizonyos azonban, hogy volt egy fiuk, hiszen unokájuk, Freeman Lujza Mária (szül. Temesvár, 1914. nov. 1.) 1944-ben Temesváron

⁴⁷ *FARNBOROUGH, HANTS... Messrs. Baker and Sons will sell... very desirable FREEHOLD: The Substantially Built FAMILY RESIDENCE, KNOWN AS FOREST LODGE. Recently occupied by Sir Garnet Wolseley, delightfully placed on the West side of the high road from Farnborough to Aldershot, a mile from Farnborough Station and North Camp, and three from Aldershot. It contains eleven spacious bed and dressing rooms and tree reception room, with stabling for ten horses, gardener's cottage, cowsheds, piggeries, etc, well arranged grounds and vegetable gardens, vinery, and hot-houses, paddock and fir woods, the whole containing about 18 acres, and for sale with possession. In: Hampshire Telegraph and Naval Chronicle, 13 April 1878; – Forest Lodge, Farnborough Hants. [...] a FREEHOLD ESTATE, situate on the high road from Farnborough to Aldershot, half mile from the railway station... comprising a modern family mansion of good elevation, with plate glass windows to the principal rooms, known as Forest Lodge, with excellent reception-room, billiard-room, numerous bed-rooms, and good domestic accommodation; modern stabling, entrance lodge; the pleasure-grounds are well planted with fine-grown trees and shrubs, large walled kitchen and fruit gardens, ranges of vineries, orchid houses and greenhouses recently erected at great cost, well planted and in full bearing: paddock; in all upwards of 14 acres. In: The Standard, 8 July; 8 October, 1887.*

⁴⁸ *Isle of Wight Observer*, 12 January, 1884.

⁴⁹ *Jackson's Oxford Journal*, 6 September, 1884.

⁵⁰ *The Hampshire Advertiser*, 21 November, 1885.

⁵¹ *The Derby Mercury*, 10 September, 1884.

⁵² *The Empress Eugénie permitted the local Horticultural Society to hold their annual show yesterday at Farnborough Hill, and threw open the private grounds of her residence to the visitors. The Empress also offered a silver cup for the best collection of stove and green house plants, the successful competitor being Mr. Freeman of Farnborough. In: The Standard, 21 August, 1884.*

⁵³ *Scullarymaid required: strong, clean girl; to assist also in house; foreigners preferred, if possible Swiss- Write Mrs Freeman, Farnborough, Hants. In: The Morning Post, 12 May, 1884.*

férjhez ment a Porcia hercegi család grófi ágából származó Porcia Ferdinánd Ottóhoz (1915–1982), aki Aradról Rhodésiában került.⁵⁴ Fiuk, az 1954-ben született Porcia Sebestyén neve 1992-ben a magyar sajtóban is feltűnt.⁵⁵

*

Szemere Mária, aki apja írásainak szerkesztőjeként, tárcaíróként ígéretes pályán indult, végül nem lett író, az lett viszont Párizsban született húga, Szemere Gizella, (1857–1917), 1880-tól Kürthy Emil (1848–1920) hírlapíró, szerkesztő felesége. Szemere Gizella több angol és francia regényt fordított, és ő szerkesztette az 1895-ben *Háztartás: a magyar háziasszonyok közlönye* címen megjelent első magyar háztartási szaklapot. Kérdés, hogy külföldön maradt nővére forgatta-e húga lapszámaint.

7. kép
Strelisky Lipót műterme (Budapest):
Kürthy Emilné Szemere Gizella, fénykép, 1908
(Magántulajdon)

⁵⁴ A Porcia családról bővebben: MEZŐHEGYI 2019.

⁵⁵ KÜRTHY 1992.

Bibliográfia

ALBERT 2004

ALBERT Gábor: Szemere Bertalan hazatérései. *Kortárs* 48/11. 2004.*Budapesti Árvízkönyv* I–V. 1839–1841.*Budapesti Árvízkönyv* I–V. Szerk. B. EÖTVÖS József. Pest, Heckenast Gusztáv–Magyar Királyi Egyetem, 1839–1841.

GYULAI 2018

GYULAI Éva: Egy bécsi kisasszony mint politikusfeleség: Szemere Bertalanné Jurkovichs Leopoldina. *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica* 22/1. 2018, 52–98.

GYULAI 2018–2019

GYULAI Éva: Szemere Bertalan és leánya, Szemere Mária családtagjaikról szóló írásai. *Történelem és Muzeológia – Miskolci Internetes Folyóirat* 5/1–2. 2018–2019, 1–28.

HELM 1972

Ewerett HELM: *Franz Liszt: mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt, 1972. (Rowohlts Monographien, 185.)

HERNÁDY 2015

HERNÁDY Zsolt: „... küzdve a hontalanság fájdalmaival...” Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz. *Századok* 149/3. 2015, 625–660.

KISS 1908

Dr. KISS Ernő: Szemere mint író. *Erdélyi Múzeum* 3 (25)/2. 1908, 85–100.

KISS 1912

KISS Ernő: *Szemere Bertalan*. Kolozsvár, Stief J. és társa, 1912.

KOERNER 1909

Memoirs of Gustave Koerner, 1809–1896: Life-sketches Written at the Suggestion of His Children. Ed. by Thomas J. MCCORMACK. Cedar Rapids, Iowa, The Torch Press, 1909.

KÜRTHY 1992

KÜRTHY Katalin: Tiltakozó ükunokák. *Kurír*, 1992. május 22.

MÉSZÖLY 1941

Szemere Bertalan szerelmes levelei. Szerk. MÉSZÖLY Gedeon. *Nép és Nyelv* 1. 1941, 266–277.

MEZŐHEGYI 2019

MEZŐHEGYI Gergő: Porcia Leopoldina városlődi sírja örökösen védett. Hercegek, grófok és leszármazottak – Egy érdekes család Veszprém megye múltjából. *VEOL – Veszprém megyei hírportál*. Internet: www.veol.hu (Letöltés: 2019. 01. 22.)

RÓNAY 1885–1888

RÓNAY Jácint: *Napló-töredék: hetven év reményei és csalódásai: nyomtatott kéziratul tíz példányban*. I–VIII. Pozsony, Stampfel, Eder és társai, 1885–1888.

STERN 1990

Daniel STERN: *Mémoires, souvenirs et journaux de la comtesse d'Agoult (Daniel Stern)*. Présentation et notes de Charles F. DUPÊCHEZ. Paris, Mercure de France, 1990.

SZEMERE 1840

SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. I–II. Pest, Magyar Királyi Egyetem, 1840. (2. bővített kiadása: Pest, Geibel Károly, 1845.)

SZEMERE 1869

SZEMERE Bertalan: *Naplóm száműzetésében*. I–II. Budapest, Ráth Mór, 1869. (Szemere Bertalan összegyűjtött munkái, 1–2.)

SZEMERE 1870

SZEMERE Bertalan: *Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok (A forradalom előtt és után)*. Budapest, Ráth Mór, 1870. (Szemere Bertalan összegyűjtött munkái, 6.)

SZEMERE 1869–1870

SZEMERE Bertalan *összegyűjtött munkái*. I–II. (Naplóm a száműzetésben); III–IV. (Utazás Keleten a világosi napok után); V. (Levelek 1849–1862); VI. (Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok.) Pest, Ráth Mór, 1869–1870.

KÖTŐMÓD A MAGYARBAN ÉS NÉMELY INDOEURÓPAI NYELVBEN

H. VARGA MÁRTA

1. Bevezetés

A magyarban a kötőmódnak az igemódok hagyományos, morfológiai kereteken belüli értelmezése nemigen lehetséges, hiszen a kötőmódnak nincsen önálló jele, amely megkülönböztetné a többi módjeltől (a kijelentő mód \emptyset , a feltételes mód *-nA/-nÁ* és a felszólító mód *-j* jelétől). Formailag nem tud elkülönülni az imperatívustól, morfológiailag kénytelen a felszólító mód *-j* jelével megjelenni az igealakon, grammatikai kitevője tehát homonim a felszólító mód jelével. Amennyiben nem ragaszkodunk a *modus* kategóriájának klasszikus, morfológiai alapú megközelítéséhez, akkor a magyar igeragozási sorból hiányzó kötőmódot célszerűnek tűnik más szinten, a morfológiainál tágabban értelmezhető, más módokat (kijelentő, feltételes) is magában foglaló szintaktikai kategória részeként definiálni. Kívánatosnak tűnik tehát az igemód és a mondatmód elkülönítése egymástól. Mivel a kötőmód fogalmának és használati szabályainak ismerete számos indoeurópai nyelv tanítása/tanulása során is előkerül, és a magyarnak mint idegen nyelvnek (MID) az oktatásában sem nélkülözhető, ezért a nyelvészeti kutatások eredményeire támaszkodva kívánom a kötőmód használatának kérdéseit tisztázni. Mindenekelőtt ismerkedjünk meg néhány indoeurópai nyelv (a latin, az olasz, a német és az angol) kötőmódnak nevezett móduszával.

2. Kötőmód az indoeurópai nyelvekben

Az indoeurópai nyelvekben a kötőmód az igemódok egyike. Létezéséről elsősorban a latin és az újlatin nyelvekben, valamint a németben van általában tudomásunk, ezekben a nyelvekben ugyanis a kötőmód mind formailag, mind a használatban elkülönül a többi módtól. Az indoeurópai nyelvek kötőmódhasználatában általában három fő szempontot szokás hangsúlyozni:

(1) Általában összetett mondatokban, az alárendelt (beágyazott) tagmondatban fordulnak elő. A nemzetközi terminusok a latin *coniunctivus* ('kötő, összekapcsoló') vagy *subiunctivus* ('alávető, összefüggő') fordításaként honosodtak meg az indoeurópai nyelvekben: egyik részük az előbbi, másik részük az utóbbi elnevezést vette át (pl. ol. *coniuntivo*, n. *Konjunktiv* // sp. *subjuntivo*, fr. *subjonctif*, ang. *subjunctive*). Mindkét terminus azt nyomatékosítja, hogy a kötőmódú igealak általában az alárendelői összetett mondatok főmondatának van alárendelve, ahhoz kötődik.

(2) A kötőmódot tartalmazó alárendelt mondatban leírt esemény szorosan kapcsolódik a főmondathoz. Ennek prototipikus jelentése a beszélőnek a mondat propozicionális tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozható kapcsolatba (pl. függő beszéd). Kötőmódot találunk akkor is, ha a beszélő a beágyazott mondatban leírt eseményhez vagy tényálláshoz való személyes viszonyát (érzelmeit, értékítéletét, vágyát, kételyét vagy akaratát) fogalmazza meg, valamint a lehetőséget, szükségességet, fontosságot stb. kifejező főmondati predikátumok után is. Ilyenkor tehát szemantikai motiváció áll a módválasztás mögött.

(3) A kötőmód teljes (hatszemélyű) paradigmával rendelkezik (minden számban és személyben létezik), szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív): mivel az esetek többségében a beszélő interakcióban utasítja/próbálja rávenni partnerét valamely cselekvés elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen második személyek lehetnek (*te, ön/maga, ti, önök/maguk*), esetleg még a többes szám első személy is (*mi*), ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak.

Ismerkedjünk meg a vizsgált indoeurópai nyelvek kötőmód-használatának szabályaival.

2.1. Kötőmód (*coniunctivus*) a latinban¹

A *coniunctivus* a latinban rendkívül sokféle használati értékkel rendelkezik, és az egyes funkciók szétválasztása meglehetősen nehéz feladat. A latin kötőmód használatában két jellegzetes funkció kirajzolódása figyelhető meg: (1) a fő- és (2) a mellékmondati kötőmódhasználat.

2.1.1. Főmondati (önálló) használatban az indicativus által jelölt ténylegessel, bizonyossal, valóságossal szemben a kötőmódú igealakok – a feltevés, elképzelés igemódjaként – a csupán gondolatban létezőt fejezi ki. Magyarra kijelentő, felszólító vagy feltételes móddal fordítjuk:

- Az óhaj, a kívánság *coniunctivusa* (*coniunctivus optativus*), pl.
Utinam amicus convalescat! 'Bárcsak meggyógyulna a barátom!' (teljesíthető kívánságot fejez ki),
Utinam parentes mei viverent! 'Bárcsak élnének a szüleim!' (teljesíthetetlen kívánságot fejez ki).
- A felszólítás, buzdítás, ösztönzés *coniunctivusa* (*coniunctivus hortativus*)
Festinemus! 'Siessünk!',
Mortem ne timeamus! 'Ne féljünk a holtaktól!'.
- A megengedés *coniunctivusa* (*coniunctivus concessivus*)
Haec verba sint acerba sane, falsa non sunt 'Bár keserűek e szavak, de nem hazugok',
Fremant omnes, ego dicam, quod sentio 'Hadd zúgjon mindenki, én megmondom, amit érzek'.
- A lehetőség *coniunctivusa* (*coniunctivus potentialis*)
Quis dubitet, quin in virtute divitiae sint? 'Ki kételkedhetne abban, hogy az erényben gatlagság van?'.
- A kétkedés *coniunctivusa* (*coniunctivus dubitativus*)
Quid faciam? 'Mit tegyek?',
Quid facerem? 'Mit tehettem volna?',
Utrum superbiam eius commemorem, an crudelitatem? 'Vajon dölyfösségét említsem-e meg vagy kegyetlenségét?'.
- Az irreális (meg nem valósult, illetve meg nem valósítható) feltétel *coniunctivusa* (*coniunctivus conditionalis*)
Sine spē vita tristis esset 'Remény nélkül szomorú lenne az élet'.

¹ NAGY-KOVÁTS-NÉMETH 1990, 150–153, 175–177.

Irem 'Mennék (de nem mehetek)',
Issem 'Mentem volna (de nem mehettem)'.

2.1.2. Mellékmondatban (viszonyított használatban) a latinban gyakran pusztán annak a jelölésére szolgál, hogy a mellékmondat cselekvése a főmondat cselekvésétől függ. Míg a főmondat állítmánya az önálló igehasználát szabályait követi, a mellékmondat a viszonyított igehasználát szabályait (kijelentő módban és kötőmódban is). Az alárendelő összetett mondatok mindig jelzik a fő- és a mellékmondat cselekvéseinek egymáshoz való viszonyát. E viszonyban mindig a mellékmondat cselekvése igazodik a főmondatéhoz. A latin nyelv-tanban a konjunktívuszos mellékmondatok igehasználátát külön (bonyolult) szabályrend-szer, az ún. *consecutio temporum* foglalja össze. A latin és az újlatin nyelvekben a *consecutio temporum*nak megfelelően a kötőmódnak nemcsak jelen, hanem múlt idejű formái is léteznek.

A kijelentő módtól való általános ódzkodás a latinban a konjunktívuszi forma széles kö-rű elterjedését eredményezte, idővel szinte minden mellékmondati állítmány automatikusan kötőmódba került. Ez a jelenség a magyarázata a „függő beszéd” módhasználati gyakorla-tának is az indoeurópai nyelvekben: ilyen esetben is kötőmódot alkalmaznak az újlatin nyelvek (francia, olasz, spanyol, román) és a német is.

2.2. Kötőmód (*congiuntivo*) az olaszban²

2.2.1. A kötőmód a mai olasz nyelvben főleg mellékmondatokban fordul elő, a főmondat állítmányának idejétől, módjától, illetve a tagmondatokban kifejezett cselekvések elő- vagy egyidejűségétől függően négyféle igeidőben (*presente*, *imperfetto*, *passato* és *trapassato*). A *congiuntivo* mellékmondati használatban általában a következő főmondati igék után áll:

- akarást, kívánságot, reménykedést, engedélyt, tiltást kifejező igék után, pl. *Voglio che lui mi dia una riposta* 'Szeretném, ha válaszolna nekem',
- véleményt, gondolati folyamatot kifejező igék után, pl. *Penso che l'Italia debba restare unita* 'Úgy gondolom, hogy Olaszországnak egységesnek kellene maradnia',
- szubjektív érzelmet kifejező főmondat után, pl. *Sono contenta / felice che tu mi venga* 'Örülök, hogy meglátogatsz',
- kétkedés, bizonytalanság megfogalmazása esetén, pl. *Dubito che dica la verità* 'Kétlem, hogy igazat mond',
- korlátozó jelentésű, szűkítő értelemben használt szavak (pl. *il primo* 'az első', *l'ultimo* 'az utolsó', *l'unico* 'az egyedüli', *il solo* 'az egyetlen') után, pl. *Siamo gli unici che vadano d'accordo* 'Mi vagyunk egyedül, akik megértik egymást',
- személytelen szerkezetek után, pl. *Può darsi che abbia ragione* 'Lehet, hogy nekem van igazam'.

2.2.2. A kötőmód önálló, főmondati használata a következő esetekben fordul elő (elsősor-ban a választékos, udvarias nyelvhasználatban):

- a felszólítás és a parancs különféle árnyalatainak a kifejezésére használják egyes és többes szám harmadik, illetve többes szám első személyben, pótlandó a felszólító mód (*imperativo*) hiányzó alakjait (az olasz felszólító módnak csak egyes és többes számú második személye van), pl. *venga* 'jöjjön!', *vengano* 'jöjjenek!', *andiamo* 'gyerünk!'

² HERCZEG 1991, 309–321.

- óhaj, kívánság kifejezésére, pl. *Alberto sia il mio testimonio del matrimonio* 'Albert legyen a házassági tanúm',
- kétely kifejezésére, pl. *Che abbia ragione lei?* 'Hogy neki lenne igaza?',
- a mértani adatközlés is többnyire kötőmódú formában szerepel, pl. *sia data la retta AB* 'adva van AB egyenes'.

2.3. Kötőmód a németben³

A német kötőmód meglehetősen sajátos igemód. Két igeidejét (a *Konjunktiv Präteritumot* és a *Konjunktiv Plusquamperfektet*) összefoglaló néven **Konjunktiv II**-nek nevezzük: ez a magyar feltételes mód megfelelője, míg a *Konjunktiv* többi igeidejét (*Präsens*, *Perfekt*, *Futur I és II*) összefoglaló néven **Konjunktiv I**-nek nevezzük. Ez utóbbi csoportba tartozó formák vehetők egybe a magyar kötőmód használatával, tudniillik ezek sem tényt közölnek, hanem még be nem következett, ún. *irrealis* esemény kifejezésére szolgálnak az összetett mondatok mellékmondataiban.

2.3.1. A kötőmód jelen ideje (*Konjunktiv Präsens*) két esetben használatos:

(a) Főmondatban a felszólító mód kifejezésére E/3-ben és T/3-ben: *Es lebe Deutschland!* 'Éljen Németország!', *Gehen Sie nach Hause, bitte!* 'Menjen haza, kérem!'

(b) Mellékmondatban, függő beszédben (amikor nem vagyunk meggyőződve a mellékmondatban kifejezett cselekvés igazságtartalmáról), nem kötelező érvénnyel, pl. *Peter sagte, dass er sich nicht gut fühle* (kötőmód) ~ *Peter sagte, dass er sich nicht gut fühlte* (kijelentő mód). A kötőmód leginkább olyan mellékmondatokban használatos, melyeket az *Azt mondta, hogy...* (*Er sagte, dass...*), *Azt nyilatkozta, hogy...* (*Er hat erklärt, dass...*), *Beszámolt arról, hogy...* (*Er hat davon berichtet, dass...*) stb. kezdetű főmondat vezet be. Ezek a főmondati predikátumok állítólagosságot fogalmazznak meg: igazságtartalmuk bizonytalanságát ilyen esetekben a módhasználati gyakorlat, a mellékmondat kötőmódú igealakja hivatott nyomatékosítani.

2.3.2. A kötőmód *Perfekt*-je előidejűséget fejez ki a főmondat cselekvéséhez képest. A főmondatban álló ige állhat jelen időben vagy múlt időben is, mindegyik után használható mellékmondatban a *Konjunktiv Perfekt* előidejűség kifejezésére (szemben néhány más indoeurópai nyelvvel, amelyekben az igeidők egyeztetésének szigorú szabályai vannak), pl. *Sie sagt, dass Karl alles gestohlen habe* 'Azt mondja, Karl mindent ellopott' ~ *Sie sagte, dass Karl alles gestohlen habe* 'Azt mondta, Karl mindent ellopott'.

2.3.3. A kötőmód *Futur I* igeidejét is függő beszédben használhatjuk, mégpedig utóidejűség kifejezésére, elsősorban jövőre vonatkozó hiteltelen kijelentések esetén, pl. *Das faule Kind hat versprochen, es werde sofort lernen* 'A lusta gyerek megígérte, azonnal tanulni fog'.

2.3.4. A kötőmód *Futur II* igeideje utóidejűséget fejez ki, és abban az esetben használatos függő beszédben, ha valakinek a jövőre vonatkozó állítása felől nem vagyunk teljesen megbizonyosodva, pl. *Der Ingenieur erklärte, er werde die Arbeit übermorgen beendet haben* 'A mérnök kijelentette, hogy holnapután befejezi a munkát'.

³ A német kötőmódról írt fejezet átnézéséért Katkó Lajosné tanáromnak tartozom köszönettel.

2.4. Kötőmód az angolban

Annak ellenére, hogy a mai angolban a kötőmód már nemigen használatos produktív módon, mégiscsak érdemes néhány szót szólni róla. Az igealakok szintjén (igemódként) alig van értelme kijelentő és kötőmódról beszélni, mert a kötőmód ma már leginkább csak néhány szerkezetben vagy idiomatikus kifejezésben fedezhető fel, pl. *If I were you, I would not ...* 'Ha neked lennék, ...', *I wish I were you* 'Szeretnék a helyedben lenni', *it is (high) time / I would rather / I wish / if only*, és az esetek túlnyomó többségében felcserélhető más igealakokkal. Az angolban (elvben) kétféle: jelen és múlt idejű kötőmódú formák különböztethetők meg.

2.4.1. Az ige jelen idejű kötőmódja egybeesik az igék egyszerű jelen idejű alakjával, azzal a különbséggel, hogy kötőmódban E/3-ben nincs igei személyrag [-(*e*)s] rag: vö. pl. *He goes there quite often* 'elég gyakran megy oda': (kijelentő mód) ~ *I insist that he go there* 'Ragaszkodom hozzá, hogy ő odamenjen' (kötőmód), *He thinks the matter over again* 'végiggondolja az ügyet' (kijelentő mód) ~ *I suggested that he think the matter over again* 'Javaoltam, hogy gondolja végig az ügyet' (kötőmód).

Az egyetlen kivétel a *to be* 'van' ige, amelynek kötőmódja minden személyben *be* marad, szemben a kijelentő módú formákkal, amelyek (az angol igék közül szinte egyedülként) nagyobb alaktani változásokat mutatnak: vö. pl. *They are always punctual*. 'Ök mindig pontosak' (kijelentő mód) ~ *It's necessary that they be punctual* 'Szükséges, hogy pontosak legyenek' (kötőmód).

2.4.2. A múlt idejű kötőmódú igealak megegyezik az ige befejezett múlt idejű alakjával, pl. *I wish I had gone to Rome last Summer* 'Szerettem volna az elmúlt nyáron Rómába utazni', a létige pedig minden személyben *were*, pl. *I would break up with him, if he were my boyfriend* 'Szakítanék vele, ha ő lenne a barátom'. A *were* a szabály szerinti forma, ám a mai angolban (informális stílusban) egyre inkább terjedőben van a *was* is (kivétel az *if I were you*, amely nem képzelhető el *was* formában).

2.4.3. A kötőmód főmondati használata meglehetősen ritka az angolban, főként rögzült szerkezetekben, kifejezésekben fordul elő. Használata általában 3. személyű, kívánságot, óhajt fejez ki, pl. *The force be with you!* 'Az erő legyen veled', *So be it!* 'Úgy legyen!', *God be with you!* 'Isten legyen veled!', *God save the Queen* 'Isten óvja a királynőt!', *God bless you!* 'Isten áldjon!', *Long live!* 'Éljen soká!', *May Allah grow your beard long* 'Allah növesse hosszúra a szakálladat!'

Mint a fenti összefoglalásokból látható, a konjunktívusz használati szabályai nem egységesek az indoeurópai nyelvekben. Még a kötőmódot ismerő nyelvek között is markáns eltérések figyelhetők meg például abban a tekintetben, hogy mely főmondatbeli keretkifejezések, kulcsszók hívnak elő kötőmódot a mellékmondatokban. Míg például a franciában a *gondol* ige kijelentő módot kér a beágyazott tagmondatban: *Paul pense que Pierre vient* (kijelentő módú igealak)/**viene* (kötőmódú igealak) 'Paul azt gondolja, hogy Pierre jön', ugyanezen főmondati régens az olasz nyelvben kötőmódot kér maga után: *Paolo pensa che Pietro venga* (kötőmódú igealak)/**viene* (kijelentő módú igealak).⁴

⁴ Vö. SÁRKÁNY 2017.

3. Kötőmód a magyarban

„A magyar nyelvtudomány történetében többször is felmerült a konjunktívusz lehetősége, de a kötőmód konszenzusos elismeréséig soha nem jutott el a magyar lingvisztika.”⁵ A kötőmód léte minden bizonnyal azért vita tárgya a magyarban, mert formája (többé-kevésbé) egybeesik a felszólító móddal, ezért a hagyományos, morfológiai megközelítésben nem tekinthető önálló igemódnak, annak ellenére sem, hogy lényeges különbség rajzolódik ki a valódi felszólítást tartalmazó mondatok, illetve az azokat idéző vagy valódi felszólítást egyáltalán nem tartalmazó *-j* jeles igealakot tartalmazó mellékmondatok között.

A klasszikus leíró grammatikák általában három módot (kijelentő, feltételes és felszólító) tárgyalnak,⁶ és az alárendelői összetett mondatok beágyazott mondataiban megjelenő *-j* módjeles igealakokat is általában egységesen felszólító módúnak definiálják, annak ellenére, hogy ezekben a tagmondatokban az imperatívuszi formák nem jelentenek valódi felszólítást.

Vannak tanulmányok⁷ és olyan újabb nyelvtanok is,⁸ amelyek a három igemód mellé felveszik a szintaxis szintjén megjelenő kötőmódot is, hangsúlyozva, hogy a kötőmód morfológiailag nem különíthető el a felszólító módtól. Többen érvelnek amellett,⁹ hogy a *-j* jeles igealakokat célszerű lenne egységesen kötőmódú (esetleg kötő-felszólító módú) alakoknak nevezni, amelyek a kötőmódú tagmondatokon kívül felszólításokban is előfordulnak. A kötőmód formája az igeikötő nélküli igeik esetében ugyan teljesen egybeesik a felszólító módú alakokkal, pl. *Arra kérlek, hogy tanulj(ál)* (felszólító mód) ~ *Nincs kifogásom az ellen, hogy tanulj(ál)* (kötőmód), igeikötős ige esetében azonban könnyű kimutatni a kötőmódú formát, hiszen az – a felszólító móddal ellentétben – nem jár az igeikötő és az ige fordított sorrendjével, pl. *Arra kérlek, hogy tanuld meg ezt a verset* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy megtanuld ezt a verset* (kötőmód). Kötőmódú alárendelt mondatról csak abban az esetben beszélnek, ha a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatban nincsen úgynevezett felszólító operátor, amely felszólító értelművé alakítaná a mondatot, és megfordítaná az igemódosító-ige sorrendet. Ez utóbbi ugyanis az egyik legszembevetőbb különbség a kötő-, illetve a felszólító módú mondatok között. Farkas,¹⁰ Turi¹¹ és Varga¹² arra hivatkozva is érvel a kötőmód önállósága mellett, hogy a nyelvek többségében a felszólító mód csak második személyekben és főmondati pozícióban lehetséges, vagyis a felszólító mód ragozási paradigmája hiányos. A magyarban a minden számban és személyben megjelenő *-j* módjel tehát semmiképpen nem a felszólító módnak, hanem a kötőmódnak a jele.

A fenti megközelítések ismeretében továbbra is kérdés marad a következő: ha a morfológia szintjén a kötőmódnak nem létezik a többi módjeltől különböző jele, akkor a konjunktívusz mint mód létezik vagy nem létezik a móduszok között a magyarban?

⁵ SZARKA 2000, 258.

⁶ TOMPA 1962; BENCÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ 1976; KESZLER 2000.

⁷ PL. PATAKI 1984; TÓTH 2003; 2005.

⁸ PL. É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998; KÁLMÁN 2001; IMRÉNYI–KUGLER–LADÁNYI–MARKÓ–TÁTRAI–TOLCSVAI NAGY 2018.

⁹ FARKAS 1992; HEGEDŰS 2004, 259; 2018, 124–133; TURI 2009; VARGA 2013, 2011.

¹⁰ FARKAS 1992.

¹¹ TURI 2009.

¹² VARGA 2011.

3.1. A kötőmód funkciója a magyarban

Pataki a nem tényszerű tartalom megjelenítését értelmezi a mellékmondatokban kötőmódú funkcióként. A reális/irreális megkülönböztetést alkalmazva a kötőmód szemantikai funkcióját a nem realitás kifejezésében látta: „(a kötőmódú) igealakok egytől-egyig olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tény, amely nem létezik, olyan folyamatot, amely nem történik meg: olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan”.¹³

Turi is úgy véli, hogy a kötőmódú igealak nem tény közöl, hanem csak óhajtott, kívánt, elrendelt, megparancsolt stb., de „a beszélő által még nem ismert igazságértékű, még be nem következett, ún. *irreális* esemény kifejezésére szolgál”,¹⁴ vö. pl. a következő mondatokat a faktualitás kifejezése szempontjából: *Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntetik ~ Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntessék*.¹⁵ A logikai különbség a két mondat között abban ragadható meg, hogy míg az első mellékmondat tartalma reális tényről vagy tényként kezelt dologról szól, addig a második mellékmondat tartalma (még) nem realizálódott, a valóságban (még) nem történt meg, de a megvalósulása kívánatos lenne (vö. még *Ellenzem, hogy emelik a bérletek árát ~ Ellenzem, hogy emeljék a bérletek árát, Fontos számomra, hogy jól tanulsz ~ Fontos számomra, hogy jól tanulj*).

Tóth,¹⁶ aki a kötőmód tanulmányozásának több munkát is szentelt, e mód fő funkcióját a beszélőnek a mondat propozicionális tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozza kapcsolatba, viszont nem tartja kielégítőnek a hagyományos megközelítés magyarázó elvét, miszerint a reális állítást kifejező mellékmondatokban kijelentő mód szerepel, míg a nem-reális állítást hordozó mellékmondatokban nemkijelentő módok jelennek meg.¹⁷ Olyan elméleti keretet dolgoz ki a bővítményi mellékmondatok módválasztására, amely a reális/irreális különbségen túlmutat: a predikátumok veridikalitási tulajdonságai és a módválasztás közötti összefüggésekre mutat rá, nevezetesen arra, ha a főmondat igaz, a mellékmondatnak is igaznak kell lennie. A faktív és érzékelést kifejező ígék mindig veridikálisak, bővítményi mellékmondatai ezért kijelentő módban állnak: *Örülök, hogy Péter megjött*. A direktívák (pl. *parancsol*), az engedélyezést (pl. *megenged*), a célt (pl. *törekszik*), vagy az akaratot, vágyakozást kifejező (pl. *akar*) ígék ellenben nem veridikálisak, mellékmondatai ezért nem kijelentő módban állnak, pl. *Megparancsolom, hogy vedd fel a sapkád, Megengedem, hogy felvedd a sapkád*.¹⁸

3.2. Mellékmondati kötőmód

A kötőmód a magyarban tipikusan viszonyított használatban, azaz alárendelői összetett mondatok mellékmondatában jelenik meg, és meglehetősen sokféle használati értékkel rendelkezik. Míg a felszólítás tipikusan főmondati jelenség (a beszélő direkt ráhatási szándékkal akarja a folyamatok végbemenetelére vonatkozó akaratát, óhaját, buzdítását, kívánóságát, engedélyét vagy beleegyezését kifejezésre juttatni, pl. *Tanulj szorgalmasan, Vidd ki a szemetet!*), addig a kötőmód inkább mellékmondatokban fordul elő. Ilyenkor a főmondat valamely lexikai elemének bizonyos szemantikai jegye, Molnár Ilona terminusával a „főmondatbeli keretkifejezés”, a „főmondatbeli kulcsszó” az a tényező, amely a mellékmon-

¹³ PATAKI 1984, 210.

¹⁴ TURI 2009, 29.

¹⁵ PATAKI példái 1984, 209.

¹⁶ TÓTH 2003; 2005; 2006.

¹⁷ KLEMM 1931; TOMPA 1962; PATAKI, 1984.

¹⁸ Vö. TÓTH 2006.

datban kötőmód használatát írja elő.¹⁹ A kötőmódú mellékmondatot előhívó főmondatbeli predikátumok (összetevők, régensek) szemantikai jegy(ek) szerinti csoportosításban:

3.1.1. Racionális értékelést kifejező predikátumok

(+) *fontos, kell, szükséges, nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat,*

(-) *hasztalan, lehetetlen, szükségtelen, elképzelhetetlen, felesleges, értelmetlen, távol áll tőle, kizártnak tart, nem valószínű.*

3.1.2. Engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok

(+) engedélyezés, pl. *megenged, lehetővé tesz, megkíván, hagy, tűr, alkalmad ad, elvár, készen áll, kedve van hozzá, joga van hozzá, megoldható, lehet róla szó, nincs ellene kifogása, feljogosít, felhatalmaz, bátorít, támogat;*

(-) tiltás, pl. *megtilt, akadályoz, gátol, visszatart, óv, óva int, lebeszél, véd, ellenez, szó sem lehet róla, isten mentsen, megengedhetetlen, nem fordulhat elő.*

3.1.3. Célt, hajlandóságot kifejező predikátumok, pl.

(+) *igyekszik, törekszik, kész, képes, hajlok, kedve van, vállalkozik, gondoskodik/tesz róla, hajlandó, méltó, rászánja magát, elfogad, beleegyezik, az a célja, hozzálát, azon van,*

(-) *fél, visszariad, irtózik, képtelen, alkalmatlan, letesz, lemond, tartózkodik attól.*

3.1.4. Vágyakozást kifejező predikátumok, pl. akar, kíván, óhajt, vágyik, vágyakozik vmire, áhítózik vmire, ácsingózik vmire, szomjazik vmire.

A felsorolt főmondatbeli predikátumok közös vonása, hogy ezek értékítéleteket, érzelmeket, akaratot, vágyat fejeznek ki, bennük tehát a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása fejeződik ki (*fontosnak tart valamit, lehetővé tesz valamit, elvár valamit, engedélyez valamit, törekszik valaminek a megvalósítására* stb.). Ilyen esetben a beszélőnek tekintetbe kell vennie azt, hogy nem mindenki viszonyul ugyanúgy hozzá, esetleg ennek éppen az ellenkezőjét gondolja, tartja kívánatosnak, mint ő maga. Ezek a főmondati predikátumok a mellékmondatban álló cselekvés vagy történés bizonytalan, kétséges, lehetséges, feltételezett, vélt, megkívánt stb. jellegét felerősítő hívják elő kötőmódot.

3.1.5. A kötőmód gyakori előfordulási helye a célhatározói mellékmondat is. A célhatározói alárendelt tagmondatban lévő felszólító módú igealak sem közvetlen, sem felidézett (közvetett) felszólítást nem tartalmaz, és nem is a főmondati predikátum valamilyen szemantikai jegye hívja elő a felszólító módot a mellékmondatban (bár a főmondatban gyakran szerepelnek mozgást jelentő igék), hanem a két mondat közötti logikai kapcsolódás, a célhatározói viszony. A célhatározói mellékmondat kialakulásának rekonstruálásakor feltételezhető, hogy „az eredetileg három részből álló tagmondat-együttesből a középső (a kommunikációs szempontból kevésbé jelentős, csupán tartalomváró) tagmondat törlődött. Ez a törlődött tagmondat az utána következővel tárgyi, az öt megelőzővel kapcsolatos vagy még inkább oksági viszonyban állhatott: *Elutazott vidékre, és/mert azt akarta/kívánta, hogy találkozzék öreg tanárával* → *Elutazott vidékre, hogy találkozzék öreg tanárával*. A keletkezésnek ez a

¹⁹ MOLNÁR 1994–1995, 41.

módja több dologra is rávilágít, például (a) a célhatározói mellékmondatok kötőszava az általános (tartalmatlan) *hogy*, (b) a mellékmondat módhasználatát a törölt mondat *akar*, *kíván*, *szeretne*, *óhajt* alaptagjai követelik meg, (c) ez egyúttal az ok- és célhatározói mondatok utalószó-egyeztését és mellékmondatbeli igemódhasználatának különbségét is indokolja: *Azért utazott vidékre, [mert azt akarta], hogy lássa öreg tanárát* (célhatározói alárendelés) ~ *Azért utazott vidékre, mert látni akarta öreg tanárát* (okhatározói alárendelés), és arra is rámutat, (d) miért gyakori az egykori főmondati funkciójú igéből partikulává grammatikalizálódott *hadd* használata célhatározói mellékmondatok bevezetésére: *Ne zavard most a fiút, hagyd, hogy tanuljon* → *Ne zavard most a fiút, hadd tanuljon*.²⁰

3.2. Főmondati kötőmód

Főmondatbeli kötőmód a magyarban meglehetősen ritka, egyes szerzők²¹ leginkább az *Aztán elgyere hozzánk!*, *Aztán jól megtanuld ám a grammatikát!*, *Megegyed nekem ám a spenótot!*-típusú mondatokkal kapcsolatban beszélnek kötőmódról. Erre a mondat típusra én inkább sajátos szórendű felszólító mondatként tekintek, amelyben a felszólító operátor ellenére az igemódosító – szokatlan módon – az ige előtt marad.

A főmondatbeli kötőmódhasználatra engem inkább a következő mondat típusok emlékeztetnek a magyarban: (1) az *el kell menjek / el kell siessek* ún. kettős állítmányi szerkezet és a (2) *nincs mit felvegyek / nincs kivel beszélgessek / nincs mit mondjak*-típusú szintaktikai szerkezet, a (3) *Bekopogjak ~ Kopogjak be?*-típusú kérdés és a rögzült szerkezetekben szereplő óhajok, kívánságok (pl. *Éljen soká!*).

3.2.1. A kettős állítmányi szerkezet

A sokak által erdélyi (székely, csángó) neologizmusnak tartott, a nyelvi határok lebomlásának következtében ma már a magyarországi beszélők körében is elterjedt, kettős állítmány néven grammatikalizálódott szintaktikai jelenség sajátosságait vizsgálva könnyű megállapítani, hogy az *(én) el kell menjek ~ (nekem) el kell mennem* párban állnak: a főnévi igeneves szerkezetnek konjunktívuszi szemléletű átfogalmazásáról van szó az *el kell menjek*-ben. Az *(én) el kell menjek* szerkezet alárendelői tagmondatkapcsolatból keletkezett, az újabb mintázat a mondatátszövődés egyik speciális eseteként tartható számon: nem mondatrész, hanem az igemódosító (igekötő) kerül át az alanyi alárendelő összetett mondat mellékmondatából a főmondat predikátuma (*kell*, esetleg *szabad*, *mu-száj*) elé a *hogy* kötőszó elhagyásával:

Kell (az), hogy elmenjek >
El kell, (hogy) menjek >
El kell menjek.

A kettős állítmányos szerkezetben nem egy (analitikus: segédige + infinitívusz), hanem két igealak van: a *kell* igeének a kettős állítmány komponenseként nincsen szám- és személyparadigmája; ezeket a funkciókat a kötőmódú igealakok jelölik, például: *el kell menjek / menj(él) / menjen* stb. Az állítmány teljes paradigmájának jelölésében tehát sajátos megoszlás figyelhető meg a két állítmányi rész között: a jeleket a *kell*, a ragokat a kötőmódú igealak hordozza. A ragos igealak kötőmódját a *kell* modális jelentése hívja elő.²²

²⁰ KISS–PUSZTAI 2003, 516. A mellékmondati kötőmódról részletesebben lásd H. VARGA 2020.

²¹ VARGA 2011; 2013.

²² KESZLER 2000, 397.

3.2.2. A *Van (nincs) mit felvegyek / Van (nincs) kivel beszélgessek / Van (nincs) hová menjek*-típusú, kötőmódú igealakot tartalmazó szintaktikai szerkezet

E szerkezet típus – a feltételezések szerint – olyan alanyi alárendelői összetett mondatokból alakult ki, amelyekben a főmondat állítmányaként a létige egyes számú 3. személyű alakja (állító vagy tagadó formában) szerepel. Ehhez a főmondathoz vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolódik a mellékmondat:

Van/nincs (olyan), amit felvegyek (alanyi alárendelés) >

Van/nincs mit felvegyek.

A főmondat utalószava a tartalomváró *olyan* melléknévi mutató névmás, amelynek jelentését a vonatkozó névmási kötőszóval bevezetett alárendelői mellékmondat fejt ki.

3.2.3. *Bekopogjak ~ Kopogjak be?*

Az efféle kérdések (vö. még *Megvárjam ~ Várjam meg?, Megvegyem? ~ Vegyem meg?*) a latin *coniunctivus dubitativus*-ra (a kétkedés *coniunctivus*-ára) emlékeztetnek (vö. pl. lat. *Quid faciam?* 'Mit tegyek?'): a beszélő tanácsalanságát, bizonytalanságát juttatják kifejeződésre. A kötőmód használatát tartalmi jegy: a bizonytalanság, a kétkedés, a felszólításra várás idézi elő.

3.2.4. A kötőmód főmondati használata a magyarban is előfordul néhány rögzült szerkezetben, kifejezésben, amelyekben a 3. személyű igealak kívánságot, óhajt fejez ki, például *Az erő legyen veled, Úgy legyen!, Isten óvja a királynőt!, Isten áldjon!, Éljen soká!, Allah növessze hosszúra a szakálladat!*

4. A morfológiai és a szintaktikai mód (az igemód vs. mondatmód) elkülönítésének lehetőségei a magyarban

Fentebb már szó volt róla, hogy a morfológiai azonosság ellenére a kétféle módhasználat többnyire jól elkülöníthető egymástól:

- igekötős igék esetében főmondatbeli felszólítás esetén az igekötő csak az ige mögött állhat, kötőmódot kérő régensek esetén viszont nincs inverzió, az igekötőnek meg kell előznie az igét (jóllehet bizonyos operátorok, pl. fókusz, tagadás kiválthatnak inverziót konjunktívuszi mellékmondatokban is),
- a felszólítás beszédaktusát kifejező régensek felszólító módú mellékmondataiból elhagyható a *hogy* kötőszó, a kötőmódot kérő főmondati predikátumok esetén azonban a *hogy* kötőszó törlése a mellékmondatok éléről agrammatikus mondat szerkezetet eredményez,
- a kötőmód teljes paradigmával rendelkezik (minden számban és személyben létezik), szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív).

5. Befejezés

Kedves Ünnepe! kedves Mária! Szép kerek évfordulód alkalmából *fogadd* (imp.) szívbeli jókívánságaimat, Isten *éltessen* (konj.) sokáig! A jubileumok arra ösztönöznek bennünket, hogy *visszatekintsünk* (konj.) az eddig megtett életútra, számvetést *végezzünk* (konj.), befelé *figyeljünk* (konj.). Szükségtelen, hogy az idő múlása miatt *bánkódjunk* (konj.)! *Hagyjuk* (imp.), hadd *teljen* (konj.)! Persze *törekedjünk* (imp.) arra, hogy fiatalo(sa)k, derűsek és jókedvűek *maradjunk* (konj.), és *érezzük* (konj.) magunkat mindig jól a bőrünkben!

Bibliográfia

BENCÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOV 1976

BENCÉDY József–FÁBIÁN Pál–RÁCZ Endre–VELCSOV Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.

É. KISS 1998

É. KISS Katalin: Mondattan. In: *Új magyar nyelvtan*. Szerk. É. KISS Katalin–KIEFER Ferenc–SIPTÁR Péter. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 141–142.

FARKAS 1992

Donka FARKAS: Mood Choice in Complementclauses. In: *Approaches to Hungarian*. IV. Eds. István KENESEI–Csaba PLÉH. Szeged, JATE, 1992, 207–224.

HEGEDŰS 2004/2018

HEGEDŰS Rita: *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004/2018.

HERCZEG 1991

HERCZEG Gyula: *Olasz leíró nyelvtan*. Budapest, Terra, 1991.

H. VARGA 2020

H. VARGA Márta: Igemód és mondatmód. A felszólító mód és a kötőmód (a „melékmondati felszólító mód”) összefüggései a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 144/2. 2020. (Megjelenés alatt.)

IMRÉNYI–KUGLER–LADÁNYI–MARKÓ–TÁTRAI–TOLCSVAI NAGY 2018

IMRÉNYI András–KUGLER Nóra–LADÁNYI Mária–MARKÓ Alexandra–TÁTRAI Szilárd–TOLCSVAI NAGY Gábor: *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó, 2018.

KÁLMÁN 2001

Magyar leíró nyelvtan. Mondattan. I. Szerk. KÁLMÁN László. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2001.

KUGLER 2000

KUGLER Nóra: Az igeragozás. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER Borbála. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 104–126.

LADÁNYI 2018

LADÁNYI Mária: Alaktan. In: *Nyelvtan*. Szerk. IMRÉNYI András–KUGLER Nóra–LADÁNYI Mária–MARKÓ Alexandra–TÁTRAI Szilárd–TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2018, 501–660.

MOLNÁR 1994–1995

MOLNÁR Ilona: Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. *Nyelvtudományi Közlemények* 94/1–2. 1994–1995, 5–43.

NAGY–KOVÁTS–NÉMETH 1990

NAGY Ferenc–KOVÁTS Gyula–NÉMETH János: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990.

PATAKI 1984

PATAKI Pál: A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15. 1984, 207–218.

PRILESZKY 1974

PRILESZKY Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. 1974, 473–475.

SÁRKÁNY 2017

SÁRKÁNY Fruzsina: *Kötőmód a magyar nyelvben és alkalmazása a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. OTDK-dolgozat (kézirat), 2017.

SZARKA 2000

SZARKA Péter: Van-e kötőmód a magyarban? (Egy szórendi vizsgálat tanulságai). *Hungarológia* 2. 2000, 249–259.

SZILI 2011

SZILI Katalin: A felszólító módról pragmatikai aspektusból I. *Magyar Nyelvőr* 135. 2011, 480–493.

TÓTH 2003

TÓTH Enikő: A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* 41. 2003, 617–626.

TÓTH 2005

TÓTH Enikő: Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. In: *LingDok 4. Nyelvész Doktoranduszok Füzetei*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2005, 175–193.

TÓTH 2006

TÓTH Enikő: Az alárendelt mellékmondatbeli módválasztásról. In: *LingDok 5. Nyelvész Doktoranduszok Füzetei*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2006, 181–200.

TURI 2009

TURI Gergő: Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5. (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó) 2009, 25–38.

VARGA 2011/a

VARGA Diána: A mód, a modalitás és az imperatív operátor viszonya a magyar felszólító mondatokban. In: *FÉLÚTON 7. A hetedik Félúton konferencia kiadványa*. Budapest, ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 2011.

VARGA 2011/b

VARGA Diána: A felszólító mondatok szerkezete. *Magyar Nyelv* 107. 2011, 60–72.

MIBEN SEGÍT A PEDAGÓGUSOKNAK A DRÁMAPEDAGÓGIA?

JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA

1. Bevezető és rövid történeti áttekintés

Mi is az a dráma? E fontos kérdésben nem mindenki tud helyesen állást foglalni. Eddigi tapasztalataim alapján majdnem biztosan állíthatjuk, hogy a drámapedagógiának, drámának a kérdéskörére amolyan irodalom és színház szerelemgyerekeként tekintenek a laikusok, a fogalom pontos meghatározása sok esetben problémát jelent a kérdezettek között. „A drámapedagógia a személyiségfejlesztésnek olyan módszere, amelynek során az egyén ismeretei, készségei, képességei, társas kapcsolatai a nevelő (drámatanár) által irányított, csoportban végzett, közös dramatikus cselekvés révén fejlődnek. [...] Azaz a drámapedagógia a játéknak a pszichológiailag is igazolt személyiségfejlesztő hatását aknázza ki, mindeközben közösség jellegű és célzatú is.”¹

A drámapedagógia a hetvenes években vert gyökeret Magyarországon, Váradi István munkássága nyomán ágyazódnak be a nevelésbe, oktatásba a külföldi alapok. Eleinte csupán a színjátszó csoportok munkáját befolyásolta a drámapedagógia, ám egyre nagyobb térhódításának köszönhetően létrejött a Magyar Drámapedagógiai Társaság 1988-ban, majd 1991-től a *Drámapedagógiai Magazin* kezdett fontos írásokat megjelentetni a témában. A színjátszó képesség kiaknázása és reprezentálása fokozatosan háttérbe szorult, helyette a gyermek közösségi magatartása került a fókuszba. E gyökeres változás óriási előrelépést jelentett a pedagógusok számára, hiszen tehetséges, színjátszásra alkalmas gyerekek mellett igazán problémás tanulókat is bevonhattak a drámajátékok segítségével.

Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című írása számtalan érdekes gondolatot fogalmaz meg a témával kapcsolatban. Hangulatában leginkább a civilizáció legnagyobb találmánya, az önkontroll ragadja meg a drámapedagógia esszenciáját: feszegetjük emberi és erkölcsi határainkat a szabályok betartásával. A játék önfeledt öröme és a cél elérése nyújtotta sikerélmény ösztönzi a résztvevőket a tudatos együttműködésre. Elavult gondolatnak tűnik tehát az a 19. századi feltételezés, amelyet Herbart is osztott neveléstudományi értekezéseiben – a tanulás és tanítás nem más, mint a műveltség, a tudás befogadásának, átadásának prioritása a résztvevők mindenfajta igényeinek mellőzésével. Ez tehát akár azt is jelenthette, hogy a gyermeket például bármikor bántalmazhatta a pedagógus. Manapság e nézetet mély felháborodás övezi, helyette a műveltségátadás és a személyiségformálás egyszerre került fókuszba. A drámapedagógia remek eszköz arra, hogy a résztvevők megismerjék önmagukat, társaikat, és felismerjenek bizonyos élethelyzetekből fakadó problémákat azok megoldásaival együtt. Hazánk tanulási és tanítási módszertanára sajnos az a jellemző, hogy nem használja ki széles körben a drámapedagógia nyújtotta lehetőségeket. Ugyan érettségi tantárggyá vált a dráma, és drámatagozatos gimnáziumok is helyet kapnak a középiskolák sokszínű repertoárjában, mégis jelen általános segítő elemként a dráma a pedagógusok eszköztárában. A problémaközpontú tanítás a nemzetközi eredményeit figyelembe véve

¹ PINCZÉSNÉ PALÁSTHY 2003, 33–35.

igen sikeres, a különféle projektek egyértelműen bizonyítják, a dráma kínálta lehetőségekkel megannyi tudásanyag adható át hatékonyan, ráadásul az iskolai életben előforduló tényleges problémák oldhatók meg a segítségével. Dolgozatomban a dráma kínálta lehetőségeket veszem górcső alá, és vizsgálom meg az általuk okozott pozitív hatásokat, amelyek nagymértékben befolyásolhatják a hazai oktatást, és segíthetik a pedagógusok munkáját. Hipotézisem szerint a drámapedagógiai módszerek alapvető készségeket segítenek fejleszteni, amelyek a tantárgyanként befogadható tudást is segítenek mélyíteni. Így tehát a dráma nemcsak lexikális ismeretanyag átadásában jelent óriási előrelépést, hanem társas kapcsolataink során mozgósított készségeink magasabb szintre emelésében is.

2. Miért fontos a drámapedagógia hatása az oktatásban, és milyen veszélyt láthatunk benne?

Peter Slade a drámapedagógia módszertanának megalkotásakor egyetlen fontos szempontot tekintett mérvadónak: a gyermekek színpadi szereplésének megszüntetését és a gyermek érzelmi nevelésének beemelését. A gyermek iskolai életében megjelenő játéknak két fontos szegmensét tekinthetjük kiindulási alapként: a személyes és a kiscsoportos formát. 1954-ben megjelent *Child Drama [Gyermek Dráma]* című alkotásában kijelenti, hogy minden gyermek veleszületett képessége a kreatív gondolkodás, így azok fejlesztése minimális tanári beavatkozással sokkal hasznosabb akár egyéni, akár csoportos szinten, mint az előre bemagolt, tanári instrukciókkal sűrűn teletűzdelt és közönség előtt előadott színdarab. Brian Way *Development Through Drama [Fejlesztés drámával]* című munkájában hasonló magvú gondolatokat találhatunk. Ezen feltevések azonban nem új keletűek, már az ókori Görögország akadémiái is foglalkoztak a passzív tanulás felszámolásával – vitára, kérdésfeltevésre ösztönözték a diákokat, ezzel egyedülálló élményt okozva, és indirekt módon elültetve a társas konvenciók alapvető normáit.

A drámában rejlő rizikófaktorok sem elhanyagolhatók, véleményem szerint két riasztó tényező gátolhatja a köznevelési intézményeket abban, hogy széles körben alkalmazzák. 1977-ben komoly kísérlet indult hazánkban, ahol is a drámapedagógia adta lehetőségeket felhasználva indították el a ma már népszerű drámatagozatot. A cél az általános készségfejlesztés volt, valamint a beszéd-, a mozgás- és a kifejezőkészség szintjének ugrásszerű meg-növelése. Ebben több iskola is partnerként tevékenykedett, például a budapesti Madách Imre Gimnázium, a szentesi Horváth Mihály Gimnázium, a szintén budapesti Vörösmarty Mihály Gimnázium és a pécsi Nagy Lajos Gimnázium. A budapesti Madáchban és a pécsi Nagy Lajosban hamarosan leálltak a kísérleti projektek, mivel a „fellazuló iskolai fegyelem” negatív hatással volt mindkét intézményre.² Az egyik riasztó tényező ebben az esetben akár jogos félelemnek is tekinthető, ugyanis megfelelő pedagógus nélkül nem tartható meg a láthatatlan kontroll a diákok körül. A második problémát is ebben látom, ugyanis csak megfelelő érzékkel rendelkező pedagógust állíthatunk egy drámaóra vezető szerepébe. A drámaóra nem felesleges, nem céltalan, meghatározott terv alapján kell eljutnia a tanulóknak a kiindulási helyzetükből egy probléma megoldásáig, mindezt úgy, hogy a tanár látszólag pusztán statisztaként van jelen az óra működésében. Mindennek tükrében érthető, hogy a köznevelésbeli terjedés némiképp gátolt, mivel megfelelő szakember híján a „fellazuló iskolai fegyelem” problematikája elkerülhetetlen.

² KERESZTÚRI 2015.

3. Miként lehet jelen a dráma a különböző tantárgyak oktatásában?

Talán nem meglepő, hogy a dráma többféleképpen is alkalmazható, mint ahogy azt elsőre feltételeznénk. Ha az ókori görög tematika alap gondolatát vizsgáljuk, miszerint a passzív figyelem helyett az aktív tapasztalatszerzés okoz nagyobb sikert a tanításban, akkor feltételezhetően egy drámai eszközökkel lezajló óra sokkal sikeresebb, mintha pusztán a passzív befogadásra helyezjük a hangsúlyt. A tanárnak partnerként, nem pedig kizárólagos előadóként kell jelen lennie az órán. Miért hasznos ez? A drámás órákon azonnali visszajelzést kapunk a diákok elmélyülésének és tapasztalatszerzésének fokáról, míg a passzív óra esetében ez kevészer fordul elő. A foglalkozások alkalmával a tananyag feldolgozása a fő cél, viszont a tanulók indirekt módon több más készségüket is fejleszthetik, mint például a társas együttműködés, az empátia, a figyelem megosztása, az egyéni igények háttérbe szorítása vagy korlátozása a közös jó érdekében. Akár a nyelvi csoportok, akár a drámacsoportok esetében megfigyelhetjük, hogy minél kisebb létszámú (körülbelül 15–18 fő) csapattal érdemes dolgozni, ennek ellenére például a közismereti tárgyak foglalkozásain akár 30 vagy 40 fő feletti lélekszámmal is számolnunk kell. Ez a drámás tanítás számára nem ideális. A túlságosan megosztott figyelem azonban nem az egyetlen gond az előadászerű tanórákon. Megfigyelhető, hogy a drámaórákon kevésbé kell a fegyelmezésre energiát fordítani, mint egy olyan tanóra esetében, ahol a tanár monológját olykor megszakítják a diákok. A mérleg nyelve így újra a drámás tanítás felé billen.

Összesen két tantárgyat emeltem ki és vizsgáltam meg alaposabban, ahol a drámás tanítás igen nagy határfokon működik – a többi tárggyal szemben ezeknél találok meg a leglátványosabb módszerekkel és eredményekkel. A vizsgált órarendi óráim, amelyek mind általános iskolában, mind középiskolában tagozattól függetlenül megjelennek: magyar nyelv és irodalom (akárcsak az érettségis rendszerben, nálam is egy tantárgyként szerepel) és a történelem.

4. Magyar nyelv és irodalom

Kézenfekvőnek tűnik, hogy a dráma felhasználása leginkább az irodalomórák tárgykörében képzelhető el és valósítható meg a leghatékonyabban. Az irodalmi művek befogadása, megértése, tanulása hasonló készségeket igényel, mint egy drámás tanóra. A tanulónak nyitottá, érzékenyebbé kell válnia a különböző problémafelvetések esetében, valamint alkalmasnak lenni arra, hogy képes legyen esetleges megoldásokat is befogadni, amelyek az adott óra problémájára fókuszálnak. Mire lehet itt gondolni pontosan? Az irodalomtanítás legfőbb problémája, hogy a fiatalság nagy százalékának nemigen jelentenek semmit a kötelező olvasmányok, egyáltalán nem érzik aktuálisnak az adott problémát, amelyet egy mű felvázol, valamint szereplőivel sem vagy nehezen tudnak azonosulni. Ennek több oka is lehet, végeredményben viszont a diákok túlságosan elidegenítik magukat a feldolgozandó művektől. Ezen a hatalmas problémán viszont könnyen segíthet a dráma, ahol is a tudatos szerepbe helyezkedés segít egyfajta kapcsolat kialakításában. Ha adott egy diák, aki dramaturgikus játék segítségével találkozik például egy regényben a reménytelen szerelem témájával (amely egyes művekben öngyilkossághoz is vezet), megannyi kérdés kerülhet tisztázásra a mű cselekményének felhasználásával. A szereplők tulajdonságai, motivációik, gondolataik előtérbe kerülnek (az otthoni olvasás során talán egyáltalán nem), a tanuló képessé válik behelyezkedni az adott mű világába, és felismeri az általa kínált – sok esetben aktuális – problémákat. Homérosz Iliásza többet fog mondani a barbár öldöklésnél, amint előtérbe helyeződik Akhilleusz legjobb barátjának elvesztése után érzett gyásza. Gélyi János nem férfiúi sértettségből, hanem komoly lélektani megpróbáltatások miatt hajta lovait a szaka-

dékba. Radnóti pedig utolsó verseiben nehezen érthető, hangzatos sorok helyett erős képekbe sűrítve tárja elénk az emberi élet értéktelenségét a holokauszt minden borzalmával együtt. Az irodalom mindig is remek eszköz volt a traumák feldolgozására, a biblioterápián túl azonban az irodalomórán is érdemes foglalkozni az előtérben és a háttérben húzódó konfliktusokkal. Erre több remek eszköz is a rendelkezésünkre állhat. A *Ki vagyok én? Ki tartozik hozzám?* egy remek játék, amely során a tanuló mozgósíthatja a lexikális tudását, illetve új ismeretanyagokat csatolhat az eddigi tudásához. A tanulók kártyákat kapnak, amelyeken fogalmak szerepelnek. Az első tanuló feláll, bemutatja a kártyáján szereplő szót, majd aki úgy érzi, a saját meghatározása valamilyen módon kapcsolódik az elhangzottakhoz, szintén feláll, és bemutatja azt, elmagyarázza az általa feltételezett kapcsolatot. Ezzel a módszerrel felmérhető a tanulók tájékozottsága a témával kapcsolatban, illetve a passzív felek is tanulhatnak éppen aktív társaiktól. A játék ezen felül türelemre tanítja a csoport tagjait, ugyanis egyszerre mindig csak egyvalaki beszélhet. Ez a tudás bármelyik órán hasznos lehet, hiszen a klasszikus „bekiabálós” válaszadási módszert ki lehet ezáltal gyomlálni a klasszikus tanórai jelenlétből is. Egy másik remek módszer az irodalmi elmélyülésre a *Tűlvilági randevű*. A csoportvezető röviden bemutatja (például az alvilág urának szerepébe bújva) az adott szereplőt, annak halála körülményeit, akit az egyik tanuló testesít meg. A feladat nem más, mint leírni a karaktert a diák által, aki így elmondhatja az általa megformált alak motivációit, szerepét a történetben, megfogalmazhat róla kritikát, elmondhatja a hibáit, pozitív törekvéseit. A feladat rendkívül összetett, a tanulók többféle kompetenciája is fejlesztésre kerül. A megértés, figyelem, empátia, megbocsátás, türelem és a másik nézőpontjának elfogadása mind-mind hozzájárul a feladat sikeres teljesítéséhez. További játékok is remekül alkalmazhatók a drámás irodalomórán, például a *Szerep a falon*, a *Fotóalbum* vagy a *Belső hangok*. A tanulók a különféle drámás módszerekkel nem csupán az eddig megismert készségeket fejlesztik, hanem az irodalom egyik meghatározó elemére, a mögöttes tartalom felismerésére is képessé válnak. Elkezdenek kutatni, gondolkodni, felismerik az írók elhallgatott félmondatait, amelyek sokszor több jelentőséggel bírnak, mint a ténylegesen megírt sorok. Ez az analitikus gondolkodás és nézőpontbeli változás nem csak az irodalom-, hanem a történelemórák esetében is hasznosak lehetnek.

5. Történelem

Az irodalomhoz hasonlóan a történelemórák is konfliktusok és erkölcsi kérdések megfogalmazására szolgálnak. A történelem feldolgozása során a fő cél a nevelés és olyan kulcskompetenciák fejlesztése, mint a konfliktusok megfelelő kezelése, az alkalmazkodási képesség kialakítása, a kreativitás, valamint a saját vélemény magabiztos megformálása. A történelemórák száraz ismeretanyagát leginkább a dráma segítségével lehet érdekessé és emberközelivé tenni. Az ország három részre szakadása üres számadatok helyett komoly megpróbáltatásokat mutatnak a tanulóknak, általuk átérezhetik a leigázott és szolgáskorba kényszerített magyarság terhes mindennapjait. A rendszerváltás nem egy letűnt, karikatúrára hasonlító korszakká elevenedik, hanem az eladósodás és a megtévesztés mesterien kivitelezett módszereit mutatja meg. Az irodalomhoz hasonlóan a történelem is az elidegenedés tényétől szenved, ugyanis a tanulók sok száz éves csatákról, letűnt korok konfliktusairól értesülnek, mégsem érzik a magukénak, de legalábbis hozzájuk közelállónak, nem fedezik fel a példaértékű konfliktusokat és azok megoldásait. A történelemtanár feladata tehát felmérni a gyermekek befogadóképességét, és eszerint aktualizálni, majd közelebb hozni a tanulandó anyagot. Az empátiagyakorlatok sokat segítenek abban, hogy az adott kor emberének világa megelevenedjen a tanulók előtt. A *Milyen érzés, ha...* játék remek ráhangoló-

dást biztosít, de éppenséggel egy konfliktus kibontásában is rengeteg segítséget nyújthat a tanárnak.³ Milyen érzés, ha elvágod az ujjad? Milyen érzés, amikor elveszítesz valakit? Milyen érzés, amikor szinte a fejed felett dörög az ég? Ezek a kérdések máris megeleveníthetik egy csata képét, a résztvevők lelkiállapotát. Sajnos az emberiség sajátossága, hogy míg pusztán számokkal leírható veszteségekkel találkozik, addig nem is igazán tudja felfogni, milyen súlyos következményekkel járhat a háború. Amint azonban megismeri az ember, a résztvevő történetét, képessé válik befogadni az adott kor konfliktusait és felfogásbeli sajátosságait. A történelemórák célja pedig valójában ez, nem csupán a lexikális tudás bővítése. A konfliktusok még mélyebb feltárása és megértése érdekében alkalmazható például a *Közös döntések* nevű játék, ahol egy meghatározott történelmi helyzet megismerése a cél, ehhez pedig a játék egy döntés előtt álló karaktert kínál. A tanulók feladata az ő gondolatait, dilemmáit összegezni, majd csoportokba rendeződve megvitatni és megoldási javaslatokat kínálni. Ez nem csak az empátiát és a hatékony gondolkodást ösztönzi, hanem a csoportalkotás során a tanulók megtanulnak együttműködni, csapatban gondolkodni, elfogadni a másik véleményét. Egy nagy létszámú osztály esetében ez a forma a leghasznosabb, hiszen az egyszemélyes munka során óhatatlanul is elrejtőznek a kevésbé aktívak az egyéni szereplés elől, így viszont mindenki adhat visszacsatolást az óra menetével kapcsolatban. További hasznos játék egyebek mellett történelemtanítás szempontjából a *Helyszín-építés*, a *Gondolatkövetés* vagy a *Szerep a falon*.

6. Befejezés, összegzés

A kutatásom során több nyilvánossá tett, internetről letölthető tanmenetet is vizsgáltam, és észrevételeim szerint kijelenthetjük, hogy akár az osztályfőnöki órák keretein belül is remekül alkalmazható a dráma – itt ugyanis direkt módon történő, konfliktusokat feldolgozó órákat találtam. Korosztálytól függetlenül mindig akad olyan probléma, amely aktualitását tekintve közel állhat a tanulókhöz: válás, bántalmazás az iskolában, helytelen magatartás a tanórákon, az egészségtelen ételek fogyasztása, a tömegnyomás, felelősségvállalás stb.

Minden esetben azt láthatjuk, hogy a foglalkozások vezetőire óriási feladat hárul, hiszen „kettős ügynökként” kell működniük. Színészként meg kell ragadniuk a foglalkozás nyújtotta szerep lehetőségeit, azaz bele kell helyezkedniük bizonyos karakterek bőrébe, és láthatatlanul előregördíteni a cselekményt, valamint állandó szemlélőnek is kell lenniük, akik pedagógiai módszerekkel terelik a csoportot a konklúzió levonása felé. A tanári jelenlétnek mondhatni láthatatlannak kell lennie, ez pedig óriási kreativitást és elköteleződést igényel, hiszen a csoportvezető nem adhatja a tanulók szájába a szavakat, nem erőltetheti előre megtervezett döntéseit a résztvevőkre. A drámás tanóra tehát nemcsak a diákoknak, hanem a csoportvezetőnek is újabb és újabb tanulási lehetőséget, tapasztalatszerzést jelent.

Összegezve a dráma beemelése az oktatásba már az alsó tagozatos diákok esetében szükséges lenne. Ugyan más, életkorhoz és életminőséghez igazított feladatok szükségeltetnek minden korosztály számára, mégis már kiskorban meg kellene kezdeni a diákok drámával történő felkészítését. A gyermek leginkább a tapasztalati úton szerzett tudást tudja legjobban előhívni a későbbiek során, ezért a drámás nevelés óriási segítséget nyújthat a tanulásban – ezzel pedig a hatékony tanításban is. Konkrét példákon keresztül megfigyelhettük, hogy milyen szerteágazó hatásai lehetnek a dráma tanórákon történő alkalmazásának. Minden esetben kiemelkedő segítség lehet a pedagógusok számára az ismeretanyag hatékony átadásában, illetve további olyan kompetenciák fejlesztésében, mint az empátia,

³ SZAJKÓ 2013.

az önbizalom, a helyes nyelvi megformáltságra való hajlam, illetve az elfogadás és megbo-
csátás képessége. Eleinte kevésbé aktuálisnak tűnő problémák felvázolásában és feldol-
gozásában is mankó lehet a dráma a megfelelő tanár kezében, hiszen az elidegenedésből
fakadó felszínesség leküzdésére is alkalmas feladatok képesek utat nyitni régebbi korok
konfliktusaihoz, illetve a tanulók képesek lehetnek saját életükre is kivetíteni az órán szer-
zett tapasztalatokat. A dráma a pedagógusok számára a lehető legjobb eszköz a tanulók
iskolában történő nevelésére, a nagybetűs Életre történő felkészítésre. Számtalan órakon
szerzett tapasztalat alkalmazható a későbbiek folyamán éles szituációkban, illetve jelentős
lexikális tudásanyag eleveníthető fel pontosabban a drámajáték nyújtotta élmények miatt.

Fontos megjegyezni, a drámás óráknak minden esetben önkéntes alapon kell lezajlania,
hiszen ez biztonságérzetet nyújt a résztvevők számára. A beszélgetés, az oldott hangulat
elősegíti a komfortzónából való kilépést, feloldja a diákok szorongását és akár egy eddig
passzív, csendes típusú gyermeknél is elősegítheti a megnyílást.

Bibliográfia

BÁLINT [é. n.]

BÁLINT Andrea: *Drámajátékok az irodalomórán*. Internet: modszerver.babits.pte.hu
(Letöltés: 2020. 03. 10.)

ECK 2015

ECK Júlia: A dráma helye a közoktatásban és a tanárképzésben. *Drámapedagógiai
Magazin* 52. 2015, 5–8.

KERESZTÚRI 2015

KERESZTÚRI József: A drámapedagógia a közoktatás intézményrendszerében. *Drá-
mapedagógiai Magazin* 52. 2015, 21–26.

KÖRÖMI 2015

KÖRÖMI Gábor: Drámapedagógusok az iskolában. *Drámapedagógiai Magazin* 52.
2015, 14–20.

PINCZÉSNÉ PALÁSTHY 2003

PINCZÉSNÉ Dr. PALÁSTHY Ildikó: *Dráma – Pedagógia – Pszichológia*. Debrecen,
Pedellus Tankönyvkiadó, 2003.

RUSZ 2014

RUSZ Csilla: *Drámapedagógia az iskolában*. Internet: rmpsz.ro (Letöltés: 2020. 03.
10.)

SÁROSI [é.n.]

SÁROSI Melinda: *A drámapedagógia szerepe és alkalmazásának lehetőségei a II–IV.
osztályos verstanításban*. Internet: rmpsz.ro (Letöltés: 2020. 03. 10.)

SOMFAI 2012

SOMFAI Barbara: *Drámapedagógia az irodalomtanítás szolgálatában*. 2012. Inter-
net: nyest.hu (Letöltés: 2020. 03. 10.)

SZAJKÓ 2013

SZAJKÓ Ottília: A drámajáték lehetséges alkalmazási területei a történelemórán. *Tani-tani Online*. 2013. Internet: www.tani-tani.info (Letöltés: 2020. 03. 10.)

Sz. PALLAI Ágnes 2003

Sz. PALLAI Ágnes: *Mégiscsak színház?! Az angol drámapedagógia történetéből*. 2003. Internet: epa.oszk.hu (Letöltés: 2020. 03. 10.)

TÖLGYESSY [é. n.]

TÖLGYESSY Zsuzsanna: Mi is az a drámapedagógia? *Tani-tani Online*. Internet: www.tani-tani.info (Letöltés: 2020. 03. 10.)

VERSES REGÉNYBŐL VERSES MESEREGÉNY: TÚL A MASZAT-HEGYEN ÉS A CSÜCSÖK

KAPUSI ANGÉLA

A 19. század közepén a magyar irodalomban a nemzeti identitást kifejező eposz szerepét lassan felváltotta a regény, és e folyamat részeként megjelent egy új műfaj, a *verses regény*. Megszületésének oka nemcsak a műfaji rendszerkényszer volt – azaz a nemzeti identitást reprezentáló műfaj szabályrendszerének és a műfajok kategóriájának a rögzítése –, hanem erőteljesen hatottak a verses regény normáinak meghatározására a világirodalmi minták is: Byron *Don Juanja* és Puskin *Anyeginje*. A *Don Juan* magyarra fordításával és megjelentetésével a 19. század első felében megindult a műfaj definiálása és kanonizálása a hazai szépirodalomban. Kezdetben csak a forma átvétele volt a cél, a fogalom szakterminusának és sajátosságainak a meghatározása később, a 20. században történt meg.

A verses regény legfontosabb sajátossága az, hogy a történethez hozzátartozik a megírás története. Ez azt jelenti, hogy a szövegben megjelenik maga az író is, aki folyamatosan reflektál a megírás körülményeire és az olvasó elvárásaira. Ennek eredményeképpen létrejön egy személyes lírai szöveg epikai történetmondásba szöve, továbbá a cselekmény kibontása közben az értelmezői magatartás által létrejön maga az olvasó is. A műfaj formai rendszerének és kereteinek a megteremtését a hazai irodalomban először Petőfi és Arany kísérelte meg. Mindketten egy, a világirodalomban létező poétikai hagyomány átvételeként és továbbgondolásaként közelítették a verses regényhez.¹

A 19. századi kanonikus példák² után a magyar verses regény egy időre eltűnt irodalmunkból. A 20. század írói mellőzték a műfaj használatát, csak egy-egy szerző³ használta a formát, és ekkoriban legfőképp a fogalom definíciója és legitimációja történt meg a hazai irodalomtudományos diskurzusban.⁴

Majd mintegy százötven évvel Arany *Toldija* után jelent meg Térey János *Paulusa*,⁵ amellyel az író arra tett kísérletet, hogy saját kora, a 21. század viszonyaira alkalmazva, a cselekményelemek többségét felelevenítve és a versformát (Anyegin-strófa) is megőrizve újraírja Puskin *Anyeginjét*. Térey *Paulusa* után nem sokkal, a *verses regény* műfaji-formai hagyományát folytatva és felelevenítve, 2003-ban jelent meg Varró Dániel könyve *Túl a Maszat-hegyen: Muhi Andris és a pacák birodalma*⁶ címen, és a szerző művét már *verses meseregény*ként definiálta. Varró Dániel után publikálta strófákba szedett meséjét Keresztesi József, *Csücsök avagy a nagy pudinghajsza hajmeresztő és igaz története tíz fejezetben elmesélve*⁷ címen.

¹ GINTLI 2015, 531.

² Arany János: *Bolond Istók*; Arany László: *A délibábok hőse*; Gyulai Pál: *Romhányi*.

³ Ifj. Szász Károly és Bárd Miklós írnak verses regényt. Somlyó Zoltán verses regénynek nevezi *A titkos írást*. Továbbiak még: Dsida Jenő: *Tükör előtt*; Szabédi László: *Kelen Péter*. IMRE 1990, 78.

⁴ IMRE László monográfiája által. (*A magyar verses regény*. Budapest, Akadémiai, 1990.)

⁵ TÉREY 2001.

⁶ VARRÓ 2003.

⁷ KERESZTESI 2018.

Jelen dolgozatban arra keresem a választ, hogy a 19. századi verses regényhez képest, hogyan alakult át a műfaj, és Varró valamint Keresztési írásait mi teszi gyerekirodalmi szövegekké, továbbá miért tekinthetőek *verses meseregénynek*. A téma kidolgozásában a 19. századi kanonikus példák regisztrálása után, Varró Dániel *Túl a Maszat-hegyen* és Keresztési József *Csücsök avagy a nagy pudinghajsza* című *verses meseregények*nek alaposabb elemzésére és a közös metszéspontok meghatározására koncentrálok úgy, hogy a szövegek értelmezésének fókuszába a *humort* és a Propp által definiált *varázsmesék* motívumait állítom. Mindezt pedig teszem azzal a céllal, hogy igazoljam egyrészt azt, hogy a műfaj átalakulásának folyamatában a formai követelményeket megtartva a szövegeknek a humor által létrejött üzenete és tétje nem, vagy csak alig változik, ám a célcsoport jelentősen átalakul és bővül – a gyerekolvasókra.

1. A verses regény kialakulása a hazai irodalomban

A magyar verses regény a 19. század közepén, világirodalmi minták (a *Don Juan* és az *Anyegin*) hatására kezdett népszerűvé válni irodalmunkban. Az új műfaj formai követelményeinek alapja és mintája Byron *Don Juanja*, amely a 19. század elejének átalakulásban lévő világnézetét, költői világnézetét és ízlését is reprezentálta hazánkban. A magyar verses regénynek az a sajátossága, miszerint a költő mer saját művének alkotója és egyben tárgy lenni, ugyanakkor nem a *Don Juan* hatása, hanem a *Childe Harold* ihletésének tekinthető.⁸ A *Childe Harold* népszerűbb volt az európai irodalomban, sokan olvasták eredetiben vagy német átköltésben, és 1820-tól fordításrészletekben is megjelent, így a hazai gondolkodókhoz is eljutott. A műfaj elnevezése a „novel in verse” utal a korszakban már ismert regényformára, megkülönböztető sajátossága azonban a líraiság, amelyet nem is annyira a verses forma, jóval inkább a költő állandó jelenléte biztosít.⁹

Arany János már 1845-ben találkozott a byroni *Don Juannal*, a mű egy részletét le is fordította magyarra, ám ekkoriban érdeklődése még inkább Homérosz, a népköltészet és Petőfi felé fordult. Csak később, a '48-as forradalom és a szabadságharc bukása után, valamint az ezzel járó irodalmi ízlésváltás hatására kezdett érdeklődni a műfaj iránt.¹⁰ 1850-ben publikálta a *Csokonai Lapokban* az első magyar verses regényt, a *Bolond Istókot*.¹¹ Imre László szerint Csokonai *Dorottyája* „már csak stílusparódiaszerű ötleteivel is hatott a *Bolond Istókra*”,¹² de a legközvetlenebb előzménynek *Az apostolt* tekinti: a téma, a „regényszerű alakítás” és a líraiság miatt. Ugyanakkor Petőfi műve általános jellege, hangulata és elbeszélsmódja miatt eltért a későbbi verses regényektől.¹³ Annak ellenére, hogy Arany műve első megjelenésekor még nem kapott túl nagy figyelmet, a műfaj történetében kiemelkedő fontosságú, mert a magyar irodalom első, klasszikus értelemben vett verses regényének tekinthető.¹⁴

A műfaj hazai kibontakozásának másik mintája, Puskin *Anyeginje* 1866-ban jelent meg magyar nyelven Bérczy Károly fordításában.¹⁵ Imre László monográfiájában az *Anyegin* hatását és jelentőségét abban látja, hogy Arany, Gyulai és Arany László verses regényeik-

⁸ IMRE 1990, 16.

⁹ IMRE 1990, 17.

¹⁰ IMRE 1990, 17.

¹¹ *Csokonai Lapok*, 1850. augusztus 21.

¹² IMRE 1990, 56.

¹³ IMRE 1990, 57.

¹⁴ ASZTALOS 2013, 75; IMRE 1990, 66; Z. KOVÁCS 2004, 303; Z. KOVÁCS 2017, 115.

¹⁵ IMRE 1990, 41.

kel az európai regény kortárs megfelelőjét akarták létrehozni és meghaladni azt líraiságában. Ebben segített az *Anyegin* a forma, a motívumok, a tárgy, az alakok, a nyelv és a kompozíció átvételével.¹⁶ Így tehát annak ellenére, hogy Byron *Don Juan*-ját már a '40-es években ismerték a hazai körökben, és Arany *Bolond Istókja* 1850-ben megjelent, a verses regény iránti érdeklődést az *Anyegin* megjelenése indította el azáltal, hogy akkor vált ismertté hazánkban, amikor a forradalom hatására az irodalmunkban feltett kérdésekre a műfaj adta lehetőségek válaszoltak. Így tehát a műforma csak az '50-es évek második felétől tudta kifejteni a hatását, amelyhez kellett a forradalom utáni szemléletváltás és az elkövetkező évtized világnézeti komplexitása.¹⁷

2. Verses regényből verses meseregény: a humor és a varázsmese motívumainak szempontja

A magyar verses regény értelmezésének egyik aspektusa a humor. „A *humor* olyan, a nemzetközi romantikában és annak értelmezésében meghonosodott fogalom, amely az iróniát a morális reflexió révén »domesztikálja«¹⁸ – írja Z. Kovács Zoltán, aki monográfiájában a humor és a népiesség fogalmainak kapcsolatát teszi meg a népies eposz és a verses regény műfaji kettőségeinek értelmezési alapjának.¹⁹ A magyar verses regényben a humor kétféleképpen jelenhet meg: értelmezhető a nemzeti karakter, a nemzeti önismeret illusztrációjaként, és a költő saját önismeretét, öniróniáját kifejező fogalomként is. A 19. század a magyar irodalomban a nemzeti önismeret és a karakterisztikum²⁰ meghatározásának az időszaka, amely a magyar verses regényben a humor és az irónia összekapcsolódásával alkot egységet.

A *verses regény* hagyományára támaszkodva 2003-ban látott napvilágot Varró Dániel könyve, *Túl a Maszat-hegyen* címmel. A szerző a művét *verses meseregény*ként definiálja. Itt arról van szó, hogy egy, a meseszöveg jellegzetességeivel rendelkező történet a *verses regény* műfajának megfelelő formában jelenik meg. A Varró által írt gyerekirodalom nem történetesként mesél. Ítéloképes olvasót feltételez a szöveg. A *Túl a Maszat-hegyen* intertextuális jellege által a magyar és világirodalom kánoni szövegeivel lép kapcsolatba. Azzal, hogy ezt az utalásrendszert egy meseként definiált történetbe szövi bele, újragondoltatja az ezekhez a szövegekhez való viszonyunkat. Így konstruál egy olyan szöveget, amelyben a gyerekirodalmi előzményeket és a felnőtt irodalom kánonját is megidézi.²¹ Mindezt teszi a sajátosan hazai mesei hagyományt megelevenítő humoros formában.

„Hol van a macskák réme, Frakk?
Hol van Mírr-Murr, Oriza-Triznyák?
Hol Pöske, Vackor, hol Kobak?
És hol vannak még oly sokak...
[...]
S kit úgy kedvelt minden korosztály,
Hol Füles, hol van ma már

¹⁶ IMRE 1990, 54.

¹⁷ ASZTALOS 2013, 75.

¹⁸ Z. KOVÁCS 2017, 76.

¹⁹ Z. KOVÁCS 2017, 77.

²⁰ Lásd Henszlmann Imre dráma- és művészetelmélete. KAPUSI 2018.

²¹ ZABÁN 2005, 128–131.

A pesszimista plüssszámár?
 Hol Pitypang, a hiú oroszlán?
 Hol Ká, Akela, Tabaki,
 De hol a hó, a tavalyi?"²²

Olyan képeket sorakoztat fel mesehősök személyében, amelyek jellemzően egy csoport közös múltján (gyermekkorán) és ismeretén alapulnak. A humor fókuszát erre a kollektív önismeretre épített költői játék adja: a mesehősök képeibe beemel egy klasszikusan hagyományteremtő irodalmi műre való intertextuális utalást.²³

A humornak a költő öniróniáját kifejező formája a saját nevével való játék: gyermekkori emlékeinek megmutatásával közelebb hozza az író és az olvasót egymáshoz, valamint azzal, hogy a csúfolódást generációkra vezeti vissza, megteremti saját identitását is.

„Csúfoltak engem is goromba
 Szavakkal, mindig ugyanúgy:
 »Hé, Varró, varrd meg a gatyámat!«
 Épp így csúfolták már atyámat,
 S előtte már a nagypapát,
 Ez apáról fiúra szállt.
 Afféle családi örökség,
 Mitől megválni nem lehet,
 Varró, e végzetes nevet
 Cipelni kell nekünk örökké.”²⁴

Ezzel mintegy megjelenik Varró Dánielként emlegetett szereplő is, tehát az író a történet egyik mellékszereplője lesz éppúgy, ahogyan az Térey *Paulusában* is olvasható.

Keresztesi József *Csücsök avagy a nagy pudinghajsza hajmeresztő és igaz története tíz fejezetben elmesélve* című verses meseregénye része annak a műfajban létrejött gyerekirodalmi hagyománynak,²⁵ amelyben folyamatosan jelen van a humor azáltal, hogy egy egész világot épít fel a magyar desszertkultúra szókészletéből.

„Jöttek a Sütik, mint az égen
 Torlódó viharfellegek:
 Fehér-rózsaszín öltözékben
 Pompázó Habcsók-hercegek,
 S ki handzsárját övében hordta,
 A marcona Vadalmatorta,
 S kinek haragját retteded,
 A Zaboskeksz is megjelent.
 És jött a böhöm Rigó János
 (Én nem nevezném Jancsinak,

²² VARRÓ 2016, 84–85.

²³ Az utolsó sor François Villon, *Ballada a hajdani hölgyekről* című versének ikonikus sora, amely mintegy szállóigeként kanonizálódott a magyar gondolkodásban: „De hol van a tavalyi hó!” Fordította: Szabó Lőrinc.

²⁴ VARRÓ 2016, 31.

²⁵ FEKETE 2016; VERESS 2000.

Mert egykettőre helyrerak),
A páncélja egy piros lábos,
Félelmet keltőn zörgeti –
Barátom, adj utat neki!

És jött az elszánt Meggyes Rétes,
Kemény magokkal köpködő,
És jött Mőszjő Franciakrémés,
A hépróbás pudingölő,
A nagyfejű Kókuszrolád és
A mord Muffin, a csokoládés
(Nos, ő a kedvenc muffinom,
Habár az almás is finom...)
És jaj, ránézni sem merek már,
Eljött a bős Barátfüle,
Izzott belül parázs dühe,
És fortyogott a szilvalekvár,
Hisz várta már a nagy csatát,
Akár a Bátor Baklavák.”²⁶

A *Csücsök* szereplői és hősei olyan édességek, amelyeket a legtöbb magyar olvasó ismer: a felnőttek a gyermekkoruk emlékét és tradícióját látják bennük. Saját gyerekkorának kínos és ironikus emlékképeit idézi fel Keresztesi, amikor Csücsök és Csárli Meggy kalandjait meséli: Csárli folyamatosan beszél, szóval tartja a Kiflivéget, aki egy idő után „[m]ár nem figyelte mit csacsog” a barátja. Ekkor a műfajra jellemző személyes reflexióval szólal fel a költő, és lép ki a történetből:

„Ajj, de ismerős a helyzet!
Hisz voltam én is kisdíák,
Kijárva, mint megannyi gyermek,
Egy nagy rakásnyi iskolát.
Emlékszem, mennyi sódert löktek
– Akárcsak Csárli most csücsöknek –,
S ébren szunyált a sok kölyök
Nytott szemmel a pad mögött...
Hogy merre járt mint ifjú vándor
(Annyit csavargott, komolyan,
Akár egy örült kamion)
A zöldfülű Petőfi Sándor:
Hol Kecskemét, hol Debrecen –
Pontosan nem tudom ma sem.”²⁷

Petőfi életrajzának értelmetlen elsajátítása az iskolában, a magyartanítás és irodalomközvetítés abszurdításának évtizedekre visszamenő ikonikus példája. Keresztesi saját emlékeinek őszinte felidézésével egyesíti azt az olvasóközönséget, amely a hazai oktatási rendszer

²⁶ KERESZTESI 2018, 18–19.

²⁷ KERESZTESI 2018, 32.

hagyományának részeként Petőfi költészetén nőtt fel vagy éppen Petőfiről tanul. Ezzel megvalósítva épp azt a humor fogalma által megteremtett, a verses regényre jellemző értelmezői keretet, amely a 19. századi verses regényekben is megjelenik a népies és nemzeti karakter motívumaként.

A 19. századi magyar verses regény a nemzeti karakter és a népies hagyomány közvetítése által, a felnőtt közönséget célozta meg. Ez a magatartás jellemző a 21. századi szövegekre, különösen Térey *Paulusára*, amely a téma, a forma és a nyelvezet miatt önreflektív olvasót feltételez. Ugyanakkor Varró Dániel mintegy szakítva ezzel befogadói hagyományával, művét verses meseregényként jegyzi, s ezzel megváltoztatja, kibővíti célközönségét a gyerekekre. A következőkben annak meghatározására törekszem, hogy vajon mitől és hogyan lesz a verses regényből verses meseregény? Mi teszi ezeket – Varró Dániel: *Túl a Maszat-hegyen* és Keresztesi József: *Csücsök, avagy a nagy pudinghajsza* – a szövegeket meseszerűvé, mitől lesznek mesévé? Ennek magyarázatára három szempont kifejtésével szeretnék kísérletet tenni.

Első. A verses meseregény történetvezetésének sajátosságai leírhatók a Propp által rögzített varázsmese fogalmával és annak funkcióival.²⁸ A proppi definíció szerint varázsmeséknek nevezzük azokat a történeteket, melyek károkozással vagy valamilyen hiány előidézésével (rablás, elűzés), illetve valamilyen birtokolni kívánt tárgy utáni sóvárgással kezdődnek, majd a hős elindul otthonról, s találkozik az ajándékozóval, aki varázsszöveget vagy a keresett tárgy megtalálásához szükséges segítőtársat ad neki, ezután a hős megküzd az ellenfelével, visszatértében pedig üldözőbe veszik. A nehéz feladatok próbatétele után végül saját vagy apósa birodalmában trónra lép és megnősül. Röviden így vázolható fel a sokféle szüzsé alapját képező kompozíció, és az ilyen sémát tükröző meséket nevezzük varázsmeséknek.²⁹ Ezekkel a sémákkal írható le a *Túl a Maszat-hegyen*, de még inkább a *Csücsök* története is. Mindkét történet valamely hiány előidézésével kezdődik. Varró hőse Muhi Andris elveszíti óvodáskori legjobb barátját, Jankát az iskolakezdés miatt. Hosszú ideig nem tudnak találkozni, majd egy napon levél érkezik Jankától, melyben arra ösztönzi Andrist:

„Ha kedved tartja, látogass is
Meg engem, címem: Pacarét,
Maszat-hegy, Szeplő utca 7.”³⁰

Keresztesi története pedig határozottan a varázsmesékre jellemző szüzsével kezdődik. Sütiország már egy éve gyászban áll, ugyanis a gonosz Vérpuding elrabolta Tortavár királykisasszonyát, a szépséges Csokisminyont. Császármorzsa, az uralkodó meghirdeti, hogy az a bátor vitéz, aki visszahozza lányát, elnyeri Minyon kezét és a fele királyságot.³¹

Janka keresésére indul el Varró hőse a hosszú útra, túl a Maszat-hegyre, ahogyan teszi ezt Csücsök is, a bátor Kiflivég, aki kalandokat és nehézségeket túlélve eljut a Rémsütik földjére, és ott megküzd a gonosz Vérpudinggal. A hosszú út során mindkét történet hőse kap maga mellé segítőt: Muhi Andris társai Csálé és az Egyenes.³² Csücsök segítője a királylány megmentésében pedig Csárli, az „apró, töppedt Aszalt Meggy”, akit az öreg Csá-

²⁸ PROPP 1975.

²⁹ PROPP 2006, 15.

³⁰ VARRÓ 2016, 36.

³¹ KERESZTESI 2018, 11–16.

³² VARRÓ 2016, 62.

szármorzsa rendel társául.³³ Mindkét mese hőse hosszú és kalandos utat jár be célja elérésének érdekében, s az utazás állomásainak leírása az eposzokra és a varázsmesékre jellemző szüzséket tartalmazza. A Maszat-hegy történetének és uralkodóinak,³⁴ valamint a Rémsütik földjének ismertetése az eposzokban megjelenő eredetmítoszokra emlékeztetnek. Irénke néni elrontott és száműzött sütijeinek otthonát, világát a szerző eposzi elemekkel és képekkel írja le:

„A Rémsütik kapcsán evégett
Két törzset ismerünk tehát –
A Szétfolyó s az Odaégett
Két törzs, ámbátor egy család.
Hisz ősanyjuk Irénke néni,
Ki hogyha már megunta nézni
Az érintetlen készletet,
Kidobta, s újat készített.
A Sértett Sütemények népe
Hát dülva-fülva útra kelt,
Elvándorolt, új honra lelt:
A nagy Fondán-folyam vidéke
Kellőképpen lehangoló –
Úgy döntöttek, nekik való.”³⁵

Varró és Keresztesi verses meseregénye egyaránt a varázsmesékre és az eposzokra jellemző végső ütközettel, a gonosszal való megküzdéssel zárul. A *Maszat-hegy* 11. fejezete a homéroszi eposzokra emlékeztet, ahogyan bemutatja a Paca cár seregét és a csatát.³⁶ Ugyanígy Keresztesinél: egy hadseregnyi jól ismert süti vonul fel az olvasó előtt – a marcona Vadalmatortától kezdve, Möszjó Franciakrémesen át, egészen a böhöm Rigó Jánosig – az enumeráció eposzi kellékével, és a történet végén Csücsök megküzd a Vérpudinggal, így szabaddá ki Csokisminyont.³⁷ És végül Janka múltjának megismerése és származásának felderítése behozza a történetbe az eltűnt, elrabolt királylány szüzséjét: „»Királylány vagyok? Nem csak álom?»³⁸ Mindkét mese a próbatételek után boldog befejezéssel zárul – ezáltal lesz a két verses regény valójában verses meseregény.

Második. Abból a proppi alapvetésből indulok ki, amely szerint: „[m]inden megfigyelés célja az, hogy megállapítsuk, milyen társadalmi felépítmény keretei között alakultak ki az egyes motívumok, illetve a mesehagyomány egésze.”³⁹ A mese reprezentálja, megőrzi kora közösségi viszonyainak és intézményeinek a formáit, és ha ezeket a motívumokat megvizsgáljuk, megismerhetjük azokat a társadalmi normákat és közösségeket, amelyekben a mese íródott.⁴⁰ Ezáltal az egyes elbeszélések egy-egy nemzet kultuszának részét képezhetik. Varró szövegében több helyen is találkozhatunk olyan utalásokkal, amelyek a mű létrejöt-

³³ KERESZTESI 2018, 26.

³⁴ VARRÓ 2016, 59–62.

³⁵ KERESZTESI 2018, 58.

³⁶ VARRÓ 2016, 189–200.

³⁷ KERESZTESI 2018, 18–19, 80–86.

³⁸ VARRÓ 2016, 114–117.

³⁹ PROPP 2006, 18.

⁴⁰ PROPP 2006, 19.

tének társadalmi és kulturális hátterét reprezentálja. Ilyen például, a Star Wars és a Harry Potter⁴¹ említése. Mindkettő Varró korát meghatározó irodalmi mű és kultuszfilm egyben.

„»Vigyázz, Han Solo! Egy követ
Fúj Darth Vaderrel a barátod!«
Meg más efféle dolgokat,
Rágcsálni sós popcornokat,
Szürcsölni óriás kóla lájtot –»⁴²

Folytatva a sort velős társadalomkritikát fogalmaz meg a költő, és korának attitűdjére is rámutat a Bűdös Pizsamázó személyének ismertetésében („Pasziánszozik egyet a kompjuteren – S csak még bűdösebb, mire eljön a másnap”).⁴³ Ugyanakkor ezen a ponton felmerül az a kérdés, hogy Varró műve melyik korosztályt célozza: pontosabban a szöveg olvasása nemcsak gyerekolvasót, de felnőtt befogadót is igényel. A szöveg humorának forrására jelentős részben olyan műfaji szabályok és nyelvi normák jellemzőek, amelyek miatt felmerül bennünk a kérdés: a gyermek vajon mikortól képes az effajta humorra ráérezni?⁴⁴

„Mielőtt itt lopva, ócskán
Bemószerolna bárki más,
Bevallom, nyájas olvasókám,
E vers valóban fordítás.
Belagholy Days volt a címe,
És én lefordítottam, íme,
Nektek, ti gyarló gyermekek,
Kik nem beszéltek nyelveket.”⁴⁵

Keresztesi műve hasonlóan Varróhoz a felnőtt befogadót, saját generációja olvasóközönségét is megszólítja, és leképezi azt a kort valamint annak gondolkodásmódját, amelyben született. Azokat a problémaköröket emeli be művébe, amelyek kora társadalmi identitásának meghatározói. A földrajztanár Vasvilla Lilla néni (már a neve is utal rá), az oktatási rendszerünket az iskolai pedagógiát illusztrálja:

„Ha meg Vasvilla Lilla néni
Netán felelni hívna ki,
Hiába mondd el neki,
Pimaszkodásnak fogja nézni,
S felháborodva rád legyint:
»Leülhetsz. Ez karó megint.«”⁴⁶

Amikor az öreg Vatta kételkedik Csücsök sikerében, mert ő csak egy kiflivég („Hohó, neked, te kifliharcos, A Vérpuding túl nagy falat!”⁴⁷), az tulajdonképpen értelmezhető a

⁴¹ VARRÓ 2016, 83.

⁴² VARRÓ 2016, 52.

⁴³ VARRÓ 2016, 123–124.

⁴⁴ ZABÁN 2005, 128–131.

⁴⁵ VARRÓ 2016, 57.

⁴⁶ KERESZTESI 2018, 7.

sztereotipikus és az előítéletes gondolkodásmód attitűdjével. Ehhez kapcsolódóan pedig az elrontott, csúnya, selejtes sütik száműzetése a Rémsüti Földjére a kirekesztettség érzését reprezentálja.⁴⁸

Harmadik. A mese a megértés útjának reflektív leírása. A varázsmeséknek közös tipológiai jegye az utazás témája. A mese a hős kalandjait meséli el: a kitűzött feladat megoldása, a távolságok legyőzése, az ellenséggel és önmagával való küzdelem, vagyis a történet fő tengelyét az utazás metaforája képezi.⁴⁹ Mindkét verses meseregény utazásról szól. Hősei hosszú utat tesznek meg céljaik elérése érdekében, és ezen az úton a jellemük is fejlődik, változik. Varró könyvében azonban a valódi hős, aki személyiségében is hosszú utat tesz meg, Janka. Múltjának és eredetének felfedése (neve valójában Foltnélküli Johanna),⁵⁰ önmagának elfogadása [„S nagylábujját (tán így a jobb), Lassan vízbe dugta, csobb...”],⁵¹ és végül (ön)meghatározása („A hercegkisasszonykodástól [e]lment a kedvem”)⁵² a verses meseregény tulajdonképpeni témája. A mesék eredetileg olyan történetek, amelyekből meg lehet tanulni azokat a szabályokat és lehetőségeket, amelyek segítségével az ember képes megküzdeni természetfeletti lényekkel, tárgyakkal, az étellel és önmagával. Minden mesehős keményen megdolgozik a sikerért, az ehhez vezető úton pedig próbákat kell teljesíteniük, amelyekben megsebesülhetnek vagy elbukhatnak. A lényeg az, hogy haladniuk kell előre, és le kell győzniük önmagukat.⁵³ Az út, az utazás motívuma a legtöbb mesében változatos formában jelenik meg: a cselekvés mindig a térbeli távolság leküzdésére irányul, a történet építkezésének ritmusa igazodik a mesehős lépéseivel, ahogy halad előre a kitűzött cél felé, s ez a kettő együtt teremti meg a történet szerkezeti és tartalmi harmóniáját.⁵⁴ Keresztesi meseregényében minden egyes sütitívész kudarcot vall. A történet hőse, aki végül kalandokat és nehézségeket túlélve eljut a Rémsüti földjére, és megküzd a Vérpudinggal, Csücsök, aki egy Négykézlábú Bébigyermek által megrágott kiflivég, „csupán egy árva potyadék” és az ő segítő barátja Csárli, az „apró, töppedt Aszalt Meggy”.⁵⁵ Már önmagában ez a tény – hogy egy hőstörténetben a bátor vitéz egy kiflicsücsök és egy meggyszem alakítja – lerombolja bennünk a klasszikus mesék héroszairól alkotott képet, és átkeretezi a hős megjelenésének attribútumait. A mesében előforduló események kiszámíthatatlansága, a váratlan, elkerülhetetlen helyzetek, a keresztúton való döntéshelyzet az életút során elkövetkező események metaforája:

„ – De válassz,
Mert rajtad áll a folytatás!
Ez itt országunk határa:
Ha visszafordulsz, Tortavárba
Az Észak Útján visszatérsz –
Fontold meg ezt, te kis vitéz!”⁵⁶

⁴⁷ KERESZTESI 2018, 36.

⁴⁸ KERESZTESI 2018, 61–63.

⁴⁹ BICZÓ 2006, 16.

⁵⁰ VARRÓ 2016, 177–178.

⁵¹ VARRÓ 2016, 189.

⁵² VARRÓ 2016, 204.

⁵³ BOLDIZSÁR 2004, 14–15.

⁵⁴ BICZÓ 2006, 18.

⁵⁵ KERESZTESI 2018, 24, 26.

⁵⁶ KERESZTESI 2018, 35.

A mesék hőse mindig egy típust képvisel, az ő egyéni sorsa áll a középpontban. A hős útjának elmesélésével a világot és a hős személyiségfejlődésének útját teremtjük meg. A mese különböző elemei: a hős harca, a szereplők, segítők funkciói, a cselekmény fabuláris mozzanatai, a mese szüzséje mind leképezi a világrend működését. A hős győzelme, a rend győzelme is egyben. Mindkét verses meseregény vége szerencsés véget ér. Janka és Muhi Andris újra egymásra találnak, és elválaszthatatlan barátokként folytatják az életüket.⁵⁷ Keresztési verses meseregénye is a varázsmesékre jellemző szüzsével zárul, Csücsök és Minyon házasságával.⁵⁸ A mese attól mese, hogy a végkifejlet mindig szerencsés, az eukatasztrófa mindig bekövetkezik, a jók győznek, a gonoszok elnyerik méltó büntetésüket. Egy olyan erkölcsi világrend valósul meg, amely csak ott vagy elméleti szinten lehetséges.⁵⁹

3. Összegzés

A *Don Juantól* és az *Anyegintől* a *Csücsökig* vezetett az út. A műfaj történetében a forma megmaradt, ahogyan az a sajátosság is, miszerint a szövegek magukban foglalják keletkezésük körülményeit, az írók reflektálnak saját művükre és kapcsolatot tartanak az olvasóval. Ugyanakkor a felnőtt irodalomból gyerekirodalommá alakult úgy, hogy a verses meseregény nemcsak gyerekirodalmi szöveggént képes működni, de olvasásuk közben a felnőtt olvasó is azonosulhat a karakterekkel.

Tanulmányomban először két szempontból ismertetem a *humor* megjelenését – a humor mint nemzeti karakter és a humor mint a költő önismerete, öniróniája – Varró Dániel *Túl a Maszat-hegyen* és Keresztési József *Csücsökjében* is. Úgy gondolom, hogy a műfaj átalakulásának folyamatában – a formai követelményeket megtartva – a szövegekben megjelenő humor értelmezési keretei és a humor által létrehozott, valamint közvetített tartalom nem, vagy csak alig változott, ugyanakkor a célcsoport jelentősen átalakult és bővült. Így a humor témáját tekintve igazodik a gyermekolvasók világgépéhez, ugyanakkor olyan eszközöket és forrásokat alkalmaz, amely által a felnőttek humorigényét is kielégíti.

Másodszor a Propp által leírt *varázsmesékre* jellemző szüzsék ismertetésével, a varázsmesékben és a verses meseregényekben egyaránt megjelenő, korabeli társadalmi normák motívumainak és az utazás metaforájának bemutatásával párhuzamosan megvizsgáltam mindezeknek a jelenlétét is Varró és Keresztési művében – azzal a céllal, hogy meghatározam a két mű közötti keresztmetszetet: mitől tekinthetőek verses *meseregényeknek*. Mindkét történet leírható a proppi varázsmesékre jellemző funkciókkal, értelmezhetőek a mesékben megjelenő utazás metaforájával, és leképezik azokat a társadalmi normákat és attitűdöket, amelyek keletkezésük korát jellemzik. A verses meseregény legfőbb sajátossága meglátásom szerint az, hogy a műfajban létrejött szövegek nemcsak gyerekirodalomként képesek működni, de olvasásuk közben a felnőtt olvasó is azonosulhat a karakterekkel és a történettel.

⁵⁷ VARRÓ 2016, 204.

⁵⁸ KERESZTESI 2018, 92.

⁵⁹ LOVÁSZ 2006, 45.

Bibliográfia

ASZTALOS 2013

ASZTALOS Emese: „Verses regény” – egy fogalom története a 19. században. *Irodalomismeret* 2. 2013, 73–80.

BICZÓ 2006

BICZÓ Gábor: A mese hermeneutikája. In: *Közelítések a meséhez*. Szerk. BÁLINT Péter. Debrecen, Didakt Kft., 2006, 11–34.

BOLDIZSÁR 2004

BOLDIZSÁR Ildikó: *Mesepoétika: Írások mesékről, gyerekekről, könyvekről*. Budapest, Akadémiai, 2004.

FEKETE 2016

FEKETE Vince: *Ahonnán a nagy-nagy kékség – Cincogósi Elemér viszontagságai*. Budapest, Bookart Kiadó, 2016.

GINTLI 2015

Magyar irodalom. Szerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2015.

IMRE 1990

IMRE László: *A magyar verses regény*. Budapest, Akadémiai, 1990.

KAPUSI 2018

KAPUSI Angéla: „Ő hangoztatta először az újabb magyar kritika jelszavait”: *Henszlmann Imre drámaelméleti és -kritikusi tevékenysége*. Doktori értekezés. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2018.

KERESZTESI 2018

KERESZTESI József: *Csücsök, avagy a nagy pudinghajsza hajmeresztő igaz története íz fejezetben elmesélve*. Budapest, Móra, 2018.

LOVÁSZ 2006

LOVÁSZ Andrea: A mesélő ember. In: *Közelítések a meséhez*. Szerk. BÁLINT Péter. Debrecen, Didakt Kft., 2006, 43–62.

PROPP 1975

Vlagyimir PROPP: *A mese morfológiája*. Ford. SOPRONI András. Budapest, Gondolat, 1975.

PROPP 2006

Vlagyimir PROPP: *A varázsmese történeti gyökerei*. Ford. ISTVÁNOVICS Márton. Szerk. és utószó HERMANN Zoltán. Budapest, L' Harmattan, 2006.

TÉREY 2001

TÉREY János: *Paulus*. Budapest, Palatinus Kiadó, 2001.

ZABÁN 2005

ZABÁN Márta: „A régi hősök hova tűntek?” *Korunk* 16/3. 2005, 128–131.

Z. KOVÁCS 2004

Z. KOVÁCS Zoltán: A „belső kritika” horizontja: A magyar verses regény fejlődés-történeti megközelítésének lehetőségei. In: *Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 19. században*. Szerk. SZÜCS Zoltán Gábor–VADERNA Gábor. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004, 303–314.

Z. KOVÁCS 2017

Z. KOVÁCS Zoltán: „Mert veszni fog, bizony, ki nyer”: *Etikai narratívák a magyar romantikában (és a romantika után)*. Budapest, Ráció Kiadó, 2017.

VARRÓ 2003

VARRÓ Dániel: *Túl a Maszat-hegyen: Muhi Andris és a pacák birodalma*. Budapest, Magvető, 2003.

VARRÓ 2016

VARRÓ Dániel: *Túl a Maszat-hegyen: Muhi Andris és a pacák birodalma*. Budapest, Kolibri, 2016.

VERESS 2000

VERESS Zoltán: *Irgum-Burgum Benedek – Tóbiás és Kelemen*. Budapest, Mozaik Kiadó, 2000.

FÉNYESLÁCA, A 20. SZÁZAD MAGYAR SORSFORDULÓINAK ÁLDOZATA*

KASZNÁR ATTILA

1. Bevezetés és helyzetkép

„Az egykori Zemplén megyében, a Budapest-Csapi fővasútvonaltól három km-rel délre, a fővárostól kb. 300 km-re fekszik Láca. A környék gazdasági központja, Sátoraljaújhely mintegy 40 km-re van. A lácaiak helyzetét nehezíti, hogy vasútállomásuk, Királyhelmec-Perbenyik cseh területre esik. A községbeliek ezt a vasútvonalat nem is használhatják, helyette a nyíregyházi keskeny nyomtávú, egykori körvasúton közlekednek.”¹ Az 1950-es években született leírás már jól jelezte, hogy Lácacsékén nem könnyű az élet. A 20. század magyar sorsfordulóinak jelentős része ekkorra már szélviharként átzúgott ezen a csodálatos földrajzi környezetben elhelyezkedő településen. Azonban akkor talán még senki sem gondolta volna, hogy a 21. század második évtizedének végén már korántsem az lesz a kérdés, hogy a falusiak életminőségén miként lehetne javítani, hanem az, hogy fennmarad-e Lácacséke, és 10-20 év múlva beszélhetünk-e még ilyen településről vagy sem.

Holott az Alsó-Bodroghköz keleti területén, a magyar–szlovák határ mellett található Lácát a köznyelv a 19. század végén, illetve a 20. század elején csak Fényeslácának hívta. Nem véletlenül, hiszen a falu lakosai annak ellenére, hogy a település földrajzi elhelyezkedése mindig is messze volt az ideálistól, igen tehetősek voltak. Láca ugyanis alapvetően messze esik mind a történelmi, mind pedig a Trianon utáni Magyarország gazdasági, kulturális és szellemi központjaitól. Sárospatak, Sátoraljaújhely, Nyíregyháza és Debrecen mindmind alapvetően nagy távolságra találhatóak, amelyen a helyi közlekedési viszonyok sem könnyítettek, és nem könnyítenek ma sem.

A sajátos viszonyok ellenére Láca élt és virágzott. A környékbeliek megtalálták lehetőségeiket a helyi elosztó központ, Királyhelmec piacain, amely nagy mennyiségben képes volt felvenni a környező települések terményeit, valamint kézműves termékeit. Így az Alsó- és Felső-Bodroghköz határán található falu lakossága mégis megtalálhatta a számítását, és szépen gyarapodhatott. A 20. század eseményei, a magyarság történelmének tragikus eseményei aztán alapvetően, a település szempontjából végzetesen formálták át az itt élők életét.

2. A történelmi távlatok

Az Alsó-Bodroghköz egészen a honfoglalás korára visszavezethető magyar emlékek sorával rendelkezik. A Kárpát-medencébe beérkező magyarok nem véletlenül hozták létre pont itt, ebben a térségben az első központi szálláshelyeiket, hiszen otthon érezték magukat ezeken

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ FÖLDYNE 1957, 4.

a távoli sztyeppékre hasonlító adottságokkal rendelkező területeken, amelyek a gazdálkodási szokásaiknak tökéletesen megfeleltek. Mindeközben pedig a mocsaras, folyóktól szabdalt térség a védelmi szempontokat is tökéletesen kielégítette. Ezeknek az előnyöknek köszönhető, hogy már a honfoglaló magyarok szállásterületükké tették az Alsó-Bodroghöz jelentős részét.

„Láca első említése 1364-ben történik, amikor Tárkányi László és az Eszenyiek pereskedtek rajta. Birtokosai között, – a teljesség igénye nélkül – az Agárdiak, Perényiek, a Dóryek és Sennyieiek neve szerepel.”² Annak ellenére, hogy a lácai földek sosem tartoztak a kiemelkedő termőképességű magyar termőtalajok közé, általános adottságaik mégis viszonylag folyamatosan produkálható, jó termést tettek lehetővé.³ Ez a tulajdonság pedig igen értékessé tette a területet, amelyet így sokan kívántak megszerezni. „A Lácay családdal 1598-ban találkozni, Lácay Péter birtokos személyében.”⁴ A források többsége Lácay Pétert tartja a család első történelmi tagjának, ugyanakkor egyes források szerint már Eger védői között, 1552-ben is volt Lácay nevezetű személy. „1945-ig gróf Mailáth Józsefnek volt nagyobb birtoka Monyha-tanyán.”⁵ A nagynevű Mailáth család egyik ágának a Láca határában fekvő Monyha-tanya volt az uradalmi központja, és ez a földesúri kastéllyal rendelkező „falurész” gyakorlatilag a település valós gazdasági és kulturális központja is volt. „Láca a II. Világháború előtt körjegyzőségi székhely volt, hozzá tartozott Cséke, Dámóc és Perbenyik.”⁶

Cséke alapító lakossága a hagyományok szerint rutén nyelvű népekből tevődött össze. „Cséke neve 1333-ban a pápai tizedjegyzékben szerepel először. A Csékey család ősi fészke, mely család várat is épített, ami a XVI. sz-ban még fennállt. Birtokosai többek között Dobó Zsófia, valamint a Poszgai, Gerendi, Ilosvai és Sztankay családok.”⁷ Érdekesség, hogy a várból mára semmi sem maradt. Sőt a helyiek emlékezetében is már csak homályosan dereng, hogy falujuk valamikor erődítménnyel büszkélkedhetett. „A kezembe került egy 1800-as katonai térkép, amelyen Csékénél egy magaslati pont közelében egy templomot jeleznek, de ott soha nem volt templom – mondja Fülöp Emil.⁸ – Az a hely a lácai ravatalozóval szemben a csékei rész legmagasabb pontja, ideális hely egy vár részére. Amikor még nem történt meg a Tisza szabályozása, az a rész teljesen körül volt véve vízzel, Láca el is volt vágva Csékétől. Később kereskedelmi utak is vezettek arrafelé Perbenyik irányába. Azt nem tudjuk még, mi lett a vár sorsa, többen beszélnek, kővár lehetett és annak a romjaiból építették meg a lácacsékei görögkatolikus templomot.”⁹

Láca a 19. század végén, illetve a 20. század elején érte el társadalmi és gazdasági fejlettségének csúcspontját, hogy utána, a megközelítőleg fél évszázad alatt bekövetkezett csapássorozat eredményeként, a régi dicsőséget lassan elenyésszen.

² Lácacséke.

³ SÁNDOR 2018, 292.

⁴ Lácacséke.

⁵ Lácacséke.

⁶ Lácacséke.

⁷ Lácacséke.

⁸ Fülöp Emil, Lácacséke alpolgármestere, igazi lokálpatrióta, aki töretlenül végzi áldásos tevékenységét a település életben tartása végett.

⁹ Egy legenda nyomában, 2019.

3. Láca sorsforduló

Lácát a 20. század során öt, olyan nagyobb társadalmi, gazdasági és politikai megrázkódta-
tás érte, amelyek a település további életét jelentősen befolyásolták.

3.1. *Trianoni békediktátum*

A trianoni békediktátum által okozott negatív hatások rendkívül erős hatást gyakoroltak az Alsó-Bodroglközben élők társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira. Trianon eredményeként a Bodroglköz egyszerre az ország keleti zugává vált, elszigetelt lett, az itt élők lehetőségei minimálisra csökkentek, és előre láthatóvá vált a problémás jövő. A békekötést követő években, elsősorban az 1920-as és 1930-as évtizedekben többé-kevésbé megmaradtak a korábbi dicső múlt főbb körvonalai, azonban már ekkor számos jele volt a romlásnak. Az elvesztett lehetőségek legjelentősebb ellensúlyozója az egész Bodroglkőzt átszövő kisvasútrendszer kiépítése volt, amely a Kelet–Nyugat és az Észak–Dél kapcsolatot is megteremtette, ezáltal biztosítva a lehetőséget a megtermelt áruk piacra juttatásához, valamint a munkások munkába járásához. A térségben élők számára azonban az igazán nagy segítséget a Zalkod–Kenézli Tisza-híd megépülése jelentette. A híd átadására „1930. október 24-én került sor, az előzetes remények és számítások beváltak. Intenzívebb lett az áruforgalom, gyorsabban jutottak el a térség mezőgazdasági terményei a termelőktől a piacokra, javult a közeli városok – Nyíregyháza és Sátoraljaújhely – ellátása, és a piaci felvevőképesség viszonylagos stabilitása miatt, még a munkalehetőségek száma sem csökkent drasztikusan”.¹⁰

Láca közvetlen vonatkozásában elmondható, hogy a trianoni békediktátum eredményeként megszűnő észak–déli kereskedelmi lehetőség alapjaiban törte meg a település gazdasági potenciálját. A térség kereskedelmi és gazdasági központjának, Királyhelmecknek a határon túlra kerülése alapjaiban nehezítette meg a lácaiak – korábban Királyhelmeckre épülő – piacra jutási képességeit. A falusiak lehetőségei jelentősen beszűkültek, a korábbi prosperáló gazdálkodásra mind’ kevesebb lehetőség nyílt. A lehetőségek elvesztése pedig negatív folyamatok sorát indította be, ennek első megjelenése a kivándorlás volt.

3.2. *Kivándorlás Amerikába*

A Felvidék elcsatolása következtében beszűkült megélhetési lehetőségek hatására megindult az első nagy kivándorlási hullám. Ennek az elvándorlásnak a fő célpontja Amerika volt. Az elvándorlók egy jelentős része – az amerikai csodában való csalódást követően – a későbbiekben visszatért a faluba, azonban az a korábbi dicsőséges, fényes múltját már nem tudta visszaszerezni.

A lácaiak a kisvasút kiépülése, valamint a bécsi döntés eredményeként történt terület-visszacsatolást követően sem találták meg újra a falu felvirágoztatásának lehetőségét. A visszaemlékezések szerint az 1940-es évek közepére a lácaiak identitástudata megszűnt, eredeti kultúrájukat, hagyományukat elveszítették.

3.3. *Az 1956-os forradalom*

Az 1956-os forradalom eredményezte a második jelentős elvándorlási hullámot. Annak ellenére, hogy Láca, illetve akkor már Lácacséke¹¹ nem tartozott a forradalom kiemelkedő

¹⁰ Bács 2018, 292.

¹¹ A két település 1951-ben vált egy községgé.

ellenállási központjai közé, mégis a lakosok nagy része érezte úgy, hogy el kell hagynia szülőföldjét.

3.4. Egykezés

Láca felemelkedése és összeomlása is részben az egykezésnek tudható be. A helyi szokás, a vagyon és a föld egyben tartása végett az egygyermekes családmódel volt meghatározó. Ez hozzásegítette a lácaikat, hogy a 20. század elejére jól prosperáló családi gazdaságok tegyék tehetőssé a települést.

Az 1950-es években meginduló tsz-esítés, valamint az elhibázott kommunista gazdaságpolitika és az átgondolatlan iparosítás következtében megváltozó földviszonyok és egyéb körülmények eredményeként a hagyományos lácai egykezési szokás azonban kárára vált a falunak. A fiatalok munkát kerestek, mégpedig az iparvárosokban, és mivel a szülők a korábbi jólétből fakadóan finanszírozni tudták gyermekeik városi lakásvásárlását, ezért a lácai fiatalok a szülőfalujuktól távol új otthonot teremtettek maguknak, hogy többé már ne is térjenek haza.¹² Ennek eredményeként megkezdődött a település elnéptelenedése.

Egy tősgyökeres lácai, Illés Balázs a következőképpen emlékezik vissza ezekre a tragikus eseményekre: „*A termelőszövetkezet megalakulása, a földek államosítása, elvétele után a falu lassan kiürült. Az én korosztályom az 1970-es években elhagyta a szülőföldjét a jobb élet, a tanulás, a munka reményében. Sokan Miskolcon, Ózdon, Kazincbarcikán, Nyíregyházán, a bányákban, a kohászatban keresték a boldogulás útját. Debrecen, Gyöngyös, Gödöllő, Komló, Tatabánya, Budapest, Siófok, Abújszántó, Monor, Sátoraljaújhely, Bodroghalom lett az új otthonuk. Sokan szereztek jó szakmát, diplomát, családot alapítottak távol a szülőfalutól. Viszont maradtak a szülők vagy ők is követték a gyerekeket.*”¹³

a) A Hegyközi Kisvasút felszámolása 1980-ban.

A kommunista közlekedéspolitika az 1980-as években a vasút helyett a közúti közlekedést részesítette előnyben. Ennek eredményeként a Bodroghalmi falvai közötti összeköttetést biztosító keskeny nyomtávú vasút felszámolásra került. Így azonban a lácai régióban élőknek nemcsak egy újabb kereskedelmi lehetőség beszűkülését kellett megélniük, hanem gyakorlatilag a teljes gazdasági ellehetetlenülésük következett be, amelynek eredménye Lácacséke, valamint a hozzá szervesen köthető Monyhá-tanya tökéletes elsovadásáa volt.

Monyhá-tanya a Mailáth család helyi uradalmi központjaként szinte a falu önálló gazdasági egysége volt. Az államosítás és az új gazdasági szemlélet eredményeként a kastély és a gazdaságilag fejlett uradalom is pusztulásnak indult. „*A hatvanas években még állt az épület, azután széthordták. Kár érte. A kastélyt kiszolgáló cselédség sorháza kissé lepusztult, de még állnak.*”¹⁴ Lénár György 2015-ben vetette papírra sorait, azonban azok 2017-ben már nem bizonyultak igaznak. „*2017 őszére a kastély alapköveiből egy se maradt, a sorházak közül pedig mindössze egy dűledezett, a többi eltűnt.*”¹⁵

Ha áttekintjük az egyes, az egész Magyarország szempontjából lényeges, 20. századi történelmi sorsfordulók Lácára gyakorolt hatását, akkor megérthetjük, hogy már az is kisebb csodának tekinthető, hogy ez a kistelepülés egyáltalán még létezik. A falut ért katasztrófák akár külön-külön is elegendőek lehetnének egy település kihalásához. Azonban a megmaradt lácaiak állhatatosságát és szülőföldszeretetét jelzi, hogy ennek ellenére sem engedik el falujukat.

¹² Ugyanígy nem tértek haza azok sem, akik a közeli egyetemvárosokban folytattak tanulmányokat.

¹³ ILLÉS é. n.

¹⁴ LÉNÁR 2015, 128.

¹⁵ BÁCS–DEMETER–KASZNÁR–PLISKA–POLÁK 2018, 129.

4. Láca ma

Láca és az itt élők nagyrészt elvesztették a lehetőségeiket. A magyar nemzetiséghez tartozó családok sorban elköltöztek a faluból, helyükre pedig elsősorban a cigány etnikum tagjai települtek be. Érdekes folyamat azonban, hogy amikor az utolsó magyar etnikumú személy eltűnik, akkor megkezdődik a cigányság elköltözése is. Jól példázza ezt Monyhá-tanya sorsa, amely mára pontosan ennek a folyamatnak köszönhetően teljesen kihalt. A Lácán maradtak többsége halmozottan hátrányos helyzetű, súlyosan aluliskolázott személy. Az átlagos iskolázottsági szint a nyolc általános, de magas azoknak az aránya is, akik még az alapfokú iskolákat sem voltak képesek kijárni, vagyis a nyolc általános iskolai képzettséggel és az ezzel járó minimális képességekkel sem rendelkeznek. Ez a tény pedig komoly csapdahelyzetet eredményez, hiszen az ilyen személyek foglalkoztatása a modern ipar és mezőgazdaság keretei között gyakorlatilag lehetetlen,¹⁶ így a faluban élő munkanélküliek száma magas, amely rengeteg társadalmi, gazdasági és közbiztonsági problémát okoz. Ebből adódik, hogy mára a magyar–cigány ellentét kézzelfogható kereteket öltött a településen.

A lácai cigányság helyzetének leírására az abszolút kilátástalanság kifejezés a legalkalmasabb. A szélsőséges aluliskolázottság eredményeként rendkívül elmaradott és szociális hiányosságokkal küzdő közösség nagy részének helyzetét tovább rontja a gyökértelenség, amely azonban a település jövőjére nézve is komoly kockázati tényező. *„A beszámolóik szerint közülük sokan vannak, akik számára a kerti illemhely fogalma is ismeretlen, a két-három éves gyermekek között pedig előfordulnak olyanok, akik ódzkodnak a meleg étel elfogadásától, mert sosem találkoztak még vele, ezáltal azonban óvodai beillesztésük, társadalmi integrációjuk és az iskolai életre való előkészítésük is veszélybe kerül. A község vezetése a problémák kezelése érdekében Anya és gyerekvédő szolgáltatást működtet, ahol segíteni próbálnak a hátrányos helyzetű lakosoknak, azonban ide gyakran pont a leginkább rászorulókat nehéz bevonni.”*¹⁷

A nehézségek eredményeként a lakosság egy része kriminalizálódik, amely súlyos közbiztonsági problémákat eredményez. A közbiztonság romlásának hatására pedig az itt élők azon része, amelyik veszélyeztetve érzi magát, bezárkózik, visszahúzódik saját házába, kimozdulni nem hajlandó. Ezzel viszont a falu közösségét rombolják, így magatartásuk kontraproduktív. *„Jellemző példa a közbiztonságra annak a nyolcvan éven felüli idős hölgynek az esete, aki az ágya mellett egy papírdobozban neveli a csirkéit, mert amennyiben kiengedné azokat, azonnal eltűnnének, de hasonló okokból szorult vissza a minimális szintre a konyhakerti termelés is.*

A helyi értelmiség úgy véli, hogy a probléma még kezelhető lenne, azonban ehhez szükség volna egy olyan típusú egyházi alapú cigány-misszióra, mint amilyen a koreai misszionáriusok vezetésével korábban Tiszakarádon és Becskeden is zajlott. A vallási alapú integráció alkalmazásával ugyanis az említett két településen jelentős sikereket

¹⁶ A Batár család, több mint kétezer hektárt művel a falu határában csak és kizárólag professzionális eszközökkel és módszerekkel. Azonban senkit sem tudnak munkára alkalmazni a faluból, mivel ezek az eszközök kimagasló szakértelmet, magas általános és speciális ismeretek meglétét igénylik. A továbbiakban tervezett fejlesztéseik során számításba sem veszik Lácacséke lakosait, mivel nem látnak olyan potenciális jelölteket, akik alkalmasak lehetnének bármilyen, a modern mezőgazdasági termelésben felmerülő munkafolyamat elvégzésére. Ennek eredményeként a Batár-vállalkozás mindinkább eltávolodik a községtől, amelynek csak minimális anyagi haszna marad abból, azonban a további lehetőségek elvesznek.

¹⁷ BÁCÁS–DEMETER–KASZNÁR–PLISKA–POLÁK 2018, 130.

lehetett elérni.”¹⁸ Egy ilyen jellegű misszió megvalósulásának ugyanakkor minimális jelenleg az esélye.

Lácán nincs se óvoda, se iskola. A fiatal gyermekeseknek, akiknek a mindennapi megélhetésre is alig-alig futja, ha a gyermekük oktatásáról akarnak gondoskodni, akkor még a szomszédos községekbe való utazás költségét is viselniük kell. Ráadásul a gyermekeik ennek eredményeképpen alulszocializáltak, így nehéz a beilleszkedésük az óvodai vagy iskolai közösségbe. Ezt fokozza az a tény, hogy a fiatalság szegregációja napról napra növekszik azzal párhuzamosan, ahogy távolodik az alapvető oktatási és kulturális lehetőségekhez való hozzájutás lehetőségétől. A szegregáció és a kitaszítotttság pedig újabb negatív társadalmi folyamatok forrásává válik.

Az identitásvesztés mára egyértelmű, a lakosok többsége nem kötődik a faluhoz, nem érzi azt magáénak, nincs semmi olyan érték, amely összekötné a településsel, ahol él. Földyné Virány Judit 1941–42-ben még huszonöt, a Bodroglak-szerzte közismert mesemondóval tudott interjút készíteni, és tőlük meséket hallgatni, azokat feljegyezni. Kutatómunkájának ékes eredménye a mintegy százhatvan helyi mesét tartalmazó, *A bodroglaki Láca népmeséiből* című kötet. A mesegyűjtemény is bizonyítja, hogy milyen színes, gazdag kulturális környezet volt valamikor Láca. Ma azonban egyetlen mesemondóval sem lehet találkozni Lácán, holott már csak maga a helyi mesegyűjtemény országos jelentőségűvé tehetné ezt a községet. Egy további szemléletes példaként említhető, hogy ma már szinte nem lehet olyan helyi lakost találni, aki emlékezne a hajdani ékes, díszes lácai népviseletre. Az utóbbi évek kutatómunkái során egyetlenegy olyan fénykép került elő, amely lácai népviseletet viselő nőt ábrázolt. A fénykép még az 1950-es évek elején készült.

5. Jövőkép?

A lácai lakosság rendkívül pesszimista a jövőt illetően, és erre minden oka meg is van. A kilátástalanság béklyója ugyanis bénító erőként hat erre az egykor szebb napokat látott közösségre. A falu vezetése sem látja rózsásabban a helyzetet. A közösség vezetői szerint a településen egyszerre vannak jelen a kiterjedt kulturális, gazdasági és társadalmi konfliktusok, amelyek egy olyan problémahalmazt eredményeznek, amelynek legalább részbeni kezelése is nehézségekbe ütközik. Jelenleg nincs olyan jövőkép, amely bármilyen pozitívumot mutatna, és amelynek alapján azt lehetne állítani, hogy van jövője Lácának.

Ha a klasszikus elemzési módszert választjuk, és a gyengeség, lehetőség, veszély hármasában próbálunk megoldást találni a helyiek problémáira, akkor a következő képpel találjuk szembe magunkat:

- Gyengeség: A faluban rendkívül – még a térség egyéb szegény településéhez viszonyítva is – rosszak a szociális és a jövedelmi viszonyok. A munkanélküliség magas szintje bénító hatással bír, aki tudott, már elköltözött a faluból. A lassú pusztulás tudatosodott az itt élőkben, akik már képtelenek túllátni a problémákon, ezért az azok megoldásához vezető utakat sem találják. „*Ma már alig élnek tősgyökeres Lácacsékeiek a faluban, sok a betelepült, kisebbségi a településen, akik nehezen illeszkednek be a falu rendjébe, nem veszik át a település évszázados szokásait, hagyományait.*”¹⁹
- Lehetőség: A faluban szorgalmazott szociális lakásépítési program egyfajta kitorési kezdet lehetne több család számára is, amely aztán egy sikeres jövő kiindulópontjaként funkcionálhatna.

¹⁸ BÁCÁS–DEMETER–KASZNÁR–PLISKA–POLÁK 2018, 130.

¹⁹ ILLÉS é. n.

- Veszély: A legtöbben a szociális lakásépítési program feltételeit sem tudják teljesíteni, vagyis nem tudnák fizetni a közüzemi számlákat. A negatívumok és a kilátástalanság pszichikai hatására növekszik a kriminalizáció.

Lácacséke megmentéséhez elengedhetetlen lenne a helyi cigányság perspektíváinak megteremtése, amennyiben ez megvalósulna, nagy valószínűséggel a magyar nemzetiségűek is nagyobb teret találnának a megélhetésükhöz. A helyi értelmiség véleménye, hogy a vallás teremthetné meg azokat az alapokat, amelyek lehetőséget adhatnának a falu megmaradására.

Jelenleg nincs munkahelyteremtő program, amely a lakosok megélhetésének alapját adhatná. Azonban ha lenne, akkor is kétséges volna, hogy a munkaerőpiac szempontjából aktív korú népesség vajon képes lenne-e, vagy akarna-e állandó munkaviszonyt létesíteni. Így azonban a település – a helyiek véleménye szerint is – néhány évtizeden belül elenyészik. Lácacséke és az itt élők sorsa jól példázza, hogy milyen szörnyű következményekkel járhatnak, és mit tehetnek egy egykoron virágzó településsel:

- a trianoni békediktátumhoz hasonlatos történelmi igazságtalanságok,
- a kommunista átalakuláshoz hasonló mélyreható társadalmi változtatásokat eredményező politikai változások,
- az elhibázott gazdaságpolitikai döntések,
- illetve a helyi, változni nem akaró, mély öntudat

szerencsétlen kombinációjából kialakuló katasztrofális történelmi folyamatok, valamint a gyors és koordinálatlan lakosságcsere, amelynek eredményeként egy kötőszövet nélküli „közösség” jött létre.

Bibliográfia

BÁCS–DEMETER–KASZNÁR–PLISKA–POLÁK 2018

BÁCS Zoltán György–DEMETER Petra–KASZNÁR Attila–PLISKA Virág–POLÁK Attila: Lácacséke. In: *Alsó-Bodrogek Kollégium*. Szerk. KASZNÁR Attila–NAGY Dóra–HÁGEN Ádám. Lakitelek, Antológia, 2018, 127–136.

BÁCS 2018

BÁCS Zoltán György: A Balsa-Kenézli híd. In: *Alsó-Bodrogek Kollégium*. Szerk. KASZNÁR Attila–NAGY Dóra–HÁGEN Ádám. Lakitelek, Antológia, 2018, 271–282.

Egy legenda nyomában, 2019

Egy legenda nyomában Lácacsékén. *BOON – A Borsod-Abauj-Zemplén megyei hírportál* 2019. Internet: <https://boon.hu> (Letöltés: 2019. 11. 25.)

FINCZICZKI–FÜLÖP 1999–2020

FINCZICZKI Sarolta–FÜLÖP Emil: *A Csékei Görögkatolikus Egyházközség*. 1999–2020. Internet: www.lacacseke.hupont.hu (Letöltés: 2019. 09. 30.)

FÖLDYÉ 1957

FÖLDYÉ VIRÁNY Judit: A bodrogekői Láca népmeséiből. *A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei* 9–11. 1957.

ILLÉS é. n.

ILLÉS Balázs: *Szülőfalum: Láca*. é. n. Internet: drive.google.com (Letöltés: 2020. 03. 20.)

Kétezer hektáron gazdálkodnak 2017

Kétezer hektáron gazdálkodnak. *Pannon Presztízs* 7. 2017, 34–35.

Lácacséke

Lácacséke község hivatalos honlapja.

Internet: www.lacacseke.hu (Letöltés: 2020. 02. 25.)

LÉNÁR 2015

LÉNÁR György: *Az eltékozolt kisvasút*. Sátoraljaújhely, 2015.

SÁNDOR 2018

SÁNDOR Zsolt: Talajtípusok a Bodrogközben. In: *Alsó-Bodrogköz Kollégium*. Szerk. KASZNÁR Attila–NAGY Dóra–HÁGEN Ádám. Lakitelek, Antológia, 2018, 271–282.

A SELMECI DIÁKHAGYOMÁNYOK LEÍRÓ NEVEI

KECSKÉS JUDIT

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán is ápolt selmeci diákhagyományok – az átörökített szokások sokszínűségénél fogva – különböző tudományterületeken váltak kutatások tárgyává. Jelentős szakirodalma van a diákhagyományok műszaki, tudománytörténeti és történettudományi vonatkozásainak,¹ e cikk pedig – az ünnepeltet köszöntve – nyelvészeti szempontból közelíti meg.

Jelen munka kapcsolódik a selmeci diákhagyományokról a karhoz köthető névtani (onomasztikai) kutatásokhoz,² s szorosabban véve folytatása az *alias*-os személyjelölő szerkezet történeti és jelenkori példáit feltáró cikknek.³ A tanulmány fókuszában a 21. századi diáknevek állnak, s legfőképpen az a kérdés, meddig terjed a leíró név határa. Az első rész az ünnepelt személyneveit felhasználva mutatja be az elemzés pragmatikai-kognitív alapú keretrendszerét, megválaszolva azt is, hogyan kapott az ünnepelt diáknevet. A második rész jellemzi a diákok körében gyűjtött leíró neveket, a harmadik rész pedig a leíró név, mint dinamikus névfajta, határátlépéseit mutatja be.

1. A selmeci diáknevek elemzésének névtipológiai keretrendszere

Az onomasztika területén a 21. század elején átfogó nemzetközi munka indult el a terminológia egységesítésére,⁴ a 2002-ben felállított Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) vezetésével. Az „ellentmondásmentesen használható terminológia létrehozása egy azt megengedő egységes elméleti keret megalkotását is megkövetelte”,⁵ amelyet a személynevek leírásához 2008-ban Hoffmann István vázolt fel, s később Tóth Valériával közös cikkében⁶ továbbfinomított. Ez a pragmatikai és kognitív szempontokon alapuló modell képezi jelen cikk elméleti háttérét. Azért választottam e modellt elemzési keretként, mert képes érzékelteni a névfajták dinamizmusát, s ezáltal az olyan – időben és alaki, szemantikai szempontokból – gyorsan változó névtípusok, mint a diáknevek bemutatására jól alkalmazható.

A hoffmanni modell pragmatikai kiindulópontja, hogy a névadáskor valamilyen cselekvések, eljárások rendelik hozzá a nevet a személyhez; kognitív szempontja pedig az, hogy a névadási aktusok jellegét mindig a névadók mentális viszonyulása határozza meg.⁷ A pragmatikai kiindulópontnak megfelelően a mai névegyedek négy névfajtába sorolhatók, a *választott név* vagy *listanév*, az *átadott* vagy *automatikus név*, a *kreált* vagy *alkotott név* és a *módosított név* csoportjába.⁸

¹ BOKOR–BUO CZ–IGMÁNDY–SZILAS–TURAI 1985; FAZEKAS 2012; Ifj. SARKADY 2017.

² KECSKÉS 2020; BOROS 2004.

³ KECSKÉS 2020.

⁴ HARVALÍK 2017, 19–21; FARKAS 2015, 32; 2017, 33–41; BÖLCSKEI 2017, 49.

⁵ HOFFMANN 2008, 8.

⁶ HOFFMANN–TÓTH 2015, 141–164.

⁷ HOFFMANN 2008, 9.

⁸ HOFFMANN 2008, 12. A magyar szakirodalomban HOFFMANN 2008-as terminológiája terjedt el, míg a későbbi HOFFMANN–TÓTH (2015, 148.) cikk a vagylagos terminusokat egyszerűsítette a *lis-*

A *Mária* keresztnév, amelyet az ünnepelt számára az édesanyja választott az általa ismert adható női keresztnévek közül, a *listanevek* csoportjába tartozik. A listaneveket – ahogyan e transzparens műszó is mutatja – valamely zárt névállományból választja ki a névadó, és rendeli hozzá a névviselőhöz. A *Kovács* családnév ugyanakkor az *automatikus nevek* csoportjába tartozik, mivel az ünnepelt az édesapjától örökölte azt. Ez a névfajta mindig más névviselőről hagyományozódik át, s valamely közösségi névadási szabály, előírás szerint működik, azaz az egyéneknek nincs aktív szerepük a névadásban, míg a listaneveknél van.⁹

Minden gyermeket újabb nevekkal ruháznak fel a családtagjai, majd később azon közösségek (pl. iskolai, egyetemi barátok, kollégák), amelyhez az élete folyamán felnőttként tartozik. Így az ünnepeltet is a *Mária* keresztnév csonkult vagy képzett formáival (*Mari*, *Marcsi*, *Marika*) ruházták fel családtagjai, s szólítják ma is kollégái. E neveket a *módosított nevek* csoportjába sorolhatjuk, mivel a névadók az ünnepelt meglévő keresztnévének módosításával hozták létre azokat. A módosított nevek általában nem formális névadási eseményhez kötődnek, sokszor egy személy vagy szűkebb csoporttól származnak, ahogyan „*A Mari*” leginkább Kabdebó professzor úrhoz, a „*Marika*” inkább a családhoz köthető. Az új nevet azonban nemcsak a meglévő név módosításával hozhatják létre a névadók, hanem olyan nyelvi alakulat (jelkombináció,¹⁰ lexéma, szerkezet, esetleg mondat) létrehozásával is, amely korábban nem létezett, vagy nem névként funkcionált. E típust nevezi Hoffmann *kreált név*nek, és azáltal jellemzi, hogy valamely névadási aktus révén kapja meg a névviselő, s a névalkotásban kiemelkedő szerepe van a nyelvi kreativitásnak.¹¹ A ragadványnevek, diáknevek tartatoznak ebbe a csoportba, beleértve a Miskolci Egyetemen használatos diákneveket is.

A selmeci diákhagyományok forrásai szerint az 1820-as években alakult meg a *Deutsche Gesellschaft in Schemnitz* diákszervezetet, amelynek tagjai voltak a Selmeci Akadémia hallgatói, s amelynek működését az Akadémia oktatói is támogatták.¹² A 19. századtól, ahogyan növekedett az Akadémia hallgatóinak létszáma, majd immár a 20. században az intézmény Selmecről Sopronba, végül Miskolcra (Székesfehérvárra, Dunaújvárosba) költözött, úgy jöttek létre az újabb diáktársaságok is. A társasági taggá válás egykori és mai szokásai a hely és kor szellemében változtak, de közös elemként megmaradt bennük a tréfás próbák teljesítése és a keresztelezés szokása, amely által az új tag csak a diáktársaságban érvényes új nevet (*vulgót* vagy *alias* nevet) kap.¹³ Az oktatók mai napig támogatják a hagyományápolókat, s megtiszteltetésnek veszik, ha meghívást kapnak a diáktársaságok hivatalos eseményeire, a szakestélyekre. A szakestélyek rendkívül formalizált külsőségek és belső szabályok szerint zajlanak, itt nem érvényes az egyetemi élet hierarchiája és a hivatalos névhasználat. Névtani szempontból kiemelendő, hogy a résztvevőket a szakestélyen betöltött tisztségük¹⁴ szerint vagy diáknevükön kell megszólítani. De e diáknevek nemcsak szólító vagy említő névként funkcionálnak, hanem a társaságok írásos dokumentumaira is

ted name, automatic name, created name, modified names műszavakra, ezért a továbbiakban az egyszerűsített magyar megfelelőket (*listanév, automatikus név, kreált név, módosított név*) terminusokat alkalmazom.

⁹ HOFFMANN 2008, 10.

¹⁰ Vö. Elon Musk gyermekének a neve, X Æ A-12.

¹¹ HOFFMANN 2008, 10.

¹² *Daloskönyv* 2016, 23.

¹³ BOKOR–BUOCC–IGMÁNDY–SZILAS–TURAI 1985, 233; BOROS 2004, 6; KECSKÉS 2020, 302.

¹⁴ Praeses 'elnök', Contra Punkt 'ellenpont', Major Domus/Major Domina 'háznagy', Fuchsmajor 'balekcsősz', Furhwerk 'fúvaros'. Lásd *Daloskönyv* 2016, 262–265.

kiterjednek. A végzős évfolyamok nagyrabecsülésük jeléül tiszteletbeli évfolyamtársat választhatnak oktatóik közül. Az oktatóknak az évfolyam ad szakdolgozati témát, amit meg kell védeniük egy szakestélyen. Az évfolyamtársat megkeresztelik,¹⁵ s jogosulttá válik a társaságtól kapott *alias* nevét viselni további életében. Így kapta az ünnepelt – sikeres leíró nyelvészeti szakdolgozatának megvédését követően – a *Kovács Mária alias Domina Grammaticae* nevet.

A pragmatikaival párhuzamos kognitív-szemantikai szempontok alapján szintén négy kategóriát alakított ki Hoffmann: *referáló név*, *kapcsolati* vagy *nexus név*, *sajátosságjelölő* vagy *leíró név*, illetve *affektív név* csoportokat.¹⁶ *Referáló* névnek tekinthető a mai magyar névrendszerben a keresztnév, amely kisebb közösségen belül azonosítja a személyt, s több információt is hordoz. Így például a *Mária* a *Kovács* családon belül – de a Miskolci Egyetem felsővezetőinek csoportján, a BTK vezetői testületén belül is – kijelöl egy személyt; információs tartalma kiterjed a névviselő nemére, s a névdivat ismeretében hozzávetőlegesen a névviselő korára is. Ezzel szemben a *nexus név* Hoffmann szerint „csupán egyféle információt közvetít, valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez való tartozást”.¹⁷ Kognitív szempontból *nexus* név az ünnepelt születéskori családneve: *Kovács*, s lényegében több elemből álló *nexus* név a házassági neve is: *Dr. Illésné dr. Kovács*. A magyar anyakönyvi szabályok a házassági név változatos formáit teszik lehetővé. Így választható az egy elemű *nexus* név, amely csak a születési családi kapcsolatot (*Kovács*) vagy csak a házastársi kapcsolatot (*Illés*) rögzíti. Lehet több elemből álló, amely többféle *nexus* is tömöríthet, például a házastársi és családi kapcsolatot (pl. *Dr. Illésné dr. Kovács*; de lehetne *Illés-Kovács* stb.). A tudományos pályán mozgó nők *nexus* neveikben a házastársi kapcsolatra utaló elem használata szituáció függő, ahogyan tanulmányaiban és az egyetemi protokollban eltér az ünnepelt névhasználata is, *Kovács (Mária)* cikkeiben, de *Dr. Illésné dr. Kovács (Mária)* a protokolláris eseményeken.

Hoffmann dinamikus modellje a névfajták közti „átlépésre” is ráirányítja a figyelmet. Így például a *Mária* is lehet kognitív szempontból *nexus* név, amennyiben nem az édesanya választása dominált annak idején a névadásban, hanem a családban vagy a vallási közösségben ható névöröklési szokások (pl. szülő, nagyszülő, keresztszülő nevének áthagyományozódása, esetleg a naptári névadás) kötötték meg a név személyhez rendelést, s ezáltal valamely kapcsolati viszonyt fejez ki. A *Mária* forrásnévből létrehozott *Marika*, *A Mari* alakok pragmatikai szempontból módosított nevek, kognitív szempontból viszont az *affektív* nevek csoportjába tartoznak. Affektívek, mivel a névadónak a névviselőhöz való érzelmi viszonyulását (kedveskedést, becézést, tiszteletadást) fejezik ki.

A modell negyedik csoportját a *leíró* nevek képezik, amelyek a névviselők sajátosságjegyeit ragadják meg. A leíró és affektív neveket dinamikus névfajtáknak tekinti Hoffmann, mert bármikor hozzákapcsolódhatnak az elnevezetthez, s érzékenyen reagálnak a névviselő sajátosságainak vagy a névadó és a névviselő közötti érzelmi viszonynak a megváltozására.¹⁸ A *Domina Grammaticae* név is megragadja Kovács Máriának azon – a névadó csoportnál is szélesebb körben – ismert „sajátosságjegyét”, hogy (leíró) grammatikai tárgyakat tanít a Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének oktatója-

¹⁵ Lásd KECSKÉS 2019, 275.

¹⁶ HOFFMANN 2008, 12. Később a HOFFMANN–TÓTH tanulmány (2015, 148) a *referential name*, *nexus name*, *descriptive name*, *affective name* terminusokat alkalmazza, így a továbbiakban az egyszerűsített magyar műszavakat (*referáló név*, *nexus név*, *leíró név*, *affektív név*) használom.

¹⁷ HOFFMANN 2008, 11.

¹⁸ HOFFMANN 2008, 17.

ként. A tulajdonnév jelentésmátrixából azonban aszerint aktiválódik ennél több összetevő, ha az adott „diskurzusvilágot” a résztvevők nagyobb mértékben ismerik.¹⁹ A név azonban nemcsak a vele jelölt személlyel kapcsolatos ismereteket aktiválja, hanem a közszoói elemek lexikális jelentését is,²⁰ így a *Domina* jelentésrétegeiből a beszélők szélesebb köre beazonosíthatja az ’úrnő’ jelentést, de már csak a latinos műveltségűek számára nyílik meg a *domus* ’ház’ származékszavaként a *domina* ’a ház asszonya’ jelentésréteg. Figyelembe kell venni azt is, hogy a névadó közösség nyelvhasználatára a szleng jellemző, így a *domina* szó közszleng jelentése (’domináns nő’) is része a jelentésmátrixnak.

A selmeci diákhagyományokat mai napig átszövi a latin hatás, a szakestélyek vezényszavai (*Vocem prece!*, *Habeas, Ergo bibamus!*), tisztségviselői (*Praeses, Cantus* stb.) többségében latinul megnevezettek. Így a hagyományörzők számára egyértelmű áthallás, kognitív szemantikai értelemben hálózati kapcsolat van a *Domina Grammaticae* név és a *Major Domina*, ’a háznagy női megfelelője, a rendezvények előkészítője, a *Praeses* mellett a szakestélyek legmagasabb tisztségviselője’ tisztségnév között. A tulajdonnevek „hálószűrő” kapcsolata, amelyre Hoffmann is utalt a modell megalkotásakor, a zárt közösségekben – amilyenek a hagyományápoló diáktársaságok is – az új név alkotására is kihat.²¹

A névadók nyelvi kreativitása kognitív-szemantikai oldalról abban áll, hogy a névalkotás (*Domina Grammaticae*) egyszerre képes megragadni a

- a. névadás körülményeit: a névviselő sikeresen megvédte leíró nyelvészeti szakdolgozatát > ’grammatika úrnője’
- b. a névviselő sajátosságjegyait: (leíró) nyelvészeti tárgyakat oktat, a ’grammatika háziasszonya’, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának ’háznagy’, ’domináns nő’.

Lexikális-morfológiai szempontból az újonnan létrehozott név követi a diáktársaságok névhasználatának szabályszerűségeit. A felhasznált nyelvi elem eredete tekintetében a névalkotások nemcsak a magyar nyelv szókincséből építkeznek, hanem más nyelvek lexémáiból is, ahogyan azt Boros történeti példái (ang. *Lord*; lat. *Conisus, Nota bene*; ném. *Duckmäuser, Echt*²²) és saját jelenkori példái is igazolják (ném. *Panzer General*; ang. *Fullmoon*; ol. *Principessa Sorridente*; lat. *Alumna Fidelis, Aurea Mediocritas*). Az ünnepelt számára választott latin szószerkezet eredetét tekintve tehát nem rendhagyó a névközösségben; morfológiai tekintetben is illeszkedik a szintagmatikus szerkesztésű nevek csoportjába, ragozása megfelel a latin genitivus szabályainak. A név tehát minden tekintetben beleillik a névközösség által fenntartott kulturális sémába.²³

2. A selmeci diákhagyományok leíró nevei

A leíró nevek jellemzése az előzmény tanulmányban²⁴ ismertetett gyűjtésből származó, 2000–2017 között megkeresztelt, 86 személy adataira támaszkodik. Összesen 82 *vulgóval* és 86 *alias*-szal kapcsolt névre terjed ki.²⁵

¹⁹ Vö. TOLCSVAI NAGY 2008, 39.

²⁰ Vö. a névként való feldolgozás folyamatában a tulajdonnévi alhálózat és a köznévi alhálózat kapcsolata. RESZEGI 2018, 10.

²¹ HOFMANN 2008, 17.

²² BOROS 2004, 22–23, 28–29.

²³ TOLCSVAI NAGY 2008, 40; HOFMANN 2010, 53.

²⁴ KECSKÉS 2000, 303–304.

A nevek osztályozása funkcionális-szemantikai szempontból történhet aszerint, hogy a név egy vagy több szemantikai jegyet tartalmaz. A 82 vulgóval kapcsolt névből mindössze 11 (~13 százalék) sorolható az egy szemantikai jegyet megragadók csoportjába, amelyek közt megjelennek a N. Fodor János által meghatározott természetes névadásban jellemző kategóriák:²⁶ 1. az egyén individuális attribútuma, például testi és lelki tulajdonsága (*Csocsókirály; Táncoslábú; Házibarát*), szavajárása (*Dehogysenem; Oh tételleg...*); 2. társadalmi státusza, pl. foglalkozása (*Szakember*). Azonban a nevek nagy része (71 tulajdonnév) több szemantikai jegyet kapcsol össze, így például a *Historicus B-A-Z-icus*, amely a foglalkozást és a származási helyet jelöli meg egyszerre; *A klubokat nem szeretem, de a kettést²⁷ széjjel verem*, amelyben tulajdonság és egy esemény kapcsolódik össze. A több szemantikai jegyet sűrítőkre változatos formai eszközök jellemzők, amelyek a lexical blendtől (pl. *CsábAsz; Strébalerina*) a szintagmatikus szerkesztésen át (pl. *Elbűvölő Gasztroangyal; Fegyverem a mosolyom*) a mondatig terjednek (pl. *Bögyös kis parasztlány, avagy én vagyok a Torreádor*).

Az *alias*-szal kapcsolt szerkezetekből 16 név (~19 százalék) sorolható az egy szemantikai jegyet megragadók közé pl. *A teherbíró, Életművész, Fatalerror, Gyilkos, Juharlevél, Legyőzhetetlen, Mérték, Mindenható, Sasszem*. A nevek között azonban csak külső vagy belső tulajdonságot kifejezők találhatóak. Összefüggésbe hozható ez a változás azzal is, hogy a vulgóval kapcsolt nevet a diák az első évfolyamon kapja, amikor a személy legfőbb tulajdonságai még alig ismertek a névadó közösség számára. Így valamely közös eseményen megismert sajátosságok, például a megkeresztelés előtti balekoltatás²⁸ feladatai (pl. *Japánul daloló*), vagy a közben megmutakozó tulajdonságok (*Részezen Tomboló Ittas Naivítás; Mindenféleképpen, avagy Bocs, már mondtad, csak elfelejtettem*) inkább válnak a névben megragadott sajátossággá. A harmadik évre viszont már kikristályosodnak a személyre jellemző külső vagy belső tulajdonságok, ezért növekszik az egy szemantika jegyből álló nevek körében tulajdonságot jelölők száma. Ennek ellenére az *alias*-szal kapcsolt nevek többsége (81 százaléka) is több szemantikai jegyet ragad meg.

Mindkét formulával kapcsolt nevekben mutatható egy csoport, amelyben névalkotó elemmé a selmeci hagyományok valamely része (pl. a közösségi szerep, tisztség, köszöntés, öltözet) válik. Névtani tekintetben a közösségi szerepek a természetes névadásban az emberrel, embercsoporttal való kapcsolati nevek, míg a köszönés, öltözet, egyéb elemek a valamely dologgal, eseménnyel kapcsolatos nevek. A több szemantikai jegyet összefoglaló vulgóval szerkesztett nevek ~25 százaléka (18 név), és az *alias*-szal kapcsoltak ~7 százalék (5 név) tartozik az emberrel vagy dologgal kapcsolatos nevek közé.

A selmeci közösségen belüli az egyik szerep a balek²⁹, amely névalkotóvá válik a mindkét formulával alkotott szerkezetben (pl. *M. T. vulgo BatbALEK, a fákkal suttogó; Gy. G. alias bALEK ki egyensúlyt hoz az erőbe*). A balek fölérendeltje a Firma, aki felsőbb éves hallgató. A megkeresztelés előtt állóknak két Firma *kreálja* a nevét, akik a keresztszülői

²⁵ A vulgóval kapcsolt név az I–II. évfolyamon használatos, amelyet felsőbb évfolyamon felvált az *alias*-szal kapcsolt név; a 86 személyből 4-en nem közöltek vulgóval kapcsolt nevet.

²⁶ N. FODOR JÁNOS 2012, 47.

²⁷ „Kettes”: a kollégiumok 2-es épületében működő szórakozóhely.

²⁸ A keresztelés előtt álló elsősök (pogányság) több héten keresztül való felhomályosítása, hogy az arra érdemeseket balekká avassák. *Dalaskönyv* 2016, 263.

²⁹ *Balek* az elsős, de keresztelésen már átesett diák, aki „Zöldfüllű, poros hasú, ész és értelem nélküli véglény, amely minden tekintetben az isteni fényben tündöklő dicső Firmák támogatására szorul”. *Dalaskönyv* 2016, 262.

szerepet vállalják, azt, hogy az egyetemi évek alatt egyengetik az új tag útját. A Firma felkérése, a Firmával való kapcsolat szintén gyakori névadási motiváció a *vulgó*val kapcsolt szerkezetekben, hiszen az egyén vagy a közösség számára meghatározó sajátosságjegyvé válik ez a függőségi viszony. Az ilyen nevek megragadhatják az egyén oldaláról, egyes szám első személyben e sajátosságot (pl. *T. Zs. vulgo Lesz maga nyest is az enyém, avagy először négy Firmát akartam; Sz. R vulgo A Firma kegyeiért kuncsorgó csocsóbajnok, avagy mindenki hasába pillangót! egyébként inkompetens alkoholista vagyok*), vagy a névadó közösség nézőpontjából is jellemezhetik az újdonsült tagot (pl. *D. D vulgo Mindenre igent mondó majdnem egri csillag, avagy csendes elhivatottság, akit még a Firmája részegen is felismer*). A keresztszülői szerepeket vállaló felsőbb éves hallgató „*apa*”, „*fater*”, „*anya*” megnevezésekkel is megjelenhet a névben (pl. *S. Á. vulgo Apu rezzenéstelen pókerarca vagyok; F. V. vulgo Ugye szeretsz Fater?; B. A. vulgo Benne vagyok minden jóba, apámmal hányok duóba avagy volán mögé ne ültess, mert közlekedésem életveszélyes*). A harmadévtől viselt alias-szal kapcsolt nevek közt mindössze két példa található e csoportra: *K. S alias a miskolci Jan Slota avagy Anyámat tequilával csábítom; Sz. Ö. P alias Humuszban gazdag sivatagi talaj, avagy a Tátrában is a Firmám ujján taposok*. E névtípus lecsökkenésének oka, hogy harmadévre már a névviselő maga is Firmává válik, s nem elsődleges tulajdonsága a közösségben a korábbi névadójával való függőségi viszony. Sokkal inkább a helynevekre jellemző emlékezetállítási szándék motiválja a névadást, amiben rögzül a Firmával való kapcsolat, ahogyan azt a névviselő is megjegyezte:

„A Firmám, mikor megtudta, hogy a térítő övi sivatag jellemzésénél azt a kifejezést használtam, hogy a talaj humuszban gazdag, egyből dobott minden ötletet, azt mondta, hogy ő ezt meg akarja örökíteni. Aliasom másik fele arra az időszakra utal, amikor sokat túráztunk együtt, valamint, hogy egyszer valóban megtapostam lefelé jövet, mert ő túl lassan ereszkedett.” (Sz. Ö. P.)

A névadó közösség formalizált szokásainak elemei, a szakestélyek tisztségei, itala, köszöntések, viselet is sajátosságjegyvé válhat az egyénnek. A *Cantus Praeses* ’nótabíró’ tisztség jelenik meg, például a *N. I. vulgo Kisdobos, avagy Óh, ha egyszer Cantus lehetnék* névben. A *Cantusok* irányítják a szakestélyen a nótázást, a legjobb hangú és a legtöbb nótát ismerő ifjak alkotják a *Cantusok Körét*, ahová nagy megtiszteltetés bekerülni. A diáktársaságok tagjainak hagyományos köszöntése: „Jó szerencsét!”, vált névelemmé a következő szerkezetben *C. Á. vulgo Jó Szerencsét! avagy Pimaszságom nem egy átok*. A szakestélyek jellegzetes itala a krampampuli, amely az *l > n* hanghelyettesítésen alapuló nyelvi játékkal lett névalkotó pl. *M. Cs. vulgo Krampampuni, avagy a zuglói fenegyerek* tulajdonnévben. A nyelvi játék képet ad arról, hogyan kapcsolódnak össze a névalkotásban a szleng és a köznyelvi lexikális elemek. A szakestélyek hivatalos itala, a sör köré szerveződik *N. Sz. neve: alias PEKlady, a plátói sörszerető*. A sört csak az elnök vezényszavára, meghatározott módokon lehet meginni, az egyik ilyen vezényszó az *eks*.³⁰ A névviselő jellemző tulajdonságait foglalja össze a következő név, amelyben az *eks* vezényszó is szerepel (*G. D. vulgo A nővérem neve rám ragadt, de én jobban ekselem az Ászokat*). A hagyományörzés fontos része a viselet, amely a különböző karokon eltérő. A gruben, a legrégebbi viselet, „vállban tömött, munkaruhából kialakult diákeyenruha, amelyet a bányá- és kohómérnök hallgatók hordanak”.³¹ Ez a jellegzetes ruhadarab vált névalkotóvá a következő *vulgó*val kapcsolt szerkezetben: *T. É. vulgo Kismajom, avagy ha kell a grubent is leharcolom*.

³⁰ Az *Eks* elhangzása után mindenki köteles az italát maradék nélkül elfogyasztani. *Daloskönyv* 2016, 263.

³¹ *Daloskönyv* 2016, 263.

Az *alias*-szal kapcsolt nevek között is megtalálhatóak a ragadványnevekre jellemző kategóriák, például az egyén attribútumait kifejező nevek. Tulajdonságokat kapcsolnak össze, például *Okos vagyok, szép és gonosz; Mindent lazán beszákolok; Táncosláb-Nótáskedy*; szavajárást rögzítenek, például *Normálisan unalmas az élet*; vagy a társadalmi státuszt, a helyhez való viszonyulással kombinálva fejezik ki: *Miss Tatatbánya*. Közhelyszerű szólás a „diplomás villanyszerelő”, *B. F.* nevében azonban valós foglalkozást jelöl („Van egy villanyszerelő szakmám”, *B. F. alias Diplomás Villanyszerelő*). A leíró nevek a dinamikus névfajták közé sorolhatók a hoffmanni modell szerint, mivel a névviselő tulajdonságainak változásával a leíró név is változik. A 82 személy esetében, akiknek a *vulgó*val és *alias*-szal kapcsolt nevük a rendelkezésre áll, igazolható a fenti tétel, mivel 81 személy, azaz a közösség 99%-ának a neve megváltozott.

Noha a belső névadási szabályok megengedik a *vulgó*val kapcsolt név továbbvitelét *alias*-szal kapcsolt névként is, mindössze egy ilyen példát, a *Fluttershy* metonimikus nevet találtam. E metonimikus névátvétel a *My Little Pony* 'En kicsi Pónim' egyik karakterfigurájáról származik, aki nagyon félénk és szégyenlős. A névviselő utalt a figurával azonos tulajdonságjegyeire, amelyeket *vulgó*val kapcsolt névadáskor megragadott a név, s azok felőbb éves korában is jellemezték: „Amikor kezdtem az egyetemet teljes mértékben megtestesítettem ezt a karaktert. Ez azóta sem sokban változott” (családi és keresztnévét nem jelző adatközlő).

Azonban, ha alaposabban megnézzük a változások mögött állandóságot is találunk, mondhatni: *Odismilyen avagy a gyorsan változó állandó*.

Négy névben mutatható ki ugyanis részleges átvétel, azaz a *vulgó*val kapcsolt név valamely eleme átkerült az *alias*-szal kapcsolt névben is:

1. *N. I vulgo Kisdobos, avagy Óh, ha egyszer Cantus lehetnék > alias Aranyhangú KisDobos* – az ismétlődő elem a névviselő hangszeres tudására utal.
2. *M. M. vulgo Ha Isten velünk, Ki ellenünk? > alias Gyere Jó lesz!!! Avagy ha Isten velünk, Ki ellenünk?* – az ismétlődő elem a névviselőt inspiráló személy szavajárása.
3. *D. Á. vulgo Dulifuli avagy a derékatört felkérő > alias Duli avagy megcsinálom ha begugok is* – a névviselő családnevéből létrehozott (*Dulibán > Dulifuli > Duli*) elem, amely azt is mutatja, hogy a komponensei közt lehetnek pragmatikai szempontból módosított, kognitív szempontból affektív elemek is, ugyanakkor a név, mint egyetlen egység, a leíró névfajtába sorolható.
4. *Z. D. vulgo Bojler avagy csak még 15 percet adj > alias Bojler avagy nyafogni azt tudsz* – nincs adatközlői magyarázat.

További nyolc névben részben azonos vagy párhuzamos szemantikai tartalom fejeződik ki a két formulával alkotott szerkezetben, így lényegében újraalkotja a névadó, más szóképzleti elemekkel gazdagítva a főbb tulajdonságokat. Például: *D. D vulgo Mindenre igent mondó majdnem egri csillag, avagy csendes elhivatottság, akit még a Firmája részegen is felismer > alias Liliputi hobbitörténész, avagy a legédesebb szomolyai cseresznye* – Állandó elem a származásra utalás, a névviselő az Eger melletti Szomolya településről való, amit a „majdnem egri” és a „szomolyai” jelzők fejeznek ki. Továbbá amíg a *vulgó*val kapcsolt névben metaforikus az „egri csillag” szerkezet, addig az *alias*-szal kapcsolt névben kifejtve jelenik meg a névviselő szenvedélye: „hobbitörténész”. A *vulgó*ban ezekhez a főbb tulajdonságjegyekhez belső tulajdonságok kapcsolódnak, például csendes, elhivatott; az *alias*-nál külső tulajdonságok: „Liliputi”, „cseresznye” (mivel alacsony) és belső tulajdonságok: „édes”.

Ebbe a csoportba sorolható továbbá: *C. D. vulgo a Felvidék krónikása > alias Szeszkedvelő Jópalóc*; *C. G. vulgo energiabomba avagy zene az életem! > alias Táncosláb-*

Nótáskedv; K. Á. vulgo Dehogysenem > alias Nyelvújító ezermester; C. Á vulgo Jó Szerencsét!, avagy Pimaszságom nem egy átok > alias Ha én egyszer kinyitom a számat.

Az azonos szemantikai jegyek átvitele történhet eltérő nyelv szókészletéből származó elemekkel is pl. *P. D. vulgo Englishbaby, avagy hűséges lelkítárs > alias Alumna fidelis.* Ebben a névben a „hűséges” és a „Fidelis” lat. ’hű’ lexémákkal azonos tulajdonságjegyek köszönnek vissza. A következő példában pedig a „zsákutca”, mint ’végzetes hiba’ angolul „Fatalerror”-ként ismétlődik meg: *S. Z. vulgo Van szesz, avagy az evolúciós zsákutca > alias Fatalerror.*

Megállapítható tehát, hogy ugyanazon személy leíró nevei úgy is követhetik a névviselő sajátosságjegyeinek megváltozását, hogy az alapjegyet jelölő elem megmarad a névben, s csak a markerek változnak.

3. Meddig terjed a leíró név határa?

Főként a nagy terjedelmű nevek vetik fel azt a kérdést, hogy meddig terjed, meddig tágítható a leíró név határa. A következő rész a tulajdonnévről, mint nyelvi egységről alkotott kognitív felfogások mentén igyekszik választ adni erre. Kiindulópontja Tolcsvai Nagy Gábor nézete, amely szerint: „a tulajdonnévnek mint nyelvi egységnek a dologszerűség mellett további kognitív korlátai vannak: elsősorban a viszonylagos rövidség (például 1–4 tagból áll), az igei összetevő kerülése”.³²

A *vulgo*val kapcsolt nevek közül 32 (39 százalék), az *alias*-szal kapcsoltakból 22 (25 százalék), azaz összesen 54 név nem felel meg ennek a kritériumnak, mivel 4 tagnál többől állnak. A nagyobb terjedelmű hagyományörző nevek 4–16 tagból is állhatnak, ahogyan azt a már korábban említett példa is mutatja: *Mindenre igent mondó majdnem egri csillag, avagy csendes elhivatottság, akit még a Firmája részegen is felismer.* Nemcsak a névterjedelem korlátait hágják át a selmeci nevek, hanem az igei összetevő kerülését is. Az összesen 54 „túlméretezett” névből 40-ben ige is szerepel (pl. *Cs. E. vulgo Nógrád konfidense, avagy küldje az IGEN vagy IGEN szót a 415-be*), ráadásul aktív cselekvést kifejező igeik, amelyek többségében E/1. személyűek (*átverlek, csábítom, felszedlek, kinyitom, nyafognék, teszek* stb.), s néhány E/2. személyű felszólító módú ige is (pl. *írj, járj*). A 40 névből 6-ban található létige (*vagyon, van, légy*), tehát az igeik többsége valamely aktív cselekvést fejez ki. A klasszikus ragadványnévi gyűjtésekben is előfordulnak ige tartalmozó névalakok (pl. *Lámmondom; Pislants, Siess, Jaj, hogy fázom*³³), vagy az újabb N. Fodor féle kognitív szempontú rendszerezésében is található a selmeci példákhoz hasonló felszólító módú igealak és E/1. személyű ige (pl. *Megállj, Hallgass; Mondok*).³⁴ De alapvetően eltérnek ezek a példák a selmecitől, mivel általában névviselők szavajárásából váltak tulajdonnévvé, míg a selmeci nevek nem kötődnek a névviselő szavajárásához, lásd: *vulgo Átverlek, ha kell, ha nem, avagy a bányajáró a rémálmom; alias Gyilokmókus avagy megváltalak, ha beledöglesz is.* Mindezekből úgy tűnik, hogy a selmeci leíró nevek átlépik a tulajdonnevek kognitív korlátait.

A második szempont szerint a tulajdonnév „nem egyszerűen főnév, de előre csomagolt nyelvi egységként általában főnévi szerepet tölt be a mondatban”.³⁵ A „túlméretezett” tulajdonneveket nehéz a terjedelmük miatt főnévként értelmezni a kommunikációban, különö-

³² TOLCSVAI 2008, 38.

³³ ÖRDÖG 1973, 596; B. GERGELY 1977, 134, 146.

³⁴ N. FODOR 2010, 74.

³⁵ TOLCSVAI 2008, 35; HOFFMANN 2014, 18.

sen, ha ige is szerepel a névben. Mivel az ige kihat az egész névre, s a „dologszerűség” helyett a „mozgalmasságot”³⁶, cselekvést közvetíti. Az ige köré rendeződő szintagmák bővített egyszerű mondatokat alkotnak (pl. *Ha kell még a Filisztereket is meggyőzőm; Én már csináltam mindent, mindenhol, minenkivel*). S mivel a túlméretezett nevekben olykor több ige is előfordul, azok tagmondatokba rendeződnek, és az összetett mondatokra jellemző alá- és mellérendelő szerkesztést mutatnak (pl. *Mindenféleképpen, avagy bocs, már mondtad, csak elfelejtettem; A nővérem neve rám ragadt, de én jobban ekselem az Ászokat*). Ezért önmagukban a nevek szövegbe helyezve, sőt kommunikációs helyzetben sem ismerhetők fel tulajdonnévként – ahogyan az alábbi példa is szemlélteti –, csak a *vulgo* vagy *alias* formulával alkotott szerkezet teszi őket „előrecomagolt nyelvi egységgé”:

- a. Pl. Kandelábereket jelölök ki Mindenféleképpen, avagy bocs már mondtad, csak elfelejtettem mellé, hogy felolvashassa szakdolgozatát.
- b. Pl. Kandelábereket jelölök ki K. T. vulgo Mindenféleképpen, avagy bocs már mondtad, csak elfelejtettem mellé, hogy felolvashassa szakdolgozatát.

A névközösségben működő névmodell (X. Y. vulgo/alias Z. Vⁿ.) lehetővé teszi, hogy bármilyen jelkombinációt (pl. *Z. E. vulgo WIGGLE WIGGLE WIGGLE; N. É. alias Én vagyok a Dancing Kvíín, avagy www.kuuussss.com*), vagy bármilyen nagy terjedelmű, szerkeztű egységet névként értelmezzon a közösség. Például: Kandelábereket jelölök ki *N. Á. alias Benne vagyok minden jóba, apámmal hányok duóba avagy volán mögé ne ültess, mert közlekedésem életveszélyes* mellé, hogy felolvassa szakdolgozatát.

A harmadik szempont a névkompetencia megléte, amely alapján a fenti mondatban a kiemelések nélkül is tulajdonnévként értelmezhető a – versikeszerű, szerkezetileg, ritmikailag is megkomponált – nyelvi egység. A névkompetenciát a selmeci diákhagyományokon szocializálódva sajátítja el az egyén, s a közösségben megismert és a mentális lexikonában eltárolt nevekből absztrahált sémák (névmodellek)³⁷ alapján képes megkülönböztetni adott kommunikációs helyzetben a nevet egy mondatról. Ezért a selmeci hagyományokat ápoló diákok számára a névkompetencia nemcsak a névként való értelmezést teszi lehetővé, hanem a név leíró típusának, azaz névviselő és a névben megragadott sajátosságjegyek kapcsolatának felismerését is, mivel együtt aktiválódik a név és a névben felismert közszoói elemek lexikális jelentése.³⁸ Ugyanakkor a veteránok (végzett diákok), akik már nem tagjai a jelenlegi diáktársaságoknak, de korábban elsajátították a névadási szokásokat, a névmodellről szerzett korábbi tudásuk alapján névként tudják értelmezni az *alias* vagy *vulgo* szócskával bevezetett jelsort, de nem feltétlenül tudják annak leíró funkcióját felfedezni, mert nem aktiválódik a jelsor hallatán a vele jelölt személlyel kapcsolatos ismeret. A leíró név határát tehát nemcsak a névkompetencia, hanem a közös diskurzuszvilág is kijelöli. A közösségen kívüliek számára pedig a névkompetencia hiánya miatt csak a köznévi feldolgozást indul el hangsor hallatán. Az írott forma sem aktiválja a tulajdonnévi hálózatot, mivel a „túlméretezett” nevekben az íráskép nem őrzi meg a tulajdonnevekre jellemző

³⁶ B. GERGELY (1977, 148) is felfigyel arra, hogy bizonyos több elemű ragadványnevek – a mondatdinamikából, mások, a határozóval alkotott több elemű nevek pedig a határozónak az állítmányi bővítőjévé jellegetől fakadóan – a nevek mozgalmasságát sugározzák.

³⁷ RESZEGI 2018, 14.

³⁸ A név azonnal aktiválja a vele jelölt személlyel kapcsolatos ismereteinket (properial meaning), s ezzel egy időben a névben felismert közszoói elemek lexikális jelentése is aktiválódik, vö. RESZEGI 2018, 10.

jegyeket, azaz a név határát jelölő nagykezdőbetűket, hanem csak mondatkezdő nagybetűt tartja meg, így lényegében az íráskép is a köznévi feldolgozást erősíti fel.

A leíró nevek határát feszegető problémák után fontos kitekintetni a leíró névfajtan kívüli határátlépésekre is. Hoffmann dinamikus modellje azt is ábrázolja, milyen nyelvi elemekből jöhetnek létre az egyes névfajták. Míg a nexus és a referáló nevek más nyelvek személyneveiből, vagy az adott nyelv szókincséből is származhatnak, addig a leíró nevek csak az adott nyelv szókincséből.³⁹ A selmeci diákneveknél ki kell tágítani a forrásnyelvet a latin, görög, német, angol, olasz, magyar, s talán még a szláv nyelvek valamelyikére is. Ez a széles átadó nyelvi réteg a szocializáció-kulturalizáció folyamatával magyarázható, amelyben egymásra rakódtak az 1800-as években induló hagyományok nyelvi elemei, s a névmodellt kialakító közösség nyelvi változása. A Selmeci Akadémián az oktatás nyelve latin és német volt, ahogyan az első diáktársaságoké is. Európa első bányászati felsőoktatási intézményébe különböző nemzetiségű és nyelvű diákok jártak, az 1848-as adatok szerint a hallgatók mintegy fele magyarországi származású volt, egyötöde Cseh- és Morvaországból, illetve osztrák-német területről jött, a többi lengyel földről vagy Észak-Itáliából származott, esetleg Birodalmon kívüli illetőségű volt⁴⁰. Nyelvi szempontból fontos kiemelni, hogy bár 1848-ban magyar lett az oktatás nyelve, a szaknyelv német volta miatt lényegében a német volt a domináns nyelvhasználat. 1868-ban rendeletileg ismét a magyar lett az oktatás nyelve, de valójában 1972-ben lépett hatályba ez a rendelkezés.⁴¹ Az áthagyományozódó szokásokat, a német és latin nyelvi gyökereket őrzik a mai diákok is, s a latin presztízserértékéről, identitásformáló erejéről egy 21. századi névvisező így írt:

„Keresztelkedésem előtt nagyon sokszor kerestem fel órák közötti szünetekben leendő Keresztanyámat, akivel sokat beszélgettünk többek között a hagyományörzésről és a tanulmányokról, valamint ezek kapcsolatáról. Nagyon sok beszélgetésünknek az lett a tanulsága, hogy a két elem között (hagyományörzés/buli és tanulás) meg kell találni az arany közép-utat, amit aztán többször is említett nekem. Eleinte az »Arany Középút« alias akarta nekem adni, viszont a keresztelő napján a leendő Keresztapám kitalálta, hogy mennyivel jobban hangzana az aliasom, ha latinul lenne, így lefordították az »Arany Középút« szókapcsolatot, ami így Aurea Mediocritas lett. Azóta is jó tanácsként tudok az aliasomra tekinteni, akár fontos döntések meghozatala előtt is, mert ahogy Firmáim akarták, útmutatásként szolgál mind bursch, mind pedig egyetemi pályafutásom alatt” (Sz. Ö. P.).

A modern nyelvhasználatot az új lingua franca, az angol alakítja, ahogyan a vizsgált 82 *vulgóval* és 86 *alias-szal* kapcsolt (összesen 168) névből 11-ben található angol nyelvi elem (pl. *Fullmoon; Dance Hero; Blú Lédi; Englisgbaby avagy hűséges lekitárs*). Három névben található szláv eredetű lexéma (*Nazdarovje; PIAnyista, Pavol...*), két-két név származik a latinból (*Aurea Mediocritas; Alumna fidelis*), ugyanannyi tartalmaz német nyelvi elemet (*Bauer 16 mm; Panzer General*). Ez utóbbi név vezet tovább a következő határátlépéshez.

A hoffmanni modellben a leíró nevek forrásaiként nem jelennek meg más nyelvek személynevei. Igaz, a *Panzer General* egy számítógépes játék neve⁴², de a leíró nevek részeként számos más névtípus átvétele is fedezhető például filmcímek, szereplők neve: *Csondaráló; Excisajok szelleme; Mekk Mester; Zsugabusbus* stb. Sőt, különböző névtípusok

³⁹ Vö. HOFFMANN 2008, 16. (4. ábra.)

⁴⁰ BOKOR–BUOCZ–IGMÁNDY–SZILAS–TURAI 1985, 238.

⁴¹ *Daloskönyv* 2016, 14.

⁴² *Panzer General*. *Wikipédia, a szabad enciklopédia*. Internet: en.wikipedia.org (Letöltés: 2020. 06. 02.)

kombinációjával is alkothattak új nevet a diákok ld. *V. R. alias Terézanya, avagy egyszer megjavulok én*, a kombinációban az első elem személynév, a második rész pedig Zámbo Jimmy ismert dalának címe. Némely tulajdonnevet átalakították, újraalkották a diákok, például a *Született Feleségek* film címéből keletkezett a *Született Feleség* diáknév; a *Szégyentelenek (Shameless)* sorozat címéből rövidült *A Szégyentelen*. A forrásnév megváltoztatásával azonban nemcsak az egyes számú névviselethez igazították a korábbi többes számú tulajdonnevet, hanem az eredeti névalak megbontásával nagyobb teret adnak a köznévi lexikális értelmezésnek, így a tulajdonnévi felismerés mellett a köznévi feldolgozás elnyomása nem történik meg.

A fentieket összegezve a selmeci diáknevek olyan leíró nevek, amelyek nem az adott nyelv szókincséből, hanem az adott közösség nyelvi készletéből építkeznek. A névalkotó elemek származhatnak más tulajdonnévből is, az átvételek, újraalkotott nevek mindaddig a leíró név határára mozognak, amíg a névközösség számára képesek felidézni valamely sajátosságjegyet.

Bibliográfia

Forrás

Daloskönyv 2016

Daloskönyv. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2016.

Felhasznált irodalom

BOROS 2004

BOROS Zsuzsanna: *A miskolci egyetemisták diáknevei, az úgynevezett alias nevek*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkutató Munkaközössége, 2004 (Magyar Névtani dolgozatok, 192).

BOKOR–BUOCZ–IGMÁNDY–SZILAS–TURAI 1985

BOKOR Balázs–BUÓCZ Zoltán–IGMÁNDY Zoltán–SZILAS A. Pál–TURAI András: *Az egyetemi ifjúság haladó hagyományai, szokásai, szervezetei*. In: *Vivat Academia...* Budapest, OMBKE–OEE, 1985.

BÖLCSKEI 2017

BÖLCSKEI Andrea: *Két nemzetközi névtani terminológiai jegyzék magyar változata*. In: *Magyar és nemzetközi névtani terminológia – Hungarian and International Onomastic Terminology*. Szerk. BÖLCSKEI Andrea–FARKAS Tamás–SLÍZ Mariann. Uppsala–Budapest, International Council of Onomastic Sciences–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017, 49–61.

FARKAS 2015

FARKAS Tamás: *A nemzetközi névkutatás és magyar kapcsolatai*. In: *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Szerk. FARKAS Tamás–SLÍZ Mariann. Budapest, MNyT–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2015, 23–47.

FARKAS 2017

FARKAS Tamás: *Nemzetközi és magyar névtani terminológiai kutatások*. In: *Magyar és nemzetközi névtani terminológia – Hungarian and International Onomastic Ter-*

minology. Szerk. BÖLCSKEI Andrea–FARKAS Tamás–SLÍZ Mariann. Uppsala–Budapest, International Council of Onomastic Sciences–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017, 29–47.

FAZEKAS 2012

FAZEKAS Csaba: Adalékok a Soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola történetéhez. (Vitális István levele Ifj. Chorin Ferenchez, 1924. október 15.) *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 17/1. 2012, 177–188.

N. FODOR 2010.

N. FODOR János: *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban*. Budapest, ELTE BTK, 2010. (Magyar Névtani Értekezések, 2.)

N. FODOR 2012

N. FODOR János: A természetes névadásról. *Magyar Nyelvjárások* 50. 2012, 37–50.

B. GERGELY 1977

B. GERGELY Piroska: *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977.

HARVALÍK 2017

Milan HARVALÍK: Foreword. In: *Magyar és nemzetközi névtani terminológia – Hungarian and International Onomastic Terminology*. Szerk. BÖLCSKEI Andrea–FARKAS Tamás–SLÍZ Mariann. Uppsala–Budapest, International Council of Onomastic Sciences–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017, 19–21.

HOFFMANN 2008

HOFFMANN István: A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46. 2008, 5–20.

HOFMANN 2010

HOFFMANN István: Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48. 2010, 49–58.

HOFFMANN 2014

HOFFMANN István: Név és jelentés. In: *A nevek szemiotikája*. Szerk. BAUKÓ János–BENYOVSZKY Krisztián. Nyitra–Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Magyar Szemiotikai Társaság, 2014, 5–21.

HOFFMANN–TÓTH 2015

HOFFMANN István–TÓTH Valéria: Viewpoints on the Cognitive-Pragmatic Description of Personal names. *Word* 61/1. 2015, 141–164.

KECSKÉS 2002

KECSKÉS Judit: Újabb adalékok az alias-szal kapcsolt nevekhez. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő–KOVÁCS Mária. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002, 88–90.

KECSKÉS 2020

KECSKÉS Judit: Az alias-os személyjelölő szerkezet történeti és jelenkori példáinak kapcsolata. *Szellem és Tudomány* 11. (Különszám.) 2020, 295–304. Internet: www.uni-miskolc.hu (Letöltés: 2020. 04. 24.)

ÖRDÖG 1973

ÖRDÖG Ferenc: *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

SARKADY 2017

Ifj. SARKADY Sándor: *A Bánya-, Kohó- és Erdésmérnök-hallgatók Ifjúsági Köre Sopronban (1919–1948)*. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2017.

RESZEGI 2018

RESZEGI Katalin: A tulajdonnevek jelentésszerkezete funkcionális kognitív keretben. *Magyar Nyelvjárások* 56. 2018, 5–23.

TOLCSVAI NAGY 2008

TOLCSVAI NAGY Gábor: A tulajdonnév jelentése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Balatonszárszó, 2007. június 22–24). Szerk. BÖLCSKEI Andrea–N. CSÁSZI Ildikó. Budapest, 2008 (A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai, 1.), 30–40.

VÁLTOZÓ SZÓKINCSEINK LEXIKOGRÁFIAI ÁBRÁZOLÁSÁRÓL ÉS NYELVHELYESSÉGI MEGÍTÉLÉSÉRŐL¹

KEMÉNY GÁBOR

Minden élő nyelv állandó mozgásban van, hiszen éppen ettől élő. A nyelvi változások közül a szókincs változásai a leginkább szembeötlők. Ezek mutatják a legfeltűnőbbben az életmód és a gondolkodás változását.² Ez az oka annak, hogy ebben a cikkben a magyar szókincs körében megfigyelhető változásokkal fogok foglalkozni. Nem vitatva persze, hogy a nyelv egyéb (alaktani, szintaktikai, mondat- és szövegszerkesztési stb.) szintjein bekövetkezett változások legalább ilyen nagy figyelmet érdemelnek.³

A szóhasználati jelenségeket többféle nézőpontból lehet értékelni, rendszerezni. Ezek közül a lehetőségek közül most kettőt fogok figyelembe venni: a szótárkészítő és a nyelvművelő nézőpontját. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy kutatói pályám kezdete óta figyelem és olykor bírálom nyelvművelőként az élő nyelvhasználat jelenségeit, de csaknem ilyen régóta veszek részt különféle szótári munkálatokban is.

A szótárkészítő és a nyelvművelő tevékenységében sok érintkezési pont van, egyvalami- ben azonban lényegesen különböznek: a szótár készítőjének az a feladata, hogy regisztráljon, a nyelvművelőnek ezen felül értékelnie is kell. Az egyik azt vizsgálja, mi van a nyelvhasználatban, és az hogyan van, a másiknak abban is állást kell foglalnia, mi legyen, és hogyan legyen, mi szolgálja jobban a kommunikáció sikerességét és anyanyelvünk épségét.

De ez a két szempont nem válik el egymástól ilyen élesen. Régebbi szótáraink nem tartózkodtak attól, hogy az általuk indokoltnak vélt esetekben jelezzék a szóhasználat és/vagy a jelentés kifogásolhatóságát. Itt persze nem a nyelvművelő szótárakra, lexikonokra gondolok (ezeknek éppen ez a feladatuk), hanem a köznyelvi értelmező szótárakra. Például a hétköznapi értelmező szótár (ÉrtSz., 1959–1962) csillagot tesz a címszó vagy a jelentés sorszáma után, ha úgy véli, hogy „A vele jelölt szó ált. kerülendő, ill. felesleges, a szó a vele jelölt jelentésben helytelen, ill. kerülendő” (az I. kötet kihajtható rövidítésjegyzékében). Lássunk néhány példát ennek a jelzésnek a használatára a szótár D betűs részéből (azért választottam ezt a betűt, mert ez már a Nagyszótárban is készen van, így mód nyílik az összehasonlításra). Csillagos tehát a *dauer* (de a *dauerol* nem!), a *debatter*, a *defektus*, a *deferál*, a *degradál*, a *dehonestál*, a *dekád*, a *dekorál*, a *delikátesz*, a *demobilizál*, a *démonikus*, a *depó*, a *deprimál*, a *desszert*, a *dezertál*, a *diffamál*, a *diktatórikus*, a *dinsztel*, a *direkció*, a *diszparitás*, a *diszpécser*, a *doszt*, *dosztig*, a *drukk*, *drukker*, *drukkol*. Több esetben nem magát a szót, hanem annak egy bizonyos jelentésben való használatát helyteleníti a szótár a csillag kitételével: a *differenciál* ige nem kifogásolható, ha a differenciálás matematikai műveletének végzésére utal, de kerülendő, ha ’különbséget tesz, megkülönböztet’ értelemben használják; a *dressz* nem csillagos, ha a sportoló mezét jelenti, de kerülendő, ha

¹ A tanulmány azon az előadáson alapul, amelyet 2018. október 13-án a Szarvas Gábor Napok tudományos konferenciáján (Ada, Szerbia) tartottam. Ennek szövegét lásd: KEMÉNY 2019.

² Vö. MINYA 2000. Újabb szavaink szótárszerű feldolgozását lásd MINYA 2007; 2014; 2019.

³ Ezekről lásd néhány korábbi írásomat: KEMÉNY 2010, 137–170.

a fürdőruhát jelölik vele; a *dupláz* nem jó, ha 'megkettőz', de elfogadható, ha 'két puska-csöböl egyszerre lő' a jelentése. Nem sorolom tovább a példákat, mert talán ennyiből is kiviláglik, milyen nehéz, sőt szinte lehetetlen ezt a megkülönböztetést következetesen végrehajtani.

A Magyar értelmező kéziszótár első kiadása (ÉKsz., 1972) fenntartja ugyan a csillaggal való megjelölés módszerét, de ezt elődjénél kisebb mértékben alkalmazza. Elmarad a csillag a következő esetekben: *dauer*, *debatter*, *defektus*, *degradál*, *dehonestál*, *dekád*, *dekorál*, *diktatórikus*, s megszűnik az a nehezen védhető megkülönböztetés, hogy a *deficit* csak költségvetési hiányra alkalmazható, üzleti vállalkozás ráfizetésére, veszteségére viszont nem. Egy másik apró, de jellemző különbség: a *desszert* szót a korábbi szótár mindig helyteleníti, a későbbi csak 'csemege, édesség' jelentésben, a 'kis töltött csokoládé' nevéként elfogadja.

Mint a fenti példákból is látható, ez a két értelmező szótárunk a csillag jelet az idegen szavak egy részének hibáztatására használja, más nyelvhelyességi ítéletet nem fejez ki vele. Csupán egy ízben, az ÉrtSz. *dió* szócikkében fordul elő, hogy a csillaggal másfajta nyelvhelyességi kifogást jeleznek: a *nehéz dió* 'fogas kérdés' kifejezésben a *nehéz* melléknév kap csillagot (helyesen: *kemény dió*, de *nehéz kérdés*).

Az ÉKsz. második, átdolgozott kiadása (amelynek készítésében magam is közreműködtem) már eltekint a csillaggal való „megbélyegzés” (stigmatizálás) eszközétől. Néhány különösen indokolt esetben azonban alkalmazza a „pongyola haszn[álatban]” megjelölést, pl. a *helység* szónak 'helyiség' értelemben való használatára. Ennek gyakorisága azonban elenyésző a szótár összterjedelméhez képest. De közvetett módon mégis állást foglalnak a szerkesztők bizonyos szavak, szóalakok helyessége (pontosabban: helytelensége) tekintetében, mégpedig azzal, hogy ezeket nem veszik fel a szótár állományába (pl. *egyenlőre* 'egyelőre', *ideglenes* 'ideiglenes', *szívlel* 'kedvel'). Ily módon tehát a köznyelvi értelmező szótár mégiscsak ellátja a nyelvhelyességi szűrő funkcióját is.

A magyar nyelv nagyszótára (Nsz., 2006–) az eddigi kötetek tanúsága szerint még inkább tartózkodik a nyelvművelő jellegű állásfoglalásoktól. Például a VI. kötet *egyházi* szócikke az 'egyházi alkalmazott, templomszolga' jelentésen kívül feltünteti a 'pap' jelentést is, sőt ezt egy régi, 1844-es példával is dokumentálja. Ebben az esetben tehát valóban eltér a nyelvművelő és a szótárkészítő álláspontja: amit az előbbi szótévesztésnek, pongyolaságnak minősít, azt az utóbbi nyelvi tényként regisztrálja. (Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a korrekt eljárás mit sem változtat azon a véleményemen, hogy az *egyházi* szónak 'pap', sőt 'főpap' értelemben való sajtónyelvi használata pontatlanság és tiszteletlenség mindazok szemében, akik még ismerik e főnév hagyományos jelentését, és emlékeznek Haranglábra, a „fondor lelkületű egyházfira” is. Ez azonban már nem a szótárkészítő, hanem a nyelvművelő, a stíluskutató szempontja. A magam számára azzal oldom fel ezt az ellentmondást, hogy a szótár lektoraként nem emeltem kifogást az új – vagy nem is olyan új? – jelentés felvétele ellen, lapszerkesztőként viszont minden lelkiismeret-furdalás nélkül kijavítom, ahányszor csak találkozom vele.)

A nyelvművelőt és a szótárkészítőt egyaránt nagy feladat elé állítja az újonnan keletkezett szavak megítélése a használhatóság, illetve szótározhatóság szempontjából. Nem mindig könnyű állást foglalni abban, hogy egy új szót nyereségnek tekintsünk-e, vagy igyekezzünk lebeszélni róla a nyelvhasználókat. A szótár készítője számára a kérdés úgy vetődik fel, hogy „szótárérettnek” minősíti-e az új szót, és felveszi a szótár állományába, vagy olyan alkalmi jelenségnek tekinti, amelyet figyelmen kívül hagyhat. Arra, hogy ebben is milyen nehéz helyesen dönteni, csak egy példát említek, saját gyakorlatomból. Az 1990-es évek vége felé, az ÉKsz. új kiadásának szerkesztésekor nem ajánlottam felvételre a *hunga-*

rikum (akkor még többnyire *hungaricum*) főnevet, mert efemer jelenségnek, múló divatnak éreztem. Ezt a javaslatomat Pusztai Ferenc, a szótár főszerkesztője el is fogadta, tegyük hozzá: sajnos, mert rövidesen kiderült, hogy a *hungarikum* gyakori és fontos szóként rögzül nyelvhasználatunkban, úgyhogy a szótár következő kiadásába okvetlenül be kell iktatni ezzel az értelmezéssel: a magyar kultúra jellegzetes terméke, tárgyi vagy szellemi alkotása.⁴

Az új szavak létrejöttének nyelvünkben három fő módja van: a képzés, az összetétel és az elvonás. Vannak további lehetőségek is, pl. a szóalakvegyülés (*ordibál*) vagy a szóvége-megelevenedés (*izmus*), ezekkel azonban most nem foglalkozhatunk.

A szóképzésről a múlt század közepe táján az volt a közvélekedés (a nyelvészek körében is), hogy produktivitása csökkenőben van, háttérbe szorul a szóösszetétellel szemben. Ezt látszott igazolni az a türelmetlenség, amellyel a nyelvhasználók többsége az új képzett szavakat, például a *porított* tojást vagy a *csípmentes* paprikát fogadta. Még olyan, napjainkra teljesen semlegessé és általánossá vált szavakat is védelmezni kellett, mint a *rendezvény*, *elvárás*, *meghibásodás*, *pontosít*, *gazdaságtalan*.

Újabb ez az elutasító magatartás sokat enyhült, még a túlzott szigorúságra mindig hajlamos laikus „nyelvvédők” részéről is. Nem nehéz belátni, hogy az újonnan létrejövő fogalmakat, jelenségeket valahogyan el kell nevezni. A jelhiány ilyen megszüntetését a klaszszikus retorika *katakrézis*nek nevezi.⁵ Például valakinek a lakcíme, telefonszáma, mobilszáma, e-mail-címe stb. együttesen az *elérhetőség* nevet kapta. A nyilvános előadásokon a közönségnek kiosztott kísérőszöveg (*hand-out*) magyarul *kiosztmány* lett. A lakáshirdetéseknél, építészeti tervekben felbukkant a *benapozottság*. Ez utóbbi első hallásra körülményeskedőnek tűnik, de ha alaposabban belegondolunk, el kell ismernünk, hogy tömören és pontosan nevez meg egy bonyolult fogalmat, amelyet egyébként csak nehézkes körülírással tudnánk kifejezni: annak mértéke, hogy egy területet, lakást stb. mikor és milyen mértékben ér a napsütés.

Az újonnan alkotott képzett szavak egy részéhez sajátos stílusérték, mellékértelem (szakszóval *konnotáció*) tapad. Ilyen szó pl. a *kockul* ige, melyet az Édes Anyanyelvünk folyóirat Új szavak, kifejezések rovata így értelmez: „állandóan »gépezik«, a számítógép képernyőjén csüng, idejének nagy részét a számítógép előtt tölti”.⁶ Alapszava a *kocka*, abban az értelemben, hogy „az információtechnológiában, illetve annak részterületein magas szintű hozzáértéssel bíró személy, aki tudása, érdeklődési köre miatt a társasági élet főáramából kirekesztődik” (uo.). Összetételi előtagként is előfordul: *kockafej*. Ezek a szavak eleinte határozottan pejoratív jellegűek voltak, különösen a szülők, nagyszülők részéről: „Ne *kockulj* már egész nap, néha kimehetnél a szabad levegőre is!” vagy „Csináltál valami értelmes dolgot is napközben, vagy csak *kockultál*?”⁷ Az Élet és Tudomány nyelvművelő rovatának szerzője szerint a *kockul* ige idővel elveszítheti rosszálló kicsengését, különösen az érintettek, a számítógéphez, okostelefonhoz stb. szinte hozzánőtt fiatalok körében. Ez azonban ma még nem dönthető el, sőt az is bizonytalan, hogy a *kockul* részévé válik-e köznyelvi szókincsünknek, vagy divatjelenségnek bizonyul, és kihull az idő rostáján.

Az újabb keletkezésű képzett szavak közül az *-ít*, *-sít* képzős igék csoportját emelném ki: *érzékenyít*, *ártalmatlanít*, *veszélytelenít*, *zöldít* stb. Ezeknek mintájára néhány további, bizonytalanul látszó jövőjű ige(név) is felbukkan: *érdekesít*, *díjasít*, *szabadalmasít*; egy tíz év körüli fiútól ezt hallottam az autóbuszban: a trükköt *nyilvánosítani* kell.

⁴ Vö. TOLCSVAI NAGY 2007, 450.

⁵ Vö. KEMÉNY 2002, 71–72.

⁶ B[ALÁZS] 2018, 23.

⁷ GÓZON 2018, 1006.

A legnagyobb karriert bizonyára az *érzékenyít* ige futotta be az utóbbi időben (e sorok írásakor az internetes keresőben több mint 113 000 előfordulása van, az *érzékenyítés*, *érzékenyítő* származékokat is ideszámítva). Értjük be most néhány példával: „az *érzékenyítés* különösen fontos a fiatal generációk számára, melyhez a játszótéren való közös játék valódi lehetőséget biztosít”; „Négy évvel ezelőtt hozta létre a Bupap Sétaműhelyt, amely társadalmilag *érzékenyítő* sétákat tart Budapesten”; az egyik budapesti kerületi önkormányzat munkatársai „ügynevezett *érzékenyítő* tréningen vesznek részt [...], ahol megismerkedhetnek a fogyatékos emberek által megélt élethelyzetekkel”. Az utóbbi tudósítás írója maga is érezheti a kifejezés újszerű voltát, ezért teszi elébe az *ügynevezett* szót.

De mi is az az érzékenyítés? A Wikipédia internetes portálon a következő meghatározást találhatjuk róla: „Szociális érzékenyítésnek nevezhetjük mindazt a tudatos vagy tudattalan, tervezett vagy spontán befolyásolást, nevelést, mely attitűdalakító hatásával odafigyelésre, empátiára és a »normálistól«, a megszokottól való eltérés elfogadására nevel.” Ennek alapján bizvást állíthatjuk, hogy nem pusztán divatjelenséggel állunk szemben, hanem egy olyan új fogalommal, amely megkövetelte és meg is teremtette a maga elnevezését. Az új megjelölés elterjedését megkönnyíthette, hogy – ha szórványosan is – régebbi példák is vannak az *érzékenyít* szóra: „most inkább a szenvedni láttó szíved *érzékenyít*” (Dobai György: *A két nagy lelkű férfiak jegyesse*. 1814).

A szóalkotás másik fő módja nyelvünkben az összetétel. Bár, mint láthattuk, a szóképzés is eleven szóalkotási mód, az új szavak nagyobbik része ma is összetétel útján jön létre. Az *Édes Anyanyelvünk Új szavak, kifejezések* című rovatának 2018. február–szeptemberi adatait összesítve azt az eredményt kapjuk, hogy az összetételek száma körülbelül háromszor akkora, mint a képzéseké.

Az eddig szótározatlan összetett szavak jövőjét nehéz megjósolni. Egy részük alkalmi jelenségnek látszik, amely idővel el fog tűnni a használatból. Ilyennek vélem a *kötélbarát*, *kötélbarátság* szavakat, amelyek az utóbbi időben elég gyakran előfordulnak a sajtónyelvben két személy közötti szoros emberi, szakmai, üzleti stb. kapcsolat érzékeltetésére. Ez a képes kifejezés bizonyára azon alapul, hogy a hegymászókat biztosítókötél kapcsolja össze mászás közben: aki a kötél végén van, attól függ a fölötte mászó biztonsága, sőt élete. Meglehet, hogy a metaforának eredetileg tárgyi alapja is volt: a két ember közötti barátságot, szövetségi viszonyt egy közös élmény, a hegymászás alapozta meg. De akármilyen szemléletes is ez a kép, kétségeim vannak afelől, hogy a *kötélbarát*, *kötélbarátság* szavak állandósulnak, és bekerülnek a szótárba. Persze, mint ezt a *hungarikum* esete is bizonyítja, az ilyesmiben nem árt az óvatosság.

Vannak ezzel szemben olyan új összetételek, amelyek valamely új fogalom jelölésére keletkeztek, ennél fogva forgalomban maradnak mindaddig, amíg maga a jelenség létezik. Ilyen pl. a *butikhotel*, amely kis méretű, egyedi stílusú, a vendégek igényeire kiemelt figyelmet fordító, jól megközelíthető, általában belvárosi hotelt jelent. Eredetije a – még franciásan írt – *boutique hotel*, ennek átvételével és kiejtés szerinti írásával honosodott meg. Ebbe a hotelfajtába tartozhat az a szálloda is, amelyről egy hetilapban olvastunk: „Ötszillagos *butikhotellé* alakították Pablo Escobar, a rettegett mexikói drogbáró tulum tengerparti villáját.”

Szintén az újságnyelvben hívta fel magára a figyelmet két további példám, az *ökölszabály* és a *mesterterv*. Az előbbinek a jelentését nem volt nehéz kideríteni, mert a www.e-nyelv.hu honlapon MK (feltehetőleg Mínya Károly) alapos magyarázatot ad róla: „A német eredetű *ökölszabály* kifejezés egyesek szerint onnan ered, hogy öt behajtott ujj is elég a számoláshoz, olyan egyszerű. Aztán mások szerint azt jelenti, olyan könnyű vele megoldani a problémákat, mint az ököllel, egy harmadik elgondolás szerint pedig úgy alakult ki, hogy

amikor valamire egyszerűen és gyorsan kell válaszolni, akkor ökölrel az asztalra csapva nyomatékossítjuk annak határozottságát.”⁸ Az angolban ezt a fogalmat a *rule of thumb* kifejezés jelöli, ennek szó szerinti fordításával a magyarban is terjedni kezd a *hüvelykujjszabály* forma. De a nyelvművelő az *ökölszabályt* tartja jobbnak, ezt ajánlja.

Utolsó példám, a *mesterterv* az angol *master plan* tükörfordítása (a németben is megvan: *der Masterplan*). Használatát szemléltesse ez a két példa: „Elkészült a *mesterterv*, amivel Magyarország megközelíti Ausztriát”; „Horst Seehofer német szövetségi belügyminiszter a múlt héten mutatta be Berlinben a 63 pontból álló migrációs *mestertervét*. A CSU-elnök programja több szempontból is figyelemre méltó”. Jelentése nem tökéletesen világos; az angol *master plan* alapján az előbbi esetben a ’stratégiai terv (az üzleti életben)’, az utóbbiban a ’széles körű, átfogó terv, tervezet’ jöhet számításba. Nem zárható ki, hogy éppen ez a többértelműsége teszi vonzóvá a publicisták szemében. Meglehet azonban (és ennek már vannak jelei), hogy homályossága miatt pejoratív mellékízt kap, és emiatt háttérbe szorul. Egyelőre csupán annyit tehetünk, hogy gyűjtjük az adatokat, és a nyelvhasználatra bízunk, mi lesz a sorsa.

Az utóbbi időben a képzés és az összetétel mellé harmadikként felzárkózni látszik még egy szóalkotási mód, az elvonás. Ennek voltak régebbi példái is, amelyek többé-kevésbé polgárjogot nyertek (pl. *gépír, gyorsír, nagytakarít, képvisel*). Napjainkban azonban szinte robbanásszerűen keletkeznek az *-ás, -és* képzős cselekvésnevekből elvont igék. Egy napilapunk ezzel a címmel számol be arról, hogy Sebő Ferenc, az ismert zeneszerző és népzene-kutató tárlatvezetést vállalt: Sebő *tárlatvezet*. Ez elsőre furcsán, sután hangzik, de végeredményben jól tömörít egy több szóból álló kifejezést; meg lehet szokni. Azáltal viszont, hogy ezek az elvonások tömegestül jelentkeznek, a szótípus nyelvhelyességi vagy inkább stilisztikai aggályokat is felvet. Az Édes Anyanyelvünkben Sólyom Réka ilyen példákat sorakoztat fel: *munkamegbeszél, evésbűnöz, árfolyamrögzít, fényfest, önvezet, kamubejelent*.⁹ Cikkének végén így összegez: „Az elvonással létrejövő szavak stílusával, hangulatával kapcsolatban egy 2018-ban felvett kérdőíves felmérésben az adatközlők – tanárképzésben részt vevő egyetemi hallgatók – sok esetben kiemelték ezeknek a szavaknak a szlenges voltát, laza, bizalmas, »fiatalos« stílusát. Utaltak ugyanakkor arra is, hogy számukra gyakran már semleges stílusúvá válnak az elvonással létrejövő igék, hiszen – mint egyikük megjegyezte – az így keletkező szavak szerkezete könnyen átlátható, mivel az összetételi tagok jelentése általában jól ismert a befogadók számára.”¹⁰

A fiatalok és a szerző véleményét tiszteletben tartva meg kell jegyezni, hogy a cikkben idézett elvonásokat nagyon is egyedi, alkalmi szóalkotásoknak vélem, amelyeknek csekély esélyük van az állandósulásra, a szótárba kerülésre. Ebben az esetben a nyelvművelő nem tehet egyebet, mint hogy felhívja a figyelmet arra, ezek az újszerű igék csak bizonyos műfajban, stiláris környezetben használhatók, mert (egyelőre) kirínak a semleges köznyelvi stílusból. A szótárkészítő pedig megvárja, mi lesz a sorsuk, és ettől függően dönt a szótárba való felvételükről. A *munkamegbeszél* és az *árfolyamrögzít* meghonosodását nem tartom lehetetlennek, a többi valószínűleg megmarad egy nyelvi divat és egy nyelvhasználati stílus tanulságos dokumentumának a jövő mentalitás- és stílustörténeti számára.

A szótárkészítőt és a nyelvművelőt nem csupán új szavak felbukkanása állítja feladat elé, hanem meglévő szavak új jelentésben való használata is.

⁸ Lásd internet: e-nyelv.hu (Letöltés: 2020. 06. 18.)

⁹ SÓLYOM 2018, 12.

¹⁰ SÓLYOM 2018, 12.

Első példánk legyen az *atléta*. Egy budapesti napilap sportrovata Caroline Wozniacki, a lengyel származású dán teniszcsillag szavait idézi: „Nekünk, *atlétáknak* az is feladatunk, hogy meggyőződjünk arról, az adott szer tartalmaz-e bármiféle olyan anyagot, ami veszélyes helyzetbe sodorhat bennünket.” Nyilvánvaló, hogy a teniszező (és nyilatkozatának magyar fordítója) az *atléta* szót ’versenyző, sportoló általában’ értelemben használta. Mégis zavaró ez a szóhasználat, mert a mai magyarban *atlétának* az *atlétika* nevű sportág művelőit, a futókat, gyaloglókat, ugrókat, dobókat nevezzük.

Ilyenkor célszerű az internethez fordulni. Most is ezt tettem, és az *atléta* szóra ilyen adatokat kaptam: „Az e-sportolók már többet keresnek, mint sok hagyományos *atléta*”; „A riói olimpikonok közül a legalacsonyabb *atléta* a brazil tornász Flavia Saravia”.

Ezekben a mondatokban az *atléta* éppen úgy versenyzőt, sportolót jelent, mint az elsőként idézett újságnyelvi példában. Ilyenkor általában angol nyelvi hatásra szoktunk gyanakodni, s valóban: az angol *athlete* főnévnek elsősorban ’sportoló, sportember’ a jelentése. Jól mutatja ezt az angol nyelvű Wikipédiának Mark Spitzről, a nagy úszóról szóló cikke, melyben többek között az alábbiakat olvashatjuk: „He was the third *athlete* to win nine Olympic gold medals.”¹¹

A nyelvművelő a fentiek alapján könnyen arra a megállapításra juthat, hogy „angol hatás, javítandó”, és ezzel napirendre is tér a dolog fölött. A szótárkészítő azonban nem érheti be ennyivel. Számára a kérdés úgy vetődik fel, be kell-e iktatnia az *atléta* szócikkébe a ’versenyző, sportoló’ jelentést is. Ehhez megnézi a korábbi egynyelvű szótárakat, és azokban a következőket találja.

A hétközetes értelmező szótár (ÉrtSz.) szerint az *atléta* „az atlétikát művelő, űző sportoló, különösen férfi”. Szó esik még az ókori görög olimpiai versenyzőkről, a cirkuszi erőművészekről és az izmos termetű férfiakról, ezek azonban nem tartoznak ide.

A Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) átdolgozott kiadásában a fentiekén kívül szemünkbe ötlük a *rég* (régies) ’sportoló’ jelentés is. Ezek szerint ennek az újnak látszó jelentésnek vannak korábbi előzményei is.

Ennek tisztázására már rendelkezésünkre áll a Nagyszótár (Nsz.) minden korábbinál részletesebb, számos példát is tartalmazó *atléta* szócikke. Lássuk csak, mit találunk ebben!

1. jelentésként: ’az atlétika, kül. a könnyűatlétika valamelyik ágát művelő, űző sportoló’. Figyeljünk a kül. (különösen) megszorításra: ezek szerint az ún. nehézatlétika (birkózás, súlyemelés) űzője is lehet atléta. S valóban itt van ez az idézet Barta Lajos egyik művéből: „*Birkóznak*, mint a két *atléta*, az egyik a támadás, a másik a védelem dühös szenvedélyében sem véti el a szabályszerű mozdulatokat” (Nyugat, 1926). Külön jelentésként azonban itt sincs feltüntetve az ’általában bármely más sportágban versenyző személy’. Ennek alapján a jövő szótárszerkesztője az előtt a döntés előtt áll, hogy felveszi-e ezt mint új jelentést, vagy nyilvánvaló idegenszerűsége és alkalmi jellege miatt figyelmen kívül hagyja.

Szintén új jelentésben bukkan fel újabban a *parlament* főnév. Erről eddig úgy tudtuk, hogy „tárgyalás végett az ellenséghez fehér zászlóval küldött, fegyvert nem viselő katonai személy” (ÉKsz.). Ezzel szemben ezt olvashattuk egy választási hírlevélben, még 2009-ben: „Az átlagpolgár [...] minden költségét számlával fedezi. De az országgyűlési képviselő, a *parlament* az nem!”

Ezek szerint a *parlament* azt (is) jelenti, hogy ’országgyűlési képviselő’? Első pillantásra alkalmi szótévesztésnek véljük, amelyet a *parlament* szó téves analógiája okoz. De újabb és újabb ilyen példákat találunk: „a kormány – és hű *parlamenterei* – egyelőre nem szabályozzák a vasárnapi munkavégzést”; „ma az államfő választása az ország közönsége

¹¹ Mark Spitz. *Wikipédia, a szabad enciklopédia*. Internet: en.wikipedia.org (Letöltés: 2020. 06. 18.)

számára – de tán még *parlamentereinknek* is – szinte érdektelen [...] »gombnyomogatási« aktus» (a napisajtóból); „Ügyészből nem lesz európai *parlament*”; „Román–magyar *euro-parlament* találkozó” (az internetről; az utolsó példa helyesírásától most tekintsünk el). Sőt, még a régi, a háború előtti képviselőházban is voltak *parlamenterek*: „ő [ti. Slachta Margit] lesz az első magyar női parlamenti képviselő. Igen aktív *parlament*”. Ebben a szóhasználatban a szinonimakényszer is közrejátszhatott: a szerző nem akarta megismételni a *képviselő* szót.¹²

Nem mulasztottam el megnézni az internetes lexikont sem, és ott ezt találtam a *parlament* szócikkében: „Erdélyben: ’az a személy, aki a parlament tagja.’) Ezek szerint a szónak ebben a jelentésben való használata erdélyi sajátosság, és onnan szivárgott át az anyaországi gyakorlatba. Ennek hátterében ott lehet a francia *parlementaire* ’képviselő’ hatása is, hiszen a romániai és az onnan származó magyar értelmiség körében alaposabb a franciatudás, mint a magyarországi (az ottani oktatási sajátosságok következtében).

A kérdés ugyanaz, mint az *atléta* ’sportoló’ kérdésében: tudomásul vegyük-e mint jelentésváltozást, vagy alkalmi szótévesztésnek, pongyolaságnak minősítsük? Az előbbi esetben fel kell tüntetni a szótárban, az utóbbiban bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk. Nyelv művelői énem az utóbbi megoldás felé hajlik, szótárkészítői felem azonban arra figyelmeztet, hogy a szótárnak tükröznie kell az adott időszak nyelvhasználatát, és minél pontosabban teszi ezt, annál jobb szótár.

Ezek a jelentésváltozások azért izgalmasak a kutató számára, mert in statu nascendi mutatják meg a nyelv működését. Befejezésül a *polemizál* ige példáján próbálok bemutatni ezt a jelenséget.

Polemizál? Mi lehet ezzel a probléma? Minden műveltebb ember tudja, hogy a *polémia* = vita, ebből *polemizál* = vitatkozik. Ebben a leggyakoribb, közismert jelentésében használja a szót a következő mondat szerzője: „Az író [ti. Herczeg Ferenc] a Jelszavakban megfogalmazott alapelvei szerint *polemizál* a Jászi vezette radikálisokkal.” Ezzel szemben ezt hallhattuk a televízió egyik sportközvetítésében: „Nincs sok idő ezen *polemizálni*.” A riportterrel senki nem akart vitatkozni, nem is volt más beszélő szereplője a műsornak, mint ő maga. Feltehetőleg ezt akarta mondani: „Nincs sok idő ezen *töprengeni, morfondírozni*.”

Az „egy adat nem adat” elve alapján nem is kellene ezen *polemizálni*, akarom mondani: *lamentálni, morfondírozni*, ha nem lennének további példák. De vannak. Egy színikritikából idézek: „Közel félórát dünyög, kántál és *polemizál* ez a különös, szertartásos kórus, a kar- vagy szekta vezetőnek látszó Molnár Erika ellentmondást nem tűrő altjának vezényszavaira.” A *polemizál* itt egészen bizonytalan értelmű: lehetne ’vitatkozik’ is, de más is. Nincs határozói vonzata (*valamin* vagy *valamiről polemizál*), ez tovább nehezíti az értelmezését.

Vannak tehát olyan jelentésváltozások, amelyek éppen csak megindultak, vagy talán el sem indultak, csak egy-egy példában jelent meg valami szokatlan szóhasználat, amelynek vagy lesz folytatása, vagy nem lesz. A mi dolgunk „csupán” annyi, hogy figyeljük az élőbeszédet, a médiát, az internetet, a szépirodalmi nyelvet, és adatokat gyűjtsünk abban a reményben, hogy ki tudjuk tapintani a nyelvi változások irányát és jellegét.

A nyelv művelőnek és a szótárkészítőnek szükségképpen eltérnek a szempontjai, a módszerei. De céljuk végső soron ugyanaz: a nyelvi valóság megismerése és szolgálata.

¹² Vö. GERSTNER 2014.

Bibliográfia

- B[ALÁZS] 2018.
B[ALÁZS] G[éza]: Új szavak, kifejezések (101.) Nem szótározott szavak tárháza. *Édes Anyanyelvünk* 40/4. 2018, 23.
- GERSTNER 2014.
GERSTNER Károly: Szinonimakényszer – kényszerszinonimák. *Édes Anyanyelvünk* 36/5. 2014, 4.
- GÓZON 2018
GÓZON Ákos: Nyelv és élet. Kockulunk. *Élet és Tudomány* 73/32. 2018, 1006.
- KEMÉNY 2002.
KEMÉNY Gábor: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2002.
- KEMÉNY 2010.
KEMÉNY Gábor: *A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2010.
- KEMÉNY 2019.
KEMÉNY Gábor: Szóhasználati jelenségek a szótárkészítő és a nyelvművelő szemével. In: *Nyelvhasználati változások napjainkban. Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 2018. október 11., 12., 13.* Szerk. HÓDI Éva. Ada, Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, 25–46.
- MINYA 2000.
MINYA Károly: Szókészletünk változása a neologizmusok újabb rendszerezésének tükrében. In: *A nyelvészet és az irodalomtudomány új útjai*. Szerk. Cs. JÓNÁS Erzsébet. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 47–56.
- MINYA 2007.
MINYA Károly: *Új szavak. I. Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- MINYA 2014.
MINYA Károly: *Új szavak. II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2014.
- MINYA 2019.
MINYA Károly: *Új szavak. III. Nyelvünk 850 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2019.
- SÓLYOM 2018.
SÓLYOM Réka: Szóalkotás elvonással: *munkamegbeszél* és más ilyenek. *Édes Anyanyelvünk* 40/4. 2018, 12.
- TOLCSVAI NAGY 2007.
TOLCSVAI NAGY Gábor: *Idegen szavak szótára*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007.

KÉT ÚJABB 18. SZÁZADI ZSIVÁNYNYELVI SZÓJEGYZÉK EGERBŐL

KIS TAMÁS

Éppen fél évszázada annak, hogy Nagy Sándor a *Múzeumi Kurír*-ban közzétette az 1776-ban Hajdúböszörményben keletkezett, *Zsivány Szók* címmel ellátott tolvajnyelvi szójegyzéket.¹ Az ezóta eltelt ötven év alatt a magyar szlengkutatás – nem számítva a már korábban is ismert 1782-es *Hajdúsági szójegyzék* Helytartótanácsához küldött kéziratának megtalálását² – nem tudott újabb 18. századi vagy korábbi nyelvemléket fellelni.

A magyar szleng eleve nem bővelkedik nyelvemlékben, ami – bármily sajnálatos is a szlengkutató számára – teljesen természetes, hiszen a szleng alacsony nyelvi presztízsből és a magyarországi írásbeliség első szakaszának viszonylagos egyneműségéből – amelyre csak a tekintélyes tárgyú szövegek voltak a jellemzők – egyértelműen következik, hogy évszázadokkal ezelőtt fel sem vetődött a szlengszavak írásban való lejegyzése.³ Az első nem szórványemléknek minősülő szlengemlékeink a 18. század utolsó harmadából származó szójegyzékek, és kivétel nélkül vásári tolvajok bírósági büntetőperjeihez kapcsolódnak. A vásári tolvajok elleni eljárások az 1770-es években szerte az országban zajlottak (Debrecen, Hajdúnánás, Balkány, Nagykálló, Újfehértó, Tiszanagyfalu, Kecskemét, Pest, Szügy stb.). Az eljáró bírák és más hivatalos személyek a vásári tolvajok vallomásainak felvétele során külön figyelmet fordítottak az – ahogy akkoriban említették őket: – zshiványok nyelvére, amelynek ismeretére rendszeresen rákérdeztek: *Sivány vagy e', és tudode' a' Sivány nyelvet?*⁴ Három településen (Miskolc, Eger, Hajdúböszörmény) a vádlottaktól összegyűjtött szókincset a peranyaghoz csatolt külön szójegyzékekbe foglalták. Ezeket a kis szójegyzékeket a bíróságok az egyéb iratokkal együtt kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátották, még az is felvetődött, hogy gyűjteményeiket egyesítsék, miként Almásy József írta Miskolcra az egri bíróságnak küldött levelében 1775. december 6-án: *az adnectalt Vocabulat kedvesen vesszük, melyet ha egyűve Kapcsolunk az nálunk le írot Szavakkal, majd közel egy Nyelv telik belüle ezel.*⁵

Első ismert zshiványnyelvi szójegyzékünk az 1775. május 9-ére dátumozott *Miskolci szójegyzék*, amely egy négy halálbüntetést kimondó ítélet után található egy iratsomóban. Maga a per és az ítélet-végrehajtás Miskolcon zajlott, azonban az eredeti iratok áldozatul estek a Borsod megyei levéltárban a 20. század elején zajlott selejtezésnek,⁶ így a fennma-

¹ NAGY 1970.

² Kis 2002, 71.

³ Vö. Kis 1997, 269.

⁴ MNL SzSzBML IV. 9. cc. 63. doboz, Fasc. 8., № 38., az irat 3. oldalán.

⁵ MNL HML XII-3/b. 15. doboz, e/1. iratsomó.

⁶ A miskolci levéltárban mindössze egy bejegyzés őrzi az egykori büntetőeljárás emlékét, ami Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratain belül a Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek (jelzete: MNL BAZML IV. 501/a.) Prothocollumainak 37. kötetében a 370. oldalon található. A kötet 356. oldalán olvasható dátum szerint ezt 1775. május 3-án jegyezték be a Prothocollumba.

radt példányt Salgótarjánban őrzik a Nógrád Megyei Levéltárban egy szügyi per anyagai között.⁷

A *Miskolci szójegyzéket* időben az 1775. november 28-i dátummal ellátott *Piarista szójegyzék* követi.⁸ Ennek hosszú ideig nem ismertük a keletkezési helyét, és keletkezéséről is csak annyit lehetett tudni, hogy egy püspöki menedéket kérő fogoly, Kovács János volt az „adatközlő”. Az, hogy a piarista levéltárba miként és mikor került, nem ismeretes. Ezzel kapcsolatban Székér Barnabás levéltáros arról tájékoztatott, hogy a *Piarista szójegyzék* eredeti kontextusa teljesen homályos. A piarista levéltárnak az az első levéltári jegyzéke, amelyben már biztosan megtalálható, 1809-ben készült.⁹ Ekkor teljesen vegyes tárgyú, de hasonló korú (18. század második feléből származó) iratok, jellemzően hatósági (királyi, vármegyei, városi) közlemények közé volt besorolva, amelyek között azonban egy sincs a címek alapján, amely ugyanezre az ügyre vonatkozna. A piarista levéltár 1784. évi inventáriuma még egy korábbi levéltári rendet tükröz.¹⁰ Ebben kora alapján benne lehetne a szójegyzék, azonban címe alapján nem található meg ott, bár – mivel több „vegyes iratok” jellegű csomót is felsoroltak – nem lehet kizárni, hogy már akkor is a levéltárban volt.

Harmadik zsványnyelvi szójegyzékünk Hajdúböszörményben készült, és 1776. május 29-i dátummal iktatták a Czagány András, Balás Mihály, Görög Sámuel és Csengeri István gyanúja ellen indított eljárás irataihoz. A Hajdúkerület törvényszékén összeállított szójegyzéket jelenleg is Hajdúböszörményben őrzik.¹¹ Az irat külsején a *Zsvány Nelv*, a szójegyzék fölött pedig a *Zsvány Szók* áll címként. E szójegyzék másolatát 1782-ben ugyanezen vásáritolvaj-banda következő generációjának peréhez is csatolták, majd a Hajdúböszörményben 1782. április 17-én keltezett iratanyag részeként megküldték a Helytartótanácsnak,¹² amely az általa 1782. május 13-án tárgyalt ügyet körlevélben ismertette a vele levelezésben álló hatóságokkal. Ehhez a levélhez kinyomtatva csatolták a Böszörményből érkezett szójegyzéket is, amelyet *Hajdúsági* (vagy az aláíró főjegyzőről *Jablonczay-féle*) szójegyzékként szokás említeni.¹³

A szakirodalomban 19. század elejéig hivatkoznak az *Egri szójegyzékre*, amely Raphaélis Takáts 1811-ben keletkezett kéziratos *Lexicon Ungaricum*-ában található az MTA kéziratárában egy a könyv végére betett, önálló, de a könyv részeként 310. levélként számozott lap.¹⁴ Keletkezésének éve nem szerepel rajta, magából az iratból csak az tudható meg, hogy az egri érseki székhelyen november 29-én készült.

2020-ig ezek a fentebb felsorolt zsványnyelvi szójegyzékek alkották a magyar szleng (azon belül a magyar tolvajnyelv) legkorábbi hiteles emlékeit. A közelmúltban azonban további két példánnyal bővült e szójegyzékek száma, és a fellelt iratoknak köszönhetően tisz-

⁷ MNL NML IV. 13. 12. doboz, Fasc. XLV. 36/1777, № 8., 12. lap. Közzétette: TÖRÖK 1957.

⁸ PMKL I.1.a, For. 43 (Varia), Fasc. 1., № 16. Közzétette: SCHRAM 1962.

⁹ PMKL I.1.a, Inventaria Archivi Provinciae [1698–1809], № 4, p. 164. Elenchus archivi Provinciae Hungariae Scholarum Piarum anno 1809.

¹⁰ PMKL I.1.a, Inventaria Archivi Provinciae [1698–1809], № 3. Inventarium archivi Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum Provinciae Hungaricae conscriptum anno 1784.

¹¹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e. 16. doboz. № 14., 17r–18v oldal. Közzétette: NAGY 1970.

¹² MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

¹³ Ez a nyomtatvány a legtöbb magyar levéltárban megtalálható (például MNL HBML IV. 1011/c. 23. doboz. 51/1782). Szerteágazó történetéről, másolatairól: KIS 2011, 79–83.

¹⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: M. Nyelvt. 4-r. 33. sz. Közzétette: HEINLEIN 1908.

tázódott a *Piarista* és az *Egri szójegyzék* keletkezése és e kettő kapcsolata az Egerben felelt két újabb szójegyzékkel.

Az említett újabb szójegyzékek megtalálása a levéltári kutatás mellett elsősorban a szerencsének és a 21. század digitalizációs hullámának (azon belül pedig az Arcanum Digitális Tudománytárának) köszönhető, ahol egyik véletlenszerű keresésem során rábukkantam a *Vasárnapi Ujság* egy 1906-ban íródott cikkére a „Régi magyar tolvaj-világ”-ról.¹⁵ Az írásban több olyan adat is szerepel (zsványok nevei, helyszínek, néhány zsványnyelvi szó), amelyek a már ismert tolvajnyelvi szójegyzékekre utalnak. Ráadásul a cikk szerzője azt írta, hogy „aktaszerű vallomások alapján híven” közölte¹⁶ az információkat, azaz eredeti dokumentumok alapján dolgozott, ami azt sugallta, hogy nem teljesen reménytelen levéltári iratok között megtalálni forrásait.

Mivel a *Vasárnapi Ujság* cikke szerint „Pest városa már a XVIII. század 70-es éveiben valóságos Eldorádója lett a züllött és kétes alakoknak s innen indultak ki zsákmány után a vidékre is a garázda fosztogatók. Kecskemét, Gyöngyös, Vác, Paks, Eger voltak a pesti tolvaj-világ legkedveltebb vendégszereplési helyei, kivált »zöld« vagy »virágvásár« idején”,¹⁷ magától adódott, hogy a fővárosi levéltárban keressem az eredeti anyagot. Budapest Főváros Levéltárában az 1777-es évnél elő is került az a két vallomás,¹⁸ amelyek a *Vasárnapi Ujság* cikkének minden adatát tartalmazzák, és kiderült, hogy az újságíró nagyon pontosan foglalta össze az 1775–1776-ban készült vallomásokat.

A két vádlott Somogyi (Somodi), alias Veszprémy Pista és Kovács János (apja után Nyirok János, bérmlási neve szerint Kovács Ferenc) volt, az ő vallomásukat és az 1776. május 21-én kelt ítéletet tartalmazza a két jegyzőkönyv. Kovács János neve ismerősnek tűnt, mert szintén Kovács János szerepel a *Piarista szójegyzék* adatközlőjeként. Ez persze lehetett volna véletlen is, hiszen a *Kovács János* meglehetősen gyakori név volt a régiségben is, esetünkben azonban – mint kiderült – ez nem a véletlen műve, ugyanarról a személyről van szó. A kutatást a fővárosi után a Heves Megyei Levéltárban folytattam, mert a *Vasárnapi Ujság* cikkét monogrammal jegyző V. S. ugyan valóban többször is olvasható az iratokban az egymással Pesten találkozó vásári tolvajokról, azonban az általa felhasznált és jelenleg a fővárosi levéltárban őrzött jegyzőkönyvek nem Pesten, hanem Egerben készültek, sőt eredetijük is mind a mai napig megtalálható Egerben a Heves Megyei Levéltárban¹⁹ a perhez tartozó további iratok (levelek, vallomások stb.) társaságában²⁰, az 1775–1776-os évek anyagában.

A periratok szerint a kihallgatást vezető többször is érdeklődtek a vád alá helyezett személyektől a zsványnyelv felől: *Hát Zsván Nyelven beszélteni hol tanúltál? – Egyéb helyen, s egyéb képpen nem tanulta[m], hanem mióta Veszprémyhez állottam azóta tőlők tanulta[m] egynéhány szót* – mondta Gálos Sára.²¹ Veszprémy István ezt vallotta: *én ezektől tanultam a ZSivány Nyelvet, ugy mint Ujvárosi Miskátúl, Czipo Samutúl, és Joskátúl, a kik nékem Le irták papirosra, mivel tudtam olvasni.*²²

¹⁵ V. S. 1906. A cikket három évtized múlva rövidítve és hivatkozás nélkül a *Tolnai Világlapja* újraközölte: [N. n.] 1937.

¹⁶ V. S. 1906, 123.

¹⁷ V. S. 1906, 122.

¹⁸ BFL IV. 1223. e. 13. doboz, 1552. iratcsomó.

¹⁹ MNL HML XII-3/b. 15. doboz, e/1. és e/3. iratcsomó.

²⁰ MNL HML XII-3/b. 15. doboz, e/1–8. iratcsomó, 16. doboz, C/1. iratcsomó.

²¹ MNL HML XII-3/b. 15. doboz e/8. iratcsomó, 18. oldal.

²² MNL HML XII-3/b. 16. doboz, C/1. iratcsomó, 3. oldal.

A vallomásokban magára a zsványnyelvre is találunk adatokat: *Azon idegen SZokon beszéllő Tolvajóknak Beszedjékrül, mit tudsz, mit hallottál? beszéldel. – Egyebet nem tudok, nem is hallottam azon SZóru, hanem hogy egyszer előttem az utban a' Pista a' Disznot SZuszogonak ~~hivta~~ az ökröt pedig SZörösnek vagy minek hivta, és egymás között Jancsival ezen a beszeden beszélgettek* – olvashatjuk Kovács János szeretője, Lentse Kata vallomásában.²³

A Kovács János és Veszprémy István vásári tolvajok és társaik elleni büntetőeljárás iratai közül az elszört megjegyzéseken kívül egy zsványnyelvi szójegyzék két példánya is előkerült. A szójegyzék az egyébként büntársaira igen készségesen és részletesen valló Kovács János segédletével jött létre, mint ezt az irat borítóján látható leírásból tudhatjuk: *Lingva idiotica furum Complurium in una societate et²⁴ ingenti banda constitutor[um] per Captivum Ep[isco]palem Joannem Kovács asylantem elicitá.²⁵ 28. gbr[is] 775.²⁶* 'Egy társaságba és hatalmas bandába szerveződött jó néhány tolvaj közönséges nyelve, melyet Kovács János püspöki menedéket kérő fogoly árult el. 1775. november 28-án.'

Az egri megyei levéltárban fellelt két példány mindegyike 1775. november 28-ára van dátumozva, azonban az egyik egy jól láthatóan javított példány,²⁷ a másik pedig ennek tisztázata.²⁸ A javítások oka – nem kitérve itt az apróbb átirásokra, lehúzásokra, pótlásokra – az volt, hogy a szójegyzék készítője a zsványnyelvi szavak és jelentésük megadásának sorrendjét eleinte cserélgette, a zsványszót hol előre, hol másodiknak írta, majd igyekezett ezt a „filológiai” problémát úgy kijavítani (egyébként nem minden helyen észrevéve a hibát), hogy előbb a jelentést adta meg, és ez után következett a zsványnyelvi kifejezés. A javításokat minimum két időpontban végezték: első alkalommal a hibás sorrendűnek minősített szavakat lehúzták, majd a lehúzások fölé írták a megfelelő sorrendben, a második javítás alkalmával pedig a javító kéz a szavak fölé írott kis számjegyekkel jelölte a helyes sorrendet. A kétféle javítást a tisztázatnak tekinthető 2. példányban már a javító által megállapított sorrendben láthatjuk, azaz a 2. példányt egyértelműen az 1. példányról másolták.

Adódik a kérdés, hogy honnan tudható, hogy a lehúzásos és a számmal jelölt javítások nem egy időpontban készültek, azaz hogy nem menet közben cserélte fel javítási módszerét a javító. (Ezek ugyanis követik egymást, a szöveg elején lehúzások vannak, később már csak számozás.) A kérdésre a válasz: a két különböző időpontban végrehajtott javítás tényében azért lehetünk teljesen biztosak, mert a szójegyzéknek van egy harmadik, az Egerben talált két példány közé helyezhető (dátumozása szerint szintén 1775. november 28-i) változata is: ez pedig nem más, mint a *Piarista szójegyzék*. Az áthúzásos és beszámozások miatt félig-meddig piszkozatnak²⁹ tekinthető egri első példány javításai közül a *Piarista szójegyzék*be csak az áthúzásos javítások kerültek bele, a számokkal jelölt helyek (amelyek az egri

²³ MNL HML XII-3/b. 15. doboz e/7. iratcsomó, 7. oldal.

²⁴ Az *et* rosszul olvasható, mivel rá van írva az előző szó végére. A *societate et* olvasatot a *Piarista szójegyzék*re támaszkodva adom meg, melynek külső oldalára jegyezve ugyanezt a mondatot láthatjuk (vö. SCHRAM 1962, 107).

²⁵ Ezt a *Piarista szójegyzék* külső oldalára is felírt, latin nyelvű mondatot a szójegyzék publikálása-kor Schram Ferenc is közreadta, de Schram az *elicitá* szót tévesen *dicita*-nak olvasta (SCHRAM 1962, 107).

²⁶ MNL HML XII-3/b. 16. doboz, C/1. iratcsomó.

²⁷ MNL HML XII-3/b. 16. doboz, C/1. iratcsomó.

²⁸ MNL HML XII-3/b. 15. doboz, e/1. iratcsomó.

²⁹ Azért csak félig-meddig, mert valójában nem piszkozat, amit az mutat, hogy egy per iratai közé helyezték.

második példányban már a javításnak megfelelő sorrendben szerepelnek) még a javítás előtti sorrendet mutatják:

<i>Egri 1. példány</i>	<i>Piarista szójegyzék</i>	<i>Egri 2. példány</i>
Pé ² nz – Leves Leves – Pé ² nz.	Pé ² nz – Leves. –	Pé ² nz = Leves
Szekér – Perge Perge – Szekér	Szekér – Perge	Szekér = Perge
Órgazda – Komnik Komnik – Órgazda.	Orgazda – Komnik	Órgazda = Komnik
Fél ¹ ni – Fáz ¹ ni Fáz¹ni – fél ¹ ni.	Felni – Fáz ¹ ni	Fél ¹ ni = Fáz ¹ ni
Pá ² ribo – Mente. ¹	Paribó – – Mente.	Mente = Paribó.
Su ² hordó – Kondás. ¹	Sus hordó – Kondás.	Kondas = Sus hordó.
Ördög ² – Lakat. ¹	Ördög – – Lakat.	Lakat = Ördög.

Míndez alapján az is kijelenthető, hogy az Egerben megtalált két szójegyzék és a *Piarista szójegyzék* egyetlen zsványszógyűjtemény három példánya, amelyek között még a keletkezés (másolás) sorrendje is megállapítható.

Tudható az is, hogy mind a három példány Egerben készült, hivatalos dátuma mind a háromnak 1775. november 28., és e szójegyzék(ek) nem egészen önkéntes adatközlője Kovács János vásári tolvaj (ezután még hónapokig tömlöcben őrzött fogoly) volt. A *Kovács János* név és az 1775. november 28-i dátum szerepel a *Piarista szójegyzék* címlapján is, így egészen biztosan kijelenthető, hogy ennek a keletkezési helye – amely egyébként nincs rajta a piarista levéltárban őrzött iraton – szintén Eger.

Az Egerben most előkerült szójegyzékek alapján az is tudható, hogy Schram Ferenc, a *Piarista szójegyzék* közlétevéteje tévedett, amikor a szavak sorrendjéből („először közli az irodalmi kifejezést, azután az argót”) arra következtetett, hogy ez a szójegyzék nem bűnügyi aktákkal együtt keletkezett.³⁰ Jelenlegi ismereteink alapján kijelenthetjük, hogy az 18. századi zsványnyelvi szójegyzékünk büntetőpererek során készült, és a bűnösség bizonyítását, illetve a bűnözők felismerését szolgálta.³¹

Nem kerülhető meg az a kérdés, hogy a Heinlein István által az Akadémia kéziratárában fellelt és *Egri szójegyzékként* emlegetett szlengemlékünk kapcsolatban van-e a két Egerben található és a *Piarista szójegyzékkel*. A kérdésre a válasz: egyértelműen igen. Ugyan a Heinlein által közzétett példány címe³² nem tartalmazza, hogy kitől származnak a zsványnyelvi adatok, eltér keletkezésének napja (nem november 28., hanem november 29.), továbbá az argószavak és értelmezésük felsorolásának sorrendje is pont fordítottja (zsványszó – jelentésmegadás) a november 28-i háromban alkalmazottnak, abban azonban mégis majdnem teljesen biztosak lehetünk, hogy az *Egri szójegyzék* készítője használta az

³⁰ SCHRAM 1962, 107.

³¹ A szójegyzékek ezen funkciójáról lásd KIS 1997, 266–267.

³² *Dictionarium Novum in Sede Dominali Episcopali Agriae Die 29 Novemb[ris] conscriptu[m] a latronib[us] interceptis, adhuc in latrocinio Suo existentib[us] excogitatu[m]* ’Új szótár, amelyet az egri érseki székhelyen november 29-én írtak össze, [és] amelyet elfogott rablók eszeltek ki, akik eddig rablóbandájukban éltek’.

előbbi szójegyzékek valamelyik példányát, továbbá az azokkal együtt készült periratokat is. A szójegyzékekben található szókincs majdnem teljes azonossága és az eltérések minimális mennyisége alapján még azt is valószínűsíthetjük, hogy az *Egri szójegyzék* ugyanannak a bandának egy (esetleg több) tagját kikérdezve – talán a perben érintett másik tolvaj, Veszprémy Pista zsványnyelvtudását tudakolva – és ugyanabban az évben (1775-ben) készült, mint amikor a többi szójegyzék. Az *Egri szójegyzék* eddig bizonytalanak tekintett keletkezési idejét ennek értelmében – legalábbis újabb adatok előkerüléséig – nem a „19. század eleje”-ként, hanem 1775-ként célszerű megadni.

Az *Egri szójegyzék* – bár ez az elnevezés a továbbiakban nem igazán lesz kizárólag erre a gyűjteményre használható – nem közvetlen másolata a másik három egri zsványszójegyzék-példány valamelyikének, amire egy nappal későbbi dátumán túl utal a címében használt *Dictionarium Novum* ’új szótár’ kifejezés is. Eltéréseinek jelentős része „szerkezeti” jellegű: a november 28-i datálású három példány és a november 29-i dátummal jegyzett *Egri szójegyzék* szavai között majdnem teljes egyezést találunk, pusztán a szavak sorrendje tér el, bár több terjedelmes blokkon belül még ez a sorrend is azonos. Úgy tűnik, hogy az *Egri szójegyzék* készítésekor egy már meglévő zsványnyelvi lista szavait kérdezték ki egy (vagy több) másik vádlottól. Az *Egri szójegyzék* készítőjének a kérdései láthatóan nem a zsványnyelvi szavakra („Hogy mondjátok egymás között azt, hogy lopni?”), hanem a már ismert zsványszavak jelentésére irányultak („Mit jelent az, hogy *rajzolni*?”). Ez magyarázza a szavak lejegyzésében a zsványszó – jelentés sorrendet, és egyes jelentésmegadások is erre utalnak: *Czafka – Feleségem*.³³ (A birtokos személyragnak a szóba kerülését leginkább egy efféle kérdésre adott válaszként képzelhetjük el: „Mi az, hogy *cajka*? – Feleségem”).

Ez a kikérdezési módszer nem zárja ki új jelentések feltűnését sem: a *buga* szónak a zsványnyelvi szójegyzékeinkben rendre látható ’ökör’ jelentése mellett az *Egri szójegyzék*-ben a ’tehén’ is szerepel: *Buga – Ökör tehény*. Hasonlóan egyedi, csak az *Egri szójegyzék*-ben előforduló értelmezése a *Tisztartó* szónak a *Szekeres Tolvaj a’ lopot jószágot hordó* jelentésmegadás, miként a *Nagy víz a’ városban – Sok ember a’ városban, Kis víz a’ városban – Kevés ember a’ városban* is hapaxnak minősül, ugyanis a *kis/nagy víz* kifejezést a *vásárra* mondták, és nem a *városra*.

Azt is megfigyelhetjük, hogy az *Egri szójegyzék* összeállítója adatközlőjének magyarázatai alapján időnként kiegészítette a vélhetőleg kiinduló forrásként használt szójegyzékben szereplő jelentést (legalábbis a november 28-i másik három példányhoz képest helyenként többletet látunk): a *Parás* (olv. parázs) szó jelentésmegadása például a *zsebben* szóval bővül: *Találtam Pinzt erszény nélkül Zsebben*; a *Pléde* értelmezése se csak annyi, hogy ’Szaladj!’, mint a többi szójegyzékben, hanem: *Szalagy meg fognak*. Máskor pedig a kikérdezett zsványnyelvi szó mellé egy újabb szinonima került: *Mester, ű Rút Ember – Hóhér*.

A november 29-i *Egri szójegyzék* és a november 28-i egri szójegyzékek között jól látható nyelvjárási eltérések is vannak: *Innya, innya* (az egri 1. példányban: *inni*), *Pinz* (vs. *Péncz, péncz*), *Végyáz* (vs. *Vigyazz, Vigyáz*), *Csisma* [csízsmá] (vs. *Csízma*), *Komnyik* (vs. *Komnik*).

Minden különbség ellenére azonban azt mondhatjuk, hogy az *Egri szójegyzék*-ben alig tűnik fel új adat a másik három egri szójegyzékhez képest. A *tisztartó* már említett új jelentésén és a *Rút Emberen* kívül ilyen névum a *Handérossz – Tagadd* és a *Kofa – Kenyér Sütő*. Figyelemre méltó, hogy az *Egri szójegyzék* újdonságainak többsége megtalálható a két egri szójegyzékpéldányt tartalmazó peranyag vallomásainak szövegében: *Suszogó – Disznó, Első Tiszt – Lakatos, Masodik Tiszt – Tisztartó, Harmadik Tiszt – Kajzenar*. A banda vezérét

³³ MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: M. Nyelvt. 4-r. 33. sz. 310v oldal; vö. HEINLEIN 1908, 268.

és alvezéreit megnevező három szó (*lakatos, tisztartó, kajzer*), amelyeket az *Egri szójegyzék* végére illesztve találunk, kifejezetten csak az Egerben 1775–1776-ban zajlott és az egri zsványnyelvi szójegyzékpéldányokat is tartalmazó büntetőper anyagából magyarázható meg, ahol ezek a szavak a főkolompokok ragadványneveiként (és nem közszóként) szerepelnek.³⁴

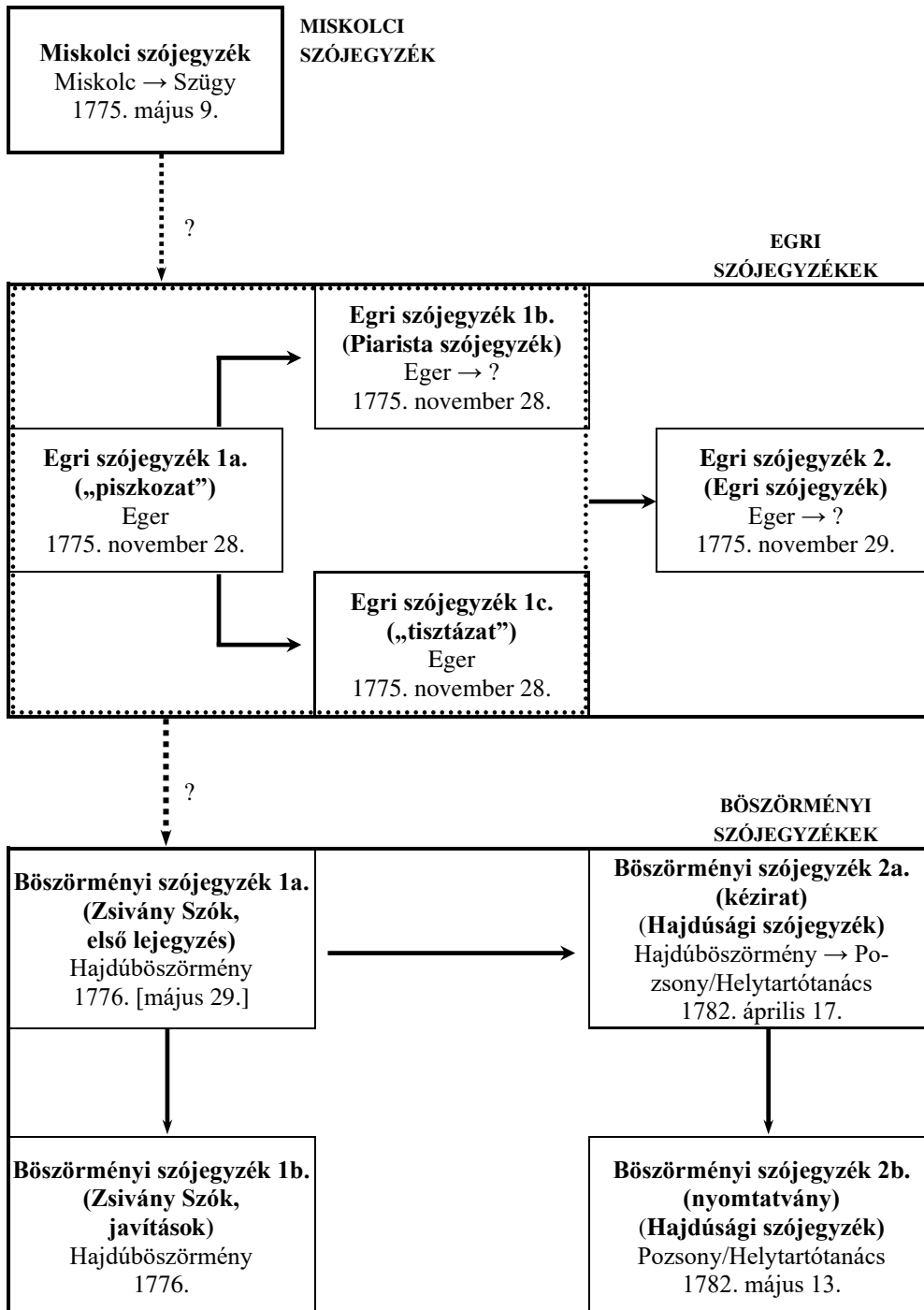
Mindezek fényében meglehetősen biztonsággal kijelenthetjük, hogy a Budapesten az MTA kéziratárában őrzött *Egri szójegyzék* és az egri szójegyzékek (ez utóbbiak közé értve a *Piarista szójegyzéket* is) szorosan összefüggenek. Az *Egri szójegyzék* nem közvetlen másolat ugyan, viszont egészen biztosan az előbbiekből egyik példányára, esetleg azok valamiféle előzményére támaszkodva készült, és – bár összeállítója egy (vagy több) másik adatközlővel ellenőriztette és egészítette ki adatait – apróbb eltérésektől eltekintve megegyezik a három példányban fennmaradt másik egri szójegyzékkal. A mindössze egy nap eltérést mutató időpontja (november 29.) és a november 28-i dátumú szójegyzékeket is tartalmazó periratok használata szintén az *Egri szójegyzék* 1775-ös elkészülését erősíti.

Egy-két nyom (például a *kajzer* és a *tisztartó* szó megléte) az *Egri szójegyzéktől* (leginkább annak egy előzményétől vagy egy másolatától) továbbvezet az 1776-os hajdúbozsörményi *Zsvány Szókhöz*. Rendkívül feltűnő, hogy a két szójegyzék négy, illetve öt szó kivételével ugyanazokat a lexémákat tartalmazza (nem egyszer azonos sorrendben), és a *Zsvány Szókban* különbségként mutatkozó négy szó (*Meg topánkásodott* – *Meg részegegett*, *Ruhi* – *Csapás*, *Kútazni* – *ZSebből Lopni*, *Nyalavi nyelv* – *ZSivány nyelv*) előkerülése kivétel nélkül megmagyarázható az *Egri szójegyzékben* és a *Zsvány Szókban* is meglévő más szavakkal, amelyekről az adatközlőknek az újabbak eszükbe juthattak. A *Meg topánkásodott* nyilvánvalóan a *Topánka* 'bor, pálinka' szót kikérdezve került elő (a *Topánka* benne van mind az *Egri szójegyzékben*, mind a *Zsvány Szókban*), és ugyanez a helyzet a *Ruhi* (← E. *Meg ruhásztak* 'megverték', Zs. *Meg ruhízták*³⁵ 'megverték') és a *Kútazni* (← E., Zs. *Kút* 'zseb') szavakkal is. A *Nyalavi nyelv* [vö. E., Zs. *Nyalavi* '(leg)jobb új zsvány'] viszont lehet akár egri származású is, amely ugyan az *Egri szójegyzékből* hiányzik, azonban a november 28-i dátumozású példányok mind tartalmazzák. (Az *Egri szójegyzék* többszavai a *Zsvány Szókhöz* képest: *dorka* – *Kurva*, *Tisztartó* – *Szekeres Tolvaj a' lopot jószágot hordó*, *Bak* – *Aszony czinkosa*, *Kofa* – *Kenyér Sütő*, *El-ső Tiszt* – *Lakatos*.)

A most megtalált két egri szójegyzékből és az őket tartalmazó bírósági iratokból kapott információk némileg átrajzolják a 18. századi zsványnyelvi szójegyzékekről meglévő eddigi ismereteinket. A következő oldalon látható ábrában foglaltam össze mindazt, amit jelenleg ezeknek a szójegyzékeknek a keletkezéséről, keletkezésük helyszínéről és időpontjáról, valamint kapcsolataikról tudunk:

³⁴ A *lakatos* 'fővezér' jelentésben való közszói használatát ki is zárhatjuk, ugyanis tudjuk, hogy „Az Leg föllebb való Zsványt (...) Lakatosnak nevezik (...) Lakatosnak pedig hivattatik, mert annak előtte Lakatos mester ember volt Sármellyéken Fejér V[á]r[me]gyéb[en]” (MNL HML XII-3/b. 16. doboz, C/1. iratsomó. 12), azaz egészen biztos, hogy a *Lakatos* a fővezér ragadványneve.

³⁵ A szó belseji *á*-t utólag javították *i*-re.

Végezetül – mivel közzétételük eddig még sehol sem történt meg – álljon itt az egri levéltárban található két szójegyzék párhuzamos, betűhű³⁶ közlése. A zshiványszavak dőlttel történt kiemelése tőlem származik, az eredetiben – bár a jegyzőkönyvi szövegekben gyakran használtak erre a célra aláhúzást – ezt nem jelölték.

Az egri levéltárban őrzött zshivánnyelvi szójegyzékek:

28a 9bris 1775.³⁷

Nomina Anonyma, et idiotica per Captivum Jo.,
annem Kovács elicita.³⁸

1. példány („piszkozat”)³⁹

1. hasáb:

Tolvaj – *Zshivány*
Pé~~nz~~ – *Leves*
Leves – **Pé~~nz~~**.
Szekér – *Perge*
Perge – **Szekér**
Viz – *Sok ember a' vásárban.*
Úr – *Fejes*
Fejes – **Úr~~ak~~**
Órgazda – *Komnik*
Komnik – **Órgazda.**
Fél~~ni~~ – *Fázni*
Fázni – **fél~~ni~~**
Kuttya – *Hajdu.*
Vigyazz : *Gyertyázz*⁴¹
Gyertyázz – **Vigyázz.**
– – – Találni
Pará~~st~~ találtam: pénz~~z~~ erszény nélkül:
Pará~~st~~ találtam
Kigyó van a' derekán: Pé~~nz~~² a' gyűszűb.⁴³ „
„erszényben”

Pá~~ribo~~ – *Mé~~nte~~*.

Kalap – *Fé~~ltévő~~*.

Nadrág – *Lábra való.*

2. példány („tisztázat”)⁴⁰

1. hasáb:

Tolvaj = *Zshivány*
Pé~~nz~~ = *Leves*
Szekér = *Perge*
Viz = *Sok ember a' vásárban.*
Úr = *Fejes.*
Órgazda = *Komnik*
Fél~~ni~~ = *Fázni*
Kuttya = *Hajdu*
Pénzt erszény nélkül = *Parast találtam.*
Pé~~nz~~ a' gyűszűben erszényben = *Kigyó van
a' derekán.*
Mente = *Paribó.*
Kalap = *Fé~~ltévő~~*.
Nadrág = *Lábra való.*

³⁶ A maitól eltérő paleográfiai változatokat egységesítettem, és modern betűformákkal adom vissza. Az érintett betűk: *cf* = *cs*, *ð* = *d*, *gy* = *gy*, *f* = *s*, *f_z*, *f₃* = *sz*, *S₃* = *Sz*, *y* = *y*.

³⁷ 1775. november 28-án.

³⁸ = Ismeretlen és közönséges szavak, melyeket Kovács János fogoly árult el.

³⁹ MNL HML XII-3/b. 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁴⁰ MNL HML XII-3/b. 15. doboz, e/1. iratcsomó.

⁴¹ A javító azért húzhatta át a javításként beírt szavakat is, mert észrevette, hogy 12 sorral lejjebb a *gyertyázz* és jelentése ismét szerepel a szójegyzékben.

⁴² A sorban a szavak fölött látható 2 és 1 számjegy – itt és a továbbiakban – a kifejezéseknek a javító szándéka szerinti sorrendjére utal, azaz arra, hogy a zshivánnyelvi kifejezést fel kell cserélni annak köznyelvi értelmezésével.

⁴³ = *gyűszűben*. (*Gyűszű*, *gyűsző*, *tűsző*: 15–20 cm széles, kétrétű, az elején zsebforma erszényekkel és fémcsatos keskenyebb szíjjakkal ellátott bőrv, egyféle „övtáska”.)

Csizma – *Föl rantó.*
 Lopni – *Rajzolni.*
 Szűr, Dolmány, Kankó – *Kapkodás.*
 Ing, gatyá, gyólts – *Pozdorja.*
 Órá Zsebben való – *Csengető.*
 Tömlőcz – *Poszterium.*
 Vigyáz – *Gyertyáz.*
 Kurva – *Singulya⁴⁴ alias Dorka.*
 Szoknya – *Kasznya.*
 Plé²di – Szaladj¹.
 Meg fognak – *Meg kaptoválnak.*
 Ló – *Füles.*
 Őkőr – *Buga.*
 Köpenyeg – *Leternyek.*
 Bunda – *Szörös.*
 Láda – *Koporsó.*
 Keszkenyő – *Lobogó.*

Csizma = *Föl rantó.*
 Lopni = *Rajzolni.*
 Szűr, dolmány, Kankó = *Kapkodás.*
 Ing, gattyá, gyólcs = *Pozdorja.*
 Óra Zsebben való = *Csengettyő.*
 Tömlőcz = *Poszterium*
 Vigyáz = *Gyertyáz.*
 Kurva = *Dorka.*
 Szoknya = *Kasznya.*
 Szaladj = *Plédi.*
 Meg fognak = *Meg kaptoválnak.*
 Ló = *Füles.*
 Őkőr = *Buga.*
 Köpenyeg = *Leternyek.*
 Bunda = *Szörös.*
 Láda = *Koporsó.*
 Keszkenő = *Lobogó.*

bor.**2. hasáb:**

Bor, Palinka – *Topánka.*
 Reszegeskedni – *Topánkáskodni.*
 Pipa – *Füstölő.*
 Su² hordó – *Kondas¹.*
 Arany – *Gágyi.⁴⁵*
 Hohér – *Mester.*
 Akasztófa – *Kanafória.*

Bor, Palinka = *Topánka.*
 Részegeskedni = *Topánkáskodni.*
 Pipa = *Füstölő.*
 Kondas = *Sus hordó.*
 Arany = *Gágyi.⁴⁶*
 Hohér = *Mester.*
 Akasztófa = *Kanafória.*

Meg ver.,**2. hasáb:**

Meg vertek – *Meg ruháztak.*
 Ruha – *Pucziha.*
 Zsidó – *Jordány.*
 Kuttya – *Csacsogó.*
 Fűzess *Czoltováj.*

Meg vertek = *Meg ruháztak.*
 Ruha = *Pucziha.*
 Zsidó = *Jordány.*
 Kuttya = *Csacsogó.*
 Fűzes *Czoltováj.*

⁴⁴ Az y utólag (világosabb színű tintával) lett a g szára mellé beszúrva, jelezve, hogy a lejegyzett szó helyesen nem *Singulya*, hanem *Singulya* (ami egyébként más források szerint: *Singyula*).

⁴⁵ Eredetileg *Gyagyi*-t írt, de már maga a lejegyző észlelte az elírást, ezért az első y szarát két vízszintes vonallal áthúzta, majd az y-ra és az a-ra ráírt egy a-t. Feltehetőleg ugyanez a kéz – azzal a céllal, hogy biztosabban lehessen olvasni az átírással beszúrt betűt – a javított rész fölé is kiírt egy a betűt, így két a betű látszik egymás fölött. A felső a betű utáni , jel a beszúrás tényét, illetve helyét mutatja.

⁴⁶ Az á betűn látható ékezet másolási hiba, ami a „piszkozati” példányban a szó fölé utólag javítás-képpen beírt a betű mellett álló, a beszúrás helyére mutató , jeltől származik, e jel függőleges szarát nézte ékezetnek a szójegyzéket letisztázó másoló.

Az aszony Czinkusát hija <i>Balik̄k</i> ⁴⁷	Az Aszony Czinkusát hija = <i>Baliknak</i> .
A férfi Kurváját: <i>Czofkának</i> <i>Dork̄k</i> . ⁴⁸	vagy A Férfi Kurváját = <i>Czofkának</i> vagy <i>Dorkának</i> .
Vásár – <i>Kuksi</i> .	Vásár = <i>Kuksi</i> .
Forint – <i>Czoll</i> .	Forint = <i>Czoll</i> .
Szorécs – <i>Kozákoly</i> .	Szorécs = <i>Kozákoly</i> .
Bicsak. – <i>Vagvány</i> .	Bicsak. = <i>Vagvány</i> .
Ne kiálcsd ki – <i>Ne haduvállly</i> .	Ne kiáladcs ki = <i>Ne haduvály</i> .
Katona – <i>Szlepicska</i> .	Katona = <i>Szlepicska</i> .
Német – <i>Sogor</i> .	Német = <i>Sógor</i> .
Őrdög – <i>Lakat</i> .	Lakat = <i>Őrdög</i> .
<i>Olvasó</i> – <i>Bilints</i> . ⁴⁹	<i>Ólvasó</i> = <i>Bilincs</i> .
Pulyka – <i>Piarista</i> .	Pulyka = <i>Piarista</i> .
Lúd – <i>Banya</i> .	Lúd = <i>Banya</i> .
Tyúk – <i>Kaparó</i> .	Tyúk = <i>Kaparó</i> .
Bicskás tolvaj, vagy Zsebbe való tolvaj – <i>Delivator</i> .	Bicskás tolvaj, vagy Zsebbe való tolvaj = <i>Delivator</i> .
Kacsa. – <i>Rikkancs</i> .	Kacsa. = <i>Rikkancs</i> .
Novitius, vagy is új tamadás ⁵⁰ – <i>Nyalavi</i> .	Novitius, vagy is új tamadás = <i>Nyalavi</i> .
Zseb – <i>Kut</i> .	Zseb = <i>Kut</i> .
Zsebes – <i>Kutas</i> .	Zsebes = <i>Kutas</i> .
Az nyelveket hiják – <i>Nyalavi</i> , ⁵¹ – – – – <i>nyelvnek</i> .	Áz ⁵² nyelveket hiják = <i>Nyalavin</i> , „nyelvnek”.
Kenyér – <i>Mindennapi</i> .	Kenyér = <i>Mindennapi</i> .
Hitel ⁵³ inni – <i>Pufra inni</i> .	Hitelben inni = <i>Pufra inni</i> .

⁴⁷ = *Baliknak*. Eredetileg *Bakk̄k* [= *Bakknak*]-ot írt a lejegyző, majd valaki világosabb tintával az első *k* betűre egy *l*-et, és utána egy *i*-t írva javította *Balik̄k*-ra. Ennek a javításnak az eredménye valószínűleg rontás lett, így ugyanis a javító egybemosott két szót: *bak* 'a zsványasszony férje, élettársa', *balek* 'kifosztható áldozat'. További zsványnyelvi szójegyzékeinkben (lásd Kis 2002) ezek a szavak így szerepelnek: *Bali* – *Ember* (MiskSzej.), *Az aßony czinkussát hija*. *Baknak* (PiarSzej.), *Balik* – *Czinkos*, *Bak* – *Aszony czinkosa* (EgrSzej.), *Balék* – *Az Ura* ti. a kurvának (ZsvSz., HajdSzej.). A 19–20. századi adatokból és a szó egyelőre elfogadhatónak tűnő etimológiájából (< tör. *balık* 'hal': Kiss 1963, 175–177) elég biztosnak tűnik (bár teljesen nem zárható ki), hogy a *balek* szónak nem volt 'férj' jelentése, a javító itt két szót összekevert, és aztán ez öröklődött tovább más zsványnyelvi szójegyzékekben.

⁴⁸ = *Dorkának*.

⁴⁹ Eredetileg *Bilincs*, majd a *c*-t világosabb tintával átírva *Bilints*-re lett javítva.

⁵⁰ *Új tamadás* 'újjonc, új zsvány': „Mivel ujj tamadas voltam Közöttök” (BFL IV. 1223. e. 13. doboz, 1552. iratcsomó, 14. oldal). Vö. *tamadás* 'eredés, keletkezés' (CzF. VI, 47). Schram Ferenc hibásan *tanodás*-nak olvasta (SCHRAM 1962, 109).

⁵¹ A *Nyalavi* végére írott *n* betűt – miután úgy ítélte meg, hogy a folytatásban következő *nyelv* szó már nem fér ki – maga a lejegyzést végző személy húzhatta át. Ezt a nem jól látható javítást a későbbi másolatokban (a „tisztázati” példányban és a *Piarista* szójegyzékben) nem vették figyelembe, így azokba a *Nyalavinnyelv* szó került bele.

⁵² Az *A* fölötti ékezetet aposztrófnak is tekinthetnénk (*Az*), azonban ez a vonás nem dől annyira hátra, mint azok, amiket aposztrófként ír.

Vármegye kenyere: *Profiterium*⁵⁴ V̄gye⁵⁵ Kenyere = *Profitérium*.
 Kis Biró – – : *Kajzer* Kis Biró = *Kajzer*.

Bibliográfia

Levéltári források

BFL IV. 1223. e.

Budapest Főváros Levéltára, IV. 1223. e. Pest Város Törvényszékének iratai. Büntetőpercek.

MNL BAZML IV. 501/a.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (Miskolc), IV. 501/a. Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek.

MNL HBML IV. 1011/c.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (Debrecen), IV. 1011/c. Debrecen város tanácsának iratai. A M. Kir. helytartótanács rendeletei.

MNL HBML HbFl IV. A. 505/e.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Hajdúböszörményi Fióklevéltára, IV. A. 505/e. A Hajdúkerület Törvényszékének iratai. Büntetőpercek.

MNL HML XII-3/b.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger), XII-3/b. Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai. Földesúri bíraskodás – úriszék – iratai.

MNL NML IV. 13.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (Salgótarján), IV. 13. Megyei törvényhatóságok: Nógrád vármegye tisztiügyészének iratai (Fiscalia).

MNL OL C 43

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, C 43. Acta secundum referentes.

MNL SzSzBML IV. 9. cc.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (Nyíregyháza), IV. 9. cc. Szabolcs Vármegye Nemesi Törvényszéke Iratai. Acta Juridica. Criminalia.

PMKL I.1.a.

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, I.1.a. Archivum Provinciae Hungariae vetus.

⁵³ = *Hitelben*.

⁵⁴ Az utolsó két sor világosabb tintával utólag lett beírva, a pótlást végző személy (aki valószínűleg a lejegyzést eredetileg is végző kézzel azonos) ennek a két sornak a végére nem tett pontot.

⁵⁵ = *Vármegye*.

Felhasznált irodalom

CZUCZOR–FOGARASI 1862–1874

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest, Budapest, Emich Gusztáv, 1862–1874.

HEINLEIN 1908

HEINLEIN István: Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv* 4. 1908, 268–269.

KIS 1997

KIS Tamás: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szerk. KIS Tamás. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997 (Szlengkutatás, 1), 237–296.

KIS 2002

KIS Tamás: XVIII. századi zsványnyelvi szójegyzékeink. *Börtönügyi Szemle* 21/2. 2002. június, 67–76.

KIS 2011

KIS Tamás: *A magyar szlengkutatás bibliográfiája*. 2. javított, bővített kiadás. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Szlengkutatás, 7).

KISS 1963

KISS Lajos: Etimológiai és szótörténeti jegyzetek. In: *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok*. Szerk. PAIS Dezső és BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963 (Nyelvtudományi Értekezések, 38), 175–187.

NAGY 1970

NAGY Sándor: Zsvány nyelv a XVIII. században. *Múzeumi Kurír* 2. 1970. február, 34–36.

[N. n.] 1937

[N. n.]: Pesti alvilág a XVIII. században. (Híres betörők és zsebmetszők 150 évvel ezelőtt). *Tolnai Világlapja* 39/14. 1937. március 31., 42.

SCHRAM 1962

SCHRAM Ferenc: Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 58. 1962, 107–109.

TÖRÖK 1957

TÖRÖK Gábor: Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53. 1957, 273–274.

V. S. 1906

V. S.: Régi magyar tolvaj-világ. *Vasárnapi Ujság* 53/8. 1906. február 25., 122–123.

KANÁLISLÁNY

KISS NOÉMI

A kislány, akit a kikötőben találtak, tizenegy, tizenkét éves lehetett, és azt írták fel róla, hogy a tüdeje vízzel telt, teste felpuffadt. A lány szájából váladék folyt, ami odaszáradt az ajkára. A gyanú: fulladásos halál. Először a városi kórházban vizsgálták tovább, itt az ügyeletes orvos is megállapította a halálát. Felöltöztették, és autóval átvitték a rendőrségi vizsgálóba, hogy a rendőrök az orvosi szakvéleményt elkészíthessék. Itt újra visszaöltöztették a kislányt a kardigánjába, és ráadták a kordbársony szoknyáját, hogy ezután majd boncolásra vigyék. Pár nappal később elkészült az igazságügyi szakvélemény: a gyereket megfojtották. Ezt követték a kihallgatások, a vádirat és az ítélet, minden nagyon gyorsan zajlott, pár nap múlva ítéletet hoztak, az ítélet pedig halál.

Apát édesapának, anyát édesanyának nevezi a jegyzőkönyv. A kislányt pedig törékenynek. Kis testnek. Mert a kislány, a gyerek, a halott csecsemő nem ugyanaz a test, mint háborúban gyilkolni, felakasztani valakit, börtönbe menni szemlére. Trafikba, kapualjba, hátsó udvarokba, a téglagyári kúthoz vagy pócegödörhöz. Márpedig ott is találtak gyerekeket abban az időben, mondja a nagyapám, aki 1948 és 1951 között a rendőrségen dolgozott orvos szakértőként. Tőle halottam a balatoni lányról. Akasztások és kivégzések után a hullanyomozati anyaga rövid, pár mondat mindössze. Öngyilkost vizsgálni is teljesen más eset, a protokoll rövid, lezárják az ügyet, senkit nem keresnek. A kislány ártatlanságához nem fért kétség, és épp ezért még a gyakorlott halottszemlélő orvost is megviselte az ilyen ügy. Aztán mégis igyekeztek elhallgatni, rövidre zárni, a munkások között sok ilyen eset volt, rengeteg halott gyereket és csecsemőt találtak azokban az években.

Kanálislány, ezt a nevet adom neki. Tizenegy éves vagyok, amikor nagyapa elmeséli a történetét. Rákos betegen fekszik a párnáján, és minden részletre kiterjedő leírást ad. Az egész akta a fejében van, de arra nem emlékszik, pontosan hogy és miért halt meg, ki volt az elkövető. Egész éjjel nem tudtam aludni. A kislány a házunkban van, egészen biztos vagyok benne. Hallottam a hangját a folyosó végi fürdőszobából. Segítséget kér, de én nem bírok megmozdulni. Segíteni szeretnék neki, de nem bírom mozgatni a karomat. Odatapadnak a végtagjaim az ágyhoz. A lány egyre csak nyöszörög. Néha meg mintha dalolna, akár egy kismadár, cinke. Mikor végre nagy nehezen kijutok a fürdőszobába, ott fekszik a padlócsempén. Hassal lefelé fordul, ahogy a kövek között feküdt a kikötőben. Feje a lefolyón, szuszog, él, egészen biztos vagyok benne, hogy nem halt meg. Odaguggolok. Megmozgatom a felpárnázott, puha testét, szeretném átgörgetni, hogy lássam az arca vonásait, jégheg, ahogy megérintem az ujjammal, csurom víz. Felébredek.

A napokban újra eszembe jut a lány, szeretném megkeresni őt, megírni a történetét. Szeretném tudni a parányi részleteket, az anya elbeszélését, az apa vallomását. Olyan jó lenne összerakni a szilánkokat. Kutatni kezdek utána. Nagyapám nevét írom be a keresőbe, de nem ad ki semmit. Az ötvenes évek iratai hiányosak. Elmegyek a levéltárba, és a rendőrségi akták között keresem. Gyilkossági ügyek, alig kapok valamit, emberölés, női elkövetők. Időszűkítés, újságcikkek, igazából semmi érdekes. Napok, hetek telnek el, körülbelül negyven esetet lapozok át. Közben feltűnő, milyen sok a női elkövető az emberöléseknél, és

ennek megfelelően sok a gyerekhalál is. Aztán egészen váratlanul, egy januári, zúzmarás hétfői napon megtalálom az aktáját. Száznyolcvanhat oldal. Igen, ez ő lesz. Viktória, így hívták, ma már ezt is tudom.

Bajor Emma és iskolás lánya a balatonvilágosi üdülőben töltöttek két hetet 1951 júniusában. Itt Bajor Emma közelebbi viszonyba került Tóth Lajos gondnokkal, aki az állami üdülőben dolgozott. Anya és lánya mégis együtt, kettesben indultak el sétálni aznap este a Balaton partjára. Bajor Emma szerint a lánya másnap elcsavargott és csak két nappal később jelentette be, hogy eltűnt.

Bajor Emma vallomása

Június 14-én elmentünk a kislánnyal kettesben két hétre Balatonvilágosra nyaralni. Leánnyal a nyaraláskor gyakran el szoktunk menni az esti órákban sétálni. Ezek a séták nagyon hosszúak szoktak lenni, nekünk úgy pihentető.

Folyó hó 22-én, vacsora után, ami borsóleves volt és mákos tészta, elindultunk Siófokra. Felvettem magamra barna szoknyámat és piros pulóveremet, leánnyomra pedig a kék csíkkal meghosszabbított piké ruháját, arra kék kordbársony szoknyáját vetettem fel. Leánnyomon hegyénél kivágott használtfélcipője volt fekete színben. Körülbelül este 9 óra felé értünk a kikötőbe. Az üdülőportán aznap Sóki nevezetű portás tartózkodott, és valakivel szobájában beszélgetett. Nem vett minket észre. Fliegl Elvira ápolónővel találkoztunk még útközben, egyikünk sem szólt, hanem tovább mentünk a kikötött hajók felé. Ott pihentünk meg egy padon, ahol a hajók vannak nyáron kihelyezve, leültünk mind a ketten, a vízzel szemben a lányom, bal oldalt én. Lábunkat mind a két oldalt a Balaton felé helyeztük el. Hátunkkal a padnak támaszkodtunk. Beszélgettünk, majd kis idő múlva a lányom ölembe hajtotta a fejét és elaludt.

Ekkor szinte álomszerűen vonult át az agyamon az a gondolat, hogy milyen nyomorúságos életem van, és hogy leánnyomra is milyen nehéz sors vár. Arra gondoltam, hogy mennyivel jobb lenne, ha meghalna ő is, meg én is. Mintha szuggesztió ért volna, zsebembe nyúltam, és az ott tartott összecsavart állapotban levő, használt, kb. fél méter hosszú zsinógot – amit előrelátható vásárlásokból származó dolgok összekötözése céljából mindig magamnál szoktam tartani – a zsebemből kivettem, aminek a két végét megfogva leánnyom nyakára fontam egyrétbe, majd utána egy csomót kötöttem rá, és ezután erősen húzni kezdtem a zsinór két végét. Hogy mennyi ideig húztam, arra nem emlékszem. Arra eszméltem fel, hogy a Sétány felől két személy közeledett, akiknek láttára a zsinóron még egy csomót kötöttem úgy, hogy annak két vége az áthúzás következtében egy irányban helyezkedett el. Lányom fejét ölemből letéve, lábát megfogva magam felé (a kikötő felé) fordítottam és egy lökéssel a kanális kövei közé toltam.

Megemlíteni kívánom, hogy mielőtt leánnyom testét a kövek alá toltam volna, a rajta levő rózsaszín kardigánt és cipőjét lehúztam, és a Balatonba dobtam. Nyakáról aranyláncát, melyen pókhálót ábrázoló medálium volt, leszakítottam, és a láncot magammal vittem. Nem voltam tudatában cselekedetemnek, és nem is gondoltam arra, hogy mit cselekszem. Ez csak akkor jutott eszembe, amikor leánnyom a zsinór meghúzása következtében mozdulatlaná vált, és már nem lélegzett. Ekkor gondoltam arra, hogy kislányomat a vízbe hengerítem, és magam is utána ugrok, vagyis öngyilkos leszek, azonban ebbéli szándékomban a két jövő személy megakadályozott.

Lányom holttestét elhagyva az üdülő felé indultam, Balatonvilágos irányába. A kezemen levő aranyláncot már nem emlékszem, hogy hol, eldobtam, mert arra gondoltam, hogy nem érdemlem meg a leányom emlékét, mert megborzadtam cselekedetemről. Körülbelül félúton egy sétáló házaspártól, mivel a férfi dohányzott és nálam gyufa nem volt, tüzet kértem, és egy cigarettát elszívtam.

A fenti cselekményt nem tudatosan hajtottam végre, és szinte napokig álomszerűnek tűnt az egész cselekmény, önmagam előtt sem ismertem el, hogy én követtem volna el a fent leírtakat, arra gondoltam, hogy ez nem is igaz, hanem csupán egy rossz álom volt.

Beismerem bűnösségemet, mert szerintem a lehető legnagyobb bünt követtem el, hogy anya létemre gyerekeket megöltem. Mentségemre szolgáljon, nem tudattal cselekedtem, mert életem célja, és akit a világon a leginkább szerettem, gyermekem volt, és ma sem tudom még megmagyarázni magamnak, mi volt az oka annak, hogy gyerekeimet életétől megfosztottam. Ennek egy magyarázatát látom, hogy pillanatnyi elmezavaromban saját életemtől megriadva, és lányom nehéz jövőjétől való félelmemben követhettem el a fent megírt bűncselekményt.

Cselekményemet már nagyon megbántam, átérzem bűnösségemet. Azonban azt a tudatot, hogy életem legjobban szeretettjétől fosztottam meg magam, kérem, méltányolni szíveskedjenek.

Más mondanivalóm fenti ügyel kapcsolatban nincsen. Védőbeszédemet minden kényszer nélkül tettem meg és azt aláírom.

Dosszié

Bajor Emma elítélt fogolydossziéját 2020. január 9-én emelik ki kérésemre a Fővárosi Levéltárban. Megérkezik az olvasóba január 13-án.

Bajor Emma Polgáron született, a gyilkosság idején ápolónő Budapesten, elmeosztályon dolgozott.

Bajor Emma elítélt, VIII. a. 118765/1951. Az akta 186 oldal, fehér lapba csomagolva. Szakadt, penészes lapszélek. Könnyen szétesik. A borító tartja össze a lapokat. Írógéppel írt besárgult lap, van olyan jegyzőkönyvi rész, amit kézírással, de inkább géppel írtak le, rengeteg hibával. Sok az utólagos húzás, betoldás, aláhúzás. Legalább két aláírás minden jegyzőkönyvi rész végén. Ítélethirdetés, aztán a beismerő vallomás. Értesítő rész: a felek és a bűnügyben szereplő más személyek, huszonegyen vannak. Rokonok, munkatársak, üdülővendégek. Halotti szemle.

Itt van a nagyapám kéznyoma, aláírás, a kislány már halott volt, amikor behozták a rendőrök pokrócba csavarva a városi kórházba. Kék ceruzával, posta írónnal beszámozott oldalak és a lényeges kulcsmondatok aláhúzva: a 186. utolsó oldal: kegyelmi kérvény, elutasítva – pecsét. Cigarettahamu, hajszálok és gumiradírtól maradtak.

Halotti bizonylat, jegyzőkönyv

Készült 1951. június 23-án

A helyszínen megállapítást nyert, hogy egy kb. 12-13 éves leány a kanális kövei között a jobb oldalán fekszik, egyik lábszára kinyújtva, a másik kissé meghajlítva van, míg bal keze a nyak magasságában az arc előtt van meghajlított állapotban. Az arc bal oldala erősen lilás színezésű, poros, mely szennyeződés a jobb fület is teljesen elborítja. A végtagok tiszta állapotban vannak.

A holttestet a kövek alól kiszedve a következőket lehetett megállapítani;

Személy leírása: Kb. 150-155 cm magas, szőkés-barna hajú, haja két copfba van fogva, melyek fekete cipőfüző résszel vannak megkötve. A hajazat koszorúban van a fejre feltéve.

Arca kissé megpuffadva, ovális, szeme barna, szemöldöke ívelt, szőke, orra pisze, ajka duzzadt, fogazata épek, két alsó metszőfogai kissé nagyok.

Ruházata: kék kordbársony szoknya, baloldalt félig nyitott, 5 db gombbal gombolható, mely része a megtaláláskor nyitva volt. Ingblúznak használt női fehér ruha, melynek alsó része kb. 20 cm hosszban, annak rövidege miatt kékszínű anyaggal toldva. Rózsaszín kötött fürdőruha. A blúzon közepén 4 db gomblyuk, azonban azt nem használhatták, annak pótlására 4 db. kapocs (patent) volt varrva, mely a feltaláláskor nyitva volt.

A holttesten külső sérelmi nyom, kivéve az alátuszkolásakor keletkezett horzsolásokat, nem volt. A nyakon a pajzsporc felett egymagasságú körkörös kb. 3 mm. széles és 4 mm mély zsinogelési barázda látható, melyben egy cukorspárga található, ami a nyak bal oldalán kb. 20 cm nagyságban masniban végződik.

A holttest teljesen kihűlt állapotban volt. Az arc, a test és a végtagok baloldalán nagy kiterjedésű, ujjnyomásra még kissé halványodó sötét szederjes hullafoltok vannak. Az orrban véres, illetve fehér savó látható, úgyszintén a kissé nyitott szájban is.

A rendőrorvosi vizsgálat szerint a halál kb. 10-12 órája állhatott be.

A fent leírtak alapján minden bizonnyal bűncselekmény forog fenn.

A kanális a parttól körülbelül 10 méterre folyik el, ahol a holttestet beerőszakolták, sűrűlódási nyomok fedezhetők fel a gypes, kavicsos felszínen. A szoknya, a nyitott blúz, tovább a kar védekező helyzetben való tartása, a zsinogel való megfojtás arra következteti a bizottságot, hogy kéjgyilkosság történt.

Az elhalt lába nem a mezítlábas benyomását kelti, ugyanis lábszára a zokni magasságáig barna, míg attól lefelé a bőr szinte világosabb. A feltevés az, hogy az elhalt lábáról úgy a zoknit, mint a cipőt az ismeretlen tettes leszedhette, melynek alapján a rablás gyanúja is fenn áll. A Törvényszéki Orvostani Bontani Intézetben a holttest lemeztelenítése után megállapítható, hogy az elhalt szemérem szőrzete még nem nőtt ki, nemileg érintetlen – szűz.

A bűncselekmény felderítése érdekében a szakcsoport a kellő intézkedést megtette.

aláírás: S. Tibor

rendőr százados

Bajor Emma ápolónő első vallomása

június 25.

Rendőrségi jegyzőkönyv

Polgáron születtem, ahol 18 éves koromig laktam. Szüleim házában laktam, és mint háztartási alkalmazott különböző háztartásokban dolgoztam. Betöltve a 18 esztendőmet, beleszerettem Szarka Béla polgárdi kántortanítóba, akitől teherbe is estem. Mivel nem akartam, hogy terhességemet a faluban lássák, ezért Szolnokra mentem, ahol mint háztartási alkalmazott helyezkedtem el, 1939. év június hó 17-én született lányom, Tóth Viktória. 1944 őszén Budapestre jöttem, azonban a gyermeket nem hoztam magammal, hanem Jászladányban egy családnál hagytam. Budapesten mint háztartási alkalmazott dolgoztam eleinte, majd elvégeztem egy gyors- és gépirótanfolyamot, és 1945. év közepén bankhoz kerültem mint tisztviselő. Később újra mint takarítónő dolgoztam. 1946-ban mint takarító nyertem felvételt a János kórházba. Gyermekemet akkor hoztam fel Budapestre, amikor már a kórházban mint ápolónő működtem. Ezen időtől fogva a János kórház különböző osztályain dolgoztam ápolóként. Szarka Béla a felszabadulásig 30-40 pengő tartásdíjat fizetett. Tudomásom szerint Szarka jelenleg külföldön él. Berlinbe költözött.

1947-ben ismerkedtem meg dr. Illyés Géza orvossal, aki a János kórházban teljesített szolgálatot. Nevezettel tekintve, hogy kölcsönösen megszerettük egymást, szoros viszony fejlődött ki köztünk, ami három éven keresztül tartott. Viszonyunknak nevezett rossz család-

di élete következtében beállott öngyilkossága vetett véget. Az év februárjában kislányomat, tekintve, hogy munkám miatt kellő neveltetésben részesíteni nem tudtam, Nagytéténybe az apácákhoz adtam nevelés céljából, ahol két esztendeig tanult.

1950. decemberében férjhez mentem, illetve megjött hadifogságból régi ismerősöm, Bajor József. A régi ismertség alapján és mivel gyermekemnek apát szerettem volna kapni, így férjhez mentem Bajor Józsefhez, azonban házasságom, mivel gyermekemhez és hozzám is goromba volt, nem sikerült, ezért három hónapi házaselet után elváltam. A további időkben olyan férfi ismerősöm, akivel közös jövőt akartam volna kovácsolni, nem volt. Együtt éltem gyermekemmel, akit midőn a második osztályt elvégezte, Nagytétényből hazahoztam, és a Városmajori általános iskolába beíratam. Lányom annak ellenére, hogy jófejű kislány volt, nem tanult, és mindig rossz bizonyítványt hozott haza. Én leányomat rajongásig szerettem, és igyekeztem pótolni apját, ezért minden kérését, ami csak módomban állott, teljesítettem. Leányom tisztában volt vele, hogy mennyire fontos nekem, ezért többet megegyezett magának, mint a legtöbb gyermek az anyjával szemben.

Ez év nyarán egy tantárgyból megbukva hozta haza iskolai bizonyítványát. Igyekeztem leányomnak megmagyarázni helytelen viselkedését, és próbáltam megbüntetni azzal, hogy születése napjára nem vettem neki semmilyen játékot. Elhatároztam, hogy a nyár folyamán leányomat először húgomhoz Földes Miklósné Bp. X. ker. Dér u. 23. sz. alatti lakoshoz küldöm nyaralni, majd utána Polgárra, az ott élő rokonaimhoz ment volna le. Húgomhoz kislányom gyakran eljárt, aki 1950. év májusában került Budapestre, ugyanis itt ment férjhez. A gyermeket húgomék is szerették, és örültek, ha a kislányomat hozzájuk kiküldtem. Sajnos kislányom elég szófogadatlan volt, gyakran elcsavargott, és hazudott nekem. Ezért fordulhatott az elő, hogy eltűnését nem azonnal jelentettem be a rendőrségen. Inkább vártam, hátha előkerül, vagy hazatalál. Két nap után kezdtem aggódni érte.

Elmeorvosi szakvélemény

Vádlott apja részeges volt, és a vádlott fiatal korában ebben a környezetben nőtt fel, azonban említésre méltó családi terheltség nem mutatható ki. Vádlott fiatal korában igen jól tanult, később is magasabb képesítést szerzett. 18 éves kora óta állandóan dolgozik, munkájában mindig felfelé haladt. A háztartási alkalmazottból hivatalnok lett, majd a kórházi takarítónőből az osztály főpolónője. Értelmi képessége az átlagot lényegesen meghaladja. Nagyobb betegségen nem ment keresztül, életében törés vagy zökkenés nem észlelhető.

A vizsgálat alatt legfeltűnőbb volt az a hidegség, ahogy a cselekménnyel szemben viselkedett. Ahogy megemlítettük a szokatlanul tragikus esetet, egészen hidegen – mintegy tőle távol állót – adta elő. Igen jellemzőnek tartjuk azt a két körülményt, amelyet az előzményben, illetve a vizsgálat leírásakor megemlítettünk. Amikor a rendőrségi beismerő vallomását befejezte, akkor a gyermeke halálát mint enyhítő körülményt hozta fel. Azt is megjegyeztük, hogy az első, órákon át tartó vizsgálatunknál érzelmi megrezdülést /sírást/ akkor lehetett észlelni nála, amikor a rendőrségi kihallgatáskor érzett bánásmódról /tehát a saját személyét ért sérelemlről/ számolt be. A cselekmény elkövetése után tanúsított viselkedése pedig jellemző arra a nagy önuralomra, mely szintén egyik tulajdonsága személyiségének.

Mindezek a tulajdonságok arra mutatnak, hogy vádlott érzelmileg sivárabb egyén. Akinél a befelé fordulás /saját személyével való törődés/ áll az előtérben.

Ebből a személyiség szerkezetből következik az, hogy gyermekéhez nem tudott szeretettel kapcsolódni, amely érzelmi kapcsolódás ennek a tragikus tettek elkövetését megakadályozhatta volna. Élettörténetén végigtekintve azt lehet megállapítani, hogy leánya kétszer állt „boldogsága” útjában.

Először, amikor első /és talán egyetlen nagy szerelme/ hirtelen befejezését jelentette az, hogy az áldozattal más állapotban volt. Másodsor, amikor – úgy látszik – az életben való elhelyezkedését házasságon belül megakadályozta az, hogy férje és gyereke közt rossz viszony volt. Ezen kívül több szeretői viszonyt is fenntartott.

A rendelkezésünkre álló adatokból így tudjuk a cselekmény ép-lélektani hátterét megmagyarázni.

A vádbeli cselekmény bűnügyi megítélésénél elmeorvosi szempontból a következőkre kell tekintettel lennünk: Vádlott nagyobb betegségen nem ment keresztül, életében, mint említettük, törés nem volt észlelhető, a vádbeli cselekmény elkövetéséig felelősségteljes munkáját kifogástalanul végezte el. A cselekmény elkövetésének részleteire jól visszaemlékezik. Az első időben avval szemben ravaszul védekezett, a beismerő vallomásban pedig az egész cselekmény lefolyását pontosan elmondta. A személyes vizsgálatkor sem az idegrendszer részéről, sem elmebeli téren semmiféle zavart nem lehetett észlelni, így véleményünk az, hogy a vádbeli cselekmény elkövetésekor nem szenvedett és jelenleg nem szenved elmebetegségben vagy öntudatzavarban. Olyasmiben, ami képtelenné tette volna vagy képtelenné tenné a cselekmény társadalmi veszélyességének felismerésére, vagy az akaratának megfelelő magatartásra. Korlátozó körülményeket sem észleltünk.

Budapest, 1951. július 31.

Dr. B. László, elmeszakértő

Dr. K. Endre, törvényszéki orvosszakértő

Kegyelmi Kérvény

Tisztelt Megyei Bíróság!

Bajor Emma vádlottat, az ellene B.III.4780/1951. sz. alatt folyamatban lévő bűnügyben, a t. Megyei Bíróság 1951. augusztus hó 2-án meghozott és kihirdetett ítéletében bűnösnek mondotta ki a Btk.278.§-ában meghatározott gyilkosság büntetésében, és ezért őt főbüntetesként halálra, mellékbüntetesként teljes vagyonának elkobzására ítélte el.

Az ítélet ellen bejelentendő fellebbezésre vádlott 3 napi gondolkodási időt fenntartott, alulírott védő azonban az enyhítés miatti fellebbezésemet az ítélet kihirdetése alkalmával bejelentettem.

Bár remélem, hogy fellebbezésem folytán a fellebbezés elbírálására hivatott a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, a vádlottra kiszabott büntetést enyhíteni fogja, mégis védői óvatosságból az alábbi kegyelmi kérelmet az előirt határidőben tisztelettel előterjesztem: Kérem a t. Megyei Bíróságot, hogy vádlottat kegyelemre ajánlani szíveskedjék.

A vádlott kisparaszti családból származó, szegénysorsban élte le fiatal éveit, 18 éves korában a falujabeli nős kántortanító karmaiba került, aki a fiatal lányt elcsábította, ebből a viszonyból származott azon gyermek, aki a vádlott cselekményének áldozata lett. Vádlott az elmúlt társadalmi rendszerben, a törvénytelen gyermekét titkolva, cselédsorsban tengette életét, csupán a felszabadulás hozta, meg számára a felemelkedés lehetőségét.

A vádlott lelkiállása ebben a bűnperben nem tárult fel teljesen, ugyanígy nem állapítható meg kétségtelenül és bebizonyítottan a gyilkosság oka sem.

Annak ellenére, hogy az orvosszakértők a vádlott teljes beszámíthatóságát és büntethetőségét állapították meg, nyitott kérdés marad: az a körülmény, hogy vádlott a János Kórház elmeosztályán hónapok óta teljesített szolgálatot, naponta 14-16 órát töltött 95 közveszélyes elmebeteg között, mennyiben befolyásolta őt a cselekmények elkövetésében.

A vádlott a felszabadulás óta ápolónő, munkáját kifogástalanul, kiválóan végezte. Az orvosszakértő megállapítása szerint értelmi képességei az átlagosat meghaladják. Politikailag képzett jó káder volt.

Mindez megfontolás tárgyát képezheti abból a szempontból, hogy vádlott személyének társadalmi veszélyessége olyan méretű, hogy őt a társadalomból végleg el kell távolítani, avagy egy, a cselekménnyel egyébként arányban álló súlyos szabadságvesztés büntetés kitöltése után, a társadalomnak ismét hasznos és dolgozó tagjává válhat-e.

A fentiek a védelem álláspontja szerint vádlottnak kegyelemben való részesítését lehetővé teszik.

Tisztelettel dr. R. Endre
védő

Kegyelmi kérvény elutasítva.

AZ OSZTRÁK NYELVVÁLTOZAT LEXIKOGRÁFIAI VONATKOZÁSAI EGY OSZTRÁK–ANGOL, ANGOL–OSZTRÁK GYEREKSZÓTÁR, VALAMINT EGY KÉSZÜLŐ OSZTRÁK–MAGYAR KÉZISZÓTÁR PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

KRISTON RENÁTA

A tanulmányban egy már Ausztriában megjelent angol–osztrák, osztrák–angol gyerekszótár,¹ valamint egy hamarosan megjelenő osztrák–magyar kéziszótár² főbb jellemzőit mutatom be, majd a fenti két szótár szótári állományából vett példákon keresztül szemléltetem az osztrák nyelvváltozat jellegzetességeit, melynek vizsgálatát elsősorban szótárszerkesztési szempontok motiválják. A lexikográfia interdiszciplinaritásából fakadóan a nyelvészeti tudományterületek közül fontos szerepet kap az ábrázolás során a fonetika, a morfológia, a lexikológia, a szemantika és a frazeológia. A szintaktikai megközelítés csekély mértékben lesz jelen, hiszen a vizsgált szótár(ak) típusa ezt nem indokolja.

1. Bevezetés

Jelen vizsgálat legfontosabb kiindulópontja az, hogy az osztrák nyelvváltozatot nem tekintem önálló nyelvnek, hanem a német nyelv egy változatának, variánsának. A szótárkiadási és szótáreladási (lásd marketing) szempontok viszont amellettszólnak, hogy a szótárak elnevezésében az „osztrák” jelenjen meg az *osztrák-német* vagy az *ausztriai német* helyett, mely egyrészt egyértelműsíti, hogy az Ausztriában beszélt németről van szó, másrészt rövid és frappáns.

Az osztrák nyelvváltozat kapcsán nagyon sok tanulmány és leíró jellegű munka született német nyelvterületen – melyek bemutatásától jelen írásban eltekintek –, ennek ellenére lexikográfiai és kontrasztív vonatkozásban még nem került sor a vizsgálatára. A lexikográfiai megközelítés során az osztrák nyelvváltozat azon jellemzői elsődlegesen fontosak, melyeket egy adott szótári megjelenés megkövetel. A szótárkészítés és a szótárstruktúra meghatározása előtt a két leglényegesebb tisztázandó szempont a szótár típusa és a célzott felhasználók köre, így elsőként – a szótárak bemutatása során – ezek szemléltetésére térek ki. Mivel mind a megjelent, mind a tervezett szótárak kétnyelvű szótárak osztrák vonatkozásban, azért a kontrasztív szempontok is lényeges szerepet játszanak, illetve játszottak a szótárstruktúra kialakítása során.

2. Az osztrák–angol, angol–osztrák gyerekszótár főbb jellemzői

Az osztrák–angol, angol–osztrák gyerekszótár újdonságnak számít a lexikográfiában, hiszen eddig még nem jelent meg az osztrák nyelvváltozat vonatkozásában kétnyelvű gyerekszótár. A szótár bemutatása során csak a fontosabb jellemzőket veszem számításba, hiszen a tanulmány középpontjában az osztrák nyelvváltozat vizsgálata áll, így a fenti szótár szer-

¹ ZIPSER–KRISTON–MUSSNER–POSCH–KIENPOINTNER 2017.

² KRISTON 2020.

kesztési elveinek és struktúrájának (makrostruktúra és mikrostruktúra) a szemléltetésére nem kerül sor.

A szótár célcsoportját osztrák anyanyelvű, illetve Ausztriában élő 7–12 éves gyerekek teszik ki, akik idegen nyelvként angolt tanulnak. A gyerekszótár mind struktúrájában, mind a szótári adatokban és a példamondataiban illeszkedik a felhasználói igényekhez. Különlegessége a szótári állományon kívüli rész, melyben angol nyelvtani információk, kommunikációs ismeretek (üdvözlés, elköszönés), valamint országismereti, kulturális információk (pl. baseball, halloween) találhatóak, illetve tematikus rajzok (pl. osztályterem, család), melyek a szókinccs elsajátításához nyújtanak segítséget.

A szótár Hessky Regina és Kriston Renáta szótárkonceptiója alapján valósult meg az Innsbrucki Egyetem kutatóinak (Manfred Kienpointner, Katharina Zipsler, Claudia Posch, Marlene Mussner) közreműködésével, az Alphabet Wörterbuchverlag gondozásában. A szótár kétnyelvű gyerekszótár, a felhasználóbarát szempontokat figyelembe véve pedig egy kötetben jelenik meg a két szótárrész (osztrák–angol és angol–osztrák). A szerkesztési elvek kialakítása során az alfabetikus elrendezés mellett döntöttünk, és csak azoknak a címszavaknak a lemmatizálására került sor, melyek a célcsoport számára relevánsak. A címszavak szelekciója nem intuitív módon történt, hanem osztrák anyanyelvű gyerekek számára készült egynyelvű szótárakra,³ illetve kétnyelvű (osztrák–angol) képes szótárakra támaszkodva.⁴

Az osztrák–angol, angol–osztrák gyerekszótárban 3200 címszó szerepel irányonként és 5000-5000 példamondattal mindkét szótárrészben. A függelékben olyan információkat helyeztünk el, melyek az angoltanulást célzottan támogatják: Itt szerepelnek mindkét nyelven az Európai Unió országai, Ausztria tartományai, a számok és mértékegységek, illetve az angol rendhagyó igék táblázatos formában.

3. Az osztrák–magyar kézisótár általános jellemzői

Az osztrák–magyar kézisótár legfőbb erénye az anyanyelv – mely Ausztriában az ausztriai német – támogatása és az osztrák nyelvváltozat kétnyelvű szótárban való megjelenítése. Magyarországon eddig még nem jelent meg az ausztriai németet reprezentáló kétnyelvű szótár. Romániában már létrejött egy hasonló kezdeményezésű munka,⁵ viszont a megvalósításban vannak különbségek: Az osztrák–román szótár csupán az eltérésekre korlátozódik, így csak azokat a szavakat lemmatizálja, melyek eltérést mutatnak a standard németben és az ausztriai németben, vagyis a mindkét nyelvváltozatban előforduló közös elemeket figyelmen kívül hagyja. A potenciális szótárhasználónak ez megkettőzi a feladatát: Az osztrák–román szótáron kívül szüksége van egy német–román szótárra is, ha bármely, az osztrák nyelvváltozatban előforduló lexémára keres rá.

Az osztrák–magyar kézisótár elsődleges célcsoportjába a magyar anyanyelvű szótárhasználók tartoznak, akik vagy Ausztriában élnek, dolgoznak, tanulnak, vagy Magyarországon tartózkodnak életvitelszerűen, de terveik között szerepel hosszabb vagy rövidebb ausztriai tartózkodás (munka, tanulás, turizmus). Így a szótári adatok (pl. rövidítések, szófajmegjelölés) megadása is magyar nyelven történik. A szótár típusát tekintve általános kétnyelvű kézisótár, melyben az egyes címszavak (pl. reáliák) jobb megértését rajzok és információs ablakok segítik. A címszólista kialakítása során három szótár címszóállomá-

³ FREUND–JAROLIM 2013.

⁴ OBERMÜLLER–KRATZER 2007.

⁵ LĂZĂRESCU–SCHEURINGER 2007.

nyát vettük alapul: a *Német nyelvváltozatok szótárát*,⁶ az *Oszták szótárát*,⁷ illetve az *Oszták iskolai szótárát*.⁸ A címszavak számát kb. 6500-ra tervezzük és az alfabetikus elrendezést követjük. A szótár szerkesztési alapelveit, strukturális kérdéseit terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nincs lehetőség bemutatni, erre vonatkozóan már megjelent egy publikáció.⁹

A szótár koncepcióját Kriston Renáta dolgozta ki, a szótárprojektben a Bécsi Egyetem és a Miskolci Egyetem oktatói vesznek részt az Oszták–Magyar Akció Alapítvány támogatásával.

Az oszták lektori feladatokat Barbara Heinisch, a magyar lektori feladatokat Illésné Kovács Mária és Kecskés Judit látja el. A magyar nyelvű ekvivalensek, valamint példamondatok lektorálásának szisztémája a következő: az alfabetikus elrendezésű címszólista „páros” betűit Illésné Kovács Mária, míg „páratlan” betűit Kecskés Judit véleményezi. Így jelen tanulmányban az oszták nyelvváltozat leírását szolgáló, az oszták–magyar kéziszótárból származó példaanyag kizárólag a **B**, **D** és **F** betűvel kezdődő oszták címszavakból kerül(het) ki.

4. Az oszták nyelvváltozat általános bemutatása

Ahogy a fentiekben utaltam rá, számtalan átfogó tanulmány jelent meg az oszták nyelvváltozattal kapcsolatban német nyelvterületen.¹⁰ Ezen írások egyrészt az oszták nyelvváltozat nemzeti nyelvként betöltött szerepét, valamint helyzetét taglalják, másrészt vázolják az ezzel kapcsolatban felmerülő problematikát. Különbőféle megközelítések léteznek az oszták nyelvváltozat helyzetével, státuszával összefüggésben, mely főként nyelvpolitikai kérdés, így csak röviden ismertetem a három fő álláspontot: Az első, radikális felfogás szerint saját, önálló oszták nyelvről beszélhetünk. Az ezzel ellenkező álláspont vitatja az önálló oszták nyelv létezését, és többek között azzal érvel, hogy az államhatárok nem nyelvtörténetileg alakultak ki. E két felfogás között álló harmadik nézet szerint az ausztriai német a standard német önálló nyelvváltozata.¹¹

Az oszták nyelvváltozat bemutatása során deskriptív szempontokat veszek alapul, és azon jellemzőkre koncentrálok, melyek döntően befolyásolták a fenti két szótár struktúrájának a kialakítását, vagyis a leíró elemzés alapja lexikográfiai vonatkozású lesz.

Az oszták nyelvváltozat említése kapcsán leginkább a szókészletteni eltérésekre mutatnak rá a német nyelven kiadott tankönyvek, segédanyagok, így a magyarországi német nyelvoktatás során is ezek említése kerül előtérbe – ha egyáltalán szóba kerülnek a német nyelv Németországán kívül létező nemzeti variánsai a tanórákon. Általánosan ismert példák az ausztriai német (A) és a németországi német (D) szembeállítására, előbbi esetében a példák mögött az A, utóbbi esetében a D rövidítést zárójelben megadva: *Grüß Gott! (A) – Guten Tag! (D)*, *Semmel (A) – Brötchen (D)*, *Marille (A) – Aprikose (D)*, *Erdapfel (A) – Kartoffel (D)*, *Matura (A) – Abitur (D)*, *Paradeiser (A) – Tomate (D)*.

Meg kell jegyezni viszont, hogy az ausztriai német és a standard német közötti különbségek nemcsak lexikai szinten jelentkeznek, hanem fonetikai, morfológiai, szintakti-

⁶ AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016.

⁷ FUSSY–STEINER 2006.

⁸ GREIL–VALLASTER 2006.

⁹ KRISTON 2015.

¹⁰ AMMON 1995; SCHEURINGER 1996; 2001; WIESINGER 1988; 2011.

¹¹ EBNER 2014, 8.

kai, szemantikai, frazeológiai, valamint pragmatikai és ortográfiai szinteken is.¹² Ha a dialektológiát nézzük, Ausztrián belül regionális eltérések is mutatkoznak, így eltérő jellemzőkkel bír Kelet-Ausztria (Burgenland, Wien, Niederösterreich, Steiermark egy része), Délkelet-Ausztria (Steiermark egy része, Kärnten és Osttirol), Nyugat-Ausztria (Vorarlberg, Tirol és Salzburg egy része), valamint Közép-Ausztria (Oberösterreich és Salzburg) nyelvhasználata.¹³

Elsőként a fonetikai különbségek bemutatására kerül sor konkrét szótári példák ismertetésével. Mivel az osztrák–angol, angol–osztrák gyerekszótár célközönségét osztrák anyanyelvi használók teszik ki, így ebben az esetben nem láttuk indokoltnak a kiejtési adatok szerepeltetését a szótárban, ha a standard némethez képest, vele párhuzamosan jelent meg az eltérés. Ezt az indokolja, hogy az osztrák anyanyelvű szótárhasználók számára egyértelmű az osztrák címszavak, illetve ekvivalensek kiejtése, vagyis a fonetikai adatok megadása redundáns. A fonetikai példák a készülő osztrák–magyar kéziszótár szótári állományából származnak, hiszen itt a célzott használók magyar anyanyelvűek, ezért számukra új információt jelentenek a fonetikai eltérések.

5. Az osztrák nyelvváltozat fonetikai jellemzői

Az osztrák nyelvváltozat fonetikai-fonológiai jellemzőinek leírása nem problémamentes, hiszen nem létezik az osztrák nyelvváltozatot leíró kiejtési szótár, melyre a vizsgálatok alatt támaszkodhatunk. Egy kiejtési szótár összeállítása iránti törekvés csupán a nyelvészek oldaláról jelentkezik. Így a fonetikai jellemzés során egyes tanulmányok fonetikai-fonológiai elemzéseit,¹⁴ valamint a *Német nyelvváltozatok szótárának*¹⁵ fonetikai adatait veszem alapul.

Az ausztriai német nyelv *mássalhangzórendszerének* egyik legszembevetőbb sajátossága, hogy zöngétlenül, vagyis egyformán ejtik a standard németben egymástól csak zöngéségükben különböző mássalhangzókat, mint például a [b], [d], [g] plozívákat vagy a [v], [z] frikatívákat.

A standard német *Friseur* [fri'zø:v] és *Friseurin* [fri'zø:rim] szavainak kiejtése ezért [fri'sø:v], és [fri'sø:rim] az osztrák nyelvváltozatban. Mivel eltérő kiejtést mutatnak a fenti szavak a két vizsgált nyelvváltozatban, ezért az osztrák–magyar kéziszótárban mindkét címszó mellett szerepeltetünk kiejtési adatokat, lásd *Friseur* [fri'sø:v] és *Friseurin* [fri'sø:rim].

Éppúgy zöngétlen a [k] hangot kivéve a [p] és [t] plozíva is. Az *-ig* mint utolsó szótag kiejtése általánosságban a standard némettől eltérően plozíva [ig] és nem frikatíva [iç]. A *ch* kezdetű szavak általános kiejtése nem [ç], hanem [k]. Az *-on* utolsó szótagot tartalmazó francia jövevényszavak kiejtése szintén különbségeket mutat, lásd *Ballon* szó, melynek általános ausztriai kiejtése nem [ba'lon] (lásd standard német), hanem [ba'lo:n]. A fonetikai eltérések miatt szintén szerepel a kiejtési adat [ba'lo:n] a *Ballon* címszó mellett az osztrák–magyar kéziszótárban.

További fonetikai érdekesség a *magánhangzók* és egyes hangkapcsolatok változatos ejtése. Ezek még annyira sem felelnek meg a standard németnek, mint a mássalhangzók, de a különbség szisztematikusnak mondható. Az [ai] és [au] diftongusok ejtése során monofonizálódás figyelhető meg, ejtésük többnyire nem tiszta kettőshang. Szintén gyakori jellem-

¹² SCHEURINGER 2001, 95.

¹³ AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016, XLVI.

¹⁴ SCHEURINGER 2001, 103.

¹⁵ AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016.

zõ a zárt *e* [e] előtérbe helyezése a nyílt *e* [ɛ] helyett. Ezt bemutató példák az osztrák–magyar kéziszótárból: *Baiser* [be'se:] és *fesch* [fe:ʃ], a standard német nyelvben ugyanezen szavak kiejtése: [be'ze:] és [fɛʃ]. A szóvégi hangsúlytalan *e*-t nem Schwa-hangnak [ə], hanem nyílt *e* [ɛ]-nek ejtik az ausztriai németben, kivéve a francia jövevényszavakat, ahol eltűnik ez a hang, lásd *Branche* [brã:ʃ] címszó, mely szintén a készülõ osztrák–magyar szótár szótári állományából származik, ennek standard német variánsa a *Branche* [brã:ʃə].

6. Az osztrák nyelvváltozat morfológiai jellemzői

Az ausztriai német és a standard német között morfológiai szinten is különbségek mutatkoznak, szófaji megközelítésben ezek az eltérések túlnyomórészt a *főneveket* és az *igéket* érintik.

A *főneveket* vizsgálva három fő kategóriát lehet elkülöníteni: Eltérő névelőhasználat, különböző többes szám, valamint az úgynevezett *Fugen* -s gyakori használata.¹⁶ Az igék esetében az eltérő segédige-használat, valamint a befejezett múlt idejű alakok (Perfekt) dominanciájának bemutatása képezi a morfológiai leírás alapját.

6.1. Főnevek

A főnevek morfológiai jellemzőit szemléltető példaanyag az osztrák–magyar kéziszótárból kerül bemutatásra, a **B** és **F** betűs címszavak szócikkeiből:

Eltérő névelőhasználat:

- **Bund** der/das, -(e)s, -e <fn> csomó; köteg; nyaláb: *ein Bund Radieschen* egy csomó retek * *fünf Bund Stroh* öt köteg/nyaláb szalma

A *Bund* címszónak a standard német nyelvben *das* a névelője, míg az ausztriai németben a fenti jelentésben (homomináról van szó) *der* névelővel használják, elvéve a *das* névelő is előfordul, ezért adtuk meg mindkét változatot a szótárban.

Különböző többes szám:

- **Balkon** der, -(e)s, -e/-s <fn> **1.** (házé) erkély: *auf den Balkon hinausgehen* kimegy az erkélyre **2.** (moziban/színházban) erkély

A *Balkon* címszó többes száma *Balkone* és *Balkons* is lehet az osztrák nyelvváltozatban, míg a standard németben csak *Balkons*.

- **Finale** das, -s, -/Finali <fn> **1.** <sport> döntő: *ins Finale kommen* döntőbe jut • **im Finale stehen** döntős **2.** <zene> (zárótétel) finálé

A *Finale* címszó speciális eset, hiszen két-két többes számú variáns létezik mindkét nyelvváltozatban, míg az ausztriai németben *Finale* és *Finali*, addig a németországi németben *Finale* és *Finals* is lehet a többes szám.

- **Fragebogen** der, -s, -' <fn> kérdőív

A *Fragebogen* címszó esetében az osztrák nyelvváltozatban a *Fragebögen*, míg a standard német nyelvben a *Fragebogen* többes szám használatos.

¹⁶ SCHEURINGER 2001, 107.

Fugen -s:

A *Fugen -s* a szóalkotási módok közül a szóösszetételekben fordul elő, klasszikus megközelítésben nem tekinthető morfémának, legfőbb funkciója, hogy két vagy több szóalakot kapcsol össze. A standard némettel összehasonlítva rendkívül produktív a használata az ausztriai németben egy-két kivételtől eltekintve (lásd *Adventkalender*). Gyakorta mindkét variáns (*Fugen -s* és *Fugen -s* nélküli) is létezik az osztrák nyelvváltozatban, lásd *Aufnahmeprüfung, Aufnahmsprüfung*.

B betűs példák a *Fugen -s*-re az osztrák–magyar kéziszótár szótári állományából:

- **Berufsmatura** die <fn> szakmai érettségi (vizsga)
- **Berufsreifeprüfung** die, -en <fn> <hiv> szakmai érettségi (vizsga)

6.2. Igék

Morfológiai megközelítésben vizsgálva az igéket az egyik legfontosabb sajátossága az osztrák nyelvváltozatnak az eltérő segédige-használat (egyes igék esetében). Míg a standard német nyelvben például a *stehen* ige befejezett múlt idejű alakja *hat gestanden*, addig az ausztriai németben *ist gestanden*.

Eltérő segédige-használat:

F betűs példák erre vonatkozóan az osztrák–magyar kéziszótárból:

- **fest|stehen** stand fest, festgestanden *h/i* <ige> (*eldöntött tény*) biztos; végleges; megvan: *Eins steht fest...* Egyvalami biztos... * *Mein Entschluss steht fest*. A döntésem végleges. * *Steht schon fest, wann...?* Megvan már, hogy mikor...?
- **frei|stehen** stand frei, freigestanden **D** *h/i* <ige> eldönthet vmit; rajta áll vmi: *Es steht dir frei, ob du mitkommst*. Te döntheted el, hogy velünk jössz-e.

Mindkét fenti esetben a standard német nyelvváltozatban *hat* segédigével képezzük a befejezett múlt idejű alakot. Ezzel ellentétben az ausztriai németben az *ist* segédige mellett a *hat* is előfordulhat, így mindkét alakot szerepeltetjük az osztrák–magyar kéziszótárban.

Befejezett múlt idejű igealakok dominanciája

Másik, igeidő-használatához kapcsolódó sajátossága az osztrák nyelvváltozatnak a *befejezett múlt idejű igealak* (Perfekt) előtérbe helyezése az *egyszerű elbeszélő múlt idejű* alakokkal (Präteritum) szemben. Lexikográfiai szempontból így a szemléltetéképpen elhelyezett példamondatok jelentős százalékában befejezett múlt idejű alakok szerepelnek, hiszen a példák autentikus forrásból (lásd osztrák írott sajtó) származnak, vagyis a mindenkori osztrák nyelvhasználatot ábrázolják. Az itt szereplő példaanyag az osztrák–magyar kéziszótár, valamint az osztrák–angol gyerekszótár szótári állományát gazdagítja.

Elsőként **B** és **F** betűs példák kerülnek bemutatásra az osztrák–magyar kéziszótárból:

- **begegnet** **D** *i* <ige> (*véletlenül*) találkozik vkivel: *Wir sind uns gestern begegnet*. Tegnap találkoztunk.
- **fern|sehen** sieht fern, sah fern, ferngesehen *h* <ige> tévét/televíziót néz; tévézik: *Wir haben den ganzen Abend ferngesehen*. Egész este tévét néztünk.
- **fest|nehmen** nimmt fest, nahm fest, festgenommen **A** *h* <ige> őrizetbe vesz; letartóztat vkit: *Er ist bei der Demo festgenommen worden*. A tüntetésen őrizetbe vették.

Mindhárom fenti címszó esetében az igeidőt tekintve a példamondatokban befejezett múlt idejű alakok (*sind begegnet, haben ferngesehen, ist festgenommen worden*) találhatóak, az

első két példamondat igeneme (Genus verbi) cselekvő (Aktiv), míg az utolsó példamondat igéje szenvedő szerkezetben (Passiv) szerepel.

B betűs példák a befejezett múlt idejű alakra az osztrák–angol gyerekszótárból (lásd forrásnyelvi példamondatok):

- **bedecken** <V> cover: *Maria hat ihre Schultern mit einem Schal bedeckt, weil ihr kalt war.* Maria covered her shoulders with a scarf because she was cold.
- **befestigen** <V> fix: *Ich habe das Bücherregal an der Wand befestigt.* I fixed the bookshelf to the wall.
- **beginnen** <V> **1.** begin^{*}; start: *Wann beginnt die Party?* What time will the party begin? * *Der Unterricht beginnt um 8 Uhr.* Class starts at 8 o'clock. **2.** begin^{*}; start: *Die Kinder haben begonnen zu weinen.* The children began to cry. * *Valentina hat mit der Hausübung begonnen.* Valentina started her homework.

7. Az osztrák nyelvváltozat lexikai jellemzői

Az osztrák nyelvváltozat és a standard német nyelvváltozat közötti különbség leginkább „szembetűnő” jellegzetességei a szókészletben rejlenek, így a nem nyelvészeti munkák nagy része és a német nyelvoktatás is elsődlegesen a szókészlet bemutatására korlátozódik az eltérések vázolásakor. Az osztrák nyelvváltozat lexikai leírása a standard némettel összehasonlítva egyszerűnek tűnhet a territoriális dublettek felsorolásával, például a standard németben az *asztalos* szó megfelelője a *Tischler*, az osztrák nyelvváltozatban a *Schreiner*.

Az alapos vizsgálódás ezzel ellentétben azt támasztja alá, hogy a kérdés sokkal bonyolultabb, hiszen a fent vázolt területi tagoltság (lásd Kelet-Ausztria, Délkelet-Ausztria, Nyugat-Ausztria, Közép-Ausztria nyelvhasználata) nagyrészt azt eredményezi, hogy egy adott denotátumra többféle elnevezés létezik régióként, és ezen megnevezések egybees(het)nek a standard német nyelvváltozattal. Így a fenti példát ki kell egészíteni a következőkkel: A standard német nyelvváltozatban és Kelet-Ausztriában a *Tischler* szó használatos, míg Nyugat-Ausztriában a *Schreiner* (lásd *Német nyelvváltozatok szótára*¹⁷). Szótárszerkesztési szempontból így mindkét címszó felvételére szükség van az osztrák forrásnyelvi szótárakban.

7.1. Zéró ekvivalencia

További nehézséget okoz lexikográfiai szempontból és a kontrasztív megközelítés bevonásával a lemmatizálás mellett (melynek szempontjaira jelen írásban terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki) a zéró ekvivalencia.

Osztrák–magyar összevetésben olyan osztrák címszavakról van szó, melyeknek nincs a magyar nyelvben lexéma értékű megfelelőjük, így a szótárszerkesztés során körülírást alkalmazunk, lásd *Braune*, *Begutachtungsplakette*, *Fleck* és *Flesslerl* az osztrák–magyar kézi-szótárból:

- **Braune** der <fn> • **der kleine Braune** ≈ feketekávé kevés tejjel vagy tejszínnel: *einen kleinen Braunen servieren* felszolgálgat egy feketekávéval • **der große Braune** ≈ dupla feketekávé kevés tejjel vagy tejszínnel
- **Begutachtungsplakette** die, -n <fn> <hiv> ≈ jármű közúti forgalomban tarthatóságát igazoló matrica
- **Fleck** der, -(e)s, -e <fn> ≈ tepsiben sütött, élesztővel készített gyümölcsös sütemény

¹⁷ AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016, 647.

- **Flesslerl** das, -s, -n <fn> ≈ sóval és általában mákkal/szezámmaggal megszórt kalács formájú péksütemény

Azokban az esetekben, ahol az ekvivalens mellett egyéb szemléltetésre is szükség van, ott képek, illetve információs ablakok szerepelnek a szócikkek mellett. Ezzel kapcsolatos példa kulináris, és az osztrák kávézási szokásokhoz, kávéfajtákhoz kapcsolódik az osztrák–magyar kéziszótárból:

- **Einspänner** der, -s, - <fn> tejszínhabos kávé

A képet rajzolta: Posgay-Nagy Krisztina

A fenti példa most kivételesen az E betűs címszavakból származik, hiszen a szókészlet bemutatása során a példaanyag ebben a fejezetben nem az alfabetikus elrendezésre, hanem a tematikusra épül. A standard német nyelvváltozat és az osztrák nyelvváltozat közötti különbséget ugyanis nemcsak regionálisan, hanem szakterületi szempontból is vizsgálhatjuk. A legfőbb eltérés a két nyelvváltozat között a következő szakterületeken jelentkezik: élelmiszer, háztartás, kézműipar, ruházkodás, közlekedés, sport, államigazgatás¹⁸. Ezek közül is kiemelkednek az élelmiszerek, és az ezzel kapcsolatos kulináris szavak (lásd konyha, vendéglátás, kávézás), melyek alaposabb megismeréséhez egy osztrák konyhát bemutató több száz oldalas egynyelvű lexikon¹⁹ is hozzájárul(hat).

7.2. Az osztrák kávékultúra

Jelen tanulmányban az osztrák szókészlet egyes szakterületeinek bemutatásáról lemondunk, viszont mindenképpen szó esik az osztrák kávéfajták leírásáról. Ennek egyik legfőbb oka a tervezett szótár magyar nyelvi lektorainak, valamint szerzőjének fokozott érdeklődése az osztrák kávékultúra iránt, nem mellesleg pedig a kávéfajták bemutatásához kapcsolódó információs ablak jelenléte az osztrák–magyar kéziszótárban.

¹⁸ SCHEURINGER 2001, 110.

¹⁹ POHL 2007.

A legnépszerűbb osztrák kávéfajták felsorolása és magyar ekvivalenseik megadása mellett sor kerül azok rövid jellemzésére is.²⁰ A jellemzések mellett nem csupán a lektori, valamint szerzői érdeklődés szól, bár ez is lényeges, hanem a leírások alapján – szigorúan lexikográfiai szempontból nézve – egyszerűbb megtalálni a megfelelő ekvivalenst vagy jelentésmagyarazatot (a szótárszerkesztés, illetve a lektorálás során). Alfabetikus sorrendben a következő kávéfajták bemutatására kerül sor ebben az alfejezetben: *Advokat*, *Biedermeier*, *Brauner*, *Einspänner*, *Fiaker*, *Franziskaner*, *Maria Theresia(ner)*, *Melange*, *Schwarzer* és *Verlängerter*.

Az *Advokat kávé* tojáslikőr és mokka keveréke tejszínhabbal a tetején. Magyar megfelelője nincs (a kávénak), ezért körülírással vagy képpel szükséges szemléltetni a szótárban. Az *Advokat* magyarul 'ügyvéd'-et jelent, de a szónak nincs köze az ügyvédek kávézási szokásaihoz. Etimológiai szempontból az *abacate*-ra vezethető vissza, mely Brazíliában őshonos kávékészítmény cukorból, kávéból, rumból és avokádóból. Az *Advokat* kialakulása így félrehallásból született, nyelvészetileg a népetimológia jelensége közé tartozik, mely során a nyelvhasználó számára ismeretlen, főleg idegen eredetű szavakat hasonló hangzású anyanyelvi szavakkal azonosít, és ezáltal tesz értelmessé. Az *Advokat* esetében nemcsak a szóalak módosult valamelyest, hanem a tartalom, vagyis a kávé jellege is.

A *Biedermeier kávé* mind ízvilágában, mind lexikográfiai szempontból nagyon hasonlít a fenti *Advokathoz*, egyrészt mert tejszínhab és likőr van benne (viszont ezúttal sárgabaracklikőr), másrészt nincs magyar megfelelője, így ekvivalens helyett körülírást kell alkalmazni a szótári leírás során.

A *Brauner* sok kávékülönlegesség alapja, és nem más, mint klasszikus feketekávé némi tejszínnel vagy tejjel. A tejszínt vagy tejet a kávé mellett szolgálják fel, így mindenki maga döntheti el, hogy mennyit tesz bele. Két fajtája van, a *der kleine Braune* ('feketekávé kevés tejjel vagy tejszínnel') és a *der große Braune* ('dupla feketekávé kevés tejjel vagy tejszínnel'). Lexikográfiai ábrázolása szintén körülírás, lásd fent (zéró ekvivalencia szócikkei).

Az *Einspänner* magyar megfelelője 'tejszínhabos kávé'. A szó eredetileg 'egylovas fogat'-ot jelent, kialakulása a kávékultúrában metaforikus: Arra vezethető vissza, hogy a kocsisok szívesen ittak kávé, mégpedig egy erős feketekávé, rajta sok tejszínhabbal, hogy sokáig meleg maradjon a kávé, míg várják a kocsi következő utasát. Kötelezően fűles pohárban hozzák a vendéglátóhelyeken, hiszen így tarthatta a kocsis „kávézás közben” a gyepőt is.

A *Fiaker* jelentése az előzővel ellentétben 'kétlovas kocsi', így a kávékülönlegesség is előkelőbb helyet foglal el a ranglétrán: feketekávé tejszínhabbal, de a kávé megbolondítja némi szilva- vagy meggypálinkával. Mivel nincs lexéma értékű magyar megfelelője, ezért szintén körülírással ábrázolandó a szótárban.

A *Franziskaner* szó arra mutat rá, hogy a ferences rendi szerzetesek is szívesen fogyasztottak hozzájuk illő kávé, mely kis adag moka-t tartalmaz sok tejjel, cukorral, két kávéskánál tejszínhabbal és a tetején csokoládészórással – mindezt pedig speciális pohárban tálalják. A kávé színe pedig szimbolikus: hasonlít a ferencesek ruházatához, a habitushoz vagy más néven csuhához.

A *Maria Theresia(ner)* dupla feketekávé narancslikőrrel, tejszínhabbal és narancsreszeléssel, míg a *Melange* leginkább a kapucsinóhoz hasonlít. A különbség viszont az, hogy a *Melange*-ban fele-fele arányban van tej és feketekávé, a tetejét pedig tejhab díszíti. Maga a *Melange* szó 'keverék'-et jelent, ez a rétegeességére utal. Mind a *Franziskaner*, mind a *Ma-*

²⁰ Internet: www.falstaff.at (Letöltés: 2020. 05. 10.)

ria *Theresia(ner)* és a *Melange* esetében jelentésmagyarázat szerepel az osztrák–magyar kéziszótárban, hiszen nincs magyar megfelelőjük.

Utoljára maradt a két klasszikus kávéfajta bemutatása, mind a kettőnek létezik magyar megfelelője: *Schwarzer* és *Verlängerter*. A *Schwarzer* ekvivalense 'feketekávé', természetesen tej nélkül. Két fajtája van, a *der kleine Schwarze* ('kis feketekávé') és a *der große Schwarze* ('dupla feketekávé').

A *Verlängerter*, vagyis 'hosszú kávé' esetében a kis feketekávé dupla mennyiségű vízzel engedik fel.

8. Az osztrák nyelvváltozat szemantikai jellemzői

Az osztrák nyelvváltozat lexikai jellemzéséhez szorosan kapcsolódik a szemantikai ábrázolás, mely a kutatások során gyakran háttérbe szorul. Kontrasztív megközelítésben eddig még nem került sor olyan szemantikai vizsgálatra, melyben az osztrák nyelvváltozat szókincsének szemantikai elemzése történt volna egy másik nyelvvel (mely nem német nyelvváltozat) való összehasonlításban. Hozzá kell tenni, hogy az ausztriai német, a standard német és egyéb német nyelvváltozattal kapcsolatos kontrasztív szemantikai elemzés sem áll rendelkezésre, így a vizsgálatok során a *Német nyelvváltozatok szótárának*²¹ szemantikai adataira tudunk csak támaszkodni.

A kontrasztív szemantikai jellemzést jelen esetben lexikográfiai szempontok motiválják, vagyis csak azon jellegzetességek bemutatására kerül sor, melyek befolyásolják a szótári struktúra kialakítását, valamint a szótári adatok jellegét.

A standard német nyelvváltozattal összehasonlítva három fő kategóriát lehet elkülöníteni szemantikai megközelítésben az osztrák nyelvváltozatban: jelentésbővülés, jelentésszűkülés, valamint eltérő jelentés. A jelentésbővülés azt eredményezi, hogy a kétnyelvű standard német szótárakhoz képest új jelentések felvételére kerül sor az osztrák forrásnyelvi szótárakban. Az erre vonatkozó **D** és **F** betűs példák az osztrák–magyar kéziszótárból:

- **Direktion** die, -en <fn> **1.** igazgatás; vezetés: *unter seiner Direktion* az ő igazgatása alatt **2.** (*testület*) igazgatóság; vezetőség: *sich an die Direktion wenden* az igazgatósághoz fordul **3.** (*hivatali helyiség*) igazgatóság: *Wo befindet sich die Direktion?* Hol található az igazgatóság? **4.** iskolavezetés: *Bitte ab November in der Direktion anrufen und Termin vereinbaren.* Kérjük novembertől hívják az iskolavezetést és egyeztessenek időpontot.
- **Dirndl** das, -s, -n <fn> **1.** (*fiatal*) lány **2.** (*női népviselet*) dirndli
- **Fülle** die <fn> **1.** vminek a sokasága; tömkelege: *eine Fülle von Ideen* ötletek sokasága/tömkelege **2.** töltelék: *Mohn als Fülle* mák, mint töltelék

A *Direktion* esetében a 4. jelentés új, vagyis a standard német nyelvben nem használatos a szó 'iskolavezetés' jelentésben, csupán az előző háromban. A *Dirndl* 1. jelentése, vagyis 'lány' osztrák „specifikus”, a standard németben csak a 'népviselet' jelentése ismert. A *Fülle* 2. jelentése ('töltelék') kizárólag az osztrák nyelvváltozatban és a dél-német nyelvjárásokban fordul elő, így szükség volt ezen jelentés felvételére is.

Jelentésszűkülés alatt a fent vázolt folyamatokkal ellentétben azt értem, hogy a standard német nyelvváltozathoz képest zsugorodik az adott címszó jelentésszerkezete, vagyis egy vagy több jelentés nem jelenik meg az osztrák nyelvhasználatban. Így a standard némethez

²¹ AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016.

viszonyítva figyelmen kívül kell hagyni ezeket a jelentéseket a szótárszerkesztés során. Két tipikusnak nevezhető **D** és **F** betűs példa:

- ¹**da** <hsz> **1.** (*vmely helyen*) itt: *da und dort* itt és ott * *Es ist niemand da*. Nincs itt senki. **2.** (*vmely időpontban*) ekkor: *Und da sagte er...* És ekkor azt mondta,... ♦ **von da an** (*időben*) ettől kezdve
- **Ferien** die <tbsz> <fn> szünidő; szünet: *in den Ferien arbeiten* a szünidőben dolgozik

A *da* határozószó 1. jelentésében beszélhetünk jelentésszűkülésről, hiszen a szót az osztrák nyelvváltozatban csak 'itt' jelentésben használják, míg a standard német nyelvben az 'ott' használata is jellemző.

A *Ferien* szó Ausztriában csak 'szünidő' vagy 'szünet' jelentésben fordul elő, míg a standard német nyelvben létezik egy másik jelentése is, mégpedig 'üdülés'. Az ehhez a jelentéshez köthető kollokációk (*Ferien haben/machen*, *in die Ferien fahren/gehen*) sem kerülnek be nyilvánvalóan az osztrák–magyar szótárba.

Az eltérő jelentés bár nagyon ritkán fordul elő, azért lehet rá példát találni, kivételesen most egy G betűs példa az osztrák–magyar kéziszótárból:

- **Gebäck** das, -(e)s <fn> pékáru; péksütemény

Míg a *Gebäck* szó az osztrák nyelvváltozatban 'pékáru'-t, illetve 'péksütemény'-t jelent, addig a standard német nyelvben 'édes (apró)sütemény' a megfelelője.

9. Az osztrák nyelvváltozat frazeológiai jellemzői

A lexikai és szemantikai különbségek mellett még fontos kitérni az osztrák nyelvváltozat kapcsán egy nyelvészeti tudományterületre, ez pedig a frazeológia. A német–magyar szótárak teljesen figyelmen kívül hagyják az osztrák frazeologizmusokat, holott számottevő eltérés tapasztalható a két nyelvváltozat vonatkozásában.²² Mindezt jól támasztja alá az a kutatási projekt is a Bécsi Egyetemen, melynek célja az osztrák frazeologizmusok feltérképezése és szótárba foglalása. Peter Ernst kutatócsoportja kb. 15 000 sztenderd nyelvi osztrák szólást gyűjtött össze, ebből egy 3000 címszavas szótár kiadását tervezik²³.

Az angol–osztrák, osztrák–angol gyerekszótár a szótár jellegéből fakadóan nem tartalmaz frazeologizmusokat, csak kollokációkat. Mivel az osztrák–magyar szótár esetében kéziszótárról van szó nagyobb címszóállománnyal, ezért szólások, közmondások, idiómák is megjelennek a szócikkklámban, szerkezetileg elkülönülve a példamondatoktól és a kollokációktól.

Az osztrák–magyar szótárban megjelenő frazeologizmusok kontrasztív elemzése során a *Német nyelvváltozatok szótárának*²⁴, az *Osztrák szótárnak*²⁵, valamint a *Duden*²⁶ egynyelvű német szótárnak a frazeológiai adataira támaszkodhatunk. A kutatás eredményét egy olyan hármas csoportosítás tudja leginkább szemléltetni, mely az ekvivalenciaviszonyokon alapul.

Az első csoportba azok a frazeologizmusok tartoznak, melyeknél *teljes ekvivalencia* jelenik meg, vagyis formailag és tartalmilag is megegyeznek a szólások mind az osztrák, mind a standard német nyelvváltozatban, valamint a magyar ekvivalensek is azonosak.

²² ERNST 2006, 112.

²³ Internet: germanistik.univie.ac.at (Letöltés: 2020. 05. 11.)

²⁴ AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016.

²⁵ FUSSY–STEINER 2006.

²⁶ Internet: www.duden.de (Letöltés: 2020. 05. 11.)

Lexikográfiai vonatkozásban ezek a frazeologizmusok bekerülnek az osztrák–magyar szótárba, gyakoriságukat tekintve pedig a leggyakrabban fordulnak elő. Erre vonatkozó példák az osztrák–magyar szótárból, a *Fuß* főnév szócikkclábából: mind az osztrák, mind a standard német nyelvváltozatban 'megveti a lábát' jelentésben használják a *Fuß fassen* idiómát, de éppúgy ebbe a csoportba tartozik a *kalte Füße bekommen/kriegen* ('elszáll/inába száll a bátorsága') frazeologizmus is.

A második csoportot azok a frazeologizmusok alkotják, melyeknél *részleges ekvivalencia* figyelhető meg az ausztriai német és a standard német összehasonlításakor. A részlegesség arra utal, hogy formai eltérés van a szólások között, szemantikai különbség viszont nincsen, így a magyar megfelelőik is azonosak. A formai megjelenést tekintve két alcsoportot lehet a részleges ekvivalenciánál elkülöníteni: csekély és jelentős formai eltérés. Csekély formai eltérés esetén a standard német szólás ismeretében kikövetkeztethető az osztrák frazeologizmus jelentése, és ez fordítva is igaz. Ha jelentős formai eltérés áll fenn, akkor szinte kizárt, hogy a nyelvhasználó rájön a szólás jelentésére annak ismerete nélkül.

A részleges ekvivalencia 1. altípusára (csekély formai eltérésre) vonatkozó példák az osztrák nyelvváltozathoz: *jm eine auf den Deckel geben* és *eine auf den Deckel bekommen/kriegen*, melyek standard német változatai: *jm eins auf den Deckel geben* és *eins auf den Deckel bekommen/kriegen*. A formai eltérés (*eine/eins*) okán mindkét fenti szólás esetében csak az osztrák variáns jelenik meg az osztrák–magyar szótárban.

- **Deckel** der, -s, - <fn> **1.** (*felnyitható/levehető*) fedél; tető: *der Deckel einer Truhe* láda fedele/teteje * *den Deckel des Glases abschrauben* lecsavarja az üveg fedelét **2.** (*edényen*) fedő **3.** (*könyvé*) fedél ♦ **jm eine auf den Deckel geben** <biz> a fejére koppint vkinek ♦ **eine auf den Deckel bekommen/kriegen** <biz> a fejére koppintanak

A *Feitel* címszónál található szólásnál már nagyobb az eltérés, hiszen az osztrák nyelvváltozatban a *Feitel* (*jm geht der/das Feitel in der Tasche auf*), míg a standard németben a *Messer* jelenik meg a frazeologizmusban (*jm. geht das Messer in der Tasche auf*).

- **Feitel** der/das, -s, - <fn> <biz> bicska ♦ **jm geht der/das Feitel in der Tasche auf** kinyílik a bicska a zsebében vkinek

Utolsó példa az 1. altípusra a *Fuß* címszónál található, mely tartalmaz teljes (lásd fent) és részleges ekvivalenciára épülő frazeologizmusokat is. Csekély formai eltérés a *die Füße unter den Arm nehmen* idiómánál figyelhető meg, melyet a standard németben majdnem hasonlóan fejeznek ki, egy kis módosítással: *die Beine in die Hand/unter die Arme nehmen*.

- **Fuß** der, -es, -e <fn> **1.** láb(fej): *jm auf den Fuß treten* rálép vkinek a lábára • **mit bloßen Füßen** mezítláb • **zu Fuß gehen** gyalog(osan) megy **2.** láb(szár): *Nimm deine Füße unter meinem Stuhl weg!* Vedd el a lábaidat a székem alól! **3.** (*talapzat*) láb: *am Fuß des Denkmals* az emlékmű lábánál **4.** (*magaslat/építményé*) láb; tő: *am Fuß des Berges* a hegy lábánál * *am Fuß der Burg* a vár tövében ♦ (**irgendwo festen**) **Fuß fassen** megveti a lábát (vhol) ♦ **kalte Füße bekommen/kriegen** <biz> elszáll/inába száll a bátorsága ♦ **die Füße unter den Arm nehmen** <biz> a nyaka közé kapja/szedi a lábát ♦ **jn auf freien Fuß setzen** szabadlábba helyez vkit ♦ **auf eigenen Füßen stehen** megáll a saját lábán ♦ **jm zu Füßen liegen** vkinek a lábai előtt hever

A részleges ekvivalencia 2. altípusához azok a frazeologizmusok tartoznak, melyek formailag teljesen elkülönülnek, szemantikailag viszont azonosak, így a magyar megfelelőik is

megegyeznek. A *Beginn* címszónál szereplő *von Beginn weg* idióma megfelelője a standard német nyelvben a *von Anfang an*, magyar ekvivalense pedig 'kezdettől fogva'.

- **Beginn** der, -(e)s <fn> kezdet: *zu Beginn des Schuljahres* a tanév kezdetekor ♦ **von Beginn weg** kezdettől fogva

Hasonló jelenség figyelhető meg a *Feder* szócikkében: A szócikkében szereplő *Federn haben* csak az osztrák nyelvváltozatban használatos, a standard németben a megfelelője az *Angst haben* ('fél').

- **Feder** die, -n <fn> **1.** (*madaré*) toll: *ein mit Federn gefülltes Kissen* tollal töltött párna **2.** toll(hegy): *die Feder kleckst* folyik a toll **3.** rugó: *die Feder der Uhr* az óra rugója ♦ **Federn haben** <biz> fél

Utolsó példa erre az altípusra a *Finger* címszónál található *durch die Finger schauen* szó-lás, melynek a standard német nyelvváltozatban a következő idióma felel meg: *in die Röhre gucken* ('hoppo marad'). Érzékelhető ebben az esetben is az alapvető formai különbség.

- **Finger** der, -s, - <fn> (*kézen*) ujj ♦ **die Finger von jm/etw lassen** <biz> békén hagy vkit/vmit ♦ **durch die Finger schauen** <biz> hoppo marad ♦ **keinen Finger rühren** a kisujját sem mozdítja ♦ **jm auf die Finger schauen** <biz> vkinek a körmére néz ♦ **jn um den (kleinen) Finger wickeln** <biz> az ujj köré csavar vkit ♦ **sich^D die Finger verbrennen** <biz> megégeti a kezét ♦ **sich^D etw aus den Fingern saugen** <biz> a kisujjából vesz/szop vmit

A harmadik csoportba tartozó frazeologizmusok legfőbb jellemzője, hogy nincs idióma értékű megfelelőjük az egyes nyelvváltozatokban, így *zéró ekvivalencia* áll fenn. Zéró ekvivalencia mindkét irányban előfordulhat, vagyis az osztrák nyelvváltozatban létező frazeologizmusnak nincs a standard németben frazéma értékű megfelelője, illetve fordítva (a standard németben használatos frazeologizmusnak az ausztriai németben nincs frazéma értékű megfelelője). A két altípus más-más megközelítést igényel a szótárszerkesztés során: míg az első esetben az osztrák frazeologizmus felvételre kerül, addig értelemszerűen a standard német frazeologizmus nem kerül be a szótárba. Egy-egy példa mindkét esetre a *Feuer* és a *Busch* szócikkeiből:

- **Feuer** das, -s, - <fn> **1.** tűz: *das Feuer anzünden* meggyújtja a tüzet **2.** tűz(vész): *Das Feuer griff auf das Nachbarhaus über.* A tűz áterjedt a szomszéd házra. **3.** (*cigaretta*hoz) tűz: *jn um Feuer bitten* tüzet kér vkitől **4.** (*fegyveres*) tűz: *Feuer einstellen!* Tüzet szüntess! **5.** tűz; ragyogás: *das Feuer des Diamanten* a gyémánt tüze ♦ **es/dann ist Feuer am Dach** (*kritikus helyzet miatt*) ingerült hangulat ♦ **Feuer und Flamme sein** csupa tűz/lelkesezés ♦ **für jn durchs Feuer gehen** tűzbe megy vkiért

Az *es/dann ist Feuer am Dach* idióma azért különleges, mert sem a standard németben, sem a magyarban nincs idióma értékű megfelelője. Az osztrák–magyar szótárba felvételre kerül a szó-lás, hiszen nagyon gyakori az előfordulása az osztrák nyelvhasználatban, viszont a magyar megfelelője nem idióma lesz, hanem szókapcsolat ('ingerült hangulat').

A *Busch* címszónál nem szerepel a szócikkében frazeologizmus az osztrák–magyar szótárban, hiszen a *bei jm auf den Busch klopfen* ('kiugrasztja a nyulat a bokorból') szó-lás germanizmus.

- **Busch** der, -(e)s, -ë <fn> bokor: *hinter dem Busch* a bokor mögött

10. Zárszó

Az ausztriai német és a standard német közötti különbségek és azonosságok vizsgálatának elméleti és gyakorlati vetülete is van: elméleti síkon lehetőség van az egyes nyelvváltozatokat rendszerben leírni (lásd fonetika, morfológia, szemantika stb.) és a leírásuk rendszerét (pl. ekvivalenciaviszonyok alapján) kidolgozni, gyakorlati megközelítésben pedig vizsgálatuk elősegíti az idegennyelv-tanulást. Emellett hozzájárul annak a megértéséhez is, hogy miért szükséges egy adott nyelvváltozatot akár egynyelvű, akár két- vagy többnyelvű szótárban megjeleníteni. A hasonló koncepciót alapul vevő szótárak ugyanis speciálisak, és fokozottan képviselik a felhasználóbarát jelleget, hiszen figyelembe tudják venni az adott célcsoport konkrét használati igényeit.

Bibliográfia

AMMON 1995

Ulrich AMMON: *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und in der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten*. Berlin–New York, de Gruyter, 1995.

AMMON–BICKEL–N. LENZ 2016

Ulrich AMMON–Hans BICKEL–Alexandra N. LENZ: *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol sowie Rumänien, Namibia und Mennonitensiedlungen*. II. (Völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage.) Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2016.

EBNER 2014

Jakob EBNER: Österreichisches Deutsch – ein Klärungsversuch. In: *Österreichisches Deutsch als Unterrichts- und Bildungssprache*. Hrsg. Dagmar GILLY–Gerti ZHAO–HEISSENBERGER. Wien, Bundesministerium für Bildung und Frauen, 2014.

ERNST 2006

Peter ERNST: Phraseologismen im Österreichischen Deutsch. In: *Zehn Jahre Forschung zum Österreichischen Deutsch: 1995–2005. Eine Bilanz*. Hrsg. Rudolf MUHR–Manfred B. SELLNER. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2006, 111–121.

FREUND–JAROLIM 2013

Josef FREUND–Franz JAROLIM: *Kleines Österreichisches Wörterbuch*. Wien, Österreichischer Bundesverlag Schulbuch GmbH, 2013.

FUSSY–STEINER 2006

Herbert FUSSY–Ulrike STEINER: *Österreichisches Wörterbuch*. 42. Auflage. Wien, Herausgegeben im Auftrag des Bundesministeriums für Unterricht, Kunst und Kultur, 2006.

GREIL–VALLASTER 2006

Josef GREIL–Günter VALLASTER: *Schulwörterbuch für Österreich*. Wien, Oldenbourg Verlag, 2006.

KRISTON 2015

KRISTON Renáta: Nyelvoktatás „osztrákul”: egy osztrák–magyar szótár lehetőségei. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 10/2. 2015, 83–87.

KRISTON 2020

KRISTON Renáta: *Osztrák–magyar kéziszótár*. Tirol, Imst, Alphabet Wörterbuchverlag, 2020. (Kézirat, megjelenés alatt.)

LĂZĂRESCU–SCHEURINGER 2007

Ioan LAZĂRESCU–Hermann SCHEURINGER: *Österreichisches Deutsch – Ein deutsch–rumänisches Wörterbuch*. Bukarest, Rumänische Akademie, 2007.

OBERMÜLLER–KRATZER 2007

Elena OBERMÜLLER–Peter KRATZER: *Das große Bildwörterbuch. Österreichisches Deutsch–Englisch*. Wien, G&G Buchvertriebsgesellschaft mbH, 2007.

POHL 2007

Heinz Dieter POHL: *Die österreichische Küchensprache*. Wien, Praesens Verlag, 2007.

SCHEURINGER 1996

Hermann SCHEURINGER: Deutsch in Österreich – Unterschiedliche Standpunkte, und auch wohl kein Kompromiß in Sicht. *Tribüne. Zeitschrift für Sprache und Schreibung* 4. 1996, 5–8.

SCHEURINGER 2001

Hermann SCHEURINGER: Die deutsche Sprache in Österreich. In: *Regionale Standards. Sprachvariationen in den deutschsprachigen Ländern*. Hrsg. Elisabeth KNIPF–KOMLÓSI–Nina BEREND. Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001, 95–119.

WIESINGER 1988

Peter WIESINGER: *Das österreichische Deutsch*. Wien, Böhlau Verlag, 1988.

WIESINGER 2011

Peter WIESINGER: Nation und Sprache in Österreich. In: *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg. Andreas GARDT. Berlin–New York, de Gruyter, 2011, 525–562.

ZIPSER–KRISTON–MUSSNER–POSCH–KIENPOINTNER 2017

Katharina ZIPSER–Renata KRISTON–Marlene MUSSNER–Claudia POSCH–Manfred KIENPOINTNER: *Lernerwörterbuch für Kinder. Englisch–Österreichisch, Österreichisch–Englisch*. Tirol, Imst, Alphabet Wörterbuchverlag, 2017.

A SZAKNYELVI HELYESÍRÁSOKRÓL A FIZIKAI HELYESÍRÁSI SZÓTÁR KAPCSÁN

LACZKÓ KRISZTINA

1. Bevezetés

2015-ben, 31 évvel a helyesírási szabályzat 11. kiadása után megjelent az AkH. 12. kiadása. Ezzel vélhetően ismét hosszabb időre nyugvópontra jutott a magyar nyelv alapvető helyesírási kodifikációja, hiszen a helyesírás társadalmi elfogadottsága és erős presztízsének megőrzése azt kívánja, hogy minél hosszabb ideig használatban legyen a központi szabályozás – egészen addig, amíg a nyelvi változások nem hozzák létre a módosítás igényét az írásgyakorlat részéről. A legutóbbi változtatások több témakört is érintettek, legerőteljesebben a tulajdonneveket. A módosítások mindegyik típusa megtalálható az új kiadványban (új szabály vagy részsabály létrehozása, meglévő szabály vagy részsabály megváltoztatása vagy fakultatívvá tétele, korábbi szabály törlése), ám nagyobb, rendszert érintő módosítás valójában nem történt,¹ ezzel is elősegítve az elfogadottság és a presztízs megőrzését. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a magyar helyesírás tekintetében ne volna további teendő. Jóllehet időközben a szabályzathoz elkészült az akadémiai szótár (2017), és a Nyelvtudományi Intézet által működtetett helyesírási tanácsadó portál (helyesiras.mta.hu) is integrálta az újításokat, beépítette a változtatásokat. Megjelent az iskolai használatra szánt, egyszerűsített szabályzat is,² és készül a helyesírási kézikönyv megújított változata.³ A szaknyelvi helyesírások azonban bőven adnak további munkát mind a nyelvészeknek, mind az adott terület szakembereinek.

2. A helyesírási tartományok

A fentiekből is nyilvánvaló: a helyesírára egy írásgyakorló nyelvközösségben nem mindenkinek egyformán van szüksége. Eltérő mélységben kell ismerni és alkalmazni az iskolai oktatásban vagy a professzionális írásbeliségnek a kiadványok előkészítésében, és megint másként a tudományos-szakmai írásbeliségnek a szakirodalom létrehozásakor vagy a szakfordítások kapcsán. Így a magyar akadémiai státuszú helyesírás⁴ különböző egymással átfedésben lévő, mégis önállóan is jól körvonalazható, úgynevezett tartományokból áll. Ennek a létrejöttéhez meg kellett teremtenie a helyesírási kodifikáció egységességének,

¹ Lásd összefoglalóan KESZLER 2015; TÓTH 2017; LACZKÓ 2016, 2018.

² SIPTÁR–KESZLER–TÓTH 2016.

³ LACZKÓ–MÁRTONFI 2004; a megújításra vonatkozóan: LACZKÓ–MÁRTONFI 2019.

⁴ Európában két jellegzetes, jóllehet nem kizárólagos mintát találunk a státusz vonatkozásában. Az egyik az akadémiai helyesírás, a másik pedig a kiadói. Az első minta jóval gyakoribb: Magyarországon azt jelenti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia feladata a helyesírás kodifikációjának a végrehajtása, azaz a szabályok megalkotását, a helyesírás gondozását egy erre felhatalmazott akadémiai bizottság végzi. Ezt az írásgyakorlók elfogadják, magas presztízs esetén pedig kötelezőnek tekintik önmagukra nézve (ez adja az alapját bármiféle szankcionálásnak vagy akár negatív ítékezésnek is, amelyre például az interneten jócskán akad példa).

a stabil helyesírási normáknak és a már említett magas presztízsértéknek. A magyar helyesírást mindez a 20. század közepe óta jellemzi. Így a század második felére kialakultak a helyesírási tartományok. A központi tartomány, amely mindennek a bázikus kiindulópontja, maga a szabályzat. Ehhez kapcsolódik egyik oldalon az iskolai helyesírás, amely a szabályzat egyszerűsített változata, a másik oldalon pedig a helyesírási kézikönyv, amely túlmutat a központi szabályozáson, és olyan írásgyakorlati tudnivalókat, ajánlásokat is megfogalmaz, rendszerez, amelyek a központi szabályzatnak nem lehetnek részei. Ez a három tartomány egyfajta rész-egész viszonyban van egymással. Így a különböző iskolafokok és a professzionális írásbeliség, a kiadók stb. igényei is teljes mértékben kielégíthetők. Negyedik tényezőként – mindegyikkel értelemszerűen erős átfedésben – jelennek meg a szaknyelvi helyesírási szabályozások. A szaknyelvi helyesírások részlegesen jelen vannak az iskolai oktatásban, hiszen érintik a különböző tudományterületek iskolai terminológiáját is. A szakmai-tudományos írásbeliség részét képezi továbbá a professzionális írásbeliségnek, a szöveggondozásnak vagy a szakfordításoknak is.

2.1. A szaknyelvi helyesírások

A magyar helyesírás a szaknyelvek szabályozásában komoly munkát végzett a korábbi időszakban. Az elmúlt néhány évtizedben megszületett a műszaki, katonai, közgazdasági, orvosi, kémiai, állat- és növényrendszertani, földrajzi névi helyesírási szabályozás,⁵ és remélhetőleg hamarosan megjelenik a fizikai helyesírási szótár is. Mielőtt ez utóbbiról kicsit részletesebben is szó esne, érdemes röviden kitérni a szaknyelvi helyesírásokra általában. Kétféle megoldási lehetőség kínálkozik a szabályozásukra. Ha egy szakterület ugyanis olyan terminológiával rendelkezik, amelyik az írásgyakorlatában nem tér el az alapvető, a helyesírás normáinak megfelelően működő szabályoktól, tehát ugyanazok a nyelvi tényezők alakítják, csak esetleg jellegzetes speciális vonásokat mutat,⁶ akkor elegendő, ha a terminológiát szaknyelvi helyesírási szótárak tartalmazzák összegző bevezetővel, amely kiemeli az adott szaknyelv terminológiájának rögzítésére vonatkozó leglényegesebb tudnivalókat. Külön szabályzatra ilyenkor nincsen szükség. Ha azonban egy szaknyelv nomenklatúrával rendelkezik, azaz a terminusok leírásában nem a sztenderd szabályok az irányadók, akkor szükség van külön szabályzat kidolgozására is. Jellegzetesen ilyen a kémia, az állat- és növényrendszertan, valamint a földrajzi nevek írása. Nézzünk erre néhány példát. Két népszerű madárfajta Magyarországon a fekete rigó és a sárgarigó. Az elnevezésük nyelvi felépítése teljes mértékben egyezik: mindkettő minőségjelzős szerkezet, ahol az alaptag a *rigó* főnév, a bővítmény pedig színnév. Az alapvető kodifikáció szerint az írásmódjuknak meg kellene egyeznie, a *fekete rigó* azonban szó szerkezetként, a *sárgarigó* pedig összetett szóként reprezentálódik. Itt tehát nem az elnevezés nyelvi felépítése a perdöntő a helyesírásban, hanem az, hogy az egyik faji jelzős név, a másik nemzetségnév. Egyszerűbben fogalmazva: a fekete rigó valóban rigó, a sárgarigó azonban varjúféle madár. Mindezt nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor sem, ha a két elnevezés nem szaknyelvi szövegben jelenik meg.⁷ Hasonlóképpen nemi, illetve nemzetségnévek a következők az állat-, illetve növényrendszertanban: *vadászgörény*, *törpekuvák*, *lopótök*, *vörösfenyő*, *árvacsalán* stb., de faji jelzős fajnév a *barna va-*

⁵ Vö. MÁRTONFI 2018.

⁶ Például az orvosi nyelvben a latinos vagy magyaros írásmód kérdése, amely ott sokkal profiláltabb tényező, mint általában a sztenderd helyesírásban, vö. BÖSZE–LACZKÓ 2009; LUDÁNYI 2016; BÖSZE 2018.

⁷ Ennek a belátásnak a következményeként változott meg a szótárban néhány állatnév helyesírása 2015-ben a 12. kiadás megjelenésekor, például: *éticsiga*, *házi nyúl* vagy *keresztespók*.

rangy, arany ribiszke, magyar bucó, törpe mandula, ragadós muhar stb.⁸ A kémiai elnevezések bonyolult külön- és egybeírásai szabályokat követnek, például a szervetlen vegyületek nevében a különböző atomok, atomcsoportok nevét kötőjellel választjuk el egymástól: *dihidrogén-oxid, nátrium-hidrogén-karbonát*;⁹ a szerves vegyületek utótagja pedig közvetlenül, előtagjai pedig kötőjellel kapcsolódnak: *aldehidsav, etil-alkohol*.¹⁰ Érdemes megemlíteni a több tudományterülethez is kapcsolható ásványneveket is: ezek, akárhány tagból állnak, mindig egybeírandók: *báriumföldpát, magnéziumvascsillám*. A kötőjelezés akkor használandó, ha a névbe görög betű vagy vegyjel kerül: *béta-kriszobalit, Ni-pirrotin*.

A nomenklatúrával rendelkező szaknyelvi helyesírások közül leginkább a földrajzi nevek rendszere ismert. Ennek elsősorban az az oka, hogy az akadémiai helyesírási szabályzatba, a tulajdonnevek kategóriájába ez a szaknyelv került bele a legrészletesebben. Önálló szabályzati kidolgozása az 1998-as *A földrajzi nevek helyesírása* című kötet.¹¹ Az akadémiai helyesírási szabályzat 1984 óta nemcsak az alapvető rendszert tartalmazza, de némiképp túlzóan az úgynevezett bővüléssel alakokra is kitér, például: *Rohonci-Arany-patak* vagy *Arany-patak-völgy*. Mindkét példának az alapját egy kötőjelesen írt természetföldrajzi név képezi, amelyek közül az első földrajzi jelzővel (*rohonci*), a második földrajzi köznevi utótaggal (*völgy*) bővül, és mivel a kötőjelezés a természetföldrajzi neveket jelöli, így a bővített formák is további kötőjellel kapcsolódnak. Hasonlóképpen bővüléssel alakok az utcanévek körében a *Külső Szilágyi út* vagy a *Régi Fóti út*, ahol a jelző (*külső, régi*) különírt formában kapcsolódik a kiinduló elnevezésekhez megtartva azok nagy kezdőbetűs alakját (*Szilágyi út, Fóti út*). Létezik továbbá földrajzi névi mozgósabály is, például: *Kutas-ér-parti + Alsó-csatorna = Kutasérpárti-Alsó-csatorna*. A szaknyelvi szabályozáson kívül a földrajzi nevek írásmódjára vonatkozó részletes szabályokat a helyesírási kézikönyv is tartalmazza.¹²

3. A fizikai helyesírás

A fizika szaknyelve a fentiekkel ellentétben terminológiai alapú, nem rendelkezik nomenklatúrával. Ez azt jelenti tehát, hogy a szakszavak és -kifejezések leírásai módjára ugyanazok a normák, azaz alapelvek érvényesek, amelyek a szentend helyesírásban is jelen vannak. Ezek a fonematikus elv, az értelemtükrözés elve, a hagyomány és az egyszerűsítés.¹³ Ebből következően a szaknyelvi helyesírási szabályozás alapvetően szótári bázisú, külön

⁸ Ezeknek az elnevezéseknek a leírásában a kötőjelezés részben az általános helyesírási szabályoknak megfelelően jelenik meg, tehát tagoló szerepű: *mételykóró-levelész, trópusi-tündérrózsa* vagy a tulajdonnév-köznevi összekapcsolódást jelöli: *Atlasz-pillangó*; részben pedig szaknyelvi vonatkozású: az élősködő növényeknél a gazdanövény-elótagot jelenti: *borostyán-vajvirág, kakukkfű-aranka*. Vö. GOZMÁNY 1979, 1994; JÁVORKA-FÁBIÁN-HÖNYI 1995/2000; PRISZTER 1983.

⁹ Ezek úgynevezett mozdíthatatlan kötőjelek, ennek következtében, minthogy a mozgósabály például nem érvényesíthető, a további összetételi utótagok is kötőjellel kapcsolódnak a kötőjeles alakhoz: *szén-monoxid-mérgezés*.

¹⁰ A szerves kémiai nevezéktanban találunk efféle rendkívül bonyolult írásképet, amelyben minden elemnek (kötőjel, kurzíválás, zárőjelek, vesszők) szakmai jelentése van: 3-[2-(2-hidroxil-etil)-hidrazino]-6-metil-1,2,4-triazin-5(2H)-on. Vö. ERDEY-GRÚZ-FODORNÉ CSÁNYI 1972-1974; FODORNÉ CSÁNYI-FÁBIÁN-HÖNYI 1982; FODORNÉ CSÁNYI 2003; FODORNÉ CSÁNYI et al. 2008; NYITRAI-NAGY 1998.

¹¹ FÁBIÁN-FÖLDI-HÖNYI 1998.

¹² LACZKÓ-MÁRTONFI 2004, 194-208.

¹³ Vö. LACZKÓ-MÁRTONFI 2004, 2008.

részletes szabályzatra nincsen szükség. A munkát évek óta Sólyom Jenő akadémikus irányítja fizikusok és nyelvészek közreműködésével, a nyelvészek között a legfőbb közreműködő Mártonfi Attila. A fizikai helyesírási szótár három részből áll. Az első egy rövid összefoglaló, amely kimondottan a fizikai szakszövegek írásánál leggyakrabban felmerülő problémákra ad eligazítást a szakkifejezések helyesírásához. A második rész a IUPAP ajánlásai alapján a fizikai mennyiségek jelölésére szokásosan használt jeleket, a fizikai mennyiségek mértékegységeit és azok jeleit, valamint az ezzel kapcsolatos tipográfiai ajánlásokat tartalmazza. Végül a harmadik, legterjedelmesebb rész maga a szótár a megfelelő utalókkal ellátott struktúrával. A fizikus szakemberek a fizikai szakszövegekben előforduló kifejezéseket gyűjtötték össze, különös tekintettel a helyesírási szempontból problémás, összetett kifejezésekre.¹⁴ Ez a munka hosszú évekig tartott, és alapos mérlegelés eredményeként állt elő az az adatbázis, amely a szótárba került, és lefedi a fizika minden részterületét. Ez azért lényeges, mert egyúttal nemcsak helyesírási szótár, hanem egyfajta terminológiai összegzés is született, amely ebből a szempontból is fontos lehet a fizika szakemberein kívül például a szakfordítók, a szerkesztők stb. számára is.¹⁵

Amikor a szótár alapját képező szójegyzék összeállt, Sólyom Jenő több fórumon is a fizikus és a nyelvész szakma véleményét kérte,¹⁶ és több pontban is összegezte azokat a problémás írásmódú eseteket, amelyek konszenzust igényeltek. Ilyen volt például a többszörös, idegen előtagot tartalmazó összetételek kötőjelezése vagy kötőjel nélküli írásmódja (pl. *magnetohidrodinamika*, *antiferromágnesség*), a *nem* tagadószerű szerkezetek (pl. *nemegyensúlyi*, *nemeuklideszi*) vagy a folyamatos melléknévi igenévi jelzős szerkezetek írása (pl. *mérő ellenállás*, *védő áramkör*, *hővezető képesség*, *befecskendezőrendszer*, *hitelesítőműszer*), az úgynevezett második mozgószabály alkalmazása (pl. *közeliinfravörös-spektroszkópia*, *elektromos töltés-sűrűség*, de: *elektromos erőter*), a görög betűk kapcsolása a hagyományos írásmód ellenében – a csillagászati szakirodalomban hagyományosan egybeírt alakok szerepelnek több esetben – (pl. *gamma-csillagászat*, *gamma-kitörés*), az úgynevezett tartozékbetűk kapcsolása (pl. *U-folyamat*, *N-folyamat*), az eponimákban a nem latin betűs írásmódú nevek átírása stb.

A következőkben két példán keresztül szemléltetem a fizikai terminológia nyelvi megvalósulásait – mindkettő a magyar helyesírás legneuralgikusabb pontjához, a külön- és az egybeírás kérdésköréhez kapcsolódik alapvetően. Az *erő* és az *ellenállás* fizikai fogalmainak szerkezetes megvalósulásait, nyelvi konstruálását elemzem a helyesírási relevanciákon keresztül. Céloom ezzel kettős: egyrészt annak reprezentálása, hogy a fizikai terminológia rögzítése valóban a sztetend helyesírási szabályok alkalmazását igényli, ám erős szakmai megfontolások mentén, másrészt azt a tényt is láttatni szeretném, hogy a szaknyelvi helyesírási szótáraknak valóban egyfajta terminológiai összegző jellege is van.

4. Az *erő* fogalmának nyelvi megvalósulásai

Az *erő* mint a dinamikának egyik központi fizikai fogalma összefoglalóan a következőképpen határozható meg: „A testek egymásra gyakorolt olyan kölcsönhatását, amely megváltoztathatja a testek alakját, mozgásállapotát vagy egyszerre mindkettőt, az *erő* nevű fizikai mennyiséggel jellemezzük. [...] Az *erő* vektormennyiség.”¹⁷ A jelenlegi szótári állományban (a szótári szerkesztés folyamata még zajlik, így ha nagyobb változtatások már nem, de

¹⁴ Vö. SÓLYOM 2015/a.

¹⁵ Lásd pl. a lézerfizikával kapcsolatosan FÓRIS 2018.

¹⁶ Vö. SÓLYOM 2015/a–b, 2018.

¹⁷ MARKOVITS 2012, 24.

apróbb módosítások még lehetségesek) 147 olyan összetétel vagy szó szerkezet található szakkifejezésként, amelyek a különböző erőfajtákat, erőtypusokat reprezentálják. A nyelvi megalkotottságukat tekintve ezek két egyértelműen körvonalazható csoportba oszthatók: a minőségjelzős szerkezetek és a (többnyire) jelentéssúríító összetételek kategóriájába. A minőségjelzős szerkezetek közé a melléknév + *erő* (*közegellenállási erő*, *gravitációs erő*, *külső erő*) vagy melléknévi igenév + *erő* (*felhajtóerő*, *nyíróerő*) konstrukciók tartoznak teljesen egyenlő eloszlásban (56-56 darab), az összetételek közé pedig a főnév + *erő* felépítésűek, amelyek között kisebb számban eponimák szerepelnek (személynév + *erő*: 12 darab, pl. *Lorentz-erő*, *Coulomb-erő*), nagyobb számban pedig a köznév + *erő* kompozitumszerkezetek (23 darab, pl. *rugóerő*, *kényszererő*, *kötélerő*).

Az erő tehát olyan meglehetősen összetett fizikai fogalom, amelyhez kiterjedt terminológia tartozik, ennek a nyelvi megkonstruálása azonban viszonylag egyszerű. A típusok elnevezésében a jelzős szerkezetek dominálnak. A melléknévi jelzők szisztematikus csoportosítással rendelkeznek a nyelvi konstrukcióik szerint: három kategóriát érdemes elkülöníteni, amelyben a tipikus, központi példák mellett kevésbé „jó” megvalósulásokat is találunk. Az elsőbe azokat a magyar képzővel (melléknévképzővel vagy folyamatosmelléknéviigenév-képzővel) létrejövő jelzős szerkezeteket sorolom, amelyek zömmel valamilyen konkrét típust jelölnek – ez rendelkezik a legnagyobb egyedszámmal. A másodikba a nemzetközi terminológiával egyező, idegen eredetű jelzővel megvalósuló formák tartoznak, amelyben található konkrét típusmegnevezések, továbbá az erő irányát, nagyságát stb. profiláló terminusok is. A harmadikba pedig néhány, a magyar terminológiában használatos olyan melléknévi alkalmazás kerül, amelyek nem típust, hanem elsősorban irányt, nagyságot stb. jelölnek. Az alábbi kategorizáció a tárgyalás menetét tekintve alapvetően helyesírási irányultságú: először a különírt, majd az egybeírt terminusokat veszem sorra.

4.1. Az első csoportban az egyik jellemző megvalósulást az *-s* és az *-i* képzős melléknévi bővítmények jelentik. Ez a két képző az általános ’viszony’ jelentésen túl többféle szóképzési jelentéssel rendelkezik, amelyek közül egyes jelentésekben egymás riválisai, másokban jelentésük elkülönül egymástól.¹⁸ Az *-s* képző esetében alapvetően a ’fogalommal kapcsolatos, azzal jellemezhető’ jelentés van előtérben a nemzetközi terminológiában is használatos, latin jövevényfőnevekből kiinduló szóképzési műveletben: *adhéziós*, *diszperziós*, *gravitációs*, *indukciós*, *kohéziós*, *kompressziós*, *elektromos*. Ettől két adatban találunk eltérést: az egyik a *látszólagos*, amely határozószókból jön létre, a másik a *irányjelölésről* van szó, a melléknév (feltételezett) jelentése: ’irányító’.¹⁹ Ebbe a csoportba sorolhatók, de csak érintőlegesen, a *-motoros* önálló utótagú összetételeknek tekinthető példák is, amelyek az angol *motive* ’mozgató’ fordításaként jöttek létre, és mindössze három terminust találunk a szótárban görög eredetű előtagokkal az *erő* főnév jelzőjeként: *elektromotoros*²⁰ (*ellen-elektromotoros*, *parazita elektromotoros*, *termoelektromotoros*, *Peltier-féle elektromotoros*), *ponderomotoros* és *magnetomotoros*.

Az *-i* képzős alakok esetében a képző jelentése: ’a fogalomhoz tartozó’, és a kiindulási főnév ekkor jellemzően magyar terminológiai alapvetésű: *duzzadási*, *felületi*, *kicserélődési*

¹⁸ Vö. LADÁNYI 2017, 635–639.

¹⁹ Valójában a *irányjelölés* erő nem erőtypus, hanem a rugó erősségére jellemző erő/hosszúság dimenziójú fizikai mennyiség.

²⁰ Az *elektromotoros* erő csak az elnevezésében erő, valójában egy speciális elektromos feszültséget jelöl.

(szerkezetben is: *neutron-proton kicserélődési*), *kölcsönhatási*, *közegellenállási*, *nehézségi*, *súrlódási*, *tehetetlenségi*, *térfogati*. Három olyan *-i* képzős alak szerepel a szótárban, amelyek egyrészt a nemzetközi terminusokkal rokoníthatók, másrészt görög eredetű előtaggal rendelkeznek ugyanazon az utótagon, a képző pedig a diszciplínához tartozást jelenti: *aerodinamikai*, *elektrodinamikai*, *hidrodinamikai*.

Helyesírási szempontból a fenti alakok rögzítése nem okoz különösebb problémát, hiszen ezek alapvetően mint jelzős szerkezetek – a melléknévi jelzőn jellegzetes képzőkkel határozottan körvonalazható jelentésben – különírandók. A *közegellenállási erő* rögzítésekor a 2015-ös változást figyelembe kell venni: a *közegellenállási* ugyanis háromtagú, 7 szótagos melléknév, amelyben a szótagszámot az *-i* képző emeli a hatos határ fölé, így nem számítjuk bele a szótagszámba (139. szabálypont). A fenti példák között leginkább az *ellen-elektromotoros*, a *termoelektromotoros*, a *parazita elektromotoros*, valamint a *neutron-proton kicserélődési erő* jelenthet gondot a rögzítéskor. Utóbbi a harmadik mozgószabály értelmében kiskötőjellel és különírással írandó (*neutron-proton kicserélődés*): erre korábban is létezett helyesírási szabály (a jelenlegi szabályzatban ez a 141/c pont). A *parazita elektromotoros erő* esetében ugyancsak nincs szükség specifikus helyesírási megfontolásra: a kérdés az, hogy a *parazita* főnévi jelzői helyzetű-e, avagy összetételt alkotó tag, és ez utóbbi esetben a különírást a mozgószabály kivételes mellőzése okozza-e. A szótári analógia erre enged következtetni, lásd: *parazitakapacitás*, *parazita-ellenállás*, *parazitasugárzás* stb. Vagyis a megfelelő leírási forma a második mozgószabály értelmében a *parazita-elektromotoros* lenne.

Az *ellen-elektromotoros* és a *termoelektromotoros* rögzítésekor azonban már szükségesé válik bizonyos szaknyelvi pontosítás. A szabályzatban a 139. szabálypont 2015 óta úgy rendelkezik, hogy az idegen előtagokat akkor tekintjük külön összetételi tagnak, ha önállóan is használatosak, vagy ha önállóan is használatos utótag járul hozzájuk, de részleteiben nem tér ki arra, hogy milyen elemek felelnek meg vagy nem felelnek meg ennek a kritériumnak. A fizikai helyesírás a következőképpen pontosít: a görög eredetű *o* végű előtagok a fentiek teljesülése esetén beleszámítanak a szótagszámba, ám utánuk nem teszünk kötőjelet, például: *integrodifferenciálegyenlet* (*integró + differenciálegyenlet*, a kötőjel az *integró* után következne), *magnetohidrodinamika* (két *o* végű előtag járul a *dinamika* főnévhez). Ez utóbbi példával analóg a *termoelektromotoros*. Az *ellen-elektromotoros* esetében azonban konszenzusos megoldást alkalmazunk. A *-motoros* ugyanis nem tekinthető ebben a jelentésében a magyarban önállóan is használatosnak, hiszen nem a *motor* transzparenensen képzett formája, és ez *ellen-* előtag, amely az összetételhez járul (*ellen- + elektromotoros*) ugyancsak nem önálló használatú, hanem az *anti-*, *kontra-* előtagok magyar megfelelője.²¹ Annak ellenére, hogy a példában mindhárom tag önállóan használatú, úgy járunk el a rögzítésekor mintha az előtag és az utótag is önálló elem lenne, és ez indokolja a kötőjelet.

4.2. A jelzős szerkezetek másik jellegzetes csoportja azokat az alakokat tartalmazza, amelyekben a jelző a nemzetközi szakirodalomban is használt latin–görög eredetű melléknevek közé tartozik. Ezek a magyarban tipikusan megőrzött végződésekkel rendelkeznek (szemben az angollal vagy a némettel): *-ikus*, *-ális*, *-áris*, *-tív*. Minden esetben fonematikusan, magyaros formában írjuk ezeket a mellékneveket a kiejtés elvének megfelelően.

²¹ A régiségben az *ellen* főnév használatos volt 'ellenség' jelentésben, például: „Foldáth csak magában keljen szembe az *ellenel*?” (Kazinczy; lásd ITZÉS 2018, 582). Sőt a mai nyelvben a számítógépes gamerek is használják: *Lövöm az ellent*; ám a fizikában egyértelműen prefixként szerepel: *ellenállás*, *ellenerő*, *ellenáram*, *ellenfázis* stb.

A szótárban a következő egyszerű és összetett formák szerepelnek: *disszipatív, fiktív, koercitív*,²² *konzervatív; axiális, centrális, centripetális, centrifugális, tangenciális; molekuláris, intermolekuláris, intramolekuláris; giroszkopikus, elektroakusztikus, kvázielasztikus*. Az idegen eredetű jelzők használatát nem csak a nemzetközi szakirodalommal való korreláció indokolja a tudományos regiszterben. Ha megnézzük ezeket a kifejezéseket, a középiskolai oktatásban is megjelenik egy részük.²³ Kötelezően például a *centripetális erő*, amelyet *sugárirányú, befelé / a kör középpontja felé mutató* erőnek lehetne magyarítani, amely bár pontos és világos, mint terminus meglehetősen hosszú, így egyszerűbb az idegen eredetű formát alkalmazni. Hasonlóképpen a középiskolai tananyagból hiányzó, ám a köznyelvben mégis ismertnek vélt *centrifugális erő: sugárirányú, kifelé mutató erő* lehetne. Leginkább fakultáción vagy szakkörön jelenik meg ezeken kívül a *disszipatív, a konzervatív, a fiktív, a tangenciális, a molekuláris* és az *intermolekuláris erő* terminus, amelyek közül magyarul használható megjelölések is léteznek: *érintőirányú* (tangenciális), *molekulák között ható* (intermolekuláris), így tanárfüggő lehet, hogy bevezeti-e az idegen eredetű megnevezéseket. Helyesírási szempontból ezek a formák nem jelentenek semmiféle problémát, alapvetően különírandó a jelző és a jelzett szó.

4.3. A különírt jelzős szerkezetek harmadik csoportját azok az alakulatok jelentik, amelyekben nem szoros értelemben vett típusmegjelölések tartoznak, hanem főleg az erő irányát, pozícióját vagy nagyságát kidolgozó, többé-kevésbé kollokációnak tekinthető formák vagy az adott típusnál nagyobb halmazt megjelölő esetek, azaz gyűjtőfogalmak. Ennek megfelelően változatos jelzői előtagokkal rendelkeznek. Egyszerű melléknévek: *belső, külső, teljes*; összetett képzett melléknévek: *oldalirányú, sugárirányú, tengelyirányú*; befejezett melléknévi igenevek: *általánosított, koncentrált, ellentett*,²⁴ szerkezetes jelzők: *távolba ható, hosszú hatótávolságú*. Kevés példa tartozik ide, és helyesírási vonatkozásban sem jelentenek problémát: alapvetőnek tekinthető a különírás.

4.4. A minőségjelzős típusba sorolhatók negyedikként a folyamatos melléknévi igenévi előtaggal rendelkező szerkezetek. Ha az alapvető helyesírási szabályt megnézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egyik legellentmondásosabb részterületről van szó a külön- és az egybeírás témakörén belül. Egyrészt azért, mert a szemantikai különbségtételhez egy formális írásszabály társul. A 118. pont értelmében az *-ó/-ő* képzős igenevet különírjuk a jelzett szótól, ha alkalmi minőségjelző. Ha azonban a jelzős alakulat tagjai jelentés tekintetében összeforrtak, vagyis lexikalizálódtak, különösen, ha az igenév nem folyamatot fejez ki, akkor összetételnek minősül a szerkezet, és ez értelemszerűen egybeírást indukál. Ezt keresztezi a formális szabály. Ha ugyanis az összetétel tagjai egyszerű szavakból állnak (*felhajtó + erő*), az egybeírás ténylegesen teljesül (*felhajtóerő*), ha azonban akár az előtag, akár az utótag összetett szó, akkor megtartjuk a különírást a szemantikai összeforrottság ellenére is: *ellenálló erő, fűtő ellenállás*; értelemszerűen ez még inkább érvényes, ha két összetett szó alkotja a szerkezetet: *impulzuskorlátozó ellenállás*. Kivételesnek tekinthetők viszont azok az alakulatok, amelyekben az egyik tag egyszerű szó, a másik összetett, ám ezt az összetételt két egy szótagos elem alkotja, például: *műszer, rendszer*. Ennek következtében

²² A koercitív erő csak az elnevezésében erő, valójában mágneses térerősséget jelöl.

²³ Külön köszönettel tartozom Markovits Tibornak, az ELTE vezetőtanárának az értelmezésekhez nyújtott segítségéért.

²⁴ Az *ellentett* látszólagos összetett melléknévi igenév, nem létezik **ellentesz* igealak, ám az egyszerűség kedvéért ebbe a kategóriába sorolom, szófaja szerint melléknév.

egybeírandók a következők: *mérőműszer, vizsgálóműszer, hitelesítőműszer, regisztrálóműszer; mérőrendszer, szorzórendszer.*²⁵

A fizikai szótárban található terminológiát tekintve nyelvileg karakteres csoportot alkotnak a folyamatos melléknévi előtagú összetételek az erőtípusok kifejezésére. Jellemzően 1 + 1 felépítésűek, tehát egybeírt alakok, például: *a felületet nyomó erő*, de: *nyomóerő* mint típus; *a testet mozgató erő*, de: *mozgatóerő*. További példák: *alakítóerő, csavaróerő, csillapítóerő, csúsztatóerő, emelőerő, fékezőerő, feszítőerő, forgácsolóerő, forgatóerő, gyengítőerő, gyorsítóerő, hajlítóerő, hajtóerő, húzóerő, irányítóerő, kényszerítőerő, lassítóerő, lendítőerő, lökőerő, működtetőerő, nyeseőerő, nyíróerő, rezgetőerő, robbantóerő, sajtolóerő, stabilizálóerő, szakítóerő, tapadóerő, taszítóerő, terhelőerő, tolóerő, törőerő, vágóerő, vonóerő, vonzóerő, zömítőerő*. Igeközös igéből képzett származékokkal: *benyomóerő, eltérítőerő, felhajtóerő, felhúzóerő, kilökőerő*, valamint két szótagos igeközösvel különírva: *visszahúzó erő, visszalökő erő, visszatérítő erő*. A szótárban található különírással rögzített példák 1 + 1 felépítésű szerkezetben: *deformáló erő, kiegyensúlyozó erő, kompenzáló erő, mágnesező erő, perturbáló erő*. A végső megjelenés előtt ezeket feltétlenül meg kell még egyszer vizsgálni szakmai szemmel annak eldöntésére, hogy valóban nem összeforrott kapcsolatok, azaz jogos-e a különírás az esetükben, vagy csak íráshibaként kerültek be ebben a formában a szójegyzékbe.²⁶ Az *erő* terminusai között mindössze három olyan példa van, amelyben a melléknévi igeneves jelzős szerkezet (a fenti két szótagos igeközös formákat leszámítva) mindenképpen különírást igényel. Ezek közül kettő 2 + 1 felépítésű: *ellenálló erő, hordalékmozgató erő*, egy pedig a harmadik mozgószabály szerint íródik: *nyomó-húzó erő*.

Látható tehát, hogy ebben az esetben jellemzően egyszerű, nagyobb részben közszói használatú igékből képzett melléknévi igenevek szolgálnak a különböző erőtípusok megnevezésére. Az igék jó része pedig alapvetően valamilyen mozgatóást jelentő tárgyias ige, amely a tárgyként jelölt entitáson mozgásállapotváltozást hoz létre, vagy egyik helyzetből a másikba juttatja: *tol, nyom, húz, vonz, csavar, emel, fékez, lassít, gyorsít* stb., kisebb részben a tárgyként jelölt entitásra valamilyen egyéb hatást gyakorol annak alak- vagy egyéb állapotváltoztatásával: *deformál, szakít, tör, robbant, sajtol* stb. Mindez nyelvileg is alapvetően megfelel az *erő* definíciójában foglaltaknak, és mint terminusok kifejezetten informatívak.

Külön kell szólni az *eredő erő*ről, ahol az *eredő* szó kettős szófajú: elszakadva jelentésében az ige névi eredetétől melléknévként és főnévként is használatos. Melléknévként a jelentése: 'együttes, összeadódó', így az *eredő erő* különírása teljen indokolt, hiszen nem erőfajtaról van szó. További példák: *eredő feszültség, eredő ellenállás, eredő áram, eredő nyomás, eredő gyorsulás*. Ugyanakkor az *eredő* melléknév főnevesült, és használatában például a birtokos szerkezet vált jellemzővé: *az erők eredője*.²⁷

4.5. Az *erő* fogalmának szótári terminológiájában az utolsó nyelvileg meghatározható csoportot a főnév + főnév összetételek alkotják. Jellemzően kéttagú konstrukciókról van szó, és főként, bár nem kizárólagosan típust jelentenek: *ellenerő, inerciaerő, kényszererő*,

²⁵ Ha szemantikai változás nincs a két tag között, azaz a megnevezés nem típust jelöl, a különírást meg kell tartani: *oszilláló rendszer, rezgő rendszer*.

²⁶ Véleményem szerint a *deformálóerő* és a *mágnesezőerő* típusjelölők, így az egybeírásuk lenne megfelelőbb.

²⁷ Az iskolai gyakorlatban mind írásban, mind szóban a főnévi forma elterjedtebb használatúnak tűnik.

kötélerő, magerő, membránerő, mezonerő, peremerő, potenciálerő, reakcióerő, rúderő, rugóerő, súlyerő, támaszerő, tenzoré, tömegeerő. Háromtagú összetétel: *árapályerő, két-testerő, kvadrupóluserő, összfényerő, tükröképerő.* Ezek közül a *kvadrupóluserő* önállóan idegen előtagot, az *összfényerő* az *össz-* magyar önállóan előtagot tartalmazza, a *kéttesterő* helyesírása pedig specifikus: kivételt képeznek ugyanis a mozgószabály alól a számnévi előtagú alakulatok, vagyis nem **kéttest-erő* a megfelelő, egyébként szabályosnak tekinthető forma, hanem az egybeírt alak. (További példák: *kétrészecske-rendszer, kéttestkölcsönhatás*; de kötőjeles a szótagszámlálási szabály miatt például a *kétrészecske-kölcsönhatás*.) A csoport egyetlen harmadik mozgószabályos példája a *proton-proton erő*, ahol a kiskötőjel úgynevezett *közt*-viszonyt jelöl (tehát proton és proton közötti).

A főnév + főnév felépítésű összetételek alapvetően jelentéssűrítő összetételek, például a *kötélerő* az az erő, amelyet a kötélen fejt ki, a *magerő* két vagy több nukleon között ható erő, a *súlyerő* valójában tautologikus, hiszen a *súly* önmagában kifejezi ugyanazt a jelentést. Nem típusjelöl, hanem egyfajta gyűjtőfogalom a *kényszererő*, irányt jelöl az *ellenő* vagy az úgyanezzel a jelentéssel rendelkező *reakcióerő*.

Nem nagyszámú, ám jól körvonalazható csoportot jelentenek ebben a kategóriában az eponimák, amelyek személynévi előtaggal rendelkeznek: *Bartlett-erő, Coriolis-erő, Cottrell-erő, Coulomb-erő, d'Alambert-erő, Lorentz-erő, Minkowski-erő, Serber-erő, van der Waals-erő*, valamint két eltérő írásmódú forma: a *Peltier-féle elektromotoros erő* és a *Majorana-féle erő*. Az egyetlen nagykötőjeles, vagyis két személynév összekapcsolásával keletkezett terminus a *Peierls-Nabarro-erő*. Nyilvánvaló, hogy az eponimák esetében a név viselője és a jelenség között szoros kapcsolat áll fenn (vagy gyakorlati, vagy elméleti értelemben felfedezte, meghatározta az adott jelenséget).

5. Az ellenállás fogalmának nyelvi megvalósulásai

Az ellenállás fogalma meglehetősen komplex a fizikában, hiszen részben a dinamikához tartozik mint a közegellenálláshoz tartozó jelenségek köre, részben az elektromossághoz – ez a közismertebb – egyrészt mint jelenség, másrészt mint áramkörü alkatrész, tehát tárgyi entitás. Az elektromos ellenállás²⁸ fogalma Ohm nevéhez fűződik, aki a nevével fémjelzett törvényszerűséget 1827-ben írta le német nyelvű munkájában.²⁹ A németben a *Widerstand* kifejezés terjedt el, amelynek a magyar *ellenállás* ebben a jelentésében a tükröfordítása. A fizikai szótár 128 terminust tartalmaz az *ellenállás* főnévvel összefüggésben, amelyek ugyancsak, ahogy az *erő* esetében láttuk, két jellegzetes csoportot alkotnak nyelvileg: a jelzős szerkezeteket és a főként jelentéssűrítő vagy birtokos jelzős összetételeket. Az arányok itt is jellemzően a jelzős szerkezetek dominanciáját mutatják: 87 jelzős szerkezetet és 41 összetett szót lehet adatalni. A jelzős szerkezetek között pedig jellegzetesen ugyanazokat a nyelvi megoldásokat találjuk, mint az *erő* esetében: egyrészt a képzett melléknevek csoportját – itt jócskán nagyobb számban az *-i* képzős konstrukciókat és sokkal kevésbé az *-s* képzővel ellátottakat; jellemzőek továbbá a folyamatos melléknevi igeneves szerkezetek, amelyek változatosabb nyelvi összetettséget mutatnak az előzőekben látottakhoz képest. Kisebbszámban realizálhatók az idegen, görög–latin eredetű melléknevekkel létrehozott formák, és ugyancsak adatalhatók – elsősorban nem típusmegnevezésre, hanem különféle tulajdonságok profilálására – az egyéb, részben egyszerű, részben egyéb képzőkkel ellátott

²⁸ Az elektromos ellenállás a vezető két vége közötti feszültség és a vezetón áthaladó áramerősség hányadosával jellemzett fizikai mennyiség.

²⁹ OHM 1827.

– melléknevek. Annyi első ránézésre is megállapítható, hogy a terminológia és a nyelvi megvalósulás összetettebb képet mutat, mint az *erő* vonatkozásában: kevesebb kollokáció található ebben az anyagban, ebből következően több a típusmegjelöléses forma. A típusmegnevezések szétválasztását a nyelvi megalkotottság és a terminológia összefüggésében jelen tanulmányban nem végzem el.³⁰ Az alábbi kategorizáció megfelel az előzőekben kialakított, helyesírási meg határozott sorrendnek: először a különírt alakok, majd az egybeírtak következnek.

5.1. Az *-i* és az *-s* képzős melléknévi jelzők jellemzően eltérő arányban szerepelnek a terminológiában, az *-i* melléknévképzős alakok jóval nagyobb számaránya a jellemző, amelyek között a képző jelentése általánosságban: 'az adott fogalomhoz tartozó, azzal kapcsolatos'. Például a *hidrodinamikai* vagy *aerodinamikai ellenállás* esetében a szerkezetben az jelenik meg, hogy a jelenség melyik fizikai szakterülethez tartozik. Jóval gyakoribb azonban, hogy az ellenállás fogalomkörének valamelyik aspektusa profilálódik: ez lehet helyzet, esemény szerkezeti rész (ekkor igéből képzett főnév a képzés kiinduló szófaja) vagy más jellemző: *csúszási, földelési, kimeneti, hőátadási, hővezetési, kiáramlási, kopási, sugárzási, tehetetlenségi, hajlítási, gördülési, szigetelési, határfelületi* stb. Előfordul, hogy a képzés alapja jelzős vagy névutós szerkezet: *fajlagos térfogati, felületi sűrűlási, öregedéssel szembeni*. A sokkal kisebb számú *-s* képzős alakok jelentése hasonló: 'a fogalommal kapcsolatos, azt jellemző', például: *kavitációs, mágneses, rekombinációs* vagy a szerkezetes *mechanikai torziós*. A *soros* és a *párhuzamos ellenállás* esetén a jelzők valójában az ellenállások kapcsolására vonatkoznak. A *hasznos* és a *káros* melléknevek speciálisan az aerodinamikában használatosak az ellenállással összefüggésben, a *hatásos ellenállás* (rezisztencia) pedig a *meddő* ellentéte a komplex impedanciát tekintve.

Helyesírási szempontból a fenti képzett melléknevekből alakult jelzős szerkezetek nem okoznak problémát, az alapvető különírási forma ezeknek a képzőknek a vonatkozásában az adott jelentésekben természetesnek tekinthető.

5.2. A jelzős szerkezetek másik jellegzetes csoportját a nemzetközi szakirodalomban is használt latin–görög eredetű melléknevek alkotják. Az *ellenállás* terminusai között nemcsak a jellemző végződésűek szerepelnek (lásd az *erő* esetében), hanem egyéb alakok is. Itt is minden esetben fonematikusan, magyaros formában írjuk ezeket a mellékneveket a kiejtés elvének megfelelően. A szótárban a következő egyszerű és (kisebb számban) összetett példák szerepelnek: *differenciális, dielektromos, induktív, kapacitív, kritikus, negatív, negatív differenciális, nemlineáris, reciprok, szekunder, transzverzális, viszkózus*. Helyesírási vonatkozásban a *nemlineáris* érdemel említést. A *nem* tagadószós szerkezetek írását a fizikai helyesírás külön is szabályozza (az általános szabályzattól eltérően). Eszerint a *nem* tagadószós szerkezeteket akkor is külön kell írni, ha állandósult szókapcsolatot alkotnak (*nem ohmos, nem kölcsönható, nem lokalizált*); ám ha a megnevezés erősen összetartozó csoportot jelöl, a tagadószós forma „pozitív” jelző helyett szerepel, akkor gyakori az egybe-

³⁰ Minthogy a terminusok részben az elektromossághoz tartoznak (pl. *dielektromos, ohmos, fajlagos, egyenáramú, indukciómentes ellenállás, előtét-ellenállás, parazita-ellenállás* stb.), részben pedig a dinamikához (pl. *aerodinamikai, csúszási, gördülő ellenállás, alakellenállás, légellenállás, közegeellenállás* stb.), érdemesnek látszik később külön-külön is elvégezni a vizsgálatot, úgy tűnik azonban, hogy a nyelvi konstrukciókban számottevő különbség nem mutatkozik, így jelen tanulmányban ezt a szétválasztást nem végzem el.

írás. Ebbe a kategóriába kerül a *nemlináris* is, hasonlóan a *nemmegyensúlyi*, *nemmágneses*, *nemnewtoni* stb. példákhoz.

5.3. A jelzős szerkezetek harmadik kategóriájába a nyelvileg változatos melléknévi bővítésményekkel rendelkező alakulatok sorolhatók, amelyek – az *erő* ezen csoportjától különbözve – többnyire típusmegnevezések, nem pedig gyűjtőfogalmak. Az előző, idegen, illetőleg a nemzetközi terminológiával korreláló példáktól eltérően ezek olyan magyar vagy jövevényelemek, amelyek között akadnak képzett és összetett megvalósulások is: *belső*, *fajlagos*, *elektromos*, *meddő*, *saját*, *indukciómentes*, *egyenáramú*, *visszirányú*, *záróirányú*, valamint: *váltakozó áramú*. A szerkezetek helyesírása ebben az esetben sem jelent problémát: különírást kell alkalmazni.

5.4. A következő kategória a folyamatos melléknévi igenévi jelzőké. Az *erő* főnévtől eltérően a helyesírási kérdés rendkívül egyszerű: nincsen szükség a szemantikai vizsgálatra a tagok között, hiszen a formális felülíró szabály az *ellenállás* szó összetett volta miatt mindenképpen működik. Itt tehát az *-ó/-ő* képzős melléknévi jelzők mindegyike szerkezetes a helyesírását illetően, „helyesírási összetétel” nem létezik. A példák száma jóval kevesebb, mint az *erő* esetében tapasztaltuk, jóllehet ezek jó része típusjelölő. Egyszerű felépítésűek: *állítható*, *bemenő*, *csillapító*, *fűtő*, *gördülő*, *húzó*, *indító*, *kimenő*, *stabilizáló*, *szabályozható*, *terhelő*, *változtatható*, *védő*; összetettek: *impulzuskorlátozó*, *rácslevezető*, *zavarszűrő*, *sugárcsatoló*; szerkezetes: *potenciométeres szabályozó*. Az *eredő ellenállás* esetében a formális helyesírási szabály okán nem szükséges annak tudatosítása, hogy az *eredő* szó már melléknévesült, hiszen melléknévi igenévként sem lenne kérdéses a különírás.

5.5. Az utolsó nyelvileg meghatározott csoportot az összetételek alkotják. Ezek jellemzően főnév + *ellenállás* szerkezetűek és jelöletlenek. Nagyjából egyszerű főnévi előtaggal rendelkeznek, és többnyire típusjelölők: *alakellenállás*, *bázisellenállás*, *csőellenállás*, *dekádellenállás*, *érintkező-ellenállás*, *(fajlagos) hőellenállás*, *határellenállás*, *homlokellenállás*, *hullámenellenállás*, *huzalellenállás*, *interferencia-ellenállás*, *katódenellenállás*, *kollektor-ellenállás*, *kontaktus-ellenállás*, *közegellenállás*, *légellenállás*, *maradék-ellenállás*, *membránellenállás*, *memória-ellenállás*, *munkaellenállás*, *nyomásellenállás*, *pálcaellenállás*, *parazita-ellenállás*, *referencia-ellenállás*, *rétegellenállás*, *rezonancia-ellenállás*, *rúdellenállás*, *söntellenállás*, *szénellenállás*, *szikraellenállás*, *takarék-ellenállás*, *termisztor-ellenállás*, *vezeték-ellenállás*. Kisebb számban fordulnak elő az összetett szó + *ellenállás* felépítésű szerkezetek: *előtét-ellenállás*, *hanghullám-ellenállás*, *potenciométer-ellenállás*, *zavarszűrő-ellenállás*. Mindössze két esetben találkozunk melléknév + *ellenállás* összetétellel: *sötétellenállás*, *világos-ellenállás*. Egy-egy példa szerepel önállóan előtagra: *fotoellenállás* és eponimára: *Hall-ellenállás*.

Helyesírási vonatkozásban két megjegyzés kívánkozik ide. Mivel az *ellenállás* főnév eleve összetett szó, így minden összetett szerkezet esetében érvényesíteni kell a szótag-számlálási szabályt, vagyis hat szótag felett kötőjelezni kell a leírt formát. Az *érintkező-ellenállás* és a *zavarszűrő-ellenállás* esetében pedig azt kell figyelembe venni, hogy az előtagok főnévként lépnek a szerkezetbe, nem pedig folyamatos melléknévi igenévként, tehát 'az érintkezőnek az ellenállása', valamint 'a zavarszűrőnek az ellenállása'. A *zavarszűrő ellenállás* jelentése eltér: 'zavart kiszűrő ellenállás'.

6. Összegzés

A fentiekben mindössze két fizikai jelenség terminusainak nyelvi megvalósulásait elemeztem a helyesírási vonatkozásait előtérbe állítva. A mintát a készülő fizikai helyesírási szótárban található terminusok szolgáltatták. Mindkét fizikai fogalom összetett jelenségkörrel mutat, így a használt terminológia is nagyszámú és komplex példát eredményez. A nyelvi eszközök mindkét esetben átfedésben vannak: a jelzős szerkezetek és az összetett szavak jellemzőek. A jelzős szerkezetek esetében dominálnak a képzett alakok, az *-i*, az *-s* és a folyamatos melléknévi igenévi formák, míg az összetételek főnév + főnév felépítést mutatnak, és alapvetően a jelentéssűrítő kategóriába sorolhatók. A képzett alakok a 'fogalomhoz tartozás' jelentésben mutatnak határozott egyezést, míg a melléknévi igeneves konstrukciók típusmegjelölésként valamilyen tulajdonságot dolgoznak ki jellemzően tárgyas igékből képezve. Ennek következtében, mint típust jelölők az összetételek közé tartoznak, helyesírási vonatkozásban azonban, amíg az egyszerű *erő* főnév esetében ezt az egybeírással is jelöljük, az összetett *ellenállás* esetében a formális szabály okán jelzős szerkezetként rögzítjük őket.

A szaknyelvi helyesírási szótárak nemcsak abban segítenek, hogy magyar nyelvű tudományos, ismeretterjesztő vagy tankönyvi szövegekben segítik a megfelelő, konzevens rögzítést, ezzel is elősegítve a hitelességet, de ha megfelelő korpuszon alapuló háttérrel rendelkeznek, akkor terminológiai adatbázisként is funkcionálnak, amely a fordítóknak vagy a magyart mint idegen nyelvet oktatóknak is hasznos lehet a munkájuk során.

Bibliográfia

AkH.¹²

A magyar helyesírás szabályai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.

BŐSZE–LACZKÓ 2009

BŐSZE Péter–LACZKÓ Krisztina: Helyesírási megfontolások az orvosi nyelvben. In: *A magyar orvosi nyelv tankönyve.* Szerk. BŐSZE Péter. Budapest, Medicina Kiadó, 2009, 329–392.

BŐSZE 2018

BŐSZE Péter: *Magyar orvosi nyelv. Helyesírási útmutató.* Budapest, Medicina Kiadó, 2018.

ERDEY–GRÚZ–FODORNÉ CSÁNYI 1972–1974

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. I–III. Szerk. ERDEY–GRÚZ Tibor–FODORNÉ CSÁNYI Piroska. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972–1974.

FÁBIÁN–FÖLDI–HÖNYI 1998

FÁBIÁN Pál–FÖLDI Ervin–HÖNYI Ede: *A földrajzi nevek helyesírás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.

FODORNÉ CSÁNYI–FÁBIÁN–HÖNYI 1982

FODORNÉ CSÁNYI Piroska–FÁBIÁN Pál–HÖNYI Ede: *Kémiai helyesírási szótár.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1982.

FODORNÉ CSÁNYI 2003

FODORNÉ CSÁNYI Piroska: *Szervetlen kémiai nevezéktan. II.* (A kémia újabb eredményei.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.

FODORNÉ CSÁNYI et al. 2008

FODORNÉ CSÁNYI Piroska et al.: *Szervetlen kémiai nevezéktan. A IUPAC 2005. évi szabályai. A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.

FÓRIS 2018

FÓRIS Ágota: Tudományos kommunikáció a lézerfizikában. *Magyar Nyelvőr* 142. 2018, 187–205.

GOZMÁNY 1979

GOZMÁNY László: *Vocabularium nominum animalim Europea septem linguis redactum – Európa állatvilága. Hétnyelvű névszótár. I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

GOZMÁNY 1994

GOZMÁNY László: A magyar állatnevek helyesírási szabályai. *Folia Entomologica Hungarica – Rovartani Közlemények* 55. 1994, 429–445.

ITTZÉS 2018

A magyar nyelv nagyszótára. VIII. Főszerk. ITTZÉS Nóra. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2018.

JÁVORKA–FÁBIÁN–HÖNYI 1995/2000

Az állatfajtanévek helyesírása. Szerk. JÁVORKA Levente–FÁBIÁN Pál–HÖNYI Ede. *Állattenyésztés és Takarmányozás* 44. 1995/2000, 465–470.

KESZLER 2015

KESZLER Borbála: Megjelent A magyar helyesírás szabályai 12. kiadása. *Magyar Nyelvőr* 139. 2015, 253–269.

LACZKÓ 2016

LACZKÓ Krisztina: A tulajdonnévi helyesírás változásai az AkH. 12. kiadásban. *Névtani Értesítő* 38. 2016, 181–191.

LACZKÓ 2018

LACZKÓ Krisztina: Körkép a magyar helyesírásról – áttekintés a 12. kiadás után. *Magyar Nyelvőr* 142. 2018, 136–149.

LACZKÓ–MÁRTONFI 2004

LACZKÓ Krisztina–MÁRTONFI Attila: *Helyesírás.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

LACZKÓ–MÁRTONFI 2008

LACZKÓ Krisztina–MÁRTONFI Attila: *Helyesírási tanácsadó.* Budapest, Osiris Kiadó, 2008.

LACZKÓ–MÁRTONFI 2019

LACZKÓ Krisztina–MÁRTONFI Attila: Az Osiris Helyesírás és az új szabályzat. In: *Szabályzat, oktatás, gyakorlat: helyesírásról sokszínűen*. Szerk. BOZSIK Gabriella–LUDÁNYI Zsófia. Eger, Líceum Kiadó, 2019, 227–238.

LADÁNYI 2017

LADÁNYI Mária: Alaktan. In: *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2017, 503–662.

LUDÁNYI 2016

LUDÁNYI Zsófia: Szaknyelvi helyesírási változások az AkH.12 tükrében, különös tekintettel az orvosi nyelvre. *Szaknyelv és Szakfordítás* 16. 2016, 34–42.

MARKOVITS 2012

MARKOVITS Tibor: *Fizikai fogalomtár középiskolásoknak*. Budapest, Nemzedékek Tudása, 2012.

MÁRTONFI 2018

MÁRTONFI Attila: Tájékoztató bibliográfia „A helyesírás kézikönyvei” témában. *Magyar Nyelvőr* 142. 2018, 230–234.

NYITRAI–NAGY 1998

Útmutató a szerves vegyületek IUPAC-nevezéktanához. A IUPAC Szerves Kémiai Nomenklatúrabizottságának 1993-as ajánlása alapján. A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. Szerk. NYITRAI József–NAGY József. Budapest, Magyar Kémikusok Egyesülete, 1998.

OHM 1827

Georg Simon OHM: *Die galvanische Kette*. Riemann, Bei T.H., 1827. Internet: www2.ohm-hochschule.de (Letöltés: 2020. 05. 29.)

PRISZTER 1983

PRISZTER Szaniszló: *Arbores fructesque Europae. Vocabularium octo linguis reductum – Európa fáit és cserjéit. Nyolcnyelvű szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

SIPTÁR–KESZLER–TÓTH 2016

SIPTÁR Péter–KESZLER Borbála–TÓTH Etelka: *Kis magyar helyesírás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016.

SÓLYOM 2015/a

SÓLYOM Jenő: Magyar fizikai helyesírási szótár – az MTA Fizikai Tudományok Osztálya osztályelnökének levele. *Fizinfo*. 2016. Internet: mailman.kfki.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

SÓLYOM 2015/b

SÓLYOM Jenő: *Hogyan írjunk helyesen magyarul a fizikáról*. Előadás, 2015. Internet: www.szfki.hu (Letöltés: 2020. 05. 16.)

SÓLYOM 2018

SÓLYOM Jenő: *Hogyan írjunk helyesen magyarul a fizikáról*. Előadás. 2018. Internet: www.kfki.hu (Letöltés: 2020. 05. 29.)

SÓLYOM–MÁRTONFI 2020

SÓLYOM Jenő–MÁRTONFI Attila: *Fizikai helyesírási szótár*. Megjelenés alatt. Internet: mta.hu (Letöltés: 2020. 05. 15.)

TÓTH 2017

TÓTH Etelka: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága 2015. évi tevékenysége. *Magyar Nyelvőr* 141. 2017, 389–396.

AZ IRODALMI FORRÁS- ÉS CÉLNYELVI SZÖVEGEK RELEVÁNCIÁJA: PETŐFI SÁNDOR OROSZ RECEPCIÓJA

LŐRINCZ JULIANNA

Tanulmányomat ajándéknak szánom dr. Illésné dr. Kovács Mária 60. születésnapjára. Marikával a révkomáromi Variológiai Kutatócsoport közös tankönyvkutató munkánkkal kapcsolatos nemzetközi szimpóziumain ismerkedtem meg közelebbről, bár munkáit figyelemmel kísértem, és nagyra értékeltem korábban is. Az ünnepelt az *Együtthaladó*, Magyarországon letelepedett idegen anyanyelvű gyerekek számára készült kiváló tankönyvesalád egyik szerzője, melynek tanulmányozása kapcsán sok érdekes, számomra is hasznosítható elméleti anyagot és módszertani elvet találtam. Hogy tanulmányomat mégsem a tankönyvkutatás témaköréből írtam a tiszteletére, annak oka az, hogy jómagam a fordításelmélettel foglalkoztam többet, és tudom, hogy az ünnepelt is magyar–oroszlakos tanár, mint én. Fogadja ezért szeretettel a Petőfi-versek orosz recepciójáról írt tanulmányomat, és kívánom, hogy hasznos munkáival még sokáig aktívan vegyen részt a tudományos életben.

1. A szépirodalmi szövegek és célnyelvi variánsaik egyenértékűségi viszonya

A fordításelmélet egyik központi kérdése a forrás- és célnyelvi szövegek ekvivalenciája. Az ekvivalencia fogalmáról sok tanulmány született, ezek közül most csak néhány, az irodalmi szövegek fordításával kapcsolatosat emelünk ki.

A kommunikatív kódmodell szerint a kommunikációban az egyik nyelvi kódból egy másikba teszi át az idegen nyelvi befogadó az üzenetet. E matematikai modell szerint a fordítás az egyik nyelvből a másikba történő automatikus áttétel.¹ A kommunikatív kódmodellt felváltani kívánó kognitív elméleti háttérű relevanciaelmélet az 1970-es évek végétől jelen van a szakirodalomban, de Magyarországon jobban csak a 2000-es évektől kezdve került a figyelem középpontjába.

A relevanciaelmélet tételeit adaptáló fordításról való gondolkodás szakirodalma szerint az ekvivalencia fogalma művészi szövegek fordítása esetében nem értelmezhető: „[...] az üzenetnek csak egy (csekély) része van nyelvileg kódolva: ahhoz, hogy a befogadó megértse egy megnyilatkozás valódi, teljes értelmét, nem elég a nyelvileg kódolt üzenetet dekódolnia, ennél jóval többre van szükség: a megnyilatkozás kontextusát felhasználva a «sorok közt» is kell «olvasnia», vagyis következtetnie kell a megnyilatkozó (valódi) szándékára, ill. (valódi) mondandójára. Ez azért van, mert minden megnyilatkozás többféleképpen értelmezhető, miközben mindegyik értelmezés megfelel a megnyilatkozás nyelvileg kódolt részének.”²

A relevanciaelmélet értelmében a fordítás olyan verbális kommunikáció, amelyben meghatározó a kognitív környezet. Kognitív környezetben a világról alkotott tudást, a szövegben lévő explicit és implicit feltételezéseket, a kontextus mentális reprezentációját ért-

¹ KAPPANYOS 2015, 117–122.

² LANSTYÁK 2019, 100.

jük,³ amely nélkül a fordító nem képes a befogadó számára a legkisebb mentális erőfeszítéssel elfogadható, azaz releváns fordítást készíteni. A forrásnyelvi szövegben vannak ún. kommunikatív fogódzók (communicative clues),⁴ amelyek lehetnek például a nyelvi elemek stílusértékei, diskurzusjelölő elemek stb. is.

A verbális üzenet elsődleges fogalmi (kognitív) jelentésének dekódolása mellett a forrásnyelvi kultúrában keletkezett szöveg konnotatív jelentéseit is át kell juttatni a célnyelvi kultúrában újraalkotott szövegbe. A jelentések értelmezését, átkódolását – a nyelvek eltérései ellenére is – az üzenet értelmezését segítő más, nem nyelvi elemek is támogatják.

Az irodalmi fordításról való gondolkodásban is túlságosan szűknek tartják az ekvivalencia fogalmát a forrás- és célnyelvi irodalmi szövegek megfeleltetési viszonyának vizsgálatára. A forrásnyelvi és célnyelvi szövegek megfeleltetési viszonyának vizsgálatokor a célnyelvi kultúrába, a szövegtípusra jellemző irodalmi kánonba illeszkedő, a befogadók elvárásait is figyelembe vevő fordításokat tekinthetjük adekvátnak, relevánsnak.

Kappanyos András is ezt a nézetet erősíti: „[...] egy valódi, komplex, belső motívumrendszerrel és külső utalásrendszerrel rendelkező irodalmi műalkotás... nagyságrendekkel összetettebb megértési és fordítási problémákat vet fel. A kulturális fordítástudomány szempontrendszerének bevezetése azonban nemcsak azért elodázhatatlan, mert eszközöket nyújt e problémák kezeléséhez, hanem különösképpen azért, mert a nyelvészeti fordítástudománnyal szemben képes túllépni a sikeres és sikertelen szemiozsis, a megvalósult és megíusult információátadás kategóriáin.”⁵

2. A Petőfi-recepció

A teljes Petőfi-recepció áttekintése nem céloz e tanulmányban, hiszen ez lehetetlen feladat lenne egy tanulmány keretein belül. Csak néhány ismert korai német és orosz fordításkötet-re szeretném felhívni a figyelmet, mivel a Petőfi-verseknek már a költő életében is jelentek meg fordításai németül, a korai orosz fordítások pedig elsősorban német nyelvi közvetítéssel készültek.

Petőfi verseinek német fordításai először a Pesten élő német anyanyelvű polgárság számára kiadott folyóiratokban jelentek meg többnyire fiatal kortárs költők tolmácsolásában, például a *Pressburger Zeitung* irodalmi mellékletében (1842–48). „Petőfi [...], akinek első verse 1842-ben, első önálló kötete 1844-ben jelenik meg, költeményeinek a hazai németiség körében való bemutatása szempontjából a legkedvezőbb időpontban lép fel.”⁶

Bár Petőfi korabeli fordítói nem mindig értették pontosan a költő szövegeinek konnotációját – valamint a versek prozódiai sajátosságait, a szövegeknek az élőbeszédhez közelítő stílusát sem tudták adekvátnak visszaadni –, de nagy érdemük, hogy lehetővé tették Petőfi megismertetését a német s ezáltal később más anyanyelvű olvasóval is.⁷

Az első külföldön megjelenő német nyelvű Petőfi-fordításkötet, Dux Albert fordításgyűjteménye 1846 szeptemberében Bécsben jelenik meg. Szinnyei József is azt emeli ki, hogy a fordítónak az volt a legfontosabb szerepe, hogy Petőfi nevét, költészetét bekapcsolja a világirodalomba: „[...] ezen első kísérletei is hűség és értelem tekintetében becsesek és nem is voltak hatás nélkül”. Kiss József szerint viszont: „Dux túlbecsülte erejét, amikor

³ HELTAI 2009, 13–28; LANSTYÁK 2017, 13.

⁴ LANSTYÁK 2019, 100.

⁵ KAPPANYOS 2015.

⁶ KISS 1973, 34.

⁷ SZINNYEI 1891–1914.

éppen ezt a sajátosan népi és magyar, Petőfi szemléleti és nyelvi biztonságával megjelenített világot kísérelte meg a német nyelv közegében érzékeltetni. De ez a feladat nem volt teljességgel megoldhatatlan.”⁸

Még egy német fordításkötetről kell említést tennünk, Kertbeny 1849-ben Frankfurt am Mainban megjelentetett munkájáról, amelynek ugyancsak fontos szerepe van Petőfi ismertté tételében a világirodalomban. A német nyelvű kötetek azért is nagyon fontosak, mert – azon kívül, hogy a hazai német anyanyelvű irodalmat kedvelő polgárság számára még életében hozzáférhetővé tették a költő verseinek egy részét – Európában, így Magyarországon is sokszor német nyelvi közvetítéssel jöttek létre a külföldi irodalom kiváló képviselőinek művei.

3. Petőfi orosz recepciója

Petőfinek orosz nyelven is számos fordítása jelent meg már a 19. század második felében: M. Mihajlov, V. Benegyiktov, O. Csjudin orosz költők fordítási variánsai. Azonban Petőfi költészetének igazi elismertetése a Szovjetunióban, a 20. században érkezett el, a II. világháborút követően. A fordítások közül kiemelkedőek B. Paszternak, V. Levik, K. Csukovszkij, Ny. Tyihonov kiváló orosz költők szövegvariánsai.

Fontosnak tartom kitérni Petőfi műveinek a cári Oroszországban való fogadtatására is, amelyet Váradi-Sternberg János (1973) ungvári kutató vizsgált behatóan. A szerző írásából részletesen megismerhetjük Petőfi 19. századi orosz recepcióját. Közismert, hogy a cári cenzúra figyelmét kevés dolog kerülhette el, még a külföldi irodalom, így az elsők között készült német fordításkötetek megjelenése sem, ugyanis a cári cenzúra különösképpen érzékenyen figyelte a külföldi írók oroszországi kiadását, félték ugyanis a forradalmi gondolatok terjedésétől. Így felfigyeltek Louis Chassin francia történész és publicista *A magyar forradalom költője — Petőfi Sándor* című 1860-ban Párizsban megjelent könyvére is. A forradalmi eszmék terjedését meggátolandó a könyv oroszországi kiadása előtt a cenzor javaslatára törölték belőle Petőfinek *A királyok ellen, Föl a szent háborúra, Az erdélyi hadsereg* és *Bordal* című verseit, amelyeket egészen 1917-ig nem is fordították le oroszra. Érdekes módon azonban a cenzúrabizottság a cenzor figyelmeztetése ellenére engedélyezte a *Föltámadott a tenger* című vers kiadását, ami egyértelműen forradalmi allegória⁹

Palauzov akkori cenzúraügyi miniszter engedélyezte a szintén egyértelmű forradalmi gondolatokat kifejező *Egy gondolat bánt engemet* című vers megjelenését is a *Русское слово* (Russzkoje szlovo) külföldi irodalmi művekkal foglalkozó rovatában, 1861-ben. Ezért és több más felforgató írás engedélyezéséért elbocsátották ugyan, de sikerült ráirányítani a forradalmár írók figyelmét Petőfi költészetére. „A prózai fordítás e cikkben a vers egyetlen orosz tolmácsolása volt egészen 1914-ig. Igaz, ebből hiányzik a költemény fontos gondolata a lírai hős ama készségéről, hogy más népekkel együtt harcoljon a világszabadságért, de még e változatban is elképzelést nyertek az olvasók a kiváló forradalmi versről.”¹⁰ Az 1870-es években a folyóiratot betiltották, de a *Дело* (Gyelo) című folyóirat folytatta a forradalmi gondolatok terjesztésének munkáját, ugyanis a külföldi irodalommal foglalkozó rovatának vezetője a demokrata költő, Seller-Mihajlov volt. Seller-Mihajlov a cenzúra tiltása ellenére a saját versei között megjelentetett 70 Petőfi-fordítást, köztük a folyóiratban betiltott versek mindegyikét, valamint a saját Petőfi-méltatását. A cenzor egyes

¹⁰ KISS 1973, 37.

⁹ VÁRADI-STERNBERG 1973, 95.

¹⁰ VÁRADI-STERNBERG 1973, 97.

mondатаi is szerepeltek a szövegben annak ellenére, hogy Petőfi német fordításait jól ismerték a cenzorok, és megtiltották, hogy azok oroszul is megjelenjenek. 1917-ig nem is jelenhettek meg a magyar költő forradalmi versei oroszul. Megakadályozták, hogy azok elterjedjenek Oroszországban. Ennek ellenére is mintegy 100 Petőfi-vers jelent meg a *Дело* hasábjain az 1870–80-as években. Zöldhelyi Zsuzsa¹¹ 1950-ben megjelent egyik cikkében részletesen ismertette a *Дело* című folyóiratban megjelent verseket.

Borisz Paszternak, a későbbi Nobel-díjas író, költő mintegy 4000 sort fordított Petőfitől. Először 1939-ben találkozott a magyar költő munkáival, s ekkor fordította le a szöveggyűjteményekben leggyakrabban idézett *Szeptember végén* című verset. Első Petőfi-fordításai 1940-ben jelentek meg a *Válogatott fordításokban*.¹² Paszternak fordításai művészi színvonalukban jóval magasabb szintet képviselnek a legtöbb orosz nyelvű fordításnál.

1952-ben Hidas Antal és Kun Ágnes négy kötetben publikált Petőfi-fordításokat, majd 1969-ben Kun Ágnes szerkesztésében jelent meg egy újabb Petőfi-kötet Moszkvában. 1971-ben Ogynev szerkesztésében ugyancsak Moszkvában jelent meg *Трилистник* (Trilisztnyik) címmel egy válogatáskötet a külföldi írók verseiből, köztük 7 Petőfi-vers Nyikolaj Zabolockij fordításában. Ezt követően pedig 1973-ban Kun Ágnes 3 kötetes gyűjteményt adott ki Budapesten, a Corvina Kiadónál. Nagyon sok orosz versfordítás megtalálható a *Magyarul Babelben. Műfordítók és műfordítások portálja* (www.magyarulbabelben.net) internetes oldalon is.

4. Petőfi: *Fa leszek, ha...* versének orosz fordítása

Petőfi: <i>Fa leszek, ha...</i>	Если ты цветок... (Пастернак)	Nyersfordítás
Fa leszek, ha fának vagy virága. Ha harmat vagy: én virág leszek. Harmat leszek, ha te napsugár vagy... Csakhogy lényink egyesüljenek.	Если ты цветок — я буду стеблем, Если ты роса — цветами ввысь Потянусь, росинками колеблем, Только души наши бы слились.	'Ha te virág (vagy) – én fatörzs leszek, Ha te harmat vagy – virágként magasba Nyújtózom, harmatcseppekként hintázunk (lebegünk), Csak hogy a lelkeink egyesüljenek.
Ha, leányka, te vagy a mennyország: Akkor én csillaggá változom. Ha, leányka, te vagy a pokol: (hogy Egyesüljünk) én elkárhozom.	Если ты, души моей отрада, Высь небес – я превращусь в звезду. Если ж ты, мой ангел, Бездна ада – Согрешу и в бездну попаду.	Ha te, lelkem öröme Az égi magasság (vagy) – én csillaggá változom. Ha pedig te, angyalom, a pokol mélysége (vagy) – Bűnbe esem és a mélységbe zuhanok.

¹¹ ZÖLDHELYI 1950, 73–74.

¹² STUDIOLUM 2012.

Az elemzett ún. metamorfózis Petőfi-vers a *Szerelem gyöngyei* című Berta-ciklusban látott napvilágot 1945 októberében. Műfaja dal, megzenésített változata is jól ismert. A rövid két versszakos szöveg stílus- és jelentésképző elemei az ellentétes alakzatok, párhuzamok, áthajlások. „A költemény érzelmi kisugárzása [...] attól erősödik fel, hogy az egymást követő metafora-párok mesterien egymásba is illeszkednek, s előbb külön-külön a strófák, majd a vers egésze is egyetlen bonyolult mintázatú képmozaiakká alakul.”¹³

Az első versszak első két sora egy-egy versmondat, amelyek párhuzamot alkotnak. A 3–4. sor összetett mondat. A szöveg stílusának tartópillérei az egymás nélkül nem létezhető elemek. A lírai én: fa → virág → harmat. A partner: virág → harmat → napsugár.

A 2. versszak 2-2 sora egy-egy versmondat, a főmondat és a mellékmondatok következőképp kapcsolatot állnak egymással. A két alárendelő összetett mondatot az ellentét alakzata kapcsolja össze:

Te: mennyország ↔ Te: pokol
Én: csillag ↔ Én: elkárhozom

A lexikai elemek kapcsolódása, jelentéshálójuk, a grammatikai szerkezet és a képi elemek mellett a vers tömörsége is hozzájárul az intenzív befogadói élményhez. Az orosz szövegvariánsban is megjelennek az összetartozó stíluselemek, a párhuzam és az alapvető ellentétek is szövegyszerző alakzatokként funkcionálnak. Lényeges eltérés a fordításban a már az általam több vers orosz fordításában is megfigyelt explicitáció: Paszternak magyarzó szövegrészek betoldásával feloldja a vers tömörségét. Bár az ellentétek megmaradnak, az eredeti vers hangulata is érzékelhető, a célnyelvi szöveg hangulata azonban más, a betoldások révén közelebb van a forrástartományt alkotó természeti képhez, mint a céltartomány elemeihez, azaz a kifejezett gondolatokhoz. Például: „*цветами ввысь/Потянусь, росинками колеблем*” ’virágként magasba / Nyújtózom, harmatként hintázunk (lebegünk)’. Ugyancsak magyarzó betoldás, az eredeti leányka megszólítás helyett alkalmazott „*ты, души моею отрада*” ’te, lelkem öröme’, amely lazítja a vers tömörségét, ezáltal eltér a forrásnyelvi szöveg hangulatától. Ugyancsak szinonim kifejezés a „*Согрешу и в бездну попаду*” ’Bűnbe esem és a mélységbe zuhanok’ kifejezés is, amely ugyan szinonim az eredeti gondolattal, de stilisztikai megoldását tekintve egyrészt szinonimával, másrészt rész-egész kapcsolatán alapuló metonimikus detrakciós alakzattal (a pokol helyett a mélység) fejezte ki a fordító. A fordítás nem másolata az eredeti szövegnek, ezt nem is várhatjuk el a fordítótól már csak az egyes nyelvek tipológiai és költőibeszéd-hagyományának eltérései miatt sem, de relevánsnak tekinthetjük, a magyar szöveg egy nyelvileg és stilisztikailag is korrekt szövegvariánsának.

5. Petőfi Sándor: *Föltámadott a tenger*

A vers 1948. március végén keletkezett. Verskezdő adjekciós alakzata ismétléses alakzat, melynek alapmotívuma a tenger. A tenger motívum köztudottan Petőfi kedvelt alakzatépítő eleme: hol szóalakzatként, szintaktikai alakzatként, csonka vagy teljes metaforaként, hol pedig komplex gondolatalakzat elemeként jelenik meg különböző szövegeiben, mint például a most elemzett versben is.

¹³ SZAPPANOS 1987, 25.

Petőfi Sándor: Föltámadott a tenger	Восстало море (Тихонов)	Nyersfordítás
Föltámadott a tenger A népek tengere. Ijesztve eget, földet, Szilaj hullámokat vet Rémítő ereje.	Море поднялось, восстав – народов пучина, Землю и небо страша, Берег валами круша, – Рукой исполина.	'A tenger felkelt, feltámad- ván – A népek tengere, A földet és az eget ijesztve, A partot magas hullámok- kal pusztítva, – Óriási kezével.
Látjátok ezt a táncot? Halljátok e zenét? Akkik még nem tudátok, Most megtanulhatjátok, Hogyan mulat a nép.	Знаете такой танец? Музыки трели? Так изучай, кто не знал, Можешь узнать этот шквал, – Народа веселье.	Ismeritek azt a táncot? A zene trilláit? Így ismerje meg, aki nem tudta, Megtanulhatod ezt a roha- mot, – A nép mulatságát.
Reng és üvölt a tenger, Hánykódnak a hajók, Súlyednek a pokolra, Az árboc és vitorla Megtörve, tépve lóg.	Воя, качается хлябь, Флот весь разворочен, И отпускаются в ад Мачты, те, что висят, Паруса ключья.	Üvöltve, a mélység inog, Az egész flotta szétszórt, És ereszkedj le a pokolba Árbocok, azok, amelyek lógnak, Vitorlák, megtépve.
Tombold ki, te özönvíz, Tombold ki magadat, Mutasd mélységes medred, S dobáld a fellegekre Bőszült tajtékodat;	Ну, так беснуйся во-всю. Нам обнажи мгновенно Все глубочайшее дно, Брось к облакам заодно Безумную пену.	'No, így tombolj örülten. Tárd fel nekünk egy pilla- natra Egész mélységes medred, Hajíts az égre egyszerre Örült tajtéket.
Jegyezd vele az égre Örök tanúságul: Habár fölül a gálya, S alúl a víznek árja, Azért a víz az úr!	В небе уроком черти, Вечным, великим: Хоть наверху корабли, Волны внизу протекли, – Все ж море – владыка!	Az égre leckeként jegyezd fel, Örök, nagyszerű (lecke- ként): Bár a hajók felül (vannak) Alatta hullámok folytak – Mégis a tenger az úr!

Az orosz szövegben szinonimikus ismétlést találunk, amely pragmatikai jelentésmódosulás eredményeképpen létrejött adjekciós alakzat. Az orosz пучина szó jelentésmezeje a 'tenger' jelentés mellett a 'tenger mélye, örvény' jelentést is tartalmazza. Ugyanakkor betoldásként szinonimikus ismétléssel bővül a szó jelentése az orosz szövegben: 'felkelt, feltámadván'.

A magyar szövegben a következő sorok enumerációt (felsorolás) alkotnak, amely gradációval (fokozás) társul. Ennek az alakzatnak a funkciója a feszültségkeltés, amely funkciót az orosz szöveg is tartalmazza.

*Ijesztve eget-földet,
Szilaj hullámokat vet
Rémitő ereje.*

A gradatio alakzata megmarad a fordításban is, de a fordító többletet hoz létre, betold a szövegbe egy adjekciós alakzatot, egy teljes metaforát:

<i>Землю и небо страша,</i>	A földet és az eget ijesztve,
<i>Берег валами круша, –</i>	A partot magas hullámokkal pusztítva, –
<i>Рукой исполина.</i>	Óriási kezével.

A következő versszak jellegzetes retorikai alakzattal, subjectióval (megszólítás) indul. A fordításban a subjectio alakzata módosul, a forrásnyelvi *látjátok* igealak helyett a célnyelvi szövegben az *ismeritek* szerepel, a második sor fokozásos ismétlése pedig elmarad. A műfordító elhagyta az igei állítmányt is, valószínűleg redundánsnak ítélte, holott ennek az alakzatnak fontos funkciója van a forrásnyelvi szövegben: a feszültség fokozása mellett a nyomatékosítás is. A fordításszöveg más helyén viszont új alakzatként szerepel az *ismer* ige háromszoros variációs ismétlése. Ugyanakkor Tyihonov egy újabb adjekciós alakzatot, egy interpozíciót is alkot: az orosz *трель* 'trilla; berregés, kattogás' jelentésű szót toldja be a célnyelvi szövegbe. Ezáltal felerősödik a forradalmi gondolat.

A forrásnyelvi szöveg grammatikai szerkezete is módosul: a detrakciós és adjekciós művelet következtében az eredeti tárgyas szintagma helyett birtokos jelzős szintagmát hoz létre a fordító. A versszak többi sorában is erősebb a forradalmi jelentés, mint az eredeti szövegben. Az orosz *шквал* 'roham' jelentésű szó betoldása erősen csökkent a forrásnyelvi szöveg allegorikus jelentését, mert túlságosan konkretizálja. Ennek a versszaknak a fordításában különösen jól érződik az adott korszak hangulata, a műfordító kora és minden bizonnyal egyéni alkotói stílusjegyei is, ugyanis az antológia, amelyben a versfordítás található, 1952-ben jelent meg Moszkvában.

A célnyelvi szövegvariáns harmadik versszaka egyenértékű a forrásnyelvi szövegrésszel, a szükséges grammatikai módosítások mellett csupán alig érzékelhető, minimális szemantikai és pragmatikai jelentésmódosulás jött létre, amely azonban nem sérti a szöveg relevanciáját.

Az elemzett vers negyedik versszakában is elmarad az ismétléses alakzat, amelynek nagy szerepe van az eredeti versben. Ennek a szövegréssznek domináns szövegkohéziós alakzata a megszemélyesítés mint immutációs gondolatalakzat. Petőfi tájázásának újszerűsége mind a prózai, mind pedig versszövegeiben az antropomorfizmus. „[...] a költészet (és a nyelv) ősi antropomorfizmusa és a természeti világgal való rendkívül erős kapcsolata. Ez utóbbi azt jelenti, hogy Petőfi metaforikus-képi alapjai mindenki által egyetemesen értelmezett – tehát érthető, közös, kollektív – természeti jelenségek.”¹⁴ Ennek az antropomorfizmusnak a leggyakoribb nyelvi-stilisztikai kifejezőeszközei többek között a megszemélyesítések. A megszemélyesítés, valamint az utolsó két sorban jelenlévő antitézis alakzata adekvát a fordításban is, de ismét elmarad a gemináció, amely az eredeti szöveg-

¹⁴ MARTINKÓ 1973, 390.

ben anaforikus ismétlésként van jelen. A módosulások ellenére ez a szövegvariáns is releváns célnyelvi variánsa a forrásnyelvi szövegnek.

6. Összegzés

Petőfi verseinek fordíthatóságát nem egyértelműen ítéli meg a szakirodalom. Gömöri György szerint nem nagyon érdemes kísérletezni klasszikus költőink idegen nyelvű fordításával, így többek között Petőfi-fordításokkal sem, hiszen a konnotáció könnyen elsikkad a célnyelvi szövegben.¹⁵ „Petőfi szemléletének bizonyos egysíkúsága, formanyelvének (egy Keatshez vagy Viktor Hugóhoz, de még egy Miczkiewicchez hasonlítva is) viszonylagos egyszerűsége miatt nem talál az eddigénél lelkesebb fogadtatásra egyes országokban.”¹⁶

Martinkó András¹⁷ is rámutat arra a tényre, amelyre Gömöri is utal, és amelyet a műfordítások elemzésekor magam is tapasztaltam, hogy nem teljesen adekvát a Petőfi-szövegek szemantikai és pragmatikai jelentése a célnyelvi szövegvariánsokban. Ugyanakkor Martinkó általában jól fordíthatónak tartja a Petőfi-verseket.

Az orosz szövegek fordíthatóságáról pozitívan ír Guszev¹⁸ orosz műfordító, a magyar irodalom kiváló ismerője és több magyar író, költő, így Balassi, Mikes Kelemen, József Attila orosz fordítója. Petőfi idegen nyelvű fordításairól azonban akkor nyerhetünk valós képet, ha nagyon sok szöveg összehasonlító elemzését elvégezzük. Jelen dolgozatom csak a „jéghegy csúcса” ebben a munkában.¹⁹

Bibliográfia

GÖMÖRI 1990.

GÖMÖRI György: A magyar vers fordításának lehetőségei más nyelvekre. In: *Nyugatról nézve*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1990, 246–255.

GUSZEV 2019

Jurij GUSZEV–Юрий ГУСЕВ: *О венгерской поэзии*. 2019. Internet: huncult.ru (Letöltés: 2020. 03. 11.)

HELTAI 2009

HELTAI Pál: Fordítás, relevancia, feldolgozás. *Modern Nyelvoktatás* 15/1–2. 2009, 13–28.

KAPPANYOS 2015

KAPPANYOS András: *A műfordítás kulturális pozíciójáról*. 2015, 117–122. Internet: real.mtak.hu (Letöltés: 2020. 03. 21.)

KISS 1973

KISS József: Petőfi verseinek egykorú fordításai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77/1. 1973, 34–49. Internet: epa.oszk.hu (Letöltés: 2020. 04. 02.)

¹⁵ GÖMÖRI 1990, 246–255.

¹⁶ GÖMÖRI 1990, 249.

¹⁷ MARTINKÓ 1973, 261–271.

¹⁸ GUSZEV 2019.

¹⁹ LŐRINCZ 2006.

LANSTYÁK 2017

LANSTYÁK István: Relevanciaelmélet és fordítás. In: *Nova Posoniensa*. VII. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület, 7–32.

LANSTYÁK 2019

LANSTYÁK István: Direkt – indirekt – hibrid. (A fordítás három válfajáról) In: *Fordítás, kulturális hibriditás és többnyelvűség a magyar irodalomtudomány és nyelvtudomány kontextusában*. Bratislava, Universita Komenského v Bratislave, 2019, 98–126.

LŐRINCZ 2006

LŐRINCZ Julianna: *Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006. (Az alakzatok világa, 19.)

MARTINKÓ 1973.

MARTINKÓ András: A világirodalom Petőfije. *Nagyvilág* 2. 1973, 390.

STUDIOLUM 2012

STUDIOLUM: *Petőfi Oroszországban*. 2012. Internet: www.nyest.hu (Letöltés: 2020. 03. 30.)

SZAPPANOS 1987

SZAPPANOS Balázs: Fa lesznek, ha... In: FRIED István–SZAPPANOS Balázs: *Petőfi-versek elemzése*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 25.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914. Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 03. 11.)

VÁRADI-STERNBERG

VÁRADI-STERNBERG János: Petőfi és a cári cenzúra. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77/1. 1973, 93–99.

ZÖLDHELYI 1950

ZÖLDHELYI Zsuzsa: Petőfi versei a Gyelo c. orosz demokratikus folyóiratban. *Irodalomtörténet* 3. 1950, 72–76.

A BOLDOGSÁG FORRÁSAI: MITŐL VAGYUNK BOLDOGOK?

OSVÁTH ANDREA

*„Ha be akarsz pillantani az emberek lelkébe és meg akarsz ismerni valakit,
ne azt figyeld, hogyan beszél, hallgat, sír, vagy hogy megmozgatják-e a nemes eszmék,
hanem azt, hogyan nevet. Aki szívből tud kacagni, jó ember...”*
(Dosztojevszkij)

Dolgozatomban a boldogság forrásairól, a boldogságkutatásról írok, egy korábban megjelent tanulmányom, illetve előadásaim alapján. Azért esett erre a témára a választásom, amikor azon gondolkodtam, milyen tanulmány, milyen topik lenne az, ami Marikához köt, köthet engem, mert a szarkazmusa, a humora együttgondolkodásunk, közös munkánk (az oktatáson kívül számos projekt) egyik lényegi eleme, gyakran nehézségeken átsegítő szereppel. És a humor, a nevetés kétségkívül a boldogság egyik forrása. Személyiségéhez pedig vitathatatlanul hozzátartozik a humor, a *fekete humor*, ahogyan Ő fogalmaz. Nehéz, néha kétségbeejtően nehéz helyzetekben is megmutatkozott már, hogy kríziskezelésében, realisztikus látásmódjában nemcsak önmagát, hanem a körülötte lévőket is át tudja segíteni azzal, hogy furcsán „kifordítva” mutatja meg a helyzetet, nevetésre bírva a hallgatóit. Bennünket. „A szellemes visszavágás olyasvalami, ami huszonnégy órával később jut az ember eszébe” – írja Mark Twain, Marika azonban rácafol e sokunk esetében oly érvényes igazságra. Neki „itt és most” van szarkasztikus, nevetésre bíró reakciója a történetekre. Talán valahol mélyen Ő is tudja, hogy ez a hozzáállás mindannyiunk mentsvára lehet egy-egy kezelhetetlennek tűnő helyzetben, hozzáegíthet az adott szituáció megoldásához és ezzel együtt kollegiális, baráti kapcsolataink, csapatmunkáink összetartó erejévé avanszált.

1. Mi is a boldogság?

Ahhoz, hogy meghatározhassuk, mitől, miért vagyunk boldogok, mindenekelőtt az szükséges, hogy meghatározzuk magának a boldogságnak a fogalmát – ha ez egyáltalán lehetséges. Hogy miért nehéz e fogalom meghatározása? Mert – a szeretet fogalmához hasonlóan – a legszubjektívebb érzelmi élményről van szó, tehát ahányan vagyunk, annyiféle érzet, definíció kapcsolódik hozzá: a megélés egyedi. Ennek ellenére, kitűnően fel tudjuk ismerni magunkon és másokon is a boldogságot.

Desmond Morris szerint¹ a boldogság természetét gyakran félreértik. Gyakran összekeverik az elégedettséggel, a kielégültséggel és a nyugalommal. A legjobban úgy tehetünk különbséget Morris szerint a két állapot között, ha az elégedettségre azt mondjuk, ez az az állapot, amikor az élet nagy általánosságban jó, a boldogság pedig az, amikor az élet hirtelen jobb lesz. Abban a pillanatban, amikor valami csodálatos dolog esik meg velünk, élénk

¹ MORRIS 2005.

érzelemhullám önt el minket, intenzív öröm érzete, a pusztá elragadtatás robban ki bennünk, és ezekben a pillanatokban vagyunk valóban boldogok. Sajnos ez sosem tart sokáig. Ez az intenzív boldogság röpké, elsuhanó érzés csupán. Lehet, hogy még utána is jó ideig kellemesen érezzük magunkat, de az örömteli emelkedettség elvész.

Martin. E. P. Seligman, a pozitív pszichológia „atyjának” meghatározása szerint² a boldogság összefoglaló fogalom. Valójában jó néhány – különböző forrású és hőfokú – pozitív érzelem (érzelmi állapot), érzet megjelölése. D. Morris is részletesen kifejti, hogy a boldogság jó pár elsődleges és másodlagos forrásból származhat, és a boldogságtípusok különböznek attól függően, hogy érzéki boldogságról vagy szellemi boldogságról van szó. Ezek szerint a boldogság a pozitív érzelmek közé tartozik, és szoros kapcsolatban van az étellel (életszínvonnal, munkával, és a családi étellel) való elégedettséggel, valamint a szubjektív testi-lelki-szellemi jóllétel (a wellbeinggel), mivel mindegyiket használják a pozitív érzelmek és a pozitív cselekedetek összességének meghatározására is. A pozitív érzelmek és cselekedetek esetében feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a pozitív közel sem csak a negatív hiánya! A boldogságot az alapvető, univerzális érzelmek közé soroljuk.

A pozitív pszichológia által alkalmazott boldogság fogalom, illetőleg az e pszichológia „végső” célját jelentő boldogság tehát nem csupán rövid távú, pillanatnyi örömök, élvezetek együttese, hanem – ezek mellett – magában foglalja a kiteljesedést, és vele (általa) a hitelt érdemlő, jó, értelmes és teljes emberi élet cselekvő akarását is. Ez pedig személyes, jellemző erősségeink, jellemvonásaink, erényeink gyakorlásával, használatával, kiteljesítésével érhető el, részben a mindennapi életünk fő területein (a szeretetben, a gyermeknevelésben, a munkában, és az értelmes életcélok megtalálásában), részben pedig azzal, hogy mindezeket valami – önmagunkat jóval meghaladó – értelmes cél szolgáltatába állítjuk. A boldogság tehát sok forrásból fakad, a múltunkból éppúgy, mint a jelenünkben és a jövőre vonatkozó várakozásainkból. Seligman értelmezésében³ a boldogság elérhető és elérendő cél. Olyan cél, amely – meghatározott feltételek mellett – a jó, teljes és értelmes élethez vezet.

Az emberi kapcsolatok okozta örömtől azonban nincs nagyobb öröm. Bármit elérhetünk a munkánkban, gyarapodhatunk anyagilag, ha mindezt nincs kivel megosztani, elmarad az örömrészlet. Mérei Ferenc (1947) kutatásai bizonyították,⁴ hogy az *együttes élmény* – mint emberi örömforrás – alapvető szükségletünk, amely többteljesítményt eredményez. Gondoljunk csak a távolugráshoz készülődő sportolóra, aki a közönséget biztatva ugrás előtt maga is elkezd ütemesen tapsolni, inspirálva erre a lelátón ülőket és növelve ezzel a koncentrációját a nagyobb teljesítmény elérése érdekében. Vagy gondolhatunk az idegenben játszott futballmeccsek szűkebb szurkolótáborára okozta motivációs, illetve lelkesedési hiányra a csapatban s az ezzel együtt járó gyengébb teljesítményre.

2. A boldogság integratív elmélete

Lyubomirsky és Sheldon alkották meg a boldogság egységesítő elméletét, amelynek értelmében a 100 százalékban kifejezhető boldogságnak 50 százaléka az örökletességnek, a géneknek tulajdonítható, 10 százalékért a környezeti feltételek felelnek (mindösszesen!), és a maradék 40 százalékért mi magunk felelünk, a tetteink határozzák meg ezt az arányt.

² SELIGMAN 2008.

³ SELIGMAN 2008.

⁴ Lásd MÉREI 1947.

Lyubomirsky szerint⁵ képletesen úgy írható le ez az integrált boldogságmélet, mint egy képzeletbeli mozi, ahol száz ember foglal helyet, és ők egyben a boldogság képviselői is a boldogság százas skáláján. Vannak köztük rendkívül boldogok, mások kevésbé azok, megint mások szörnyen boldogtalanok. Az emberek boldogságszintje közötti különbségeknek meglepő módon 50 százaléka a gének által meghatározott öröklött tulajdonságaiknak és lehetőségeiknek köszönhető. Ez a felfedezés az egy- és kétpetéjű ikrekkel végzett egyre növekvő számú kutatásokból származik, amelyek szerint mindnyájunkban kódolva van egy bizonyos boldogsági szint, amelyet az édesanyánktól vagy az édesapánktól, illetve mindkettőjüktől öröklöttünk. Ez a boldogságunk alapszintje, amelyhez még a nagy visszaeséseket és nagy diadalokat követően is mindig visszatérünk. A boldogság alapszintje olyan, mint a testsúly alapszintje. Vannak szerencsés emberek, akik nem hajlamosak a hízásra: még úgy is könnyedén tartják a súlyukat, hogy semmiféle erőfeszítést nem tesznek ennek érdekében. Ezzel szemben másoknak hihetetlenül sokat kell dolgozniuk, hogy a kívánt szinten tartsák a súlyukat, és elég csak egy kicsit elengedni magukat, máris felszednek néhány kilót. Ez az eredmény azzal a következménnyel jár a boldogságra nézve, hogy az intelligenciáért és a koleszterinszintért felelős génekhez hasonlóan túlnyomórészt az alapszintünk – amely lehet magas (hét pontos skálán 6), alacsony (2) és közepes (4) – határozza meg, hogy milyen mértékben leszünk boldogok vagy boldogtalanok az életünk folyamán.

A boldogság ikervizsgálatainak empirikus adataiból azt a következtetést vonták le, hogy a boldogságnak erős, sőt nagyon erős genetikai alapja van. Úgy tűnik, hogy mindenkivel vele születik egy boldogsági alapszint. Ennek a boldogsági alapszintnek a mértéke származhat a napfényes anyai vagy a borongós apai ágtól, de nagyjából egyforma aránnyal is kaphattuk a két szülönktől – ezt soha nem fogjuk megtudni. Általában még akkor is visszatérünk ehhez a genetikailag meghatározott alapszinthez, ha egy új kapcsolat vagy egy autóbaleset ehhez képest lejjebb vagy feljebb tornássza a boldogságunk aktuális szintjét. Olyan vizsgálatok támasztják alá ezt a kijelentést, amelyek hosszú időn át követik, hogyan reagálnak az emberek az életükben történő jó és rossz dolgokra. Egy vizsgálat például ausztrál állampolgárokat követett 1981-től 1987-ig, két évente vizsgálva őket, és a kutatók úgy találták, hogy a pozitív és negatív életesemények (például „rengeteg új barátot tett szert”, „megházasodott”, „komoly gondjai akadtak a gyermekeivel”, vagy „munkanélkülivé vált”) úgy befolyásolták a vizsgálati személyeik boldogság- és elégedettségérzéseit, ahogyan elvárnánk. Azonban az események elmúltával az érzéseik visszatértek az eredeti alapszintjükre. Az Egyesült Államokban végeztek egy másik vizsgálatot egyetemistákkal, és lényegében ugyanerre az eredményre jutottak. A diákok által megélt nagy és kisebb jelentőségű események felfelé vagy lefelé alakították a lelki jóllétüket, de csak három hónapig. Így hát – bár ideiglenesen szinte magunkon kívül kerülhetünk az örömtől vagy a bánattól, ha történik velünk valami – a jelek szerint végül mindig visszatérünk az alapszintünkhöz. Jelen tudásunk szerint ezt az alapszintet lehetetlen megváltoztatni.

Bár az alapszintről szóló adatok első pillantásra azt sugallják, hogy mindannyian a genetikai örökségünk áldozatai vagyunk, hogy mindannyian csak annyira lehetünk boldogok, amennyire az „előprogramozásunk” megengedi, a valóságban nem így áll a helyzet. A génjeink nem határozzák meg az élettapasztalatainkat és a viselkedésünket. Ezt az az elképzelés szemlélteti, amint később majd részletesen kifejttem, hogy a tetteink, a szándékos cselekedeteink által hatalmasat lendíthetünk a boldogságunkon.

Lyubomirsky a fenilketonuria nevű ritka betegséggel példázza ezt, amely a 12. kromoszómán lévő egyik gén mutációjának eredménye, és amely kezelés nélkül agykárosodáshoz,

⁵ LYUBOMIRSKY 2008.

szellemi elmaradáshoz és korai halálhoz vezet. Ez a betegség 1 : 1 arányban öröklődik, ami azt jelenti, hogy teljes mértékben a gének határozzák meg. Am ez mégsem jelenti azt, hogy a fenilketonuriát okozó génnel született gyermek nem kerülheti el a betegség halálos kimenetelét. Ha a szülők biztosítják, hogy a gyermek étrendje ne tartalmazzon egy fenilalanin nevű aminosavat, amely olyan közkeletű ételekben is megtalálható, mint a tojás, a tej, a banán és a Nutrasweet, ám ezek étrendből való kiiktatásával az agykárosodás elkerülhető.

A kaliforniai egyetem kutatónője ugyanezt állítja a boldogságról is. Ha alacsony boldogsági alapszinttel születünk, akkor ezt az alapszintet előre kódoló gének mindig is ott lesznek a szervezetünkben. Ahhoz azonban, hogy ezek a gének teljesen kifejeződjenek, megfelelő környezetre van szükség. Az egyik vizsgálat világosan megmutatja, milyen nagy hatással bír egyetlen környezeti tényező arra, hogy a „depresszió génjét” hordozó emberek végül depressziósok lesznek-e, avagy sem. Nem meglepő, hogy ez a környezeti tényező a komoly stressz.

Természetes érzéseinknek talán az az eredmény mond leginkább ellent, hogy a boldogság szintünk közötti különbségeknek csupán 10 százalékát magyarázzák a körülményeink vagy a helyzetünk, tehát hogy gazdagok vagy szegények, egészségesek vagy betegek vagyunk. Sok tudományos vizsgálat támasztja alá ezt a következtetést. Egy széles körben ismert vizsgálat például kimutatta, hogy a leggazdagabb amerikaiak, akik éves szinten tízmillió dollárnál is többet keresnek, alig magasabb boldogsági szintről számolnak be, mint a saját irodai alkalmazottaik és kétkézi munkásaik. S bár a házasemberek boldogabbak, mint az egyedülállók, valójában a házasság is csak kismértékben fokozza a boldogságot; például tizenhat országban a házasemberek 25, az egyedülállók 21 százaléka jellemezte magát a „nagyon boldog” jelzővel. Sokakat meglep ez a felfedezés, amely szerint az életkörülményeink (például a jövedelmünk vagy a családi állapotunk) csak ilyen kevésbé befolyásolják a lelki jóllétünket. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy az életkörülmények nem jelentik a boldogság kulcsát, csupán összesen 10 százalékot jelenthetnek a teljes boldogságot tekintve, akkor sokkal jobb hatásfokkal kezdetünk bele saját boldogságunk kiépítésébe.

Hogy a mozi-metaforához visszatérjünk: Hiába egyetértjük iker mindenki a moziban, és hiába teljesen egyforma körülmények között élnek, még mindig eltérnek abban, hogy melyikük mennyire boldog. Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy ha leszámítjuk az öröklött lehetőségeinket (vagyis hogy kik vagyunk) és életünk sokszínű és összetett körülményeit (vagyis hogy mikkel kell szembenéznünk), akkor még mindig marad negyvenszázaléknyi különbség a boldogságunk szintjei között, amelyet nem magyaráztunk meg. Vajon miből tevődik össze ez a 40 százalék? A génjeink és a helyzetünk mellett még mindig van egy kritikus tényező: a viselkedésünk. A boldogsághoz vezető út lényege tehát nem az öröklött tulajdonságaink megváltoztatásában (ez egyébként is lehetetlen) és nem a körülményeink megváltoztatásában rejlik (vagyis ne gazdagságra, vonzó külsőre vagy kedvesebb kollégákra akarjunk szert tenni, hiszen ez nem éri meg), hanem sokkal inkább a szándékosan végzett mindennapi tevékenységeinkben. Negyvenszázaléknyi terünk van tehát annak befolyásolására, ennyivel növelheti vagy csökkentheti a boldogságunk szintjét az, hogy mit teszünk a hétköznapiakban, hogyan gondolkodunk.

Lyubomirsky éppen ezért vizsgálatokat végzett arra vonatkozóan, hogy pontosan hogyan szoktak viselkedni a nagyon boldog emberek. Módszeresen megfigyelte, összehasonlította a nagyon boldog embereket a nagyon boldogtalanokkal, és kísérleteket végzett velük. Saját és a kutatócsoport más tagjainak kutatási eredményeit felhasználva a következő pontokban foglalta össze azokat a gondolkodási és viselkedési mintákat, amelyeket a vizsgálatok legboldogabb résztvevőinél tapasztaltak.

- Sok időt szánnak a családjukra és a barátaikra; ápolják és élvezik ezeket a kapcsolatokat.
- Nem kényelmetlen számukra kifejezni hálájukat mindazért, amijük van.
- Sokszor ők sietnek elsőként munkatársaik vagy idegenek segítségére.
- Optimistán tekintenek a jövőbe.
- Élvezik az élet gyönyöreit, és igyekeznek a jelenben élni.
- Heti, sőt napi rendszerességgel végeznek testmozgást.
- Mélyen elkötelezettek életre szóló céljaik és ambícióik mellett (például harcolnak a családok ellen, barkácsolnak, vagy tovább adják a gyermekeiknek azokat az értékeket, amelyekben mélyen hisznek).
- Végül, de nem utolsósorban Lyubomirsky hangsúlyozza: a legboldogabb embereknek is megvannak a maguk feszültségei, válságai, sőt tragédiái. Ilyen körülmények között kibillenthetők az egyensúlyukból, de a kutatás szerint titkos fegyverük az a tartás és erő, amelynek segítségével megbirkóznak a kihívásokkal.

3. A boldogság elérésének és fenntartásának egy lehetséges receptúrája

Bagdy Emőke szerint⁶ a *kacagás*, *kocogás*, *lazítás*, *érintés* és *segítés* kulcsszavak az örömkereső utunkhoz, ami járulékosan vezet el bennünket a boldogsághoz.

A *nevetés*ről számtalan kutatás kimutatta már, hogy örömforrás annak is, aki nevet és annak is, aki megneveltet, fiziológiai hatásai miatt nevezi Norman Cousins zsigeri kocogásnak a kacagást. A „mosolyválasz” velünk született képesség: a kilencperces újszülött képes a mosolygó arc látványára mosollyal felelni.

A nevetés pozitív hatását igazoló kutatások nyomán Madan Kataria Indiában megalapította a Nemzetközi Hahotaklubot. Ma már világszerte több ezer klub létezik a világon, itthon is harminckilenc, Domján Ferenc vezetésével. Robert Olden amerikai pszichiáter a nevetést antidepresszánsként alkalmazza, Vidovszky Gábor örömréninget dolgozott ki önvédelmi és gyógyító céllal.

A *kocogás* élettani hatásáról, fontosságáról a hatvanas években született először felmérés James Fixx nevéhez köthetően. Később Harvey Diamond kidolgozta az ún. *trambulin-tornát*, melyben a ritmikus mozgás intenzív aerob hatásaira, az oxigénnel dúsított szervezeti állapotra alapozza a széles spektrumú hatásmező magyarázatát: a ritmusos-egyenletes mozgástréninggel például ötvenszeresére növekedhet az izomanyagcsere, ötszörösére nőhet a szíven átáramló vérmennyiség. Hosszú távon csökken a vérnyomás, nő a szív kapacitása, csökken a pulzusszám, nő a védő és csökken az ártalmas koleszterinszint.

A *lazítás* kapcsán a legfigyelemreméltóbb relaxációs módszert, amelyet *villámrelaxációnak* nevezünk, egy chicagói neurofiziológus, Edmund Jakobson dolgozta ki. Alapelve nagyon egyszerű: a test izomtónus-elosztottságán alapul. Ha a karban lévő hajlító, illetve a lábban lévő nyújtó izomcsoportokat a megszokottól erőteljesebben és hosszabb időtartamig feszítjük és a feszítést rövid ideig fenntartjuk az egész testben, akkor a központi idegrendszer önkioldó, ellazító parancsára az izomzatunk ellazul, az autónia állapotába jut.

Az *érintés* a közvetlen emberi kapcsolat üzenetsatornája, de akkor is ezt a kifejezést használjuk, ha valami lelkileg érintett meg bennünket. Legfőbb és legrégebben ismert (Hermann Imre) bizonyítéka ennek az a tény, hogy az újszülött megkapaszkodási ösztönnel jön a világra, kezének fogó reflexe és az ún. átkarolási reflex automatikusan kiváltható. A mama hajába, szőrös, puha dolgokba való kapaszkodása nyomán nevezete el ezt a

⁶ BAGDY 2008.

létfenntartó ragaszkodást Hermann Imre pszichoanalitikusunk megkapaszkodási ösztönnek, majd jóval később a Harlow házaspár is bizonyította ezt majomkísérleteiben. Számos további kutatás is igazolta mindezt, így a Brandeis Egyetemen folytatott könyvkölcsönzéssel kapcsolatos kísérlet, ahol a könyvtáros minden második, könyvet kölcsönző személynek szemkontaktus nélkül, mintegy véletlenül megérintette a könyv átadásakor a kezét. Az ezt követő elégedettségi vizsgálaton kivétel nélkül kiválóan tartották a szolgáltatást azok a személyek, akiket megérintett, szemben azokkal, akiket nem érintett meg a könyvtáros. Mindez bizonyította, s bizonyítja azóta is, milyen rendkívüli jelentőséggel bír az emberi kapcsolatokban az érintés.

A *segítés* az ötödik kulcsfogalom, ami a boldogságunk fenntartásában szerepet játszik, de hangsúlyozottan csak – az altruizmushoz kapcsolható – az önzetlen, önkéntes és szolgálaton alapuló segítség. Kizárólag az Eric Fromm által *intrinsic lelkiismeretnek* nevezett, lelki altruizusból kiinduló késztetésnek eleget tevő, gyakran nem is átgondolt, spontán segítségnyújtás tartozik ide. Kant ezt a lelkiismeretünk kategorikus imperatívuszaként határozta meg: a *nem tehetsz mást!*-felszólítással.

A fenti *kacagás, kocogás, lazítás, érintés* és *segítés* kulcsszavak tehát hozzásegíthetnek bennünket a boldogság megéléséhez, fenntartásához. A belső harmónia kialakítása és fenntartása – azt gondolom – egyéni. A perfekcionista szemlélet igen gyakran szinte mindennel szembeni elégedetlenséget eredményez. Talán érdemes lenne gyakrabban megelégedni a *jó, elég jó* fokozattal, és elfogadni, hogy nincs tökéletes élet, mert mindenki számára mást jelent a tökéletesség.

Az egyéni boldogságunk építésében is könnyen eltévedünk, ha megpróbáljuk kritika nélkül alkalmazni a megértett elméleteket. Minden viszonylagos és összehasonlíthatatlan. Ha *saját magunkhoz mérten merünk élni*, és ezzel együtt merünk hibákat elkövetni, majd nevetni rajtuk, és lehetőség szerint kijavítani azokat, akkor teremthető meg leginkább az egyéni boldogságunk.

Bibliográfia

BAGDY 2010

BAGDY Emőke: *Hogyan lehetnénk boldogabbak?* Budapest, Kulcslyuk Kiadó, 2010.

CSÍKSZENTMIHÁLYI 2010

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *Flow – Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.

CSÍKSZENTMIHÁLYI 2013

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *A fejlődés útjai. A Flow folytatása.* Budapest, Nyitott Könyvműhely Kft., 2013.

EKMAN 2011

Paul EKMAN: *Leleplezett érzelmek. Az arckifejezések és az érzelmek felismerése a kommunikáció és az érzelmi élet fejlesztéséhez.* Budapest, Kelly Kft., 2011.

LYUBOMIRSKY 2013

S. LYUBOMIRSKY: *Boldogságmitoszok – Tények és tévhitek.* Budapest, Ursus Libris, 2013.

LYUBOMIRSKY 2008.

S. LYUBOMIRSKY: *Hogyan legyünk boldogok?* Budapest, Ursus Libris, 2008.

MÉREI 1947

MÉREI Ferenc: *Az együttes élmény.* Budapest, Officina Nyomda- és Kiadóvállalat, 1947.

MÉRŐ 2007

MÉRŐ László: *Mindenki másképp egyforma.* Budapest, Tericum Kiadó, 2007.

MORRIS 2005

D. MORRIS: *A boldogság természete.* Budapest, Partvonal Kiadó, 2005.

ROGERS 2014

C. ROGERS: *Valakivé válni. A személyiség születése.* Budapest, Edge Kft., 2014.

SELIGMAN 2008

Martin. E. P. SELIGMAN: *Autentikus életöröm – A teljes élet titka.* Budapest, Laurus Kiadó, 2008.

SELIGMAN 2011/a

Martin. E. P. SELIGMAN: *Amin változtathatsz... és amin nem.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011.

SELIGMAN 2011/b

Martin. E. P. SELIGMAN: *Flourish – Élj boldogan!* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011.

SNYDER–LOPEZ 2002

C. R. SNYDER–S. J. LOPEZ: *Handbook of positive psychology.* Oxford University Press, 2002.

SZEGŐ 2011

SZEGŐ Iván Miklós: *Hat alapérzelem: melyek ezek, mire használhatók és mire nem?* 2011. február 7. Internet: hvg.hu (Letöltés: 2014. 01. 05.)

KRÚDY ESSIVUSI HASONLATAI

PETHŐ JÓZSEF

1. Bevezetés: a dolgozat céljairól

Jelen tanulmány több, lényeges volta miatt e bevezetésben is kiemelendő célt kíván megvalósítani. Ezek közül a legfontosabb természetesen nem lehet más, mint az, hogy Ünnepeletünk köszöntése és egyúttal az iránta érzett tisztelet kifejezése kíván lenni. Emellett a legfontosabb, de általánosnak tekintendő cél mellett a következő specifikus célokat érdemes még itt rögzíteni: A Krúdy-próza egyik sajátos, több szempontból is lényeges stíluselmét, Krúdy essivusi hasonlatait kívánom az első megközelítés lehetőségeiből és természetéből adódóan kezdeményező jelleggel, vázlatosan bemutatni. E specifikus célhoz szorosan hozzátartozik még néhány belőle levezethető, általánosított igényű cél is. Ezen átmeneti hasonlattípus, tudniillik az essivusi hasonlat átmenetnek tekinthető a „tulajdonképpen” hasonlat és a metafora között, tárgyalásával újabb lehetőséget kívánok bemutatni a kognitív nyelvészet egyik, különösen módszertani szempontból lényeges alapelveinek, a prototípuselvnek kognitív stilisztikai alkalmazására és egyúttal újabb igazolására. Továbbá megemlíteném az is, hogy a mondattan és a stilisztika szoros összefüggéséből adódó elemzési lehetőségekre is rá kívánok mutatni. Ez utóbbi céloommal tulajdonképpen be is zárul „a célok köre” hiszen grammatika és stilisztika itteni összekapcsolása nem véletlen, tisztelemmel jelölve ezzel is kapcsolódni kívánok Ünnepeletünk oktatói és kutatói munkásságának egyik meghatározó területéhez, a grammatikához.

2. A hasonlatok jelentősége és főbb típusai Krúdy prózájában

A hasonlatoknak a Krúdy-prózában betöltött jelentőségéről a mai napig érvényes, sőt pontosabban fogalmazva: időtálló – hiszen bátran állítható, hogy a jövőben is érvényesnek megmaradó – összefoglalását adja Kemény Gábor a Krúdy-szakirodalom egyik stilisztikai alapművének számító, *Krúdy képkalkotása* című, 1974-es munkájában¹. Erre az összefoglalásra támaszkodva mindenekelőtt azt érdemes e rövid áttekintés elején leszögezni, hogy a hasonlat Krúdy képkalkotásának nemcsak „a leggyakoribb, de a legfontosabb, legjellegzetesebb tényezője is”, amely olyanféle szerepet tölt be a Krúdy stílusvilágában, mint „Adynál a szimbólum vagy József Attilánál a megszemélyesítés”.² Szintén a mai napig áll Kemény Gábornak az a megállapítása, hogy ennek ellenére a Krúdy-hasonlatok rendszerező, tudományos igényű elemző bemutatása meglehetősen szegényes.³ Kemény idézett könyvében pusztán egyetlen ilyen tanulmányt tudott említeni,⁴ Herczeg Gyula értekezését,⁵ és ehhez jószerivel azóta is csak Kemény Gábor munkáit adhatjuk hozzá.⁶

¹ KEMÉNY 1974.

² KEMÉNY 1974, 30–31; vö. még HERCZEG 1959.

³ KEMÉNY 1974, 30–31.

⁴ KEMÉNY 1974, 31.

⁵ HERCZEG 1959.

⁶ Lásd KEMÉNY 1974; 1991; 1993; 2002; 2019; vö. még PETHŐ 2008; 2018.

A hasonlatok Krúdy műveiben megjelenő, a stílustulajdonításban és a szövegértelem létrejöttében legfőbb stilisztikai funkciói és az e funkciók szerinti hasonlattípusok szintén elsősorban Kemény eredményeire⁷ támaszkodva az alábbiak szerint írhatók le:

- a) Szemléltetés, azaz magyarázat, pontosító ábrázolás. E funkció első helyen történő említését az indokolja, hogy ez a hasonlatok per definitionem alapfunkciója,⁸ az ilyen funkciójú (típusú) hasonlatok viszont igen ritkán fordulnak elő a Krúdy-életműben.

Emellett a – nem Krúdy prózájában betöltött jelentősége, hanem a hasonlatok általános szerepéből kiindulva előrehelyezett – funkció mellett a következő, Krúdy prózájában specifikusan lényegi stílusjellemzőként számba vehető hasonlatfunkciókról kell szólni:

- b) Anticipáció (sejtetés, előreutalás). Ugyan Kemény Gábor szerint⁹ ez a típus az általa külön típusnak felvett „hangulatteremtés” (részletesebben l. alább) különös esete, sajátos megnyilvánulási módja, de éppen Kemény későbbi, az anticipáció Krúdy-művekbeli jelentőségét bizonyító elemzése alapján¹⁰ ezt bizvást önálló típusnak tekinthetjük.
- c) Lírai jellegű önkifejezés. Krúdy prózájának sok tekintetben „lírai” jellege közismert, a szakirodalomban is gyakran tárgyalt stílusjellemző,¹¹ ennek összetevőjeként gyakran kapnak szerepet a hasonlatok is.
- d) Dimenziótágítás: a cselekmény idejének, terének, egyéb összetevőinek és ezáltal a szövegértelemnek poétikai szempontból meghatározó „megnyitása”, tágítása. Az ide tartozó, jellegzetesen „krúdys” hasonlatok gyakran „térben és időben végtelenre tárják a cselekmény színterét: a hasonlított négydimenziós meghatározottságából a hasonlatok tárgya a létezés teljességének szimultaneitásába emel”.¹²

Jómagam mindehhez, tehát a főleg Kemény Gábor hasonlatkutatásain alapuló funkció-meghatározásokhoz két további tennék hozzá mint külön funkciót, illetve típust:

- e) Irónia. A klasszikus retorikai alapú stilisztikai megközelítés szerint az irónia olyan szemantikai alakzat, amelynek lényegi tulajdonsága, hogy „mást mondunk, mint amit gondolunk; leggyakrabban az ellenkezőjét gondoljuk annak, amit mondunk”.¹³ Az itteni iróniaértelmezés viszont, amely Tátrai Szilárd kognitív pragmatikai megközelítésén alapul,¹⁴ az irónia lényegét abban látja, hogy alkalmazásával lehetővé válik az implicit értékelés, a megnyilatkozó kétségbe vonja az ironikusan mondottak eredeti kiindulópontjának, azaz értékelési centrumának megfelelőségét, helyénvalóságát, és egyúttal az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja, amelyhez általában leginkább kritikai attitűd kapcsolódik.¹⁵
- f) Stilizálás. A szecesszió legáltalánosabb, legjellegzetesebb stílustechnikája a stilizáció, ennek egyik megjelenési formája Krúdy műveiben a stilizáló hasonlat.¹⁶

⁷ Főképpen KEMÉNY 1974, 76–81; 1993, 92–113; vö. még PETHŐ 2011, 90–95.

⁸ Vö. pl. SZATHMÁRI 1985, 114; KOCSÁNY 2008, 278.

⁹ KEMÉNY 1974, 79.

¹⁰ Lásd pl. KEMÉNY 1993, 119, 149–151; vö. még PETHŐ 2011, 95.

¹¹ Vö. pl. EGRI 1969, 171–172; KEMÉNY 1974, 79–81; CZÉRE 1987, passim.

¹² KEMÉNY 1974, 80.

¹³ SZABÓ G. Zoltán –SZÖRÉNYI László: *Kis magyar retorika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 169–170.

¹⁴ Lásd pl. TÁTRAI 2008, 2011.

¹⁵ Krúdy ironikus hasonlatairól lásd PETHŐ 2011, 92–95.

¹⁶ Vö. PETHŐ 2014.

A fent bemutatott funkciókon kívül Kemény Gábor tárgyalja még a Krúdy-hasonlatok funkcióiról szólva a „hangulatteremtést” is.¹⁷ Ennek lényegét a következőkben határozza meg: „a hasonlat alanyát a tárgyhoz kapcsolódó, emóciókban gazdag képzettársítások hangulatilag motiválják, s ezáltal egyrészt kifejezésre jut az író állásfoglalása, másrészt pedig a hallgató vagy olvasó is ráhangolódik egy bizonyos érzelmi-szemléleti hullámhosszra”.¹⁸ E típust azonban itt nem tartottam indokoltnak felvenni, annak ellenére sem, hogy a magyar stilisztikai szakirodalomban is bevett kategóriáról van szó,¹⁹ mivel jómagam is osztom Kemény kételyét abban, hogy a „hangulatteremtés”, a „hangulati motiváció” fogalmak esetünkben kielégítően definiálhatók.²⁰ Így bár e típus elhagyása ellentmondani látszik Kemény Gábor eredményeinek, valójában éppen idézett, kételyt kifejező gondolatmenetének „radikális” végigvitelén alapul. Szintén külön funkcióként szerepel még Kemény többször idézett munkájában a díszítés, a dekoratív szerep, azaz az esztétikai funkció („esztétikai faktor”) is. Magam ezt olyan átfogó funkciónak tartom,²¹ amely kisebb-nagyobb mértékben mindegyik fenti típusnál jelentkezik, ab ovo a szépprózához tartozik, így külön kategóriaként való megjelenítését szintén nem tartom indokoltnak.

A fent bemutatott funkciók hozzájárulása az adott szöveg dinamikusan, a befogadói értelmező folyamatok függvényében létrejövő értelemszerkezetéhez különböző mértékben (eltérő jelentőséggel), emergens szerkezetekben, más poétikai tényezőkkel összefonódva valósul meg. A fenti felosztás ebből következően metodológiai jellegű, amelynek az a célja, hogy elősegítse a Krúdy-hasonlatok leírását, értelmezését, hangsúlyozni szükséges azonban, hogy az egyes hasonlatoknak a szövegértelem létrejöttében betöltött tényleges funkciója minden esetben csak a tüzetes elemzés által válhat fogalmilag megközelíthetővé.

3. Az essivusi hasonlatokról

Krúdy essivusi hasonlatainak részletesebb vizsgálata előtt szükséges itt először magával az essivusi hasonlat kategóriájával is foglalkozni, hiszen nem a szakirodalomban bevett fogalomról van szó. Ahogyan ezt a megnevezés is pontosan tükrözi azzal, hogy a jelző grammatikai, a jelzett szó pedig stilisztikai kategória, maga a fogalomértelmezés is két irányból kell, hogy történjen: stilisztikai és grammatikai szempontból, kettős alapozással.

A nyelvi képek legátfogóbb rendszerezését, jellemzését adó magyar nyelvű szintézis, Kemény Gábor *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába* című kötete a teljes metafora képi eleméről szólva a következőket mondja: egyebek mellett ez az elem lehet „valamilyen határozó, leggyakrabban *-ként*; *-nak*, *-nek* vagy *-ul*, *-ül* ragos, esetleg *mint* kötőszós essivusi állapothatározó [...]»: »Kóbor *kutyaként* jár a *szél*« (József A.: Külvárosi éj; idézi Rácz 1974: 292); »*Szalmászások, mint tutajok*, / úsznak némán az éjjel árján« (József A.: Külvárosi éj; idézi Rácz uo.). [...] Az ide vonható jelenségek egy részét nem könnyű megkülönböztetni a hasonlattól sem. Ha a bennük levő határozót nem állapot-, hanem módhatározóként elemezzük, a Rácz Endre idézte József Attila-példák **nem is metaforák, hanem hasonlatok, mert nem azonosítást, hanem hasonlítást fejeznek ki** (azt, hogy a költő a *szalmászások, mint tutajok* képét inkább hasonlatnak szánta, a *mint* kötőszó elé tett vessző is jelzi)» (a kiemelés tőlem: P. J.).²² Kemény tehát „az ide vonható jelenségeket”, azaz a *-ként* ragos és

¹⁷ KEMÉNY 1974, 78.

¹⁸ KEMÉNY 1974, 78.

¹⁹ Lásd pl. SZATHMÁRI 1985, 114–115.

²⁰ KEMÉNY 1974, 78.

²¹ Az átfogó jellegre egyébként Kemény Gábor is utal, lásd KEMÉNY 1974, 79.

²² KEMÉNY 2002, 105–106.

a *mint*-es határozókat csak abban az esetben tekinti hasonlatnak, ha azokat „nem állapot-, hanem módhatározóként elemezzük”. Érdekes, immár nem stilisztikai, hanem grammatikai szempontból, e különbségtéves kapcsán itt még arra is utalni, hogy az újabb grammatikai szakirodalom elkülöníti a *mint* kötőszót és a határozóvá tevő *mint*-et, amely morfológiai természetű szerkezetekben megjelenő viszonyzó,²³ eszerint ha állapothatározóként elemezzük a *Szalmásákok, mint tutajok, / úsznak...* példa *mint tutajok* elemét, akkor itt a *mint* nem kötőszó, hanem morfológiai természetű szerkezetekben megjelenő viszonyzó.

A *mai magyar nyelv* című, korábbi egyetemi tankönyv²⁴ határozottan elválasztja egymástól a *mint*-tel kifejezett állapothatározói mondatrészt „a *mint* kötőszós hasonlító jelentésárnyalatú, hiányos szerkezetű módhatározói mellékmondatoktól”.²⁵ Ugyanakkor – és szempontunkból ez a különösen lényeges, a fenti stilisztikai megközelítéstől eltérő funkcióértelmezés – rámutat arra is, hogy „az állapothatározó is lehet **hasonlító** jelentésárnyalatú, ha a vele kifejezett személyt vagy dolgot mintegy azonosítjuk azzal a személlyel vagy dologgal, amelynek állapotát megjelöli. Stilisztikai szempontból tehát ilyenkor inkább metaforikus jelentésárnyalatról beszélhetnénk: »A háborúban győztes nyugati demokráciák mint saskeselyűk vetették magukat a legyőzöttek hulláira«” (kiemelés az eredetiben).²⁶

A grammatikai megközelítést alkalmazva, analógiaként érdemes még szemügyre vennünk Rác Endre és Szemere Gyula következő példamondatát és elemzését:²⁷

- (1) Komor *óriásként* állt a magányos fa a hegytetőn.

Mivel a továbbiakban, majd az elemző részben Krúdynam a határozóvá tevő *mint*-tel létrejött hasonlatait kívánom tárgyalni, itt szükséges utalni arra is, hogy a fenti mondat jelentését tekintve nyilvánvaló analógiája²⁸ ennek a *mint*-es szerkezetnek:

- (2) *Mint* komor *óriás* állt a magányos fa a hegytetőn.

Rác és Szemere idézett munkája szerint két potenciális, gyakorlatilag egyenrangú elemzési lehetősége van az állítmánynak alárendelt hasonlító értelmű *óriásként*nek: mód- és állapothatározónak egyaránt felfogható, hiszen jelentése kétféle lehet: 1. 'óriáshoz hasonló módon', 2. 'mintha óriás volna'.²⁹

Módszertani szempontból joggal feltehető, hogy egy adott mondatban a kontextus, a pragmatikai tényezők alapján megglehető határozottsággal, pontossággal eldönthető, hogy éppen mód- vagy állapothatározóról van-e szó. Nézzük meg például a következő Krúdy-mondatot:

- (3) A fiatal grófnők karosszékeikben mint pasztellképek üldögéltek.

(A vörös postakocsi, 133)³⁰

²³ Lásd pl. KESZLER 2000, 69 és passim.

²⁴ BENCÉDY et al. 1976.

²⁵ RÁCZ 1976, 312.

²⁶ RÁCZ 1976, 312; a „metaforikus hasonlat” stilisztikai fogalmához lásd pl. KEMÉNY 1974, 67–68.

²⁷ RÁCZ–SZEMERE 1989, 77.

²⁸ A *-ként* rag és a határozóvá tevő *mint* jelentés-, illetve funkcióbeli egyezéséhez lásd KESZLER 2000, 72.

²⁹ RÁCZ–SZEMERE 1989, 77.

³⁰ KRÚDY 1956, 133.

A (3)-ról az idevonható, „A fiatal grófnők karosszékeikben pasztellképekként üldögéltek” analógia ellenére nemcsak morfológiai-grammatikai, hanem szemantikai megközelítéssel is egyértelműen megállapítható, hogy itt csak állapothatározóról lehet szó, hiszen amíg a ’pasztellképhez hasonló módon üldögél’ jelentés teljességgel valószínűtlen, ahhoz nem tudunk valószínű kontextust rendelni, addig a ’fiatal grófnők mintha pasztellképek volnának’ elfogadható, az adott kontextusban teljességgel adekvát jelentés. A hasonlítás lehetséges, stilisztikai szempontból releváns implicit tertium comparationisa például a művészies, rendkívüli szépség; a finomság; a lány színek összehatása stb., külön-külön vagy akár együttesen.³¹

Visszatérve a stilisztika nyelvkep-, azon belül is főképpen hasonlatelméleti megközelítésére alapvető fontosságú kérdésként merül fel az is, hogy a „metaforikus jelleg” kizárja-e a hasonlatot? Erre a kérdésre, támaszkodva ebben az állásfoglalásban a vonatkozó szakirodalomra is,³² bizvást tagadó választ adhatunk, azaz hasonlatként kategorizálhatjuk a szóban forgó *mint*-es állapothatározói szerkezeteket. Csupán néhány lényegi érvet hadd említsek: Nem jön létre névátvitel, nem jön létre azonosítás, viszont megvalósul az egymás mellé állítás; a *mint* jelenléte éppen a névátvitel, illetve az azonosítás hiányának egyértelmű grammatikai jele. E szempontból a metafora és a hasonlat közötti lényegi különbségre, ugyanakkor szemantikai szempontból mégis meglévő rokonságra Kocsány Piroska általánosságban így mutat rá: „A hasonlatban nincs névátvitel: nem nevezünk meg vele egy tárgyat vagy tényállást, nem alkotunk vele egy összetettségében és bonyolultságában egyszeri fogalmat, amint ezt a metaforával tesszük. [...] Mégis egymás mellé állítunk vele két, egyébként különböző tárgyat/tényállást, és ebben a kontrasztban észrevesszük és rögzítjük a hasonlóságot, éppen úgy, mint a metaforában.”³³

4. Krúdy essivusi hasonlatai a szöveg stílus- és értelemszerkezetében

A *vörös postakocsi* című Krúdy-regényben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő essivusi hasonlatok. Nézzünk meg most két jellegzetes példát e regény szövegéből, mégpedig a hasonlatokat a funkcionális kognitív stilisztikai megközelítés nyelvhasználat-alapú módszertana szerint nem „független” nyelvi egységként, azaz nem a szövegből kiszakítva elemezve, hanem éppen ellenkezőleg: e hasonlatoknak a szöveg stílus- és értelemszerkezetében betöltött szerepére fókuszálva.

- (4) A kisasszonyok természetesen a grófnőkre voltak kíváncsiak elsősorban. Rezeda úr megmutatott nekik néhány mágnásasszonyt, akiket látásból ismert. *A fiatal grófnők karosszékeikben mint pasztellképek üldögéltek. Finom, csodálatosan gyöngéd arcbőrükkel, ruháikkal, kesztyűikkel, cipőikkel mint üvegházi növények foglaltak helyet a piros zsinórral elkerített részben.* Vajon hol veszik a grófnők kalapjukat, amely ízlésével és formájával olyannyira különbözik mindig a polgárasszonyok kalapjától? A kesztyűs talán külön kesztyűt varr Andrassy kontesznek? És az elzárt paloták levegőjében műtárgyak, festmények, ázsiai szőnyegek és gondtalan évek közepette felnövekedő hölgyek igazán mások volnának, mint a teremtés többi asszonyai? A rózsaszínű csipke alsóruháikon és a szalag cipőjükön, hajjuknak üde hulláma és szemüknek fénye vajon honnan van, hogy azt a

³¹ A *mintha*-s hasonlatokról lásd pl. KEMÉNY 1974, 38–41; KOCSÁNY 2008, 270.

³² Lásd pl. KOCSÁNY 2008.

³³ KOCSÁNY 2008, 267.

legügyesebb, leggazdagabb zsidónő sem tudja utánozni? Testüknek rugalmassága – még az idősebb hölgyeknél is – mintha csakugyan a századokon át átfinomult vérkeveredésnek a következménye volna! Kék vér! – mondták a régi regényírók. S a polgári férfiú felsóhajt, hogy sohasem ismeri meg a kékvérű nőket közelebbről.

(*A vörös postakocsi*, 133–134)³⁴

Stilisztikai szempontból leginkább a (4) komplex szemantikája, (narrátori) nézőpontszerkezete és ezzel összefüggő értékelési rendszere figyelemre méltó. A jelenet középpontjában lévő fiatal grófnők értékelése kettős, nevezetesen finoman ironikus: egyfelől a hasonlatokban aktivizálódó tudáskeretekben elismerés, feltétlen csodálat fejeződik ki (pasztellkép – művészi érték; üvegházi növény – a ritkaság, különlegesség értéke), másfelől viszont a csodált és rendkívüli értékekben való implikált kételkedést, enyhe gúnyt hoznak felszínre a retorikus kérdések: *A kesztyűs talán külön kesztyűt varr Andrásy kontesznek? És az elzárt paloták levegőjében mütárgyak, festmények, ázsiai szőnyegek és gondtalan évek közepette felnövekedő hölgyek igazán mások volnának, mint a teremtés többi asszonyai? A „kettős játékban”, azaz az ironikus jelentés létrehozásában az essivusi hasonlatok nem prototipikus (azaz nem *mint* kötőszós) grammatikai szerkezetükkel ikonikusan³⁵ is szerepet kapnak. Mint ahogyan ez a fentiekben már szóba került, az essivusi hasonlat ugyanis átmenet a „szabályos» formájú hasonlat»³⁶ és a metafora között. A hasonlított és a hasonló jelentésvizonyának az összekapcsolás mellett meglévő, a konceptualizáció különleges grammatikai szerkezetében létrejövő bizonytalansága (hasonlóság? azonosság? azonosíthatóság? a hasonlóság önmagának ellentétébe, azaz tagadásba, kételybe forduló eltúlzása?) paralel az ironikus jelentésképzés lényegi mozzanatával: az értékelési centrum elbizonytalanításával, ilyen módon (egyéb jelentésképző funkciói mellett) szerves és lényegi hozzájárulás a szövegértelelemhez. Megemlíthető itt még a narrátor expressis verbis kifejezett távolságtartása is, amely egy új értékelési szempontot von be, a „régii regényírókét”: *Kék vér! – mondták a régi regényírók*. Ezzel összefüggésben érdemes visszatérni a kételkedő kérdésekre: ezek leginkább a communis opinio kérdéseiként értelmezhetők, de tulajdonképpen nem egyértelmű, hogy ezeket ki teszi fel: a narrátor, a közvélemény, a jelenetben nézőként részt vevő színésznők? Vagyis a nézőpontoknak olyan összetett szerkezete jön létre (kinek a nézőpontja érvényesül: a színésznőké, Rezeda Kázméré, a narrátoré, a régi regényíróké, a „polgári férfiúé”?), amely – az említett egyéb tényezőkkel együtt – az értékeknek, az értékelésnek, összességében a szövegértelelemnek jelentős mértékű elbizonytalanítását, pontosabban szólva ironikus „játékát” eredményezi.*

- (5) Alvinczi Eduárd fiatal éveiben természetesen Oxfordban evezett, majd a párizsi osztrák–magyar követséghez került. Harminchárom őst vonultatta föl a kamarási próbához, holott kevesebb is elegendő lett volna. Harminchárom régi zászlósúr és várkapitány ment Bécsbe az udvarmesteri hivatalhoz, hogy a párizsi attasé diplomatafrakkjára rákerüljön a két kamarási gomb. (Alvinczi úr bizonyosan úgy látta álmában, hogy Miklós, a temesvári bán a buzogányával megdöngeti a Burg kapuját: „Nem kérni jöttünk, hanem jogunkat követelni!”) [...] Hazajött Budapestre,

³⁴ KRÚDY 1956, 133–134.

³⁵ Az ikonicitás stilisztikai szerepéről lásd TOLCSVAI NAGY 1996, 54–55: „Az elsődleges ikonicitás (hasonlóság) a szöveg stílusa és a vele kapcsolatba hozható értelem között állhat fenn, részeiben vagy egészében.”

³⁶ KEMÉNY 1974, 33.

megelégette a diplomatáskodást. A régi „Arany Sas” fogadóban szállott meg, ahol már egyetemi hallgató korában is lakott: akkor egy szobában, most kettőben, mert a legényének is ott kellett aludnia, és éjjel levetkőztetni, lábát, kezét megdörzsölni, betakarni, és jó éjszakát mondani, mint otthon Ungban, az ősi házban, ahol a föld, a mező és a patak az első foglalásból maradt meg az Alvincziak kezén. Az ungi berkek zúgnak, rejtőzködő kuruc, bujdosó honvéd járja, *a határszéli hegyek mint havas kísértetek állanak a tájon...* Be nagy kár, hogy az „Arany Sas”-ban nem lehetett falusi komondort tartani, amely Alvinczi Eduárdnak éjjel ugatott volna.

(*A vörös postakocsi*, 58)³⁷

Az (5) középponti szereplője Alvinczi Eduárd, Krúdy egyik legismertebb, több műben is visszatérő alakja. Alvinczi figurája nemcsak azért jelentős a Krúdy-prózában, mert olyan általánosan nagyra értékelt műveknek fontos szereplője, mint *A vörös postakocsi* vagy *Az őszi utazások a vörös postakocsin* című regények, hanem azért is, mert esszenciálisan megjeleníti, magában hordozza számos Krúdy-mű szövegértelmezést meghatározó, szöveg-szervező elvként működő kettősségét: reális és irreális, más szóval: álomszerű, illetve – ettől nem függetlenül – múlt és jelen különleges kapcsolatát.

Alvinczi személyiségének különlegességét jól illusztrálja a fenti rövid részlet is, e különlegesség fókuszában az időtlenséget, mintegy az idő fölött való létezést láthatjuk, amely egyúttal a múltnak és a jelennek kibogozhatatlan, a valóságosság, a racionalitás (a „józan ész”) határait átlépő összefonódását is jelenti: *Harminchárom régi zászlósúr és várkapitány ment Bécsbe az udvarmesteri hivatalhoz; Miklós, a temesvári bán a buzogányával megdönteti a Burg kapuját; rejtőzködő kuruc, bujdosó honvéd járja...* Álom és valóság, ősi múlt és jelen, realitás és irreálitás fonódik tehát össze Alvinczi személyében – s ezeknek a szélsőséges ellentétét kapcsolja össze, nyelvi kép lévén sűrítetten, fokozott poétikai hatással az essivusi hasonlat. A stílushatás (a funkció) elemzésekor újból csak hangsúlyozni szükséges, hogy nem „egyszerű” hasonlatról van szó, ahol is a hasonlított és a hasonló még jóval inkább megőrzi elkülönítettségét, ahol a fogalmi elkülönítés, a külön entitásként értelmezés marad előtérben az értelmező feldolgozásban. Az essivusi hasonlat grammatikai szerkezete ugyanis éppen az egy entitásként való felfogás felé mozdítja el a fogalmi feldolgozást, tehát nem egyszerűen különböző, szaliens módon elkülönülő entitásokat hasonlítunk össze (a szokásos módon), ezeket egymás mellé állítva, azaz *a határszéli hegyeket és havas kísérteteket*, hanem egy entitásnak valamilyen állapotban való léteként dolgozzuk fel az adott viszonyokat a megértésben. A hasonlat ily módon járul hozzá – még egyszer érdemes hangsúlyozni: nyelvi kép voltánál fogva stilisztikai szempontból nem vagy kevésbé releváns szövegelemeknél jóval intenzívebben, nagyobb poétikai stíluspotenciállal – a szövegértelmezés, a sajátosan krúdys nézőpont, a „Krúdy-világ” létrejöttéhez.

További szöveghelyek, hasonlatok részletesebb elemzésére itt már nincsen mód, ezért tüzetesebb analízis nélkül, csupán összegzően megállapítva itt a fent részletesen bemutatott kettősségekhez hasonló dichotómiákat, azaz valóság és fikció, valóság és vágykép, álom és ébrenlét stb. „egybevonását”, a fentiekben bemutatott funkciók megerősítő illusztrálásaként idézek még néhány további példát:

- (6) Rezeda úr egy éjszakán – május volt – felnyitotta az utcáról az ablakot, amely Berta hálósobájába vezetett, mint Boccaccio tanácsolta. Lábujjhegyen, tapogatódzva közelgett a szobában, ahol csendes lélegzés hangzott a sötétségben. A helyet már

³⁷ KRÚDY 1956, 58.

előre tudta, ahol Berta aluszik, és már érezte az ágyból felszálló asszonyszagot, és
lány lélegzése a hölgynek mint tearózsa koszorú helyezkedett Rezeda úr fejére.

(*A vörös postakocsi*, 161)³⁸

- (7) *A fák között mint álmokép mutatkozott az alvó tó és a szikes, kopár síkság, az őszi szeleknek, téli viharoknak e nagyszerű versenytere, de most állt az éj; állt a zsebóra, állt a csend.*

(*N. N.*, 538.)³⁹

- (8) Az esti és éjjeli órákban, midőn Szindbád a fejét az ágy párnáján elhelyezte, és *a gondolatok mint búcsúzó vándormadarak mind ritkábban, mind messzebbre szállongtak körülötte;* vagy a reggeli heveréséseknél, midőn az éj kedves, meleg, csókos álma még félig ott volt az ágy takarója alatt, a puha párnán, a szőnyeg bolyhos légységében, és mintha még a küszöbön állna a fekete selyemruhás, piro-sálcás úridáma, az álmok dámája, kis lakktopánkjában és finom selyemharisnyájában, amilyent az udvarhölgyek hordanak hercegnők tudta nélkül – ebben az időben Szindbád, a hajóst magányos szobájában gyakorta felkereste egy kis fekete színésznő, fekete ruhában, fekete selyemharisnyában, sastollas kis kalapban, és a haja a füle mögött lágy volt, omlatag volt, de frissen fésült, mint ahogyan Szindbád a kis színésznőt egyszer, utoljára látta.

(*Szindbád*, 166.)⁴⁰

5. Összegzés

A fent tárgyalt általánosabb, hasonlatelméleti kérdéseket érintő, az essivusi hasonlat kategóriájára vonatkozó megállapításokat és az elemzések tanulságait röviden a következőkben lehet összegezni: Mind grammatikai, mind stilisztikai megfontolásból a hasonlatok egyik típusának tekinthetjük a határozóvá tevő *mint*-tel alakult, a fent tárgyalt példákhoz hasonlóan metaforikus jellegű nyelvi szerkezeteket. Ennek alapján a hasonlatot implikáló határozók alaki jelölőinek a stilisztikában hagyományosan számon tartott köre bővítendő a morfológiai természetű szerkezetekben megjelenő *mint* viszonysszóval.⁴¹ Az essivusi hasonlat jellegzetesen átmeneti forma, szoros kapcsolatban a metaforával, így helyzete, fogalmi jegyei a prototípuselv alapján értelmezhetők.

Az elemzésekből levonható tanulságok alapján kijelenthető az is, hogy az e típusba tartozó Krúdy-hasonlatok különböző funkciókkal, számottevő mértékben, azaz jelentős stílus-elemként képesek hozzájárulni a szövegértelem kialakulásához. Az itt vizsgált szövegrészekben két lényeges funkciót figyelhettünk meg: az ironikus jelentés létrehozásához való hozzájárulást, illetve a reális és irreális, valóságos és álomszerű sajátosan krúdys egységben való ábrázolásában, egy szemantikai szerkezetbe történő összekötésében való részvételt. Ezek a funkciók ugyan szorosan kapcsolódnak a 2. pontban összefoglalt főbb hasonlatfunk-

³⁸ A (6)-ban „irodalom és élet” összekapcsolása is különösen fontos, iróniát eredményező tényező. Ez adja meg azt az ironikus alaphangot, amely aztán a hasonlatra is rávetül, „sugallva” a hasonlat ironikus értelmezését.

³⁹ KRÚDY 1978, 538.

⁴⁰ KRÚDY 1975, 166.

⁴¹ A stilisztikai szakirodalom az alábbi ragokat és névutókat tartja számon e határozótípus alaki jelölőiként: *-ként; -képp(en); -mód(ra); -ul, -ül; -val, -vel; -nál, -nél; mód(já)ra, módján, gyanánt*. Vö. ZLINSZKY [1914] 1961, 198–199; KEMÉNY 1974, 47; SZATHMÁRI 1985, 116–117.

ciókhoz, ám az ironia esetében az essivusi hasonlatok bevonása, jellemzése érdemben gazdagíthatja a szakirodalom eddigi, más hasonlatfajták leírásán alapuló eredményeit; a reálist és irreálist, a valóságost és álomszerűt összekötő essivusi hasonlatok további vizsgálata pedig új irányokat nyithat meg a dimenziótágító hasonlatok és ezzel összefüggésben általában a specifikusan „krúdys” stílus további, az eddigieknél árnyaltabb leírásában.

Bibliográfia

BENCÉDY et al. 1976

BENCÉDY József–FÁBIÁN Pál–RÁCZ Endre–VELCSOV Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.

CZÉRE 1987

CZÉRE Béla: *Krúdy Gyula*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.

EGRI 1969

EGRI Péter: *Álom, látomás, valóság*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1969.

HERCZEG 1959

HERCZEG Gyula: Krúdy hasonlatai. *Magyar Nyelvőr* 83/1. 1959, 41–58.

KEMÉNY 1974

KEMÉNY Gábor *Krúdy képköltés*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

KEMÉNY 1991

KEMÉNY Gábor: *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1991 (Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 7).

KEMÉNY 1993

KEMÉNY Gábor: *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képköltéséről és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Budapest, Balassi Kiadó, 1993.

KEMÉNY 2002

KEMÉNY Gábor: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2002.

KEMÉNY 2016

KEMÉNY Gábor: *Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2016 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 187).

KESZLER 2000

Magyar grammatika. Szerk. KESZLER Borbála. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.

KOCSÁNY 2008

KOCSÁNY Piroska: Hasonlat. In: *Alakzatlexikon*. Főszerk. SZATHMÁRI István. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 266–279.

KRÚDY 1956

KRÚDY Gyula: *A vörös postakocsi, Utazások a vörös postakocsin*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.

KRÚDY 1975

KRÚDY Gyula: *Szindbád*. Budapest, Magyar Helikon, 1975.

KRÚDY 1978

KRÚDY Gyula: *Pesti nőrabló*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.

PETHŐ 2008

PETHŐ József: A hasonlatok szövegszerkezeti szerepe Krúdy utolsó Szindbád-ciklusában. In: *Elméletek és módszerek*. Szerk. P. LAKATOS Ilona–PETHŐ József. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 2008, 69–79.

PETHŐ 2011

PETHŐ József: *Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2011.

PETHŐ 2014

PETHŐ József: Szecesszió és biedermeier. A stilizált biedermeier Krúdy novelláiban. In: *Születésnap kalandok*. Szerk. FRÁTER Zoltán–GINTLI Tibor. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2014, 41–49.

PETHŐ 2018

József PETHŐ: „Unusual” similes. A cognitive stylistic approach of a special type of similes based on Gyula Krúdy’s fiction. In: *Polsko-węgierskie Badania Hungarologiczne. Lengyel–magyar hungarológiai kutatások*. Eds. Grzegorz BUBAK–NAGY László Kálmán–TÁTRAI Szilárd. Kraków, Jagello University, 2018, 217–227.

RÁCZ 1974

RÁCZ Endre: József Attila: Eső. *Magyar Nyelvőr* 98/3. 1974, 290–298.

RÁCZ 1976

RÁCZ Endre: Mondattan. In: BENCÉDY József–FÁBIÁN Pál–RÁCZ Endre–VELCSOV Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976, 205–458.

RÁCZ–SZEMERE 1989.

RÁCZ Endre–SZEMERE Gyula: *Mondattani elemzések*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.

SZABÓ 1998

SZABÓ Zoltán: *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Budapest, Corvina Kiadó, 1998.

SZATHMÁRI 1985

SZATHMÁRI István: A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata. In: FÁBIÁN Pál–SZATHMÁRI István–TERESTYÉNI Ferenc: *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985, 65–148.

TÁTRAI 2008

TÁTRAI Szilárd: Irónia. In: *Alakzatlexikon*. Főszerk. SZATHMÁRI István. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 311–320.

TÁTRAI 2011

TÁTRAI Szilárd: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2011.

TOLCSVAI NAGY 1996

TOLCSVAI NAGY Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

ZLINSZKY [1914] 1961

ZLINSZKY Aladár: Stilisztika és verstan. In: *A magyar stilisztika útja*. Szerk. SZATHMÁRI István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961, 137–213.

A „MAJORA CANAMUS” KIHÍVÁSA: ARANY JÁNOS ÉS AZ EMLÉKÓDA MŰFAJA

PORKOLÁB TIBOR

Közismert, hogy Arany János életművében egyetlen olyan költemény található, amely az emlékóda műfaji kategóriájába sorolható, azaz – *per definitionem* – egy emlékező közösség megbízásából újítja fel szónoki emelkedettséggel egy „nagy ember” emlékezetét egy kommemorációs ceremónia keretében: a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére készült *Széchenyi emlékezetét* maga a szerző olvassa fel zajos sikerrel az Akadémia 1860. október 13-i Széchenyi-gyászünnepélyén.¹ Arany gyakran idézett leveleiből az is tudható, hogy egyetlen emlékódájának a megírására is csak „a tek. Akadémia parancsa”, a „morális kényszerítés” bírja rá a költőt.² Az irodalomtörténet-írás többnyire – e levelek kontextusába helyezve – egy terhes és nyomasztó kötelezettség teljesítéseként tárgyalja a *Széchenyi emlékezetét*. Barta János például arra az alkotás-lélektani kérdésre keresi a választ, hogy „hogyan lehetséges az, hogy a költemény ennyi gátlás közepette mégis létrejött, mégpedig – a szerző önkritikája ellenére is – a legmagasabb művészi szinten”.³ Szepes Erika értékelése ugyan lényegesen eltér a Bartától (és az emlékódát remekműként kanonizáló irodalomtörténeti közfelfogástól⁴), de a közelítésmód azonos: „Egyéni alkat és megrendelői igény nem esett egybe a mű létrehozatalánál, bár ez etikai parancs mégiscsak megalkotta a művet. Mestermunka, műves munka, irodalmunk egyik korszakjelző darabja, előrejelzi azt a monumentalitás-igényt, amely a millenniumra teljesebb ki, de nem tartozik Arany legszebb versei közé.”⁵ Ez a tanulmány viszont – némiképp eltávolodva az Arany-levelek szuggesztív önleírásaitól – arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy a *Széchenyi emlékezet* elkészítése és ceremoniális előadása nem csupán egy kényszerű feladat teljesítésének tekinthető, hanem olyan inspiráló kihívásnak is, amely szoros összefüggésben áll szerzőjének irodalmi státuszával, karrierlehetőségeivel, költői ambícióival, legfőképpen pedig kísérletező hajlamaival.

Arany vonakodása nagyon is érthető: pontosan tisztában van azzal, hogy az emlékóda szerzőjének úgy kellene művészileg érvényes formában felújítani a nagy ember emlékezetét, hogy közben maradéktalanul teljesíti mind az ünneplő publikum, mind pedig a megrendelő-felhasználó testület elvárásait. Ez utóbbi elvárásokkal Arany *belülről* is szembesülhet a Kazinczy-centenárium idején: hivatalosan delegált tagja ugyanis – Székács Józseffel és Lukács Móriccral együtt – az Akadémia Kazinczy-ódapályázatára beérkező költeményeket elbíráló bizottságnak. A többszintű procedúra során nem csupán a rangsorról születik döntés (a száz arany pályadíjat Tompa Mihály ódája nyeri, Szász Károly ódája pedig tíz arany

¹ Az ünnepélyről lásd a *Pesti Napló* 1860. október 14-i számának tudósítását. A röpvén kinyomtatott és osztogatott emlékóda a *Budapesti Szemlében* (ARANY 1860) és a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyveiben (ARANY 1876) is megjelenik.

² ARANY 2004, 392–393, 398–399, 409–410, 445, 450.

³ BARTA 1987, 106.

⁴ Lásd például: KERESZTURY 1987, 288; NEMES NAGY 1998, 103.

⁵ SZEPES 1991, 12.

mellékjuttalomban részesül⁶), de az Akadémia arra is jogot formál, hogy módosításokat igényeljen a díjazásra, felolvasásra és kinyomtatásra érdemesített két pályaköltemény szövegében. Az Akadémia ugyanis – írja *Véleményében* Lukács Móric – „a jutalmazás által némi erkölcsi felelősséget vállal az illető művek tartalmára nézve is. Mindegyik általam ajánlott költeményben oly helyek találhatók, melyek csak azon esetben állhatnának meg, ha valóságos, hitelesen bizonyítható tényeken alapulnának, mert vádat foglalnak magokban mások ellen.” A bírálóbizottság észrevételeit megtárgyaló nyelvtudományi osztály is kitér *Jelentésében* a javítandó szöveghelyek kérdésére: a kiválasztott költeményekben „nemcsak simítandó részletek vannak, de az expositioban oly hibás előadásai pozitív tényeknek, hogy [...] szükséges lesz levelezés útján a szerzőket bizonyos dolgokra figyelmeztetni, melyeknek megírását a bizottmány a titoknokra ohajtja bizatni”.⁷ Toldy Ferenc teljesíti is a feladatot, mégpedig úgy, hogy ő maga is kiegészíti néhány szöveghellyel a korrekciós igénylistát.⁸ A minden bizonnyal Aranyt is foglalkoztató kérdés tehát az, hogy tulajdonképpen ki rendelkezik az emlékóda felett: a megbízó testület felhatalmazottjaként fellépő, kommemorációs feladatát egy közösségi ceremónia keretében teljesítő költő, avagy a költőben fel- és elismert szövegformáló kompetenciát megemlékezési szertartások működtetéséhez használó közösség, pontosabban a közösséget reprezentáló testület, illetve a testületet képviselőként eljáró tisztségviselő. Bármi legyen is e kérdésre a válasz (Tomba például nem egyértelműen a szövegkorrekció akadémiai jogát vonja kétségbe, inkább a korrekcióra való felszólítás elkésettségét kifogásolja, a korrekciós igények indokoltságát vitatja, valamint az általa mégiscsak elvégzett korrekciók figyelmen kívül hagyását sérelmezi⁹), tehát bármi legyen is e kérdésre a válasz, az emlékóda szerzőjének szembe kell néznie a körülménnyel, hogy szövegalkító munkájának kereteit és feltételeit jórészt a testületi ellenőrzés intézményes gyakorlata jelöli ki és szabja meg.

A Kazinczy-pályaórák hivatalos értékelésének és spontán fogadtatásának szembevető különbözősége ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy az emlékóda (és szerzője) a „profánum vulgus” ízlésének és aktuális hangoltságának is ki van szolgáltatva. Míg a bírálóbizottság a „beérkezett tizenhárom szaváló költemény közül” a Tompáéknak ítéli oda a pályadíjat (hiszen ez az óda tud a „legszebb” módon felemelkedni az ünnepi alkalom méltóságához),¹⁰ addig az Akadémia centenáriumi ünnepélyének közönsége sokkal inkább Szász – művészi fogyatékosságai miatt csak mellékjuttalomra érdemesített – költeményét tapsolja.¹¹ A sértett Tompa fel is teszi a kérdést a legilletékesebb személynek, vagyis az ódapályázat ügyében az Akadémiát hivatalosan képviselő és a pályadíjas költeményt az ünnepélyen felolvasó titoknoknak: „Vagy rossz volt a vers, vagy jó; ha rossz: miért díjaztattott? ha jó: miért bukott meg?”¹² Válaszlevelében Toldy kísérletet tesz a kínos ellentmondás feloldására: „Hogy itt nagyobb taps követte a másodrangú költeményt, természetes több okból. 1. Mert minden nagy közönség, a kiáltó szépség által inkább vonzódik, mint a legnagyobb szépség által, ha az nem kiáltó. A másodrangú költeménynek szép részletei vannak, azért kapott e nagy költői szárazságban díjt; az elsőrangú egy tökéletes szép egész, azért kapta a jutalmat. 2. Ki a másodrangú költeményt olvasta, nem mint költeményt olvasta,

⁶ Az ódákat lásd: TOMPA 1859; SZÁSZ 1859.

⁷ ARANY 2004, 840–841.

⁸ Lásd: TOMPA 1964, I. 321–323, 325, 337; ARANY 2004, 340, 343, 344, 347.

⁹ TOMPA 1964, I. 322–323, 338–337.

¹⁰ ARANY 1964, 8; TOLDY 1859, 73–76.

¹¹ Az Akadémia Kazinczy-ünnep. *Hölgyfutár* 1859. okt. 29.

¹² TOMPA 1964, I. 324.

hanem mint egy filippicát dörgötte le. A publikum, mely örvöng s újráztatja e frasist: a gyermek ajka németül gagyog, az, az ön költeményét nem érti; a második munka tehát más egyébként köszönheti successusát, mint költői tökélynek. 3. Hanggal nem győztem”.¹³ Arany nagyon hasonló argumentumokkal igyekszik haragvó barátját kiengesztelni: először a szónoki *actio* sikertelenségét hangsúlyozza (vagyis azt, hogy a saját hosszú beszédébe belefáradó Toldy alig érthetően olvassa fel a pályadíjas költeményt), aztán a publikum „politikai” (és a legkevésbé sem „aesthetikai”) hangulatára hivatkozik: „Hogy a magyar közönség szájaíze megveszett, hogy az nem a művészt, hanem a hangzatost, a nagyhangút szerette s szereti mindig, azt én régen mondom – olykor tapasztalom is. [...] Nem lévén fogékonyasága az igazi szépség iránt, az nyerte és nyeri meg a nagy többség tetszését, a ki ugyan széles szájjal kimondja, a mi a sokaságnak kedves.”¹⁴

Szász ódájának rendkívüli sikere arra készteti az igazgatótanácsot, hogy – a tíz arany mellékjutalmat huszonötre emelve – utólag módosítson a díjazáson.¹⁵ Ebben Tompa újabb jelét ismeri fel „compromittáltatás”-ának. „Epével és dühvel” írja Arany: „adott-e nekem (és respective magának) elégtételt az Akademia? megállott-e férfiasan *öntudatos itélete* mellett az ordító tömeggel szemben? Nem! gyáván és nemtelenül viselte magát.”¹⁶ Toldyhoz pedig terjedelmes vádiratot intéz: „mi szükség volt a m. akademiának a publicum gyengességét, tévedését erőnek erejével magáévá tenni? [...] Mi szükség volt az ünnepély után (!!!) árvereznie feljebb a másodrangú költeményt, mely *másnak köszönte successusát mint költői tökélynek?* hiszen ez által az elsőt, mely *tökéletes szép egész*, nem aranyakra, de erkölcsi és művészeti becsére és súlyára nézve szállította le, egyszersmind saját ítéletét, önállóságát, műértőségét compromittálta az akademia. [...] Aztán, ha szinpadi hatás, *kiáltó szépség* kellett: miért nem adta rögtön amannak a jutalmat? ha nem kellett: honnan e csudálatos, e páratlan eljárás? [...] Azt mondhatná valaki: nem akart vagy nem mert az akademia, a közlekedés rohanó árja elé lépni; nem is volt szükség azt tennie, de bizony azt se, hogy, – mint a megostromlott köpü méhei végre fosztogatóikhoz állnak, – maga is az ujongatók sorába lépjen – maga ellen. [...] Valóban új jelenet, hogy a zajgó publicum, melyet marquis Foudras *szeszélyes baromnak* nevez, adjon irányt valamely tud. akademia magatartásának, izlésének és ítéletének és nem megfordítva.”¹⁷ A Kazinczy-ünnepély tehát megerősíteni látszik azt a tapasztalatot, hogy az emlékdák sikeressége elsősorban nem esztétikai minőségüktől, hanem aktuális és népszerű – olykor politikai – üzenetek közvetítésére való alkalmasságuktól függ. Nagyon is érthető tehát, hogy a „frázis-csinálás”-tól, a „vezércikk-féle” költésztől tartózkodni igyekvő Arany nyomasztó feladatként tekint a Széchenyi-óda megírására.¹⁸ És persze az sem meglepő, hogy maga helyett éppen a hallgatóságot oly’ hatásosan kiszolgáló Szászt ajánlja – egy meglehetősen maliciózus megjegyzéssel – az Akademia képviselőjében eljáró barátja, Csengery Antal figyelmébe: „No s aztán végre Szász K.[ároly] kivonna bennünket a sárból.”¹⁹ A praktikus Csengery azonban kevés megértést tanúsít barátja poétai kételyei iránt: „A Széchenyi-vers bizony ne aggaszson! Azt irod: sokat várnak! Nézd a naponkénti tapasztalást: mily kevéssel megelégednek. A kedélyek izgatottak, van egy-két húr, melyet Széchenyiről irván, mindenki szükségkép

¹³ TOMPA 1964, I. 337.

¹⁴ ARANY 2004, 368. Lásd még: ARANY 2004, 343–344, 351–52, 382.

¹⁵ Erről Szász is beszámol *Kisebb költeményeinek* vonatkozó jegyzetében: SZÁSZ 1883, I. 398.

¹⁶ ARANY 2004, 372.

¹⁷ TOMPA 1964, I. 337–338. Tompa „compromittáltatásá”-ról lásd még: PORKOLÁB 2005, 139–149.

¹⁸ ARANY 2004, 392, 398.

¹⁹ ARANY 2004, 393.

megpendít; s e húrok megpendítésére bizonyosan kitör a lelkesedés. A mi Téged nem elégít ki, a közönséget magán kívül ragadhatja! Ne légy oly szigorú bírása ön magadnak!”²⁰ Csengery tehát arra biztatja a vonakodó Aranyt, hogy az elkészítendő ódát minden skrupulus nélkül igazítsa a közönség ízléséhez és elvárásaihoz. Ezzel pedig implicite azt is állítja, hogy a frázisos nagyhangúság az emléköda inherens jellemzője. Ha árnyaltabb megfogalmazásban is, de hasonló végkövetkeztetésre jut a műfajt illetően – Szász költeményeit recenzeálva – Arany is. Az inkriminált Kazinczy-ódáról szólva ugyanis nem mulasztja el megjegyezni: „a legjobb költő is, ily alkalmakkal, nem tehet róla, ha némileg a színházi díszítő ecsetjével fest, csupán az a kérdés, melyik jobb *decorator* s *művész* egyszersmind. E kérdést két fél dönti el: a nagy közönség, s a műértő kisebb rész. »Kazinczy emlékezete« alkalmával e kettő, úgy látszott, meghasonlék.”²¹

Aranynak mindazonáltal több oka is van arra, hogy – az elriasztó tapasztalatok ellenére – ne utasítsa vissza a megtisztelő megbízatást. Először is a kommemorációs esemény kivételessége. Ezt a kivételességet jelzi, hogy az 1860. április 8-án elhunyt Széchenyi István méltó búcsúztatása érdekében az Akadémia még a saját szokásrendjétől és ügyrendi szabályzatától is eltér. Az 1845-ben elfogadott, majd 1860-ban megújított szabályzat kimondja: „A’ társaság elhunyt tagjai emlékezetét háromféle módon tiszteli: a) Rövid *gyászbeszéddel* [...] b) *Életrajzzal* [...] c) *Emlékbeszéddel*, mely az elhunytnak életét, munkálkodását és hatását szónoki előadással terjeszti elő.”²² A szokásos és szabályos parentációs eljárás tehát egy (rendszerint későbbi) közgyűlés tárgyát képező emlékbeszédre épül. Így történik ez Vörösmarty Mihály halálát követően is: az 1858. december 20-i közgyűlésen Eötvös József újítja fel orációjával a költő emlékezetét.²³ Széchenyi búcsúztatásáról – ahogy ez a korabeli sajtótudósításokból kiderül – 1860. április 10-én rendelkezik az Akadémia rendkívüli ülése: „Az Akadémia elhunyt nagy alkotója tiszteletére külön gyászünnepélyt fog rendezni, mely alkalommal emlékbeszéd tartására a dicsőült gróf elnöki utóda, báró Eötvös József úr határozottatott fölkeretni.” A rendkívüli ülés az emlékbeszéd ügyében ugyan a szabályzatot követve határoz, a „külön gyászünnepély” elrendelésével azonban túl is lép a szabályzaton. A szertartásrend emléködával való kibővítéséről az április 18-án ülésező igazgatótanács hozza meg a döntést: „Ez ünnepély kiváló érdekét az emlékbeszéd teendői ugyan: jónak látta mindazáltal az igazgatóság, hogy ez ünnepélyre a nagy férfiú nevét dicsőítő költemény is készítettessék, s e költemény írására az akadémia egyik tagja kéressék föl. Az Igazg. tanács száz arany tiszteletdíjat ajánlott a költőnek, a kit az Akad. bizalma e végett fölszólít.”²⁴ A kivételes eljárást tehát az Akadémia egyik alapítójának, a „legnagyobb magyarnak” a méltó parentációja teszi szükségessé és indokolttá, a változtatásokhoz pedig minden bizonnyal a fél évvel korábban rendezett Kazinczy-ünnepély szolgáltatja a mintát. Az „ódae költemény” egyébként továbbra sem lesz hivatalos, az ügyrendi szabályzatban rögzített kelléke az akadémiai parentációnak, csupán kivételes alkalmakkor – így Deák Ferenc búcsúztatásán (1877. január 28.) – szolgál a megemlékezési ceremónia

²⁰ ARANY 2004, 411–412.

²¹ ARANY 1998/d, 440.

²² KÓNYA 1994, 92, 115.

²³ Lásd: EÖTVÖS 1860.

²⁴ *Budapesti Szemle* 9. 1860, 235. Lásd még: *Új Magyar Múzeum* 10/1. 1859, 321; ARANY 1951, 512; ARANY 2004, 868.

felékesítésére.²⁵ Arany János emlékezetének felújítása a szokásos és szabályos eljárásrend szerint zajlik le – Szász Károly emlékbeszédével²⁶ – az 1884. június 8-i közgyűlésen.

Kivételesnek tekinthető az Arany Jánost ért megtiszteltetés is, hiszen „az akadémia osztatlan bizalma” személyesen őt hívja fel a Széchenyi-óda elkészítésére.²⁷ Nem írnak ki nyilvános ódapályázatot (mint ahogy az Kazinczy megdicsőítése tárgyában történik), és eltekintenek a nem nyilvános versenyztetéstől is. Ez utóbbi lehetőségre maga Arany emlékezteti Csengeryt 1860. április 23-án kelt levelében: „úgy látnám jónak, hogy az Ig.[azgató] tanács által kinevezett bizottmány ne specifice engem, hanem, ha már pályát nyitni, és az Akad. körén kívül lépni nem akar, szólítsa fel a többi verselő tagjait is, s a beérkezendő művek közül fogadná el azt, a melyik a legjobban sikerült.”²⁸ A személyes felkérés – kimondva-kimondatlanul – azt jelenti, hogy az Akadémia az élő legnagyobb magyar poétától várja „a legnagyobb magyar” emlékezetének ódai felújítását. Arany ugyan igyekszik lelkiismeretesen elősorolni kétségeit és kifogásait (először arra figyelmezteti Csengeryt, hogy „e nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható”, azaz a feladat „méltólag” eleve nem teljesíthető, majd a személyes kompetencia hiányára hivatkozik: „aztán az én műzsácskám – egészséges korában is – visszariadt volna ily magas tárgytól. A ’majora canamus’ sohasem ment énnékem, inkább a ’humiles myricae’ körül forogtam. Sőt a frázis-csináláshoz sem értek, hogy népszerű sallangokkal fődözhetném az igazi belbecs hiányát ily nagyhangú alkalmi költeményben”²⁹), ám végül – minden kétely és háritó gesztus ellenére – mégiscsak elfogadja a felkérést. Ezzel pedig vélt vagy valós kötelezettségek sorát teljesíti: egyrészt megfelel az akadémiai tagságából fakadó elvárásoknak, másrészt kifejezi háláját és köszönetét a Marczibányi-jutalomért és a fővárosi irodalomszervezői-lapszerkesztői karrier lehetőségéért, harmadrészt pedig végérvényesen elfogadja a nemzet költőjének felkínált szerepét.³⁰ Amikor a Nemzeti Múzeum zsúfolásig megtelt dísztermében kiáll a szónoki pódiumra, hogy szót adjon „a nagy nemzeti fájdalomnak”,³¹ azt a szimbolikus helyet is elfoglalja, amely Vörösmarty halálával üresedik meg a magyar irodalomban.

A vonakodni látszó költőt azonban nem csupán a kötelességtudás szigorú etikája, a kommemorációs esemény kivételes jelentősége és a személyes felkérésben megnyilvánuló példátlan elismerés bírja rá a közösségi megbízatás teljesítésére. Úgy tűnik fel, a Széchenyi-óda inspiráló költői kihívást is jelent Arany számára. Bár a műfajjal kapcsolatos ellenérzéseit többször is kifejezésre juttatja, mégiscsak foglalkoztatja a poétai megszólalásnak ez a ceremonális módja. Vörösmarty halálát követően például így ír Tompának: „Várom, hol szólal meg egy méltó lant a nagy halott felett, de még eddig hiába. Talán ez sem szabad? – Én magam nem tudok irni. Sokkal jobban tiszteltem Vörösmartyt hogyszem középserű tirádákkal s jeremiadokkal szentségtelenítsem sirját.”³² A Kazinczy-centenáriumra is a személyes költői szerepvállalás lehetőségének (pontosabban lehetetlenségének) kontextusában tekint vissza Csengerynek címzett levelében: „Gondolod, nem sírtam-e titkon, belül-vérvő

²⁵ Tóth Kálmán és a Szász Károly emlékdáit lásd: *Deák emlékezete 1877*, 84–88. A gyászünnepegyről lásd: DEÁK 2004.

²⁶ SZÁSZ 1891.

²⁷ *Budapesti Szemle* 9. 1860, 235. Lásd még: *Új Magyar Múzeum* 10/1. 1859, 321; ARANY 2004, 391.

²⁸ ARANY 2004, 393. Lásd még: ARANY 2004, 398–399.

²⁹ ARANY 2004, 392–393. Lásd még: ARANY 2004, 398–399.

³⁰ Erről lásd: MILBACHER 2009, 129–139; SZILÁGYI 2017, 24.

³¹ ARANY 2004, 392.

³² ARANY 1982, 657.

szívvel vérkönyüket, a mult évi Kazinczy-jubileumok alatt, hogy midőn fű-fa viszhangozta nagy nevét, csupán nekem kelle némán maradnom?”³³ Az emlékdával való fellépés gondolata tehát már akadémiai megbízatását megelőzően felmerül Aranyban. A „majora canamus” kihívása mellett az az elégedetlenség is a megtisztelő felkérés elfogadására sarkallhatja, amellyel „a nagy embereink nem oly régen történt halálára írt költemények”-et szemléli.³⁴ Innen nézve a Széchenyi-óda létrejötte legalább annyira köszönhető a szerzői becsvágy által vezérelt *aemulatió*nak, mint a „morális kényszerítés”-nek. A költemény megalkotása olyan kísérletként is értelmezhető, amelynek a tétje az, hogy igazolható-e esztétikai szempontból az emlékdóda műfaja. Vagyis Arany arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyire érvényesíthetők (érvényesíthetők-e egyáltalán) művészi ambíciók egy ilyen konvencionális, formális és hivatalos műfaj esetében. Máshogy fogalmazva: lehet-e olyan emlékdát írni, amely akár a legmagasabb minőségi igényeket is kielégítve tud megfelelni a monumentum-állítás retorikai hagyományainak, illetve a megbízó testület és a szélesebb közönség aktuális elvárásainak?

Az emlékdóda műfajával kísérletező Aranynek először is a kommemorációs esemény méltóságfokához illő és egyben a közízlésnek is megfelelő versformát kell fellelnie. A klasszikus antik ódai mértékek (a „nagyember-ódák” esetében főként az alkaiozi³⁵) ugyan tökéletesen megfelelnek a műfaj „szigorú fönség”-nek, ám – ahogy ezt Arany az *Irányokban* fejtegeti – „nem képesek a magyar lélekben azt a zenei viszhangot költeni, melyet egykor az illető nép keblében költöttek”, vagyis „az ily kísérlet nálunk örökre néhány tudós ember magán időtöltése maradna”.³⁶ Az alkaikum tehát idegenszerűsége miatt nem alkalmas közösségi funkció betöltésére. A népiesként (magyarosként vagy nemzetiként) emlegetett versformák viszont a „kenetteljes hang, ódai hév s emelkedés” műfaji követelményeinek³⁷ nem felelnek meg. Arany a Kazinczy-ünnepély ódáit, illetve Szász Károly – az 1860. április 30-i akadémiai gyászülésen felolvasott – Széchenyi-ódáját³⁸ követve a jambusvers mellett dönt, ám ennek egyéni – hatodfeles és ötös periódusokkal operáló, nyolcsoros, keresztrímes strófkába rendezett – változatát³⁹ alkalmazza (nem veszi át tehát sem Tompa ötödfeles és négyes periódusait, sem Szász drámai jambusait, illetve stanzáit). E döntés ugyan meglepőnek tűnhet fel *A magyar nemzeti vers-idomról* és *A rimezett versalakokról* című értekezések azon megjegyzéseit olvasva, amelyek a jambikus és keresztrímes versszakok hazai népszerűtlenségére figyelmeztetnek, ám Arany azt sem mulasztja el hangsúlyozni, hogy ezek mégiscsak „bevett” és így használható formák a „magasabb (nem népies) költészetben”.⁴⁰

Fel kell találnia azt az „imposant” szerkezetet⁴¹ is, amely – az Arany kompozíciószményét vizsgáló Dávidházi Péter kifejezésével – „szükségszerűként” fogadtatja el⁴² a kommemorációs esemény méltóságfokához illő, roppant terjedelmet: a 25 strófába rendezett

³³ ARANY 2004, 392.

³⁴ ARANY 1998, 105.

³⁵ BARTA 1976, 406, 412. Ilyen „nagy embert” búcsúztató alkaikumok például Berzsenyi Dániel *Wesselényi hamvaihoz* és Vörösmarty Mihály *Berzsenyi emléke* című költeményei. Czuczor Gergely és Garay János is alkaiozi strófkában dicsőítik „a legnagyobb magyart” *Gróf Széchenyi Istvánhoz* és *Széchenyi István* című ódáikban.

³⁶ ARANY 1998/a, 105, 106. Lásd még: ARANY 1998/c, 344.

³⁷ Lásd Arany bírálatát Tompa Kazinczy-ódájáról: ARANY 1964, 8.

³⁸ SZÁSZ 1860.

³⁹ Részletesebben lásd: AJKAY 2015, 49.

⁴⁰ ARANY 1998/c, 343; ARANY 1962, 259.

⁴¹ ARANY 1998/a, 106.

⁴² DÁVIDHÁZI 1994, 305.

200 sort. Arany monumentális költeménye még a terjengősségéről ismert Szász Széchenyi-ódáját is túlhaladja nyolc sorral. Tompa és Lévay József centenáriumi Kazinczy-ódái például 136 és 125 sorból állnak,⁴³ Szászé ugyan 343 soros, ám ezt az „itt-ott ellaposodó” költeményt az elégedetlen szerző később „mintegy száz sorral” megrövidítve emeli be gyűjteményes kötetébe.⁴⁴ Szász laza struktúrájú, már-már széteső emlékdáival ellentétben Arany költeménye – ahogy ezt a vonatkozó szakirodalom⁴⁵ kimutatja – gondosan kimunkált, szigorúan egységes és feszes kompozícióba rendeződik: a propozíció-partíció-konklúzió hagyományos szerkezetét mesterien alkalmazva, a (tetsz)halál és a feltámadás (üdvörtörténeti és nemzeti) képzeteinek struktúraképző feszültségét végig fenntartva, az emelkedést mind a hangnem, mind a dikció szintjén következetesen érvényesítve, a szakrális hármasságot meghatározó kompozíciós elvvé emelve, az előre- és visszautalások összetett rendszerét nagy hatékonysággal működtetve építi fel „a legnagyobb magyar” impozáns szövegemlékművét. Innen nézve talán nem is tűnik túlzásnak Keresztury Dezső megállapítása: a *Széchenyi emlékezete* Arany „legtudatosabban megkomponált verse”.⁴⁶

Az emlékdá akkor tudja betölteni kommemorációs funkcióját, ha szerzője közösségi legitimációval bíró jelentést képes tulajdonítani az ünnepelelt „nagy ember” figurájának. Arany költeménye éppúgy a nemzet nagy ébresztőjeként-feltámasztójaként, korszakteremtő héroszaként, majd meg nem értett és meghasonlott prófétájaként mutatja fel Széchenyit, mint Kemény Zsigmond – egyébként forrásként használt – politikai jellemrajza,⁴⁷ Toldy nekrológja,⁴⁸ a tucatjával keletkező gyász- és emlékkersek, -beszéd,⁴⁹ valamint az akadémiai parentáció reprezentáns szövegei: Szász emlékdája, az ugyanekkor kelt, Széchenyi özvegyének címzett, hivatalos gyászlevél,⁵⁰ és az 1860. október 13-i gyászünnepelel elnöki nyitóbeszéde és emlékkerse.⁵¹ Arany e közhasználatú Széchenyi-imágohoz tartozó motívumkészletet is átveszi: például az „új Kasszandra”-összevetés (16. versszak) *pronominatiós* változata Révész Imre emlékkerseében, *epithetonos* változata Toldy nekrológjában és Lévay emlékkerseében tűnik fel,⁵² Széchenyi nagy tetteinek és alkotásainak katalógusszerű felsorolása (19–20. strófa) pedig – Czuczor Gergely alkaikumától Illésy György emlékkerseén át Eötvös emlékkerseéig – szinte egyetlen dicsőítő költeményből és orációból sem hiányozhat.⁵³ Az a toposz pedig, amely szónoki kérdésként hangzik el a *Széchenyi emlékkerse*ében („Hová tekintesz földeden, magyar, / Hol Széchenyi nevét ne lásd megírva / Örök dicsőség fénysugarival?”), közösségi imperatívusként vezet fel a buzdító zárlatot Csávoszky Lajos költeményében („S ha könyezel, nézz szerteszt / E hon határiban, / A hol megáll a gondolat, / Ott az ő műve van”), illetve kollektív tapasztalatként alapozza meg a *laudatiót* Szász ódájában („Nincs lábnyom itt, / a hol Ő nincs jelen. / Építő lelke jár, hol néma rom van. / Kezét meglátjuk valamely jelen”) és Eötvös beszédeében („Forduljunk bárhová, tekintsünk bár mit, a mi e hazában 1825-től üdvös történt: Széchenyi nyomaira

⁴³ Tompa ódája a szerző által javított változatában (TOMPA 1860) 128 soros.

⁴⁴ SZÁSZ 1883, I. 271–280. A rövidítésről lásd a költeményhez tartozó jegyzetet: SZÁSZ 1883, I. 398.

⁴⁵ Lásd például: SZILI 1992, 67–68; DÁVIDHÁZI 2017, 241, 244; BALÁZS 2017, 221.

⁴⁶ KERESZTURY 1987, 288.

⁴⁷ KEMÉNY 1851.

⁴⁸ TOLDY 1860.

⁴⁹ Lásd például: ILLÉSY 1860; SZELESTEY 1860; OLÁH 1860/a; KOVÁCS 1860; BALKÁNYI SZABÓ 1860; RÉVÉSZ 1860, LÉVAY 1860.

⁵⁰ *Új Magyar Muzeum* 10/1. 1859, 322–323.

⁵¹ DESSEWFFY 1876; EÖTVÖS 1876.

⁵² ARANY 1876, 119; RÉVÉSZ 1860, 20; TOLDY 1860, 201; LÉVAY 1860, 27.

⁵³ ARANY 1876, 119; CZUCZOR 1903, 81–82; ILLÉSY 1860, 7–8; EÖTVÖS 1876, 105–107.

találunk”).⁵⁴ Szász ódájával egyébként is szembeűnően sok a motivikus egyezés: ilyen például a gyász(hír) hiperbolizálását szolgáló nyitó képsor; a Magyarországot – a „négy folyó és három bérc hona”-ként megjelenítő – topikus *circumlocutio* (3. strófa); az ellentétere fordított lepke-hasonlat (6. strófa); a szakrális hármis „szól”-ás feltámasztó-teremtő gesztusa (13. strófa); a „szabályhoz törni kénytelen” Tisza víziója (20. strófa); a nagy halott *oxymoronos* halhatatlanná nyilvánítása (24–25. strófa). E szoros kapcsolat ugyan a szöveg-filológia hagyományos – forráskritikai – keretei között is vizsgálható (már Horváth János feltételezi, hogy a kismester Szász ódája hatással volt a nagymester Aranyéra⁵⁵), ám az a megközelítés, amely Arany költeményének intertextuális sajátosságait a költői versengés kontextusába helyezve értelmezi, e nagyszabású feladatvállalás rejtettebb szerzői intencióit is felfedheti.

A közösségi jelentéstulajdonítás művelete persze csak akkor lehet sikeres, ha az emléköda szerzője – a rendíthetetlen patriotizmus ideája jegyében – homogenizálni tudja hősenek belső feszültségekkel, ellentmondásokkal, sőt rejtélyekkel terhelt politikai pályafutását. A konszenzusos (azaz kommemorációs funkciót betölteni képes) Széchenyi-figura megformálásának nehézségeire már Kemény figyelmeztet: „De ha nem könnyű Széchenyi állását szigorúan kijelölni kortársai és a koreszmék irányában; ha nehéz Kossuth-tali viszonyait úgy érinteni, hogy az érintés által az igazság ne sértessék, s midőn nem sértetett, a közvélemény és a közérzület – Magyarországnak e két nagy betege – gyöngédtelenül ne ingereltessek: másfelől, szintolly éles szemet, átható felfogást és ügyes tapintatot igényel, Széchenyi kedély- és szellemvilágában a tájékozási pontokat elfoglalni. Mert »a legnagyobb magyar« – s e nevet Kossuth olly méltán ruházta az 1840-ki pesti gyűlésen Széchenyre – mint egyén, mint jellem, örökké talány volt kortársai előtt, s közpályája végperceiben, azon véleményt is, melly róla a többségnél megszilárdult, tragikai sorsa által felforgatá.”⁵⁶ A kényes és vitatott nézeteket, tetteket, körülményeket illetően Arany a szokásos retorikai eljárásmodot követi. Többnyire az (el)hallgatás eszközével él. Széchenyi talányos halálát ő is közösségi üzenetté transzponálja (akárcsak *Széchenyi halálára* című költeményében Oláh Károly), ám a két – egymást kizáró – értelmezési lehetőség fejtegetését a mellőzés és leplezés (*praeteritio* és *occultatio*) alakzatával szakítja meg: „Oh, mely irigy sors önző átka vett el, / Hogy ébredésünk hajnalát ne lásd? – / Vagy épen egy utolsó honfi-tettel / Tagadnod kelle – a feltámadást?... // Nem, Üdvezült, nem!... fájdalunk hevében / Hamvad ne sértse káromló beszéd.”⁵⁷ Ha pedig feltétlenül szükséges, retorikai *confirmatio*hoz folyamodik: a hidegszívség – Kemény által is cáfolni igyekezett – vádjá alól antitetikus érveléssel menti fel hőst: „Nem láttuk, e szív néha mit palástol / Hordván közöny havát és gúny jegét: / Hogy óvni gyöngé csírát fagyástol / Órizza életosztó melegét.”⁵⁸ A leplezés és az igazolás egyébként Eötvös – a gyászünnepélyen közvetlenül a *Széchenyi emlékezete* előtt elhangzó – emlékbeszédében is a képviselői beszédmód nélkülözhetetlen kelléke.⁵⁹

Arany nem csupán a gyászünnepély közönségét feszélyező, elbizonytalanító és megosztó kérdésekben jár el az elvárt tapintattal,⁶⁰ de a közösségi identitásképzés „retorikusan

⁵⁴ ARANY 1876, 119; CSÁVOLSZKY 1861, 2; SZÁSZ 1860, 9; EÖTVÖS 1876, 107.

⁵⁵ HORVÁTH 1997, 257.

⁵⁶ KEMÉNY 1851, 338.

⁵⁷ ARANY 1876, 119. Oláh költeményének vonatkozó részét lásd: OLÁH 1860/a, 26.

⁵⁸ ARANY 1876, 120. Lásd még: KEMÉNY 1851, 340.

⁵⁹ Lásd például: EÖTVÖS 1876, 104, 113.

⁶⁰ Ezt hangsúlyozza Keresztury Dezső is: KERESZTURY 1987, 292.

adhortatív feladat”-át⁶¹ is kötelességtudóan teljesíti. A fájdalom, gyász és panasz expressziójáról lemondva jórészt *laudatio*s műveleteket hajt végre (a *lamentatio* korlátozását jelzi a „morzsoljuk el könyűnket”-imperatívusz), Széchenyi apoteózisát pedig mintaszerűen fordítja át – az *emlékezet* és *remény* toposzpár variációs alkalmazásával⁶² – a nemzeti önaffirmációba. Ahogy Barta János fogalmaz: „A költői invenció az, hogy a nemzet ne csak átélje a gyászt, hanem megküzdjön a gyászban a hitért, a halálból a föltámadásért és örökléért, a géniusz megdicsőüléséből merítsen a nemzet nevében és a nemzet számára reményt és hitet az életre.”⁶³ A költemény utolsó sorai – csakúgy, mint Tompa Kazinczy- és Szász Széchenyi-ódáinak zárlatai – immár diadalmasan hirdetik az ünneplő közösség, a nemzet (feltámadó) életerejét és (eljövendő) dicsőségét: „Mi fölkelünk: a fájdalom vigasztal: / Egy nemzet gyásza nem csak leverő: / Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal, / van élni abban hit, jog és erő!”⁶⁴ A Széchenyi *emlékezetéből* persze a „Magyarország nem volt, hanem lesz” jelmondat sem hiányozhat, ám a parafraziszos citátum („Kimondá: »a magyar lesz«, – hogy *legyen!*”) – a Széchenyi-emlékversek és -beszédék többségével ellentétben – nem a serkentő-buzdító zárlatban, hanem a magasztos küldetésére ráismerő hőst megidéző 8. strófában szolgálja a reményteljes jövő dimenziójának a megnyitását.⁶⁵

Arany a kivételes tárgy méltó retorikai felékesítésében is igyekszik követni a konvenciókat és az elvárásokat. Az „ó dai hév s emelkedés”, a műfaj „szigorú fensége”⁶⁶ feltételezi például az – egymással többnyire összekapcsolódó – antik-mitologizáló és a bibliikus-szakirodalom utalásrendszer alkalmazását. A Széchenyi *emlékezete* – ahogy a vonatkozó szakirodalom megállapítja – „úgy szövi össze a húsvéti feltámadás bibliai történetét és a magyar nemzeti történelem nagyelbeszélését”, hogy főhőse „történelmi héroszból valóságos mitikus-vallási tüneményé magasodik”.⁶⁷ Az emlékdátától elvárt szónoki hatás elérésében kiemelkedő szerepük van az adjekciós (a hozzáadáson, bővítésen, toldáson alapuló), az immutáció (a helyettesítésen alapuló), illetve a pragmatikus alakzatoknak. A hagyományos *ornatust* előállító Arany nagy retorikai jártassággal alkalmazza a halmozás (*accumulatio*), a fokozás (*gradatio*), a párhuzam (*parallelismus*), az ismétlés (*repetitio*), az ellentét és a látszólagos ellentét (*contrarium* és *paradoxon*), a közbevetés (*hyperbaton*), a névcseré (*pronominatío*), a képzelt beszéd (*sermocinatio*), a megszólítás (*apostrophe*), a retorikus kérdés (*interrogatio*) alakzatait, illetve ezek különböző kombinációit. Mesterien kerüli el ugyanakkor a dagályosság, a terjengősség, a *pleonasmus* (a túl sokat mondás) – Szász Károlyra például oly’ jellemző – vétkét. „Az óda komoly, szilárd, fukarnyelvű, de »mázsás« szavakat görgető cicomátlan fenséges tartása”⁶⁸ megköveteli a nyelvi sűrítettséget, a szövegalkítás ökonomikus szigorát. Ennek megfelelően a Széchenyi *emlékezetében* fontos szerepet töltenek be a detrakciós (az elhagyáson, csökkentésen alapuló) alakzatok is: például a *synkope* és a *zeugma*.⁶⁹

⁶¹ SZILI 1992, 74.

⁶² „A költemény fordulópontjain a gondolatmenet tengélyévé” tett toposzpárról lásd: SZILI 1992, 67–68.

⁶³ BARTA 1987, 114.

⁶⁴ ARANY 1876, 120. Lásd még: TOMPA 1859, 62; SZÁSZ 1860, 15.

⁶⁵ ARANY 1876, 117. Lásd még például: OLÁH 1860/a, 28; BALKÁNYI SZABÓ 1860, 46; ILLÉSY 1860, 15; RÉVÉSZ 1860, 23; EÖTVÖS 1876, 114.

⁶⁶ Arany bírálata Tompa ódájáról: ARANY 1964, 8; ARANY 1998/a, 105.

⁶⁷ DÁVIDHÁZI 2017, 244; BARTA 1987, 117.

⁶⁸ ARANY 1998/a, 105.

⁶⁹ Arany költeményének retorikai vizsgálatát lásd: BALÁZS 2017.

Arany tehát aggályosan ügyel a műfajjal kapcsolatos regulák és szokásrend betartására. Messzemenően akceptálja azt, hogy az emlékkóda szerzőjének tartózkodnia kell az individuális önkiteljesítéstől, jórészt le kell mondania az autonóm szövegalkítás lehetőségéről, és poétai ambícióit – a dicsőítő ékesszólás konvencióit és a közösségi elvárásokat követve – az intézményes emlékezés kollektív diskurzusának minél hatásosabb megszólaltatására kell korlátoznia. E szigorúan szabályozott kommunikációs szituációban és műfaji keretek között ugyanakkor szokatlan merészséggel él a nyelvi innováció eszközeivel. A *Széchenyi emlékezete* konvenciótól eltérő, kísérletező, sőt olykor normabontó nyelvhasználatát példázza a nyelvi váratlanságot, kihívást, illetve tömörítést és jelentéskonzentrációt egyaránt szolgáló *hapax legomenonok* (jórészt egyéni szóösszetételek) és a transzmutációs (vagyis átalakításon, felcserélésen alapuló) alakzatok közé sorolt *inverziók* gyakori feltűnése. Arany – ahogy ezt a Baróti Szabó Dávid költészetét vizsgáló értekezésében fejtegeti – a költői nyelv megújításának egyik lehetőségeként tekint a szórend (korántsem önkényes, hanem funkcionális) felforgatásának gyakorlatára: „Röviden, nyomatékosan akar szólni, olykor a fukarságig: lehány minden fölösleget, olykor a szükségest is; eltér a mindennapitól, hogy szokatlanság által újítsa nyelvét; széttördeli a közönséges lapos szórendet; avult és tájszókat vesz fel, újakat is csinál. Mindezt nem szorultságból, hanem teljes öntudattal, a római költők példájára.”⁷⁰

A műfaj nyelvi megújítását célzó kísérletek sorába tartozik a befogadót aktív értelmezői közreműködésre készítő, a játék és a ráismerés öröme felkínáló – többnyire *circumlocutió*ként megformált – *aenigmák* alkalmazása. A Széchenyit felékesítő bibliai és antik történelmi példasor (12. strófa) ilyen feladvánnyként várja a megfejtést. Széchenyi nagy tettei is feloldandó talányokként kerülnek felsorolásra. Elsőként – és „főhelyen”⁷¹ – a Magyar Tudós Társaság megalapítása (9–10. strófa). Arany így korántsem a szokványos módon teljesíti képviselési szerepköréből adódó kötelességét, hiszen *aenigmaként* jeleníti meg azt a kultikus eseményt, amely az ünnepelt „nagy ember” intézményes kötődését demonstrálja az ünnepélyt rendező testülethez (és viszont). Széchenyi többi nagy alkotásának elmaradhatatlan *enumeratiója* sem konvencionális módon történik meg a 19–20. versszakban: a direkt megnevezések és azonosítások helyett itt is a feszültségteremtő, a ráismerés izgalmát kiváltó enigmatikusság uralja a szövegformálást. A „Ha büszke méned edzi habzó pálya”-sor látványosan szemlélteti a hivatalos és formalizált műfaj igencsak szűk keretein belül kísérletező Arany innovatív megoldásait: a befogadó olyan *aenigma* megfejtésére kényszerül, amelynek a rendkívüli nyelvi erejét egyfelől az *inverziós* sorképzés, másfelől az egyedi költői leleménynek tekinthető *metonymia* adja. Arany eljárásának váratlansága, merészsége és ebből következő retorikai, sőt poétikai-esztétikai hatásossága például Czuczor vagy éppen Illésy Széchenyi-költeményeinek vonatkozó szöveghelyeivel összevetve válik igazán szembeütővé: „Versengve futnak Pest-Budának / Tapsai közt diadalmi ménék”;⁷² „S van casino és akademia, / Lóverseny, ut keresztül a hegyen”.⁷³ Barta János és Keresztury Dezső joggal hangsúlyozzák, hogy a kényszerűnek látszó költői feladat mégiscsak meg tudja mozgatni Arany „nyelvalkotó erejét”, hogy „a nyelvi fantázia újabb eszközt ad Arany kezébe: az egyedi, újszerű, expresszív erejű szókapcsolásokat”, hogy Arany „teljes szuverenitással kezelte a szófűzést, a versmondatformálás eszközeit”.⁷⁴

⁷⁰ ARANY 1998/b, 228–229.

⁷¹ ARANY 1951, 513.

⁷² CZUCZOR 1903, 82.

⁷³ ILLÉSY 1860, 8.

⁷⁴ BARTA 1987, 117, 119; KERESZTURY 1987, 283.

Arany tehát saját poétikai elveit és esztétikai igényeit következetesen érvényesítve kíván megfelelni a „majora canamus” kihívásának, a testületi és közösségi elvárásoknak. Innen nézve a *Széchenyi emlékezete* olyan nagyszabású – a korabeli költői gyakorlat implicit kritikájaként is értelmezhető – kísérletnek látszik, amelynek a tétje az, hogy megalkotható-e az ideáltipikus (azaz a kommemorációs funkcióját magasrendű művészi formában betölteni képes) emlékkóda. E kísérlet sikeressége Arany számára igencsak kérdéses – legalábbis ez derül ki 1860. szeptember 29-én Tompának írott, a kötelességtudó feladatteljesítés szerénykedő narratíváját továbbra is fenntartó leveléből: „Széchenyi-versem kész. Alkalmi poema lett biz az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világra jött. Hanem legalább megettem, a mit rám parancsoltak.”⁷⁵ A kortársi és a századfordulós közvélemény viszont – ahogy ezt Lévay József értékelése példázza – remekműként ünnepli a költeményt: „magasan szárnyaló classikus óda”, melyben „a legnagyobb magyar dicsőítése, az emlékező nemzet méltósága s a költő szellemfőnsége oly magasztos együttes kifejezésre jut”.⁷⁶

A kommemorációs elokvenciát nagy odaadással és erudícióval gyakorló Lévay életművét vizsgálva az a kettős, pontosabban ellentmondásos hatás is érzékelhetővé válik, amelyet a *Széchenyi emlékezete* a századutó és a századelő emlékkóda-költészetre gyakorol. Lévay egyfelől követendő mintaként tekint Arany költeményére: *Tompa szobránál* című szoboravatató ódája átveszi a *Széchenyi emlékezete* versformáját, *Arany emlékezete* című parentációs ódája pedig a *Széchenyi emlékezete* 23–24. strófájának variációs megidőzésével tiszteleg az elhunyt költőtárs előtt: „És elmorzsoljuk a könyűt szemünkben, / Büszkén érezve, hogy mienk valál, / Magasztalás zeng emlékünnepeinkben, / S nem nyom le bús árnyával a halál, / Mert amit ő elvett tőlünk tebenned, / Porok közt a por csendesesen pihenhet, – / Nem volt egyéb, csak elmúló alak, / A szellem elviselt ruhája csak. // Lényed jobb részét, azt a föld felettit, / Örökségül művedben itt hagyád. / Az mindnyájunk köz, drága kincse lett itt, / S száll nemzedékről nemzedékre át.”⁷⁷ A „nagy ember” *oxymoronos* halhatatlanná nyilvánításának és a mulandó földitől megtisztult maradandó szellemi felmutatásának – Arany által celebrált – költői szertartása Az *Arany-szoba*, a *Tompa szobránál*, a *Toldy Ferenc emlékezete* és a *Tompa emléke* című Lévay-ódákban is a kommemoráció retorikai csúcspontját képezi.⁷⁸ (A *Széchenyi emlékezete* nagyhatású zárlatának *laudatiós* toposzai még Lévay emlékbeszédeibe is beépülnek.⁷⁹) Arany felülmúlhatatlannak tartott költeménye másfelől nyomasztó hatással van Lévayra. Azt a felkérést, amely 1909 márciusában az Akadémiától érkezik egy Széchenyi halálának ötvenedik évfordulója alkalmából elkészítendő és előadandó emlékkóda ügyében, végül azért nem teljesíti, mert „hogyan is írjon valaki ódát Széchenyiről Arany ódája után”.⁸⁰ A hatásiszony e jelenségére már Benedek Marcell felhívja a figyelmet Arany-kismonográfiájában: „Ez a költemény a maga sokrétű tökéletességével megölte az óda műfaját, legalább a szó régi értelmében. Megölte azt a műfajt, amelynek tárgya egy kiváló egyéniség magasztalása. [...] az ő műve után néhány száználmas kísérletet nem számítva, amelyek még a versformáját is utánozták, nem lehetett többé ódát

⁷⁵ ARANY 2004, 450.

⁷⁶ LÉVAY 1893, 325.

⁷⁷ LÉVAY 2018, 104.

⁷⁸ LÉVAY 2018, 129, 134, 139, 152.

⁷⁹ LÉVAY 2018, 60, 73, 84, 110, 144.

⁸⁰ LÉVAY 2001, II. 68.

írni. Kossuth halála vagy a Millennium ünnepe senkit sem bátorított fel, hogy ezzel a műfajjal megpróbálkozzék.”⁸¹

Maga Arany sem kísérletezik többé az emlékóda műfajával. Még azt az akadémiai megbízatást sem fogadja el, amely patrióta-ideálja, politikai-államférfiúi eszményképe és meghitt barátja, Deák Ferenc emlékezetének ódai felújítását várná tőle. (A kényszerűen kiírt pályázatot majd – talán mondani sem kell – Szász Károly pályakölteménye nyeri meg.⁸²) Az életmű nemes zárványának tekinthető *Széchenyi emlékezete* így nem csupán a műfaj aranykoráról tanúskodik, de gyorsan bekövetkező és hosszúra nyúló agóniáját is (be)láthatóvá teszi.

Bibliográfia

AJKAY 2015

AJKAY Alinka: „Át téren és időn”. Versforma és intertextualitás. *Irodalomismeret* 2. 2015, 47–56.

Akademiai emlékkönyv 1859

Akademiai emlékkönyv a Kazinczy Ferencz évszázados ünnepéről, oct. XXVII. M. DCCC. LIX. Pest, MTA, 1859.

ARANY 1860

ARANY János: Széchenyi emlékezete. *Budapesti Szemle* 10. 1860, 491–496.

ARANY 1876

ARANY János: Széchenyi emlékezete. *MTA Évkönyvei* 10/1. 1876, 115–120.

ARANY 1951

ARANY János: *Kisebb költemények*. Kiad. VOINOVICH Géza. Budapest Akadémiai, 1951. (Arany János Összes Művei, 1.)

ARANY 1962

ARANY János: A rimezett versalakokról. In: ARANY János: *Prózai művek* I. Kiad. KERESZTURY Mária. Budapest, Akadémiai, 1962 (Arany János Összes Művei, 10), 259–163.

ARANY 1964

ARANY János: *Hivatali iratok* II. Kiad. GERGELY Pál. Budapest, Akadémiai, 1964. (Arany János Összes Művei, 14.)

ARANY 1982

ARANY János *Levelezése 1852–1856*. Kiad. SÁFRÁN Györgyi–BISZTRAY Gyula–SÁNDOR István. Budapest, Akadémiai, 1982. (Arany János Összes Művei, 16.)

⁸¹ BENEDEK 1970, 102.

⁸² Az ódát lásd: *Deák emlékezete* 1877, 86–88.

- ARANY 1998
ARANY János: *Tanulmányok és kritikák*. Kiad. S. VARGA Pál. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. (Csokonai Könyvtár. Források, 4.)
- ARANY 1998/a
ARANY János: Irányok. In: ARANY 1998, 100–111.
- ARANY 1998/b
ARANY János: Szabó Dávid. In: ARANY 1998, 226–230.
- ARANY 1998/c
ARANY János: A magyar nemzeti vers-idomról. In: ARANY 1998, 310–345.
- ARANY 1998/d
ARANY János: Költemények Szász Károlytól. In: ARANY 1998, 421–443.
- ARANY 2004
ARANY János *Levelezése 1857–1861*. Kiad. KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas, 2004. (Arany János Összes Művei, 17.)
- BALÁZS 2017
BALÁZS Géza: A legnagyobb költő a legnagyobb magyarról. (Arany János: *Széchenyi emlékezete*.) *Magyar Nyelvőr* 2. 2017, 216–233.
- BALKÁNYI SZABÓ 1860
BALKÁNYI SZABÓ Lajos: Gróf Széchenyi István emlékére. In: OLÁH 1860, 43–46.
- BARTA 1976
BARTA János: Berzsenyi. In: BARTA János: *Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1976, 404–415.
- BARTA 1987
BARTA János: Arany János Széchenyi-ódája. In: BARTA János: *A pálya végén*. Budapest, Szépirodalmi, 1987, 105–121.
- BENEDEK 1970
BENEDEK Marcell: *Arany János*. Budapest, Gondolat, 1970. (Nagy Magyar Írók.)
- CZUCZOR 1903
CZUCZOR Gergely: Gróf Széchenyi Istvánhoz. In: CZUCZOR Gergely *Költői munkái*. Kiad. ZOLTVÁNY Irén. Budapest, Franklin-Társulat, 1903 (Magyar Remekírók, 21), 80–82.
- CSÁVOLSZKY 1861
CSÁVOLSZKY Lajos: Emlékezés Széchenyi halálára. In: *Széchenyi Emlékkönyv MDCCCLXI*. Szerk. RÁCZ Miklós–VERESS Károly. Kecskeméten, N.-Kőrösi Főiskolai Önképző-Társulat, 1861, 1–2.

DÁVIDHÁZI 1994

DÁVIDHÁZI Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Budapest, Argumentum, 1994.²

DÁVIDHÁZI 2017

DÁVIDHÁZI Péter: „*Vagy jőni fog*”. *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*. Budapest, Ráció, 2017.

DEÁK Á. 2004

DEÁK Ágnes: Deák, a magyarok Mózes. Deák Ferenc és a kortárs utókor. *Holmi* 8. 2004, 935–946.

Deák emlékezete 1877

A Magyar Tudományos Akadémia által MDCCCLXXVII január XXVIII-án Deák Ferencz igazgató és tiszteleti tagja emlékezetére tartott ünnepélyes közülés tárgyai. Budapest, MTA, 1877.

DESSEWFFY 1876

DESSEWFFY Emil: Elnöki nyitóbeszéd a Magyar Tudományos Akadémia XIX. ünnepélyes közülésén. *MTA Évkönyvei* 10/1. 1876, 3–8.

EÖTVÖS 1860

EÖTVÖS József: Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály r. t. felett. *MTA Évkönyvei* 9. 1860, 29–37.

EÖTVÖS 1876

EÖTVÖS József: Gróf Széchenyi István emlékezete. *MTA Évkönyvei* 10/1. 1876, 95–114.

HORVÁTH 1997

HORVÁTH János: Szász Károly emlékezete. Akadémia, 1929. In: HORVÁTH János: *Tanulmányok*. I–II. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997 (Csokonai Könyvtár, 12), II/248–274.

ILLÉSY 1860

ILLÉSY Görgy: *Széchenyi emlékezete*. Debreczen, 1860.

KEMÉNY 1851

KEMÉNY Zsigmond: Széchenyi István. In: *Magyar szónokok és statusférfiak (Politikai jellemrajzok)*. Kiad. CSENGERI Antal. Pesten, Heckenast, 1851, 333–512.

KERESZTURY 1987

KERESZTURY Dezső: „*Csak hangköre más*”. *Arany János 1857–1882*. Budapest, Szépirodalmi, 1987.

KÓNYA 1994

„...*Magyar Akadémia állíttassék fel...*” *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990*. Kiad. KÓNYA Sándor. Budapest, MTA Könyvtára, 1994. (MTA Könyvtárának Közleményei, 32 [107].)

- KOVÁCS 1860
KOVÁCS Gyula: Széchenyi emlékezete. In: OLÁH 1860, 47–51.
- LÉVAY 1860
Széchenyi-gyász Borsodvármegye szívében Miskolczon 1860. Aprilishóban. [Szerk. LÉVAY József.] Miskolcz, 1860.
- LÉVAY 1893
LÉVAY József: Arany lyrája. *Akadémiai Értesítő* 4. 1893, 317–329.
- LÉVAY 2001
Szenpéteri üres fészek. Lévy József naplója. I–II. Szerk. PORKOLÁB Tibor. Miskolc, B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 2001.
- LÉVAY 2018
LÉVAY József *Emlékdái és emlékbeszédei.* Kiad. PORKOLÁB Tibor. Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2018.
- MILBACHER 2009
MILBACHER Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben.* Budapest, Ráció, 2009 (Ligatura).
- NEMES NAGY 1988
NEMES NAGY Ágnes: Vörösmarty Mihály: *Előszó.* In: NEMES NAGY Ágnes: *Szőke bikkfák. Verselemzések.* Budapest, Móra, 1988 (Diákkönyvtár), 98–109.
- OLÁH 1860
Debreczeni emlékfüzet gr. Széchenyi István sirjára. Szerk. OLÁH Károly. Debreczen, Telegdi, 1860.
- OLÁH 1860/a
OLÁH Károly: Széchenyi halálára. In: OLÁH 1860, 25–28.
- PORKOLÁB 2005
PORKOLÁB Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd.* Budapest, Anonymus, 2005 (Belépő).
- RÉVÉSZ 1860
RÉVÉSZ Imre: Emlékbeszéd gróf Széchenyi István felett. In: OLÁH 1860, 11–23.
- SZÁSZ 1859
SZÁSZ Károly: Kazinczy Ferencz emlékezete. In: *Akadémiai emlékkönyv* 1859, 25–38.
- SZÁSZ 1860
SZÁSZ Károly: *Széchenyi emlékezete.* Pest, Emich, 1860.
- SZÁSZ 1883
SZÁSZ Károly *Kisebb költeményei.* I–II. Budapest, Franklin-Társulat, 1883.

SZÁSZ 1891

SZÁSZ Károly: Emlékbeszéd Arany János felett. *MTA Évkönyvei* 17/2. 1891, 17–31.

SZELESTEY 1860

SZELESTEY László: Széchenyi emlékezete. *Képes Ujság* 2/7. 1860, (máj. 13.) 80.

SZEPES 1991

SZEPES Erika: Arany János: Széchenyi emlékezete. *Ezredvég* 5. 1991, 7–12.

SZILÁGYI 2017

SZILÁGYI Márton: „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete*. Budapest, Kalligram, 2017.

SZILI 1992

SZILI József: Szellemidézés Aranyéknál, avagy intertextuális közelítés a 19. századi líra asztráltetéhez. *Literatura* 1. 1992, 45–76.

TOLDY 1859

TOLDY Ferencz: Jelentés a Kazinczy-pályázatról. In: *Akademiai emlékkönyv* 1859, 73–76.

TOLDY 1860

TOLDY Ferencz: Ápril 8. 1860. *Új Magyar Muzeum* 10/1. 1860, 193–201.

TOMPA 1859

TOMPA Mihály: Hymnus Kazinczy Ferencz százados ünnepén. In: *Akademiai emlékkönyv* 1859, 55–62.

TOMPA 1860

TOMPA Mihály: Kazinczy emlékezete. In: *Kazinczy-Emlény. A Miskolczon 1859. Octob. 27-én tartott Kazinczy-ünnepély rajza*. [Szerk. LÉVAY József.] Miskolcz, Rácz, 1860, 125–131.

TOMPA 1964

TOMPA Mihály *Levelezése*. I–II. Kiad. BISZTRAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1964. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 6–7.)

TÖRTÉNELEMTANÁR-JELÖLT HALLGATÓK ROMÁK KÉPZÉSÉVEL KAPCSOLATOS ATTITÚDJEI A MISKOLCI EGYETEMEN*

RADA JÁNOS

Szinte közhely: a cigányság társadalmi felzárkóztatása leginkább az iskolapad útján lehetséges, s ennél fogva a roma közösségek integrációja terén roppant fontos feladatok hárulnak a közoktatásra és mind az aktív, mind a leendő pedagógusokra. Északkelet-Magyarországon ráadásul a régió demográfiai adottságaiból és folyamataiból kifolyólag a társadalmi felzárkóztatás ügye rendkívüli jelentőséggel bír. Ennek megfelelően az iskolai hátránykompenzáció és esélyteremtés előmozdítására, valamint a társadalmi felelősségvállalás előtérbe helyezésére kiemelt figyelmet fordítanak a miskolci tanárképzésben. Felmerül azonban az a – cseppet sem elhanyagolható – kérdés: vajon hogyan viszonyulnak a felzárkóztatás missziójához maguk a hallgatók, akik hamarosan pedagógusi diplomával fogják elhagyni képzőhelyüket, hogy aztán többségük remélhetőleg Miskolc, illetve térsége közoktatási intézményeiben álljon munkába. Kérdőívek segítségével kísérletet tettem feltérképezni a miskolci tanárjelölt diákok halmozottan hátrányos helyzetű, s jelentős részben cigány fiatalok képzésével és felzárkóztatásával kapcsolatos attitűdjeit, figyelmet fordítva arra is, hogy egyetemi képzésük során hogyan változtak azok.

1. Roma hátrányok az oktatásban

A romatársadalom felzárkózásának, társadalmi integrációjának előmozdítása olyan égető feladatot jelent napjainkban, amelynek megoldása – a probléma kezelésének mikéntje, hatékonysága, eredményessége – sorsdöntő lehet Magyarország jövőjére nézve. A problémák ráadásul Északkelet-Magyarországon, ezen belül Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jóval súlyosabb formában jelentkeznek, mint számos más pontján az országnak. Ezt a demográfiai folyamatok önmagukban is jól alátámasztják: amíg ugyanis B.-A.-Z. megye népessége 2001-ről 2011-re 7,8 százalékkal csökkent, addig a magukat cigánynak vallók aránya ugyanitt 25 százalékkal nőtt. Északkelet-Magyarország lakosságának 7,8 százaléka vallotta magát romának, amely hányaddal a cigányság regionális aránya meghaladta az országos átlagot. A régióon belül éppen B.-A.-Z. megyében volt a legmagasabb a romák részaránya, amely 8,5 százalékra rúgott. Érdemes ugyanitt jelezni, a cigányok 37 százaléka 14 évnél fiatalabb volt a népszámláláskor, míg a helyi lakosság egésze előregedő tendenciát mutatott.¹ A demográfiai folyamatok irányához tehát nemigen férhet kétség. Egy szociológusi előrejelzés szerint 2021-re a romák részaránya regionális szinten meg fogja haladni a 18 százalékot, a 0–14 éves korosztályban

* A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ KSH 2013, 9, 11, 23–25.

pedig 40 százalék fölé fog emelkedni.² A romák oktatáshoz való gyér hozzáféréseinek és szociális gondjainak összefüggésére Borsod-Abaúj-Zemplén megye s ezen belül Miskolc vonatkozásában is rámutattak a kutatások. B.-A.-Z. megye szociális helyzetképét felvázolva Szabó-Tóth Kinga és Lovász Brigitta megállapította például, hogy az iskolai végzettség a foglalkoztatottságot e térségben is jelentősen befolyásolja (a munkanélküliek többségét az alacsony képzettségű rétegek adják, a foglalkoztatottak jelentős része közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik).³

Igaz, országos viszonylatban elmondhatjuk, hogy a cigányság az elmúlt mintegy öt évtizedben jelentős előrelépést tett az iskolázottság terén, vagyis a romák jóval nagyobb arányban fejezik be az általános iskolát, és a középfokú oktatásban is számottevőbb arányban részesülnek. Ám a többségi, azaz nem roma társadalomhoz viszonyított lemaradásuk az érettségi megszerzése terén, s főleg az egyetemi, illetve főiskolai reprezentációjuk alapján csak tovább fokozódott. (Amellett is, hogy egyre többen szereznek érettségit, és nyernek felvételt a felsőoktatásba, mint hajdan.) Ráadásul a rendszerváltás után lezajlott változások során a nyolc általános, valamint a szakiskolai végzettség presztízse, munkaerőpiaci megbecsülése jócskán megcsappant, leértékelődött, ami folytán foglalkoztatottságuk és jövedelemszintjük tekintetében a cigányok – bizonyos fokú iskolázottsági előrelépésük ellenére – még jobban leszakadtak a többségtől.⁴

A kapcsolódó kutatások a középiskolai lemorzsolódásra irányítják a figyelmet, amely probléma itt, Északkelet-Magyarországon jóval nagyobb az országos átlagnál: a lemorzsolódó tanulók aránya a régióban sajnos messze meghaladja a máshol mérteket – a Közép-Dunántúlon regisztrált adatoknak például 2,5-szerese. A tankötelezettségi korhatár leszállításával az adatok tovább romlottak, így a nem tanuló, nem dolgozó fiatalok aránya ugyancsak itt mutatkozik a legmagasabbnak az országban.⁵ Összegezve elmondhatjuk, hogy a lemorzsolódás ugyan középiskolában történik, vagy a középfokú oktatás „az a törésvonal, ahol a mai magyar társadalom kettészakad”,⁶ ám jellemző, hogy a háttérben a korábbiakra visszanyúló folyamatok, már az általános iskolás tanulmányok során regisztrálható hátrányok rejlenek.⁷ Láthatjuk, a szegénység az alsó- és középfokú oktatásban folyamatosan újratermeli önmagát azáltal, hogy a perifériára sodródott, vagyis a (mély)szegénységből származó fiatalok tanulási motivációja meglehetősen gyenge, amiből kifolyólag többnyire már a nyolc általános osztály teljesítése során megmutatkoznak azok a hátrányok, amelyek a későbbi, a középiskolai lemorzsolódásukat is megelőlegezik. Hátrányos helyzetű B.-A.-Z. megyei fiatalok továbbtanulási hajlandóságait vizsgálva így a Gyukits György–Karlovitz Tibor–Papp Z. Attila szerzőhármasnak is szembeülnie kellett a szegénység szubkultúrájának nevezett jelenséggel, amelyet reménytelenség, ennél fogva a jövőkép majdhogynem teljes hiánya jellemez. A (tovább)tanulás tehát értelmetlen, az iskolai végzettség pedig értéktelen az effajta közegeből érkező fiatalok szemében. A szerzők igen sötét jövőképet vázoltak fel tanulmányuk végén, egy „elsumosodó” régió képét, ahol a roma lakosság országosan felülreprezentált.⁸

² SZABÓ-TÓTH-LOVÁSZ 2013, 18.

³ SZABÓ-TÓTH-LOVÁSZ 2013, 39–41.

⁴ HAJDU-KERTESI-KÉZDI 2014, 265–302.

⁵ FEHÉRVÁRI 2015, 37–38, 41, 45.

⁶ HAJDU-KERTESI-KÉZDI 2014, 265.

⁷ FEHÉRVÁRI 2015, 33.

⁸ GYUKITS-KARLOVITZ-PAPP Z. 2015, 46–49, 61–62.

Mit tehet az egyetem? – tehetjük fel a kérdést. A folytatásban a tanárképzésre fókuszálunk, a romák iskolai perspektíváit, eredményeik, valamint kudarcaik okait körüljáró tanulmányok ugyanis gyakran hangsúlyozzák a pedagógus személyének, attitűdjének jelentőségét – az általános és középiskolai eredményekre, valamint továbbtanulási hajlandóságra vonatkozólag egyaránt. A támogató pedagógusok jelentőségére, szerepére egyébként a Miskolci Egyetem cigány származású⁹ tanárjelölt hallgatóival készült interjúk is rávilágítanak, hiszen egyetemi felvételükig ívelő pályájukon a támogató család mellett egy-egy segítő, ösztönző pedagógus is kulcsszerepet játszott elbeszéléseik alapján.

2. Felzárkóztatás és társadalmi felelősségvállalás a miskolci tanárképzésben

A regionális problémák a régió vezető felsőoktatási intézményét is reagálásra sarkallták: a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara a társadalmi felelősségvállalás jegyében pozicionálta újra magát az elmúlt évtizedben, ami a fakultás oktatási és kutatási tevékenységeinek, projektjeinek egyaránt irányt szabott. Borsod-Abaúj-Zemplén megye szociokulturális, gazdasági, társadalmi állapota és főleg a lokális közoktatás problémái komoly kihívás elé helyezték a miskolci tanárképzést is, ami napjainkra egy kifejezetten helyi viszonyokra reflektáló, ennek megfelelően országos viszonylatban is sajátosnak számító pedagógusképzési modell kialakulásához vezetett. A Tanárképző Intézet égisze alatt korábban létrejött a Hátrány és Iskola Szakmai Műhely (HISZEM), amely a regionális hálózatépítést tűzte ki célul, mára pedig a legtöbb egyetemi kurzusban feltűnik a hátrányos helyzetű fiatalokkal való foglalkozás tárgyköre. A képzés így nagy hangsúlyt fektet az olyan pedagógiai módszertanok oktatására, illetve terjesztésére, amelyek a hátrányos/halmozottan hátrányos helyzetű (HH/HHH) gyermekek hatékonyabb oktatását hivatottak elősegíteni. Ilyen például a diákok kooperációjára s magas szintű csoportmunkák szervezésére épülő Komplex Instruktív Program (KIP),¹⁰ amelynek gyakorlata beépült a miskolci tanárképzésbe.¹¹ A Tanárképző Intézet emellett az önkéntesség kultúrájának terjesztésétől fogva a fakultatív tárgyak keretében szervezett „segítő gyakorlatokon” át egészen a szemináriumokon belüli érzékenyítő foglalkozásokig számos formában törekszik előmozdítani, hogy a hallgatók, azaz a majdani pedagógusok sorában felértékelődjön a társadalmi felelősségvállalásnak, egyúttal a pedagógusi kompetenciákat is fejlesztő segítő jellegű tevékenységeknek a jelentősége.¹² Megjegyezhetjük persze, hogy a nyitott, toleráns és társadalomtudatos attitűdök megerősítése érdekében végzett erőfeszítések teljesen összhangban állnak a fenntartói szándékkal, hiszen az elvárt tanári attitűdökre vonatkozólag a tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló hatályos rendeletben is szerepel, hogy: „A szakképzett tanár elkötelezett az alapvető demokratikus értékek iránt, szociális érzékenység, segítőkészség jellemzi. Előítéletektől mentesen végzi tanári munkáját.”¹³ A Miskolci Egyetem számos formában próbálja ösztönözni a tanárjelölteket, hogy tanulmányaik idején halmozottan hátrányos helyzetű közegekben vállaljanak gyakorlatot, illetve mentori tevékenységet. A hallgatók ilyesfajta

⁹ A tanulmányunkban cigány hallgatóként aposztrofált diákok a Miskolci Görögkatolikus Cigány Szakkollégium volt vagy jelenlegi tagjai, interjúim velük 2017/2018-ban készültek.

¹⁰ Lásd K. NAGY 2013.

¹¹ A KIP országos hatósugarú terjesztése céljából ráadásul 2015-ben – egy kiemelt TÁMOP jóvoltából – KIP Pedagógiai Módszertani Központ létesült a campuson.

¹² Minderről részletesebben: KARLOWITS-JUHÁSZ 2012.

¹³ 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről.

feladatvállalását speciális ösztöndíjprogramok, pályázati lehetőségek is támogatják.¹⁴ 2016-tól a teljes intézmény komplex megújulását célzó „Főnix ME” projekt a fokozottabb regionális társadalmi felelősségvállalás jegyében szintén támogatja – éspedig speciális ösztöndíjak juttatása által –, hogy a pedagógusjelöltek HHH járásokban teljesítsenek szakmai gyakorlatot.¹⁵

3. Történelem szakos hallgatók a fókuszban

Túl azon, hogy jómagam is a Történettudományi Intézet oktatója vagyok, a történelem szakos hallgatók választása mellett szívesen szólnék a korábbi kutatások leginkább a történelem-hallgatókat vizsgálva irányozták a figyelmet az előítéletesség helyenként „*drámáinak*” ítélt mértékére. A szakmai, valamint a közéleti diskurzustérben ennek megfelelően több figyelem irányult a leendő történelemtanárookra, akik – ahogy azt magam is gondolom – fokozott hatást fognak gyakorolni a fiatalok formálódó szellemi-ideológiai arculatára, közéleti attitűdjeire. A társadalmi felzárkózás iskolapad útján való előmozdítása szempontjából márpedig lényegi jelentőségű, hogy a leendő pedagógusok hogyan viszonyulnak a roma kisebbséghez. Érdemes itt röviden szemügyre venni, hogy az évezredforduló után nagy vihart kavarázó kutatások milyen eredményekre jutottak a pedagógus- és főleg a történelemtanárjelöltek között. Ezek ugyan időben eléggé távoli viszonyítási pontokat jelentenek, mégsem teljesen elhanyagolhatóak – annak ellenére sem, hogy most elsősorban – közvetlen módon – nem a cigánysággal szembeni esetleges előítéletességet, hanem a cigányok, illetve általában a (halmozottan) hátrányos helyzetű csoportok felzárkóztatásához való viszonyulást vizsgálom.

Egy 2002-ben publikált és a kisebbségi ombudsman megbízásából végzett vizsgálat lesújtó képet festett a leendő pedagógusok cigányokkal kapcsolatos attitűdjeiről: a felmérés szerint a tanárjelöltek 14 százaléka kifejezetten rasszista volt, 39 százalékuk előítéletes, további 36 százalékuk pedig enyhén előítéletes szemléletmóddal viszonyult a cigánysághoz. A felmérés mindössze 7,4%-ot talált valóban toleránsnak, előítéletektől mentesnek, nyitottnak.¹⁶ 2003-ban Vásárhelyi Mária és kollégái az ország történelem szakos hallgatói körében végeztek széles körű attitűdfelmérést,¹⁷ amely során interjúk segítségével mérték fel 500 jövőbeni – napjainkra minden bizonnyal már gyakorló – történelemtanár érték- és ideológiai orientációját, beállítottságát, valamint tanári hivatással kapcsolatos elképzeléseit.¹⁸ Kutatásuk alanyairól írva Vásárhelyi is megállapította, „*hogy a történelemtanárookra különleges felelősség hárul a diákok szocializációjának folyamatában, hiszen jelentős szerepük van abban, hogy a fiatalok mit tudnak a történelemről, és mit tanulnak a történelemből*”. Ami kutatási eredményeiket illeti, a cigányellenesség jelenlétét a pedagógusjelöltek sorában egyenesen „*drámáinak*” ítélték, hiszen 36 százalékra rúgott az egyértelműen rasszista beállítottságú hallgatók aránya, míg mintegy negyedük esetében vegyültek a rasszista és a demokratikus attitűdre jellemző

¹⁴ Mint például a Zima Elek vállalkozó felajánlása alapján hirdetett a „ZETA” ösztöndíjak.

¹⁵ „Főnix ME” – Megújuló Egyetem Felsőoktatási intézményi fejlesztések a felsőfokú oktatás minőségének és hozzáférhetőségének együttes javítása érdekében EFOP-3.4.3-16. Megvalósíthatósági tanulmány. 2016. december.

¹⁶ *Beszámoló* 2001.

¹⁷ VÁSÁRHELYI 2004.

¹⁸ Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Szegedi Tudományegyetem és a Debreceni Egyetem mellett két egyházi intézmény, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem hallgatói körében vizsgáldták.

jegyek, és csupán 36 százalékuk képviselt valóban antirasszistának, demokratikusnak ítélt álláspontot.

A Miskolci Egyetemen 2018-ban, azaz kutatásom adatfelvétele idején, osztatlan tanárképzésen, ezen belül nappali tagozaton összesen 74 olyan diák tanult, akinek valamelyik szakja a történelem volt (a képzés kizárólag szakpáros). Közülük 25 főt kérdeztem meg a kutatás során – mégpedig úgy, hogy az I. és a II. évfolyamot (21, ill. 16 főt) kihagytam a vizsgálatból, hiszen ők egyelőre még csekélyebb tapasztalatokkal rendelkeznek a képzésről, amelynek attitűdformáló hatásait próbáltam görcső alá venni. A Likert-skálás¹⁹ kérdőívek kitöltése szigorúan anonim módon történt 2018. január–februárban. A folytatásban dolgozatom ennek eredményeibe enged bepillantást.

4. A miskolci hallgatók attitűdjei

Vajon hogyan viszonyulnak a miskolci történelemtanár-jelölt hallgatók a romák képzésének, illetve oktatási-társadalmi felzárkóztatásának missziójához? A roma fiatalok felsőoktatásba való bejutásának elősegítése stratégiai célt jelent az északkelet-magyarországi egyetemen, ennek megfelelően a kérdőív egyik releváns kérdése is ezzel függött össze. A megkérdezett hallgatóknak valamivel több, mint fele, egész pontosan 52 százaléka (13 fő) értett egyet azzal az állítással, hogy: „*Fontos, hogy egyre több roma kerüljön be a felsőoktatásba.*”: 28 százalékuk (7 fő) az inkább egyetértő lehetőséget választotta, míg 20 százalékuk (5 fő) helyezkedett teljes mértékben a fenti álláspontra. Ezzel szemben 16 százalékot (4 fő) tett ki azok aránya, akik egyáltalán nem értettek egyet, 32 százalék (8 fő) pedig az „egérutat” jelentő, vagyis a választ elhárító opciót jelölte meg. A fentebb hivatkozott kutatások a romákkal kapcsolatos kérdések esetében a válaszmegtagadást hajlottak az ellenszenv leplezéseként, rejtett formájaként értelmezni, ami esetünkben azt jelenti, hogy az adott hallgatók valójában nem helyeslik az állítást, ám nem vállalják fel nyíltan azt, hogy nem tartják fontosnak, hogy a felsőoktatásban súlyosan alulreprezentált cigányok többen jussanak el az egyetemekre, illetve főiskolákra. Magam úgy látom, bár előfordulhat az ilyesféle vélemény implicit kinyilvánításának a lehetősége is, közel sem feltételezhetjük ezt minden esetben. Főleg úgy, hogy volt néhány olyan alany is, aki jelen kérdésre ugyan nem válaszolt, ám a folytatásban olyan válaszokat adott, amelyek szerint igenis támogatja a felzárkóztatás ügyét, és maga is cselekvőleg venne részt annak előmozdításában.

A kérdőív egy központi jelentőségű, a pedagógusképzés tartalmára vonatkozólag roppant fontos állítása úgy szólt: „*Támogatandó, hogy a felsőoktatásban és főleg a tanárképzésben fókuszba kerüljön a hátrányos helyzetű és/vagy roma csoportok, valamint a társadalmi felzárkóztatás ügye.*” A hallgatók abszolút, mondhatni elsőprő többsége azonosult a citált állásponttal, egész pontosan 76 százalékuk értett egyet (19 fő): 48 százalék (12 fő) inkább, 28 százalék (7 fő) teljes mértékben. 12, illetve 12 százalék (3-3 fő) volt mindössze, aki vagy nem adott választ a kérdésre, vagy inkább nem értett egyet a felvetéssel. Teljes mértékben így – nyíltan legalábbis – senki sem utasította el a képzőhely ilyesfajta irányú erőfeszítéseit. Úgy gondolom, ez is jelezheti, hogy a hallgatók döntő többsége igenis tisztában van a problémakör régióbeli súlyával, jelentőségével. Jóval megosztóbbnak bizonyult viszont az a bizonyos gondolat, hogy: „*A közoktatásban a pedagógusoknak kiemelt figyelmet kell fordítaniuk a roma tanulókra – a célból, hogy egyre többen jussanak be közülük a felsőoktatásba.*” Itt csak 44 százalék

¹⁹ Az egyetértési skála 4 pontja ([1] egyáltalán nem értek egyet – [2] inkább nem értek egyet – [3] inkább egyetértek – [4] teljes mértékben egyetértek) kiegészült egy ötödik, *nem tudom megítélni, nem akarok válaszolni* opcióval is.

(11 fő) értett egyet, s ezen belül is csak 8 százalék (2 fő) helyezte teljes mértékben a fenti tézist. 12 százalék (3 fő) teljesen, 20 százalék (5 fő) pedig inkább elutasította az állítást, míg 24 százalék (6 fő) jelen témában nem vállalta az állásfoglalást.

Mivelhogy több egyetemi program, projekt és ösztöndíj próbálja előmozdítani, hogy a hallgatók halmozottan hátrányos helyzetű környezetben (is) tevékenykedjenek, és a háttérben rejlő célt nyilván nem más jelenti, mint hogy legyenek olyan pedagógusok, akik felelősségtudattal és megfelelő módszertani tudással felvértezve a régió nehezebb sorsú közegeiben is helyt állnak, releváns kérdésnek véltem, hogy a tanárjelölt diákok vajon mennyiben készülnek, s készülnek-e egyáltalán ilyesfajta feladatokat vállalni a jövőben. Kutatásom során a hallgatóknak éppen kevesebb, mint fele (48 százalék, 12 fő) nyilatkozott úgy, hogy valóban motiváló feladatnak tartaná, ha tanári pályára lépve hátrányos helyzetű gyermekek képzésével foglalkozhatna:²⁰ 16 százalékukat (4 fő) teljes mértékben, 32 százalékukat (8 fő) pedig inkább motiválná, mint nem. Teljes mértékben elutasító választ csak 12 százalék (3 fő) adott, két fő nem válaszolt. Elutasító itt összesen éppen úgy 44 százalék (11 fő) volt,²¹ mint arra a szorosán kapcsolódó állításra vonatkozólag, amelyben az állt: *„Akkor sem hagynám el diplomásként Északkelet-Magyarországot és a tanári pályát, ha csak olyan iskolában jutnék munkahelyhez, ahol igen nagy arányban hátrányos helyzetű diákok tanulnak.”* 40 százalék (10 fő) egyébként egyetértett ezzel (6 fő inkább, 4 fő teljes mértékben), 16 százalék (4 fő) pedig nem válaszolt. Tegyük hozzá mindehhez: két, ugyancsak történelem szakos cigány szakkollégista hallgatóval, akik jelen vizsgálatban nem vettek részt, interjú készült, amely beszélgetések keretében – jövőbeni céljairól beszélve – mindkettőjük elmondta, hogy diplomaszerezés után, gyakorló pedagógusként szívesen helyezkednének el halmozottan hátrányos helyzetű fiatalokkal foglalkozó képzőhelyeken.

Lényeges kérdést jelent, hogy saját megítélésük alapján vajon változott-e a hallgatók attitűdje egyetemi képzésük során? 48 százalék (12 fő) válaszolt igennel e kérdésre, 8 százalék (2 fő) nem tudta vagy nem akarta megítélni. 44 százalék (11 fő) nemmel felelt. Véleményem szerint ez mindenképpen a képzés szemléletformáló erejét bizonyítja. Közöttük, vagyis a változást tapasztalók között, ráadásul jóval magasabb volt azok aránya, akik több romát látnának a felsőoktatásban. A kérdőív végén a válaszadó diákok megjelölhették, hogy leginkább mely tényezők befolyásolták az elmúlt években a cigányságról formált véleményüket. 44 százalék (11 fő) itt a cigány hallgatótársak megismerését is megjelölte, ami világosan visszaigazolja, hogy mennyire fontosak a személyes kapcsolatok, interakciók, amelyek által a diákok előítéletek, sztereotípiák helyett személyes tapasztalatokkal gazdagodnak. Fontolgtatva, hogy mi minden formálta szemléletmódját, az *„oktatási gyakorlatok során szerzett tapasztalatok”* opciót 15 hallgató (vagyis 60 százalék) jelölte meg, így ez bizonyult a legnépszerűbb választásnak. 12 jelölést kaptak a képzés keretében az oktatókkal, illetve a hallgatótársakkal folytatott kötetlen beszélgetések (48 százalék). A képzéssel kapcsolatos önkéntesség szintén gyakori választás volt (10 jelölés, 40 százalék). Figyelemre érdemes ellenben, hogy a *„tananyagok, kötelező olvasmányok”* opció melletti négyzetbe egyetlen fő sem tett X-et.

Középiskolások körében folytatott kutatások is rávilágítottak már, hogy az előítéletek felszámolásában, de legalábbis bizonyos fokú feloldásában roppant nagy a személyes interakciók, tapasztalatok jelentősége – ami miatt előnyösebb volna, hogy a szocializálódó fiatalok integrált osztályokba járjanak, vagyis olyan közegben éljék meg iskolai mindennapjai-

²⁰ *„Jelenleg (mint tanárszakos hallgató) motiváló dolognak tartom, hogy tanári pályára lépve hátrányosabb helyzetű gyermekek képzésével foglalkozhatok majd.”*

²¹ Öt hallgató helyezkedett teljesen elutasító álláspontra.

kat, ahol romák és nem romák egyenrangú helyzetekben, egymástól kölcsönösen függve, együttműködve érintkeznek egymással. Egy-egy cigány osztálytárs jelenléte képes lehet osztályszinten, vagyis a közösség egészének szintjén is csökkenteni a cigánysággal szemben jelentkező előítéletességet.²² Az oktatási szegregációra vonatkozólag, amely leginkább a cigány fiatalokat érinti, a kérdőív egy olyan szegregációpárti állásponttal szembesítette a hallgatókat, amely úgy szólt, hogy: „A hátrányokkal küszködő fiataloknak is jobb, ha olyan osztályokban tanulhatnak, ahol speciálisan rájuk szabott képzésben részesülnek.” A hallgatók jelentős többsége, egész pontosan 68 százalék (17 fő) egyetértett ezzel, 44 százalék (11 fő) inkább, 24 százalék (6 fő) pedig teljes mértékben. 16 százalék (4 fő) az „inkább nem” opciót választotta. Mindösszesen 8 százalék (2 fő) utasította el egyértelműen a fenti felvételt, és ugyanennyien voltak azok, akik nem tudtak, illetve nem akartak válaszolni. Figyelemre érdemes, hogy akik teljes mértékben azonosulni tudtak azzal az állásponttal, amely szerint több cigány hallgatóra volna szükség a felsőoktatásban, szinte mindannyian osztották a fenti, a szegregáció melletti érvelésekre jellemző véleményt is. Ez is visszaigazolhatja, hogy néha az elkülönítés esetleges elfogadása is összekapcsolódhat a felzárkóztatás céljával, vagyis nem tükröz feltétlenül ellenszenves, esetleg rasszista álláspontot. Egy, a szegregációt elutasító hallgatói álláspontot felvillantva egy olyan alany véleményét idézhetjük, aki egyáltalán nem értett egyet a fenti véleménnyel, majd a kérdőíve végén élt a lehetőséggel, hogy megjegyyezze: „A középiskolai képzés szerintem egyik legfontosabb eleme a szegregáció elkerülése. Hiszem, hogy lehetséges a romák integrálása bármilyen osztályba, és nem szorulnak különleges bánásmódra, csak azért, mert romák.”

*

Összegezve bátran elmondhatjuk, hogy a felmérés eredményei semmiképpen sem festenek olyan módon „drámai” képet, mint ahogy a korábbi generációkat vizsgáló kutatások eredményei. A megkérdezett diákok gyakorta bizonytalanok, kétségek gyötrik őket a romák felzárkóztatásának lehetőségeit illetően, de jelentősebb részben nyitottak és nem rasszisták. A halmozottan hátrányos helyzetű csoportok problémáinak és a társadalmi felzárkóztatás céljainak a felkarolását alapjaiban még azok sem kérdőjelezik meg, akik a problémakör előtérbe helyezését arányaiban talán túlzásnak tartják. A képzés szemléletformáló hatása jól visszatükröződött a kitöltött kérdőíveken – még ha nem is mindenkinél egyforma módon és nem egyforma mértékben. Az egyformáságnak azonban sohasem szabad célt jelentenie, tehát sohasem lehet normatív elvárás, hogy minden fiatal, aki – például a történelem iránt érdeklődve – a történelemtanári pályát választja, egyúttal a hátrányokkal küzdő fiatalok képzésében is inspiráló feladatot lásson. Ami valójában fontos, az jóval inkább az, hogy valóban adott a diákságnak egy olyan jelentékeny csoportja, amelynek tagjai nem idegenkednek attól, hogy tevőleges szerepet vállaljanak a HH/HHH gyermekek képzésében, ezáltal felzárkóztatásában, és szemléletükben, hivatástudatukban képzőhelyük szellemiségét képviselik.

Bibliográfia

Beszámoló 2001

Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről 2001. január 1. – december 31.

Internet: www.kisebbségiombudsman.hu (Utolsó letöltés: 2018. 02. 07.)

²² LIGETI 2000, 25–26.

F. LASSÚ–ELEKNÉ SZARVAS 2000

F. LASSÚ Zsuzsa–ELEKNÉ SZARVAS Anett: Jane Elliott nyomában. Az előítéletek csökkentése a tanárképzésben. *Magyar Pedagógia* 100/2. 2000, 227–242.

FEHÉRVÁRI 2015

FEHÉRVÁRI Anikó: Lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány. Oktatás–Kutatás–Innováció* 3/3. 2015, 31–47.

FORRAY R. 2009

FORRAY R. Katalin: Hátrányos helyzet – a cigányság az iskolában. *Educatio* 18/4. (Rendszerváltás és oktatáspolitikai 1989–2009.) 2009, 436–446.

GYUKITS–KARLOVITZ–PAPP Z. 2015.

GYUKITS György–KARLOVITZ János Tibor–PAPP Z. Attila: A középiskola-választás szociális háttere a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nyolcadikos tanulók körében. *Szellem és Tudomány* 3–4. 2015, 40–65.

HAJDU–KERTESI–KÉZDI 2014

HAJDU Tamás–KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor: Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. *Társadalmi Riport* 12/1. 2014, 265–302.

K. NAGY 2013

K. NAGY Emese: KIP. A Komplex Instrukciós Program alkalmazásának előnyei. *Tani-tani Online. A szabad pedagógiai gondolkodás fóruma*. 2013. 09. 08.
Internet: www.tani-tani.info (Utolsó letöltés: 2018. 02. 25.)

KARLOWITS–JUHÁSZ 2012

KARLOWITS–JUHÁSZ Orchidea: Önkéntesség, közösségi szolgálat, pedagógusképzés. In: *Docēre et movēre – Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*. Szerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária. Miskolc, ME BTK, 2012, 277–289.

KSH 2013

2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Központi Statisztikai Hivatal. Felelős kiadó: Dr. VUKOVICH Gabriella. Miskolc, 2013.

LIGETI 2000

LIGETI György: Mit tehet az iskola? Roma-kép az iskolában. *Iskolakultúra* 12. 2000, 16–26. 25–26.

SZABÓ–TÓTH–LOVÁSZ 2013

SZABÓ–TÓTH Kinga–LOVÁSZ Brigitta: *Szociális helyzetkép Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről*. [h. n.] 2013.
Internet: www.regsom.sk (Utolsó letöltés: 2018. 03. 15.)

VÁSÁRHELYI 2004

VÁSÁRHELYI Mária: Tani-tani – de hogyan? Kirekesztő és demokratikus attitűdök a leendő történelemtanárok körében. *Élet és Irodalom* 48/7. 2004.
Internet: www.es.hu (Utolsó letöltés: 2018. 02. 07.)

SZÍNEK A VALÓSÁGBAN, SZÍNNEVEK A NYELVBEN

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

1. Bevezetés

A történelem folyamán a színek mindig is fontos szerepet töltek be az emberek életében, hiszen hamarabb léteztek, mint az írásbeliség. Alkalmasak voltak információ közvetítésére, színüzenetek küldésére, gyógyításra és természetesen a környezet díszítésére is. Jelenleg a különböző nyelvekben ezek közül a szerepek közül az első két funkciót színnevek is betölthetik. Nemcsak megnevezik a valóságban létező színeket, hanem azokat számos más jelentés kifejezésére is alkalmassá teszik, szókincsünket ez által is gazdagítják. A színnevek kutatása iránt az elmúlt években jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés.

2018-ban jelent meg egy 17 tanulmányt tartalmazó kötet *A színek és a színnevek világa* címmel a Tinta Kiadó gondozásában, dr. Székely Gábor szerkesztésében.¹ 2019 januárjában pedig az ELTE és a Kodolányi János Főiskola közösen rendezte meg a *Színnevek a különböző nyelvekben és kultúrákban* című konferenciát, amelyen kimondottan csak a színekkel és a színnevekkel kapcsolatos előadások hangzottak el, és amelyek önálló kötet formájában szintén a Tinta Kiadó gondozásában látnak majd napvilágot. Jelen tanulmány célja, hogy felkeltse az érdeklődést a színek és a színnevek további tanulmányozása iránt; tisztázza, mit jelentenek a témakörhöz kapcsolódó és leggyakrabban használt fogalmak, azaz mi a szín, az alapszín, a színnév, az alapszínnév, és hogy ezzel a színes témával köszöntse dr. Illésné dr. Kovács Mária dékán asszonyt 60. születésnapja alkalmából, s kiszínezzék azokat a percek, amelyeket Dékán Asszony jelen sorok olvasásával fog eltölteni.

Témaválasztásomat az is indokolja, hogy a színneveket elemző szakirodalomban a szerzők nem minden esetben használják következetesen a szín, a színnév, az alapszín, az alapszínnév, illetve az árnyaltnév terminusokat. A továbbiakban ezek magyarázatára is kísérletet teszek.

2. Színek a valóságban

Közérzetünket, hangulatunkat jelentős mértékben befolyásolja, hogy színes világban élünk. El sem tudjuk képzelni, mennyire unalmas lenne a Földön az élet, ha környezetünkben mindent csak feketében és fehérben, esetleg még szürkében látnánk. Mivel hozzászoktunk, a hétköznapi embereként talán nem is tudjuk kellőképpen értékelni, milyen hatalmas kincset jelent számunkra, hogy színesnek látott környezetben élhetünk.

„*A szín: élet. Színek nélkül halott lenne a világ*” – írja Johannes Itten (1888–1967) svájci festő és művészpédagógus, a Bauhaus egyik első tanára *A színek művészete* című könyvében.² Metaforákkal, ellentéppárral és hasonlattal fejezi ki, hogy az emberiség számára a színek az életet, a létezést jelentik. A színt mint egyik fogalmi tartományt egy másikkal, az étellel azonosítja, majd így folytatja: „*Színek nélkül halott lenne a világ.*”

¹ SZÉKEY 2018.

² ITTEN 1997, 10.

Azaz színek nélkül nem lenne élet a Földön sem a természet élővilága, sem az emberiség számára. Majd az idézet így folytatódik: „*Őszeszmék a színek, a kezdettől fogva való színtelen fénynek és ellentétpárjának, a színtelen sötétségnek a gyermekei. Mint láng a fényt, úgy hozza létre a fény a színeket. A színek a fény gyermekei, a fény pedig a színek anyja. A fény, a világnak ez az ősjelensége a világ szellemét és eleven lelkét nyilatkoztatja ki a színekben.*”³

Itten őszeszméknek nevezi a színeket, amelyek a fényből származnak, és korábban léteztek, mint az írásbeliség. Az ősjelenségek világában érezzük magunkat, abban a korszakban, amely a színtelen fény és a színtelen sötétség birodalma volt. Jól tudjuk, számunkra az akromatikus vagy színtelen jelző azt jelenti, hogy valaminek nincs színe. Jelen esetben azonban két ellentétes, színtelen színről van szó. Az egyik a fehér, a fény tulajdonságára és ezzel a nappalokra, a világosságra, míg a másik, a fekete, a színtelen sötétségre, az éjszákra utal.

A 21. század embere számára részben a természet, részben pedig az ember által alkotott mesterséges környezet biztosítja a színeket, amelyek nemcsak szebbé varázsolják az életet, hanem erőt és energiát is adnak. Itten szavait idézve: „*Sugárzó erők a színek, energiák, amelyek – akár van, akár nincs tudomásunk róla – vagy pozitív vagy negatív hatással vannak ránk.*”⁴ A színek hatásai nemcsak optikai, hanem pszichikai és szimbolikus vonatkozásban is érvényesülnek.

A természet színei közül ezek a következők: az ég és a tenger kékje, a fű és a fák lombkoronájának zöldje, a hó fehér, a korom fekete, a föld barna színe, a piros mint az érett gyümölcs, a vörös mint a vér és a tűz színe, a sárga mint a napfény, a lila pedig mint az ibolya színe. Az ember által létrehozott környezet színei között előkelő helyet foglal el a figyelemkeltő vörös, a jelzőlámpa és a vásárlásra csalogató reklámok színe, a veszélyre figyelmeztető sárga és a környezet védelmének szimbóluma, a zöld. Egyes színek pozitív, mások negatív asszociációkat keltenek. A fekete nemcsak a gyászt idézi fel bennünk, hanem az engedély nélkül végzett munkát és a szabálytalanságokat, a csalást is, a fehér a tisztaságot, az ártatlanságot és a színtiszta lelkiismeretet. A piros a véradást, a vörös a tűz lángjait, a zöld a természet ébredését, a kék az autistákkal való együttérzést, a sárga a napfényt, a narancssárga a buddhista szerzetesek öltözékét, a lila a bűnbánatot és az adventi várakozást, a rózsaszín a mellrák elleni küzdelmet, a barna a föld, a gesztenye vagy éppen a csokoládé színét, míg a szürke az unalmas hétköznapokat juttatja eszünkbe.

A gyümölcsök és zöldségfélék színe alapján azok vitamintartalmára következtethetünk. A piros színűeknek magas az antioxidáns tartalmuk, a zöld szín jelentős magnéziumtartalomról tanúskodik. A sárga színű zöldségfélék és gyümölcsök pedig A-vitaminban gazdagok.

A koronavírus támadása idején kitüntetett szerepet kapott a piros és a vörös: egyrészt a veszélyre való figyelmeztetés kifejezőjeként, másrészt a figyelemkeltés eszközeként kaptak szerepet. A járvány kitörésekor vörös zóna névvel illették Olaszországnak a koronavírus által leginkább sújtott területét. Magyarországon a bejáratú ajtókra kifüggesztett piros lapnak pedig az volt az üzenete, hogy a lakásban járványügyi megfigyelés alatt álló személy tartózkodik. 2020. március 27-én vörösbe borultak a napilapok első oldalai, ahol vörös háttérben jelent meg a felhívás fehér betűkkel: *Tartsunk össze: MARADJON OTTHON! Az Észak-Magyarország* nevű helyi lapban a járvány kezdetétől fogva vörös keretben, fehér alapon vörös betűkkel hívták fel a figyelmet az interneten is követhető, a járvánnyal kapcsolatos, folyamatosan frissülő, hiteles információkra. A *Miskolci Napló* rendkívüli kiadá-

³ ITTEN 1997, 10.

⁴ ITTEN 1997, 14.

sában is kulcsfontosságú szerephez jutott a vörös. Ezzel a színnel emelték ki a járvánnyal kapcsolatos írások címét.

3. A szín fogalma és jellemzői

Órákon át tudnánk beszélni a különböző színekről anélkül, hogy meghatároznánk, mi is a szín, és hogyan jön létre. Megfigyelhetjük, hogy a színekkel kapcsolatban másképpen fogalmazzuk a művészek, a költők és az írók, és másképpen a természettudósok. Az utca embere viszont a számára legegyszerűbb és leginkább érthető magyarázatot igényli.

A szín nem egy tárgy, amit meg tudunk tapintani vagy kézbe tudunk venni, hanem a valóságban létező tárgyak és jelenségek tulajdonsága, azok egyik jellemzője, megkülönböztető jegye. Jean-Gabriel Causse *A színek hatalma* című könyvét azzal a megdöbbentő kijelentéssel kezdi, hogy „a szín nem létezik”, illetve „csak azért létezik, mert nézzük”.⁵ A szín egy érzet, amelyet agyunk dekódol. A színek látásához fényre van szükség, amely az elektromágneses sugárzásnak egy olyan hullámhossztartománya, amelyet szemünk érzékelni képes. Hogyan lehetséges ez? Ha nem létezik szín, akkor miért látjuk színesnek a világot? Miért foglalkozunk környezetünk színeivel? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre kívánjuk megadni a választ.

A színek mibenlétére vonatkozóan az interneten pillanatok alatt számos magyarázatot találunk. Az egyik a szín lényegét *hétköznapi* értelemben fogalmazza meg, környezetünk tárgyainak látással érzékelhető tulajdonságának nevezi, amelyet olyan fogalmakkal jellemezhetünk, mint a vörös vagy a sárga. A színek létrejöttéhez fényre van szükség, amely nem más, mint szemmel érzékelhető elektromágneses sugárzás. A tárgyak a rájuk eső fényt vagy elnyelik, vagy visszaverik. Az ember pedig a visszaverődő fényt – adott hullámhossztartományban – színeként érzékeli. *Tudományos* magyarázat szerint a szín a megfigyelőben keletkező, színlátással érzékelhető fiziológiai érzet, amelyet hullámhosszától függően a látható fény kelt. A Naptól érkező fényt fehér fénynek nevezzük, amely tulajdonképp nem is egyszínű, hanem – mint ahogy a prizmával végzett kísérletről majd kiderül – inkább a színek összessége. A színek a fény hullámhosszától függően változnak, azaz a fény hullámhosszának változásával együtt változik az észlelt szín (vörös, vöröses narancs, narancssárga, sárga stb.), az idegrendszerben képződött észlelet. A látható fény hullámhossza kb. 380 és 760 nm közé esik. Ebben benne van a teljes, látható színspektrum.⁶

4. A színekkel kapcsolatos kutatások története

Ha a színekkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre részletesebb választ akarunk kapni, akkor időben az ókorig kell visszamenni. Már akkor is foglalkoztatta a gondolkodó embereket, hogy mi a szín, hogyan jön létre, és mire lehet felhasználni.

Arisztotelész (i. e. 384–i. e. 322) óta tudjuk, hogy a körülöttünk lévő színes világ felvidít, és öröm forrása lehet. Tudósként és a nyugati kultúra egyik legnagyobb gondolkodójaként az ókor legátfogóbb színelméletét dolgozta ki és hagyta örökségül az utókor számára. A színt, amely a reneszánsz korában jelent meg önálló vizsgálati témaként, számos más tudós is kutatta. A tudományos és művészeti kérdések szintetizálására a reneszánsz kor kiemelkedő személyisége, az itáliai polihisztor és minden idők legműveltebb embere, Leonardo da Vinci (1450–1515) vállalkozott. Foglalkozott például a fény és a színek keverésé-

⁵ CAUSSE 2016, 15.

⁶ Szín. *Wikipédia, a szabad enciklopédia*. Internet: hu.wikipedia.org (Letöltés: 2020. 07. 15.)

vel, a fény terjedésével, a sötétség és a világosság átmeneteivel, és leírta a szivárvány keletkezését is. Azt, hogy az eső utáni égbolton szivárvány csak akkor keletkezik, ha a Nap már a horizont közelében van, „*valamint tekintetünk 42°-ra tekint. Egy külső ív is körülveheti 51°-on. A vörös színek mindig a külső íven, a kékes színek mindig az ív belső oldalán vannak*”.⁷

Szintén a szivárvány színei ihlették Isaac Newton (1643–1727) angol fizikust, matematikust, csillagászt és filozófust, továbbá a német költőóriást, Johann Wolfgang von Goethét (1749–1832) is. Descartes kutatásaira alapozva Newton a színt mint optikai jelenséget vizsgálta, és felfedezte, hogy a fény különböző hullámhosszúságú sugarak összessége. Ha útjába prizmat állítunk, a prizma megtöri a sugarak útját, és láthatóvá válik a teljes színek, a szivárvány hat vagy hét színe a vöröstől az ibolyáig (vörös, narancs, sárga, zöld, kék, ibolya és az indigó). A prizma a fényt hat olyan színre bontja, amelyek egymástól markánsan elkülöníthetők. Newton mégis hét színt különböztet meg, Causse szerint önhatalmúlag. Közismert tény, hogy Newton nemcsak fizikus, matematikus, csillagász, filozófus és alkimista volt, hanem numerológus is. Annak alapján, hogy Isten hét nap alatt teremtette a világot, és hogy hét bolygóról, hét zenei hangjegyről beszélünk, Newton álláspontja szerint a színek között is a hetes szám teremthet harmóniát. Ezért önhatalmúlag „rehabilitálta” az indigót, a kék egyik árnyalatát mint a szivárvány hetedik színét.⁸

Newton azt látta bizonyítottnak, hogy a fehér fényben minden érzékelhető szín megtalálható, mert a fehér mindent visszaver, míg a fekete minden sugarat elnyel. Azaz a tárgyak színe a visszavert fénysugaraktól függ. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a falevél például azért zöld, mert minden hullámhosszat elnyel, kivéve a zöldet, azt visszaveri. Azonban zöld hullámhosszban szegény fényforrás esetén a levél nem sokat tud visszaverni, ezért nem lesz szép zöld a színe.

Goethe szintén a fény és a színek természetét kutatta, de ő a prizmat a szeme elé, a világosság, az ég kékje és a sötét ablakkeret találkozási pontjához tartotta. Ekkor pillantotta meg a színek csodálatos világát, és kapott választ arra a kérdésre, mi szükséges ahhoz, hogy környezetünket színesnek lássuk. A látvány, amely elé tárult, nem Newton elméletét igazolta. Goethe azt tapasztalta, hogy „*a színek előállításához nemcsak fény, hanem sötétség is szükséges: a színek a fény és a sötétség találkozásakor keletkeznek*”.⁹ A világosság és a sötétség egymást feltételezik és éltetik. Álláspontja szerint a környező valóság érzékeléséhez és a különböző tárgyak felismeréséhez mindkettő szükséges.

Newton és Goethe kísérletei abban különböznek, hogy Newton a prizmával végzett kísérletét kívülálló szemlélőként figyelte meg, míg Goethe saját kísérletének résztvevője volt. Newton a fény elemzésével foglalkozott, Goethe pedig a színek eredetét és hatását vizsgálta. Goethe a színek hatására tett megállapításaival azt bizonyította, hogy a színek befolyásolják hangulatunkat és érzelmeinket, ezáltal „*tetteket és cselekedeteket*” hajtanak végre.¹⁰ A színek természetével kapcsolatos felfedezéseire joggal lehetett büszke.

Az ókorban kezdődő és napjainkban is tartó, a színekkel kapcsolatos kísérletek, megfigyelések és tapasztalatok azt sugallják, hogy a színeknek hatalmuk van felettünk. Ahhoz, hogy jótékony hatásukat és az általuk nyújtott lehetőségeket saját magunk javára tudjuk fordítani, szükség van arra, hogy minél több ismeretet szerezzünk róluk.

⁷ HUFF 2012.

⁸ CAUSSE 2016.

⁹ Idézi SZELÉNYI 2012, 16.

¹⁰ SZELÉNYI 2012, 16–19.

5. A színek egyik lehetséges csoportosítása

A színekkel kapcsolatban fontos leszögezni, hogy azok a valóságban léteznek, és a különböző tárgyak színtulajdonságaként jelennek meg. A szintanban elsősorban *alapszíneket* és *másodlagos* vagy kiegészítő, azaz *komplementer* színeket, ezeken kívül *harmadlagos* színeket különböztetünk meg. Alapszíneknek vagy elsődleges színeknek nevezzük azokat, amelyek más színekből nem keverhetők ki. Viszont ezekből kikeverhetők a másodlagos színek, például a kékből és a vörösből a lila. A festészet alapszíne a sárga, a vörös és a kék. A három alapszín összessége fekete színt eredményez. Az *alapszín* szónak egyébként más jelentései is vannak. Utalhat a színek hét látható színe közül valamelyikre, de jelentheti az eredeti felület színét, amelyre más színeket visznek fel. Alapszínek nevezzük a tárgyakon, anyagokon megjelenő legnagyobb területű színt is. Egy női ruha például lehet sárga alapszínen (inkább azt mondjuk, hogy sárga alapon) tarka mintás. A *másodlagos* színek két alapszín kombinációjából jönnek létre, a vörös és a sárga keverékéből a narancssárga, a sárga és a kék keverékéből a zöld, míg a kékből és a vörösből a lila. A *harmadlagos* színek a másodlagos színek keverékeiből állnak össze, és ezek már nem is színek, hanem színárnyalatok, pl. kékeszöld, pirosas-lila. (Az árnyalatokat a nyelvben szóösszetétellel fejezzük ki, az elnevezésben mindig az elsődleges szín szerepel előtagként.)¹¹

1. ábra

Alapszínek, másodlagos és harmadlagos színek

Forrás: www.muveszhaz.com

A jelen kontextusban alapszíneknek nevezett sárga, vörös és kék nem tévesztendő össze az alapszínnevekkel, amelyek a nyelvhez tartozóan, annak szókészletében léteznek.

Komplementer vagy kiegészítő színeknek nevezzük a színekörben egymással szemben elhelyezkedő színeket, ilyenek például a sárga és a lila, a piros és a zöld vagy a narancs és a kék. Így a sárgának a lila, a piros színnek a zöld, a narancssárgának a kék a komplementer színe, és fordítva. Bizonyos színek, például a sárga és a lila egymás mellé helyezéssel élénkíthetjük, míg fehérrel keverve tompíthatjuk egy kép összhatását. Az alap- és kevert színek teljes telítettségűek. A tompított színeket pasztellszíneknek nevezzük.

¹¹ Alapszínek – Bevezetés a színezésbe. 3. 2016. Internet: www.muveszhaz.com (Letöltés: 2020. 03. 15.)

6. A színekről való gondolkodás története

Amikor az emberiség legnagyobb kincséről, a nyelvről beszélünk, gyakran metaforákhoz folyamodunk. Szokás a nyelvet élőlényként jellemezni, és a nyelvek életéről, azaz történetéről, születéséről, virágkoráról, illetve hanyatlásáról és kihalásáról beszélni. Ugyanez elmondható a színekről (és a nyelvben megjelenő színnevekről) is, hiszen a hozzájuk kapcsolódó jelentések és asszociációk történelmi koronként változtak, és napjainkban is változnak.

Ez a jelenség legjobban a zöld szín alapján szemléltethető, amely ősidők óta a fű, a fák és általában a természet és a természetvédelem, de a hétköznapok és a remény színe is. A 18. és a 19. században azonban Franciaországban a halál jelképe, a mérge színe volt. A babona szerint néhány zöld színű jelmezt viselő színész a színpadon lelte halálát, mert jelmeze mérgező anyagot, réz-oxidot tartalmazott. A 19. században tűzvész pusztított el egy színházat, ahol a színészeken kívül a közönség is életét veszítette. A sajnálatos eseményt azzal magyarázták, hogy a főszereplő jelmeze zöld színű volt. Említést érdemel még, hogy Molière (1622–1673) francia drámaíró, rendező és színész halála napján szintén zöld színű öltözetet viselt. Ilyen és hasonló anekdoták szinte kiűzték a színházakból a zöld színt, legalábbis a színészek jelmezét illetően,¹² ugyanakkor ennek a színnek egyéb negatív jelentései is kialakultak: az angoloknál az irigység, a kínaiaknál a féltékenység színe, nálunk és az angoloknál is a betegségek, a mérge, az ördög, a halál és a gonosz rontó erejének kifejezője, de lehet egyszerűen a hétköznapok színe is. Ez megnyilvánul például identitást tükröző szerepében is. A középkorban és a reneszánsz idején, amikor az öltözékek színei viselőik társadalmi státuszát tükrözték, a kereskedők, bankárok és dzsentrik, vagyis inkább az egyszerű emberek színe volt, ellentétben a vörössel, a nemesi viselet színével.¹³ Más kultúrákban a zöldnek a jóra és a rosszra utaló pozitív és negatív jelentése egyaránt kialakult, Kínában például lehet a termékenység szimbóluma, de a megcsalt férjek jelképe is. Nálunk, magyaroknál negatív jelentése a *zöldhalál* és a *haragoszöld* szóösszetételekben mutatkozik meg. Napjainkban valamennyi, a környezetvédelemmel kapcsolatos tevékenységre a zöld jelzőt tartalmazó szavakkal utalunk.

Amikor új termékek jelennek meg a piacon, ismertetésükhöz, reklámozásukhoz és értékesítésükhöz szükség lehet új színekre. A mesterséges színező anyagoknak köszönhetően új színárnyalatok keverhetők ki, és ez lehetővé teszi új színek megjelenését, illetve „születését”, a nyelvben pedig újabb lexikai egységek meghonosodását. Miután bizonyos színek kimennek a divatból, a valóság változását a nyelv változása is követi: a régi és már nem használatos szavak „kihalnak”, folyamatosan feledésbe mennek (pl. *csau szín*, *négerbarna*). Vagyis a történelem folyamán a színek, illetve a szavak jelentése és „élete” is változik.

7. Színnevek a nyelvben

A valóság színeinek a nyelvben a színnevek felelnek meg. Szófajuk tekintetében lehetnek főnevek és melléknevek. A barna lexéma utalhat barna hajú (vagy napbarnított bőrű) férfire vagy nőre (pl. *Minek a szőke énnékem, mikor én a barnát szeretem*), illetve a föld, a gesztenye vagy akár a csokoládé színéhez hasonló színre is. Színnév a vörös a *vörösayag*, a *vörösfenyő*, a *vöröshagyma*, a *vörösiszap*, a *vöröskereszt*, a zöld a *zöldautó*, a *zöldasztal*, a *zöldhatár*, a *zöldhullám*, a *zöldkártya* vagy a fehér a *fehérállomány*, a *fehérarany*, a *fehérasztal*, a *csontfehér*, a *habfehér*, a *hófehér* és a *holdfehér* (nevét a holdköről kapta) szóössz-

¹² CAUSSE 2016.

¹³ SIMIGNÉ 2018.

szetéselekekben vagy a *fehér holló* jelzős szerkezetben. A színnevek úgy jönnek létre, hogy ha a valóságban új színek és új fogalmak jelennek meg, a hétköznapi nyelvhasználatban azoknak az emberek nevet adnak. Ezzel kapcsolatban Földvári Melinda az interneten hozzáférhető színtanában azt emeli ki, hogy mivel a valóságban több millió színárnyalat létezik, és bár a színneveket lehet jelzőkkel módosítani, számukat szóösszetételekkel bővíteni, a színek sokféleségét egyetlen nyelvben sem lehet teljességgel visszaadni. Önálló neve csak az egyes színtartományoknak lehet. Földvári Melinda a színneveket alkalmatlannak tartja arra is, hogy a természettudományokban, a művészetekben és az iparban azonosítsuk velük az árnyalatokat.¹⁴ Feltételezésem szerint nincs egyedül ezzel a gondolattal, ezért szokás számos esetben a különleges színárnyalatokat kódszámokkal jelölni. Megjegyzendő, hogy a nyelvtudományban megkülönböztetünk az egyes színtartományokra vonatkozó színneveket (kék) és a színtartományon belül létező árnyalatokat megnevező árnyalatneveket (enciánkék), a gyakorlatban viszont találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egyes szerzők az árnyalatneveket is színneveknek nevezik, és színnevekként tartják számon azokat.

Megjegyzendő azonban, hogy a világ nyelvei abban is eltéréseket mutatnak, hogy szó-készletük hány (egyetlenegy lexémával megnevezhető) alapszínnevet tartalmaz. Példaként említhetjük, hogy bár a szívárvány színei mindenki számára azonos módon adóttak, különösen törzsi társadalomban élő közösségek, például az Ausztráliában, Afrikában vagy egyes távoli szigeteken élő bennszülöttek nyelvének szókészlete mindössze 2, 3 vagy 4 színnevet tartalmaz. Például a zulu nyelvben két színlexéma létezik, az egyik a feketének felel meg, és lefedí az összes sötét, a másik viszont a fehérrel hozható kapcsolatba, és megnevezi az összes világos színt. Amennyiben egy nyelvben igény van újabb színek megnevezésére, ezt a feladatot mindig a feketét és fehéret követő piros fogja megvalósítani. A Fülöp-szigeteki hanunóo indiánok nyelvében pedig a feketén, a fehérén és a vörösön kívül megjelenik a zöld színnév is. A vörös az érett gyümölcsök színe, a zöld a friss növényekre, zöltségfélékre utal abban az esetben is, ha az illető növény nem zöld. Tudnunk kell azt is, hogy vannak közösségek, amelyeknek nincs szükségük a kék vagy a zöld, illetve a piros és a vörös megnevezésére, nyelvi megkülönböztetésére. Természetesen attól függetlenül, hogy egy közösség hány egy lexémából álló színnevet használ, a valóságban náluk is ugyanúgy létezik a sokféle szín, ugyanúgy kék az ég, zöld a fű és aranysárga a Nap. Vagyis a valóságban a természet színei mindenki számára adóttak. Amikor a nyelvhasználók nevet adnak nekik, akkor jönnek létre a színnevek. Ha egy nyelvben mindössze két vagy három alapszínnév van, akkor azok nagyobb színtartományt fednek le, mintha több alapszínnév állna a beszélők rendelkezésére. Az is feltételezhető, hogy ezek a közösségek az egyes színeket vagy azok árnyalatait nem egyetlen szóval, hanem körülírással nevezik meg.

8. A színnevekkel kapcsolatos kutatások

A továbbiakban a primitív társadalmak nyelvhasználatát is példaként említve mutatjuk be a szinterminológia kutatását és annak eredményeit. Színneveken, szinterminusokon nyelvünknek azon szavait értjük, amelyek melléknévként (*kék ég*) vagy főnévként (*az ég kékje, a tojás fehérje vagy sárgája*) tárgyak, dolgok színtulajdonságára utalnak. Kifejezik, hogy valami milyen színű. Színnév a *vörös*, a *sárga*, a *zöld*, a *kék* stb. A színnevek, közülük is az egy lexémával kifejezhető alapszínnevek a természetes nyelvek szókészletének jelentéktelen részét alkotják, mégis rendkívül fontos szerepet töltenek be a nyelvhasználatban. Egy-egy színnév a szívárvány színeinek jelölésén kívül számos más színt és színárnyalatot ne-

¹⁴ SIMIGNÉ FENYŐ 2018.

vezhet meg (*égszínkék, királykék, azúrkék, szaploncai kék* stb.), de szimbolikus jelentést is hordozhat. Jelentése ezáltal is megsokszorozódhat, így képes lehet új fogalmak és jelenségek kifejezésére is.

Magyarországon a 19. század vége és a 20. század eleje óta folytak színnevekkel kapcsolatos kutatások, de a kezdetekben elsősorban a *vörös*, a *piros* és a *rózsaszín* színnevek érdekelték a kutatókat. A *Magyar Nyelvőr* hasábjain 1899-ben jelent meg Csapodi István *Vörös és piros* című írása, majd 1920-ban Gárdonyi József, 1921-ben pedig Kenedy Géza hasonló, *Piros vagy vörös* című tanulmánya a *Magyar Nyelv* hasábjain.¹⁵ Csúri Bálint a *rózsaszínről* 1922-ben és 1923-ban jelentetett meg tanulmányokat. Selényi Pál témája 1948-ban a *piros* és a *veres* volt.¹⁶ Jóllehet Selényinél korábban, 1937-ben a magyar nyelv színneveiről Bartha Katalin is közölt szókincstanulmányt, ami a paletta bővítését, más színnevek iránti érdeklődést is jelentett,¹⁷ nemzetközi viszonylatban azonban a színnevekkel való foglalkozás fontosságára Amerikában az antropológiai nyelvészet képviselői hívták fel a figyelmet a 20. század első felében. A témaválasztást azzal indokolták, hogy a színek világa egyike az emberi tapasztalat számára univerzális területeknek. Bár a szivárvány színei mindenki számára azonosak, feltételezték, hogy a különböző nyelvek beszélői a színeket nem azonos módon és nem azonos számú szinterminussal nevezik meg. Úgy vélték, hogy az egyes nyelvek szókészletében meglévő színnevek száma alapján következtetni lehet egy adott nyelv fejlettségi fokára és a nyelvet beszélő közösség kultúrájára, szokásrendszerére is. Azért, hogy ezt a feltételezést bizonyítsák, az antropológiai nyelvészek – mivel nem bíztak a tolmácsokban – megtanulták a bennszülött kultúrák nyelvét, megismerték az emberek életmódját, majd informátorok bevonásával adatokat gyűjtöttek. Terepmunka során szereztek információt kis létszámú és távoli közösségek, írásbeliséggel nem rendelkező társadalmak kultúrájáról, az emberek szokásairól és nyelvhasználatáról.¹⁸

Hogy közöttük valamilyen módon rendet tudjon teremteni, két amerikai kutató, Brent Berlin antropológus és Paul Kay nyelvész 1969-ben megjelent könyvében olyan kritériumokat fogalmazott meg, amelyek alapján a színeket megnevező lexémák csoportosíthatók.¹⁹ A szerzők megkülönböztetnek alapszínneveket és olyan színneveket, amelyeket nem illet meg az alapszínnevi státusz, mivel az alábbi kritériumok közül valamelyiknek nem felelnek meg. Fontos kritérium, hogy az alapszínnevek a nyelvben a legegyszerűbben kifejezhetőek legyenek, egy morfémből álljanak, szint és ne színárnyalatot jelöljenek, a beszélők körében ismertek legyenek, a valóságnak ne egy szűk területére vonatkozzanak, és ne legyenek újonnan átvett kölcsönszavak. Berlin és Kay kutatásai azt igazolták, hogy a világ nyelveiben létezik egy univerzális hierarchia, melynek értelmében minden nyelvben lennie kell legalább két és legfeljebb tizenegy alapszínnevnél, amelyek száma alapján következtetni lehet az adott nyelv fejlettségi fokára. Az alapszínnevek megjelenése minden nyelv esetében egy meghatározott evolúciós sorrendet követ. Ha egy nyelvben mindössze két alapszínneve létezik, akkor az minden esetben a fehér és a fekete. Ezek megléte alapján jelenhet meg az adott nyelvben a piros és/vagy a vörös, majd a kék, a zöld és a sárga színnév. Ezek megléte teszi lehetővé a barna, a lila és a szürke alapszínnevek megjelenését. Az angolban alapszínneve a pink és az orange, míg magyar megfelelői, a rózsaszín és a narancssárga szóösszetételek, ezért nem felelnek meg a Berlin és Kay által meghatáro-

¹⁵ CSAPODI 1899; GÁRDONYI 1920; KENEDY 1921.

¹⁶ CSÚRI 1922; SELÉNYI 1948.

¹⁷ *Magyar alapszínnevek*. Internet: szinkommunikacio.hu (Letöltés: 2020. 03. 29.)

¹⁸ SIMIGNÉ FENYŐ 2003, 93–123.

¹⁹ BERLIN–KAY 1969.

zott kritériumoknak. A piros, a vörös, a rózsaszín és a narancs vagy narancssárga alapszínnevi státuszára vonatkozóan nincs egységes állásfoglalás a nyelvészek körében. Ki kell még emelni, hogy a fentebb felsorolt alapszínnevekből mint tőszókból *-(E)s* képző hozzáadásával újabb, szintulajdonságot kifejező, az alapszínnevhez hasonló árnyalatot jelölő melléknevek (pl. *kékes, zöldes*), majd azokból határozószók (*kékesen, zöldesen*) és szóösszetételek (*kékeszöld*), továbbá az alapszóból színárnyalatra utaló árnyalatnevek (*búzavirágkék, üvegzöld*) képezhetők. Utóbbiakra vonatkozóan a szakirodalomban az *asszociatív színnevek* elnevezés használatos. A felsorolt lehetőségekkel az alapszínnevek jelentése megsokszorozható, szókészletünk bővíthető.

9. Összegzés

Színes környezetben élünk, amely számunkra az életet jelenti. A színek a valóságban léteznek, és elsősorban tárgyak, dolgok és jelenségek szintulajdonságát jelölik. Mint ahogy a szavaknak, a színeknek is van jelentésük. Gondolatokat, érzelmeket és érzéseket egyaránt kifejezhetnek. Például a piros vagy vörös évezredek óta a vér és a tűz színe, de utalhat veszélyforrásra, erotikára, megemelheti a vérnyomást, és figyelemkeltő szerepe lehet az öltözködés és a kozmetika területén. Ezen kívül a színekhez kapcsolódhat asszociációkon alapuló, szimbolikus jelentés is, amely a különböző kultúrákban más és más lehet. A színek felvidítanak, szebbé teszik környezetünket, és változatosságot, tulajdonképpen szint visznek az életünkbe. Erőt és energiát sugároznak. Amikor nevet adunk nekik, amikor beszélünk róluk, akkor viszont már a színnevek területére lépünk. Mint ahogy a szavaknak, a színek megjelenésének és a hozzájuk kapcsolódó képzeteknek is történetük van, és ez a színnevek jelentésében is kifejezésre jut.

Szókészletünk azon elemeit, amelyek színekre utalnak, színneveknek nevezzük. A színek a valóságot teszik változatossá, nyelvünket és nyelvhasználatunkat pedig a színnevek. Utalhatnak tárgyakra, azok tulajdonságára, valamint személyekhez és tárgyakhoz köthető cselekvésformákra is. (Pl. valaki *fehérben*, azaz *fehér ruhában* jár; a tojás *fehérje*; *fehérség*; *fehér karácsony*; *fehér, mint az alabástrom*; *fehéredik*, *fehérít*, *fehérlik* stb.). Az alapszínekkel kapcsolatban is azt kell szem előtt tartani, hogy azok a színekhez hasonlóan a valóság részei, míg az alapszínnevek a nyelv alkotóelemei. Az alapszínnev fogalmát két amerikai kutató, Berlin és Kay dolgozta ki, és az általuk megfogalmazott kritériumok kiindulási alapot teremtettek további rendszerezések és további kutatások számára. Mint ahogy a nyelvtudománynak, a színek tudományának is megvannak a maga elméleti és gyakorlati területei. A színek mibenlétével és azok létrejöttével elsősorban a természettudósok foglalkoznak. Azzal pedig, hogy a gyakorlatban hogyan lehet hasznosítani a színek nyújtotta lehetőségeket, például azok hangulatunkra gyakorolt kedvező vagy közérzetünket javító hatását, bárki foglalkozhat, akit érdekel a színek csodálatos világa.

Jelen tanulmány arra tett kísérletet, hogy alapvető ismereteket nyújtson a valóság sokféleségét és változatosságát biztosító, mondhatni, varázserővel rendelkező színekről, a legfontosabb színelméletekről, továbbá a nyelv szókészletében megjelenő színnevekről és azok jelentéséről. Ezt a színes témát ajánlom Dékán Asszonynak születésnapja alkalmából. Kívánom, hogy a tanulmányban leírtak jelentsenek örömteli pillanatokat, adjanak erőt, energiát, tudományos tevékenységéhez újabb ötleteket és újabb sikereket.

Bibliográfia

BERLIN–KAY 1969

Bernt BERLIN–Paul KAY: *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley, University of California Press, 1969.

CAUSSE 2016

Jean-Gabriel CAUSSE: *A színek hatalma*. Budapest, Partvonal, 2016.

CSAPODI 1899

CSAPODI István. Vörös és piros. *Magyar Nyelvőr* 28. 1899, 201–204.

CSÚRI 1922

CSÚRI Bálint: Rózsaszín, rózsaszínű. *Magyar Nyelv* 18/7–8. 1922, 169–170.

GÁRDONYI 1920

GÁRDONYI József: Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 16. 1920, 84–87.

HUFF 2012

HUFF Endre Béla: Az újkori színelmélet két paradigmája. *Ponticulus Hungaricus* 16/2. 2012. Internet: members.iif.hu (Letöltés: 2019. 06. 16.)

ITTEN 1997

Johannes ITTEN: *A színek művészete*. Budapest, Göncöl Kiadó, 1997, 10.

KENEDY 1921

KENEDY Géza: Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 17. 1921, 33–34.

SELÉNYI 1948

SELÉNYI Pál: Piros és veres. *Magyar Nyelvőr* 72. 1948, 12–14.

SZELÉNYI 2012

SZELÉNYI Pál: *Színek. A fény tettei és szenvedései – Goethe színtana a mindennapokban*. Veszprém–Budapest, Magyar Képek Kiadó, 2012, 16–19.

SIMIGNÉ FENYŐ 2003

SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2003.

SIMIGNÉ FENYŐ 2018

SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: *Életünk és a színek*. Magánkiadás. 2018.

SZÉKELY 2018

A színek és a színnevek világa. Szerk. SZÉKELY Gábor. Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2018.

AZ ALKALMAZOTT SZOCIOLÓGIA TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁSA*

SZABÓ-TÓTH KINGA

1. Bevezetés

Évek (lassan évtizedek) óta dolgozom kutatóként, szociológusként és szociális munkásként, gyakorló szakemberként hátrányos helyzetű településekkel, közösségekkel – foglalkozom ezen belül többségében roma szülőkkel és gyerekekkel (többnyire) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, illetve Észak-Magyarországon. Az utóbbi időben egyre többet dolgoztam társadalmi innovációkkal, egyre többször kerültem interdiszciplináris kutatói környezetbe, és egyre többször alkalmaztam a szociológia szemléletmódját, paradigmáit és módszereit úgynevezett alkalmazott szociológiai kutatások során.

Az utóbbi években – különféle tudományok, területek előretörése és a világ nagymértékű változása miatt – egyre inkább foglalkoztat az a (mások által is felvetett) kérdés, hogy mi, illetve mi lehet a szociológia szerepe a 21. században. Van-e még létjogosultsága ennek a tudománynak, és ha igen, hogyan lehet a szerepét megerősíteni – kihatva számára is egy szeletet ebből az újfajta tudományos mezőből. „Ez a világ talán új társadalomtudományt kíván” – írta Némedi Dénes¹ *A szociológia egy sikeres évszázad után* című cikkében, melyben végkövetkeztetése azért nem volt e tekintetben túlságosan optimista. Elmélet és alkalmazás, filantróp szemléletű kutatások és társadalompolitikai beavatkozás, „politikacsinálás” és tudományos kutatás, szociológusság és társadalmi mérnökség. Ismerős kifejezések ezek ebben a társadalomtudományban – lényegében annak kezdete óta.

Talcott Parsons az Amerikai Szociológiai Társaság 39. elnökeként (1950) vetette fel azt, hogy megfelelő egyensúlyt kellene találni az alapkutatások és alkalmazott kutatások között. Nagy kérdés volt számára, hogy a szociológus hogyan vállalja azt a felelősséget, melyet a társadalom alakításának szükségessége mér rá. Úgy vélte, hogy egy problémán való szisztematikusan munkálkodásnak alapvető prioritása kell hogy legyen a probléma azonnali, gyakorlati megoldása felett.² Úgy gondolom, hogy ez a szemlélet az általam vezetett kutatásokat is jellemzi. Paul Lazarsfeld pedig – szintén ASA elnöksége alatt – 1962-ben azt javasolta, hogy az éves konferencia címe a *Szociológia a gyakorlatban* vagy az *Alkalmazott szociológia* legyen – jelezve talán a szociológia egyfajta újrapozicionálásának szükségességét. Mindenesre ez az aktus önmagában is mutatja az alkalmazott szociológia térhódításának jelentőségét és elismerését – legalábbis az USA-ban. A konferencián azzal a fontos és egyre megkerülhetetlenebb kérdéssel is foglalkoztak a kutatók, hogy milyen nehézségek jelent-

* A kutatás a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program *Creative Region* című kutatási projektje keretében zajlott.

¹ NÉMEDI 2000, 16.

² LARSON 1995.

keznek a gyakorlati problémák kutatási kérdésekké alakítása során és kutatási eredmények társadalompolitikai cselekvési javaslatokká formálásában.³

Kutatásaim során szinte valamennyi fent említett szerepben voltam: volt, hogy az alkalmazott kutatásaim „megálltak” a probléma feltárásánál és megoldási javaslatok készítésénél, és volt, hogy ezen túlmenően akcionalista jelleggel egyfajta beavatkozás is történt. Az évek során rájöttem, hogy amit csinálók – illetve tanár- és kutatótársaimmal itt, Miskolcon csinálunk –, az a Toynbee Hall, a Hull House és a Pittsburgh Kutatás valamiféle 21. századi elegye.

Ebben a tanulmányban a fentiekkel összhangban szeretném röviden felvázolni az alkalmazott társadalomtudományok, az alkalmazott szociológia történetét, bemutatva szemléletmódját és az általa preferált módszereket – így adva egyfajta összegzést a kutatásaim háttéréül szolgáló módszertanról.

2. Az alkalmazott szociológiáról

Az alkalmazott szociológia lényegében a szociológiai elméletek, szemléletmódok és kutatási módszerek gyakorlati kérdések megválaszolásának érdekében történő használata, melynek során döntéshozók, piaci és más szereplők számára társadalmi kérdések, illetve problémák jobb megértetése, tudományos igényességű megvilágítása, kutatása és a megoldások lehetséges módszereinek, útjainak felvázolása zajlik.

Az, hogy a szociológus szerepe mi lehet a problémák gyakorlati megoldásában, egy másik kérdés, hiszen lehet, hogy a szociológus megmarad tisztán tudósi szerepkörben – nem válva a gyakorlati cselekvés szereplőjévé, elkülönítve ez esetben a tudós és az értelmiségi aktivista szerepét. Más esetekben – például az akcionalista szociológia, szociológiai intervencionalizmus esetében – a határok elmosódnak: a szociológia nemcsak alkalmazott jellegűvé válik, hanem maga a szociológiát gyakorló ember is a tudós szerepből kilépve erőteljesen bevonódik társadalmi folyamatok generálásába, megoldásába.

Az alkalmazott szociológiai kutatások története Lester F. Ward szerint több mint 150 évre nyúlik vissza.⁴ Az alkalmazott szociológia feladata Ward szerint egyfajta hidat képezni az elmélet és a gyakorlat között, a szociológiai elméleteit közelebb hozni a társadalompolitikai döntéshozókhöz és mindezek mellett hozzájárulni a szociológiai elméletek és módszertanok fejlesztéséhez. Az alkalmazott szociológusok fő célja szerinte a társadalmi élet fejlesztése szociológiai elméletek és kutatások segítségével, szociológiai szempontok és nézőpontok beemelésével.

Vannak kutatók – mint maga Ward is –, akik szerint az alkalmazott szociológia a 19. században elinduló, majd virágzó filantróp szemléletű kutatások egyenes folytatása⁵, míg mások szerint a kettő lényegében külön utakon fejlődött. Amíg az utóbbi társadalmi, szociális problémákból és azok megoldásából alakult ki társadalmi kérdések iránt fogékony, laikus értelmiségi, polgári körökből, addig az előbbi az egyetemekből, az azokon szerveződő és a szociológia tudományos reputációjáért folyamatos küzdelemben álló kutatók által jött létre.⁶

A szociológia alkalmazott jellege véleményem szerint egészen az alapítójáig, Auguste Comte-ig visszavezethető, aki a szociológia egyik feladatának tartotta a közvélemény szelíd

³ LARSON 1995.

⁴ LARSON 1995.

⁵ Lásd ehhez például PERLSTADT 2007; LARSON 1995.

⁶ Ehhez lásd NÉMEDI 1999/a; 1999/b; 2010.

terelgetését és egyfajta tanácsadói szerepkör kialakítását. A szociológiának közvetítői szerepkört szánt a tudomány és a társadalmi aktivizmus között. A szociológia tudományán belül megkülönböztetett társadalomstatisztikát és a társadalmi változások tudományát. Comte maga úgy vélte, hogy a szociológus tanácsokat adhat, de nem feladata a gyakorlati megvalósításban való részvétel. A korai gondolkodók közül Herbert Spencer – Comte-tal szöges ellentétben – úgy vélte: a szociológusok feladata a közvélemény és a döntéshozók meggyőzése a tekintetben, hogy a társadalmi folyamatokba kívülről mesterségesen beavatkozni nem szabad, azok spontán, természetes módon alakulnak.

Lester F. Ward volt az, aki az alkalmazott szociológia kifejezést valójában először használta.⁷ Ward (1883) úgy gondolta, hogy a szociológia elsőbbséget élvez az alkalmazott szociológiával szemben, azaz az utóbbi az „igazi”, a „tisztá” szociológiától függ. Ward úgy vélte, hogy a szociológia elsődleges feladata a társadalmi törvényszerűségek, működési módok tanulmányozása és csak másodsorban az, hogy megmondja: milyen irányba és hogyan fejleszthető a társadalom. Meglátása szerint az alkalmazott szociológia egyfajta evolúciós fejlődést követően alakul ki az eredeti, a „tisztá” szociológiából.⁸

Ward átvette Comte-tól a „szociokraták” kifejezést, és úgy tartotta, hogy a kormányzat képes lehet fejleszteni a társadalmat, amennyiben a döntéshozók a társadalomtudományokban való jártassággal rendelkeznek. A tudományos alapokon nyugvó jogalkotást társadalomstatisztikai és szociológiai alapokra kell helyezni, azért, mert ezek a tudományok rendelkeznek olyan megbízható forrásokkal, melyekre minden társadalomfejlesztés építhető. Ward mindezek mellett nem helyeselte a baloldaltól érkező radikális társadalmi átalakítási programokat, inkább úgy vélte, hogy neveléssel, oktatással lehet sikereket elérni. A társadalomtudomány feladata leginkább általános alapelvek lefektetése, melyek útjelző táblaként szolgálhatnak a politikai és társadalmi cselekvések számára. Ward határozottan elkülönítette a tudós és aktivista szerepét: szerinte a szociológusnak mint tudósnak nem szabad beleártnia magát aktuális társadalmi kérdések megoldásába, mert akkor politikus lesz belőle. Kiállt az értékes tudomány mellett. Comte-tal ellentétben úgy gondolta, hogy az alkalmazott szociológia feladata nem egy ideálisnak vélt társadalom felé segíteni az emberi közösségeket, hanem konstruktívan hozzájárulni a társadalom fejlesztéséhez. Az egyéni cselekvések harmonizálása is feladata, méghozzá úgy, hogy azok összegzett módon tudjanak a közjóhoz végső soron hozzájárulni.⁹

A folytatásban a teljesség igénye nélkül vázlatosan – hiszen lehetetlen lenne valamennyi ilyen irányú törekvést e helyütt bemutatni – az alkalmazott szociológiai kutatások alátámasztásaképpen áttekintem annak hagyományait. Kötődjenek ezek akár a szociális kérdések iránt fogékony kutatók munkáihoz, akár az egyetemi szférához. Elsősorban Nagy-Britanniára, Franciaországra, Németországra és az Egyesült Államokra összpontosítom a figyelmet.

A statisztika megszületésével és kiteljesedésével párhuzamosan (1800–kb. 1880-ig) megjelenik a társadalmi problémák társadalompolitikai, filantróp jellegű leírása Angliában és Franciaországban.¹⁰ Ezek a leírások, elemzések többnyire orvosoktól vagy olyan jó szándékú laikusoktól származtak, akik kapcsolatba kerülve a társadalom alsóbb rétegeivel szeretnék volna jobban megérteni az őket érintő társadalmi problémákat. Az írások másik része pedig olyan szerzőktől származott, akik e kedvezőtlen folyamatok elszenvetőit deviáns

⁷ LARSON 1995.

⁸ Lásd ehhez WARD 2008.

⁹ LARSON 1995.

¹⁰ NÉMEDI 1999/b.

embereknek látták, és szerették volna őket jobb útra téríteni. Ezek a kutatások többnyire morálstatisztikai jellegűek voltak, és – ahogy Némedi fogalmaz – „a hatékony társadalmi ellenőrzés vágya hajtotta [ezeket]”.¹¹ Kutatásaikat összefoglalóan survey-nek nevezték, utalva a szó eredeti jelentésére (mint „áttekintés”, kutatás – kvalitatív elemekkel is). Angliában ezeket az elemzéseket az állam generálta sok esetben azáltal, hogy fontos társadalmi kérdésekben vizsgálóbizottságokat küldött ki, melyek az érintettek megkérdezése révén készítették el jelentéseiket. Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művét is ezekre a jelentésekre alapozva készítette el.

Nagy-Britanniában az 1830-as és '40-es években a statisztikai módszereket is használó, de valójában amatőr társadalomkutatók az elit tagjai is voltak egyben – így ezeket az elemzéseket, eredményeket közvetlenül állították a szociális reformok szolgálatába. Ezekben az években élte virágkorát ez a fajta survey, és központja kezdetben Manchester, majd London lett. Hanyatlása a szociáldarwinizmus térnyerésének is volt köszönhető, illetve az életkörülmények javulásának. 1869-ben alakult meg a Charity Organization Society azzal a céllal, hogy segítse az „érdemes szegények” kiválasztását és leválasztását a szegények azon csoportjaitól, akiket a segélyek és támogatások csak a szegénységgel való együttélésre kondicionálnak. A szervezet ilyesfajta segítő munkáját tudományos mérésekre szerette volna alapozni, illetve gyakorlati segítségnyújtást is tervezett, így szociálismunkás-képzést indított.

Charles Booth kutatása a londoni szegénységgel kapcsolatosan is a fenti társadalompolitikai viták mentén történt. Célja a szegénység széles körű felmérésén túl az volt, hogy megvizsgálja: mennyien vannak azok, akik elsődleges szegénységben élnek – a jövedelem hiánya miatti állapotban –, és mennyien vannak azok, akik a másik csoportba tartozva életmódjuk által élnek szegénységben.¹² A kutatás során Booth nyolc jövedelmi kategóriát állapított meg. Vizsgálatait nyolc kötetben publikálta 1889 és 1903 között. Booth kutatásának eredménye – többek között – az volt, hogy sikerült Malthus tézisének megcáfolnia, illetve az, hogy empirikusan bizonyította: a szociáldarwinizmusnak a tétele, mely szerint a jótékonykodás növelné a szegénységet, nem bizonyítható. Megállapította, hogy a szegények jelentős része elsődleges szegény (azaz nincs megfelelő jövedelme). Booth interjúkat készített, jegyzőkönyveket, statisztikai adatokat tanulmányozott, megfigyeléseket végzett. Kutatásainak volt egy talán meglepőbb eredménye is, ugyanis úgy találta, hogy a jótékonykodásnak nincs hatása a szegénység mértékére, azaz nem növeli, de nem is csökkenti azt. Némedi kiemeli Nagy-Britannia kapcsán azt a tényt, hogy a második világháború után létrejövő egyetemi társadalomtudományi-szociológiai kutatás a fent felvázolt tradícióba illeszkedett, és azzal – kis fáziskéséssel ugyan – de összefonódott.¹³

Franciaországban az előzőhöz hasonlóan szintén megjelenik az 1800-as évek közepén a társadalmi reformokhoz kapcsolódó (kezdetben) laikus társadalomkutatás. Louis R. Villerme volt az, aki orvosként hat éven keresztül végzett kutatásokat textilgyári munkások körében, melynek során szisztematikusan leírta a munkafolyamatokat, illetve az azokat végzők (nők és gyerekek) helyzetét, valamint a munkavégzés higiéniai körülményeit.

Frédéric Le Play az előzőnél ismertebb kutató. Le Play családmonográfiákat készített, ami során a családok költségvetését, a családok történetét, életmódját, munkakörülményeit írta le részletesen. Kutatásaival célja volt a társadalmi béke, harmónia megtalálása, visszaállítása, azaz azon okok megtalálása, melyek az emberek boldogságának alapjai. Két, a mai

¹¹ NÉMEDI 1999/b, 438.

¹² Lásd ehhez ROWNTREE 1971.

¹³ NÉMEDI 1999/b.

napig a társadalompolitikai vitákban fontos fogalmat használt, a szabadságot és a biztonságot, és úgy vélekedett, hogy a biztonság előrébb való. Családtipológiát készített, és azt sugallta, hogy a családok stabilitását erősíteni lehetne az erősebb családi kötelekkel, a patriarchális családi forma felé való elmozdulással. Le Play hatással volt angol társadalomkutatókra is, és azon dolgozott, hogy az általa képviselt paternalista, konzervatív reformszemléletű társadalomtudomány intézményesüljön.¹⁴

A francia társadalomkutatók szerepének vizsgálatakor ki kell emelnünk Émile Durkheim munkásságát, akinek az 1897-es munkája (*Az öngyilkosság*) az első olyan nagy szociológiai munka, mely az elméleti munka (Comte-tól induló hagyomány) és a gyakorlati társadalomkutatás (Quetelet-féle morálstatisztika) ötvözetének tekinthető. Némedi azonban úgy véli,¹⁵ hogy ez a munka nem tekinthető a problémaorientált empirikus társadalomkutatás folyományának.

Nagy történelmi ugrással, a francia alkalmazott szociológiai hagyományokat követve Alain Touraine akcionalista szociológiájáról is szó kell hogy essen. Elméletének kidolgozásához a társadalmi mozgalmak kialakulását és fejlődését tanulmányozta.¹⁶ Egy korszerű, modernizáltabb formában megjelenő marxista társadalomelmélet megalkotására törekedett, és a strukturalista, illetve funkcionista elméletek beemelése mellett a társadalmi konfliktusok elemzését is fontosnak tartotta. Úgy vélte, hogy amíg az előbbi a társadalmi rend fennmaradását magyarázza, addig az utóbbi éppen a társadalom dinamikus jellegét, a változást és az azt mozgató erőcsoportok működését ragadja meg. Touraine a társadalmi mozgalmak tanulmányozása során odáig jutott, hogy ezeket a társadalmi változások mozgatójaként értelmezte. Az 1970-es évektől még inkább a szociológiai intervencionalizmus felé mozdult, ami során a szociológus szerepét a társadalmi mozgalmak szervezőinek összefogásában látta, abban, hogy a mozgalmi jelleget egy tudatosabb szintre emelve segítse. Touraine elméletének megfogalmazását követően maga is a gyakorlat felé orientálódott, és mint „politika-csináló” folytatta pályáját.

Németországban 1872-ben hozták létre a *Verein für Sozialpolitik* nevű szervezetet, mely a kezdetektől társadalompolitikai, gazdasági ügyeket vitatott meg. Ebben a szervezetben egy etikai megfontolásokat is figyelembe vevő gazdaságtan megteremtése volt a cél, nem pedig egy önálló társadalomtudomány létrehozása. Némedi megjegyzi, hogy habár maga Max Weber is részt vett a szervezet kutatásaiban – Tönnies, Alfréd Weber és Sombart mellett –, elméleti munkáiban az ott feltárt kérdések nem jelentek meg, azaz a szociológiaelmélet és a fent leírt társadalomtudományi jellegű kutatás nem kapcsolódott valójában egybe Németországban sem.¹⁷

Az USA-ban a moralista társadalomreformerek nem bírtak olyan politikai befolyással, mint Nagy-Britanniában. Részben éppen emiatt ezek a reformerek helyi közösségekhez, illetve később az egyetemekhez fordultak a társadalmi jelenségeket firtató kutatásaikkal, így erőteljes empirikus társadalomkutatás zajlott már az egyetemi szociológia kialakulása előtt is. Az 1980-as évek végén kezdődtek el közegészségüggyel kapcsolatos statisztikai kutatások.¹⁸

Az empirikus társadalomkutatás a szegénységkutatásból indult ki, az európai settlement típusú szociális segíttéssel összefonódva: a Hull House (settlement) aktivistái Chicagóban az

¹⁴ BOTOS 1996.

¹⁵ NÉMEDI 1999/b.

¹⁶ POKOL 1995.

¹⁷ NÉMEDI 2010.

¹⁸ PERLSTADT 2007.

1890-es években (Kelley, Addams és mások, akihez egyetemi kutatók, John Dewey és George Herbert Mead is csatlakoztak) meg voltak arról győződve, hogy ha a szegények életkörülményeit alaposan dokumentálják, akkor fontos társadalmi reformok kezdődhetnek. Ezekben az években a Hull House munkatársai Charles Booth londoni kutatásait alapul véve szisztematikusan feltérképezték a környéket, és alapos leírásokat készítettek az ott lakókról. Az aktivisták számára az elméletet megelőzte a gyakorlat és az abból nyerhető tudás.

A Hull House az East Londonban alapított Toynbee Hall mintájára jött létre 1884-ben, és fő célja a munkásosztály tagjainak oktatáshoz való hozzáférése, javítása és szociális segítése volt. 1892-ben Addams adta ki a „3 R”-t (a lakás, kutatás és reform – magyarra így tehetnénk át). Ennek lényege a Hull House küldetése: együttműködés a helyiekkel, életkörülményeik (szegénység, függőség) intenzív kutatása, a közvélemény folyamatos informálása mindezekről és társadalmi-szociális reformok sürgetése, kikényszerítése.¹⁹

Du Bois pedig, aki az első fekete társadalomkutató volt, 1899-es munkájában (*A philadelphiai néger*) Philadelphia feketék által lakott kerületében végzett kutatást, melynek célja részint az volt, hogy megmutassa: a feketék nem alkotnak homogén réteget, hanem közöttük is van középosztály. Du Bois, bár a kutatását követően nem tudott jó egyetemen állás találni, és így később újságírónak állt, a kutatás idejében a Philadelphiai Egyetem alkalmazottja volt, így kutatása egyetemi kutatásnak is minősíthető.²⁰

A *Pittsburgh Survey* (1906–1909) már olyan kutatás volt, melyben szociális munkások dolgoztak együtt egyetemi kutatókkal, és amely a városi reformerek céljait szolgálta.²¹ A Pittsburgh Survey akkora sikert aratott, hogy az USA-ban ennek nyomán egyfajta survey mozgalom bontakozott ki, mely nagyjából az 1930-as évekig tartott, és a tudományos kutatás, az újságírás, valamint a társadalmi tervezés egyfajta elegyévé vált. A survey háromféle szakember munkájával készült: egyrészt feltételezett társadalomkutatókat, akik a helyzetet feltárják, feltételezte továbbá társadalmi tervezők bevonását, akik javaslataikkal hozzájárulnak a társadalmi reformok megfogalmazásához, valamint feltételezte úgynevezett „disszeminátorok” munkáját is, akik széles körben elterjesztették a szükséges javaslatokat, de edukáltak is egyben annak érdekében, hogy a közeg minél befogadóbb legyen. Ernest Burgess, a Chicagói Egyetem tanára fenntartásokkal kezelte a fenti típusú survey vizsgálatokat, kritizálva annak módszertanát (ezt lehet úgy is értelmezni, mint az egyetemi szociológia nagy nehezen megszerzett tudományos reputációja védelmét). Az egyetemen ez idő tájt a statisztikák mellett etnográfiai megfigyeléseket és személyes dokumentumokat használtak a kutatók. Később, az eredeti survey mozgalom hanyatlását követően maguk is a survey módszert kezdték használni.²²

1933-ban készült el a *Recent Social Trends* nevű jelentés, mely szellemiségében azt volt hivatott demonstrálni, hogy az empirikus egyetemi szociológia önálló képződmény, nem pedig a 19. századi empirikus társadalomkutatás folyománya.

Az alkalmazott szociológiára az USA-ban a tudományos szférán kívüli világból talán jó példa Ford autógyára, ahol Henry Ford ötlete nyomán az 1910-es évek elején felállt egy szociológiai részleg, melynek feladatát a munkások megfigyelése, kutatása és kiválasztása jelentette, éspedig egy speciális program számára (mely programot és annak humánus voltát sokan, sok szempontból kritikával illették).

¹⁹ HILSCHER 1989.

²⁰ NÉMEDI 1999/b.

²¹ *The Pittsburgh District* 1914.

²² FEISCHMIDT 2006.

William F. Ogburn 1929-ben deklaráta, hogy a szociológia mint tudomány nem hivatott arra, hogy a világot jobb helyé tegye.²³ Ugyanakkor úgy vélte, hogy az alkalmazott kutatások alapját a tudományos módszerek jelentik, és ezeket le kell választani a propagandáról, az etikáról, a vallásról és az újságírásról. Úgy gondolta, hogy éles határvonalat kell húzni a „politikacsinálás” és a tudományos kutatás között. Ogburn megkülönböztette egymástól a szociológusokat és a társadalmi mérnököket: az előbbi kutató tudós, az utóbbi pedig bizonyos módszereket és tudást a gyakorlatban alkalmazó szakember, de nem tudós.²⁴

Az USA-ban a második világháború alatt létrehozták az Office of Facts and Figures szervezetet, melynek feladata közvélemény-kutatások végzése volt olyan területeken, melyek a háborúhoz valahogyan kapcsolódtak (például a háborúval kapcsolatos vélekedés a lakosság körében vagy a háború során bevezetett korlátozások állampolgári megítélése).

Robert K. Mertont és Paul F. Lazarsfeldet is meg kell röviden említetünk abban a sorban, mely az alkalmazott szociológiai kutatások háttérét vizsgálja. Együttesen tették le a voksukat a középszintű elméletek kidolgozása mellett, és együtt alapították az Alkalmazott Társadalmi Kutatások Központját is. Merton számos más ismert tevékenysége mellett nagyban hozzájárult az empirikus szociológia módszertanának kimunkálásához, valamint az ő nevéhez fűződik a fókuszcsoporthoz interjúk módszertanának kidolgozása is.

Rensis Likert szociálpszichológus a viselkedéstudományok eredményeinek gyakorlati alkalmazásáért is sokat tevő kutatóként ismert, ő volt a hozzá fűződő skála megalkotója, és a második világháborút követően maga is végzett társaival olyan kutatásokat, melyeket aztán az üzleti világ, a szervezetek, a kormányzati és más megrendelők tudtak hasznosítani.

Mint ahogyan a bevezetőben is írtam, Talcott Parsons, az Amerikai Szociológiai Társaság 39. elnökeként vetette fel (1950) a megfelelő egyensúly megtalálását az alapkutatások és az alkalmazott kutatások között. Az 1960-as évek Amerikájában számos olyan, egyetemekhez köthető társadalomkutató intézet jött létre, amelyek kutatásai megtermékenyítőleg hatottak a szociológiai elméletek kialakulására, a módszertani kérdések megújítására (így például az esettanulmányok széles körű alkalmazásának lehetőségeire). Paul Lazarsfeldnek az ASA elnökeként a korábban már említett módon szintén nagy szerepe volt az alkalmazott szociológia és a „tisza” szociológia lehatárolásában.

Az 1970-es évek végén és a '80-as évek elején sokan szereztek az USA-ban szociológus mester, vagy PhD-fokozatot, ugyanakkor a felsőoktatás egyetemi oktatókra vonatkozó befogadókészsége nem volt túl erős. Így közülük sokan helyezkedtek el az akadémián kívüli területeken – így növelve az alkalmazott társadalomtudományi kutatók táborát, a szemléletmód ismertségét. Hasonló a helyzet a jelenlegi Magyarországon is. A 20. század közepére a laikus, de lelkes polgári körökhöz tartozó reformereket (szinte valamennyi fent vizsgált országban) kiszorították a professzionális kutatók, illetve tudósok. Később a piackutatók és közvélemény-kutatók egyre inkább mint professzionális piaci vállalkozások jelentek meg, és ezek semmiféle hasonlóságot nem mutattak a 19. századi társadalmi reformerek törekvéseivel. Az alapkutatás versus alkalmazott kutatás kérdése a mai napig rendre – sőt egyre erőteljesebben – felmerül nemcsak a nemzetközi, de a hazai szociológiai, társadalomtudományi körökben csakúgy, mint akár a tudománypolitikai körökben is.

A fent leírtak fényében úgy gondolom, hogy az alkalmazott szociológia 21. századi feladata a Ward (és mások) által megfogalmazottak szellemiségében egyfajta mediátori szerep

²³ PERLSTADT 2007.

²⁴ LARSON 1995.

az elmélet és a gyakorlat között a szociológia társadalmilag is hasznosítható elemeinek beépítésével.

3. Alkalmazott szociológiai kutatások lehetséges episztemológiai háttere

Miközben a pozitívizmus a determinizmusokra épít (okság, meghatározottság), a hermeneutika az indeterminizmust, az emberi akarat és viselkedés szabadságát hirdeti, azaz azt, hogy az emberi viselkedést érzések, benyomások, vélekedések (is) befolyásolják.²⁵ A hermeneutika a cselekvések értelmező megértését tartja fontosnak. Alapvetése szerint az emberi viselkedés tanulmányozása soha nem lehet komplex és egzakt, mert eleve telve van bizonytalanságokkal. Továbbá levezethető belőle, hogy a szociológiai változók nem állnak önmagukban, hanem folyamatos változásban vannak, ennél fogva nehezen mérhetőek. Hermeneutikai perspektívából szemlélve fontos a cselekvések és a társadalmi események mögötti okság és szubjektív értelmezés keresése.²⁶

Lincoln és Guba²⁷ az általuk megalkotott naturalista szemléletmódban, a pozitívizmussal szemben úgy vélték, hogy többféle valóság létezik, a megismerő és a megismerés tárgya nem elválaszthatatlanok egymástól, hanem állandó interakcióban állnak, az okságot és következményeket nem lehetséges élesen elkülöníteni egymástól tekintettel arra, hogy minden egymással kölcsönös kapcsolatban áll, állandóan alakul, és a megismerés valójában mindig értéktelített. Az általuk alkalmazott eljárás a folyamatos elméletépítés, több, egymást akár átfedő, állandó változásban lévő munkahipotézissel (mely gondolatok a kvalitatív kutatások egy jelentős részének alapját képezik).²⁸ Guba és Lincoln az interdeterminizmus szemléletét ültették a szociológiai gyakorlatba, ugyanis úgy vélték, hogy a kutatók általi általánosítások és végsőnek tételezett megállapítások lényegében az elme szüleményei, nem eleve, egzakt módon létező dolgok. E vélekedések szerint minden igazság valójában relatív, minden megállapítás kontextusfüggő, nincsenek általánosan érvényes, végső megállapítások. Így fontos kérdés az, hogy az egyik helyen, egyik környezetben talált eredményeket hogyan lehet egy másik környezetbe transzportálni. Működik-e máshol, más körülmények között? A megoldásuk erre az illesztés és a kongruencia, a két eset közötti hasonlóságok és különbségek leírása. A fentiekből következik, hogy elutasítják a deduktív, axiómaszerű elméletépítést (csakúgy, mint minden olyan elképzelés, mely a groned theory módszertanára épít). Ralf Bohnsack²⁹ pozícióba ágyazott tudásról beszél annak kapcsán, hogy a kutató maga is részese annak a „valóság”-nak, amit megfigyel, vagyis az nem létezik tőle függetlenül. Átveszi a fenomenológia azon álláspontját, mely szerint társadalmi tények önmagukban nem léteznek, ennél fogva a kutatói értelmezések is csak másodlagos konstrukciók.

A fent felvázolt modell (illetve elképzelések) lehet az alapja az olyan alkalmazott kutatásoknak – így az általam végrehajtottaknak is –, melyek partikulárisak, helyhez és időhöz kötöttek, tervezési folyamatok alapját képezhetik, és arra hivatottak, hogy elméleteket építsenek, magyarázatokat hozzanak létre az esetek, az eredmények alapján, egyfajta induktív logika mentén. Az elképzelés értéktelített abban az értelemben, hogy nem vitatja el a szemlélő jelentőségét az értelmezési folyamat során, így alkalmas(abb) általában értéktelített társadalompolitikai döntések háttéréül (is) szolgálni, mint a pozitívista szemléletű paradig-

²⁵ FEISCHMIDT 2006; LARSON 1995; KVALE 2005; MASON 2001.

²⁶ DENZIN ÉS LINCOLN 2011.

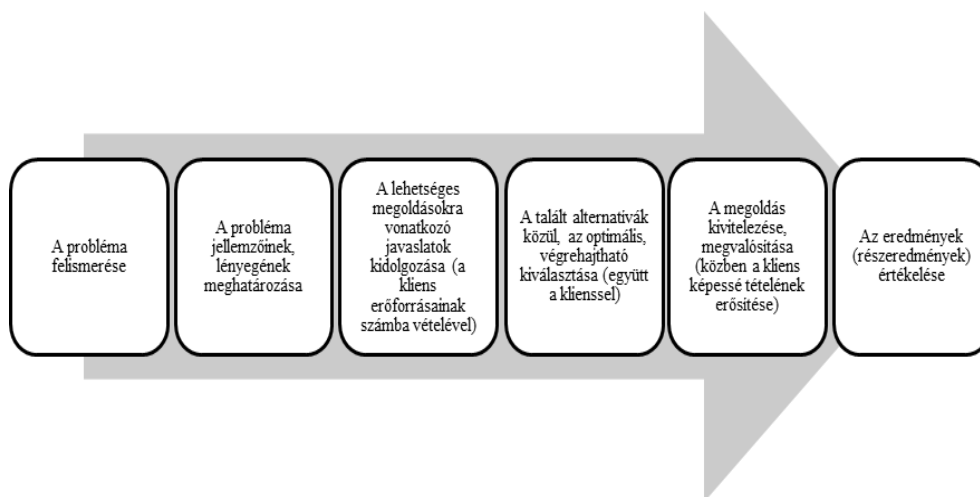
²⁷ LINCOLN ÉS GUBA 1985, 1982.

²⁸ GLASER ÉS STRAUSS 1967; BRYMAN 2015; 2006.

²⁹ Idézi FEISCHMIDT 2006.

mák. Úgy gondolom, hogy az alkalmazott társadalomtudományoknak egy ilyesfajta hermeneutikai, interpretatív szemlélettel kellene rendelkezniük. Alkalmazott társadalomtudományi kutatásaim során egyre inkább azt tapasztalom, hogy a szociális esetmunkában kifejlesztett problémamegoldó modell, a szociológiai kutatások során általánosan alkalmazott kutatómódszertani modell és a társadalmi innovációk generálása során általunk kimunkált modell (lásd később) rimelnek egymásra, azaz egymást kiegészítve alkalmazhatóak a gyakorlatban (lásd ehhez az 1–3. ábrákat).

Néhol a folyamat a probléma alapos feltárásáig jut el, néhol addig, hogy megoldási javaslatokat, társadalompolitikai javaslatokat is megfogalmazunk, néhol pedig mi magunk generálunk folyamatokat a társadalmi változás irányába (akár akcionista jelleggel, akár a társadalmi innovációk generálásán keresztül). A szociológiai kutatásnak önmagában is lehet katartikus, vagy terápiás jellege (bár önmagában a terápia, vagy pszichológiai szempontok alkalmazása nem feladata a tisztán szociológiai munkáknak). Nem szándékolt hatásként azonban akár egy csoportra, szervezetre vagy közösségre irányuló kutatásnak is lehet relevatív hatása és jellege – nem beszélve az életútinterjúról vagy egyéb, feltáró jellegű interjúkról, melyek szinte szükségszerűen váltanak ki hasonló reakciókat.³⁰

1. ábra

A szociális munka problémamegoldó modellje

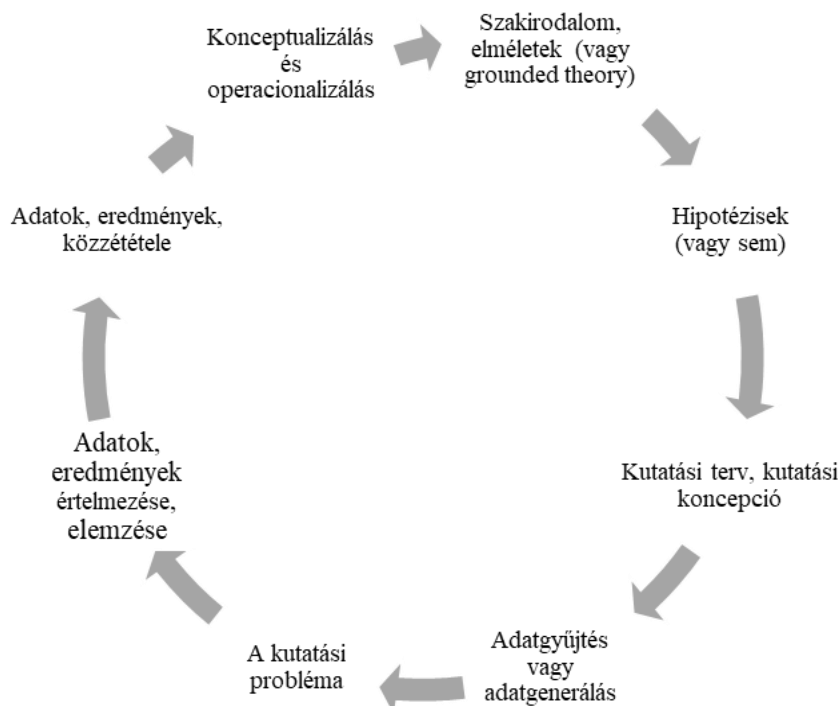
Forrás: saját szerkesztés

A szociális esetmunka során használt problémamegoldó modellt eredetileg Helen Harris Perlman (1957) fejlesztette ki, aki közel hetven évet töltött szociális munkásként, kutatóként, tanárként az alkalmazott társadalomtudományok területén aktívan. A Chicagói Egyetemen iskolaalapítóként írta meg 1957-ben a *Szociális esetmunka: a problémamegoldó folyamat* című művét. Ennek alapján dolgozik a szociális munka problémamegoldó irányzata azóta is.

A szociológiai kutatásokra vonatkozó jól ismert modellt szemlélteti az alábbi (2.) ábra. Az alapmodellben lépésekként kerülnek feltüntetésre az egyes munkafázisok, de valójában

³⁰ Lásd erről bővebben KVALE 2005; MASON 2001.

ezek inkább egymással párhuzamosan meghozandó döntések – és sokszor csak pillanatnyi döntések például az alapozott elmélet alkalmazása esetében. A kvalitatív jellegű, a pozitívista szemlélettől eltérő, sokszor inkább induktív logika mentén megvalósuló kutatások esetében a fent említett episztemológiai kiindulópont miatt (a kutató is része a „valóságnak”) adatgenerálásról lehet inkább beszélni,³¹ és nem adatgyűjtésről, illetve – ezzel párhuzamosan – oda-visszaható folyamatokról van szó, melyek rugalmasan alakíthatóak.

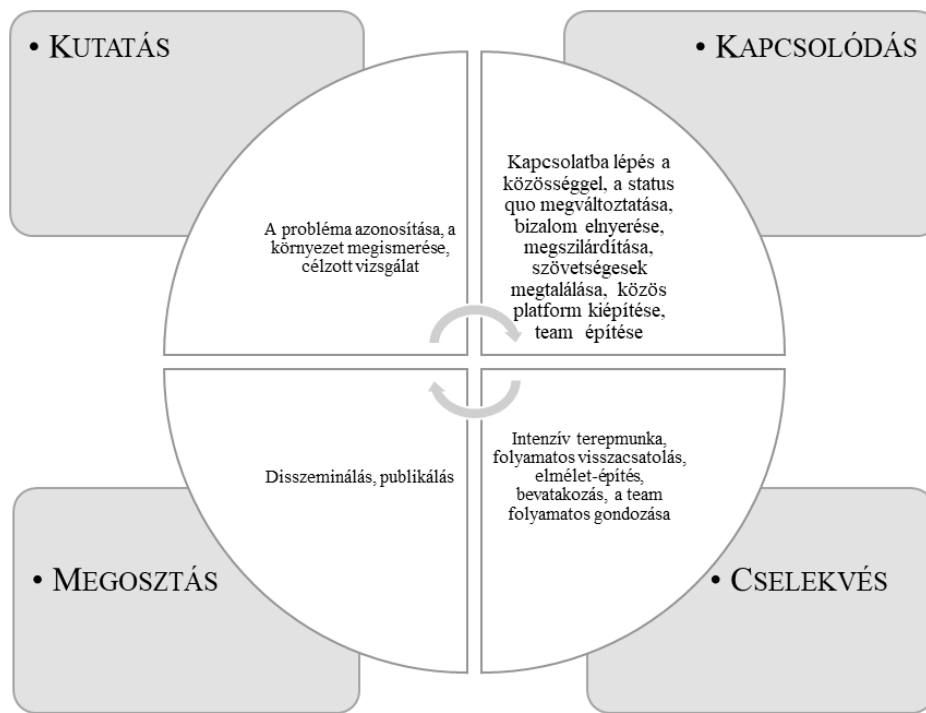
2. ábra

A szociológiai kutatás lépései (általános modell)

Forrás: saját szerkesztés

Végül a társadalmi innovációk generálásnak modellje (3. ábra) bemutatja azt a folyamatot, melynek során társadalmi innovációk létrejönnek, illetve megvalósulnak. A folyamat fontos eleme az alapos feltáró munka, az innováció környezetének megismerése, az innováció érintettjeinek azonosítása, a bizalom elnyerése, a folyamatokba való bevonásuk (ezek ugyanúgy jelen vannak az akcionalista jellegű szociológiai kutatásokban is), az intenzív terepi jelenlét, a folyamatok kísérése, gondozása, disszeminálása és akár – tudományos igénnyel – valamifajta alapozott elmélet folyamatos építése.

³¹ MASON 2001.

3. ábra

A társadalmi innovációk generálásának modellje

Forrás: Saját szerkesztés

Bibliográfia

BOTOS 1996

BOTOS Máté: Frederic Le Play. *Magyar Szemle* (Új folyam) 5/5. 1996.

BRYMAN 2015

Alan BRYMAN: *Social Research Methods*. Oxford, Oxford University Press, 2015.

DENZIN–LINCOLN 2011

Norman K. DENZIN–Yvonna S. LINCOLN: *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Sage Handbooks, 2011.

FEISCHMIDT [é. n.]

FEISCHMIDT Margit: *A kvalitatív módszerek története*. [é. n.] Internet: mmi.elte.hu (Letöltés: 2020. 01. 28.)

GLASER–STRAUSS 1967

Barney G. GLASER–Anselm I. STRAUSS: *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research*. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), Aldi-

- neTransaction. A Division of Transaction Publishers Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 1967.
- GUBA–LINCOLN 1985
Egon G. GUBA–Yvonna S. LINCOLN: *Naturalistic Inquiry*. London, Sage, 1985.
- GUBA–LINCOLN 1982
Egon G. GUBA–Yvonna S. LINCOLN: *Naturalistic Inquiry*. *Educational Technology Research and Development (ECTJ)* 30/4. 1982. December, 233–252.
- HILSCHER 1989
HILSCHER Rezső: A Settlement-mozgalom. *Esély* 1/1. 1989, 55–64.
- KVALE 2005
Steinar KVALE: *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest, Jószöveg Műhely, 2005.
- LARSON 1995
Carl J. LARSON: Theory and Applied Sociology. *Journal of Applied Sociology* 12/2. 1995, 13–29.
- MASON 2001
Jennifer MASON: *Kvalitatív kutatás*. Budapest, Jószöveg Műhely, 2001.
- NÉMEDI 1999/a
NÉMEDI Dénes: Auguste Comte: A szociológia megalapítója? In: *A szociológia kialakulása*. Szerk. FELKAI Gábor. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- NÉMEDI 1999/b
NÉMEDI Dénes: Empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik század végéig. In: *A szociológia kialakulása*. Szerk. FELKAI Gábor. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- NÉMEDI 2000
NÉMEDI Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle* 2. 2000, 3–16.
- NÉMEDI 2010
NÉMEDI Dénes: Bevezetés: a szociológia problémája – ma. In: *Modern szociológiai paradigmák*. 2. kiad. Szerk. NÉMEDI Dénes. Budapest, Napvilág, 2010.
- PERLMAN 1957
Helen H. PERLMAN: *Social Casework: A Problem-solving Process*. Chicago, University of Chicago Press, 1957.
- PERLSTADT 2007
Harry PERLSTADT: Applied Sociology. In: *21st Century Sociology*. Ed. Clifton D. BRYANT–Dennis L. PECK. London, Sage, 2007.
- POKOL 1995
POKOL Béla: *Modern francia szociológiaelméletek*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995.

The Pittsburgh District, 1914

The Pittsburgh Survey: The Pittsburgh district civic frontage. New York, Survey Associates, 1914. Internet: www.russellsage.org (Letöltés: 2020. 01. 20.)

ROWNTREE 1971

B. Seehohm ROWNTREE: *Poverty; a study of town life*. New York, H. Fertig, 1971.

WARD 2018

Lester Frank WARD: *Dynamic Sociology*. October 16, 2018. Internet: www.amazon.com (Letöltés: 2020. 01. 20.)

A KELET VARÁZSA? NÉMET FRONTKATONÁK ISZTAMBULBAN A VILÁGHÁBORÚ ÉVEI ALATT: 1916–1918

SZLÁVIK GÁBOR TIBOR

A háború évei alatt a legtöbb német katona, aki – a Német Birodalmon és az Osztrák–Magyar Monarchia területén át vezető, majd a Balkán hegyei között megtett hosszú vonatút után – megérkezett Törökországba, úgy érezte: a kosz és a szemét országába érkezett. „*Willkommen im Lande des Drecks*” – mondta egy frontszolgálatra érkezett német tisztnek az isztambuli főpályaudvar rendjéért német részről felelős állomásparancsnok. Beszélgetőpartnere, az *Ázsia-hadtest*¹ tüzér századosa pedig még későbbi visszaemlékezéseiben is úgy látta, hogy aligha lehetett volna ennél találóbban jellemezni ezt az országot és annak fővárosát.²

A Kelet mesés világát remélve, ahol „rózsák és bűnre csábítóan szép nők”³ meg megannyi más csoda vár az érkezőre, sok német katona keserű csalódást érzett, miután szembe-sült a valósággal. A nyugat-európaiaktól akkor és még sokáig Konstantinápolynak nevezett Isztambul⁴ nem volt valamifajta földi paradicsom.⁵ A háború idején a mindennapi élet még a megannyi előjogot élvező Boszporusz-parti oszmán székvárosban sem igazán volt a németek kedvére való.⁶ A város életét felkavarta a háború.⁷ Ezt az ott élő, talán háromezer fős német kolónia tagjai is megérezték.⁸ Áru- és részleges élelmiszerhiány lépett fel; már csak azért is, mert 1914 augusztusa óta, a könnyebb megélhetés reményében (és jobbára ellenőrizetlenül) falusi szegények tömegei húzódtak oda.

Az első német katonák, akik megismerkedhettek a béke utolsó hónapjait élő Isztambul mindennapi életével, az 1914 augusztusában Isztambulba érkezett két német hadihajó, a hamarosan török tulajdonba került *SMS Goeben* és *SMS Breslau* állományaához tartoztak. A hajókkal együtt az Oszmán Flotta kötelékébe került német haditengerészek a

* Itt közölt tanulmányom egy hamarosan megjelentetni kívánt könyv része, közelebbről annak egyik fejezetéhez írott záró rész. Már elkészült munkám az alábbi címet viseli: *Sas és félhold: német katonai tanácsadók és harcoló német egységek az Oszmán Birodalom frontjain (1914–1918)*.

¹ (Das deutsche) *Asienkorps* vagy *Asien-Korps*. – A megnevezése ellenére inkább csak dandárerejű magasabb egység felépítéséhez és különleges taktikai feladataihoz újabban lásd ERICKSON 2001/b, 232. skk. és ERICKSON 2016, külön. 225 (Index: s.v. *German Army/Asia Korps/Pashal/Pasha II* etc.).

² Lásd SIMON-EBERHARD 1919, 24. Vö. ehhez SENCER 2019, 275.

³ Így SIMON-EBERHARD 1919, 24: „[...] Rosen und sündhaft schöne Frauen”.

⁴ A török uralom alatt is Konstantinápolynak (*Kostantiniyye*) vagy Sztambulnak nevezett város csak 1930-ban vette fel az Isztambul nevet: vö. FINKEL 2005, 57.

⁵ Többek között így SIMON-EBERHARD 1919, 24.

⁶ Rövid összefoglalásban újabban lásd ehhez GRÜBHABER 2018, 90–92 (*The Watch at the Bosphorus: German Soldiers in the Ottoman Capital*).

⁷ PSEUDONYM 1916, 107–119; 107. skk. (Ch. VIII: *Constantinople from within*); továbbá, egy másik megközelítésből SCHWEDER 1916, 44. skk.

⁸ DAWLETSCHEIN-LINDER 2016, 176. és 180; 182 sk.

háború végéig maradtak a Boszporusz-parti nagyvárosban. Hajóik innen futottak ki a Fekete-tengerre, majd ide tértek vissza egy-egy harci vállalkozás után. A háború második évében már az együttesen közel ezernyolcszáz fős állománnyal bíró *Yavuz Sultan Selim* (ex *Goeben*) és a *Midilli* (ex *Breslau*)⁹ legénységét is időről időre partra engedték. Rövid eltávozásaik során így ők is részei lettek Isztambul mindennapi életének; ők is szereztek itt tapasztalatokat, és megannyi élményt éltek át. Történetük azonban sajátos vonatkozásokkal bíró külön történet, ezért ezzel itt nem foglalkozom.¹⁰

A világháború kitörését követően, 1914 augusztusa után és 1916 januárja előtt a török földre induló, majd az oszmán hadsereg tagjaivá lett német önkéntesek (többnyire mechanikusok vagy fegyvernemi specialisták) civil ruhában, tíz–tizenkét főből álló csoportokban utaztak Isztambulba, több közép- és kelet-európai fővárosban is megszakítva utazásukat.¹¹ A rendez és tisztasághoz szokott német katonáknak útjuk utolsó, Szófiától kezdődően megállás nélkül megtett szakasza volt a legnehezebb. Európai emberként itt éltek át a „Kelet világával” való első találkozást.

Szófiából Isztambulba vezető útjuk során a török földre tartó német önkénteseknek meg kellett barátkozniuk a Balkánon át vezető vasút¹² vagonjainak minden falfelületén tömegesen mászkáló poloskákkal, tetvekkkel és bolhákkal is.¹³ A „teljesen elpoloskásodott” szerelvényeken¹⁴ eltöltött hosszú órák után érkeztek meg az isztambuli főpályaudvarra, ahonnan rögtön elszállították őket egy, a várostól távol eső laktanyába. Két óra múlva egyikük már őrt állt – „primitív török egyenruhájában”,¹⁵ elavult, egylövetű puskával.¹⁶

⁹ Az egykori *SMS Goeben* csatacirkáló, török szolgálatba állítása után kapott nevén *Yavuz Sultan Selim* állománya 1915-ben 1322 német és 24 török haditengerészből állt. Az *SMS Breslau*, a későbbi *Midilli* legénysége közül ugyancsak ekkor 426 fő volt német és 6 fő török. Így NOPPEN 2015, 20. ill. 24.

¹⁰ Ugyancsak külön történet a Dardanellák védelmének megerősítésére küldött különleges német tengerészeti egység ötszáznegyvenhat főnyi állományának története. Ezek (26 tiszt és 520 műszaki szakember) 1914 augusztusának végén érkeztek az Oszmán Birodalomba. Vezetőüket Guido von *Usedom* tengernagy látta el: vö. AKSAKAL 2008, 135 sk. A Gallipolinál elszenvedett veszteségek ellenére az 1918-as év kezdetéig ezeknek, a Konstantinápolytól többnyire távol levő katonáknak a száma 948 főre emelkedett: lásd ehhez ERICKSON 2001/a, 991; vö. még WALLACH 1976, 236.

¹¹ Lásd ehhez HORACZEK 2014, 34–37. (Passau–Wien–Budapest–Bukarest–Sofia–Konstantinopel.) – Az európai háború kitörését követő hónapokban az oszmán hadsereg tényleges hadrafoghatóságához nélkülözhetetlen műszaki szakembereket szabályosan becsempészték Törökországba. Lásd SCHRAUDENBACH 1925, 22.

¹² Ez a Bolgár Államvasutak Szófiából Isztambulba induló szerelvénye volt, és nem az 1916. január 1-je óta üzemelő gyorsvonat, a Berlin és Isztambul között közlekedő, háló- és étkezőkocsikkal is ellátott Balkáni vasút (*Balkanzug*). Az 1918 októberéig hetente kétszer induló Balkán-expressz 58 óra alatt tette meg a Berlin és Isztambul közötti kb. 1900 kilométeres vasúti távolságot: vö. The First Balkan Express. *Birmingham Daily Post*. England, 31 December 1915. és *Nantwich Guardian*. England, 21 January 1916. Hasonlóképpen PSEUDONYM 1916, 172. skk. Itt többek között azt olvashatjuk, hogy két napon és két éjszakán át tart a *Balkanzug* útja Bécs és Isztambul között. PSEUDONYM 1916, 190. sk.

¹³ Így HORACZEK 2014, 36.

¹⁴ Így HORACZEK 2014, 36: „[...] in den total verwanzten Zugabteilen der Balkan-Eisenbahnen”.

¹⁵ HORACZEK 2014, 37: „Zwei Stunden später stand ich Wache als »Türkischer Soldat!« [...] Man steckte uns sofort in die primitive türkische Uniform [...]” (A kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁶ HORACZEK 2014, 37: „Die Gewehre erinnerten an die Schießbudengewehre auf unseren Jahrmärkten: Es waren alte Loewe-Gewehre. Man konnte damit immer nur einen Schuss laden, wobei ein Hebel zu bedienen war.” Azaz: „A löfegyverek a mi kirakodóvásáraink céllövöldéiben

Az oszmán hadsereg tagjaként teljesített szolgálat körülményei egyebekben még az 1915-ös év nyarán sem feleltek meg a németeknek. Aludni sem tudtak, mert „éjjelente, ha fényt gyújtottak, oly sok ágyi poloskát találtak a fekvőhelyükön, hogy azokkal egy főző-edényt is meg lehetett volna tölteni”.¹⁷ Kevés volt a török katonává lett németek élelmezése is, és amit kaptak, az nem felelt meg az európai gyomornak.¹⁸

A magasabb rendfokozatú tisztek az élelmezés terén is kivételt képeztek – de akkoriban ez másutt is így volt, majd később is mindenhol. A császári német hadseregnek az oszmán haderő tagjaivá lett törzstisztjei más elbánásban részesültek, mint az egyszerű német katonák. Vonatuk az Orient expressz korábbi végállomására, a Sirkeci pályaudvarra futott be, de másként teltek az érkezésüket követő percek is.¹⁹

Az alacsonyabb rendfokozatú katonákat igencsak hátrányosan érintő helyzet később annyiban változott, hogy a császári német hadsereghez tartozó nagyobb egységek az 1916-os év márciusától már rendezett és tiszta körülmények között, német katonavonatokon érkeztek Isztambulba, ahol német normák szerint kapták az élelmezést.²⁰

A Berlin és Isztambul közötti vasúti forgalom újbóli megindulása után a tisztek mellett nagyszámú altiszt, tiszt és legénységi állományú személy érkezett az ún. *Balkanzuggal*²¹ vagy a kifejezetten erre a célra összeállított katonai szerelvényekkel Isztambulba, amely – 1916 tavaszától – az Oszmán Birodalom távoli frontjaira induló német katonák elsődleges elosztópontja lett. Berlini utasításra repülőszék és teherautó-vezetők, valamint az őket nagy számban kísérő mechanikusok is érkeztek ide.²² A már meglévő állomány mellé 1916 augusztusáig a német császári hadsereg hozzávetőlegesen 5900 katonáját helyezték át Törökországba.²³ Számuk a háború végéig ennek közel az ötszörösére növekedett.²⁴

Ez új helyzetet teremtett, és új problémákat hozott magával. (Akkor is, ha a katonák zöme csak rövid ideig maradt a Boszporusz-parti oszmán székvárosban vagy a vele szemközt fekvő, az ázsiai partra települt Selimiyében.) Ez a „tömeg” már nemcsak létszámában, de minőségileg is más volt, mint az 1913–1914/1915 között Isztambulban tevékenykedő Német Katonai Misszió.

használt puskákra emlékeztettek. Régi Loewe-puskák voltak. Egy kezelőkar segítségével, egy lövésre lehetett ezeket tölteni.”

¹⁷ Így HORACZEK 2014, 37: „Machte man nachts Licht, so fand man im Bett so viele Wanzen, dass man ein Kochgeschirr damit füllen konnte.”

¹⁸ Így HORACZEK 2014, 38: „Das Essen war für uns unzulänglich und unverträglich, wir nannten es »Krankenkost«”. Azaz: „Az élelem kevés és elviselhetetlen volt számunkra, betegeknek való étrendnek neveztük azt.”

¹⁹ Lásd ehhez GUHR 1937, 22. skk. és 25. skk.

²⁰ Ilyen német alakulat volt a palesztinai frontra küldött *Pascha I.*

²¹ Vö. GUHR 1937, 16. – Aki ezzel, az első osztályú személykocsikkal is ellátott szerelvényrel utazott, az már a berlini indulástól számított harmadik nap reggelén elérte a török határt: GUHR 1937, 15–16.

²² A német katonákat és felszerelésüket szállító vonat az isztambuli főpályaudvarhoz való megérkezésének pillanataihoz, majd a szerelvényekkel zsúfolt pályaudvar előtt való hosszú várakozáshoz és a kirakodáshoz (stb.) lásd pl. SIMON-EBERHARD 1919, 23. skk. (8: *Ankunft am „Goldenen Horn”*.)

²³ Így REICHMANN 2009, 334.

²⁴ Az utolsó háborús évben az Isztambulban tartózkodó vagy a törökországi frontokon küzdő német katonák száma 20–25 000 fő körül lehetett. Így ERICKSON 2001/b, 233. és WALLACH 1976, 253. Később hasonlóképpen REICHMANN 2009, 334. – a fenti munkákra történő hivatkozással.

A Konstantinápolyba, majd onnan Kis-Ázsiába tartó német katonák közül egyesek a háború kezdete óta nem látták a családjukat.²⁵ Jól öltözöttek és jól tápláltak voltak, idősebb népfelkelőket nem lehetett látni közöttük. Kiváló katonáknak tűntek. Legtöbbjük kiváló testfelépítéssel is rendelkezett.²⁶ A fiatal életkorral párosuló jó fizikai állapot azután ételben, italban, de más testi szükségletekben is megkövetelte a maga jogát.

Már az átmenetileg akár több ezer főre duzzadt német alakulatok²⁷ kielégítő, közelebről az európai ember igényeinek megfelelő élelmezése sem volt könnyű feladat. Amiként az állomány kimenő alatti fegyelmezése sem. Arról, hogy a Pera – kora középkori nevén a Galata-negyed²⁸ – jobbra szűk utcáin alkoholra vadászó, és az ezt megtiltó parancs ellenére prostituáltakhoz járó német katonák a megszabott időben visszatérjenek körletükbe, az itteni német katonai rendőrség gondoskodott.²⁹

A katonai fegyelmet a háború végéig fenntartották. A szigorú büntetőintézkedéseknek köszönhetően az Isztambulban, illetve az ázsiai parton fekvő Selimiye mellett állomásozó német katonák körében csak elvétve fordult elő a helyi boltosok zsarolása, felszerelési tárgyaik, illetve a német császári hadsereg tulajdonát képező anyagok eladása, vagy más jellegű feketekereskedelem. De ritkák voltak a német katonáknak a helyi népe sséggel való összetűzései is.³⁰ (Mindez komoly eredménynek tekinthető az isztambuli német katonai hatóságok részéről. A fentebb felsorolt katonai vétségek és bűncselekmények, valamint a polgári büntető törvénykönyv által is büntetni rendelt atrocitások ugyanis gyakorta előfordultak a kairói vagy az alexandriai elosztó bázisokon állomásozó ausztrál és új-zélandi csapatok között.)

Az isztambuli (különösen a perai) bordélyok látogatásának tilalmát azonban a helyi német parancsnokság képviselőinek többnyire nem sikerült betartatniuk. A frontra készülő, s

²⁵ Így PSEUDONYM 1916, 61. Panaszt mégsem lehetett tőlük hallani, mert meg voltak győződve arról, hogy övék lesz a győzelem (PSEUDONYM 1916, 61.).

²⁶ Így PSEUDONYM 1916, 61; vö. még 74.

²⁷ Egy semleges országból jött európai szemtanú óvatos becslése szerint a Konstantinápolyban tartózkodó német katonák száma egy adott időszakban maximálisan 10 000 fő lehetett. Így PSEUDONYM 1916, 74.

²⁸ Isztambul az Aranyzarv-öböl északi partján elterülő, az oszmán uralom idején zömmel görögöktől, zsidóktól és örményektől, valamint európaiaktól lakott városrésze. Mai nevén: Beyoğlu. – Eleven és részletező előadásban lásd ehhez SCHRADER 1917, 167–198 (*Galata und Pera*).

²⁹ Így GRÜBHABER 2018, 90. Összegzőleg lásd még ehhez REICHMANN 2009, 334. skk; ugyancsak további irodalmi hivatkozásokkal. – Más frontokon követett gyakorlatával ellentétben a német katonai adminisztráció, közelebről a német egészségügyi szolgálat Isztambulban nem tartott fent katonai bordélyokat. Lásd ehhez GRÜBHABER 2018, 90. o. 289. sz. jegyzet. Szexuális szükségleteik kielégítése végett ezért az átmenetileg Isztambulban tartózkodó német katonák prostituáltakhoz jártak. Ami az alkoholhoz való jutás lehetőségeit és módozatait illeti, az alkoholos italok közül többnyire csak sört tudtak inni a császári német hadsereg Isztambulban – és Selimiyében – állomásozó alakulatainak tagjai. A sört Németországból hozták számukra, de az isztambuli garnizon német katonáinak egy helyi sörfőzde kínálata is rendelkezésére állt: vö. GRÜBHABER 2018, 91. o. 295. sz. jegyzet. A tömény alkoholok, leginkább a *rakı* fogyasztását már csak azért is tiltották az isztambuli német katonai hatóságok, mert annak fogyasztása esetenként súlyos egészségügyi következményekkel járt. A világháború éveiben ugyanis a szőlő hiánya miatt gyakorta már ipari alkoholokkal keverték, vagy zömmel abból készítették az eladók a *rakı* a – német – katonák számára is megfizethető, olcsó változatát: vö. GRÜBHABER 2018, 91. skk. és 92. o. 295. sz. jegyzet.

³⁰ L. ehhez GRÜBHABER 2018, 90, ill. lásd még uo. a 290. sz. jegyzetet. A felszerelési tárgyak, az üzemanyag, esetenként pedig a fegyver és a lőszer eladásának példáihoz lásd még REICHMANN 2009, 342–344. skk. Vö. 362. – további hivatkozásokkal.

így Isztambulban csak ideiglenesen tartózkodó német katonákra ez a tilalom még inkább csak korlátozott mértékben hatott. A rájuk váró nehézségek előtt, az esetleges halál vagy sebesülés gondolatával is számot vetve, az embereknek szükségük volt az effajta „kikapcsolódásra”. Még akkor is, ha egyeseknek voltak rokonai vagy akár távoli ismerősei – az ott élő német kolónia tagjaitól röviden csak Kospoliként³¹ emlegetett – Konstantinápolyban.

Esetenként a német katonák kényszerűen hosszú időt töltöttek el a Boszporusz-parti, kozmopolita³² nagyvárosban. Ez még inkább az alkohol vagy az ópium, de leginkább a nők által nyújtott gyönyörök tudatos keresésének irányába hatott. Így tettek az 1917-es év nyarán a már a későbbi *Asienkorps* magvát képező *Pascha II* alakulatai is, amelyek a Balkán hegyei között napokig tartó nehéz és hosszadalmas vasúti szállítás után érkeztek meg Isztambulba.³³

Ilyen élmények után hajózták át a mezopotámiai vagy a palesztinai frontra induló német katonákat a Boszporusz ázsiai partjára, ahol Haydarpaşa pályaudvara mellett, az Üsküdarhoz tartozó Selimiye közelében kialakított sáortáborban vártak továbbszállításukra.³⁴ Jó időbe telt, amíg a török csapatokkal és a csapatoknak szánt hadianyagokkal túlterhelt Anatóliai-vasút kapacitáshiánya miatt eljuthattak első gyűjtőpontjukig, a szíriai Aleppóba.³⁵ A szinte kizárólagosan fiatal férfiak addig (bevagonírozásukra várva) úgy szórakoztak, ahogy tudtak. Csónakkal – titkon³⁶ és szabályellenesen³⁷ vagy engedéllyel – átkeltek a keskeny tengersizoron Isztambulba, ahol leginkább az olcsón megvásárolható testi gyönyörökkel, fiatal nők társaságában igyekeztek eltölteni az időt.³⁸

³¹ Rövidített, kollokvialis alak Isztambul német nevéből: Konstantinopel. Vö. DAWLETSCHEIN-LINDER 2016, 184.

³² Táblázatos formában közölt, részletes statisztikai adatokkal lásd ehhez SHAW 1979, 265–277.

³³ Lásd pl. ehhez SIMON-EBERHARD 1919, 18–23. A kezdetben *Pascha II* fedőnév alatt említett Asien-Korps alakulatait szállító szerelvények először a Breslauból Budapestre vezető vasútvonalon, majd a Pétervárad–Nis útvonalon haladtak. Innen léptek be, Szófia irányában, a Balkán-hegység vonulatai közé. A *Pascha II* Isztambulig tartó vasúti utazásának további állomásai Philipopolis (a mai Plovdiv) és Adrianopolis-Edirne voltak.

³⁴ Az Anatóliai-vasút, ill. az abból leágazó bagdadi vasút nyugati végállomásának számító fejpályaudvart, a német mérnökök által tervezett, majd egy német cég által meglehetősen gyorsan (1906–1908 között) felépített Haydarpaşa pályaudvarát szemlélve kicsit otthon érezhették maguk a továbbszállításukra váró német katonák. Egy korabeli leírás szerint „egy bámulatba ejtő nemzet vállalkozó kedvének és műszaki képességének emlékműveként” magasodott ez a vasútállomás a Boszporusz ázsiai partján emelt alacsony és nyomorúságosan festő építmények fölé. Így PSEUDONYM 1916, 94. skk.

³⁵ Vö. H. AFFLERBACH: Blitz gegen Bagdad: Der deutsch-türkische Feldzugsplan scheiterte an Nachschubschwierigkeiten. *Die Zeit Online* (4. Januar 1991). Internet: www.zeit.de (Letöltés: 2020. 07. 20.) – a következő alcím alatt: *Blitz gegen Bagdad*; továbbá SIMON-EBERHARD 1919, 24. skk.

³⁶ Ezek a katonák engedély nélkül távoztak el szolgálati helyükről. Lásd Tagesbefehl Nr. 155 der Deutschen Militärmission, Konstantinopel [1916], KA München, HS 2255. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 335. o. 1262. sz. jegyzet.

³⁷ Nem egy esetben hamis vagy meghamisított eltávozási engedélyek felhasználásával. Flotten-Tages-Befehl Nr. 82, Konstantinopel 21.6.1915, BAMA Freiburg, RM 40/807, Blatt 111. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 335. o. 1263. sz. jegyzet.

³⁸ Esetenként akár kislányok vagy kiskorú fiúgyermek társaságában is. A hosszabb-rövidebb időre a városban állomásozó német katonáknak minden elképzelhető szexuális szolgáltatást kínált az isztambuli alvilág. Néhány konkrét példa – jobbára diszkrét – felsorolásával az akkor tizenhét éves bajor önkéntes, a törökül jól tudó Ernst-Adolf *Mueller* (sic!) hadapród is megörökítette kézírásos naplójában az 1915. év őszétől 1915 karácsonyáig szerzett isztambuli tapasztalatait. Ernst-

Később sem ment ritkaságszámba a Boszporusz ázsiai partján fekvő Selimiye sátrórában való hosszú és tétlen várakozás, amely esetenként aláásta a katonai fegyelmet is.³⁹ Mire az első nagy törökországi német katonai alakulat, a „Villám”- (*Yıldırım*) vagy más néven F- (Falke [Sólyom]) hadseregcsoport alárendeltségébe tartozó *Ázsia-hadtest*⁴⁰ megérkezett a palesztinai hadszíntérre, akkorra kitűnt, hogy a sztambuli bordélyokban nemi betegséget szerzett német katonák száma ismét jelentős mértékben megnövekedett. Egy 1918 májusában kelt jelentésben az akkor a *Yıldırım*-hadseregcsoport főparancsnoki posztját betöltő Otto *Liman von Sanders* pasa, az oszmán hadsereg marsallja arról panaszkodik, hogy összességében már ötszázhetvenkettő nemi betegséget szerzett katonája van.⁴¹ A további megbetegedéseknek az F-hadseregcsoport felső vezetése drákói büntető intézkedésekkel igyekezett elejét venni. A Hatodik Oszmán Hadsereg vezérkari főnöke, Ernst *Parraquin* bej, alezredes egy napiparancsában elrendelte, hogy azok, akik nemi betegséget szereztek, egy éven át nem számíthatnak arra, hogy tartós eltávozásra, németországi szabadságra mehessenek.⁴²

További, hasonlóan szigorú intézkedések sorára volt szükség azért, mert a legfelsőbb hadvezetés figyelmen kívül hagyta – döntő többségében fiatal – beosztottjainak egyik legelső igényét. A tekintélye elvesztésétől féltő császári német hadvezetőség ugyanis nem engedélyezte, hogy a szövetséges Törökország területén állomásozó német katonák számára felállíthassák (a nyugati fronton 1915 óta sikerrel működő, állandó egészségügyi ellenőrzés alatt álló) katonai bordélyokat.⁴³

Adolf Mueller, *Der Erste Weltkrieg – Erinnerungen an meine Tätigkeit bei der Militärmission Türkei 1915/1919*, KA München, HS 2884/1, S. 29. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 362. o. 1347. sz. jegyzet. Az eredetileg gépirásos napló egészéhez újabban lásd STEIN 2018, 147. skk.

³⁹ Ez utóbbihoz, a szolgálati eljárókkal szemben tanúsított „hanyag magatartás” (*nachlässiges Verhalten*) eseteihez lásd Anlage zum Flotten-Tages-Befehl Nr. 93, BAMA Freiburg, RM 40/807, Blatt 125. Tagesbefehl der Deutschen Militärmission, Konstantinopel 12. 6. 1916, KA München, HS 2255. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 335. o. 1264. sz. jegyzet.

⁴⁰ Vö. ehhez LIMAN VON SANDERS 1920, 225. és 219–233. (Kap. 13: *Jildirim* [sic!]); újabban ERICKSON 2007, 95. skk; továbbá 226. (Index: s.v. *Ottoman Army Groups/Yıldırım Army Group*.)

⁴¹ Egy eredetileg napiparancs (*Tagesbefehl*) formájában elhangzott bizalmas jelentés (*Vertraulich!*). Tagesbefehl Nr. 13021 des deutschen Anteils „Jildirim” (*Vertraulich!*) vom 27. 5. 1918; BAMA, RM 40/632, Blatt 12. Idézi REICHMANN 2009, 335. o. 1269. sz. jegyzet.

⁴² „Es ist allen Unteroffizieren und Mannschaften durch Offiziere bekannt zu geben, daß Leute, die geschlechtskrank [sic!] geworden sind, ein Jahr keinen Urlaub zu erwarten haben.” Azaz: „Valamennyi altisztnek és legénységi állományú egyénnek tisztnek útján kell tudomására adni, hogy azok, akik *nemi betegséget* szereztek, egy éven át nem számíthatnak arra, hogy szabadságra mehessenek.” Tagesbefehl Nr. 20 für den deutschen Anteil der türkischen 6. Armee vom 10. 6. 1918, BAMA Freiburg, PH 5 I/105.

⁴³ Lásd ehhez REICHMANN 2009, 336.

Bibliográfia

Hivatkozott irodalom

AKSAKAL 2008

Mustafa AKSAKAL: *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. (Cambridge Military Histories.)⁴⁴

DAWLETSCHIN-LINDER 2016

Camilla DAWLETSCHIN-LINDER: „Ade Cospoli, ich will aber nicht denken, dass es ein Abschied für immer ist.“ Eine Hamburger Familie im Osmanischen Reich zur Zeit des Ersten Weltkrieges. In: *Osmanen in Hamburg – eine Beziehungsgeschichte zur Zeit des Ersten Weltkrieges*. Hrsg. Y. KÖSE. Hamburg, 2016, 173–186.

ERICKSON 2001/a

Edward J. ERICKSON: Strength Against Weakness: Ottoman Military Effectiveness at Gallipoli, 1915. *The Journal of Military History* 65/4. 2001, 981–1011.

ERICKSON 2001/b

Edward J. ERICKSON: *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. Foreword by General Hüseyin KIVRIKOĞLU. Westport, Connecticut–London, Greenwood Press, 2001. (Contributions to Military Studies, 201.)⁴⁵

ERICKSON 2007

Edward J. ERICKSON: *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*. New York, Routledge [Publisher], 2007.⁴⁶

ERICKSON 2016

Edward J. ERICKSON: *Palestine: The Ottoman Campaigns of 1914–1918*. Barnsley, Pen & Sword Books Ltd., 2016.

FINKEL 2005

Caroline FINKEL: *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. London, John Murray [Publisher], 2005.

GRÜBHABER 2018

Gerhard GRÜBHABER: *The 'German Spirit' in the Ottoman and Turkish Army, 1908–1938: A History of Military Knowledge Transfer*. Berlin–Boston, [Walter] De Gruyter [Publisher]–Oldenbourg [Verlag], 2018.

GUHR 1937

Hans GUHR: *Als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina – Erlebnisse eines deutschen Stabsoffiziers während des Weltkrieges*. Berlin, Mars-Verlag Carl Siwinna, 1937.⁴⁷

⁴⁴ Rec. E-J. ZÜRCHER. *Diplomacy and Statecraft* 21. 2010, 128–131.

⁴⁵ Rec. A. MANGO. *The International History Review* 24/1. 2002, 161–162.

⁴⁶ Rec. T. TRAVERS: *Middle East Journal* 61/4. 2007, 745–746.

HORACZEK 2014

Adolf HORACZEK: *Als deutscher Soldat 1914/18 von der Westfront an die Osmanische Front*⁴⁸ – *Erlebnisse eines deutschen Pioniers im Grabenkampf des I. Weltkriegs und an der Osmanischen Front*. Herausgegeben von Rolf H. ARNOLD. Berlin, Hamburg Verlag: epubli GmbH, 2014.

LIMAN VON SANDERS 1920

Otto LIMAN VON SANDERS (General der Kavallerie): *Fünf Jahre Türkei*. Berlin, Verlag von August Scherl, 1920.⁴⁹

NOPPEN 2015

Ryan K. NOPPEN: *Ottoman Navy Warships, 1914–18*. Illustrated by Paul WRIGHT. Oxford–New York, Osprey Publishing Ltd., 2015. (New Vanguard, 227.)

PSEUDONYM 1916

PSEUDONYM (írói álnév⁵⁰): *My secret service Vienna–Sophia–Constantinople–Nish–Belgrade–Asia Minor, etc.* London S[outh] W[est], Herbert Jenkins Limited, Arundel Place Haymarket, MCMXVI.⁵¹

REICHMANN 2009

Jan Christoph REICHMANN: „Tapfere Askers” und „Feige Araber”: *Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918*. Münster, 2009. (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät.)⁵²

SCHRADER 1917

Friedrich SCHRADER: *Konstantinopel: Vergangenheit und Gegenwart*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1917.⁵³

SCHRAUDENBACH 1925

Ludwig SCHRAUDENBACH: *Muharebe. Der erlebte Roman eines deutschen Führers im osmanischen Heere 1916/17*. Berlin–München–Wien, Drei Masken Verlag, 1925.

SCHWEDER 1916

Paul SCHWEDER (Kriegsberichterstatter): *Im Türkischen Hauptquartier*. Eingeleitet von Marschall LIMAN VON SANDERS, Chef der Deutschen Militär-Mission in der

⁴⁷ Új, az ún. törzsszöveg tekintetében változatlan kiadásban lásd Hans GUHR: *Ein „Preuße” als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina*. Aktuelle Einleitung Jürgen W. SCHMIDT. Aachen, Helios Verlag, 2018.

⁴⁸ A szerzőtől adott – eredeti – cím: *Von den Argonnen bis Bagdad*.

⁴⁹ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: *Five years in Turkey*. Baltimore, Williams & Wilkins Co. for the United States Naval Institute, 1928. Rec. Edward MEAD EARLE. *The Journal of Modern History* 1/1. 1929, 132–136.

⁵⁰ A műhöz és egy semleges országból (i. m. 14.), vélhetően Hollandiából származó szerző személyéhez lásd trove.nla.gov.au/newspaper/article/23605620 (Letöltés: 2020. 03. 25.)

⁵¹ Internetes hozzáférhetőségben is: archive.org (Letöltés: 2020. 03. 21.)

⁵² Internetes hozzáférhetőségben is: d-nb.info (Letöltés: 2020. 03. 18.)

⁵³ Internetes hozzáférhetőségben is: archive.org (Letöltés: 2020. 03. 18.)

Türkei und Führer der Kaiserlich Osmanischen V. Armee. Leipzig, Hesse & Becker Verlag, 1916.⁵⁴

SHAW 1979

Stanford J. SHAW: The Population of Istanbul in the Nineteenth Century. *International Journal of Middle East Studies* 10/2. 1979, 265–277.

SIMON-EBERHARD 1919

Max [Hauptmann] SIMON-EBERHARD: *Mit dem Asienkorps zur Palästinafront*. Berlin, Allgemeine Verlags- und Druckerei-Gesellschaft m. b. h., 1919.⁵⁵

SENCER 2019

Emre SENCER: From Galicia to Galilee: The Ottoman and German Expeditionary Experiences in the First World War in Comparison. In: *Expeditionary Forces in the First World War*. Ed. A. BEYERCHEN–E. SENCER. Cham, 2019, 261–288.

STEIN 2018

Oliver STEIN: *Nachrichtendienstoffizier im Osmanischen Reich. Ernst Adolf Muelers Kriegseinsatz und Gefangenschaft im Vorderen Orient 1915–1919. Mit einer kritischen Edition seiner Erinnerungen*. Baden-Baden, 2018. (Istanbuler Texte und Studien, 41.)

WALLACH 1976

Jehuda L[othar] WALLACH: *Anatomie einer Militärhilfe – Die preußisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835–1919*. Düsseldorf, Droste Verlag, 1976. (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel Aviv, 1.)

A gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

BAMA⁵⁶ – Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg im Breisgau

Ch. – chapter [fejezet]

KA München = Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Abteilung IV [Kriegsarchiv]

Kap. – Kapitel [fejezet]

SMS – Seiner Maiestät Schiff (Őfelsége hajója); a német császári haditengerészetnél, illetve az osztrák–magyar haditengerészetnél használt rövidítés⁵⁷

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

⁵⁴ Paul Schweder a háború első két évéről adott haditudósításainak gyűjteménye digitalizált változatban is olvasható: digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de és archive.org (Letöltés: 2020. 03. 31.)

⁵⁵ A könyv digitalizált változatban is olvasható: digital.staatsbibliothek-berlin.de (Letöltés: 2020. 04. 28.)

⁵⁶ Más rövidítésben: BArch-MA.

⁵⁷ Vö. ezzel egy, a brit haditengerészetnél ugyancsak ebben az időben használatos rövidítést: HMS – His (Her) Majesty's Ship (Őfelsége [hadi]hajója).

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
- A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
- A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjáié ı, és İ.

Megjegyzés: a magyarban meghonosodott nevekben szereplő török betűk hangértékét a magyar helyesírás szabályai szerint adom: pl. Dzsemál (e helyett Cemal).

RANSCHBURG PÁL EMLÉKÉV 2020 – ÉS AMI EBBŐL KÖVETKEZHET A MISKOLCI GYÓGYPEDAGÓGUS-KÉPZÉS KORSZERŰSÍTÉSÉBEN: VÁZLAT EGY VIRTUÁLIS GYÓGYPEDAGÓGIA-TÖRTÉNETI MÚZEUM LÉTREHOZÁSÁÉRT

TAKÁCS ISTVÁN

1. A kezdetek – Weiss Mária és a vele készített életútinterjú-dokumentumfilm (hatásai)

Ranschburg Pál felé fordulásom egyértelműen Weiss Mária hatására következett be. Mária az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet munkatársa, a Gyermekpszichiátriai Osztály vezetője volt évtizedeken át. Jómagam pedig Takách Gáspár Addiktológiai Osztályára vittem gyakorlatra akkori munkahelyem, az ELTE Bárczi Kar pszichopedagógus hallgatóit. Ismeretségünk azonban nem az OPNI-hoz kötődött, mert Mária addigra már nyugdíjas volt. A kétezres évek elején létezett egy szakmai szervezet, a PO(S)ITIV Országos Szülőszövetség, amely az akkortájt használt fogalomrendszer szerint a pszichoorganikus szindróma (POS) – mostanság ADHD (attention hyperactivity disorder) – jelenségvilágával foglalkozott, és amely szervezetnek mindketten tagjai voltunk. Mária – mint mindig – kevésszer szólt, de amikor mondott valamit, arra orvos, pszichológus, gyógypedagógus, szociális munkás, szülő, egyaránt odafigyelt. Kedveltem Máriát, mert a halk szavú, csendes emberben egy nagy tapasztalatokkal rendelkező, szakmája, betegei és azok szülei felé alázattal forduló nagyszerű orvost ismertem meg. Sok-sok beszélgetésünk következménye volt, hogy 2016-ban dokumentumfilmet készítettünk Máriával szakmai életútjáról, életéről.¹

A filmben Mária életének történéseit tekintettük át, melyben központi szerepet kapott az édesanyja, a szintén pszichiáter-neurológus Kaufmann Irén és Ranschburg Pál. Kaufmann Irén Ranschburg Pál laboratóriumának munkatársa volt a 20. század elején, s ahogyan Mária is, tisztelte Ranschburg Pált. A Máriától szerzett ismereteken túl a Professzor nagyságáról Kaufmann Irén tanulmánya is bizonyosság.² Ranschburg Pált ma a magyar pszichiátria, pszichológia és gyógypedagógia egyaránt meghatározó, emblematikus alakjának tekinti.

Máriával szakmai-baráti kapcsolatban voltam, így a tőle kapott Ranschburg-tisztelet okán sokszor beszélgettünk azokról az időkről, amelyek meghatározták a sérült emberek világával összefüggő gyógyító és gyógyító-nevelő ellátást a három tudományterületen – elsősorban Ranschburg munkássága révén. Egy ilyen beszélgetést követően a számok játékára felügyelve jutottam el arra a felismerésre, hogy Ranschburg születésének és halálának évszámai (1870. január 3. és 1945. január 12.) érdekes kapcsolatban vannak egy közelgő évvel, 2020-szal: 75-75. Azaz, a hetvenöt évesen elhunyt Ranschburg előtt 75 év múltán 2020-ban tiszteleghetünk születése 150. évfordulója alkalmából.

Megbeszélve Máriával az elképzelést, hogy 2020-ban a három tudományterület együttműködésében kellene egy jelentősebb megemlékezés-sorozatot megvalósítani, igyekeztünk

¹ ANTAL–TAKÁCS 2016.

² W. KAUFMANN 1946.

kézzelfogható elemekké alakítani. Amikor a Hild teret választva folytattuk Mária életéről szóló dokumentumfilm felvételeinek rögzítését (mert a tér helyén egykor lévő épület volt Ranschburg Pál és neje utolsó lakóhelye, s ott számtalanszor kereste fel a Professzort Mária), alakult ki az a közös gondolat bennünk, hogy e helyütt egy Ranschburg-szobor állhatna 2020-ban, hirdetve a Professor nagyszerűségét. Ennyi volt a kezdet. Ekkor 2016-ot írtunk.

2. Weiss Mária

Fontosnak tartom, hogy rövid életút-bemutatóval tisztelegjek Weiss Mária előtt. Mária orvosnak készült – tanulmányait 1946-ban kezdte meg a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karán. Orvostanhallgatóként is dolgozott már a II. sz. Anatómiai Intézetben Török professzor demonstrátoraként. Diplomáját 1952-ben szerezte meg. Első munkahelye Debrecenben, a Sánta professzor vezette Neurológiai Klinika volt – e mellett Budapesten a Szövettani Fejlődéstani Pszichológiai Intézetben tevékenykedett. Később a Tétényi úti Kórházban gyógyított a Neurológiai Osztályon, ahol szakvizsgát is szerzett. Az OPNI-ba 1960-ban került, és nyugdíjazásáig ott is maradt. Az OPNI-ban tevékenykedve szerezte meg a felnőtt- és gyermekpszichiátriai szakvizsgát. Később e szakterület oktatója lett. Magyarországon az elsők között, ha nem elsőként foglalkozott az autizmus spektrumzavar jelenségvilágával – e témában orvos követői, tanítványai a mai napig támaszkodnak arra a tudásra, melyet Máriától kaptak.

3. A felhívás

Elképzelésünk az volt, hogy a Ranschburg Pál Emlékév (továbbiakban: Emlékév) a három tudományterület fogja össze, s 2020-ban közös tevékenységekkel, események szervezésével ünnepeljenek az érintett szakmák. Azt vártuk, hogy a felhívás felkeltse a releváns tudományterületek képviselői s egyetemi hallgatói figyelmét arra, hogy Ranschburg Pál személyisége, életútja, munkássága fontos mindannyiunk számára, s orvos, pszichológus, gyógypedagógus és egyetemi hallgató egyaránt hajtson fejet a Professor és munkássága előtt az Emlékév alkalmával. Arra gondoltunk, hogy a széles tudományos spektrum kialakítása érdekében neves szakemberek bevonásával felhívást teszünk közzé, hogy eredményes együttműködés alakulhasson ki 2020-ra.

A felhívás szövege a következő volt:

„Tisztelt Kollégánő, Tisztelt Kolléga Úr!

Felhívással fordulunk minden orvosi, pszichológusi és gyógypedagógusi szervezet és intézmény képviselői felé.

Dr. Ranschburg Pál orvosprofesszor születésének 150. évfordulója lesz 2020. január 3-án.

Erre az alkalomra méltó megemlékezésként emléksobrot tervezünk felállítani.

E célunk elérése érdekében 2016-ban szeretnénk megalapítani egy támogató testületet.

Ranschburg Pál a XIX–XX. század fordulóján, Budapesten az orvosegyetem ideg-elmé klinikáján dolgozott ideg és elmeorvosként. Ottani laboratóriumában kezdte, majd az általa alapított önálló, később Magyar Királyi fennhatóság alá került gyógypedagógiai és gyermeklélektani laboratóriumában folytatta tudományos vizsgálatait és kutatásait. Ott

dolgozta ki az orvosi, a gyógypedagógiai és a kísérleti pszichológia tudományos alapjait és gyakorlatát.

Ő tanított hazánkban először orvosi pszichológiát az orvosegyetemen, gyógypedagógiai pszichológiát a gyógypedagógus-képzésben.

Ő alapította 1928-ban a Magyar Pszichológiai Társaságot. Ő vezette az 1906-ban alakult Magyar Gyermektanulmányi Társaság Kísérleti Szakosztályát. Aktív tagja volt az 1922-ben Tóth Zoltán alapította Magyar Gyógypedagógiai Társaságnak.

1916-42-ig vezette az Apponyi Poliklinika idegosztályát és kiterjedt ambulanciáját. Ot-tani megfigyeléseiről, vizsgálatairól számos cikkben számolt be a szakmai irodalomban.

Tudományos munkáit, azok eredményeit itthon és külföldön széles körben ismerték, ismerik és tanítják ma is.

Mindezek alapján az orvostudomány, a pszichológia és a gyógypedagógia egyaránt méltán tiszteli tanítómestereként Dr. Ranschburg Pált.

Jelen felhívásunkkal ezért fordulunk mind a három tudományág szakmai képviselőihez, hogy közösen teremthessük meg annak lehetőségét, hogy 2020-ban szobrot avathassunk Ranschburg Pál emlékére.

Kérjük, álljon a kezdeményezésünk mellé! Támogatásával és jelenlétével vegyen részt a felállítandó testület munkájában!

Budapest – Kaposvár – Pécs, 2016 október”

Ha a szöveget nem is kell magyarázni, a dátumban szereplő városneveket mindenképpen. Budapesten működik a Magyar Pszichiátriai Társaság, a Magyar Pszichológiai Társaság és a Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete – azaz a három tudományterület szakmai reprezentáns szervezete. Magam ekkor a Kaposvári Egyetem oktatója voltam. Pécs pedig azért került ide, mert Kiss Enikő Csilla a PTE Pszichológiai Intézete (továbbiakban: Intézet) professzoraként és a Pszichológiai Társaság elnökeként első szóra támogatója lett elképze-léseinknek.

A felhívás szövegének véglegesítéséhez és aláírásához az MTA TTK KPI biztosított helyet. Az Intézet egykori igazgatóját Czigler Istvánt kerestem meg – aki Ranschburg Pál kísérleti pszichológiai munkásságáról többször értekezett. Utódával, Ulbert Istvánnal egyeztetve fogadta be az eseményt s az aláírókat.

Az aláírók a három szakma jelesei voltak. Az orvostudományt Weiss Márián túl Szél Ágoston, a Semmelweis Egyetem rektora képviselte. Szél professzor határozottan állt ki az elképzelés mellett, s rögvest fel is kért két jeles szakembert, Réthelyi Jánost a SOTE Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika igazgatóját és elődjét Tringer Lászlót, hogy munkáink során tevőleges segítségünkre legyenek. A pszichológia világából a már említett Czigler István és Ulbert István, valamint Kiss Enikő Csilla voltak aláírók. A gyógypedagógia vilá-gát a gyógypedagógus-képzés zászlóshajójának az ELTE Bárczi Gusztáv Karának dékánja Zászkaliczky Péter képviselte. A felhívás további aláírója a pszichológus unoka, Ranschburg Ágnes Hildegard volt s jőmagam.

Az aláírók megállapodtak abban, hogy összegyűjtik az egyes tudományterületek számba vehető szakmai szervezeteit. Ezentúl a közös gondolkodás elősegítésére Szél Ágoston rendelkezésünkre bocsátotta azt a *Semmelweis 200 éve* című emlékkötetet, amely egy majdani Ranschburg Pál emlékkötet ötletadója lehet.³ Megállapodtunk, hogy a három tudományte-

³ ROSIVALL 2018.

rület képviselőiből egy operatív csoportot állítunk fel a tervezés munkálatainak összehangolására. Megfogalmazzuk azt is, hogy a doktoranduszok figyelmét is hívjuk fel a közelgő Emlékévre – ezzel is ösztönözve ifjú tudósainkat, forduljanak bátran szakterületük egykori történései felé. Megállapodtunk abban is, hogy az addigi Ranschburg-kutatások kiegészítésének lehetőségeit is megvizsgáljuk. Végül azt terveztük, hogy Ranschburg Pál szobrának helyéül akadémiai színteret keresünk. Többek között az MTA is szóba került, ugyanis Ranschburg Pál halálát követően többen hangot adtak azon véleményüknek, hogy a Professornak már életében az Akadémián lett volna a helye.

4. Ranschburg Ágnes Hildegard

Személyét a három tudományterületet képviselő aláírók mellé Weiss Mária javasolta. Ranschburg Pál unokáját nem ismertem. Ebben az időben Mária már betegeskedett, csak korlátozottan tudott részt venni a felhívás előkészítésében. Tanácsát végül elfogadtam. A felhívás közzétételét követő időszakban arra a következtetésre juthattam, hogy Hildegard autentikus, lelkiismeretes segítőjévé vált az elkövetkezendő években végzeteknek. Ugyanakkor tájékozódhattam arról is, hogy Hildegard eddigi élete tanulságos, nehéz, ugyanakkor felemelő volt – nem kevesebb buktatókkal, mint nagyapja élete volt.

„Én Máriának köszönhetem azt, hogy az egyetemet elvégezhettem, mert az édesapám, akiről itt szó esett, a legkisebb Ranschburg-gyerek munkatáborban, lövészárk ásása közben fagyott meg, éhen halt. Három gyereket özvegyen nevelt fel az édesanyám. Ebben a segítségét Máriától kaptam az egyetem elvégzéséhez. Amit még megkaptam tőle, az két mérhetetlenül fontos dolog. Az első – és ez szóljon a helyről és a hely tiszteletéről – az első, hogy az őseim hitét visszakaphattam tőle és általuk, a család által, és mivel tudják rólam, hogy jelenleg katolikus harmadrendi pannonhalmi ügynevezett obláta testvér vagyok, hadd mondjam azt, hogy kereszténység öszövétség nélkül nincsen. Ezt mindenki tudja, akik komolyan veszi a hitét” – az idézet részlet a Weiss Mária Emlékülésen, 2018-ban elhangzott Ranschburg Á. Hildegard felszólalásból, melynek helyszíne a Frankel zsinagógához tartozó közösségi tér volt.⁴

5. MPT ad hoc bizottság

Az MPT 2017 novemberében úgy döntött, hogy ad hoc bizottságot hoz létre az Emlékév előkészítése érdekében. A bizottság felkérte Szokolszky Ágnes, a Szegedi Tudományegyetem oktatóját a bizottság vezetőjének. Magam e munkában társa lettem, így ketten alkottuk a bizottságot, amely koordinálta a Ranschburg Pál Emlékév 2020 eseményei előkészítését, majd megvalósítását.

Közeledve a 2020-as évhez 2018-ban az MPT Nagygyűlésén a Pázmány Péter Katolikus Tudományegyetemen került sor az ad hoc bizottság kezdeményezésében arra a kerekasztal-beszélgetésre, amelyen a résztvevők – közel azonosak, akik az Emlékülésen előadtak – pontosították feladataikat.⁵

6. A három tudományterület egymásra találása – idea és valóság

Elképzelésünk az volt, hogy a három tudományterület képviselői közös rendezvények keretében rendszeres és összehangolt tevékenységekkel foglalkozzanak a Ranschburg-

⁴ ANTAL–KARDOS–TAKÁCS 2018/a. és b.

⁵ ANTAL–KARDOS–TAKÁCS 2018/b.

örökséggel. Ez jobbára a Magyar Pszichológiai Társaság által létrehozott ad hoc bizottság tevékenységén keresztül valósult meg. A kétségkívül nagy szakmai összefogással megvalósult rendezvény az akadémiai emlékülés volt.

7. Emléktábla avatása szobor helyett

A Hild-térre Weiss Márával megálmodott szoborelképzelésünk Ranschburg Hildegard felvetése kapcsán módosult. Hildegard a szélsőséges indulatok olykor kétségtelenül felbukkanó jelenségeire hivatkozva nem támogatta a szoborkoncepciót, de azt elfogadta, hogy nagyapja utolsó lakhelyénél emléktábla hívhassa fel az arra járók figyelmét a Professzorra. Még felvetődött az is, hogy egy egyetemi területén kerüljön elhelyezésre egy mell-szobor, de ennek elvetésére azért került sor, mert e döntésünkkel állást kellett volna foglalnunk, melyik tudományterület fogadja be az alkotást: az orvostudomány, a pszichológia vagy a gyógypedagógia. Erre azért nem vállalkoztunk, mert – joggal – mindhárom tudományterület úgy tekint a Professzorra, mint aki alapjaiban határozta meg az adott tudományterület építkezését a 20. század első felében. Maradt tehát a Hild tér s az egykori lakóház környékén felállítandó emléktábla-elképzelés.

Elsőként a szentendrei Csíkszentmihályi Róbertet gondoltuk felkérni a mű megalkotására. (A művész 2010-ben a szentendrei MűvészetMalomban bemutatott alkotása, *A mind elmegyünk* című kompozíció harminc apró kisplasztikából áll, s az emberi utak különbözőségeire utalva mutatja be az elmúlás törvényszerűségét – ez az alkotás olyan erős üzenettel bír, hogy amikor Ranschburg-mű megvalósítására gondoltunk, számomra egyértelmű volt, hogy Csíkszentmihályi Róbertet kellene felkérnünk.) Ám az idős alkotó már nem vállalta a feladatot. Ezt követően kerestük fel a Kaposváron élő és alkotó Gera Katalin szobrászművészt, akinek kaposvári *Ady Endre és Rippl-Rónai József találkozási* című köztéri szobra ma Kaposvár sétálóutcájának egyik ékessége. Gera Kata elvállalta a feladatot, alkotását 2020. február 21-én avattuk fel orvosok, pszichológusok, gyógypedagógusok és nem utolsósorban a Ranschburg utódok jelenlétében.⁶

E helyütt kell köszönetet mondanunk R. Nagy József tanár úrnak, aki több, a 2019/2020. tanévben elsőéves miskolci gyógypedagógus hallgatót ismertetett meg a dokumentumfilmzés alapjaival. Hallgatóink e tudásukat többek között az emléktábla-avatás dokumentálása során is kamatoztatták. A filmet terveink szerint az egyetemen létesítendő filmtárban fogjuk elhelyezni. A filmtár az oktatás szolgálatába állítható oktató- és dokumentumfilmek tárháza lehet – s ezzel a megoldással is a gyógypedagógusképzés *blended learning* rutinjait gazdagíthatjuk a jövőben.

Gyógypedagógus-hallgatóink dokumentumfilmes munkája tette lehetővé, hogy a Magyar Tudományos Akadémián az emlékülés száznál több résztvevője az emléktábla-avatásról közvetlen ismeretekkel gazdagodhasson.

8. Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián

A Magyar Tudományos Akadémián a három tudományterület reprezentánsai részvételével került megrendezésre 2020. március 6-án az emlékülés. A megnyitón Szokolszky Ágnes és Takács István az Emlékév előzményeit mutatták be. Köszöntötték a résztvevőket Kiss Enikő Csilla a Magyar Pszichológiai Társaság, Gereben Ferencné Várbíró Katalin a Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete és Balázs Judit a Magyar Pszichiátriai Társaság vezetői-

⁶ DÉKI LAKATOS–DUBLINSZKI–TAKÁCS 2020.

ként. Előadást tartott Ranschburg Ágnes Hildegard, Tringer László, Csépe Valéria, Pléh Csaba, Czigler István, Pataky Ilona, Torda Ágnes, Gereben Ferencné, Lányi Gusztáv, Teleki Szidalisz, Markó Éva és Fajzi György.

Gyógypedagógus-hallgatóink a Szegedi Tudományegyetem pszichológus hallgatóival közösen egy flashmobot rendeztek az Emlékezés délutáni időszakában, melynek során Ranschburg Pál és munkatársainak gondolatai felolvasásával tették érdekessé, interaktívvá a rendezvényt. Akik az Akadémián miskolci hallgatókként akadémikusok, vezető kutatók, oktatók társaságában megszólaltak a Felolvasóterem közönsége előtt, a következők voltak: Hulényi Laura, Kun Izabella Liza, Balajti Mária, Turi Donáth Renátó, Dublinszki Ádám.

R. Nagy József tanár úr gyógypedagógus-filmes tanítványai a teljes eseményt felvették, ami lehetővé teszi az esemény majdani kutatását, illetve az anyag megszerkesztésével egy oktatásban is használható dokumentumfilm készítését. Ezt a dokumentumfilmet is az egyetem által majdan biztosított felületen tervezzük oktatási-kutatási közkinccsé tenni. A konferencia előadásainak szerkesztett változataival még ebben az évben megjelentjük azt az emlékkötetet, amely méltó módon emlékezik meg Ranschburg Párról és az Emlékezés eseményeiről.

9. A tervezett Virtuális Pszichológiatörténeti Múzeum analógiájára Virtuális Gyógypedagógia-történeti Múzeum a Miskolci Egyetem égisze alatt

A Ranschburg Pál Emlékévet kísérő tevékenységünk a Virtuális Pszichológiatörténeti Múzeum alapjainak lerakása – melyben az első kiállítás Ranschburg Pál életművét fogja bemutatni. Jelen tanulmány lényegében egy feladatkielölő írás a magunk számára. Feladatkielölő, mert Ranschburg Pál szellemisége – amit sikerült belőle megértenem – azt üzeni, hogy a társadalmi, politikai, szakmai környezettől függően mindig vannak feladatok és választási lehetőségeink, amelyeket magunk választunk, vállalunk. A Professzor kortársa, Ady Endre hasonlóképpen vélekedett: „...építésre készen a kövünk, / Nagyot végezni mégis mi jövünk, / Nagyot és szépet, emberit s magyart.”

Ezzel a feladatkielölő tanulmánnyal a Miskolci Egyetemen folyó gyógypedagógus-képzés további, a közeljövőben aktuális teendőit kívánjuk kijelölni úgy, hogy kérjük a Kar dékánját, a továbbiakban is legyen társunk (mint ahogyan eddig is az volt), és segítse azoknak az elképzeléseknek a megvalósulását, amelyek hosszabb ideje diskurzus tárgyát képezik közöttünk.

A feladat világos: a gyógypedagógiai képzés olyan kialakítása-fejlesztése-továbbfejlesztése, amelyben megalapozott, korrekt szakmaisággal képezünk gyógypedagógusokat. Folyvást emeljük a színvonalat és tudományos igényességgel adunk a hozzánk jelentkezőknek egyre magasabb akadémiai szinteken át hitet, tudást, lelkesedést.

De van tovább is... Íme, a koncepció, amellyel a magyarországi gyógypedagógus-képző intézmények közül – a'la Kosztolányi – „az egyetlenegy” lehetünk: a Virtuális Gyógypedagógia-történeti Múzeum létrehozásával a hazai gyógypedagógia-történet gondozása új szakaszának megnyitására vállalkozhatunk. Az elmúlt több mint száz év jeles gyógypedagógus egyéniségei munkásságának tematikus feldolgozása a tervezett virtuális világban még várat magára. Ez jelenti az emlékezés kultúrájának újragondolását és az eleink gondolataihoz való visszatérést – amennyiben azok szolgálnak, s irányokat jelölnek ki a ma és a holnap gyógypedagógusai számára. Mindez olyan feladat, amelyet hosszú éveken át kell majd végeznünk, és amely általában szolgál(hat)ja a gyógypedagógusságot s minden más gyógypedagógus-képző intézményt.

Az elképzelés alapját a Ranschburg Pál Emlékév előkészületei során végzett előtanulmányaink alapozták meg, melyeknek szellemében elkezdtük a magyar pszichológiatörténeti virtuális múzeum kialakítását. Példaként a következő két helyen található megoldás adott ötletet a magyarországi koncepció kialakítására:

- www.psych.usyd.edu.au/museum
- psychmuseum.uwgb.org

Ezeket a felületeket megismerve jutottunk el ahhoz a gondolathoz, hogy egy hasonló megoldással a magyar gyógypedagógia-történet anyagai folyamatos feldolgozását is megkezdhetnénk a közeljövőben – az alább részletezett szerkezetben.

A Virtuális Gyógypedagógia-történeti Múzeumban különböző szintek – termek és tárlók lesznek láthatók. Az első teremben az időszak mentén nevek és rövid életrajzok segítik majd a tájékozódást. A nevek mögött lesznek a további termek, amelyek az adott személy alaposabb megismerését fogják lehetővé tenni. Az itt található ugrópontok – hiperlinkek – a mögöttes szobákba engedik a látogatót, ahol az adott szerző műveinek digitalizált anyagai, egyéb dokumentumok, fényképek, dokumentumfilmek közül keresheti meg az érdeklődésének megfelelő anyagot.

A virtuális múzeum időszaki kiállításai az évfordulós, egyéb eseményekhez köthető időszaki kiállítások lesznek – közel azonos szerkesztési kultúrában, illetve az egyes kiállítók kurátorainak elképzelései szerinti megfogalmazásban.

Ehhez hasonló erőfeszítések – legalábbis részlegesen – a Szegedi Tudományegyetem égisze alatt is megjelentek már, amennyiben több egykori szakember nehezen hozzáférhető írásait digitalizálták, de e koncepció abban a formában, ahogy felvázoltuk, nincs jelen a hazai tudományos világban. Mindezt a Miskolci Egyetem Könyvtárának munkatársai és a BTK érintett oktatói – különösen a gyógypedagógus-képzésben érintett oktatók és a mindig újak, a hallgatók közreműködésével tudjuk majd megvalósítani.

Nem melleleg a Virtuális Gyógypedagógia-történeti Múzeum létrehozásának szükségessége mellett a példaképet – mint fogalmat – kell, hogy megemlítsük. A szakmai példaképek azért is fontosak (lehetnek, lennének), hogy hallgatóink kellő történeti tájékozottság birtokában fogadják be az aktuális akadémiai ismereteket. Tesszük hozzá, a rendelkezésünkre álló hatalmas Loránd Ferenc-irodalom, és -hagyaték feldolgozása is az egyetem feladata (kellene, hogy legyen) – hasonló virtuális múzeum formájában.

A gyógypedagógia általános történetében, továbbá a szakirányainknak megfelelő világokban számos olyan szakember munkálkodott az elmúlt több mint száz évben, akiknek ismerete nélkül nem szabadna diplomát kapnia egyetlen gyógypedagógusnak sem. Miért? Vajon történészekre volna szüksége a ma gyógypedagógiájának? Egy Bölcsészettudományi Karon talán ez is kedves válasz lehetne, de nem erre gondoltunk. Azt hisszük, az országnak olyan szakemberekre van szüksége, akik ismerik szakterületük múltját, s annak értékeire építve képesek a ma szakmaiságát építeni, s jövőbe látó gondolatokkal gazdagítani az adott szakterületet.

Példaként álljon itt néhány olyan személy neve a gyógypedagógia történetéből, akiknek életútja, munkássága iránymutatással szolgálhat, és akiről illik tudnia egy gyógypedagógusnak, továbbá akikkel a Virtuális Gyógypedagógia-történeti Múzeum indulhat: Cházár András, Ellenbach Mátyás, Engel Zsigmond, Éltes Mátyás, Frim Jakab, Gajáczy Ferenc, Ganyó Vilmos, Gordosné Szabó Anna, György Júlia, Horváth Kálmán, Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra, Koleszár Miklós, Mályik Szidor, Murányi-Kovács Endréné, Nemes Lipót, Németh Péter, Ranschburg Pál, Révész Margit, Roboz József, Sarbó Artúr,

Schnell János, Schreiner Ferenc, Szilágyi Artúr Károly, Thim József, Tóth Zoltán, Vágó Károly, Volentics Anna.

Ezen szerzők életrajzai, műveik digitalizálása lehetőséget teremt arra, hogy képzésünk oly módon váljon korszerűvé, hogy eközben a múlt örökségét is tisztességgel ápoljuk. Nem mellesleg meg kell említenünk, hogy a világ jeles egyetemeinek majd' mindegyikében vannak már virtuális múzeumok, amelyek a kutatást és az oktatást egyaránt segít(het)ik.

Akivel kapcsolatban az első ütemben konkrét, tevéleges feladataink lehetnek: Vértes O. József. – Vértes O. a 20. század elejének nagyformátumú alakja volt: nevéhez köthető számtalan olyan kötet, amelynek üzenete a ma gyógypedagógus-hallgatói számára is tartogatnak evidenciákat. A Vértes O. szakmai hagyaték örökösei sok évvel ezelőtt kerestek meg, s kérték, gondozzam a továbbiakban mindazt, ami Vértes O. József örökül hagyott ránk (nem mellesleg a hagyaték néhány Ranschburg Pál kéziratot is tartalmaz). A Vértes O. József-anyagok közül ehelyütt csak a kötetekből válogattunk. A teljes örökség több ezer tételből áll, melynek feldolgozása több tudós-emberöltöt is tételezhet – különösen, ha munkánkat folytatva további kutatómunkával – és szerencsével – mások szakmai öröksége feldolgozását is elvégezzük, digitalizáljuk. Az azonnal kézbe vehető, feldolgozható s digitalizálható Vértes O. József kötetekből néhány:

- *A gyermeknyelv hangtana.* 1905.
- *Iskolás gyermekek emlékezete.* 1909.
- *Ideges gyermekek tanítása.* 1912. (Pedagógiai Pszichológiai Könyvtár, 1.)
- *Gyógypedagógia és középiskola.* 1912. (Pedagógiai Pszichológiai Könyvtár, 2.)
- *Gyengeelméjű gyermek emlékezete.* 1913. (Pedagógiai Pszichológiai Könyvtár, 3.)
- *Az ideges gyermekek iskolái.* Különlenyomat. 1913.
- *Gyógyító pedagógia fogalma és köre.* 1915. (Pedagógiai Pszichológiai Könyvtár, 4.)
- *Hisztériás gyermek.* 1930.
- *Milieu és gyermeki lélek. Egy új milieupszichológia vázlat.* 1935.
- *Az ingerlékeny gyermek.* 1940.
- *A gyógyító nevelés rendszere.* 1940.
- *A magyar gyógyító pedagógia 1848-ban és ma.* 1948.

Teendőinkről a felsorolás még folytatható (lenne) – de talán már ennyiből is látszik – József Attilával szólva – „... ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

Bibliográfia

ANTAL–TAKÁCS 2016

ANTAL István–TAKÁCS István: *A gyermeket szeretni kell – Három hónapból lett 33 év.* 2016, dokumentumfilm, 50 perc.

ANTAL–KARDOS–TAKÁCS 2018/a

ANTAL István–KARDOS Dániel–TAKÁCS István: *Dr. Weiss Mária 1928–2017 (emlékezés).* 2018, dokumentumfilm, 37 perc.

ANTAL–KARDOS–TAKÁCS 2018/b

ANTAL István–KARDOS Dániel–TAKÁCS István: Ranschburg Pál 2020. In: *Változás az állandóságban. Az MPT XXVII. Nagygyűlése.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK Pszichológiai Intézet, 2018, dokumentumfilm, 1 óra 44 perc.

DÉKI LAKATOS–DUBLINSZKI–TAKÁCS 2020

DÉKI LAKATOS Sándor–DUBLINSZKI Ádám–TAKÁCS István: *Ranschburg Pál 2020. Emléktábla avatás Budapesten, a Hild téren – 2020. február 21.* Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság–Magyar Pszichiátriai Társaság–Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete, 2020.

ROSIVALL 2018

Semmelweis 200 éve. Szerk. ROSIVALL László. Budapest, Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, 2018.

SZOKOLSZKY–TAKÁCS 2018

SZOKOLSZKY Ágnes–TAKÁCS István: Ranschburg 2020 kerekasztal. In: *Változás az állandóságban.* Programfüzet. Az MPT XXVII. Nagygyűlése. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Pszichológiai Intézet, 2018.

W. KAUFMANN 1946

W. KAUFMANN Irén: Ranschburg, az orvos. In: *Lélektani tanulmányok. Ranschburg Pál emlékére.* Szerk. HARKAI Schiller Pál. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete, 1946, 32–43.

TERMÉSZETTUDÓSOK KAPCSOLATAI A 18. SZÁZADBAN

TÓTH PÉTER

A 18. század közepén, a taxonómia és a nómenklatúra megszületésének az idején rendkívüli módon felértékelődött a természettudósok közötti információcsere. Erre a tényre magának a binominalis nomenclatura szülőatyjának, Karl Linnének a hagyatéka a bizonyíték: ebben kb. 4000 levél található több mint 600 levélírótól.

Az ok természetesen nagyon egyszerű: az új tudományterületeknek a lényege követelte meg az információcserét. A taxonómia alapja az összes, vagy legalábbis a lehető legtöbb faj megismerése és szabályszerű leírása, s mindezek alapján rendszerbe foglalása. A rendszer azonban az újabb fajok megismerésével maga is állandóan alakult: nemcsak bővült, hanem át is strukturálódott. Az is gyorsan kiderült, hogy a fajok száma gyakorlatilag végtelen, ráadásul területileg is igen nagy a variabilitás: nagyon sok kutatót követelt tehát meg a munka, s az egységes rendszer iránti igény tette szükségsszerűvé a kutatók együttműködését. Ők pedig szemmel láthatóan a tudatában voltak annak, hogy a közös munka végeredménye nagyon nagy jelentőségű lesz, ráadásul a Linné-féle nómenklatúra jellegéből következően biztosan remélhették, hogy mint felfedezőknél vagy első leíróknak a nevüket az utókor is ismerni fogja.

Az ideális természetesen a személyes kapcsolat lett volna, amelyre azonban az esetek nagy többségében szinte semmi esély sem volt. Ahogyan Linné írta 1765. január 5-én az akkor a krajnai Idriában dolgozó Scopolinak: „*nem tudom eléggé megsiratni, hogy ilyen nagy távolság terpeszkedik közöttünk, hogy nem tudok hozzád utazni, hogy nem láthatom a saját szememmel a dolgaidat... Ó, jóságos Isten! Ha te, Geoffroy és én gyűjteményeinkkel együtt csak egyetlen hónapra össze tudnánk ülni, akkor oly könnyen és oly rövid idő alatt ismert lenne a legtöbb európai faj – de most nem engedi, hanem talán az eljövendő évszázadra tartogatja mindezt a sors.*”¹ Hasonlóképpen szeretett volna 1775-ben Scopoli is a betegségéből éppen felépült Linné mellett lenni, hogy napokon keresztül beszélgessenek – ezt nem tehette ugyan meg, de legalább Linné egyik tanítványát fogadhatta ekkor.²

A jelen tanulmányban két természettudósunk: a Selmecbányához (is) kötődő Nikolaus Jacquinnak és Giovanni Antonio Scopolinak a levelezése alapján kíséreltem meg vázlatosan bemutatni az információcsere néhány jellegzetességét a korszakban. Előljáróban néhány szót róluk:

Nikolaus Jacquin 1727-ben született a németalföldi Leidenben. Antwerpeni, majd leideni, párizsi és bécsi tanulmányok után Gerard van Swietennek köszönhetően Bécsben lett orvos, ahol lehetősége nyílt botanikus kert kialakítására, s az egyetemen is tartott előadásokat. 1763-ban a selmecbányai akadémia professzorává nevezték ki. 1769-től a bécsi egyetemen a botanika és a kémia tanszékét vezette, munkásságával kiérdemelve a „Bécs Linnéje” nevet. 1817-ben halt meg.³

¹ COBELLI–DELAITI 1889, 17.

² Linnean Society of London, Collections, Manuscripts: Letters, vol. XIV. p. 26.

³ ZSÁMBOKI 1983, 199–204.

Giovanni Antonio Scopoli 1723-ban született a dél-tiroli Cavalesében. Tanulmányait Trentóban és Hallban, majd az innsbrucki egyetemen folytatta, vizsgát Bécsben, egy Gerard van Swieten vezette bizottság előtt tett: értekezése egy növényrendszertani munka volt. 1754-től az idriai higanybányák orvosa lett, 1769-ben pedig a selmeci bányászati akadémia professzora. 1776-ban a paviai egyetem kémia és botanika tan-zsékének a vezetője, s a botanikus kert igazgatója lett: itt is élt 1788-ban bekövetkezett haláláig.⁴

Az életpályák hasonlóak, de igen nagyok közöttük a különbségek is. A németalföldi származású Jacquin például van Swieten közvetlen köréhez tartozott: az ő támogatása tette lehetővé, hogy 1755 és 1759 között I. Ferenc császár megbízásából és költségén gyűjtő utat tehessen a Nyugat-Indiákon. Scopoli számára, bár kezdetben ő is élvezte van Swieten támogatását, ilyen lehetőség nem adatott: sőt, mint maga panaszoja, Idriában tisztviselőtársai még fel is jelentették, mert évente két-három hetet növények és rovarok gyűjtésével merészelt tölteni a környékbeli hegyekben.

És itt már rögtön az információk megszerzésénél tartunk: hallatlan előnyt jelentett bárki tudós számára, ha lehetősége nyílt kutató- és gyűjtő utakat tenni lehetőleg ismeretlen vidékekre. Ennek a lehetőségnek a hiányában pedig arra törekedtek, hogy legalább olyan helyen szerezzenek állást, amelyik még ismeretlen vagy csak kevésbé volt ismert a természettudományos kutatások előtt. Scopoli így indokolja például a gombákról írt munkájában, hogy miért fogadta el a selmecbányai katedrát: „*hogy új felfedezésekkel gazdagítsam a tudományt, Magyarországra mentem, attól a biztos reménységtől hajtva, hogy ezen az igen tágas és új területen nagyon sok, eddig ismeretlen dolgot fedezhetek majd fel és közölhetek a tudós világgal*”.⁵ Éppen az ő számára azonban külön szerencsétlenséget jelentett, hogy a bányászati és pénzverészeti ügyek udvari főtanácsa, azaz a bányakamara – nyilván, mivel a bányáknak csak a gazdasági jelentősége érdekelte – az 1770-es évektől előzetes engedélyhez kötötte, azaz gyakorlatilag megtiltotta, hogy a professzorok publikálják a bányászatot és az ásványtant illető felfedezéseiket.⁶ (Némi túlzással, talán ekkor jelenik meg először Magyarországon az „ipari titok” fogalma.)

Voltak természetesen tudósok, akiknek tekintélyük és az azon alapuló kapcsolatrendszerük következtében már sem fáradságos és veszélyes kutatóutakra, sem különleges munkahelyekre nem volt szükségük, ezek nélkül is áradtak hozzájuk az információk. Ezt Linné példáján lehet érzékeltetni, akinek a számára hajók tucatjai hozták a szárított növényeket és a magvakat, valamint a rovarokat, preparált állatokat és ásványokat a világ minden részéről: az Indiákról, Közép-Afrikából, a Szent Tamás-szigetről, a Fülöp-szigetektől, Mexikóból, Japánból, Jáva szigetéről – hogy csak azokat a helyeket említsem, amelyeket maga sorol fel egyik levelében.⁷

Az ilyen módokon vagy bárhogyan másképpen megszerzett információkat kellett tehát a tudomány érdekében, de a tudósok saját érdekében is mennél előbb és mennél nagyobb mértékben elterjeszteni. Ráadásul úgy, hogy – hiszen mégis csak természettudományról van szó – az információk ellenőrizhetőek is legyenek.

⁴ TÓTH 1994.

⁵ TÓTH 1994, 277.

⁶ SCOPOLI 1776, 8. Lásd még: Linnean Society of London, Collections, Manuscripts: Letters, vol. XIV. p. 25. – Born Ignác állítólag úgy játszotta ki ezt a rendelkezést, hogy munkáit 1770 előtti, Svédországba írt leveleknek álcázta.

⁷ COBELLI–DELAITI 1889, 18.

1. Levél

Személyes kapcsolatok híján természetesen a legegyszerűbben a levelezés által valósulhatott meg az információcsere – hozzátehetem, már évszázadok óta.

Erre a korszakra ráadásul egész Európában, így Ausztriában és Magyarországon is kiépült a postaszolgálat, amely 1722-ben állami kezelésbe került (regálé lett) és kormányzati-katonai jellegét egyre inkább elhagyva kereskedelmi jelleget vett fel. 1748-ban Mária Terézia postarendeleete tovább modernizálta a szolgáltatást.⁸ A levelek küldésének természetesen ez volt a legegyszerűbb módja. A szolgáltatás azonban nem mindig működött megfelelően. Linné és Scopoli levélváltásaiból következtethetünk arra, hogy Idriától Uppsaláig általában egy-másfél hónapig tartott a levelek útja. Azonban Scopolinak már az első levele sem ezt a „normális” utat járta be: 1760. szeptember 1-jén kelt, és csak 1761. január 14-én jutott el a címzett kezébe.⁹

Más probléma is volt a szolgáltatással. Feltűnő, hogy Linnének Scopolihoz írott levelei rendre ezzel a formulával zárulnak: „*ha tetszik választ írni, kérlek, írd rá a levél borítékjára: a Tudományok Királyi Társaságának, Uppsalába.*”¹⁰ Mivel Scopoli láthatóan nem akarta megérteni a célzást, 1765. január 5-én kelt levelében¹¹ aztán Linné végre okát is adta ennek a kérésnek: „*akkor majd ingyen fogom azokat megkapni és nem érint érzékenyen az elviselhetetlenül magas postaköltség.*” Egyébként Scopoli is panaszkodott Linnének, hogy sokba kerül neki a posta,¹² ezen azonban kevésbé kell meglepődnünk ismerve körülményeit és tudva, hogy szinte mindenre és mindenért képes volt panaszkodni.

A tudósok magánemberek szolgálatát is igénybe vették. Így például 1770-ben Jacquín egy magyar nemesre bízta azt a levelet és azokat a (nyilván magokat tartalmazó) dobozokat, amelyeket Leidenbe szánt David van Royennek¹³ – a nemes azonban előbb Franeckerbe utazott, s a küldeményt csak fél év elteltével kézbesítette, aminek következtében a magvak nem bírták ki a „raboskodást”, és nem csíráztak ki.¹⁴

Leginkább természetesen a kollégákra: a többi kutatóra lehetett számítani. Johann Christian Schreber¹⁵ mielőtt Erlangenbe költözött volna, Lipcsében élt, amelynek vásárain fél Európa megfordult. Úgy látszik, Schreber tudatosan magára vállalta a közvetítést a közép-európai tudósok és Linné között. 1768-ban például két „levélköteget” is küldött Linnének, s mindkettőben voltak levelek Scopolitól, sőt egy könyv is az ásványokról, amelyet Linné már „nagyon, sőt nyugtalankodva” várt, hiszen akkor már nyomdában volt a *Systema naturae* harmadik, az ásványokkal foglalkozó kötete, amelyhez feltétlenül fel akarta használni Scopoli eredményeit.¹⁶ A második köteget egy stockholmi hajós ember kézbesítette egyébként. Linné 1771-ben ugyancsak Lipcséből várta Scopoli egyik munkáját, 1773-ban pedig ugyanonét a *Flora Carniolica* második kiadását – ezt azonban Schreber magánál tartotta, és nem továbbította, jóllehet könnyen megtehetette volna „a lipcsei vásár alkalmá-

⁸ KAMODY 1990, 9–12.

⁹ COBELLI–DELAITI 1889, 5.

¹⁰ COBELLI–DELAITI 1889, 5–6, 8.

¹¹ COBELLI–DELAITI 1889, 18.

¹² COBELLI–DELAITI 1889, 10.

¹³ David van Royen (1227–1799) orvos, botanikus, 1754 és 1786 között a leideni botanikus kert igazgatója.

¹⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften, 53/118.

¹⁵ Johann Christian Daniel Schreber az orvosi és természettudományok tanára Erlangenben. Született Weissenseeben 1739. január 16-án, meghalt Erlangenben 1810. december 10-én.

¹⁶ COBELLI–DELAITI 1889, 19.

val”: Linné ezért kérte is Scopolit, hogy utasítsa rendre a helytelenül viselkedő kollégát.¹⁷ Nem tudni, megtörtént-e a rendreutasítás: mindenesetre Scopoli 1773. március 13-án Linnéhez írt leveléből kiderül, hogy új példányt küldött, együtt más munkáival.¹⁸

Miről is szóltak a levelek? Tulajdonképpen mindenről, amit általában a levelek kapcsán el tudunk és el szoktunk gondolni. De sokkal többről is: kutatói információk folyamatos és nagy mennyiségű közléséről. Tájékoztatják a tudósok egymást könyvek megjelenéséről, megírják egymásnak, ha általuk korábban már azonosított, megnevezett és a rendszerben elhelyezett fajt ismernek fel a másik művében, javaslatokat tesznek elnevezésekre, nevek és rendszertani helyek megváltoztatására. Az ilyesfajta felsorolások és javaslatok nagyon gyakran több oldal terjedelemre rúgnak. Amikor Linné 1768-ban végre megkapta Scopoli ásványtani könyvét, válaszlevelében¹⁹ hosszasan részletezte, hogy mennyi mindent változtatott volna saját ásványrendszertanán, ha időben a kezébe kerül a könyv.

Gyakran rajzocskák kísérik a szövegeket. Amikor Scopoli 1768-ban egy fontosnak vélt felfedezést tett – tudniillik a tyúk trágyájában olyan férget talált, amelyet korábban még senki sem írt le –, lelkesedésében le is rajzolta Linnének ezt az élőlényt, nyilván azt remélve, hogy róla nevezik majd el azt.²⁰ (Szerencsére valami közbejöhett, s talán ennek köszönhetjük, hogy az ugyancsak általa felfedezett farkasbogyó nevű növény, a *Scopolia Carniolica* egy szép, virágzó példányával a kezében ábrázolja a róla készült festmény.)

2. Könyv

Nagy tömegű információkat természetesen a könyvek tartalmaztak, így a kutatók a szó szoros értelmében alig várták azoknak a munkáknak a megjelenését, amelyeknek tudtak a készüléséről.

Könyveket a postára is lehetett bízni, azonban ez valóban kockázatos és drága multság volt. Amikor például Scopoli 1760-ban felvette a kapcsolatot Linnével, elküldte neki a *Flora Carniolica* egy példányát is: láttuk azonban fentebb, hogy a levél is csak januárban érkezett meg Uppsalába, a könyv pedig még akkor sem. Linné még 1761. augusztus 15-én is érdeklődött a könyvről, decemberre azonban végleg lemondott róla: ekkor érkezett hozzá Németországból egy ifjú, akinél meglátta a könyvet, s „pénzzel és könyörgésekkel” tőle szerezte meg azt végül.²¹ Ami az árakat illeti, Linné írta Scopolinak 1765-ben, hogy hiábavaló próbálkozások után végre megszerezte az *Entomologia Carniolicát* – mégpedig Belgiumból, és csak az azt hozó postának majdnem három aranydukátot kellett fizetnie,²² amely valóban jelentős összegnek számított.

Kihasználták azt a lehetőséget is, hogy a könyvkiadók jól kiépített kapcsolatokat tartottak egymással. Így például a torinói Carlo Allioni²³ azt javasolta 1772-ben Jacquinnak, hogy a bécsi Trattner vagy Kraus küldje el a kért könyveket (köztük Scopoli műveinek új kiadásait) az ő Raby nevű nyomdásának, akin keresztül a fizetést is intézni tudja.²⁴ Ugyan-

¹⁷ COBELLI–DELAITI 1889, 23.

¹⁸ Linnean Society of London, Collections, Manuscripts: Letters, vol. XIV. p. 25.

¹⁹ COBELLI–DELAITI 1889, 19–20.

²⁰ Linnean Society of London, Collections, Manuscripts: Letters, vol. XIV. p. 21–22.

²¹ COBELLI–DELAITI 1889, 5–7.

²² COBELLI–DELAITI 1889, 17.

²³ Carlo Allioni (1728–1804) itáliai orvos, botanikus, 1763 és 1781 között a torinói egyetem professzora és a botanikus kert igazgatója.

²⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften, 41/110.1.

ilyen kapcsolatot javasolt a Szentpéterváron dolgozó Peter Pallas²⁵ is Jacquinnak, egy Voss nevű berlini nyomdászon keresztül.²⁶

Tulajdonképpen az információk iránti igénynek volt köszönhető, hogy az 1760-as évek legvégén megszületett az első magyar természettudományos periodika. Scopoli hívta életre Selmecbányán, s világosan abból a célból, hogy kisebb kutatási eredményeit, amelyekből csak évek múltával lehetett volna könyv, ezekben mielőbb közzétegye. Az *Annus historico naturalis* öt számot élt meg. Az utolsó szám megjelenése egybeesik a bányakamara fentebb említett rendelkezésével, így az összefüggés is világos.

3. Illusztrációk

A fajok azonosításának a legegyszerűbb és a gyors információcsere szempontjából is alkalmazható módszere a leírás volt, amelynek alapelveit Linné dolgozta ki és alkalmazta a *Systemájában*, s amelyet minden, magára valamit is adó természettudós követett. A leírás fontosságát mutatja, hogy Linné Scopoli munkáját dicsérve szinte soha nem mulasztotta el megjegyezni, hogy azokban olvasható leírások milyen kitűnőek.²⁷

A legjobb és legpontosabb leírás sem helyettesítette azonban a rajzokat, amelyek ennél fogva nélkülözhetetlen kellei lettek a természettudományos könyveknek. Ennek viszont a nyomdászok nem örültek. Trattner bécsi nyomdász például csak van Swieten „buzdítására és rábeszélésére” vállalta el Scopoli *Flora Carniolicájának* a kinyomtatását, mégpedig úgy, hogy az a szerzőnek nem került költségébe, sőt 30 példányt ingyen kapott, hogy széteszt-hassa a barátai között.²⁸ Van Swieten egyik korábbi leveléből érzékelhetjük, hogy milyen nagy dolog volt ez. Mint írja: „a nyomdászaink nem túl szívesen nyomtatják ki a botanikai munkákat, mivel a saját kárukon tanulták meg, hogy nem könnyen lehet ezeket eladni, hanem még bajosabban is, mint az orvosi könyveket”.²⁹ Trattner nyilván nem fogadta mindezért a szívébe Scopolit: legalábbis erre következtethetünk abból, hogy amikor az *Entomológiát* nyomtatta 1768-ban, a Scopoli által megbízott Brunnich egyáltalán nem volt képes bármit is megtudni a munkálatokról, nemhogy sürgethette volna azokat.³⁰

A rajzok fontosságát Linné is hangsúlyozza: soha sem felejt el megjegyezni, ha újonnan megjelent könyvről ír, hogy szép képek vannak benne. Tisztában volt természetesen azzal is, hogy az ábrák rendkívüli módon megdrágítják a könyveket. „Ha gazdag lennék, az első lettem volna, aki pénzzel támogat” – írta Scopolinak, amikor rá akarta beszélni, hogy mennél több ábrával adja ki az *Entomologia Carniolicát*.³¹ Az sem lehet véletlen, hogy a *Deliciae* 75 darab, valóban nagyon szép, rézbe metszett táblájának mindegyikét külön-külön megköszönte valakinek Scopoli: nyilván jelentős támogatást kellett szereznie ezekhez a táblákhoz.

Nyomtatás előtt a rézbe metszett táblák alapján készült nyomatokat elküldték egymásnak a természettudósok, hogy „több szem többet lát” alapon kijavítgassák a hibákat: ezt

²⁵ Peter Simon Pallas (1741–1811) német természettudós, a leideni egyetemen tanult. 1766-tól II. Katalin meghívására Oroszországba ment, ahol átfogó természetrajzi és etnográfiai kutatásokat végzett.

²⁶ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften, 46/151.1.

²⁷ Például COBELLI–DELAITI 1889, 17–18.

²⁸ COBELLI 1895, 28.

²⁹ COBELLI 1895, 27.

³⁰ COBELLI 1895, 11–12.

³¹ COBELLI–DELAITI 1889, 13–14.

Linné megtette Jacquinnak, és felajánlotta Scopolinak is.³² Ő ezzel élt is, amint azt Linné egy 1771-ben írt leveléből megtudjuk.³³ Azt gyanítom, Linné felajánlása sem volt egészen önzetlen, hiszen így jóval a nyomtatásban való megjelenés előtt megismerhette tudós társai munkáit, és felhasználhatta azokat a saját munkájában.

4. Növények, állatok, ásványok küldése

A legpontosabb információkat természetesen maguk a meghatározni és rendszerezni kívánt növények, állatok és ásványok szolgáltatták.

Kisebb dolgok küldésére megfelelő volt a postaszolgálat. Linné írta Scopolinak különféle rovarokat kérve tőle, hogy régebben már kapott Itáliából és Montpellier-ből, illetve Németországból és Spanyolországból is „a közönséges postával” ilyeneket, mégpedig olyan módon, hogy a küldők a dobozkák alját viasszal vagy parafával ragasztották be.³⁴

A posta azonban ebben a tekintetben sem volt egészen megbízható, sem gyors. Ezért amikor Scopoli eleget akart tenni Linné kérésének, az akkor még Bécsben élő Jacquinhoz fordult. Jacquin éppen akkortájt akart küldeni egy ládát Hollandiába Jan Frederik Gronoviusnak,³⁵ s felajánlotta, hogy beleteszi abba Scopoli dobozait („ha nem nagy súlyúak”), mivel Gronovius könnyen tovább tudja majd küldeni azokat Linnének.³⁶ Scopoli akkor már nem először élhetett is a lehetőséggel, mert 1762-ben ezen a módon kapott könyvet (amelyet Mygind³⁷ juttatott el végül hozzá),³⁸ s később is kapott Gronovius ládájában ichthyolitiket Bucholtztól, ládákat madarakkal és rovarokkal másoktól vagy könyvet Gronoviustól.³⁹ Ez utóbbi levélből tudjuk meg azt is, hogy a költségeket a súly arányában osztották fel egymás között az érdekeltek, akik között ott volt a jezsuita Poda Miklós⁴⁰ és Hohenwart atya is, hogy más, Magyarországon tevékenykedő tudósokat is említsek. Egy-egy ilyen láda általában 200 font súlyú volt.

1779. december 31-én kelt levelében⁴¹ tájékoztatja Jacquint Pallas, hogy már összekészített számára több mint 500 növényt, amelyeket Szibériában és a tatár pusztákon gyűjtött (s amelyek számát még növelni akarja), valamint ásványokat, mongol és tibeti szobrokat. Mindezt, mint írja, egy Schultz nevű schtetteni kereskedővel fogja elküldeni – amihez azonban meg kell várni a tavaszt, hiszen addig a hajók a balti-tengeri kikötőkből nem indulhatnak.

A legnagyobb problémát az ásványok küldése jelentette. Pedig ezekre volt a legnagyobb igény, mivel a rendszerezésüket főleg formai szempontok alapján akarták a kutatók elvégezni – a laboratóriumi elemzések éppen ekkoriban és éppen Selmechányán kezdődtek –, s ebből a szempontból az ásványok világa természetesen nagyon változatos. Megszerzésük

³² COBELLI–DELAITI 1889, 13–14.

³³ COBELLI–DELAITI 1889, 22.

³⁴ COBELLI–DELAITI 1889, 6, 18.

³⁵ Jan Frederik Gronovius (1690–1762) botanikus Leidenben.

³⁶ COBELLI, 1895, 20.

³⁷ Báró Franz Mygind (született a dániai Broustban, 1710-ben, meghalt Bécsben, 1789-ben) botanikus, kémikus, bécsi udvari tanácsos. Jacquin barátja, kapcsolatban állt Linnével és Scopolival is. Dalmáciában, Ausztriában, de Sopron és a Fertő tó környékén is végzett gyűjtéseket.

³⁸ COBELLI, 1895, 20.

³⁹ Verona, Bibliotheca Civica, Manoscritti, b. 691. nr. 72.

⁴⁰ Poda Miklós (1723–1798) jezsuita szerzetes, a grazi egyetem, majd 1765 és 1771 között a selmechányai akadémia tanára, a Societät der Bergbau-Kunde egyik szervezője.

⁴¹ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften, 46/151.2.

azonban még ott sem volt könnyű, ahol szinte végtelen bőségben és szépségben teremtek. Selmecbányai tartózkodása idején Jacquin panasolta Scopolinak,⁴² hogy már több mint száz aranyat költött a gyűjteményére a saját pénzéből, mert a gazdag és nem szakember érdeklődők – közülük Kollowrath grófot külön is említi – felvásárolják a bányászoktól a szép darabokat, és nagyon felferik az árakat. Scopoli javaslatát, miszerint szerezzen császári parancsot, hogy a bányászok ingyen adják át neki a szép ásványokat, szkeptikusan fogadta, tudva, hogy nem sok eredménnyel járna.

A botanikát tekintve a legtöbb és legpontosabb, ugyanakkor a legolcsóbb információkat a növényi magvak küldésével lehetett cserélni, hiszen ezek pontosan reprodukáltak a megismerni kívánt növényt, ugyanakkor akár levélben is továbbíthatók voltak. Néhány esetben ugyan, mivel a posta valóban lassan járt, vagy más okok miatt – korábban egy ilyet említettem is – a magok nem keltek ki, de ilyenkor sem volt nehéz a pótlás. A levelek ennek megfelelően tele is vannak igen hosszú listákkal, hogy egy-egy tudóst mely növények magvai érdeklik. Ennek köszönhetően aztán nagyot fejlődtek főleg az egyetemek környékén a botanikus kertek, amelyek immár nem pusztán a ritkaságok, az egzotikum bemutatását szolgálták, hanem – ha szabad így fogalmazni – rendszertani adatbázisok lettek a kutatás és az oktatás szolgálatában. Ahogyan természetesen a könyvtárak és a különféle természetrajzi gyűjtemények is.

*

Összefoglalva: az információcsere a vizsgált korszakban és tudományterületen rendkívül fontossá vált. A problémát az jelentette, hogy lassú volt, ráadásul bizonytalan és drága. Ugyanakkor érdekes látni, hogyan szervezte meg azt és általa kicsit önmagát is a korabeli tudós társadalom.

Bibliográfia

COBELLI–DELAITI 1889

Giovanni de COBELLI–Carlo DELAITI: *Lettere inedite di Carlo Linneo a Giovanni Antonio Scopoli*. Rovereto, 1889.

COBELLI 1895

Giovanni de COBELLI: *Alcune lettere inedite dirette a Giovanni Antonio Scopoli*. Rovereto, 1895.

KAMODY 1990

KAMODY Miklós: *Indul a postakocsi... 200 éves a miskolci posta, 1790–1990*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1990. (Borsodi Kismonográfiák, 35.)

SCOPOLI 1776

Joannes Antonius SCOPOLI: *Crystallographia Hungarica*. Pars I. Pragae, 1776.

TÓTH 1994

TÓTH Péter: Giovanni Antonio Scopoli élete és munkássága művei és levelezése alapján. *A Miskolci Egyetem Közleményei. Bölcsészettudományi Intézet* 1. 1994, 273–310.

⁴² Verona, Bibliotheca Civica, Manoscritti, b. 691. nr. 73.

ZSÁMBOKI 1983

A selmecbányai akadémia oktatóinak lexikona. Szerk. ZSÁMBOKI László. Miskolc, Nehézipari Műszaki Egyetem, 1983.

1. kép

Nikolaus Joseph von Jacquin (1727–1817)

Forrás: gyorikonyvtar.hu

2. kép

Giovanni Antonio Scopoli (1723–1788)

Forrás: wikimedia.org

Tabula Gratulatoria

Borbás Emese
Darab Ágnes
Egri Tímea
Fekete Péter
Havasi Virág
Kappanyos András
Karlovits-Juhász Orchidea
Komjáthy Zsuzsanna
Kovácsné Duró Andrea
Kunt Gergely
Kürti László
Nagy Gábor
Papp Z. Attila
Szentesi Zsolt
Sziszkoszné Halász Dorottya
Tasi Réka
Tringli István
V. Raisz Rózsa
Vajda Norbert
Zimányi Árpád

Kiadja a Miskolci Egyetem
A kiadásért felelős: prof. dr. Horváth Zita rektor
A kéziratot gondozta a Miskolci Egyetemi Kiadó
A kiadó felelős vezetője: Szendi Attila
Műszaki szerkesztő: Gramantik Csilla
Korrektor: Juhász Zoltán
Készült a Miskolci Egyetem Sokszorosító Üzemében, Miskolcon
A sokszorosításért felelős: Pásztor Erzsébet
Példányszám: 100
TNRT – 2020 – 220 – ME